

Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ:
ВІД ЗАДУМІВ ДО РЕАЛІЙ**

Київ
2009

Авторський колектив:

- В. Ф. Солдатенко** (керівник), доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України;
Т. А. Бевз, доктор історичних наук;
В. П. Горбатенко, доктор політичних наук, професор;
М. С. Кармазіна, доктор політичних наук;
В. І. Кучер, доктор історичних наук;
О. М. Любовець, доктор історичних наук;
В. В. Покровський, доктор історичних наук;
В. М. Соколов, доктор історичних наук, професор;
Н. В. Терес, кандидат історичних наук, доцент;
В'ячеслав Яремчук, кандидат історичних наук, доцент;
Віктор Яремчук, кандидат історичних наук, доцент.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса,
протокол № 4 від 26 червня 2007 р.*

- Суспільно-політичні** трансформації в Україні: від задумів до реалій /
В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. — К.: Парламентське вид-во, 2009. — 536 с.
ISBN

У запропонованому дослідженні зроблено спробу комплексно проаналізувати суспільно-трансформаційні процеси в Україні, починаючи з другої половини XIX ст. до сьогодення. Передусім з'ясовується, як розшматована на початку XX століття між двома наймогутнішими материковими імперіями — Російською та Австро-Угорською, змагаючи під чужоземним гнобленням, Україна наприкінці цього ж століття, пройшовши через величезні випробування, подолавши значні перешкоди і труднощі, приступила до розбудови власної держави, в якій об'єдналася практично вся нація.

Пройдений шлях виявився непрямим і непростим. Кожен історичний етап мав не лише свої особливості і характеризувався відмінними ознаками, він відрізнявся й рівнем, якістю суспільного поступу. Цей поступ аналізується через призму суспільно-політичних трансформацій у загальноприйнятих хронологічних межах: з початку XX ст. до 1917 р.; у 1917–1920 рр.; з 1920 до 1991 р.; з моменту незалежності до наших днів.

Для фахівців, студентів, усіх, хто цікавиться минулим і сучасним України.

УДК
ББК

ISBN

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	5
I. Суспільні трансформації новітнього часу як політологічна проблема: геополітичні та національні параметри	9
II. Українське питання в контексті історичної долі Російської та Австро-Угорської імперій: пошук перспективи (XIX століття — лютий 1917, листопад 1918 року)	54
III. Повалення самодержавства й досвід національного відродження на шляху республікансько-демократичних перетворень в Україні (березень 1917 — квітень 1918 рр.)	116
IV. Гетьманська альтернатива: шлях до конструктивної суспільної трансформації чи консервативної безвиході?	188
V. Альтернативи суспільно-політичного вибору України на завершальному етапі революційної доби та їх реалізація (грудень 1918 — грудень 1920)	228
VI. Здійснення планів соціалістичного переустрою в радянській Україні: неоднозначні результати	297
VII. Західноукраїнський регіон у міжвоєнний період: курсом національного визволення і соборності (1921–1941 рр.)	317
VIII. Українці і німецький «новий порядок»: антагонізм, детермінанти боротьби з окупантами	343
IX. Україна на завершальному етапі сталінізму: суспільно-політичні зміни в контексті післявоєнної доби	396

X. Українське суспільство між радянським «реформізмом» і консерватизмом: стабілізація напередодні розпаду (1953–1985 роки)	420
XI. Досвід суспільно-політичних трансформацій в Україні перебудовної доби	456
XII. Українська незалежність у трансформаційних лабіринтах	476
ПІСЛЯМОВА	525

ВСТУП

Людському суспільству іманентний невідпинний розвиток, постійне додання статичності, застигності, «замороженості». А отже, за великим рахунком і незначними винятками, жива історія — це нескінченна низка досягнення нових якісних рубежів, сутнісних змін і перетворень, іншими словами — трансформацій, чи то уповільнених, чи розмірених, або прискорених чи навіть стрибкоподібних і карколомних. Саме в цьому полягає та, зрештою, цим вимірюється прогресивний поступ народів, націй, країн.

Україна — підтвердження всезагальної логіки торування власного історичного шляху. Особливо «врожайними» на доленосні зрушення видалися останні століття-півтора. Збагнути їх причини, закономірності, оцінити наслідки — багато в чому зрозуміти, які внутрішні пружини приводили в рух ті чи інші процеси, як вони взаємодіяли із зовнішніми чинниками, як певні кроки співвідносилися із задумами, ідеалами. Осягнення на належному рівні минулого в його суперечливих іпостасях, різноманітних — часто полярних — сутностях, проявах, версіях та антиноміях допомагає краще, глибше, всебічно усвідомити сучасні українські проблеми, критично оцінити рівень суспільно-політичних, економічних, соціокультурних прагнень і — головне — спрогнозувати перспективність планів, мрій і прагнень української нації.

Тож природно, що останнім часом потреба історико-політологічного вивчення суспільно-політичних трансформацій в Україні на попередніх етапах її поступу набула особливої актуальності. Серед найвагоміших досліджень вітчизняних науковців слід згадати хоча б такі: *Головаха Е.* Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине (К., 1997); *Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В.* Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору (К., 1997); *Барков В. Ю.* Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития (К., 1998); *Кремень В., Ткаченко В.* Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації (К., 1998); *Рудич Ф. М.* Чи багато влади потрібно владі? (Україна в контексті трансформації політичних структур у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи) (К., 1998); *Селіванов В.* Політико-юридичні передумови і характерні ознаки процесу демократичної трансформації українського суспільства // «Вісник Академії правових наук України» (1998. — № 3); *Тарасенко В.* Інволюційна трансформація в Україні // Віче (1998. — № 6); *Суспільство на порозі XXI століття: філософське осмислення плінного світу* (К., 1999); *Горбатенко В.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть (К., 1999); *Михальченко М. І., Банг Х. Х.*

Взаємодія політики і економіки в умовах прискореної трансформації суспільств як предмет соціально-філософського дослідження (К., 1999); Політична еліта України: теорія і практика трансформації (К., 1999); *Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г.* Україна на злам історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.) (К., 2000); *Михальченко Н.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? (К., 2001); *Бойко О.* Україна у 1985–1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку (К., 2002); Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід (К., 2004); У кольорах помаранчевої революції (К., 2007); *Кармазіна М.* Президентство: український варіант (К., 2007) тощо.

Неважко помітити, що хронологічно переважна кількість згаданих публікацій досліджує останні півтора десятиліття років ХХ ст., тобто сучасну Україну. Що ж до попередніх періодів, то вони під означеним кутом зору розглядалися спорадично, не стали предметом спеціальних, комплексних досліджень. Між тим науковці дедалі ближче підходять до постановки та розв'язання проблеми й на значно ширшому історичному тлі. Тут можна згадати хоча б такі узагальнюючі праці, як «Політична історія України. ХХ століття» у 6-ти т. (К., 2002–2003), *Горєлов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.* Цивілізаційна історія України (К., 2005); Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку (К., 2007).

Отже, сьогодні видається правомірним і логічним розширення кута зору на проблеми політичної історії українців і здійснення чергового кроку на шляху переосмислення, реінтерпретації процесів, що характеризували життя на українських теренах, і переміщення дослідження на наступний аналітичний рівень — наскрізного (принаймні протягом згаданих півтора століття) аналізу суспільно-політичних трансформацій в українському соціумі та політикумі.

Перспективним видається дослідження низки проблем, серед яких на чільне місце висуваються загальнотеоретичні аспекти.

Передусім важливо проаналізувати зміни, які сталися на українських землях (у складі Російської чи Австро-Угорської імперій, Радянського Союзу чи, зрештою, в незалежній державі) як своєрідні «відгуки» на «виклики», що надходили з осердя Західної цивілізації. В основі цих «викликів» лежали ідеї, що постали на хвилі ідеології Просвітництва та реалізації положень Вестфальського миру 1648 року (зокрема, ідея створення «нації-держави»). Отже, на теоретичному рівні стрижнем українського «відгуку» у ХХ ст. стала ідея створення національної держави. Однак у зв'язку з бурхливим розгортанням, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., потужних і всеохоплюючих глобалізаційних трансформацій ідеї та засади світової констеляції держав — «вестфальський світоустрій» — зазнали кардинальних, хоча поки що й не до кінця усвідомлених зрушень, у процесі яких феномен на ім'я «суверенна держава» опинився на історико-політичному роздоріжжі. У зв'язку з цим актуалізується завдання дослідження перспектив

і можливих напрямів трансформації державних організмів загалом і України зокрема в найближчому майбутньому. Останньому й має сприяти переосмислення крізь призму дії об'єктивних — зовнішніх — чинників шляху, пройденого українцями за попередні десятиліття.

Природно, у цьому зв'язку на належну увагу заслуговує аналіз інтелектуальних схем і геополітичних концепцій (від лінійно-прогресистської гегельсько-марксистської схеми історичних — неісторичних народів до сучасних мондіалістських конструктів, в яких Україна постає лімітрофом чи лімесом і т. д.), що на теоретичному рівні закріплювали (закріплюють) суспільно-політичний стан України, віддзеркалюють її місце і роль у світоустрої, а отже, у тій чи іншій формі «проектуються» на практику політичного життя.

На головне ж місце, звичайно (очевидно), висувається розгляд власне *політичної практики* українського соціуму в ХХ ст. з охопленням трансформаційної проблематики в загальноприйнятих хронологічних межах: з другої половини ХІХ ст. до 1917 р., у 1917–1920 рр. і з 1920 р. до 1991 р. (з відповідним внутрішнім поділом — виділенням підперіодів) та, зрештою, з моменту проголошення незалежності до сьогодення.

Керуючись новітніми теоретичними підходами, відповідно до яких соціум як складноорганізована біосоціокультурна система є відкритим, нестабільним, нерівноважним, нелінійним феноменом, що самоорганізується у напрямі «вилучення зайвого», а також спираючись передовсім на такі імперативи постнеокласичної наукової парадигми, як альтернативність, поліваріантність, відмова від світоглядного монізму, фундаменталізму, ідеї аксіоматичності знання як базових засад у дослідженні умов розвитку системи (українського соціуму), у кожному з позначених періодів важливо зосереджуватися на приблизно такому колі питань:

- трансформація соціальної структури населення в умовах кардинальної зміни умов соціалізації особистості; ідей (ідеологій), що опановували масами, та, відповідно, соціально-політичних рухів як практичного «зрізу» ідей (від моменту виникнення, розвитку до затухання або сутнісної трансформації);

- трансформація політичної системи (інститутів), політичного режиму та «політичної людини» (її інтересів, потреб, а отже, й витворюваних образів власного та колективного — національного — майбутнього, що зумовлювалося не лише зміною соціального ідеалу, але й міфологізацією свідомісних настанов, а то й невіглаством, превалюванням у повсякденні орієнтацій на матеріальні пріоритети та нехтуванням духовними);

- трансформація власності (приватна — державна — плуралістична за формою) та її вплив на процеси звуження-розширення публічного простору в Україні, тобто дослідження явища деградації структур громадянського суспільства в умовах існування для працівника одного-єдиного — державного — джерела фінансових надходжень (а, отже, підтримання фізичного життя особистості, розвитку її освітніх, культурних та інших потреб, виходячи з виключної орієнтації на державні інтереси, потреби,

спроможності) і розвитку громадської ініціативи в умовах вивільнення особистості від тотальної державної фінансової залежності.

Монографія підготовлена колективом авторів: В. Ф. Солдатенко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, керівник авторського колективу (вступ, розділ IV, післямова); Т. А. Бевз, доктор історичних наук (розділ III); В. П. Горбатенко, доктор політичних наук, професор (розділ I); М. С. Кармазіна, доктор політичних наук, професор (розділ XII); В. І. Кучер, доктор історичних наук, професор (розділ VIII); О. М. Любовець, доктор історичних наук (розділ V); В. В. Покровський, доктор історичних наук, професор (співавтор § 3 розділу X); В. М. Соколов, доктор історичних наук, професор (розділ VI); Н. В. Терес, кандидат історичних наук, доцент (розділ IX, §§ 1 і 2 розділу X, співавтор § 3 розділу X, розділ XI); Віктор Д. Яремчук, кандидат історичних наук, доцент (розділ VII), В'ячеслав Д. Яремчук, кандидат історичних наук (розділ II).

I

СУСПІЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НОВІТНЬОГО ЧАСУ ЯК ПОЛІТОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА: ГЕОПОЛІТИЧНІ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ

У другій половині XX ст. — з 70-х рр. на Заході і з 90-х рр. у постсоціалістичних країнах — починається інтенсивний перехід до суспільства нового типу, яке деякі вчені визначають як «постсучасне». Цей перехід пов'язаний зі зміною матеріальних і духовних основ розвитку сучасної цивілізації. Потужного імпульсу суспільним трансформаціям новітнього часу надав постіндустріальний етап науково-технічної революції. Суспільство нового типу, яке формується під його впливом, є досить складним явищем, в якому не так просто виявити домінування тих чи тих процесів. Однак сучасний світовий розвиток уже засвідчує певну усталеність окремих тенденцій. На якісно-інноваційний характер постсучасного суспільства, що служить основою для розуміння майбутнього людської цивілізації, визначально впливає низка масштабних трансформаційних процесів, найважливішими серед яких є **глобалізація, демократизація, модернізація та гуманізація**.

Перш ніж розглянути зазначені процеси, необхідно з'ясувати специфіку розуміння узагальнювального до них поняття «**трансформація**», до якого прикута увага зарубіжних і вітчизняних дослідників. Цей термін надзвичайно багатозначний, однак нам необхідно зосередитися лише на принципових аспектах, які мають особливе значення для пострадянського розвитку України. У цьому контексті важливе значення має насамперед застереження проти спрощеного розуміння процесу трансформацій в Україні лише як «перехідного періоду». Необхідні теоретичні розробки, адекватні реальному стану суспільно-політичного та економічного розвитку за умов переходу сучасного світу від індустріального до інформаційного суспільства. Україні конче потрібна стратегія випереджального розвитку, що спиратиметься на інтелект і відпрацювання механізмів зворотного зв'язку між владою і суспільством.

Конкретизуючи зазначені підходи, український соціолог С. Катаєв наголошує на необхідності врахування кризового характеру суспільних трансформацій. Він, зокрема, зазначає, що «у стані трансформаційної кризи суспільство не має загальноусвідомленого напрямку розвитку, стійких співвідношень між його визначальними елементами, а тому досить складно наслідки змін передбачити»¹. Водночас, на думку дослідника, трансформаційним процесам властиві тотальність, полівекторність, ситуативність, мозаїчність, віртуальність².

Білоруський учений О. Данілов визначив основні стадії трансформаційного процесу:

1) переоцінка наявного стану суспільства й оцінка змісту та масштабів кризи, що має системний характер;

2) соціальна діагностика, тобто неупереджена, об'єктивна характеристика сучасного, його коренів у минулому, можливостей і шляхів виходу із кризової ситуації;

3) демонтаж системи, що змінила себе, ліквідація її очевидних невідповідностей досягнутому рівню суспільного розвитку та його тенденціям;

4) нове самовизначення суспільства, пропозиції та обґрунтування шляхів подальшого розвитку³.

Західний учений П. Штомпка звертає увагу на те, що розгляд суспільства як жорсткої системи є, безперечно, зручною моделлю для дослідження, але водночас залишається свого роду «полем взаємовідносин», у якому співіснують специфічні, принципово важливі для життя складні поєднання соціальних відносин у формі груп, організацій, державних утворень. Реальними при цьому є не самі ці утворення, а постійні процеси групування та перегрупування, організації та реорганізації, структурування, а не структури⁴.

Український політолог О. Долженков на основі порівняльного аналізу політичних систем України і Білорусі дійшов важливих теоретичних висновків:

1) соціальна трансформація в сучасних умовах може бути визначена як обумовлена зовнішніми факторами та внутрішньою необхідністю поступова, не пов'язана зі зміною правлячої еліти, але водночас радикальна та відносно швидка зміна соціальної природи суспільства;

2) трансформаційні зміни настають у суспільстві тоді, коли наявна система втрачає сталість і стабільність, вступає в період нерівномірних взаємодій, починає відчувати внутрішні та зовнішні зміни, тиск, сума напруги від яких у певний момент може перевищити припустимий для неї максимум⁵.

Світовий досвід суспільно-політичних трансформацій засвідчує, що з усієї сукупності соціальних інновацій, які виробило людство, для певного суспільства можливі лише деякі, що принципово не видозмінюють традиційні елементи культури того чи того народу. У цьому контексті В. Кремень і В. Ткаченко зазначають: «Коли ж крок новизни соціальних змін у традиційному суспільстві перевершує допустимий поріг, може статися соціальний вибух, що призведе до суспільного зламу, розколу»⁶.

Виходячи з того, що будь-які процеси мають свою протяжність, іноді досить значну в часі, проходять від зародження довгий шлях розвитку, зумовлюючи сутність, характер, якість наступних, зокрема, більш високих стадій, «пояснюючи» їх глибинну природу, нижчевикладені підходи й оцінки мають значення для розуміння не лише сьогодення, а й значною мірою попередніх етапів.

Таким чином, на основі уже згаданих характеристик явища і поняття «**трансформація**» можна спробувати дати таке визначення: **історично зумовлений процес подолання суспільних, політичних і структурних**

суперечностей і проблем певної системи шляхом її виходу за рамки власної соціальної організації, що передбачає кардинальну зміну напрямів її розвитку, способу мислення на рівні всього суспільства, характеру діяльності його суб'єктів. Трансформаційні процеси зазвичай передбачають зміни політичної системи, суб'єктів політики, політичної культури і свідомості на рівні як окремих осіб, так і всього суспільного організму. Внаслідок політичної трансформації, як слушно зазначає М. Михальченко, «відбуваються зміни в соціальній, економічній та духовній структурах суспільства, які своєю чергою можуть або динамізувати або гальмувати політичні зміни». У проясненні типу і динаміки останньої «фундаментальною є проблема визначення цілей, методів, засобів, об'єктів та суб'єктів трансформації, врахування специфіки країни, що трансформується, і загальних тенденцій світового розвитку»⁷.

Вищенаведена спроба з'ясувати поняття «трансформація» засвідчує неабияку його складність як на абстрактному рівні, так і на рівні конкретному, особливо у зв'язку з тими процесами, які відбуваються в сучасній Україні. Принаймні саме такою є думка провідних українських суспільствознавців: «Не лише теорія, а й практика суспільних реформ і трансформацій в Україні — це відкритий процес без готових відповідей. Після перших спроб незалежної України прискорено адаптуватися до сучасного цивілізованого світу з'ясувалося, що шлях трансформації є набагато складнішим і тривалішим, аніж здавалося спочатку. Водночас нині цілком зрозуміло: щоб глибше пізнати зміст цього тривалого процесу й визначити орієнтири політики в різних вимірах її, потрібні подальші системні дослідження суспільних трансформацій, аналіз чинників, що на них впливають, вивчення соціологічних теорій соціополітичних процесів та їх адаптація до українських реалій, а також гармонізація практики багатовимірних перетворень в Україні зі світовими трансформаціями»⁸.

Основні тенденції міжнародних відносин у сучасних умовах значною мірою зумовлені **глобалізацією**. В інтересах будь-якої країни — приєднатися до неї, посівши значиме місце й використавши її можливості з метою вдосконалення національного розвитку. Соціально-історичний розвиток окремих країн і народів невіддільний від міжнародних відносин. Останні ж забезпечують стимули, мотивацію та ресурси для внутрішнього розвитку. Разом з тим вони виступають версифікатором і мірилом розвитку окремо взятих країн, розставляючи суб'єктів співвідносно з їх реальними духовними та матеріальними досягненнями.

Трансформаційні процеси в міжнародній політиці пов'язані з виникненням безпрецедентних проблем, що постали в останні десятиліття ХХ ст.: сталого розвитку та засобів переходу до нього, протидії організованій міжнародній злочинності, досягнення стабільності й безпеки розвитку. Не слід забувати про те, що в міжнародному житті утверджуються нові центри прийняття політичних рішень і реальної влади, здатні не тільки впливати на правила гри, а й формувати їх на глобальному рівні. Поява у світі багатьох центрів прийняття рішень і фактичної влади є не хаосом, а однією

з необхідних стадій соціальної самоорганізації. За цих умов принципово новим є становище інституту суверенної держави в системі міжнародних відносин і у внутрішній, монопольній його сфері. Розвиток транснаціональних корпорацій, міграція великих капіталів і спекулятивних засобів створюють для держави проблему відносин із цими суб'єктами та явищами. Звідси головне завдання для України на довготривалу перспективу — вписатися у глобалізацію, не ставши жертвою глобального неоколоніалізму.

Саме поняття «глобалізація» (від лат. *globus* — куля, франц. *global* — всезагальний) означає загальносвітовий соціальний процес, що об'єднує потоки ідей, капіталів, товарів, науково-технічних досягнень, політичних норм і стандартів, законодавства, які зумовлюють розвиток світу як цілісної економічної, міжнародно-правової, політичної, соціокультурної суперсистеми. Найвідомішими теоретиками принципу «глобалізму», який обґрунтовує процес глобалізації, є Е. Тоффлер, З. Бжезінський, Г. Кіссінджер, К. Боулдінг, С. Гантінгтон, С. Мендловиц, Е. Ласло, П. Берман та ін. Глобалізація розглядається як об'єктивний процес, зумовлений інтернаціоналізацією життя країн і народів. Вона створює такий рівень єдності людства, за якого, з одного боку, існування й успішний розвиток кожної країни, народу перебуває в безпосередній залежності від стану та трансформації світу загалом, а з іншого — успіх у розв'язанні проблем людства залежить від ситуації в кожній країні, від активності й узгодженості дій усіх країн і народів світу.

Зазначений процес охоплює сукупну діяльність основних суб'єктів міжнародного права в рамках ООН, інших легітимних органів та інститутів світового співтовариства і відбивається на зовнішньополітичній діяльності національних держав, на політичних і миротворчих акціях регіональних міждержавних об'єднань. Глобалізація стосується як сфери міждержавних відносин, так і різноманітних чинників наддержавного впливу.

Сутність процесу глобалізації зафіксована в Підсумковому комюніке зустрічі керівників країн «вісімки», що відбулася в червні 1999 р. в м. Кельні (Німеччина). У рамках цієї зустрічі до позитивних ознак глобалізації були віднесені: відкритість і динамізм, які «сприяли повсюдному підвищенню життєвого рівня і значному зниженню бідності»; інтеграція, що «дозволила створити робочі місця за рахунок стимулювання ефективності виробництва, розширення можливостей і економічного зростання»; інформаційна революція та розширення взаємодії культур і цінностей, які «посилили тенденцію до побудови демократичних суспільств і боротьби за права і свободи людини, одночасно сприяючи розвиткові творчості та нововведень». До негативних ознак глобалізації віднесено підвищення ризику для окремих працівників, сімей і громад, «пов'язаного зі зміною місць і фінансовою невизначеністю»⁹.

У січні 2003 р. відбувся Московський юридичний форум «Глобалізація, держава, право XXI століття», на якому було представлено 22 країни, 7 міжнародних організацій, 24 регіональні організації, 24 організації, асоціації, спілки юристів. На цьому форумі, зокрема, розглядалися такі питання: роль держави в умовах глобалізації, взаємодія правових систем різних держав; боротьба з транснаціональною злочинністю; взаємодія

міжнародного і внутрішнього права держав; глобалізація і права людини; спільний європейський економічний і правовий простір у контексті глобалізації світових процесів; діалог цивілізацій і право; глобалізація і право навколишнього середовища; значення рішень міжнародних судів для правозастосовної діяльності органів держав; юридична професія в умовах глобального світу; глобалізація і правові засоби подолання міжнародного тероризму тощо. Основною метою на форумі було визначено необхідність для міжнародного співтовариства, з одного боку, максимально використати переваги глобалізації, а з іншого — звести нанівець її негативні наслідки.

За умов невпинного розгортання глобалізації важливо здійснювати її довгострокове прогнозування. На думку фахівців, глобалізація поступово перетворюється на спеціальну галузь суспільно-політичного знання. Відповідно предметом глобального політичного прогнозування має стати якісно відмінне від теперішнього майбутнє життя людства. Російський учений Л. Лесков вважає, що в умовах нарощування технологічної могутності в світі й необхідності вироблення механізмів її стримування «вирішальна роль у визначенні оптимальних стратегічних і концептуальних установок соціокультурного розвитку переходить до когнітаріату — володарів теоретичного знання, вчених, інтелектуалів». Реалізація цієї мети передбачає реорганізацію всієї структури прийняття соціально-політичних і економічних рішень: «На ієрархічних рівнях прийняття державних і міждержавних програм необхідно створити органи незалежної позавідомчої експертизи. Повинна бути посилена система грантів, покликаних забезпечувати проведення наукових досліджень і проектного аналізу з вузлових проблем суспільного розвитку. Слід підтримати феномен «великої» науки, який полягає в тому, що сама наука, вирішуючи сучасні політичні і соціальні проблеми у тісній взаємодії з державою й міжнародними організаціями, переживає радикальну трансформацію»¹⁰.

Визначальну роль у розгортанні процесу глобалізації відіграє інформатизація суспільства. В сучасних умовах рівнем інформатизації перевіряється та оцінюється ступінь зрілості суспільства, розвиненості країни, а також готовності державної влади до адекватного сучасним потребам виконання свого призначення. Своєю чергою влада, якщо вона сповідує демократичні принципи та діє в умовах відкритого суспільства, також зацікавлена в ефективному використанні інформатизації всіх сфер суспільного розвитку та індивідуального людського буття.

У розвинених західних країнах на кінець ХХ ст. уже сформовано, а в країнах, що з різних причин відстають у своєму розвитку від Заходу, формується якісно новий суспільний організм, в основі якого лежить раціональне використання інформації та інформаційних технологій на всіх напрямках індивідуально-суспільного розвитку. Цей організм, який удосконалюється надзвичайно швидкими темпами, був позначений словосполученням «інформаційне суспільство». Попри розбіжності у тлумаченні цього поняття, незаперечним у будь-яких підходах залишається те, що з ним пов'язується стан суспільства в майбутньому. Російський академік

М. Моїсєєв зауважує, що «інформаційне суспільство справді «стоїть на порозі» нашої історії, і від того, як люди зможуть його сприйняти та інтерпретувати, залежить характер цивілізації майбутнього століття». Вчений попереджає, що перехід до інформаційного суспільства може мати непередбачувані наслідки. Для цього достатньо «уявити собі ситуацію, яка виникне за монополізації планетарної інформаційної системи та її підпорядкування егоїстичним інтересам окремих груп людей»¹¹.

Щоб уявити один з можливих варіантів ситуації, про яку попереджує М. Моїсєєв, звернемося до розглянутого автором цієї книги у попередніх виданнях поняття «оруеллізм»¹². Походження цього терміна, який вживається в західній політичній науці з 80-х рр. ХХ ст., пов'язане з творчістю англійського письменника Е. Блера (1903–1950 рр.), більше відомого за своїм псевдонімом Дж. Оруелл, — автора всесвітньовідомих політично орієнтованих літературних творів («Пам'яті Каталонії», 1937 р.; «Скотний двір», 1944 р.; «Замітки про націоналізм», 1945 р.; «1984», 1948 р.). З 1984 р., який зафіксував збіг прийдешніх в СРСР змін і своєрідного ювілею, що позначив час дії роману-антиутопії «1984», магічний вплив імені письменника значно посилюється у світі. Зображене ним закрите, підконтрольне бюрократичному впливу суспільство та наслідки його функціонування можна сьогодні зіставляти не лише з тоталітаризмом як злом вчорашнього дня, а й із майбутньою небезпекою, пов'язаною з можливою монополізацією інформації певними політичними силами. Відповідно до цього «оруеллізм» можна визначити як пропагандистське маніпулювання фактами, словами й поняттями, цілеспрямоване спотворення правди, історичного минулого, істини; інституційно-системний інформаційно-ідеологічний вплив на суспільну поведінку й мораль державних, владних структур, бюрократичного апарату, окремих функціонерів задля досягнення всеосяжного контролю над особистістю й суспільством.

До основних складових можливої цілеспрямованої дегуманізації інформаційно-монопольними засобами соціально-політичних відносин і поступової деградації самого суспільства можна віднести:

- ірраціональний, самоцінний характер влади («мета влади — влада»), не зацікавленої у відкритості інформаційних процесів;
- недостатній рівень функціонування суспільних регуляторів обмеження інформаційно-владних засобів перетворення нації, співтовариства, світу на слухняний натовп;
- відсутність цивілізованих можливостей відкритої критики наявних порядків, що тягне за собою конформізм, інтелектуальне лакейство, пристосовництво;
- виправдання інформаційними засобами насилля, жорстокості, несправедливості, зрадництва в ім'я певної мети, ідеалів;
- експлуатація владою людської віри і самообман мас, стандартизація політики і впровадження в людську свідомість різномірних ідеологічних штампів заради збереження правлячої еліти, утвердження іміджу політичного лідера, отримання представниками влади певних привілеїв;

- політиканство, дешевий популізм, майстерне маніпулювання свідомістю народу за допомогою ефемерних обіцянок і матеріальних благ;
- спотворення суспільних ідеалів, деформація людських уявлень про життєві цінності, світовідчуття і світорозуміння особистості;
- викорінення духовності як загального завоювання людства і сукупної інтелектуальної цінності суспільства.

Таким чином, оруеллізм можна розглядати як явище, що становить небезпеку для сучасної демократії. Постійно виникаючи в різних кінцях планети і проявляючись своїми несподіваними сторонами, оруеллізм слугує «новим Левіафаном» — попередженням майбутньої небезпеки, яку таїть у собі насамперед можлива монополія на інформацію, зосереджена в руках групи людей волі й інтелекту (бюрократичної аристократії, експертів громадської думки, професійних політиків, учених, пропагандистів). Продуцентами й наслідками цієї монополії можуть стати падіння загальнокультурного рівня, панування бездуховності в суспільстві, поєднаних з пасивністю більшості народу. Усе це може призвести не лише до пригнічення окремої людини, суспільства, а й до негативного переродження усього людства.

Для того, щоб не скотитися у прірву, зображену в творах Дж. Оруелла, О. Хакслі, А. Кестлера, Е. Бьорджесса та інших, сьогодні звичайного розвитку демократичних цінностей може виявитися замало. Як справедливо зауважує дослідник творчості Дж. Оруелла В. Недошивін, «з будь-якою демократією можна зробити все, що хочеш, якщо є для цього умови й підходящі люди»¹³. Такі «підходящі люди» завжди знайдуться, і першим їхнім бажанням внаслідок масштабного впливу інформаційного процесу буде прагнення максимально скористатися інформацією. Остання в сучасних умовах, на думку Ж.-Ф. Ліотара, «може стати «бажаним» інструментом контролю і регуляції системи», включаючи й контроль самого знання. Для запобігання маніпулюванням та монополізації інформаційної сфери потрібно зосередитися на головному, на тому, «щоб доступ до носіїв пам'яті і банків даних став вільним»¹⁴. Вирішити цю проблему можна лише завдяки постійним зусиллям міжнародного співтовариства та громадськості окремих країн.

З політологічного погляду інформатизація суспільства має вирішальний вплив на розвиток політичної комунікації, яка в сучасних умовах є «своєрідним соціально-інформаційним полем політики»; забезпечує «процеси передачі, обміну політичною інформацією»; «структурує політичну діяльність і надає їй нового значення»; постає як «невід'ємний елемент політичної системи суспільства, частина суспільно-політичної свідомості й буття людини»¹⁵. За умов значного підвищення динаміки суспільно-політичних процесів і розширення інформаційного потоку виникає принципово нова система здійснення політичної комунікації. До базових параметрів, які реформують зазначену систему і впливають на функціональні ознаки самого суспільства, виходячи зі змісту фундаментальних досліджень з питань політичної комунікації, можна віднести такі:

1. Інформація циркулює між різними елементами політичної системи, між політичною і соціальною системами, між індивідами та між керівниками

й підлеглими. Все це помножене на безперервність процесу обміну інформацією, на думку французького соціолога Р.-Ж. Шварценберга, дає змогу забезпечувати досягнення згоди у сфері суспільно-політичних відносин. Стабільність інформаційного обміну дозволяє передавати політичний досвід, знання, координувати спільні зусилля людей, здійснювати процеси політичної соціалізації, структурування політичного життя, встановлювати зв'язки між інститутами політичної системи тощо¹⁶.

2. Засоби масової інформації за останні роки, поряд з інформуванням суспільства про прийняті рішення, починають більше уваги приділяти механізмам зворотного зв'язку, що значно розширює можливості групового та міжособистісного спілкування, участі населення у політичних процесах.

3. Розвиток політичної комунікації перебуває в безпосередній залежності від ступеня демократичності політичного режиму, а також від рівня політичної культури. Зазначені умови сприяють рівноправності чи її порушенню, утвердженню лише вертикальних рівнів чи поєднанню останніх з горизонтальними рівнями обміну інформацією.

4. Ефективність політичної комунікації тісно пов'язана з компетентністю та толерантністю суб'єктів передачі інформації (комунікаторів). Зазначене передбачає: повагу до чужих культури, звичаїв, переконань, цінностей; недовпустимість використання високого статусу своєї країни, культури, посади в міжкультурних контактах; дотримання адекватних ситуації комунікативних засобів, щоб запобігти знехтуванню інтересами інших людей, створенню фальшивих, спотворених образів у свідомості тих, на кого розрахована комунікативна дія, заради власної вигоди чи зручності; заперечення таємності й безвідповідальності у використанні інформації та застосування принципів відкритості, розширення, збагачення людського знання.

5. Важливе значення в сучасних умовах має ціннісний вимір політичної комунікації, який має ґрунтуватися, на думку Ю. Ірхіна, на таких принципах, як «пріоритетність якостей і цінностей даної культури (ієрархія); рівні права й широкі можливості для залучення до інформації внаслідок утвердження справедливості демократії та широких прав громадян (рівність); близькість до культури нації, етнічної спільності чи релігійної більшості (ідентичність); врахування моральних норм і вимог (уподобання і мораль)»¹⁷.

Прогресивною протидією всеохоплюваному контролю над суспільством у сучасних умовах виступає процес децентралізації, пов'язаний з кризою суспільних тенденцій до подальшої бюрократизації, централізації, одержавлення власності. На зміну інституціональній структурі індустріального типу об'єктивно прийшла нова тенденція, спрямована на поступове подолання процесу централізації з притаманними йому вертикальною структурою і субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

За умов розгортання процесу децентралізації поступово втілюються в суспільно-політичну практику дві орієнтації:

1) на концентрацію в єдиному центрі найсуттєвіших, основних функцій керівництва і управління без надмірного обмеження сфери дії місцевого самоврядування;

2) на створення системи соціального управління, що дозволяє, організуючи будь-яку сферу життєдіяльності, «максимально спиратися на спонтанні сили суспільства і якомога менше вдаватися до примусу»¹⁸.

Сукупний світовий досвід практичного втілення децентралізації знайшов своє вираження в систематизації досягнень місцевого самоврядування. Зазначена систематизація була зафіксована в середині 80-х рр. у двох основних міжнародно-правових актах з цього питання — «Європейській хартії місцевого самоврядування» та «Всесвітній декларації місцевого самоврядування». Місцеве самоврядування визначається у цих документах як право і реальна здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину державних справ і управління ними, діючи в межах закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення. Надзвичайно важливим у зазначених документах є не тільки фіксація децентралізації як одного з найважливіших принципів функціонування місцевого самоврядування, а й визначення механізму його забезпечення. І не випадково, що за сучасних умов місцевого самоврядування, «з огляду його здатності до поєднання в собі інституційного і особистісного начал у процесі суспільно-політичного розвитку», розглядається як «один з найважливіших елементів взаємозв'язку держави і суспільства, реалізації можливостей та інтересів окремої особистості», як одна з тих соціокультурних систем, що «надає можливість досягти суспільної гармонії».

Разом з тим суспільно-політична практика багатьох демократичних країн засвідчує неоднозначність, неповторність і багатоплановість місцевого самоврядування, що спонукає до необхідності його забезпечення насамперед внутрішньополітичними засобами. Іноді це породжує деякі сумніви щодо доцільності посиленої уваги до цього соціального феномена на рівні міжнародного права. Остаточо розвіює будь-які сумніви дев'ятнадцяте дослідження Римського клубу, реалізоване 1991 р. в доповіді А. Кінга і Б. Шнайдера «Перша глобальна революція»¹⁹. На думку авторів доповіді, сенс посиленої уваги до місцевого самоврядування пов'язаний з новим викликом часу, який підштовхує до необхідності створення концепції сучасного світового розвитку, покликаної встановити орієнтири майбутнього існування людства в умовах зведеної до мінімуму конфліктності. Вчені вважають очевидним парадоксом сучасного світу наявність за умов подальшого розвитку загальної інтегративної тенденції прогресованої суспільної протидії всьому тому, що розцінюється як надмірна централізація.

Подібні відцентрові тенденції, на думку аналітиків, пов'язані не лише з труднощами суспільного існування в рамках застарілих політичних систем, а й з потягом до національної самосвідомості, котрий є «загальнолюдською потребою» й виток якого «приховані у темряві століть». І все це відбувається за умов, коли людство буквально придушене тягарем глобальних соціально-економічних проблем сучасності, в першу чергу катастрофічної засміченості довкілля, недостатності енергоресурсів, нестабільного характеру забезпеченості жителів Землі продовольством, стрімкого зростання населення, розростання міст та ін. До того ж, названі проблеми

мають стійку тенденцію до постійного поглиблення і зростання. За цих умов намагання розв'язати глобальні проблеми на загальносвітовому рівні та зусиллями окремих держав є недостатніми і безперспективними.

Важливість концепції А. Кінга і Б. Шнайдера, у якій знайшла відбиття проблема взаємозв'язку на сучасному етапі цивілізаційного поступу місцевого (регіонального) самоврядування і глобальних проблем сучасності, не викликає сумніву. Її втілення у суспільно-політичну практику потребує переорієнтації частини завдань, пов'язаних із вирішенням названих глобальних проблем, на місцевий рівень. За сучасних умов, зі слів авторів доповіді, щоб досягти управління, заснованого на балансі стійких інтересів, важливо сформувати «багатоступінчасту систему прийняття рішень, важливим принципом якої було б обговорення питань і розробка рішень на рівні, найближчому до того прошарку суспільства, який найбільшою мірою відчуває на собі сприятливі чи несприятливі наслідки цього рішення»²⁰.

Пошуки розв'язання глобальних проблем, на думку авторів проекту, мають відбуватися на всесвітніх форумах, однак окремі конкретні питання потребують оптимальних рішень представників міст і самоврядних структур. Для цього замало простої інтерпретації розпоряджень центрального уряду, оскільки останній навряд чи зможе враховувати усі місцеві проблеми. Лише переорієнтація частини завдань глобального характеру на місцевий рівень зможе оптимізувати роботу центральних органів влади й посприяти процесові гуманізації державної бюрократично-управлінської системи.

У зв'язку з висловленою авторами доповіді ідеєю осмислення місцевого самоврядування і глобальних проблем сучасності у тісній взаємозалежності можна сформулювати можливі напрями практичних дій для розв'язання проблеми, яка постала тепер і може значно загостритись у найближчому майбутньому. До таких варто віднести:

- 1) надання місцевим органам влади мінімальних можливостей самостійного законодавчого і практичного вирішення екологічних, ресурсозберігальних, правозахисних та інших проблем;
- 2) розв'язання проблеми максимальної самозабезпеченості на рівні місцевих громад і адміністративно-владних самоврядних структур;
- 3) урахування динамічного характеру суспільного розвитку на локально-місцевому рівні й практичних можливостей останнього до «швидкого реагування» щодо мінливого характеру і постійного ускладнення та наростання глобальних проблем;
- 4) всебічне сприяння активізації участі місцевих організаційних структур різних держав у розширенні системи міжнародних організацій, інтернаціоналізації загальнодемократичного процесу і подолання ізоляціонізму;
- 5) забезпечення формування в низових адміністративних самоврядних структурах «зустрічних» умов для виникнення якісно нової державності з плюралістичним підходом до характерних особливостей і відмінностей регіонального й місцевого розвитку, важливою спільною рисою яких має

стати домінування об'єднаних політичних моделей над тими, що відкривають «шлюзи» національного і суспільного розбрату та стоять на перешкоді новітньої стратегії розвитку людської цивілізації.

* * *

В останні десятиліття ХХ ст. однією з важливих прикмет загальноцивілізаційного розвитку стало розгортання процесу **демократизації**. Демократична хвиля захопила Південну Європу, Латинську Америку, країни Азії. У 1989 р. цей глобальний процес перемістився у Східну Європу, а через два роки захопив своїм бурхливим потоком Радянський Союз. Розширення демократії із середини 70-х рр., як вважає американський вчений С. Гантінгтон, «викликало до життя уявлення про те, що ми переживаємо всеохоплювальну глобальну демократичну революцію»²¹.

Найхарактернішим проявом подібних уявлень у 90-ті рр. постала концепція американського професора політології Ф. Фукуями, сформульована у книзі «Кінець історії і остання людина» (1992). В основу цієї концепції покладено думку про те, що попри всі ідеологічні розбіжності та жорстоке протистояння, практично всі розвинені країни запровадили в себе або намагаються запровадити ліберально-демократичні цінності. А разом з ними й багато інших країн рухаються у напрямі переходу до ринкової економіки та інтеграції у глобальну систему капіталістичного поділу праці. Це означає «кінець історії» як широкої еволюції людських суспільств у напрямі до кінцевої мети — демократичного капіталізму, що став безальтернативною моделлю політичної і економічної організації для розвинених країн Заходу та ідеалом для суспільств, які прагнуть максимально реалізувати свої можливості у боротьбі за гідність людини.

Такий оптимізм Ф. Фукуями багатьом, особливо на Заході, на початку 90-х рр. видавався абсолютно виправданим з огляду на безсумнівну експансію демократії. Однак на останній сходинці порогу в ХХІ ст. з'явилися вагомі підстави для сумнівів щодо вищезазначеного оптимізму. В останні роки ХХ ст., на думку С. Гантінгтона, відбувається перехід демократії із фази експансії до фази консолідації. Виходячи з цього, зауважимо, що остання, на відміну від експансії з її почасти неконтрольованою стихією, потребує значних цілеспрямованих зусиль і виважених управлінських рішень. Чи всі країни з-поміж охоплених глобальною демократичною хвилею готові включити цілеспрямовані механізми економічного, політичного і правового реформування суспільства? Спостерігаючи за розвитком подій на пострадянському просторі і, особливо, пам'ятаючи про те, що всі реформи, починаючи з Петра I закінчувалися тут контрреформами, ризикнемо висловити деякі сумніви щодо поступально-зростального характеру демократизації. Основу цих сумнівів, зокрема, становлять:

- уповільнена трансформація свідомості населення від прагнення до утвердження демократичних прав і свобод до змагання за економічні блага;
- відмінності в досвіді демократичного співжиття й незрозуміння основною масою населення диференційованого характеру демократичних процесів;

— надмірна фрагментація суспільно-політичного життя, що особливо виявляється в мультіпартійності, відірваності партійно-політичних інтересів від істинних прагнень суспільства;

— складний характер переорієнтації реформаторських зусиль від більш простих форм політичної демократизації до значно складніших, пов'язаних з необхідністю економічного реформування суспільства.

Виходячи з вищезазначеного, не залишається нічого іншого, як погодитися з висновком С. Гантінгтона: «Демократія повністю вкорінилася лише в небагатьох з майже сорока новодемократичних країн. У всіх інших з них її майбутнє під великим сумнівом або й у небезпеці. Якщо на початку наступного століття ця небезпека буде ліквідована, то можна вважати, що нинішнє покоління борців за демократію добре попрацювало»²².

Процесу демократизації у період експансії властивішими були загальні риси. Тепер же, з переходом її у фазу консолідації, дедалі частіше виявляються неповторно-специфічні особливості реакцій конкретних соціумів на демократичний виклик. У зв'язку із цим важливими для з'ясування процесу модернізації українського суспільства у 90-ті рр. та перспектив його подальшого розвитку є дві основні проблеми: 1) залежності українського суспільства у період демократичної експансії від процесу перебудови як останньої широкомасштабної реформи в межах СРСР, а також від спровокованих нею наслідків; 2) відповідності вітчизняних суспільно-політичних перетворень основним вимогам консолідаційної фази сучасної демократичної хвилі.

Значна частина політичних сил посттоталітарних країн ототожнює демократизацію з рухом у бік реалізації ідеї безпосередньої демократії — проблеми, яка набула особливого розвитку і дискусійного характеру в західних політологічних концепціях, починаючи з 60-х рр. XX ст. Її прихильники акцентують увагу на позитивних стереотипах, до яких вони відносять:

— вплив означеного різновиду демократії на всебічну демократизацію суспільства, соціальну емансипацію і самореалізацію особистості;

— ширші можливості, порівняно з представницькими інститутами, для вираження інтересів і волі народу;

— забезпечення стійкої легітимації влади, подолання політичного відчуження громадян і, як наслідок, зростання стабільності політичної системи та ефективності управління;

— забезпечення контролю за політичними інститутами і посадовими особами, подолання зловживань владою, відриву владної еліти від народу, бюрократизації чиновництва.

Противники безпосередньої демократії вказують на її негативні сторони і слабкі місця, а саме:

— низька ефективність і безконтрольність політичних рішень внаслідок прийняття їх широким загалом;

— постійна небезпека виникнення тоталітаризму або популістського авторитаризму, пов'язана з властивою масам схильністю до ідеологічного диктату, й ущемлення свободи в ім'я рівності;

— складність і дорожнеча практичного здійснення прямого народовладдя;

— неможливість залучення більшості громадян до систематичної участі в управлінні без примусу, внаслідок небажання значної частини населення займатися політикою.

Відхід від ототожнення сучасного процесу демократизації з різноманітними проявами і варіантами втілення безпосередньої демократії пов'язаний з тим, що на розвиток процесу демократизації суспільства на сучасному етапі існування людської цивілізації визначально впливають такі чинники:

— втрата привабливості й делегітимація авторитаризму як моделі національно-державного розвитку внаслідок виявлення його економічної неефективності як інструменту модернізації суспільства;

— глобалізація територіального поширення сучасної демократичної хвилі й масове зростання у світі привабливості демократичних моделей та зразків політичної поведінки внаслідок культурних впливів, що йдуть від західної цивілізації;

— наявність міжнародно-правових стандартів, а також специфічних універсальних чинників (високий рівень індустріального, економічного розвитку, урбанізації; розвиненість масових комунікацій; наявність ринкової, конкурентної економіки; соціальний плюралізм; масовий характер освіти), які підтримують демократичні імпульси в різних країнах.

Сучасна демократизація суспільства поєднує в собі класичні риси демократичного розвитку й особливості, що випливають з характеру плюралістичного постмодерного суспільства. Найбільш відповідним йому є розуміння демократії як «поліархії» (від грецького *polys* — багато і *arche* — влада, джерело, засада; дослівно — багатовладність, багатозасадність). Зазначений термін запровадили у сучасну політичну науку 1953 р. американські політологи Р. Даль та Т. Ліндблом, виходячи з наявного розходження нормативного та реально-інституційного понять демократії. Сучасними вченими, які сприйняли і розвивають запропоноване поняття, екстраполюючи його на постсучасне суспільство, поліархія розглядається як політичний порядок, що характеризується розподілом та розсосередженням влади між її різними центрами та носіями. Зазначене поняття, на відміну від класичного тлумачення демократії, дозволяє включати в сучасну теорію демократії нові політичні аспекти і феномени, що постають з динамічного розвитку постмодерного суспільства: ідейний і організаційний плюралізм, співвідношення вертикального і горизонтального вимірів демократичної політики, конфліктогенні чинники і рушії постмодернізаційного процесу та ін.

Однією із сутнісних характеристик, яка вертикально пронизує всі намагання влади в рамках спочатку Російської імперії, а потім і Радянського Союзу, можна вважати ейфорію форсованих реформ, пов'язану із соціально-утопічними прагненнями владної верхівки волюнтаристськими методами вирватися за їх допомогою з полону історичного детермінізму і провратися у «царство свободи». Досвід прискореної модернізації часів перебудови дозволяє сформулювати різноплановий конфліктний потенціал та тенденції до його системного прояву в екстремальній суспільно-політичній ситуації. Цей потенціал заслуговує на те, щоб стати предметом

окремого наукового дослідження. Оскільки ж предметом аналізу в даному разі є перетворення українського суспільства, зосередимо увагу лише на основних конфліктах, які дісталися Україні «у спадок» від доби перебудови і постійно проявляються в умовах втілення її власного варіанту форсованої модернізації. До них, гадається, можна віднести такі:

1. Мітингова демократія, забарвлена політичною нетерпимістю, розколами, груповим і територіальним егоїзмом та претензіями на владу різноманітних партій та угруповань. Означений конфлікт характеризується дефіцитом доброї волі сторін, невмінням та небажанням вести діалог і досягати компромісів. Стиль мітингової демократії з її запрограмованістю на конфлікт — одна з характерних рис діяльності українського парламенту; причина багатопартійності, що виходить за межі здорового глузду; сутнісна основа процесу інституціоналізації з його схильністю до суспільно-політичної дезінтеграції.

2. Етнополітичні конфлікти, що зі здобуттям незалежності України вигідно відрізняються від проявів аналогічного потенціалу на російських теренах, насамперед, внаслідок особливостей української ментальності. Етнополітичний конфліктний потенціал існує в Україні у локальних проявах та в латентному вигляді й здатен заявити про себе лише за умов порушення відносної стабільності.

3. Конфлікти, пов'язані зі соціально-економічним розшаруванням суспільства за майновими ознаками. Цей різновид конфліктів зумовлений у пострадянських республіках різким переходом від масового до атомізованого суспільства, що тягне за собою негативні соціально-психологічні наслідки:

- зuboжіння основної маси населення і неконтрольоване збагачення його окремих груп;
- заздрощі й ненависть основної маси населення до нуворишів та презирство до «голодранців» з боку останніх, що призводить до поляризації суспільства;
- появу психологічних комплексів зверхності й неповноцінності на індивідуально-особистісному рівні, які впливають на збереження допустимої межі соціальної рівності та соціальної справедливості;
- загострення протистояння влади й народу, відмову владним силам у легітимності їхньої діяльності.

4. Конфлікти, пов'язані з внутрішньою суперечливістю і непослідовністю швидкої модернізації. До таких, насамперед, належать:

- кардинальна зміна політичних позицій та ідеологічних орієнтацій, які зумовлюють невизначеність політичного курсу, непослідовність у діях владної еліти до і після обрання у структури представницької влади;
- лібералізація економіки з метою досягнення економічної свободи й утвердження замість цього безробіття, страху перед звільненням, особистої залежності робітника від адміністрації підприємства, фірми;
- суперечність між завданнями прискореної модернізації, що мають на меті вихід на широкий простір європейської науки, культури, життєвого

рівня, правових стандартів, і відсутність пріоритетного ставлення до інтелектуального потенціалу суспільства.

Процес демократизації українського суспільства дав змогу визначити характерні ознаки, які допоможуть переосмислити характер функціонування демократії в умовах перехідного стану суспільства від тоталітарно-залежного існування до суспільної та індивідуальної свободи. Загалом їх можна звести до кількох основних положень.

1. Вільні ринкові відносини за певних умов здатні створювати перепони для ефективної реалізації принципів плюралістичної демократії, спричинювати послаблення або навіть заперечення демократичних принципів, норм і процедур.

2. Розвиток не-Заходу засвідчує, що утвердження успішного функціонування ринкових відносин не детерміноване певним політичним режимом. Якраз навпаки, — ринкова економіка сумісна з усіма типами політичних режимів.

3. Утвердження демократичних інститутів і форм політичної самоорганізації суспільства в умовах конкретної національної державності не повинно зводитися до механічного перенесення в готовому вигляді західних стандартів і цінностей демократичного розвитку. Перспективи модернізації і демократизації значною мірою залежать від стану свідомості народу, ступеня його готовності прийняти й реалізувати основні принципи і норми ринку й політичної демократії.

4. Українська культурна матриця відторгує як однобічно індивідуалістичну прозахідну, так і однозначно колективістську (типу російської) форми організації суспільно-політичного життя. Вона потребує «природного, мирного співіснування як колективістських, так і індивідуалістичних форм організації тих сфер суспільного життя, в яких та чи інша з них може принести найбільшу користь людині і сприятиме динамічному, безконфліктному і безкризовому розвитку»²³.

5. В осмисленні демократичного реформування українського суспільства 90-х рр. демократія у суспільно-політичній практиці постає переважно як тотожна лібералізму. Тим часом демократія не може вважатися результатом практичного втілення ідеологічних постулатів лише однієї з ідеологічних течій, вона є синтезом досягнень консерватизму, соціал-демократизму, марксизму та інших течій. Орієнтація на ліберально-індивідуалістичні цінності зводить демократію до однобічності, оскільки народ — це «не певна арифметична сума всієї множини окремо взятих, атомістично витлумачених індивідів, а органічна сукупність більшості соціокультурних, етнічних, конфесійних, суспільних та інших спільностей», без яких «демократію як владу більшості народу неможливо уявити»²⁴.

У межах Незаходу, де помітне прагнення до подолання тоталітарного минулого й України, виявляються риси нових демократій, перехідний характер розвитку яких зумовлює нестабільність і непередбачуваність наслідків. Такий характер їхнього розвитку пов'язаний з низкою ознак, основними з яких є:

— незавершеність перебудови індустріалізації в напрямі подолання знеосіблених економіки й суспільно-політичних відносин і домінування руйнівних тенденцій у співвідношенні з позитивно-твірними;

— розпад єдиного господарського і державного цілого, порушення попередніх соціальних і культурних зв'язків;

— конфліктнонебезпечне зростання слабкості державних структур і конфронтація двох основних гілок у системі штучного поділу влади — законодавчої і виконавчої;

— полісистемна фрагментація суспільно-політичного життя з наявністю критичних суперечностей між етатизмом і неолібералізмом.

Поряд з вищезазначеним у посттоталітарних країнах вимальовується комплекс авторитарних вимог і пропозицій щодо розв'язання проблем модернізації. Основними серед них вважаються:

— необхідність зміцнення вертикальних структур виконавчої влади;

— використання вольових засобів і державного втручання у здійсненні реформ;

— заперечення демократичних інститутів і процедур за умов надзвичайної економічної ситуації, суспільно-політичного хаосу;

— апеляції до колективістських цінностей та ідеалів лівоцентристського характеру;

— прагнення до відтворення методів функціонування адміністративно-командної системи.

У зв'язку із цим дослідники модернізаційних процесів незахідних суспільств пропонують замість демократизації як мети суспільних перетворень вживати стосовно них поняття «демократичний транзит». На думку А. Мельвіля, зазначене поняття краще відображає різноманітність обставин, особливостей, різноваріантність наслідків суспільних трансформацій. До основних його характеристик вчений відносить:

— відсутність гарантованого переходу до демократії, а тим паче її консолідації;

— поліморфність процесів переходу від одного суспільного і політичного стану до іншого з не обов'язковим результатом у формі демократії;

— вплив універсально-демократичних чинників, таких як нормативне ставлення до демократії та масова привабливість демократичних ідеалів, економічна неефективність і делегітимація авторитаризму, практичне експериментування з демократичними інститутами і процедурами, сприятливе для демократизації міжнародне середовище та ін.

Усе це й «дозволяє розглядати багатоманітні за своїм характером і результатами демократичні транзити як складові елементи нинішньої глобальної демократичної хвилі»²⁵.

Розвиток Заходу і незахідних суспільств, у тому числі й України, на цьому тлі дозволяє констатувати, що українське суспільство, незважаючи на периферійний характер його модернізації, було в минулому і залишається тепер невід'ємною й важливою складовою світових цивілізаційних змін. Причому сучасний етап української модернізації, згідно із запропонованою

нами періодизацією, збігається з останньою хвилею (третьою за С. Гантінгтоном і четвертою за Т. Карл і Ф. Шміттером) світового процесу демократизації. Такий збіг спонукає до висновку щодо необхідності детальнішого аналізу досліджуваної проблеми і формування відповідної моделі модернізації українського суспільства в контексті сучасного демократичного розвитку світового співтовариства.

А це, у свою чергу, потребує втілення таких завдань:

— з'ясування місця і мети України в світовому модернізаційному розвитку й утвердженні демократії;

— врахування недостатнього розвитку передумов демократії в історичному розвитку українського суспільства;

— визначення ступеня необхідності поєднання моделей реформування суспільства вольовими, силовими зусиллями «зверху» і революційними чи позитивно-творчими діями та впливами населення «знизу»;

— подолання перехідного, кризового стану суспільства й недопущення досягнення критичної межі системного впливу «кризового синдрому модернізації».

Можливість досягнення позитивного результату у питанні вирішення сформульованих вище завдань української модернізації, гадається, надана Україні в сучасних умовах її транзитного розвитку самою історією. Основною ж умовою успіху суспільно-політичного реформування має бути перехід усього суспільства від міфотворчості щодо власного колективного та індивідуального буття до здорового прагматизму, кращі зразки практичного втілення якого якраз і лежать у площині світового демократичного розвитку.

Демократизація українського суспільства на рубежі епох повинна ґрунтуватися на взаємодії й гармонізації діяльності демократично орієнтованих інститутів, системи державного управління й раціонально налаштованої та цілісної в морально-етичному сенсі бюрократії. Виходячи з цього, проблема взаємозв'язку демократії, управління і бюрократії набуває за умов сучасного вітчизняного розвитку сутнісного характеру. В наш час, коли закладаються підвалини української держави і громадянського суспільства, зазначена взаємодія може послугувати цементувальною основою, яка дозволить громадянам України бути активними учасниками державотворчих процесів і господарями власної долі.

Основу націлених трансформаційних процесів, як засвідчує світовий досвід, становить процес **модернізації**. Під «модернізацією», яка в загально-теоретичному сенсі базується на ідеї внутрішньої здатності суспільства до якісної еволюції, в науці розуміють: сукупність різного роду економічних, політичних, державно-правових, психологічних, культурологічних зрушень та перетворень конкретного суспільства у напрямі його осучаснення і постійного вдосконалення; наближення соціальних і політичних систем та їхніх фрагментів до максимально можливого рівня розвиненості.

У наукових студіях провідних західних вчених проблема модернізації постає як явище вселюдського, загальноцивілізаційного характеру. Однак суспільно-політичний розвиток кінця ХХ ст. засвідчує, що надзвичайно

важливим є розуміння багатоманітності й особливостей периферійних проявів модернізаційних процесів, їх місця і ролі не лише у всесвітньо-історичному масштабі, а й в історії кожної окремо взятої країни, серед яких Україна не може бути винятком з огляду як на її минулий, переважно залежний політичний розвиток, так і на потреби її майбутнього незалежно-інтегрованого поступу.

Прибічники політологічного тлумачення модернізації розглядають її як частину загального процесу, коли перетворення відбуваються в усіх основних компонентах соціальної системи (в економічній, правовій, політичній сферах, у соціальних відносинах, культурі, системі освіти та ін.), але вибір модернізаційного розвитку починається і здійснюється саме у сфері політики, з вияву політичної волі до змін. Дослідникам зазначеної наукової орієнтації властиве прагнення виявити джерела, характер і спрямованість політичних змін. Вони вважають, що процес модернізації включає насамперед вдосконалення політичних структур і механізмів соціально-політичного розвитку. Пріоритетними проблемами цього напрямку вважаються:

- впорядкування геополітичного простору через утворення національних або федеративних держав, централізацію та децентралізацію влади;
- здатність держави до структурних змін в усіх сферах суспільного життя зі збереженням стабільності та внутрішньої консолідації суспільства;
- залучення широких мас населення до участі в політичному процесі й встановлення політичної демократії;
- вдосконалення соціально-політичних механізмів та рушіїв модернізації — ролі й функцій держави, структури і взаємодії інститутів, діяльності соціальних суб'єктів оновлення (модернізаторської еліти, зацікавлених соціальних груп, політичних лідерів);
- політична соціалізація особи, спрямована на розширення її політичної участі, утвердження як неперехідної цінності людського виміру політики. Послідовно здійснювана політична модернізація розглядається як чинник і гарант забезпечення послідовності модернізації в усіх сферах суспільного життя.

Сучасний етап розвитку теорії модернізації дав західним вченим розуміння необхідності врахування поряд з економічними та індустріально-технологічними чинниками розвитку (людські й природні ресурси, нагромадження чи наявність капіталу, розвинені технології) геополітичні, внутрішньополітичні, соціальні, правові, культурні, психологічні та ін. Концепції модернізації за нинішніх умов набувають чітко вираженого соціально-культурного характеру. Що ж стосується політичного контексту модернізації, то він передбачає переорієнтацію суспільних відносин через поширення інтегральних цінностей, таких як соціальна держава, гуманізм, правова держава, свобода особистості, права людини та ін. Це, зокрема, виражається у подоланні європоцентризму, «вестернізації», врахуванні цивілізаційної культури окремих соціумів. Вчені, навіть ті, хто стояли біля витоків теорії модернізації, майже одностайно дійшли висновку про неможливість механічного перенесення західних моделей розвитку на інші

регіони світу. Разом з тим, модернізацію дедалі частіше розглядають «як процес глибоко суперечливий, що тяжіє до постійної кризи культури» і несе в собі загрозу катастроф не тільки країнам перехідного типу, а й найбільш передовим суспільствам²⁶.

У процесі своєї еволюції із засобу теоретичного забезпечення політики Заходу щодо країн, які звільнилися від колоніальної залежності, теорія модернізації трансформувалася в інструмент комплексного пояснення, продукування і прогнозування соціально-політичного розвитку. Сучасна теорія розглядає модернізаційний процес у тому чи іншому суспільстві як свідому установку держави на здійснення якісних перетворень не засобом калькування досвіду передових країн, а шляхом поєднання найбільш поширених політичних структур, інститутів, цінностей, які мають універсальний, всезагальний характер, з традиційною специфікою певних суспільств.

Як показує світовий досвід, моделювання модернізації як реального процесу відбувається у двох основних вимірах:

1) спонтанно (стихийно) через поступове нагромадження передумов у певних царинах суспільного життя, вдале поєднання яких у певний історичний час, у межах того чи іншого соціально-політичного простору, дає якісно новий поштовх;

2) свідомо (цілеспрямовано) завдяки вольовим зусиллям впливових суспільних груп або владних еліт.

Успіх модернізації в обох випадках залежить від ступеня органічності її перебігу співвідносно з наявними національними інститутами та ментально-психологічними орієнтаціями населення.

Осягнути процес модернізації на всіх етапах практично неможливо на рівні абстрактно-універсальних схем. Однак функціонування різних моделей у різних історичних умовах і на кардинально відмінних рівнях соціальної організації дає змогу визначити загальні характеристики модернізації, її основні напрями в сучасному світі, що мають властивість інтегруватися в самодостатню цілісність. Яким же постає в інтегрально-узагальненому вигляді процес модернізації суспільства?

Серед загальних характеристик (напрямів) процесу політичної модернізації важливе місце займає *раціоналізація та забезпечення ефективності влади* як вирішальний чинник довіри до влади й підтримки її громадянами. Для здійснення модернізації раціоналізація та ефективність влади важать не менше, ніж її підконтрольність та відповідальність перед суспільством. З ними пов'язані результативність влади і ступінь виконання її функцій, як і сподівань, що їх покладає на неї більшість населення.

Зазначені характеристики становлять основу прагнень впливових політичних, економічних і культурних прошарків населення (еліт), здатних виступити рушіями соціально-політичних змін у суспільстві. До того ж будь-яка легітимність влади, в тому числі й заснована на авторитарних формах правління, поступово втрачає силу, якщо влада не раціоналізується й не стає ефективною у своєму повсякденному функціонуванні.

Характерною особливістю політичної модернізації є також *диференціація політичної структури*, або *інституціоналізація*, яка передбачає формування розгалуженої мережі соціально-економічних, політичних та інших інститутів сучасного суспільства, спрямованих на забезпечення стабільності й соціального порядку. Означений процес розвивається через удосконалення (осучаснення) традиційних інститутів, які суттєво змінюють свої функції та характер діяльності, а також через формування нових, сучасних соціально-економічних інститутів.

Інституціоналізація як один із важливих критеріїв успіху політичної модернізації не може мати кількісно-формального характеру. Суспільства з інституційним порядком, який охоплював би все соціально-політичне життя, в історії не зафіксовано²⁷. Рівень інституціоналізації визначається якісними показниками: здатністю вдосконалених чи новоутворених структур до адаптації за нових умов, ступенем їхньої складності, рівнем автономності (самостійності) щодо соціальних груп або інших інститутів, взаємною узгодженістю суспільно-політичної діяльності.

Новоутворені чи вдосконалені інститути мають тенденцію до збереження, однак інституціоналізація не є незворотним процесом. Межі інституційованих соціальних дій можуть не лише збільшуватись, а й зменшуватись під час модернізації суспільства. Такий процес одержав назву *деінституціоналізації*²⁸. Найхарактернішим його проявом є розвиток приватної сфери, яка, порівняно з державною, має нині стійку тенденцію до саморозвитку й саморегуляції.

Сутнісною ознакою процесу модернізації вважається структурно-змістовне перетворення політичної системи, спрямоване на розкриття всіх її потенційних можливостей, формування політичної структури соціальної дії. До найважливіших складових цього процесу належить політична стратегія, що передбачає реалізацію забезпечених ресурсами довгострокових програм послідовних дій, а також політична тактика як інструмент здійснення перетворень за конкретно-історичних умов, реального стану масової свідомості, наявних соціально-політичних ситуацій. Вміле поєднання стратегії й тактики у процесі модернізації політичної системи сприяє її адаптації до нових проблем, що їх породжує сучасне суспільство, а також створює ситуацію її готовності до складних непередбачуваних ситуацій.

Досить вагомим чинником структурно-змістовного перетворення політичної системи і модернізації всього суспільства є *забезпечення широкої участі громадян у політичному житті*. Остання в більшості сучасних демократичних держав забезпечує здатність влади до мобілізації людських і матеріальних ресурсів задля вирішення важливих суспільних завдань. Організаційний аспект політичної участі покликаний забезпечувати політичні партії та групи за інтересами, які спрямовують і доводять систему політичної участі до логічного завершення відповідно до завдань того чи іншого суспільства.

Модернізаційний потенціал політичних партій і груп за інтересами визначають деякі специфічні функції названих об'єднань. Найважливішою серед них є функція структуризації політичного життя, без якої, як зауважив

французький вчений Ж.-М. Денкен, останнє «нагадувало б суцільне звалище, де кожен актор воював би тільки за себе і представляв би тільки себе»²⁹. Важливе значення має також функція соціальної інтеграції, завдяки якій партії та групи інтересів виконують, з одного боку, роль посередників, єднальної ланки між громадянами і владою, а з іншого — сприяють спілкуванню між собою представників різних верств населення. Якщо на Заході, в розвинутих суспільствах партії переважно виконують роль виборчих машин, то в суспільствах із запізною, незавершеною модернізацією вони здатні виконувати ще й роль синтезаторів щодо взаємореалізації завдань громадянського суспільства і політичної сфери.

Ціннісну основу політичної участі становить процес кристалізації політичних ідеологій. Модернізаторські ідеології можуть виконувати як стабілізаційні функції, скеровані на традиційні прошарки суспільства, так і мобілізаційні, зорієнтовані на осучаснені групи населення. Хоч би які ідеологічні міфи чи постулати застосовувались для обрамлення модернізаторської політики, основне її завдання — ціннісне наповнення і виправлення головних напрямів модернізації певного суспільства.

Стабілізаційний базис участі громадян у політичному житті забезпечує вдале поєднання централізації та децентралізації, створення системи державного й місцевого управління, орієнтованої на гнучкі й різноманітні форми політичної участі населення через механізми суспільної саморегуляції. Для виникнення такої системи важливим є створення нових різновидів інститутів, які забезпечували б не лише контроль над ресурсами, а й канали для ефективного діалогу між владою та населенням. Не менш важливим є досягнення на місцевому рівні відносно рівномірного розподілу таких ресурсів участі, як гроші, освіта, знання механізмів ухвалення політичних рішень, вільний час, доступ до засобів масової інформації тощо.

Ще однією складовою перетворення політичної системи з традиційної на модернізовану і запорукою інтеграції суспільства на новій основі є *створення цілісної, взаємопогодженої на різних її етапах і рівнях системи політичної соціалізації*. Вона має бути спрямована на забезпечення зворотного зв'язку особи з політичною системою, на створення якомога більшої кількості відповідальних соціально-політичних суб'єктів, здатних до самостійної обробки одержуваної інформації, до творчого, раціонального використання власного й сукупного досвіду в індивідуальній поведінці.

У наш час значне місце відводиться проблемі вдосконалення нормативної та ціннісної систем суспільства, орієнтованих на формування модернізованого політико-правового поля і культури активістського типу, що передбачає:

- активну роль особи в політичній системі;
- утвердження тенденції забезпечення соціально-справедливої рівності в суспільстві, універсальність законів і примат права перед системою владно-управлінської бюрократичної ієрархії;
- домінування соціально-державного замовлення на всебічний розвиток і вдосконалення професійних та особистих якостей суб'єктів політики і соціальних відносин;

— забезпечення доступності освіти та її високої якості, що гарантує для тих, хто її одержує, можливість активної діяльності й життєвого успіху в новій, мінливій системі соціальних відносин.

Особливого значення в цьому процесі набуває розкриття соціального потенціалу інституту громадянства, який передбачає право усіх членів суспільства брати активну участь в управлінні державою.

У стародавні часи і в епоху середньовіччя громадянство поширювалося лише на меншість населення. З початком модернізації цей процес не тільки охоплює переважну більшість суспільства, а й створює ідеологію громадянських прав з її орієнтацією на можливість рівної участі в державному управлінні, утвердження громадянської рівності перед законом, розширення можливостей самозабезпечення особою бажаного соціального статусу. Все це поступово сформувало в розвинених демократичних суспільствах стійке поняття громадянськості.

Громадянськість розглядається в сучасних умовах як готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків. Розуміння громадянськості як сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає:

- зрілість політичної та правової свідомості;
- почуття патріотизму, причетності до історичної долі вітчизни та її народу;
- усвідомлення себе як повноправного громадянина соціальної спільності, своєї країни.

Формування громадянськості відбувається в процесі соціалізації особи через систему суспільних відносин і виховання. Потреба вдосконалення громадянськості у процесі модернізації суспільства як своєрідної соціально-психологічної якості людської поведінки знаходиться в тісному взаємозв'язку з потребою утвердження громадянського суспільства і є одним із показників рівня демократичності, поєднаної з цивілізованістю того чи іншого суспільства.

В останні десятиліття ХХ ст. важливе місце в житті людства починає займати трансформація процесу модернізації у постмодернізацію. Процес постмодернізації включає: переорієнтацію інфраструктури суспільства індустріального типу в напрямі розвитку його інформаційних можливостей та постматеріальних цінностей; формування екологічного суспільства, заснованого на впровадженні природозберігальних технологій; розширення сфери індивідуальної свободи людини, створення для неї можливостей вибору, незалежності від тиску традицій, середовища, місця проживання.

Об'єктивною підставою модернізації в сучасному світі є цілісність людства, взаємозалежність і взаємопов'язаність його окремих частин. Потреба модернізації суспільства розглядається нині як своєрідний виклик часу, оскільки негативний вплив частини людства, окремих реліктових політичних утворень за умов сучасного рівня технологічного розвитку становлять загрозу вже не тільки для окремих суспільств, а й для людської цивілізації в цілому.

Мета модернізації у загальносвітовому масштабі тісно пов'язана з ціннісно-культурним механізмом її забезпечення — економічного зростання, демократії для народу, політичної стабільності й соціального порядку, добробуту і всебічного забезпечення творчого потенціалу особистості, врівноваженого соціальною справедливістю й рівністю можливостей. Гармонійний розвиток і вдосконалення ціннісно-культурного механізму дозволяє позбавитися бідності, нерівності (надмірної поляризації суспільства і зрівнялівки), репресій, насилля, залежності суспільства від владно-бюрократичних структур тощо.

За всієї розбіжності поглядів на втілення ідеї модернізації на практиці загалом виділяються дві кардинально протилежні форми її реалізації, які значною мірою залежать від типу політичних систем і політичної влади. В одному випадку обираються репресивні («драконівські») засоби, коли суспільство (нерідко за ширмою «демократії») насильницьким шляхом заганяється в нову модернізовану реальність. У другому випадку колективними та індивідуальними зусиллями створюються можливості для вдосконалення суб'єктів і рухів модернізаційного процесу, забезпечуються умови і стимули прискореного розвитку суспільства, набуття якостей свободи, компетентності, творчості, відкритості. І якщо перший шлях означає не що інше як вихід з одного тупика лише для того, щоб опинитися в іншому, то другий здатний втілювати високе призначення людського буття.

У сучасному розумінні, що спирається на досягнення світової суспільно-політичної думки в осмисленні досвіду модернізаційних процесів різних країн, політична модернізація в категоріальному вимірі означає:

1) комплекс науково-методологічних засобів, спрямованих на пояснення джерел, характеру і напрямів політичних змін на історичній, сучасній і постсучасній стадіях загальноцивілізаційного розвитку з адекватним розкриттям на рівні окремо взятих соціумів усієї сукупності взаємовідносин: держава — міжнародна система, держава — громадянське суспільство, держава — особистість, суспільство — особистість, індивідуум — індивідуум та ін.;

2) практичне втілення елементів раціоналізації влади і політичної бюрократії шляхом органічного поєднання політичних, економічних і духовних чинників соціального розвитку; зростання здатності політичної системи постійно й успішно адаптуватися до нових зразків соціальних цілей; диференціація політичної структури, орієнтована на створення ефективної інституціонально-рольової системи; ослаблення і заміна традиційних еліт модернізаторськими; подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його групової та індивідуальної участі в ньому; постійне вдосконалення нормативної і ціннісної систем суспільства.

Отже, комплексний характер політичної модернізації пов'язаний з тим, що вона не обмежується політичною сферою, а охоплює економічну, соціальну, правову, культурно-духовну та інші сфери суспільного життя. Зміни в цих сферах тісно пов'язані між собою, постійно піддаються взаємному впливові та корекції. Нерівномірний розвиток або захоплення вдосконаленням

лише однієї з названих сфер спричинюють зазвичай локальний, обмежений характер модернізації.

На нинішньому етапі теоретичного осмислення модернізації остання вже не розглядається як однозначно позитивний процес вдосконалення суспільства. Цей процес постійно супроводжують конфліктні й кризові явища, які нерідко не тільки ставлять під питання його можливі позитивні наслідки, а й іноді відкидають суспільство назад у його суспільно-політичному розвитку. Подібні ситуації звичайно виникають внаслідок вторгнення готових зразків, напрацьованих модернізованим світом, у соціально-історичний контекст суспільства, яке не встигло пройти стадію модернізації за рахунок внутрішніх процесів. Таке відставання породжує протиріччя між залишками минулого й наслідками реформ. Внаслідок цього відбувається взаємне накладання типологічно різнорідних конфліктів, що спричиняє їхнє загострення і виникнення деструктивного симбіозу. Елементи модернізованого суспільства за цих умов перестають функціонувати як раціональні й водночас немодернізовані елементи втрачають здатність функціонувати як традиційні.

Небезпека виникнення описаної ситуації в умовах розвитку перехідних суспільств посилюється виникненням кризи регулювання конфліктів, що є наслідком загострення боротьби певних груп за владу, за панування певних цінностей і статусних претензій. У разі, коли ця боротьба стає перманентним явищем, у суспільстві виникає соціально-політичний хаос, наслідками якого стають:

- виникнення негативної свободи з мітинговою демократією, деконцентрацією влади, уявним конституціоналізмом та відірваною від реального життя законотворчістю;
- загострення суперечності між прагненням еліти зберегти режим, сприятливий для власного політичного панування, та посиленням вимог опозиції щодо створення конкурентної політичної системи;
- використання владою ресурсів на користь однієї частини населення за рахунок іншої, що поглиблює стагнацію у сфері економічного розвитку та робить неможливим досягнення консенсусу і встановлення соціального порядку.

Найбільш небезпечним конфліктно-кризовим явищем за умов перехідного суспільства є так званий «кризовий синдром модернізації», який визначається в сучасній політологічній літературі як суперечлива взаємодія між процесом диференціації (структурної багатоманітності політичної системи), вимогами рівності політичної участі, рівномірного розподілу ресурсів і здатністю політичної системи до інтеграції, що базується на ефективності політичних і адміністративних рішень. Він є своєрідним наслідком взаємозв'язку і взаємодії основних криз політичного розвитку, до яких, зокрема, належать:

- криза ідентичності (розрив соціально-структурних підрозділів суспільства з політичною системою);
- криза легітимності (низький рівень лояльності населення до даної політичної системи, відсутність згоди в суспільстві щодо природи і методів діяльності політичної влади);

— криза участі (відчуження населення від політичного життя, створення владою елітою перепон для включення у політичну діяльність соціальних груп, які заявляють свої претензії на владу);

— криза проникнення (невідповідність проголошених владою цілей і напрямів соціального розвитку реальній соціально-політичній ситуації, низький рівень практично-політичних можливостей системи державного управління);

— криза розподілу (порушення принципів забезпечення прийнятного для суспільства рівня матеріального добробуту і допустимої межі соціальної рівності й соціальної справедливості).

Поряд з вищеназваним, конфліктно-кризовий потенціал модернізації фіксують такі поняття:

- «провали модернізації» (архаїзація, анархізація, криміналізація суспільства);
- «пастки модернізації» (популізм, технократизм, націоналізм та ін.);
- «часткова модернізація» — паралельне співіснування традиційності та раціональності як протилежних способів одночасної поведінки людини й орієнтації суспільства;
- «форсована модернізація» — безпідставне, штучне прискорення реформаторських процесів без урахування готовності до цього суспільства та наявності вольових можливостей політико-владного забезпечення руху вперед.

До категорій, що становлять арсенал теорії модернізації, належать також дихотомічні поняття-опозиції, які пояснюють механізми й характер здійснення суспільних перетворень. До найважливіших з них слід віднести: «традиційне — сучасне суспільство», «стихийна — цілеспрямована модернізація», «органічна — неорганічна (навздогінна) модернізація».

Поняття «традиційне суспільство» і «сучасне суспільство» розглядаються не як часові характеристики, а як абстрактно-типологічні. Їх опозиційність полягає в тому, що вони відображають «різний рівень цивілізаційної зрілості соціальних систем», наявність «різних механізмів соціальної регуляції і адаптації, а також технологій соціальних змін», фіксують «різні місце і роль індивіда в різних соціальних системах та можливості його самореалізації»³⁰.

Традиційне суспільство являє собою соціум, що тяжіє до статичності. У політичному сенсі для його існування і розвитку властиві такі характеристики:

- 1) орієнтація на спрощені форми економічного відтворення й нетерпимість до радикальних змін технологічного характеру;
- 2) жорстка регламентація політичного життя традиціями і звичаями, які приписують стійкі зразки політичної поведінки;
- 3) аполітичність населення або відсутність у нього самостійного політичного мислення, орієнтація репрезентантів громадської думки на установах політичної еліти;
- 4) низький рівень інституціоналізації суспільства і політичної системи та уповільнена реакція на появу нових вимог соціальних груп;
- 5) домінування корпоративістських цінностей і поклоніння авторитету.

У такому суспільстві якщо й мають місце зміни, то вони відбуваються переважно спонтанно, у відриві від суб'єктивних зусиль окремих індивідів і суспільних об'єднань.

Сучасне (індустріальне і постіндустріальне) суспільство — це якісно новий тип соціуму, що прагне соціальної динаміки. Цей тип склався у промислово розвинених країнах, і саме його витвором є політичні системи, яким притаманні такі характерні ознаки:

- 1) високий ступінь адаптованості до зміни умов свого функціонування;
- 2) відносна стабільність внутрішньої структури та її здатність до гнучкого реагування на виникнення суспільних криз і конфліктних ситуацій та наявність інструментарію для їх налагодження;
- 3) високий рівень спеціалізації політичних інститутів та диференціації їхніх функцій;
- 4) розв'язання політичних проблем та всього спектру суспільних взаємовідносин не засобом примусу, а через досягнення консенсусу.

Що стосується самого суспільства, то людина, яка до нього належить, не лише сприймає постійні зрушення в технології, стандартах споживання, правових нормах і ціннісних орієнтаціях, а й ініціює останні.

Наступною дихотомією, яка вживається у науковій літературі з досліджуваної проблеми, є «стихийна — цілеспрямована модернізація». Стихийна модернізація означає поступове формування передумов до якісних зрушень у певних сферах суспільного життя. Цілеспрямована — результат свідомих зусиль суб'єктів модернізації (суспільних груп, політичних еліт, держави). І стихійна, і цілеспрямована модернізація можуть мати органічний або неорганічний характер. Отже, потребує пояснення дихотомія «органічна — неорганічна (навздогінна) модернізація».

Органічним вважається розвиток країн Західної Європи, США і Канади, який, розпочавшись з епохи першої промислової революції, розгортається у часі аж до ХХ ст. Названому типу суспільно-політичного розвитку властиві поступовий відхід від традиційних спадкоємних привілеїв і проголошення рівних громадянських прав. Органічність процесу модернізації у таких країнах пов'язана з демократичним процесом суспільних змін, що виростає з попередніх структур, інститутів і охоплює всі сфери суспільного життя та сприймається як природний більшістю того чи іншого суспільства.

Основний зміст неорганічного розвитку, властивого країнам, що відстали у своєму поступі від країн зі сформованим і структурованим громадянським суспільством, становлять соціокультурні контакти з уже існуючими центрами індустріальної і постіндустріальної культури. Неорганічна (навздогінна) модернізація характеризується значною поляризацією різних елементів суспільного розвитку. Одні з них можуть «забігати» далеко вперед і навіть відповідати рівню тотожних їм структур, норм, цінностей у передових країнах. Інші або відстають від них, або й зовсім відсутні. Бразильський історик Н. Вернек-Содре порівнює цей тип суспільного розвитку з «рухом квадратного колеса», яке зі скрипом перевалюється через ребро між гранями, щоб знову завмерти на новій грані³¹. Вдало знайдений ученим

образ передає циклічність процесу навздогінної модернізації, що характеризується послідовною зміною стагнації уповільненою еволюцією і навпаки.

І, нарешті, ще одну групу категорій, що супроводжують базові поняття модернізаційної теорії, становлять різноманітні науково-публіцистичні характеристики, які останнім часом часто з'являються в ході дебатів щодо проблеми відображення зворотного боку модернізації, її негативних проявів. До них, зокрема, належать: «контрмодернізація», «антимодернізація», «псевдомодернізація» (як синонім іноді ще вживається поняття «імітаційна модернізація»), «вестернізація».

Ідея і категорія «контрмодернізації» своїм виникненням завдячує усвідомленню в 70–80-ті рр. розуміння недоцільності використання модернізації західного зразка як універсального механізму для незахідного світу без урахування соціокультурних особливостей кожної окремо взятої країни. Подібне розуміння глибоко обґрунтоване в концепції «модернізації в обхід модерніти» французького соціолога А. Турена, в якій ідеться про необхідність збереження в умовах реформування відсталих країн їхніх національних культури, ідентичності, традиційних способів життя³².

Одним із характерних варіантів контрмодернізації називають модель «соціалізму з китайською специфікою» Ден Сяопіна, який сформулював свою позицію у промові на XII Всекитайському з'їзді КПК 1 вересня 1982 р.: «Здійснюючи модернізацію, необхідно виходити з реальної дійсності Китаю. Як у процесі революції, так і у процесі будівництва треба серйозно вивчати і запозичувати досвід інших країн. Однак сліпе копіювання чужого досвіду і чужих моделей ніколи до успіху не приводило»³³. Відповідно до модернізаційної моделі Ден Сяопіна передбачається: реформування насамперед не політичної, а економічної структури суспільства; поступовість у здійсненні реформ, зокрема в переході до ринкової економіки; наявність єдиної державної ідеології; керівництво перебудовою з боку комуністичної партії і водночас послідовне реформування останньої.

Альтернативою прозахідного переходу до демократії й ринкової економіки вважаються і країни ісламського фундаменталізму, які традицію, культурну самобутність і політико-релігійну експансію вважають цінністю значно вищою за економічний розвиток. З огляду на існування подібних моделей слід зазначити, що контрмодернізацію як феномен, який розвивається всупереч західному досвіду модернізаційного розвитку, можна розглядати лише з погляду цілеспрямованих, вольових зусиль її суб'єктів, насамперед державно-владної еліти. Якщо ж поглянути на неї крізь призму спонтанного розвитку, то за деякими параметрами (індустріалізація, мілітаризація та ін.) вона збігається з модернізацією західного типу.

«Антимодернізація» розглядається сучасними вченими як спроба йти шляхом модернізації без достатнього науково-виваженого обґрунтування її підстав, в умовах культивування антимодернізаторських ідей, що є саме по собі — «показник слабкості її культурних підвалин у суспільстві, слабкості соціальної філософії загалом». Антимодернізаційні прояви можуть відбуватися в різноманітних формах, аж до «антимодернізаторського

вибуху», яким російський філософ О. Ахієзер вважає революцію 1917 р. в Росії³⁴.

Характерними прикладами антимодернізаційної політики можна вважати «чучхеїстське вчення» Кім Ір Сена та систему принципів державного управління, створену владним режимом «соціалістичної» Албанії. Спільною рисою антимодернізаційних проектів є автаркія, тобто ізоляціоністські прагнення і практичні дії певної держави, а також відповідна орієнтація політико-ідеологічної та соціокультурної систем. Політика автаркії призводить, як правило, до розриву внутрідержавних і міждержавних господарських зв'язків, є серйозною перешкодою на шляху міжнародної інтеграції, гальмує розвиток виробництва і зростання споживання. Сучасна система міжнародних відносин та міжнародного поділу праці в процесі її вдосконалення засвідчує безперспективність подібної політики.

Що стосується «псевдомодернізації», то одним із характерних її проявів деякі вчені схильні вважати модернізацію в СРСР, особливістю якої було відставання за більшістю модернізаційних параметрів й досягнення значних результатів у досить специфічній сфері — «у сфері всього того, що працює на війну й насилля» або ж до цього пристосоване, «включаючи і всю сферу так званої ідеології». Такий підхід до псевдомодернізації (принаймні радянського типу), напевне, слід вважати занадто категоричним, оскільки остання при всьому арсеналі негативних засобів і наслідків «спирається на певні елементи модернізації, хоча й загнані в пори суспільства»³⁵.

Поняття «вестернізація» було історичним попередником терміна «модернізація». Однак у 60-ті рр. західні вчені й політики відмовилися від його використання через негативну реакцію на нього з боку представників молодих незалежних держав. У сучасній політології воно активно вживається, особливо після розпаду «соціалістичного табору», для позначення процесу зростання впливу культури і політики західних країн на життя сучасного людства.

Вестернізація становить собою суперечливий процес, який, з одного боку, включає раціональне господарювання, досвід використання ефективних технологій, розвитку демократичних інститутів і в цьому розрізі збігається з модернізацією. А з іншого боку, цей процес супроводжується поширенням різноманітних сурогатів комерційної культури, психології гедонізму і моралі «вседозволеності», нових, властивих техногенному суспільству, форм відчуження людини. Як наслідок, багато країн «третього світу» заперечують сценарій модернізації суспільства за західним зразком, орієнтуючись на власні можливості й ресурси, традиції та цінності.

Необхідність політологічного аналізу вестернізації як окремишого соціально-політичного явища зумовлена тим, що вона «більше відповідає сучасним подіям у пострадянських країнах, ніж поняття «модернізація»³⁶. До того ж в Україні цей своєрідний феномен нашого часу є досить впливовим чинником розвитку процесу модернізації на обох його рівнях (спонтанному й цілеспрямованому) і відповідно потребує зіставлення ступеня її домінування і впливу на зміни в структурі національної та особистісної ідентичності.

Системне дослідження проблеми модернізації суспільства, а тим паче пошуки конкретної моделі модернізаційної стратегії і тактики для України неможливі в сучасних умовах без застосування синергетичного наукового напрямку (від грец. *synergetikos* — спільний, узгоджено діючий) націленого на забезпечення виживання і подальшого розвитку суспільства як цілісного організму. Синергетичні ідеї, на виникнення і розвиток яких вирішальний вплив справили І. Пригожин, І. Стенгерс, Г. Хакен, Г. Ніколіс, Н. Ханке, Б. Білоусов, О. Жаботинський, М. Моїсеєв, Ю. Клімонтович, С. Курдюмов та ін., сприяють переосмисленню традиційних уявлень про соціально-політичні процеси. Виходячи з характеристики процесів самоорганізації в складних, нерівноважених системах, синергетика дозволяє фіксувати як переходи від хаосу до порядку з виникненням нових форм, так і переходи від порядку до хаосу з домінуванням деструктивних процесів розпаду систем.

Синергетичні підходи дозволяють подолати стійкі стереотипи, сформовані минулим досвідом і перенесені в часи нинішні. Таким, наприклад, можна вважати ідеологічно-стереотипне уявлення про суспільний розвиток як про протистояння капіталізму й соціалізму. Значній частині українських суб'єктів політики та електорату дотепер властиве так зване «лінійне мислення». Вважається, що достатньо виплутатись із тенет одного із зазначених типів соціальної організації, щоб одразу ж опинитися у «царстві свободи».

На відміну від такого світосприйняття, синергетичне бачення світу передбачає погляд на суспільство як на систему, якій властиві взаємопроникнення, відкритість, самоорганізація, наявність асиметричних структур, нерегулярність зв'язків і функціональна нестабільність. В синергетичному дзеркалі, яке не терпить жорсткої передвизначеності, соціалізм і капіталізм постають як стереотипи, штучно витворені свідомістю конструкції. Важливішим для нього є не виявлення поверхово ідеологічної конструкції, а всебічне вивчення і моделювання таких проблем:

- роль і вплив ринкових механізмів на політико-правову сферу і суспільний розвиток у цілому;
- боротьба за існування, виховання, втілення групових та індивідуальних інтересів у політичній системі;
- ступінь впливу інформаційних технологій і засобів масової інформації на суспільну свідомість;
- вивчення громадської думки та чинників, які справляють вирішальний вплив на неї (стану економіки, криміногенної ситуації у країні, рівня відповідності продекларованих владою цілей суспільно-політичним і правовим реаліям);
- місце і роль особистості у соціально-політичних процесах та ін.

Особливого значення в синергетичному підході набуває визначення двох протилежних підвалів суспільства — позитивно-твірної, яка, незалежно від суспільного ладу, політичного режиму, стилю функціонування суспільства, здатна продукувати цілісність соціальної організації та розсіювальної, що

деструктивно впливає на першу підвалину, перешкоджає функціонуванню її елементів чи навіть поглинає останні. Через застосування міждисциплінарних досліджень синергетика виявляє закономірності та локально-специфічні особливості функціонування названих підвалин, виходячи з того, що вони однаково необхідні для саморозвитку суспільства.

Синергетичний підхід останнім часом починає активно застосовуватися не лише щодо політичної, а й стосовно правової проблематики. Внаслідок ускладнення правової сфери механістична модель причинності й тут має обмежені можливості для застосування. Принцип лінійно-каузальних пояснень далеко не завжди, особливо в перехідних умовах функціонування правової системи, дозволяє розкривати складні перипетії трансформаційних перетворень.

З погляду застосування синергетичного аналізу право є такою ж відкритою, здатною до самоорганізації системою, як й інші суспільні сфери. Відповідно до цього суб'єкти правотворчості (в Україні — ті, хто втілюють адміністративну, судову та інші правові реформи) повинні враховувати тенденції такого саморозвитку, насамперед для того, щоб не втрачати відчуття реальності й доцільності зміни наявного порядку. Особливу увагу слід звертати на можливість виникнення у процесі цілеспрямованих перетворень непередбачуваних явищ, які своїм впливом можуть зробити дійсність непередбачуваною регламентованою діяльністю реформаторів.

Таким чином, синергетика вносить нове розуміння у процес пізнання сучасного суспільства та можливостей його вдосконалення. Вона, зокрема, дає зрозуміти ілюзорний характер мрій про суспільство, яке було б цілковито підконтрольним владі та існувало б винятково в річищі однозначних управлінських впливів.

Цілеспрямоване здійснення соціально-політичних перетворень на сучасному етапі модернізації України передбачає глибоке вивчення історичного процесу в умовах попередніх трансформацій з акцентуванням на таких питаннях:

- конструктивної чи деструктивної ролі свідомості та волі людей, різноманітних культурних, ментальних чинників;
- специфіки розвитку українського соціуму як особливого суб'єкта історії;
- ступеня впливу геополітичних та інституціональних особливостей певних історичних періодів;
- намагань подолання стихійності розвитку, встановлення контролю над суспільним життям;
- рівня розвитку самосвідомості, якості та змістовного наповнення витвореного історичною пам'яттю, колективного свідомістю ідеалу досконалого суспільства.

Надзвичайно важливим для модернізаційних теоретичних пошуків є порівняльний (компаративний) метод, оскільки він дозволяє звільнитися від етноцентризму й використати багатоманітність соціально-політичного досвіду з метою знаходження оптимальних моделей для порівняння з реальністю, що потребує модернізації. Названий метод є особливо важливим для

модернізаторських досліджень вітчизняної соціально-політичної реальності, насамперед тому, що модернізація України має багатовекторне спрямування і включає:

- 1) державотворчий вектор руху з нульової відмітки (маючи на увазі відсутність до початку 90-х рр. повноцінної державності сучасного типу);
- 2) суспільно-орієнтований, націлений на всебічно-відображене використання світового модернізаційного досвіду вдосконалення суспільства;
- 3) соціокультурний, що передбачає пошуки власного шляху соціального розвитку на основі збереження традиційних цінностей та вибору найбільш прийнятних для даної модернізаційної моделі елементів наявних у сучасному світі структур, систем і цінностей.

Україна як об'єкт модернізації потрапила наприкінці ХХ ст. у неповторний соціально-політичний простір надзвичайно згущеної синхронізації модернізаційних процесів. Це спонукає нас до вивчення, поряд із довготривалими загальносвітовими процесами, соціальних змін, нинішніх повсякденних зрушень на східно-європейському та пострадянському просторах. Зрештою, як засвідчує розвиток модернізаційної теорії, вже сам факт фронтальних компаративних країнознавчих досліджень, започаткованих у 60-ті рр., має неабияке значення. Такі дослідження сприяють прискоренню наукового обміну, постійному порівнянню теорії «з контекстуальним аналізом», їх «періодичному осучасненню чи переробці». Разом з тим вони дають змогу соціальним дослідникам «позбутися нормативних уявлень, прийнятих у їх країнах»³⁷.

Погляд на Україну крізь призму теорії модернізації потребує визначення стану, в якому перебуває її суспільство не лише в даній конкретно-політичній ситуації, а й у загальноцивілізаційній — на межі тисячоліть. Ця ситуація з теоретичного погляду може бути визначена як перебування України в «силовому полі» двох теоретичних підходів — модернізації та постмодернізації. Остання пов'язана із входженням розвинених країн у постіндустріальну фазу свого розвитку, що передбачає «необхідність для «навздогінних» суспільств поєднувати на даному етапі модернізації індустріальні та постіндустріальні тенденції»³⁸.

Виходячи з вищезазначеного, виправданою, плідною, перспективною видається орієнтація на вибір модернізаційної моделі для України не через розведення, а через поєднання двох названих підходів. Заперечуючи позицію Т. Куна, згідно з якою стара парадигма неодмінно витісняється новою, є сенс пристати до позиції американського соціолога Норберта Уїлі, який відстоює існування своєрідних «міжцарств» у соціологічній теорії та «в усіх інших соціальних науках»³⁹. Саме до цього спонукає нас своєрідність сучасного модернізаційного процесу в Україні, який досі не відповідає прийнятним для нашого суспільства параметрам: потребує включення, поряд зі стихійними, цілеспрямованих механізмів соціально-політичного розвитку, відповідно до умов вільної конкуренції.

Стратегія соціально-політичного оновлення України повинна мати випереджальні орієнтири, враховувати не лише нинішні реалії, а й прогностичні

тенденції світової науки, техніки, враховувати інституціональні й соціокультурні особливості. Що ж до можливості поєднання двох концептів, які, на перший погляд, взаємозаперечують один одного, то її саме й може надати політологія, котра належить до розряду поліпарадигматичних дисциплін і допускає співіснування різних концептуальних підходів щодо дослідження політики.

Розв'язуючи проблему модернізації українського суспільства, сучасна наука повинна орієнтувати її провідників і суб'єктів на врахування новітніх тенденцій суспільного розвитку. Однією з таких тенденцій можна вважати об'єктивну потребу створення політичними засобами господарського механізму, здатного формувати нових зацікавлених суб'єктів модернізації. Лише через розвиток людського потенціалу стане можливим вихід України на магістральний цивілізаційний шлях розвитку культури, підвищення рівня освіти, створення атмосфери утвердження особистої та колективної ініціативи. Перехід до постмодернізації зможе забезпечити за сучасних умов лише орієнтація на цілеспрямовану державну молодіжну політику. Водночас держава повинна бути гарантом забезпечення власного майбутнього через розвиток інтелектуального потенціалу, максимальне використання можливостей технокультурполісів (Київ, Харків, Львів, Одеса, Дніпропетровськ та ін.). Політична модернізація повинна гармонійно доповнюватися і забезпечуватися правовою модернізацією. Остання передбачає зміцнення судової влади, розвиток адміністративного, кримінального, цивільного законодавства, а також гармонійне узгодження цих процесів з утвердженням правових знань.

Вирішальним чинником успіху модернізації українського суспільства може стати ціннісно-культурне забезпечення процесу оновлення суспільства, формування модернізаторської ідеології. Остання має базуватися на вірі людей у краще майбутнє, орієнтуватися на подолання комплексу національної меншовартісності. За справедливим зауваженням сучасних російських учених, не можна змусити народ «прийняти будь-яку програму модернізації, якщо втовкмачувати йому ідею власної неповноцінності, підтримувати комплекс «совка»⁴⁰. Подібної точки зору дотримуються й українські вчені, які, аналізуючи конструктивні можливості саморегульованої парадигми «синергетичного суспільства», не виключають можливості переходу нашого соціуму в недалекому майбутньому на вищий щабель модернізаційного розвитку. «Будь-яка країна цілком може розвиватися в контексті світового співтовариства, якщо свій історичний досвід, структуру власної духовності вона зможе виразити на рівні сучасної світової культури і в контексті загального культурного надбання людства. Це стосується й України»⁴¹. Ідеологія модернізації завжди є надбанням певного суспільства на конкретно-історичному етапі його розвитку, а також своєрідним наслідком і продуцентом тієї чи іншої політичної ситуації. Якщо звернутися до нетривалого, але насиченого подіями посттоталітарного досвіду України у питанні формування власної ідеології, то ми побачимо дві домінуючі тенденції. Перша пов'язана з продовженням започаткованої

процесом перебудови в СРСР лінії на привнесення в суспільно-політичне духовне життя країни з ініціативи політичної та інтелектуальної еліти ліберальної ідеології. Другу тенденцію репрезентує своєрідний симбіоз української національної та державницької ідей.

Обидві ці тенденції дотепер залишаються полігоном пошуку інтегративної ідеології України, здатної стати консолідаційним началом для всього суспільства, забезпечити процес його модернізації. Зазначені пошуки засвідчують домінування ідеологізованих підходів. Однак, разом з тим, поступово викристалізовується і конструктивний, прагматичний підхід з розумінням того, що ідеологія має бути не довільним набором догм, упереджених уявлень панівних верств населення, приправлених міфами та облудними обіцянками, а чітко визначеною глибоко обгрунтованою програмою суспільного розвитку, що спирається на наукові дослідження і висновки.

Тенденція до орієнтації певних кіл українського суспільства на ліберальну ідеологію — об'єктивний процес, пов'язаний зі зміною політичних режимів у Радянському Союзі та Східній Європі. Прагнення суспільств, що розвивалися в межах означеного геополітичного простору, до утвердження ліберальних цінностей (ринкових відносин, приватної власності, особистої свободи, раціоналістичного мислення) було бажанням досягти успіху слідом за розвиненими країнами Західної Європи й Північної Америки. Однак якщо на Заході ліберальна ідеологія еволюціонувала природним шляхом тривалої історичної еволюції, то в посттоталітарних країнах вона потрапила в зовсім інше цивілізаційне середовище, де не було ні інституту приватної власності, ані традицій політичної демократії, ані вкоріненого у масовій свідомості раціоналістичного мислення. Як наслідок, замість досягнення суспільної та особистісної свободи, в Україні було реалізовано комплекс негативних явищ, пов'язаних з відокремленням держави від суспільства, які одержали назву «свободи від держави».

Усвідомлюючи абстрактний характер закликів до впровадження ліберально-демократичних, загальнолюдських цінностей, значна частина вчених та громадсько-політичних діячів виявляють постійне прагнення поєднати їх з українською національно-державною ідеєю. Однак поряд з наблизженням до реальних проблем модернізації українського суспільства їхні ідеологічні орієнтації виявили цілий ряд притаманних їм суттєвих недоліків, а саме:

- абсолютизація національної ідеї з пропозиціями її застосування як безальтернативного механізму перетворення суспільства та використання етнократичних, дискримінаційних методів;

- надмірна ідеалізація менторських засобів активізації національної свідомості та подолання національної меншовартості;

- недостатне врахування в національно-державницьких підходах соціальних чинників державотворення, таких як соціальне забезпечення, соціальна рівність, соціальна справедливість, суспільна злагода та ін.;

- ідеологізація суспільно-наукових концептуальних підходів, що призводить до фальсифікації минулого, міфологізації сучасного, містифікації майбутнього;

– хитросплетіння раціонального та ірраціонального осмислення дійсності;

– проголошення «розбудови держави» пріоритетною, самодостатньою метою, що провокує відрив цього процесу від критеріїв цивілізованості суспільства (гідність, здоров'я, якість життя, права і свободи людини);

– орієнтація на розв'язання проблем національно-державного будівництва засобом здійснення так званої «авторитарної модернізації» (ідеалізація диктаторських політичних режимів Франко, Піночета та ін.).

Вищезазначені тенденції засвідчують, що відсутність ефективних реформ в Україні значною мірою зумовлена відсутністю ідеології модернізації. Згідно спостережень сучасних вчених така ідеологія не може мати характеру єдиної державної. Вона повинна мати інтегрований, багаторівневий характер і бути спрямованою на домінуючі суспільно-політичні орієнтації населення певної країни.

Плюралістична спрямованість ідеології модернізації не виключає формування загальних базових цінностей, здатних консолідувати суспільство, перетворити його на цілісний, багатофункціональний організм. Такі цінності мають бути інтегральними, повинні враховувати як загальнолюдський аспект, так і етнонаціональну та соціально-політичну специфіку українського соціуму. Завдання їхнього визначення та втілення виконує інтегративна ідеологія, яка надає ціннісній основі універсального значення й за своїми масштабами переважає будь-який індивідуальний чи груповий інтерес, виступає інтегративним началом і чинником.

Розв'язання проблеми інтегративних цінностей набуває особливої ваги з огляду на перехідний стан українського суспільства та зміну соціальних парадигм. За умов цієї зміни потрібно враховувати закономірність, за якою плавний, стабілізуювальний перехід від однієї системи цінностей до іншої, якщо він базується на протилежних засадах, практично неможливий. Різка зміна ціннісної основи суспільства призводить до втрати традиційних зв'язків, спільних цілей, життєвих орієнтирів у сьогоденні та впевненості в майбутньому. Водночас створення нових цінностей слід розглядати як процес культурних змін, у якому вирішальну роль, окрім економічних чинників, відіграють світогляд, ідеологічні установки, особистісні життєві орієнтації.

Серцевиною ціннісного спрямування українського суспільства за умов його модернізації має стати якість життя як інтегральна характеристика всієї сукупності видів, форм, сфер, життєдіяльності людей певного суспільства, зумовлених рівнем його виробництва, економічними відносинами, політичним устроєм та системою цінностей. До проблеми практичного утвердження якісних показників людського життя треба підходити не декларативно, формуючи та проголошуючи певний набір основних цінностей, а максимально використовуючи наявний у суспільстві людський потенціал та матеріально-технічні ресурси. Відповідно до цього якраз і потрібно розробляти той чи інший варіант ідеологічного обґрунтування стратегічного розвитку. Орієнтуючись на такий підхід, спробуємо визначити

основні напрями діяльності влади й суспільства, здатних забезпечити органічне поєднання цілей і цінностей.

Серед найважливіших прагнень українського народу на сучасному етапі його розвитку, поряд з базовими характеристиками ментальності, особливо виразно виділяються:

– орієнтація української людини на свої власні сили, вміння пристосовуватися до змін середовища та швидко реагувати на нові проблеми;

– прагнення до соціальної справедливості, соціального порядку, стабільності економічного розвитку;

– намагання фізично, інтелектуально або через систему політичної участі впливати на процеси реформування суспільства;

– бажання щодо забезпечення сімейного та особистого добробуту.

У забезпеченні цих прагнень державній владі слід намагатися досягти загальнонаціонального консенсусу, виробити прийнятну для всього суспільства реалістичну програму дій, стратегію, яка б відповідала нинішнім умовам суспільних змін. Основними складовими цієї стратегії мають бути:

– оптимальне співвідношення зі сферою дій наявних у розпорядженні засобів і фахівців;

– пріоритетна орієнтація на сферу праці, недопущення виникнення нових форм експлуатації людини, основною з яких на даному етапі можна вважати нерегулярність виплати заробітної плати;

– захист життя і охорона здоров'я людей, охорона навколишнього середовища;

– забезпечення гідності людини праці, виявлення поваги до неї з боку держави;

– надання можливостей одержання інформації про суспільні та державотворчі процеси, а також про діяльність офіційної влади і державних служб;

– правовий захист прав і свобод людини, свободи вибору різновиду суспільної діяльності.

Проблема становлення нової ідеології в Україні, її теоретичне обґрунтування та практичне забезпечення — це питання часу, пов'язане з процесами подальшої інституціоналізації та структуризації суспільства. Адекватність її реальним суспільним процесам дасть змогу швидше реалізувати національну ідею, ідеї соціальної справедливості й стабільності, громадянського суспільства.

Нова ідеологія не має бути державною чи однозначно державноорієнтованою. Вона повинна мати загальнонаціональний характер, бути здатною до саморегуляції. Основне її покликання — гармонізація наявних у перехідному суспільстві суперечностей, консолідація інтересів усіх соціальних груп та політичних сил, забезпечення еволюційного розвитку суспільства.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що ідеологія модернізації повинна сприяти перевороту у свідомості людей, формувати в них усвідомлено-раціональне поєднання гармонії природи, людини і соціуму. Що ж стосується методології вітчизняного процесу суспільних перетворень

загалом, то вона має базуватися на тому, що одним з основних пріоритетів розвитку сучасної вітчизняної науки слід вважати необхідність врахування як внутрішніх, так і зовнішньополітичних чинників, що зумовлюють необхідність модернізації українського суспільства, а також тенденції цих чинників до взаємозалежності та інтегрування. Все це потребує гнучкого реагування на виникнення нових цивілізаційних процесів, домінуючими серед яких є процеси децентралізації, гуманізації, демократизації, інформатизації, індивідуалізації. Вони потребують, зокрема, переорієнтації інфраструктури суспільства індустріального типу в напрямі розвитку його інформаційних можливостей та постматеріальних цінностей. Поряд з тим у модернізаційних зрушеннях не слід забувати про одну з основних потреб сучасного суспільства — розширення сфери індивідуальної свободи людини, створення для неї можливостей вільного вибору варіантів самореалізації. Що стосується останнього, то на порозі XXI ст. нам потрібна політика, принципово відмінна від попередньої, за якої будуть рівною мірою поважатися прагнення до справедливості та намагання людини знайти своє місце у складному, суперечливому й почасти непередбачуваному світі.

Стійкою тенденцією сучасного розвитку постає **гуманізація** суспільства, тобто поступове повернення до цінностей гуманізму на принципово новій основі. Кризь призму гуманізації вже в умовах сьогодення на прикладі розвинених країн можна говорити про небувале досі зближення матеріального і духовного рушіїв людського розвитку. Так, з розвитком нової технологічної структури виробництва, з впровадженням автоматизованих систем, електроніки, інформатики змінюється характер суспільного виробництва.

Постіндустріальне виробництво змінює орієнтацію в бік задоволення індивідуальних потреб споживача, дестандартизації, виробництва продукції малими серіями, формування середніх і малих економічних структур. Водночас формується новий тип працівника. Домінуючою поступово стає інтелектуальна, творча праця людини. Це, у свою чергу, сприяє подоланню індустріальних форм відчуження людини, веде до визнання людської особистості основним багатством суспільства. Отже, зміни, що відбуваються в постіндустріальному суспільстві, «зумовлюють глибоку інтеграцію сфер матеріального й духовного виробництва, їх органічне поєднання у структурну цілісність», сприяють забезпеченню «не тільки фізіологічних потреб, а й потреб більш високого порядку, які зумовлюють всебічний розвиток особи»⁴².

В умовах постіндустріалізації зародилась і розвивається тенденція до максимального використання наукових здобутків і до значного підвищення рівня освіти. Уже в 60-ті рр. деякі дослідники звертали увагу на необхідність у процесі модернізації суспільства пріоритетного розвитку сфери освіти, розглядаючи її як запоруку прискорення процесу вдосконалення людського потенціалу⁴³. Така позиція означала відмову від прагнення звести модернізацію до техніко-економічних нововведень.

За нинішніх умов теоретичні знання і рівень освіти розглядаються як джерело інновацій і, в тому числі, як удосконалення соціального і політико-правового простору. Все це пов'язано не лише зі зміною характеру

виробництва, а й із зростанням ступеня залежності суспільства від фундаментальних соціально-гуманітарних наукових досліджень та політики їх реалізації.

Наука за багатьма параметрами виявилася не готовою до нових функцій у суспільстві. Це пов'язано з розчаруванням у її прогностичних можливостях та з тенденцією до відродження містики і міфотворчості, релігійно-сектантської експансії, що призводить до нав'язування одномірного світогляду, продукування нетерпимості, вторгнення у свідомість підлітків тощо. Зазначене явище — характерна ознака будь-якого цивілізаційного зламу і, на думку Ю. Яковця, є тимчасовим. Упродовж двох-трьох десятиліть ситуація може кардинально змінитись. Є всі підстави очікувати появу із непевної ситуації нерівномірно-закономірних змін «грандіозної наукової революції, яка створить оновлену картину світу і виведе науку на позиції «лідера», відкриє для неї можливість стати «наріжним каменем постіндустріальної цивілізації»⁴⁴.

В умовах постсучасності не тільки зростає значення освіти, а й змінюється її зміст, форми і методи. Освіта стає безперервним процесом, що супроводжує людину упродовж усього життя, забезпечує постійне оновлення та поповнення знань і умінь. Вузкофахова орієнтація в набутті знань змінюється широкою гуманітаризацією освіти. Перехід до принципово нових тенденцій у розвитку освіти розпочався насамперед у розвинених країнах внаслідок кризи системи набуття знань, орієнтованої на попередню соціально-політичну структуру суспільства. Однак якісні зміни в суспільному розвитку спричинили неадекватність попередніх знань і навичок новим обставинам, виявили функціональну неграмотність і професійну некомпетентність, падіння ефективності виробництва у більшості країн світу, в тому числі й в Україні.

Гуманітаризація освіти, на відміну від цілеспрямованих, часто політизованих кампаній епохи Модерну, — процес об'єктивний, який за умов зміни характеру суспільства покликаний сформувати у свідомості людей, першою чергою молодих, які є носіями майбутнього, відповідні виклику часу характеристики. До таких, виходячи з досвіду сучасного «гуманітарного ренесансу» на пострадянському просторі, на наш погляд, належать:

- 1) культура вибору і вміння досягати суспільної згоди, які виключають саму можливість негативного тлумачення тих чи інших культур, народів, традицій;
- 2) подолання розриву в розвитку елітарної і масової культури через зближення фундаментальної науки й освіти, вдосконалення творчого потенціалу і культури окремої особистості;
- 3) відхід від ідеологічного диктату і догматизму у сфері освіти і формування в молодіжному середовищі принципів і критеріїв гуманізму — людяності, людинолюбства, свободи особистості, рівності, справедливості, терпимості до інакомислення;
- 4) налагодження і вдосконалення системних зв'язків природничо-наукової, технічної і гуманітарної складових у системі освіти; подолання

технократизму через «орієнтацію на точні науки і технологію» у поєднанні з «використанням світоглядного знання»⁴⁵;

5) відображення в навчальному процесі гуманістичного осмислення результатів людської діяльності в історичному минулому і сьогоденні;

6) усвідомлення істини, що кваліфіковане виконання спеціальних дій, обов'язків не може бути в сучасних умовах єдиним мірилом освіти, що вона повинна вписуватись у багатогранну систему формування людини в соціально-духовному просторі демократизації і плюралізму, поєднання професіоналізму і моральних критеріїв людського буття, діалектичного взаємозв'язку гуманітарної та негуманітарної сфер.

Процес гуманізації наприкінці ХХ ст. виходить далеко за межі освітньо-виховного процесу. Він вбирає в себе елементи нової етики, які розглядають суспільство як осереддя для гармонійного поєднання людини і колективу, суспільних і політичних інститутів. Важливим елементом такої гармонізації суспільства є гуманізація діяльності бюрократії, державної адміністрації. Світова практика в цьому питанні демонструє багатоступеневий механізм створення комплексної гуманізованої системи відбору, підготовки й освіти представників бюрократії.

Пострадянські країни, які відстали від демократичних стандартів розв'язання проблеми рекрутування бюрократії, нині інтенсивно надолужують втрачене, оскільки від вирішення цієї проблеми залежить ефективність функціонування виконавчої влади, політичної системи в цілому. Поряд із спонтанними процесами набуття істоблішментом юридичної, політологічної підготовки, оволодіння новими інформаційними технологіями, одним із засобів прискорення гуманізації нової еліти, усіх представників владно-бюрократичних структур могла б послугувати в перехідних суспільствах «певна згода про гуманістичні принципи політики, прийнята основними політичними силами»⁴⁶.

Важливою тенденцією постсучасного розвитку є подолання в розвинених країнах Європи вестернізованого світосприйняття через призму масової культури. Досягнення матеріального добробуту підштовхнуло розвинені суспільства до пошуку постматеріальних цінностей, зокрема, відродження масового інтересу до високої культури — краєпису, живопису, театру, музики, балету. Антикультура ж поступово відступає на задній план разом з індустріально-матеріальною експансією.

Одним з виявів гуманізму є також процес деєтатизації суспільства, відхід від схеми домінування держави і владної еліти у сфері регулювання всіх суспільних відносин. Цивілізація в останні десятиліття ХХ ст. опинилась у перехідному стані від державно-правового моноцентризму до поліваріантних форм існування, що включають:

- зростання ролі регіональних органів і місцевого самоврядування;
- появу великої кількості нечисленних партій, громадських рухів і організацій;
- розпорошення суспільних інтересів і виникнення різного роду негативних явищ (наркоманії, корупції, зростання тіньових структур, посилення злочинності) внаслідок хаосу перехідного періоду.

Усе це потребує збереження могутньої держави, але сильною не своїм тиском на підлеглих, законослухняних громадян, а суворим обмеженням державних структур законом, правовими рамками, рівнем реального захисту життя особи, її прав, власності та інтересів. Усе це можливо лише за умови адаптації держави до нових умов, її відходу від шаблонізації державних, міждержавних та міжрегіональних форм і методів правового і політичного регулювання.

Однією з невід'ємних складових гуманізації суспільства є процес індивідуалізації, в центрі якого перебуває людина як основний об'єкт і суб'єкт модернізаційного процесу в його сучасному розумінні. У контексті постсучасності індивідуалізація вже постає не як результат виділення і вдосконалення відносно самостійного суб'єкта історичного розвитку, а швидше як процес «визначення меж «безмежної» особистості, пошуку шляхів її порятунку від самої себе» та втілення «обмеженої самоактуалізації «Я» натомість «імперського образу ества минулого»⁴⁷.

Взаємовідносини особистості із суспільством завжди хвилювали людей. Сам термін «особистість» має досить давнє походження. У Стародавній Греції він означав театральну маску, яку актори використовували під час вистав з метою надати кожному персонажеві того вигляду, якого вимагав його характер. З часом вказаний термін поширився на самого актора й на ту роль, яку він виконував. І оскільки маска зображала той чи інший тип із реального життя, поняття «особистість» наблизилося до його сучасного розуміння. Остаточно цей термін було переосмислено і офіційно зафіксовано як такий, що характеризує окремого індивіда, у римському праві. З того часу його вживають щодо окремого громадянина як юридичної і релігійної особи, нащадка своїх предків, наділеного ім'ям і власністю.

Мислителі всіх часів намагалися осягнути феномен людини та її місце в системі соціальних відносин. Ця проблема належить до розряду вічних, оскільки однозначної відповіді щодо неї не існує дотепер. Е. Дюркгейм розглядав індивіда як антипод соціальності, колективності, віддаючи свої симпатії «соціальній реальності», «колективним уявленням», «колективній свідомості», суспільству як джерелу вищих вартостей. К. Маркс, не відділяючи індивіда від сім'ї, розглядав це соціальне утворення нарівні з іншими суб'єктами суспільного розвитку: людством, класами, націями, державою. М. Вебер, відмежовуючись від орієнтації на соціальні тотальності (класи, суспільство, держава та ін.), основою соціального розвитку вважав осмислену «цілераціональну» поведінку окремого індивіда. Він вважав, що соціальні тотальності самі по собі не здатні діяти цілеспрямовано й осмислено, а тому їх не слід вважати на рівні з собою суб'єктами суспільного розвитку. Назвавши свою епоху «розчаклованим світом» і поставивши в центрі своєї концепції проблему індивідуального вибору, М. Вебер найближче підійшов до теперішнього розуміння місця людини в сучасному світі.

З переходом західного світу в 70-ті рр. ХХ ст. до постсучасності західна людина Нового часу потрапила у ситуацію вибору вдруге після виходу із традиційного стану часів пізнього середньовіччя. Внаслідок цього

зазначений процес відбувається в західному суспільстві значно м'якше. Слід ураховувати й те, що західна людина має довголітній досвід життя в умовах свободи. Українська людина разом з іншими пострадянськими суб'єктами (або радше об'єктами) соціально-політичних змін потрапила в обійми необхідності вибору після жорстких, але до певної міри комфортних обіймів традиційного існування в тоталітарній державі. Остання «виступала в ролі головного вершителя людської долі, в особі державного апарату і партійного апарату карала і милувала», була для більшості людей чимось «на кшталт Господа Бога, строгого, але справедливого»⁴⁸. І багатьох людей це абсолютно влаштовувало, оскільки знімало з них відповідальність за власне життя. За цих умов українському суспільству, на відміну від західного, належить одночасно здійснити на індивідуальному рівні подвійний перехід: від традиційності до сучасності й від сучасності до постсучасності. Отже, лише на Заході існує значний досвід заповнення порожньої буття в епоху Постмодерну, що дає нам підстави звернутися до праць сучасних західних мислителів.

Філософсько-політологічне розуміння проблеми особистості в постсучасному суспільстві достатньо глибоко розкриті у працях Р. Інглєгарт, М. Кастельса і А. Етціоні. Пояснюючи особливості культурного зсуву у зрілому індустріальному суспільстві, Р. Інглєгарт пише: «Змінилося все: стимули, які спонукають людину до праці, протиріччя, що стають причинами політичних конфліктів, релігійні переконання людей, їхнє ставлення до розлучень, абортів, гомосексуалізму, значення, яке людина надає створенню сім'ї і народженню дітей»⁴⁹. Відповідно до цього змінюються базові цінності суспільного розвитку. Їх носіями виступають покоління людей, формування яких розпочалося у 70-ті рр. й дістало в західній науці назву «міжгенераційного процесу зміни цінностей». Що ж змінюється в суспільстві і чого хочуть від життя нові покоління людей? Спробуємо вичленити головні акценти у творах вищеназваних західних дослідників.

У людей західних країн з високим матеріальним достатком поступово відбувається зміна орієнтації від піклування про матеріальний добробут і фізичну безпеку у бік піклування про якість життя. На зміну матеріальним цінностям поступово приходять постматеріальні. Соціологічні дослідження показують, що нині у кількісному співвідношенні «постматеріалісти» в Західній Європі зрівнялися з «матеріалістами». Постматеріалісти як тип ціннісної орієнтації мають більше шансів порівняно з матеріалістами у питанні впливу на суспільно-політичну ситуацію початку ХХІ ст., оскільки вони відзначаються вищим рівнем освіти і доходів, політичної активності, цілеспрямованості.

Характерними особливостями цінностей, на які орієнтуються постматеріалісти, є:

- відмова від ставлення до економічного успіху як основної мети людської діяльності;
- прагнення до створення середовища односторонніх з орієнтацією на цікаву, осмислену працю, духовно-моральне єднання;

— зосередження енергії на забезпечення соціального статусу і покращання якості життя;

— заміна релігійних та інших традиційних орієнтацій нерелігійними, пов'язаними зі свободою індивідуального самовираження;

— відкритість і готовність до сприйняття соціально-політичних і культурних змін.

Акцентуючи увагу на зазначених постматеріальних цінностях як явищі, іманентно властивому західному світові, Р. Інглєгарт визнає наявність і перспективи розвитку подібних цінностей в інших культурах, зокрема у східно-європейських та пострадянських країнах. Наявність таких цінностей в цих регіонах пов'язується з вищим рівнем відчуття безпеки у поколіннях, що виростили після Другої світової війни, та наявністю систем соціального забезпечення і соціального захисту, які певною мірою компенсували порівняно низький рівень життя населення.

Важливою особливістю нинішнього розвитку західного суспільства є поява груп індивідів, які характеризуються «самобутністю, спрямованою в майбутнє» (М. Кастельс). До основних різновидів такої самобутності належать:

— активізація територіальних громад з появою самобутніх структур, здатних швидше адаптуватися до глобальних процесів сучасного світу (поява вільних економічних зон, повернення на історичну сцену міст-держави і т. ін.);

— розвиток фемінізму як прагнення до усунення поділу соціальних інститутів за ознакою статі;

— розгортання і політизація екологічного руху, прагнення екологів до інтеграції людства і природи, до контролю за використанням простору в інтересах людей і природи.

Утвердження постматеріального начала в структурі сучасної цивілізації є, насамперед, проблемою морально-духовного порядку. «У матеріальному світі, — зазначає Ф. Р. де Шатобріан, — люди об'єднуються для праці, суспільність трудящих йде різними шляхами і скоріше приходять до мети; спільними зусиллями люди побудують піраміди, вивчивши кожен свій предмет, зроблять відкриття в науках, дослідять усі куточки фізичної світобудови. Чи точно таким же є стан справ у світі духовному? Скільки б не об'єднували свої зусилля тисячі голів, їм ніколи не створити шедевру, який наодинці створив Гомер»⁵⁰. Першочерговість ролі особистісних якостей у розумінні духовності ХХІ ст., на думку українського філософа С. Кримського, визначається вимогою утвердження так званої монадної особистості, тобто особистості, що здатна репрезентувати свою націю, свою культуру, свою епоху і тим самим маніфестувати індивідуальну іпостась універсального досвіду». Монадні особистості існували й раніше як вожді, пророки, мудреці, та скоріше це були лише вияви унікальності. «Однак нині щільність соціальних зв'язків виросла настільки, що формування монадних особистостей стає поширеним явищем. Не випадково кінець II тисячоліття нашої ери характеризується кризою масових політичних партій.

Історія показала, що такі монадні особистості, як М. Ганді, М. Л. Кінг, Мати Марія, А. Сахаров і О. Солженіцин, В. Вернадський і М. Грушевський відіграли у ХХ ст. значно більшу роль, ніж усі політичні партії разом узяті»⁵¹.

Носії індивідуальної самобутності створюють досить своєрідне суспільство, яке М. Кастельс називає «суспільством сітєвих структур», здатним продукувати дві самобутності — суспільного опору і зверненості в майбутнє, які можуть виникнути «у таких просторах, на основі таких умов і таких процесів, які характерні для кожного конкретного інституціонального і культурного контексту»⁵². А це означає, що й на українське суспільство в найближчому майбутньому чекають зміни схожого характеру. Подібні індивідуально-групові орієнтації, звернені в майбутнє, можна розглядати як прагнення до створення «живого житла живого життя» (Ю. Карякін), законом яких є множення різноманітності форм життя, виявлення і примноження «особистісної і національної духовної неповторності», ствердження істини: «Чим різноманітніше життя, тим воно живіше, тим воно безсмертніше»⁵³.

У західному суспільстві на особистісному рівні дедалі помітнішою є орієнтація на забезпечення соціального порядку і справедливого існування через спроби синтезу елементів традиції і сучасності, пошук балансу між універсальним характером прав людини і спільним благом. А. Етціоні стосовно цього пропонує так зване «нове золоте правило», покликане максимально скоротити розрив між поведінкою людини, що їй диктує її «я», і добродійною поведінкою суспільного характеру. Зазначене правило вчений висловив у формулі: «Поважай і підтримуй моральний порядок у суспільстві, якщо хочеш, щоб суспільство поважало і підтримувало твою незалежність»⁵⁴.

Акцентацію на правах людини, якою так захоплювалась і захоплюється досі ліберальна демократія, у постсучасному суспільстві має замінити ідея справедливого суспільства, якому притаманна рівновага між соціальним порядком і автономією особистості. Для забезпечення такої рівноваги на певний час допускається підвищена вимога до громадян з тим, щоб вони, поступившись індивідуальними інтересами, спрямували свою енергію на досягнення певних спільних для всіх цілей. На підтвердження свого підходу А. Етціоні наводить приклади пред'явлення зазначеної вимоги до громадян і поступок з їхнього боку: здобуття батьківщини євреями в часи становлення Ізраїлю як самостійної держави і прагнення до формування сучасної економіки в Китаї в умовах збереження соціалізму; консолідація культурно-релігійного характеру в Ірані.

Виходячи з цих прикладів та з досвіду функціонування постсучасного суспільства, американський вчений формулює основоположні принципи своєї комунітарної парадигми:

— абсолютно вільна особистість не може бути розумно мислячим членом громадянського суспільства, натомість у її свідомості з'являється тенденція до інтелектуальної нестабільності, імпульсивності, розумового розладу;

— роз'єднання людей, розпад суспільства на натовпи веде до втрати індивідуумом своєї особистості і своєї цінності, що зазвичай виливається в тоталітаризм, жорстке обмеження незалежності особи, виникнення асоціальної поведінки, відчуження;

— здоров'я суспільства залежить від зміцнення соціальних «якорів» в рамках зусиль, спрямованих на підтримання соціального порядку і суспільного блага не через опору на закон як засіб забезпечення цінностей, а через опору на освіту, керівництво, переконання, віру, моральний діалог, розвиток основоположних морально-духовних критеріїв та ін⁵⁵.

Висновок А. Етціоні полягає в тому, що незалежність особистості не повинна бути безмежною, а має вписуватись у контекст суспільних цінностей.

Активізація пошуків сенсу життя на індивідуально-особистісному рівні — характерна прикмета розвитку суспільства не тільки на Заході, а й суспільств зі збереженням традиційної специфіки. Ефективність пошуків сенсу буття перебуває в теперішньому світі в безпосередній залежності від освоєння людьми нових островів свободи, форм життя і напрямів творчості, відповідних реаліям зламу тисячоліть. Головне для сучасної людини — знайти свою нішу в тендітному й непередбачуваному розвитку сучасної людської цивілізації.

¹ Катаєв С. Л. Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства / Автореф. дис.... доктора соціолог. наук. — К., 1998. — С. 7–8.

² Катаєв С. Л. Принципи концептуалізації поняття «трансформація суспільства» // Нова парадигма. — Вип. 29. — Запоріжжя, 2003. — С. 47.

³ Данилов А. Н. Переходное общество: Проблемы системной трансформации. — Мн., 1998. — С. 10–11.

⁴ Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. — М., 1996. — С. 32.

⁵ Долженков О. О. Україна — Білорусь: Досвід політичної трансформації: Монографія. — Одеса, 2003. — С. 228.

⁶ Кремень В., Ткаченко В. Україна: Шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації. Навчальний посібник. — К., 19. — С. 364.

⁷ Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К., 2004. — С. 667.

⁸ Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід / За ред. В. В. Танчера, В. П. Степаненка. — К., 2004. — С. 12.

⁹ Хозин Г. Какими быть международным отношениям в XX веке? // Международная жизнь. — 2001. — № 2. — С. 76.

¹⁰ Лесков Л. В. Постигание непредсказуемого: бифуркационное пространство XXI века // Общественные науки и современность. — 2001. — № 6. — С. 174.

¹¹ Моисеев Н. Н. Информационное общество: возможности и реальность // Политические исследования. — 1993. — № 3. — С. 14.

- ¹² Див.: Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. — К., 1997. — С. 235; Зарубежная политология: Словарь-справочник / Под ред. А. В. Миронова, П. А. Цыганкова. — М., 1998. — С. 170–171.
- ¹³ Чаликова В., Недошвин В. Неизвестный Оруэлл: Диалог // Иностранная литература. — 1992. — № 2. — С. 215.
- ¹⁴ Див.: Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Пер. с фр. Н. А. Шматко. — М., 1998. — С. 158.
- ¹⁵ Див.: Ирхин Ю. В. Политология: Учеб пособие. — Изд. 2-е, перераб и доп. — М., 1996. — С. 273–274.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само. — С. 280.
- ¹⁸ Хайек Ф. А. фон. Дорога к рабству / Пер. с англ. / Предисл. Н. Я. Петракова. — М., 1992. — С. 21.
- ¹⁹ Кинг А., Шнайдер Б. Первая глобальная революция. Доклад Римского клуба. — М., 1991.
- ²⁰ Там само. — С. 247.
- ²¹ Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации // Мировая экономика и международные отношения. — 1995. — № 6. — С. 88.
- ²² Там само. — С. 94.
- ²³ Барков В. Ю. Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития. — К., 1998. — С. 128.
- ²⁴ Гаджиев К. С. Введение в политическую науку: Учебник для высших учебных заведений. 2-е издание, переработанное и дополненное. — М., 1997. — С. 228.
- ²⁵ Мельвилль А. Ю. Демократический транзит в России — сущностная неопределенность процесса и его результата // Космополис: Альманах. — М., 1997. — С. 52–53.
- ²⁶ Современная западная социология: Словарь. — М., 1990. — С. 196.
- ²⁷ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. — М., 1995. — С. 133.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Денкен Ж.-М. Политическая наука. — М., 1993. — С. 122.
- ³⁰ Мухаев Р. Т. Политология: учебник для вузов. — М., 1997. — С. 305–306.
- ³¹ Див. Wernek Sodre N. Brasil grafia de un modelo. — Buenos Aires, 1973. — P. 84 (рос. пер: Верник Содре Н. Бразилия: Анализ «модели развития». — М., 1976. — 265 с.); Красильщиков В. А. Модернизация и Россия на пороге XXI века // Вопросы философии. — 1993. — № 7. — С. 47.
- ³² Див. Tauraine A. Critique de la modernite. — Paris, 1992. — 490 p.
- ³³ Дэн Сяопин. Основные вопросы современного Китая. — М., 1988. — 224 с.
- ³⁴ Российская модернизация: проблемы и перспективы... — С. 4, 26.
- ³⁵ Там само. — С. 12, 30.
- ³⁶ Міграційні процеси у сучасному світі: Світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / Упоряд. Ю. І. Римаренко; За ред. Ю. Римаренка. — К., 1998. — С. 508.
- ³⁷ Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология / Пер. с англ. — М., 1994. — С. 23–24.

- ³⁸ Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В. Г. Хорос, Г. И. Мирский, К. Л. Майданик и др. — М., 1996. — С. 18.
- ³⁹ Социологическая теория сегодня. Сборник статей американских теоретиков / Под ред. В. Танчера. — К., 1994. — С. 45–46.
- ⁴⁰ Общая и прикладная политология... — С. 360.
- ⁴¹ Суспільство на порозі XXI століття: філософське осмислення плинного світу. Навчальний посібник // Відп. ред. Пазенок В. С. — К., 1999. — С. 230.
- ⁴² Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / Г. Н. Клименко, В. П. Нестеренко, Л. О. Канищенко та ін.; За ред. Г. Н. Клименка, В. П. Нестеренка. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К., 1997. — С. 50.
- ⁴³ Harbison F. N. Human Resources Development Planning in modernising Economics // Leading issues in Development Economics: Selected Materials and Commentary. Ed. by Meier G. M. I., 1964. — P. 273.
- ⁴⁴ Яковец Ю. В. История цивилизаций: Учеб. Пособие для студентов вузов гуманитар. Профиля. 2-е изд., перераб и доп. — М., 1997. — С. 272–273.
- ⁴⁵ Див.: Козловский В. В., Уткин А. И., Федотова В. Г. Модернизация: от равенства к свободе. — СПб., 1995. — С. 229.
- ⁴⁶ Дорошенко А. В. Гуманизация деятельности бюрократии — необходимый элемент гуманизации всего общества // Система гуманитаризации образования в Республике Беларусь. В 2-х частях / Ред. кол.: П. И. Бригадин (гл. ред.) и др. — Мн., 1998. — С. 21.
- ⁴⁷ Морозов Ю. Постсучасність: культура і стиль життя // Філософська думка. — 1998. — № 4–6. — С. 184.
- ⁴⁸ Комарова Э. И. Личность как субъект и объект социального развития // Социально-политические науки. — 1992. — № 4–5. — С. 31.
- ⁴⁹ Див.: Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под редакцией В. Л. Иноземцева. — М., 1999. — С. 249.
- ⁵⁰ Штатобриан Ф. Р. де. Замогильные записки. / Пер. с фр. О. Э. Гринберг и В. А. Мальчиной. Вступ. ст. и примеч. В. А. Мальчиной. — М., 1995. — С. 586.
- ⁵¹ Кримський С. Б. Заклики духовності XXI століття. — К., 2003. — С. 12–13.
- ⁵² Див.: Новая постиндустриальная волна на Западе... — С. 303.
- ⁵³ Див.: Карякин Ю. Ф. Достоевский и канун XXI века. — М., 1989. — С. 637–638.
- ⁵⁴ Див.: Новая постиндустриальная волна на Западе... — С. 317.
- ⁵⁵ Там же. — С. 332–334.

II
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ
ІСТОРИЧНОЇ ДОЛІ РОСІЙСЬКОЇ
ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ:
ПОШУК ПЕРСПЕКТИВИ
(XIX століття — лютий 1917,
листопад 1918 року)

Українське національне відродження, розпочавшись у першій половині XIX ст. і викликавши активізацію українського національного руху в усіх його проявах, призвело до появи такого фактора суспільно-політичного життя, як українське питання. Останнє поєднувало у собі як незаперечне пригноблення українського народу в межах Росії та Австро-Угорщини, на той час найчисельнішого недержавного народу в Європі, так і усвідомлення українською спільнотою факту цього пригноблення, що поклато початок боротьбі за національне та соціальне визволення.

Значно ускладнювало цей процес те, що український народ, його землі були поділені завойовниками і на зламі XIX–XX ст. становили три досить відмінні групи: підросійська Наддніпрянська Україна, півдавстрійські Галичина та Буковина, підугорське Закарпаття. Через це українські загалі були вимушені боротися за національне звільнення, виходячи з місцевих, регіональних обставин. Згадані реалії вносили суттєві корективи як у постановку національного питання, бачення перспектив його вирішення (місцеве самоврядування, національно-територіальна автономія, обмежений державний суверенітет у складі федерації, повний державний суверенітет), так і у методи відстоювання національних інтересів.

У цій боротьбі український народ, що за сотні років перетворився на безправну меншину, відкинута на узбіччя історичного прогресу, був вимушений переборювати колосальний супротив, украї упереджене і недоброзичливе ставлення інших суб'єктів політичного життя. Адже вирішення українського питання, тобто права «жити по своїй волі на свої землі»¹, мало докорінно змінити баланс сил не лише в межах Росії та Австро-Угорщини, а й у Європі загалом, через що на початок XX ст. шанси на його втілення залишалися досить примарними.

§ 1. Українці у складі монархій Романових
та Габсбургів: спільне і відмінне

а) Реалії та перспективи національного поступу українців
у Наддніпрянській Україні

Українські землі здавна були метою експансії з боку багатьох держав. Одним з найуспішніших суб'єктів цього процесу став північний сусід — Московське князівство, яке ще у ранньому середньовіччі інкорпоровало частину Чернігівщини. Згодом подібна доля спіткала Лівобережжя України. У 1793–1795 рр. внаслідок другого і третього поділу Польщі у межах Російської імперії опинився основний ареал українства — Наддніпрянська Україна, що охоплювала близько 85 % української етнічної території та 80 % спільноти*.

Для розуміння наступних подій, появи та особливості українського питання в Російській імперії необхідно торкнутися складових цього процесу, зокрема специфіки ставлення влади до українського регіону та функцій, які він виконував у внутрішньому комплексі держави та на зовнішній арені, аналізу можливостей оновлення самої імперії Романових, її реагування на артикуляцію вимог української громади.

Приєднання до Московської держави Києва — колишньої великої східнослов'янської столиці, центру східного православ'я, означало для першої величезний цивілізаційний стрибок до мети імперської величі та європейської могутності². На відміну від інших завойовників, інкорпорація українських теренів до складу імперії Романових знайшла офіційне обґрунтування як історично зумовлений процес повернення «исконно русских» земель. Це прискорило запровадження тут уніфікованих загальноросійських норм, що стосувалося і корінного населення — «малоросів», які мали втратити свої відмінні риси і перетворитися на «справжніх росіян»³. Через це, увійшовши у 1654 р. до складу Московії як автономна козацька держава з республіканськими традиціями, Україна під примусом перетворилася наприкінці XVIII ст. на звичайну провінцію (Мала Росія, Малоросія, Південно-Західна Росія), поділену на дев'ять губерній**. Назва Україна була вилучена з політичного вжитку.

* Згідно з розрахунками С. Рудницького у 1912 р. на власних етнічних теренах проживало 33 млн українців, з них у Росії — понад 28 млн осіб. (Див.: Украинский народ в его прошлом и настоящем / под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымского, М. И. Туган-Барановского, А. А. Шахматова. — Т. II. — Петроград: Тип. тов-ва «Общественная польза», 1916. — С. 371).

** Ми оперуємо цим основним ареалом розселення українців у складі Російської імперії як певної цілісної одиниці, хоча окреслені події стосуються і значної частини українства, яке проживало у суміжних російських губерніях — Бессарабії, Північному Кавказі.

Проблеми «українського питання» в Російській імперії в той чи інший спосіб були вимушені торкатися всі дослідники, які зупинялися на історичних подіях XVII–XX ст. Досить яскраво її висловив М. Грушевський, зазначивши, що від часу Переяславської ради політичне життя в Україні «вступило в період «українського питання» щодо Московсько-Російської держави і в ній зоставалося до останньої революції» (1917 р. — *Авт.*)⁴. Тобто від моменту добровільного вступу України під «високу руку» московських царів останніми проводилася жорстка політика руйнування традиційного політичного й економічного устрою, культурного та освітнього поля, ідеологічна обробка українства, спрямована в кінцевому підсумку на денационалізацію та розпорошення українства у великоруському середовищі.

Своє право на Україну царизм вселяко намагався довести за допомогою ідеї «общерусскости», зводячи українців до відгалуження одного «русского» (великоруського) народу від Карпат до Камчатки. Це явище в галузі внутрішньої політики (єдність східних слов'ян під егідою росіян) збігалось і з зовнішньою, пов'язаною з продукуванням ідеї об'єднання слов'янського світу навколо монархії Романових. Відповідно в цьому руслі формувалася й офіційна російська національна ідея, що дедалі більше набувала характеру месіанства, обґрунтовуючи роль Росії як «Третього Риму». Зрозуміло, що в модерному трактуванні «російської ідеї» роль українського фактора в жодному разі не могла набути дестабілізуючого звучання.

Виходячи з етнічної, історичної та культурної близькості з росіянами, українцям випала доля вкрай неприхильного ставлення з боку самодержавства. В той час, коли інші народи все ж таки визнавалися за окремі національні суб'єкти (поляки, євреї, фіни тощо), які зберігали юридично або фактично елементи мовно-культурної автономії та підлягали лише загальному обрусінню, стосовно українців заперечувався сам факт їхнього існування. Український народ, виходячи із закономірностей функціонування імперської системи, втратив право на свою історію, власну назву, мову та культуру⁵, що ставило під сумнів його існування як етносу. Зрештою, це призвело до того, що українці, несучи в своєму культурному набутку спадщину греко-візантійської та західної культури, які відіграли роль «донора» в політиці «вестернізації» Росії, разом із втратою власної державності перейшли у XIX ст. до розряду «неісторичних», «плебейських» (М. Драгоманов) народів, приречених на втрату національної ідентичності⁶ та зникнення.

Із дедалі зростаючою роллю Наддніпрянської України у внутрішньому суспільно-політичному та господарському житті самодержавство значно посилило увагу до регіону. Перш за все, українські землі набули важливого стратегічного значення, забезпечуючи Росії вигідний плацдарм у просуванні на Балкани та Близький Схід. Наприкінці XIX ст. Наддніпрянина перетворилася на один з головних індустріальних та сільськогосподарських центрів імперії. За темпами розвитку, концентрацією виробництва, продуктивністю праці вона наприкінці XIX ст. стала найдинамічнішим

і найперспективнішим районом в Росії* з одним з найвищих рівнів життя⁷. Однак усі ці здобутки були досягнуті в ім'я імперії, а не корінного населення. Про це говорить, зокрема, структурна та територіальна диспропорційність розміщення продуктивних сил, іноземна власність на великі промислові об'єкти, дисбаланс товарообміну між Центром та Україною, хижацьке використання природних багатств. Під'ярменне становище Наддніпрянщини простежувалося здебільше на макроекономічному рівні⁸.

У системі імперських відносин не менше навантаження припало і на долю корінного населення України, «приписаного» до великоруського народу. Згаданому заходу самодержавство приділяло першорядного значення, адже за рахунок цього досягалася кількісна перевага серед підданих імперії «росіян» — слов'янської основи монархії Романових, яка складалася з великоросів, малоросів-українців та білорусів. У 1897 р. в Російській імперії налічувалося 146 різних мов та діалектів. Серед 129 млн її населення найбільший масив становили росіяни — 44,3 % населення, українці — 17,8 %, білоруси — 4,7 %. Разом ці слов'янські народи (з «єдиного кореня») становили 66,8 % населення. Щодо дев'яти українських губерній, основного ареалу українства, то у 1897 р. тут було зафіксовано 23,4 млн чол. (18 % населення імперії), з них понад 17 млн (72,6 % населення) українців. Серед інших великих етнічних масивів у Наддніпрянщині були росіяни (11,8 % мешканців, які здебільшого займали провідні позиції), а також євреї, поляки.

Незважаючи на стрімкий розвиток капіталізму та перетворення регіону на аграрно-індустріальний, корінне українське суспільство і надалі залишалося переважно селянським з незначним відсотком новітніх класів — буржуазії, інтелігенції, робітничого класу, з переважно інонаціональними містами та суспільною елітою. Про наявну «міжнаціональну систему поділу суспільної праці» наголошував М. Шаповал. За його підрахунками в українських губерніях 90 % українців займалися хліборобством та добуванням сировини, 3,6 % були задіяні в обробній промисловості, 0,9 % — в торгівлі, 5,5 % — військовій та адміністративній сферах⁹. Щодо національної буржуазії, то вона, займаючи певне місце в цукровій промисловості та торгівлі, не відіграла помітної ролі в економіці.

Унаслідок штучного гальмування та утисків у сфері культури й освіти в Україні залишався вкрай низький рівень грамотності, становлячи у 1897 р. 19,8 % (середній показник по Росії — 21 %)¹⁰, що суттєво стримувало процес формування національної української інтелігенції (середовища національної еліти). За даними 1897 р., в українських губерніях серед інтелігенції

* У зв'язку із цим ми не можемо погодитися з деякими твердженнями на кшталт того, що «царизм штучно стримував економічний розвиток українських губерній, розглядаючи їх як сировинний придаток імперії і ринок збуту російських товарів» (Див.: *Рафальський О.* «Українське питання» в Російській та Австро-Угорській імперіях (до історіографії висвітлення теми) // Наукові записки / Збірник. Вип. 13. — К.: ІПіЕНД, 2000. — С. 81). В Росії, на відміну від, скажімо, Австро-Угорщини, не було й самих понять — «російський ринок», «український ринок». Тут застосовувалися звичні схеми відносин між імперським центром та провінціями.

прошарок українців становив 32 %, за ними йшли росіяни — 29,8 %, євреї — 15,3 %. Однак співвідношення між кількістю осіб інтелігентної праці та чисельністю населення певного етносу було далеко не на користь автохтонних українців. Серед українців воно становило 1:423, росіян — 1:74, євреїв — 1:90¹¹.

Загалом на зламі XIX–XX ст. Росія являла собою багатонаціональну імперію з найгострішими на європейському континенті соціальними і національними суперечностями, в якій не були завершені буржуазно-демократичні перетворення. Це була унітарна централізована держава, яка в адміністративному відношенні поділялася на 78 губерній та 18 областей. Існування в її складі Великого князівства Фінляндського, Бухарського емірату й Хівинського ханства не порушувало чіткої вертикалі влади. Самодержавство проводило відверту політику захисту цінностей й інтересів панівного російського етносу та його верхівки, що супроводжувалося національним гнобленням, соціально-економічним визиском, насильницькою русифікацією.

Якщо певні зміни і трансформації, які розпочалися обмеженими реформами другої половини XIX ст., зокрема ліквідація кріпацтва 1861 р., допускалися у соціально-економічній сфері, земського та міського самоуправління, то національне життя було вимушене «втискатися» у формулу «єдиної і неподільної» Росії. Наміри царизму в означеній галузі залишалися незмінними і зводилися до ігнорування національної проблематики, придушення національних рухів та маніпулювання ними з наміром довести, «вбити» у суспільну свідомість тези про те, що «національного питання» в Росії не існує.

До таких «невидимих» проблем, але вкрай небезпечних для імперії, належало й українське питання, адже, як уже згадувалося, українські території та «українська плебейська нація» були вкрай важливі для Росії. Їх втрата могла завдати величезного удару по силі й величі монархії Романових¹², що не йшло ні в яке порівняння з іншими «національними районами». Саме через цю — великої потенційної ваги загрозу російська сторона намагалася взагалі не торкатися дразливої теми, зводячи проблему самовизначення українців до неіснуючої, зрештою, до історико-філологічних суперечок. Виходячи з вищезначеного, українське питання в Росії, як дедалі загострюване явище суспільно-політичного життя, було повністю нелегітимним. За офіційною доктриною, це питання було раз і назавжди вирішене шляхом «возз'єднання» Малоросії з великоросійськими теренами. Ставлення ж самодержавства до щонайменших прагнень українців у захисті національної самобутності було упереджено-ворожим і розцінювалося не інакше, як вияв політичної неблагонадійності, загроза «єдиній і неподільній Росії».

Наслідком такої політики було застосування переважно превентивних репресивних дій, спрямованих на знищення паростків національного відродження українців. Зручним приводом для цього стало польське повстання 1863 р., що збіглося у часі з піднесенням українського суспільного руху. Згідно з таємним Валуєвським циркуляром 1863 р. в Україні, окрім репресій проти громадянства, були запроваджені обмеження українського друкованого слова та вилучення української мови з галузі освіти, метою

чого було відокремлення українофільської інтелігенції від свого народу¹³. Згадані утиски супроводжувалися нав'язуванням суспільству ідеї про те, що українофільський рух не мав власних коренів, а був продуктом польської інтриги, згодом — австро-німецької, в основі яких крилися сепаратистські наміри — «ворожі до Росії і згубні для Малоросії»¹⁴.

Це категоричне заперечення стосовно усього українського стало провідним принципом урядової політики. Посилення антиукраїнських утисків, розпочатих Емським указом 1876 р., поставило під майже цілковиту заборону українське друковане слово та прояви культури, суспільний рух, що було виявом бруталного ставлення до українських підданих імперії.

Ситуація навколо української проблеми ускладнювалася ще й тим, що на перепоні розгортання українського національно-визвольного руху була не лише самодержавна Російська держава, а й російське суспільство загалом, яке давно «втратило саме уявлення про Україну як національний організм»¹⁵, створюючи сприятливий ґрунт для поширення українофобських поглядів. Проти українців була звернута й офіційна історична наука. Зокрема, набула поширення теорія професора М. Погодіна, згідно з якою українці не були автохтонами в Наддніпрянщині, там, буцімто, до початку XIV ст. жили великороси, які під натиском монголо-татар відійшли на північ, а ці землі-пустку зайняли українці. Незважаючи на те, що науковцями була доведена повна необґрунтованість подібних тверджень, у російській суспільній думці панували консервативні погляди щодо згаданої проблеми зі складовими на кшталт того, що Україна є «споконвічною батьківською вотчиною», а українці-малороси — побічне відгалуження росіян.

Представники російської інтелектуальної еліти теж не бажали визнавати окремішності українського народу, його права на вільний розвиток. «Не помічав» українців один з найавторитетніших творців слов'янофільської доктрини І. Аксаков. Аналізуючи політичну ситуацію в Правобережжі (Південно-Західний край) другої пол. XIX ст., він зводив її до цивілізаційного протистояння між Росією та Польщею. І якщо цим достойником визнавалося існування в регіоні польського чи єврейського питань (в плані боротьби з ними), то це жодним чином не стосувалося корінного населення — українців (мовою оригіналу): «малороссийского вопроса не существует... потому, что этот вопрос общерусский, земский, народный, вопрос всей Русской земли... здесь нет места ни вопросу, ни спору»¹⁶.

Незважаючи на велику відмінність українського та російського середовища, на те що «хохол» і «кацап» ніколи не вважали себе належними до одного народу, російське суспільство вперто дотримувалося офіційної доктрини про триєдину руську народність, вважаючи обидва народи етнічно однорідними, з чого випливала доцільність їх остаточного злиття¹⁷. Як аналізував ситуацію на початку XX ст. О. Лотоцький, російське суспільство, яке, по суті, не відчувало на собі національного поневолення, не спроможне було звільнитися від стереотипів та міфологем щодо українців¹⁸. В. Левинський стверджував, що з огляду відповідної спрямованості самодержавства 9/10 великоросійського суспільства або не розуміло суті українського

питання і українських прагнень, виявляючи щодо нього елементарне незнання, як і стосовно подібних національних питань в Європі, або ставилося до нього вороже¹⁹.

Загалом, тривале перебування Наддніпрянської України у складі Росії призвело до того, що вона значною мірою втратила свою самобутність, насамперед стосовно козацько-шляхетської еліти, церкви, міщанства. Українське середовище з традиційною національною культурою та побутом витримало суцільний наступ асиміляції, однак було звужене рамками здебільше селянської маси. Сам же український народ трансформувався у так зване «малоросійство», перехідну ланку до повного «обрусення», представники якого свідомо або несвідомо були носіями і рабами російської державності й великоруської культури²⁰. Цьому процесу сприяло й те, що національна самосвідомість в українському суспільстві ще не склалася як викінчена система світогляду. В побутовій свідомості українців домінувала ідея спільності візантійського православ'я і загальноруської єдності, особливо за умов протистояння з зовнішніми силами, з якими уособлювалися відмінні етнічні масиви та конфесії²¹. Приниження та переслідування негативно позначилися на морально-психологічному стані українців (нав'язування тез про меншовартість та хуторянство), розвиткові національно-визвольного руху та становленні його ідейних засад, формуванні української політичної нації, «спізнаної» порівняно з іншими східноєвропейськими народами.

Усвідомлення уярмленого становища українства призвело до того, що вже у 20–40-х рр. XIX ст. в межах імперії діяльність патріотично налаштованої української еліти спорадично починає набувати політичного звучання. Йдеться хоча б про київську, харківську та полтавську масонські ложі, «Товариство об'єднаних слов'ян», «Малоросійське товариство» на чолі з В. Лукашевичем²², в яких хоча й домінувало російсько-польське ліберальне спрямування, однак до гасел боротьби з абсолютизмом, національного визволення слов'янства поступово залучалися і проблеми політичної самореалізації українства, до чого свідоме українство спонукали традиції Української держави часів Б. Хмельницького.

Перебуваючи тривалий час в лоні польського та російського визвольних рухів, українство спромоглося заявити про себе як самостійне суспільно-політичне явище в середині XIX ст., коли у зв'язку з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства (1846–1847 рр.) вперше в масштабах Росії постало українське питання з його республіканськими ідеями національно-політичного визволення — «І встане Україна, і буде непідлеглою Річ[чю] Посполитою в союзі слов'янським»²³. Не випадково, що справа Товариства, яка стала провідною політичною темою імперії, була визнана самодержавством українським небезпечною. Суворе покарання братчиків поклато початок широкомасштабної нагінки не лише на українофілів, а й на слов'янофілів, поглиблення нагледу за суспільними настроями.

Національні рухи в Російській імперії стали більш зримі у пореформений період другої половини XIX ст., що було викликано прискореним розвитком буржуазних відносин. Тривалий час вони внаслідок різних обставин

торкалися переважно питань захисту та розвитку національної культури, мови, освіти. Поступово рельєфніше окреслюється й український національно-визвольний рух. Як наслідок попередніх відчутних втрат від репресивних дій царизму український рух до кінця XIX ст., що уособлювався з діями громадівства, і надалі мав переважно етнографічно-культурницьке забарвлення²⁴ (домагання офіційного визнання українців як окремішньої нації, зняття обмежень в освітньо-культурній галузі тощо). Незважаючи на те, що громадівці прагнули повалення Російської імперії, зупинення процесів національного й соціального гноблення, здобуття автономії України, їхні дії залишалися цілком у руслі аполітичного українофільства.

Така ситуація змінюється наприкінці XIX ст., коли національний рух дедалі більше насичується політичним змістом, що було відповідною реакцією на очікування української спільноти, здобутки національного руху в Галичині, впливи суміжних національних рухів, української політичної еміграції, зокрема М. Драгоманова, який пов'язував національний розвиток з втіленням принципів «громадівського соціалізму», демократії, федералізації Росії та Австро-Угорщини²⁵. Ці ідеї підхопило нове покоління української інтелігенції, зокрема Братство тарасівців, перехідної ланки до політичної партії, заявивши у своєму програмному документі (1893 р.) про необхідність національного й соціального визволення української нації, що вбачалося у межах «федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля», і розцінювалося як складова загальнолюдського поступу²⁶.

До проблем, які ускладнювали розвиток українського суспільного руху, формування його ідейних засад, належало існування, до речі, притаманне й іншим недержавним народам, так званого дуалізму (українського дуалізму). Тобто справа визволення народу потребувала ліквідації двох вагомих складових визиску — соціального та національного. Через різні обставини українське суспільство Наддніпрянської України, яке складалося з «десятиків мільйонів селян, двох десятиків тисяч інтелігентів та кількох тисяч індивідуалів», як висловився історик Дж. Мейс, сприйняло саме ту ідеологію, яка була близька селянству — соціалізм²⁷. Виходячи з цього, а також специфіки режиму самодержавства, першоосновою політичного українського руху в Росії протягом кінця XIX — початку XX ст. було визнання примату первинності боротьби за соціальне визволення (знищення панівного політичного ладу переважно на соціалістичних засадах), яке, зрештою, мало відкрити шлях і для національного визволення. Згаданий підхід щодо інтеграції «соціально-економічного» та «національного» був заснований здебільшого на теоретико-методологічних засадах тодішніх представників політичного проводу українства, які, образно кажучи, мали «Комуністичний маніфест» в одній кишені й «Кобзар» — в іншій²⁸.

Різні історичні традиції та реалії існування українського народу в межах двох імперій з досить відмінними політичними системами сприяли і відповідному формуванню політичної думки українства. Якщо в західному регіоні самореалізація української нації вбачалася в межах європейської та світової спільнот, то в східному переважно не виходила за межі

демократичної Росії. Причина цього явища полягала у тому, що український політичний рух Наддніпрянщини перебував під впливом російської політичної думки, що стало наслідком попереднього періоду задушеності не лише національно-політичного, а й культурного життя, коли російська стихія захоплювала будь-які прояви української самобутності²⁹. Виходячи з цього, Наддніпрянська Україна протягом XIX — меншою мірою на початку XX ст. вливала кращі інтелектуальні сили в загальноросійський революційний Рух у сподіванні на те, що соціальна революція призведе й до визволення українського народу. Через це тисячі переважно молодих українців кидалися у революційний вир, гинули у боротьбі з царизмом, одночасно послаблюючи і знекровлюючи український національний рух.

І все ж таки, створювані протягом другої половини XIX ст. у Наддніпрянській Україні національні, здебільшого напівлегальні, різноманітні інституції — освітні, благодійні, громадські, які прискорювали процеси соціальної структуризації українського суспільства, сприяли національному пробудженню. Діючи всупереч офіційним ідеологемам, вони формували «позаросійську ментальність», яка обмежувала вплив державної російської монополії щодо національного та соціального вибору особистості та суспільства загалом. Поступово відроджувалася українська державницька ідея, посилювався її вплив на свідомість, політичну організацію українського суспільства. Завдяки цьому, значно поступаючи іншим національним закладам в активності суспільно-політичного руху, зокрема польському чи єврейському, на початку XX ст. українське питання опинилося в центрі суспільного життя Наддніпрянської України, передусім українського середовища³⁰.

На зламі XIX–XX ст., особливо зі становленням національної партійної системи, український суспільно-політичний рух спромігся розробити певну стратегію національного поступу, стрижнем якої стало питання про відтворення національної державності. Виходячи з доцільності, традицій, можливості практичної реалізації, вона вбачалася у формі національної автономії у складі демократичної Росії, тобто обмеженого суверенітету, або ж самостійної України. Це вкладалося у загальну схему національних рухів у Російській імперії, коли гаслом їх більшості було не відокремлення від держави, а широка територіальна та культурна національна автономія.

Українство Наддніпрянщини надихало мати власну державність бажання використати її як інструмент у захисті національних прав від зовнішнього визиску, відмова як державної машини Росії, так і її суспільства у праві українцям на окремішнє існування нації зі своєю мовою, культурою, історією, традиціями. Перед перспективою втрати національної ідентичності, свідомому українству залишалося лише одне — активно протидіяти. Спочатку науковими та літературними студіями доказувати своє право на існування як великого у минулому європейського народу, згодом поширення освіти і культури, що пропагувало національну свідомість серед широкого національного загалу, і, нарешті, висуненням постулату національно-державного будівництва, яке мало підвести ризик під багатокімовим національним визиском.

Процес формування українських політичних партій мав свої особливості. Зокрема, політичний світогляд активної української інтелігенції, враховуючи, що Наддніпрянщина була одним з провідних регіонів всеросійського визвольного руху, в якому домінували спочатку революційне народництво, згодом марксистські гуртки та такі провідні політичні напрями, як соціал-демократичний і соціалістів-революціонерів, базувався на плюралістичному ідеологічному ґрунті, насиченому ідеями демократизму, лібералізму, націоналізму, соціалізму, що створювало проблему як у створенні потужного в організаційному плані політичного руху, так і виробленні всеохоплювальної стратегії національного руху³¹. Наслідком цього стало виникнення в Наддніпрянській Україні ряду політичних національних партій з різнобарвним, інколи досить близьким і нечітким ідеологічним спрямуванням, і через це організаційно малопотужних. До того ж на організаційному та ідейному ставленні ліворадикальних та соціалістичних груп у Наддніпрянщині позначилося те, що спочатку зразком для їх створення слугували російські організації³².

Відсутність політичних свобод, яка виключала будь-яку можливість легальної діяльності, значна перевага загальноросійських політичних партій з їхніми централізаторськими тенденціями у поєднанні з невисоким рівнем національної самосвідомості українського народу стали причиною еволюції українських політичних сил у вирішенні проблеми державності від «самостійництва» до більш поміркованого «автономізму»³³. До того ж представники українського політичного руху нерідко обмежували свої національні вимоги, аби боротьба за права націй не перешкождала загальнореволюційному рухові³⁴.

Це, зокрема, простежується у діяльності першої української партії Наддніпрянщини — Революційної української партії (РУП). В її програмному документі — «Самостійна Україна» (Львів, 1900 р.), підготовленому М. Міхновським, проголошувався примат єдиної, неподільної, вільної, самостійної України від Карпат до Кавказу. В цьому досить емоційному документі висловлювався заклик до патріотично налаштованої інтелігенції виконати своє призначення і очолити новітню боротьбу за політичне визволення українців, створення незалежної самостійної держави України, з існуванням якої пов'язувалося збереження нації та її поступ³⁵.

Однак згодом у середовищі РУП відбувся перехід від самостійницьких позицій до національно-територіальної автономії України у складі оновленої Росії. Неможливість узгодження соціалістичних постулатів з національним ідеалом, вузькість соціальної бази та залежність від російських інтерпретацій марксизму призвели до того, що основна наступниця РУП — Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) зробила свідомий відхід від гасла національно-державної самостійності і у своїй програмі (грудень 1905 р.) пов'язала вирішення українського питання з встановленням у Росії республіканського ладу та наданням автономії Україні³⁶. На подібних автономістсько-федеративних засадах стояли й інші політичні партії, зокрема Українська соціал-демократична

спілка («Спілка»), організації українських есерів, ряд ліберально-конституційних партій.

Лише прибічники національно-демократичного табору залишалися вірними ідеї самостійництва. Так, Українська народна партія (УНП) у своїй програмі (1906 р.) висловила провідну вимогу — «Вільна непідлегла самостійна республіка — Україна робочих людей». Водночас, виходячи зі складного і багатогранного суспільно-політичного життя, УНП, а також близькі до неї Українська радикальна партія, Українська демократично-радикальна партія намагалися в програмних документах та практичних діях поєднувати постулати державної самостійності та автономії, причому останнє — «добровільна федерація народів» — розглядалося як відповідна ланка на шляху до незалежності або ж до утворення міждержавного об'єднання повністю суверенних народів³⁷.

Згадане становлення українських політичних партій, артикуляція їхніх вимог відбувалися в період формування загальноросійської багатопартійної системи, відносини з якою склалися вкрай суперечливо. Російські політичні сили не змогли дійти до розуміння того, що національні рухи були об'єктивним відображенням і потребою розвитку кожної нації, ігноруючи й українське питання. Що ж до всього спектру російських партій, який складався з трьох основних напрямів — соціалістичного, ліберального та консервативного, то він з різних причин намагався здебільшого позбавити український рух національного змісту, ввести його в загальне річище загальноросійського політичного руху або й взагалі знищити.

Так, Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП) та Польська соціалістична партія (ПСР), відтягуючи на себе значну частину активних членів української спільноти, будувалися на засадах централізму, на визнанні примату первинності соціального визволення. Своєю позицією і практичною діяльністю, ворожим ставленням до проявів «буржуазного націоналізму» ці, по суті російські політичні партії, які на початку ХХ ст. визначали спрямування суспільно-політичного руху в Наддніпрянщині, намагалися поглинути близькі за ідейною платформою українські партії або відсунути на узбіччя політичного життя. Незважаючи на те, що основні вимоги РСДРП (її більшовицького та меншовицького крил) та ПСР з національного питання включали право націй на політичне самовизначення (аж до відокремлення), національно-територіальну автономію, федеративний устрій держави, фактично їхні дії зводилися до відтворення Росії як унітарної соціалістичної держави. На початку ХХ ст. ці партії, не виходячи за межі ліберальної думки Росії другої половини ХІХ ст., визнавали, що правом на самовизначення могли скористатися лише дві найкультурніші й найпідготовленіші нації — створенням Фінляндії та Польщі.

Українське питання стало на початку ХХ ст. «ахілесовою п'ятою» і російського лібералізму, який, «теоретично» визнаючи за неросійськими народами право на збереження національної самобутності, неодноразово висловлював симпатії і до українців. Однак, висуваючи демократичні гасла щодо громадянських прав, ліберали у сфері національних відносин дотримувалися

панівних у російському суспільстві імперських позицій. Так, провідна цього напрямку партія кадетів гармонізацію національних відносин у Росії вбачала в копіюванні досвіду вирішення національної проблеми «цивілізованим» шляхом на прикладі Англії чи США³⁸. Однак під тиском правих сил кадети відмовилися від гасла права націй на самовизначення, тез про федеративний устрій та національно-територіальну автономію. Їхня національна програма, основою якої був постулат «єдиної і неподільної Росії», здебільшого зводилася до визнання місцевої автономії (самоврядування), винятком з чого могла стати Польща. Інші народи мали задовольнятися правом культурно-національного самовизначення. При цьому кадети підкреслювали, що питання автономії в Росії є передчасним і може поступово запроваджуватися після «політичного визволення».

Гасло великодержавного націоналізму відверто відстоювало праве угруповання кадетів, вважаючи, що Росія є національною російською державою, а «російській народності» має належати гегемонія в державі. Ліві кадети на чолі з П. Мілюковим засуджували крайню великодержавну позицію, наполягаючи на необхідності «мирного» співжиття національностей у межах єдиної держави, протиставляючи ідеї «національної російської держави» ідею «російської державності», синтез націоналізму і космополітизму³⁹. Прагнення кадетів до запровадження радикальної політичної та соціальної реформи, звернення, хоча й в урізаному вигляді, уваги на національне питання формували ґрунт для налагодження українсько-російського суспільного діалогу, в тому числі через ТУП, у державних думах, однак перспективи такої співдружності залишалися далеко не визначеними.

Нечітка позиція щодо вирішення національного питання, яку висловлювали кадети, викликала недовіру з боку пригноблених націй. Про ймовірне «поправління» російських лібералів, що наближало їх до позицій шовіністів-великодержавників, стверджував і теоретик українського націоналізму Д. Донцов: «Надії на ліберальну Росію, поширені в українському суспільстві, сильно перебільшені, а частково є просто упередженням...»⁴⁰ *.

У Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. значного поширення набули загальноросійські консервативно-монархічні та праві політичні організації на чолі з «Союзом 17 октября», що відстоювали ідеї незмінності наявного політичного режиму, єдності й неподільності імперії. Активізація цього політичного табору, який дістав відверту підтримку з боку Миколи ІІ, була своєрідною реакцією монархії на намагання опозиційно-революційних сил щодо трансформації імперії. Значною мірою згадані політичні організації, особливо чорносотенські, створювалися в Україні задля нейтралізації українського національного руху⁴¹.

* Таке припущення справдилося на практиці пізніше. Як відомо, у червні 1917 р. саме кадети вийшли зі складу Тимчасового уряду на знак протесту проти того, що уряд під тиском обставин погодився визнати обмежену автономію України. Цим підтверджувалася теза, що ліберальні сили Росії були не тільки неготові визнати право народів на самовизначення, а й були здатні рішуче боротися проти втілення цього права.

Вибух російської революції 1905–1907 рр., проголошення Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. викликали піднесення національно-визвольного руху в «національних окраїнах» Російської імперії, які стали складовою загально-революційних процесів. У епіцентрі подій опинилася й Наддніпрянська Україна. Однак, хоча революція і поклатла початок нової фази в українському суспільному русі, він усе ще перебував на початковій стадії розвитку, будучи неспроможним охопити ідейно і організаційно широкі кола українського громадянства. Виходячи з цього, реальні поступки царизму стосовно українців були обмеженими і швидкоплинними.

У добу революції в українському політичному середовищі остаточно викристалізувалися ідейні засади щодо національного поступу, які в майбутньому існували без істотних змін до 1917 р. Особливої уваги з означеної проблеми заслуговує позиція М. Грушевського, який підготував низку статей, об'єднаних у збірку «Освобождение России и украинский вопрос». Він запропонував проект перебудови держави, заснований на принципах національно-територіального самоврядування, що відбивало традиції української політико-правової думки XIX ст. Згідно з ним Україна мала дістати широку політичну автономію, що нагадувало б незалежність або принаймні мало б тенденцію до такої, за федеративного устрою Росії⁴².

Найбільш видимі національні здобутки, досягнуті протягом 1905–1907 рр. завдяки масовим революційним виступам, торкнулися винятково культурно-освітньої галузі. Так, на теренах Наддніпрянщини, подібно Царству Польському, Прибалтійському краю, Кавказу, явочним порядком запроваджується викладання в освітніх закладах рідною мовою, значно збільшується видання літератури, газет та журналів національними мовами, створюються різноманітні національні згуртованості. Початок 1905 р. був ознаменований значною подією в житті української спільноти. Тоді урядова комісія під головуванням академіка Ф. Корша винесла вердикт про самостійність української мови, про право малоросійського населення вільно вживати її у публічному житті й друці, що вперше поклатло початок скасування антиукраїнських обмежень і заборон. Однак у наступному царизм і надалі ставився до всього українського вкрай вороже.

Про умови запровадження конституційних свобод свідчили хоча б перші кроки україномовної преси в Україні. З великими труднощами у листопаді 1905 р. у Лубнах вийшла перша (!) україномовна газета «Хлібороб». З огляду на те, що її публікації були просякнуті національно-патріотичною думкою, на п'ятому номері газета була заборонена. Типовим було ставлення влади і до такої популярної газети, як «Громадська думка». Видавцям було відмовлено назвати часопис «Українське слово». Задовго до наступу політичної реакції самодержавство робило усілякі утиски українській пресі та видавничій справі. Звичним стало переслідування навіть передплатників української періодики. Наслідок такого ставлення не забарився. Так, за період з жовтня 1905 р. по червень 1907 р. було зафіксовано 64 наміри щодо українських періодичних видань. Усього ж за цей час через політичні переслідування, економічні труднощі виходили лише 24 українські газети та журнали⁴³.

Долаючи протидію уряду, українська мова прокладала шлях в освітній системі, де вона і надалі перебувала на правах безправного діалекту. Найбільш зримі здобутки в цій царині відбулися в галузі вищої освіти. В практичну площину проблема зрушилася у 1906–1907 рр. із запровадженням явочним порядком ряду українознавчих курсів (історії України, української мови, літератури тощо) в усіх університетах Наддніпрянської України, ряді приватних і громадських вищих навчальних закладів, у тому числі й за її межами, на яких студенти, інколи вперше для себе, дізнавалися про історію українського народу та України⁴⁴. Дії ж міністерства освіти були спрямовані на припинення навчання «недержавною мовою», що і було здійснено в умовах поразки революції. Певні спроби українізації в цей час спостерігалися і в галузі середньої школи, тимчасово поширившись на приватні гімназії, духовні навчальні заклади. Таким чином, незважаючи на те, що у 1905 р. українське слово у цензурному відношенні було зрівняне з російським, українська меншина і надалі зазнавала дискримінаційних утисків.

Нові явища в політичному житті, що супроводжувалися процесами активізації національного руху, виявилися несумісними з основами самодержавства. Хвиля войовничого російського шовінізму, яка набрала обертів під час революції 1905–1907 рр., набувала щораз більшого впливу на офіційну владу. Про це свідчив і зміст «Основних законів» від 23 квітня 1906 р. Його статті вказували на небажання влади робити будь-яку кореляцію в галузі національної політики. Росія трактувалася як єдина і неподільна держава з винятком лише для Фінляндії. Як тоді відзначав міністр внутрішніх справ П. Святополк-Мирський, Фінляндію та поляків ще могли чекати певні «національні концесії», а українцям — «немає потреби чогось давати»⁴⁵.

За цих складних умов важливу роль у пропаганді й відстоюванні українських вимог відіграла Державна дума, в якій українське представництво вперше за багато десятиліть дістало можливість висловити вимоги всієї нації. До I Державної думи з 497 депутатів увійшло 63 українці (друге за кількісним складом національне представництво після росіян — близько 270 осіб). Однак, незважаючи на згадані цифри, дії українського представництва — Української думської громади, яка об'єднала 44 депутати, були заблоковані великодержавною більшістю. Українська фракція, подібно до вимог інших народів, підготувала національну програму — «Декларацію про автономію України», згідно з якою Україна у складі федеративної Росії мала отримати національно-територіальну автономію зі своїм обласним сеймом, розмежуванням повноважень центральної та місцевої влади. Декларація мала бути виголошена влітку 1906 р. Однак цього не сталося з причини дострокового розпуску Думи.

Подібна ситуація повсторилася й у II Думі, в якій українська фракція (Українська трудова громада з 47 депутатів), окрім великої уваги до соціальних проблем, земельного питання, намагалася захищати національні інтереси. Про це свідчила і відповідна заява фракції, де констатувалося, що в Російській імперії, відтепер конституційній державі, не відбулося жодних змін у поглядах на права невеликоруських народів, через це депутати ставили

перед собою завдання запровадження автономного ладу в усій Росії і визволення України з неволі. Доцільність цієї думки обґрунтовувалася історичним минулим Російської імперії, яка постала на ґрунті Московського царства за рахунок «насильницького приєднання сусідніх держав і земель» й існувала завдяки «оружній силі». Водночас думці наголошували, що вважають за небажане відокремлення України від Росії. Ця позиція обґрунтовувалася тим, що усамостійнення «порушить загальну політичну рівновагу Європи» і через «чужоземне втручання» призведе до нового поневолення. Іншим аргументом проти відділення був економічний фактор, який, буцімто, не могла витримати незалежна Україна. Був ще один не менш вагомий аргумент: «...народи, що складають сучасну Росію, за сотні літ спільного життя дуже багато внесли в загальнодержавний культурний і матеріальний капітал — і не можуть зректися од нього». Тож, з одного боку, проглядалося прагматичне трактування неможливості повного унезалежнення України з урахуванням політичних та економічних чинників. Але з іншого, як відзначали дослідники, в очі впадала українська невідважність, породжена ХІХ ст., бажання пристосуватися⁴⁶.

Трудова громада підготувала проект закону про автономію України, законопроект «Про загальну освіту», який передбачав українізацію освіти шляхом народного референдуму, законопроект про відкриття в усіх університетах Наддніпрянської України українознавчих кафедр з викладанням українською мовою⁴⁷. Однак третьочервневий переворот 1907 р. з одночасним розпуском II Державної думи став на заваді втіленню цих намірів.

Про зміну політичного режиму в імперії та законодавчого органу промовисто свідчив текст царського маніфесту від 3 червня 1907 р.: «Створена для зміцнення держави російської, Державна дума має бути російською і по духу. Інші народності... не повинні... бути вершителями питань чисто російських». Так воно і трапилося. Протягом 1906–1917 рр. в Державній думі невпинно проходив процес перетворення її саме на російський законодавчий орган. У III думі на 77 % росіян припадало 6 % українців, 4,9 % поляків, 2,3 % німців. У IV думі національні меншини мали 76 депутатів (19 % складу думи)⁴⁸. Провідні впливи в законодавчому органі отримали великодержавні російські сили (октябристи, «Союз русского народа» та ін.) із загальним напрямом — «Росія для Росіян!». Однак і за цих складних умов прибічники українського національного відродження намагалися і надалі через парламентську трибуну актуалізувати та відстоювати права українського народу. За відсутності власної національної фракції нечисленні українські депутати спорадично виносили на розгляд питання щодо запровадження української мови в школі, суді, однак їхні ініціативи викликали лише шалений опір з боку російських націоналістів.

Незважаючи на консервативний склад IV Державної думи, українська проблематика знаходила в ній спорадичну підтримку з боку різних фракцій (кадети, трудовики, ліворадикальні партії, інколи — октябристи). Свої плоди принесла й передвиборча угода ТУП з кадетами. Найгостріше українське питання постало в думі влітку 1913 р., коли депутати у своїх запитах

до уряду звернули увагу на самоуправство царської адміністрації в Україні. Ряд депутатів — кадет П. Мілоков, трудовики В. Дзюбинський та О. Керенський, соціал-демократ Г. Петровський та інші засудили русифікаторську й асиміляторську політику уряду, шовіністичні виступи російської преси. Вони вимагали скасування усіх утисків та обмежень на національному ґрунті, запровадження української мови в освіті, адміністративному житті та суді. У 1913 р. єпископ Никон оприлюднив законопроект про українські школи і товариства, що передбачав допущення рідної мови в освітній процесі і припинення адміністративних утисків щодо національних культурно-просвітницьких інституцій. Обговорення питання викликало великий розголос у суспільстві, але законопроект навіть не вдалося внести до порядку денного думських засідань.

Окрім ігнорування вимог народів Росії, серед них і українського, Державна дума щоразу частіше ставала рупором войовничого великодержавного шовінізму. Про це свідчив і виступ у думі в 1912 р. прем'єр-міністра В. Коковцева, який наголосив, що державні установи мають неухильно захищати єдність і неподільність імперії, «першості у ній російської народності і віри православної»⁴⁹. Вияв уваги різних фракцій до українського питання спричинив різку реакцію з боку правої більшості IV думи, від якої висловлювалися звинувачування, що «українцям потрібні такі реформи, які могли б зруйнувати велику Росію», «український рух загрожує смертельною небезпечкою великій російській державі» тощо.

Поразка першої російської революції та наступ політичної реакції, коли царизм почав використовувати карту державного націоналізму, заснованого на принципах захисту інтересів великоросійської титульної нації, взагалі робили український поступ в межах імперії безперспективним. З реанімованими гаслами боротьби з українським «сепаратизмом» розпочалися чергові утиски проти національного руху, громадських об'єднань, через що їхня діяльність на початку другого десятиріччя ХХ ст. буквально завмирає. Не наважуючись застосувати відверті репресії, ґрунтуючись лише на тому, що українські інституції мали національний характер, у хід запускається міф про те, що вони несли загрозу громадському спокою і безпеці. Серед «небезпечних» організацій значилися товариства «Просвіта», Українське наукове товариство у Києві, Українське товариство сприяння науці, літературі й мистецтву в м. Києві, Київське українське громадське зібрання та ін.

При цьому, у проведенні антиукраїнської політики царизм досить довільно використовував державну політичну доктрину. Так, згідно з циркуляром голови Ради міністрів Росії П. Столипіна (січень 1910 р.) українці вперше були прирівняні до інородців. Завдяки цьому уряд за умов повної силовій ліквідації національної партійної системи «розв'язав» собі руки у боротьбі й проти легальних українських інституцій — преси, видавництва, клубів, «Просвіт» тощо⁵⁰. Досягнувши бажаного з допомогою фактора «інородчства», у 1911 р. П. Столипіним було освячено перехід до традиційного трактування українців-малоросів як невід'ємної складової єдиної російської народності, що мало не менш негативні наслідки. Український

національний рух визнавався як загрозна явище сепаратизму, яке, будімо, втратило будь-яку основу та історичні права, через що його активність підлягала цілковитій забороні⁵¹.

Результати такої політики не забарилися. У друкованих виданнях категорично заборонялося вживати терміни «Україна», «український народ», цілеспрямовано закривалися «Просвіти» та клуби, посилювалася антиукраїнська цензура. Якщо протягом 1906–1908 р. у Росії діяло 14 «Просвіт», то на 1913 р. їх залишилося шість⁵². Відновилися практика адміністративно-поліцейських утисків українських видавництв та преси, вилучення з бібліотек українських книжок. У 1910 р. в Україні залишилося 13 українських часописів, тоді як російських на українських землях видавалося 226⁵³. Якщо у 1911 р. в Росії російською мовою було видано 25 тис. назв книжок, польською — 1,6 тис., єврейською (іврит, ідіш) — 965, то українською (наголосимо, що це мова другого за кількістю етносу імперії) — лише 242!⁵⁴ Це восьма позиція, яка далеко відставала від німецького, латиського, естонського, татарського, вірменського показників.

Таким чином, український національний рух і надалі був приречений на цілковите невизнання та придушення. Згадані ж дії уряду повертали Росію до часів сумнозвісних указів 1863 та 1876 рр. За словами С. Петлюри, на українство знову впало ярмо безцеремонних, невинуватих репресій і «запобіжних» заходів, нечесні вигадки, безглузді інсинуації та злі доноси з боку націоналістичних кіл російського суспільства, що розпалювали національну ворожнечу, ширили легенди про «мазепинство» та «сепаратизм»⁵⁵. На думку Б. Кістяківського, роздмухувана загроза «українського сепаратизму» у той час була використана самодержавством для загального ігнорування прав національних меншин в імперії⁵⁶.

Як квінтесенцію антиукраїнської вакханалії можна назвати секретний донос полтавського губернатора Багговута (лютий 1914 р.) міністру внутрішніх справ з пропозицією вжити 17 заходів, які мали завдати суттєвого удару українському рухові. Серед них передбачалося посилити антиукраїнську пропаганду, переконуючи громадськість, що «Україна — лише окраїна Російської держави», «правдиво» висвітлювати історію малоросійського народу з наміром довести хибність тези щодо існування «українського народу», здійснювати відповідну кадрову політику тощо⁵⁷.

Дедалі відвертіше закликали до хрестового походу проти «мазепинства» проурядові засоби масової інформації. В друці тиражувалася офіційна точка зору щодо українського національного руху («взлелеянной матежними гетьманами идеи государственной измены»⁵⁸), українського питання, спрямована на їх дискредитацію, що формувало українофобську громадську думку з проблеми*. Нападкам піддавалися й ідейні засади українського

* Із зазначеними думками початку ХХ ст. перегукується новіше видання: *Ульянов И. И.* «Происхождение украинского сепаратизма», перевидане в Москві у 1996 р. У передмові книги зазначається, що це «єдина наукова праця у всій світовій історії, спеціально присвячена цій проблемі» (!?), вона «є приголомшливо сучасна». Насправді, її сучасність полягала у брутальному висвітленні української історії

руху, зокрема федералізація та автономія, з погляду великодержавників не лише небажаних і некорисних українцям, а й взагалі нездійсненних⁵⁹.

Подібні події відбувалися не лише навколо українського питання. Після згаданих нагінок на українство царський уряд був занепокоєний також іншими актуальними проблемами, зокрема питанням Фінляндії, яке у 1910 р. було «вирішене» шляхом майже повної ліквідації її автономного статусу, «польського сепаратизму» та зростого антисемітизму, що досяг апогею під час провокаційного процесу над М. Бейлісом у Києві у 1913 р. Згадані події недвозначно вказували на ставлення влади до «національного питання» взагалі й на типові методи його «вирішення».

Про існування українського фактора в Російській імперії відтепер нагадували лише поодинокі прояви. У 1910–1912 рр. відбулося певне піднесення національного руху, пов'язане з відзначенням 50-х роковин від дня смерті Т. Шевченка та дискусією, яка розгорілася з цього приводу на сторінках російської та української преси. Активізація української громади була зрозумілою, адже звернення до постаті Шевченка, який був чи не головним національним символом, пророком національної волі та державності, визнання його як видатного представника української культури вимагало визнання й самого українського народу. Логічною була й реакція самодержавства: заборонено публічне вшанування пам'яті Шевченка в Україні, вилучено з обігу перевидання «Кобзаря». Не було несподіванкою і те, що кадет П. Струве під час дискусії інтелектуалів, спрямованої на гармонізацію національних відносин, «договорився» до того («Общерусская культура и украинский партикуляризм», 1912 р.), що закликав російську прогресивну громадську думку відмовитися від свого українофільства та перейти до ідейної боротьби з українством.

Репресивно-охоронна тактика уряду щодо українців навіть призвела до політичного скандалу. Так, на початку 1914 р. урядовим розпорядженням на порушення чинного законодавства було заборонено відзначення 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. Українську громадськість обурило таке свавілля властей. Незважаючи на заборону, у лютому–березні 1914 р. в містах Наддніпрянщини відбулися збори та маніфестації, політичні страйки, до розгону яких залучалися поліція та війська. «Шевченкові події» знайшли відображення в пресі та стали предметом гострих дебатів у IV Думі. Завдяки протесту більшості депутатів, які представляли політичний спектр від крайніх лівих до крайніх правих, що стало приводом до різкої критики уряду, в тому числі й щодо «придушення найкрупнішої національності, яка входить до складу Росії», фактично вперше українське питання посіло центральне місце в роботі вищого законодавчого органу Росії⁶⁰. Однак згадані події аж ніяк не вплинули на урядову політику з цієї проблеми.

та національного визвольного руху. Чого варта вже перша сторінка названого твору: «За все 300 лет пребывания в составе Российского Государства, Малороссия-Украина не была ни колонией, ни поработенной народностью», а щодо українського народу після 1654 р., то він буцімто «ні про що так не мріяв, як про посилення цього підданства» (Див.: *Ульянов И. И.* Происхождение украинского сепаратизма. — М.: Изд-во ИНДРИК, 1996. — С. V, 3, 60).

Водночас за умов невизнання та переслідувань з боку уряду, шовіністичної хвилі на початку другого десятиліття XX ст. у політичному житті Росії утворилася нова ситуація, коли поневолені народи імперії, передусім поляки та євреї, починають пов'язувати свою долю саме з національно-визвольною боротьбою українського народу. Українське питання дедалі більше розцінювалося як ключова проблема, вирішення якої в основному мало визначити вектор ймовірної трансформації Російської імперії, її майбутнє⁶¹.

Загалом загальна ситуація навколо національного питання в Російській імперії на початку XX ст. опинилася у глухому куті. Її суб'єкти — самодержавство та національні рухи щоразу віддалялися один від одного, переходячи на позиції загострення конфліктності та протистояння, зокрема, це стосувалося й українців. Симптоматично, що коли весною 1914 р. українська делегація звернулася до міністерства внутрішніх справ зі своїми проблемами та пропозиціями, вона дістала коротку й чітку відповідь: прийшов час, щоб назавжди покінути з «сепаратизмом» та «мазепинством»⁶². Тобто напередодні Великої війни доля українців з боку державних чинників Росії була вже справою цілком прогнозованою.

б) Українці в системі політичних і міжнаціональних відносин Дунайської імперії

До складу «клаптикової» Австрійської імперії українці Західної України увійшли у XVI ст., коли Габсбурги поширили свою владу на Угорське королівство, в межах якого перебувало українське Закарпаття. На підставі першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) монархія отримала українські території (Галичина, частина Волині й Поділля), які разом із суміжними польськими землями утворили нову провінцію — Королівство Галичина і Лодомерія (Володимирія). У 1774 р. Габсбурги захоплюють Буковину, що як Чернівецька округа певний час (1878–1849 рр.) входила до складу Галичини.

На початок XX ст. за своєю чисельністю українці в Австро-Угорщині серед 25-ти націй та народностей поступалися лише німцям, угорцям, чехам, полякам, сербам і хорватам — четверте місце (12,5 % населення) в майже 28-мільйонній Австрії та шосте (2,3 % населення) серед 20,8 млн в Угорському королівстві. Згідно з офіційними даними у 1910 р. українці налічували 3,99 млн осіб. У Галичині їх було понад 3,2 млн (відповідно 39,9 % населення провінції, 62 % у Східній Галичині), 305 тис. в Буковині (38,3 % населення краю, 65 % у Північній Буковині) та 472 тис. в Закарпатті (понад 56 % на етнічних землях)⁶³. * Панівне становище в імперії належало німцям

* У лютому 1918 р. під час Брест-Литовських мирних переговорів генеральним штабом Австро-Угорщини була підготована доповідна записка «Україна. Огляд економічного, історичного, політичного та військового розвитку». Згідно із цим документом в імперії налічувалося 4,38 млн українців, які становили відповідно 70 % населення Східної Галичини та 80 % у Північно-Західній Буковині та Північно-Східній Угорщині (Див.: *Потик С. Д.* Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. — Київ–Чернівці: Золоті литаври, 1999. — С.143).

та угорцям, які становили відповідно 35% населення її австрійської та до 50 % угорської частин. Українські землі у складі імперії, цього досить хаотичного нагромадження малопов'язаних між собою спадкових та новопрیدбаних територій монархії, від початку розглядалися як далека периферія. З них виділялася лише Галичина — основний ареал українства, найбільша за площею та найчисельніша провінція.

На час входження до складу імперії Габсбургів український народ, за висловом М. Грушевського, нагадував етнічну масу без національного обличчя, без традицій і навіть без імені⁶⁴, що складалася головним чином із селян та подібного до них за статусом духовенства, яка опинилася перед перспективою остаточної денационалізації. Ускладнювало ситуацію прилучення українців до домінуючих у регіонах інонаціональних загалів: у Галичині до поляків, Буковині — румунів, Закарпатті — угорців, через що, займаючи переважно найнижчі соціальні щаблі суспільства, вони перебували під подвійним гнобленням державно-бюрократичного апарату та регіонального національного визиску.

Входження галицько-буковинських земель до Габсбурзької монархії збіглося зі зміною політичного режиму імперії — діями освіченого абсолютизму, низкою соціально-економічних реформ кінця XVIII ст., які спричинили появу симптомів українського національного відродження. Потреба самозбереження і рівноваги імперської політичної системи призвела до того, що Відень у руслі зміцнення централізованої влади був змушений підтримати серед інших, так званих «селянських народів», й українську громаду (скасування низки дискримінаційних положень, що існували за часів Речі Посполитої, зрівняння у правах греко-католицької церкви з римо-католицькою тощо). Цими діями в Галичині була підведена риска понад 400-літнього польського панування. Сприяння ж Габсбургів у збереженні русинами-українцями* своєї національної, релігійної та культурної ідентичності зумовило на майбутнє австролялістичну спрямованість національного громадсько-політичного руху⁶⁵. Насправді ж йшлося не про зміну статусу українців, а про використання Габсбургами їхнього досить незначного потенціалу проти спільного ворожого фактора — феодалної аристократії.

Як відомо, в Австрійській імперії національна проблематика становила стрижень політичних відносин й охоплювала всі аспекти багатогранного життя держави, «більш заплутані й переплетені», ніж в інших країнах Європи⁶⁶. Виходячи з імперських інтересів, політика Габсбургів стосовно ненімецьких народів була сповнена суперечностями і конфліктами. Повною мірою це торкалося і українців, щодо яких австрійський уряд спочатку взагалі не мав будь-якої «рутенсько-української політики», трактуючи новопрідбані Галичину та Буковину як польську та румунську території⁶⁷. Причина цього полягала як у нехтуванні історичним минулим, так і у тому, що поява у складі імперії українців відбулася досить непоміченою.

* До кінця XIX ст. українці на західних землях називали себе «русинами», а українську мову — руською.

У подальші часи роль української меншини за умов відсутності вищих станів і денационалізованого міського населення, значного відставання у розвитку від суміжних етнічних загальв-конкурентів, відсторонення від провідних політичних процесів була незначною, що ускладнювало її позиції в національному поступі. Практично українці «губилися» за іншими, значно сильнішими націями. Через це українське питання мало для монархії відверто ситуативний характер, слугувало винятково як інструмент досягнення інтересів імперії у внутрішній та зовнішній сферах. Узагалі, парадокс становища українців в Австрійській імперії, на відміну від Росії, полягав у тому, що не Відню, а полякам, угорцям, румунам українство в умовах денационалізації та поглинання в етнічних масивах останніх мусило постійно доказувати і боротися за своє існування.

Перші спроби актуалізації українського питання в Австрійській імперії, пов'язані із захистом національної гідності української спільноти, права на власну церкву, мову, культуру, освіту рідною мовою, взагалі на право існування як окремого етносу, були сформульовані національною елітою ще наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. Вони спиралися на наукові студії, які доводили автохтонність українського народу, його державницькі традиції⁶⁸. Виходячи з переважного консервативно-клерикального складу національної верхівки, звернення до української проблематики були відверто підпорядкованими австрійському сюзерену, коли українські інтелектуали прагнули принаймні поєднати інтереси власного народу й монархії, в тому числі спрямованими на об'єднання всієї України під скіпетром Габсбургів⁶⁹.

Ситуація змінилася під час європейських буржуазних революцій 1848–1849 рр., коли українське питання стало складовою суспільно-політичного життя імперії. До цього деякою мірою спонукали дії Відня, який у скрутний революційний час підтримав українську спільноту, що перебувала у нерозвинутому стані, намагаючись використати її ресурси проти польського та угорського революційних рухів. На той час стратегія стосовно українців цілком вкладалася у русло вимушеної політики, яку проводили Габсбурги в період революції, коли на політичну арену вийшли «неісторичні», переважно слов'янські народи. Складовою політики самозбереження у 1848 р. було скасування панщини, проголошення національної рівності та права вживання національних мов в освіті й адміністративному житті, скликання парламенту, проголошення конституції*. Династія пішла на поступки чехам, хорватам, українцям, народам, фактично приреченим революційними національними рухами «історичних націй» (австрійці, угорці, поляки) до асиміляції, що суттєво зміцнило урядовий табір, з яким останні традиційно пов'язували гарантії на існування та національний розвиток.

Однак згаданий союз Габсбурзької династії зі слов'янськими народами (без поляків) був зумовлений її слабкістю, через що мав ситуативний,

* Завдяки запровадженню конституціоналізму та парламентаризму в Австрійській імперії (після доби реакції у 60-х рр. XIX ст., відновлених у 1860–1861 рр.) політична система держави зазнала суттєвих змін у напрямі її демократизації, що відкривало нові перспективи й для самореалізації українського суспільства.

нетривкий характер. Адже слов'янські піддані монархії являли собою малорозвинуті селянські народи, фактично «додатки» до німецької та угорської націй⁷⁰, через що монархія, враховуючи небезпеку слов'янського відродження, прагнула законсервувати їхній статус. При цьому Відень до кінця існування імперії прагнув використати реалії багатонаціональної держави, підтримуючи серед її народів «стан помірною невдоволення», що в принципі не загрожувало німецькій гегемонії і давало монархії почесну можливість залишатися верховним арбітром.

На противагу польському національному рухові у травні 1848 р. за сприяння австрійської влади* у Львові створюється перша українська громадсько-політична організація — Головна руська рада (ГРР) на чолі з єпископом Г. Яхимовичем, яка задекларувала, що вона представляє народ — рутенів, австрійських русинів, який є частиною 15-мільйонного українського народу, що проживає по обидва боки кордону від верхньої Тиси в Угорщині до нижнього Дону і Кубані в Росії. Звертаючись до державницьких традицій княжої доби, ГРР проголосила досить помірковані гасла, спрямовані на забезпечення вільного національного розвитку українства — «поставити права наших священників і церкви нарівні з правами інших обрядів», допустити українців до «всіх урядів», сприяти поширенню української мови в адміністративному житті та освіті, розвитку культури⁷¹. Вирішення української проблеми загалом бачилося шляхом створення національного Коронного краю зі своїм сеймом та урядом, до якого мали увійти українські терени Східної Галичини з Лемківщиною, Буковини та Закарпаття⁷². Ці вимоги були конкретизовані у першому австрійському парламенті у 1848 р., до якого увійшло 37 українських депутатів (майже 10 % його складу), що розцінювалося як значний політичний успіх.

Революційні події 1848 р. знаменували собою переломний момент в історії західних українців. Вони підвели ризик їх віковій інертності та ізоляції, поклали початок боротьбі за національне та соціальне визволення. Водночас ідея неповної суверенності українського народу в Австрійській імперії, постулат всеукраїнства стали дороговказом національно-політичного руху аж до 1918 р. Завдяки запровадженню конституційних свобод у Галичині створюються перші національні інституції — видавництво «Галицько-Руська Матиця», культурно-освітній центр Народний дім, мережа читалень. Газета «Зоря Галицька» (1848 р.) поклала початок створенню української періодики. Щораз більше розгортався і національний суспільний рух, який на той час, згідно з класифікацією В. Подолинського (Слово перестороги, 1848 р.) мав чітко окреслені орієнтації. Провідною

* У зв'язку із цим варто нагадати про традиційне ставлення імперських чинників до української меншини, про що говорило, зокрема, свідчення директора львівської поліції з приводу виходу у 1836 р. збірника «Русалка Дністровая»: «Ми ледве даємо собі раду з однією нацією (поляками. — Авт.), а ці дурні голови хочуть ще розбудити мертвопоховану руську націю» (Цит. за: *Лисяк-Рудницький І.* Українці в Галичині під австрійським гнітом // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. — Т. 1. — К.: Основи, 1994. — С. 416).

була австролялістична, очолована переважно церковною ієрархією. Набагато менше було прибічників руху, спрямованого на польсько-українське порозуміння. Перші кроки, які не виходили за межі приватних мрій, робив проросійський (у майбутньому москвофільський) табір. І нарешті — український-самостійницький напрям, який пов'язував національний поступ з відродженням вільної, незалежної України. Однак цей радикальний напрям через нерозвинутість українського суспільства тоді не набув поширення⁷³.

Висловлені в українському середовищі ідеї національного визволення, що пов'язувалися з європейським революційним процесом, всеслов'янською єдністю, на той час не мали чітких контурів. Причина цього крилася у тому, що за умов повної залежності від місцевої інонаціональної аристократії та віденського уряду, які були незацікавлені в державницькому пробудженні українства, вузьке коло поводитирів народжуваного руху виявилось нездатним усвідомити ймовірність успішного формування з темних селян та дезнаціоналізованих міщан національно свідомого народу. Тому на наступні десятиріччя національно-політичний світогляд та практичні кроки української еліти в Галичині обмежувалися постулатами про національну окремішність від поляків та росіян, національно-територіальною автономією та австрійським патріотизмом⁷⁴.

Щодо прагнень української спільноти, висловлених у добу 1848–1849 рр., то вони зустріли цілковите ігнорування та опір з боку правлячих кіл Австрійської монархії. Всупереч волі українців у 1849 р. зі складу Галичини була вилучена в окремий Коронний край Буковина. Не відбулося й об'єднання Східної Галичини із Закарпаттям. Реальні здобутки отримали лише українці Закарпаття. Після поразки угорської революції у 1850 р. Угорщина була поділена з урахуванням етнографічного принципу на п'ять військових дистриктів. Окрім угорського, словацького, німецького, румунського, був створений і «руський» — Кошицький дистрикт, до якого увійшли комітати, де переважала українська людність — Уж, Берег, Угоч, Мараморощ. Лояльна українська громада отримала у ньому ряд впливових посад. Українська автономія здобула широкі права в галузі адміністрації та шкільництва, в яких провідною мовою стала українська. Але ці успіхи виявилися тимчасовими і тривали до моменту нової угоди монархії з угорською верхівкою.

З наступом реакції, яка супроводжувалася розпуском парламенту, скасуванням конституції, українське питання фактично зникає з порядку денного політичного життя імперії. До такого становища доклали свою «руку» й поляки, прагнучи позбутися конкурента. З їхнього боку були запущені тези про «штучне виникнення» русинів-українців, загрозу українського сепаратизму⁷⁵, що в умовах зміни політичних настроїв у Відні призвело до згортання активності національного руху, наслідком чого став саморозпуск ГРР. Українські землі, поділені кордонами коронних країв, дедалі більше гублять зв'язки між собою. За умов стабілізації режиму незначний за потенційними можливостями український фактор ставав зайвим як партнер у проурядовому блоці, через що його місце невдовзі зайняли більш впливові політичні суб'єкти

Фактично до початку ХХ ст. українське питання в межах імперії виявлялося здебільшого в рамках регіональних національних конфліктів: найгострішого українсько-польського протистояння в Галичині, українськорумунського в Буковині та українсько-угорського в Закарпатті, на яких вправно «грала» монархія, підтримуючи серед української верхівки австролялістські настрої. Про ставлення Відня до української проблеми протягом усього ХІХ і початку ХХ ст. досить відверто було сказано в одному з документів імперської канцелярії (1914 р.): «Від часу прилучення Галичини і Буковини до монархії і до сьогодні польський елемент користав з майже необмеженої влади над усіма іншими народностями, що населяли ці землі... Усі домагання пробудженого в пізніші часи русинського націоналізму супроти такого засилля поляків залишилися повністю нереалізованими...» Це мало досить просте обґрунтування — нікого кращого, крім поляків, на роль урядовців знайти було неможливо, оскільки польський народ «мав давню культуру, впливову верхівку і велике землеволодіння»⁷⁶.

Незважаючи на згадану досить виразну локальність, український суспільно-політичний рух в Австрійській імперії з моменту свого виникнення став об'єктом зовнішніх впливів, спрямованих на його приборкання чи знищення («австрійська», «польська» чи «московська» інтриги). Так, польські політичні сили розглядали українців як дезорієнтовану частину польської нації. Подібна практика стосовно українців у напрямі їх невизнання та поглинання провадилася угорцями в Закарпатті та румунами в Буковині. Дедалі більший інтерес до українських підавстрійських теренів проявляла і Росія, розцінюючи активізацію національно-визвольних рухів регіону як щораз більшу загрозу⁷⁷.

Згадані впливи призвели у другій половині ХІХ ст. до розпаду українського громадсько-політичного руху на розсварені між собою уламки — народовців та москвофілів. Перші ідентифікували себе як частину українського народу, більша частина якого живе в Наддніпрянській Україні. Їхні опоненти в руслі пошуку нового зверхника відродили інтерес до могутньої Росії, яка уявлялася надійним заборолом в першу чергу від польського та угорського гніту. Виходячи з цього, москвофіли визнавали себе частиною 50-мільйонного великоруського народу, єдиного від Кавказу до Амуру⁷⁸. Якщо народовці вбачали вирішення української проблематики в руслі українського національного відродження, демократичних перетворень у Габсбурзькій імперії, позиція москвофілів була набагато простішою. За висновком І. Франка, вони жили сподіванням близьке прилучення до Росії і тим переконанням, що прихід російського царя і російського чиновника «зробить кінець усій галицько-руській мізерії»⁷⁹ і виведе з національної неволі.

Нові громадсько-політичні угруповання не виявляли сепаратистських настроїв, однак, виходячи з того, що їх спрямування все ж таки стосувалося позаавстрійського світу, офіційний Відень ставився до них упереджено і тому намагався жити ідеї так званого «рутенства» — вдячного Габсбургам 3-мільйонного «галицько-руського» народу, окремішного від росіян і малоросів⁸⁰. Незважаючи на те, що в наступний період австрійський уряд

надавав перевагу значно впливовішим «історичним націям», ставлення до українців залишалося цілком доброзичливим, особливо з часу активізації антиукраїнської політики в Росії, що перетворювало «українську карту» на фактор відпорності перед панславистичною небезпекою.

Послаблення Австрії у другій половині XIX ст. поклато початок суттєвим змінам політичного режиму, що для українців мало суперечливі наслідки. У 1860 р. відновлюється конституційний устрій, розширюються автономні права коронних країв. Об'єктивно ця ситуація в поліетнічних провінціях прискорила намагання державницьких націй до поглинання національних меншин. У 1867 р. імперія була перебудована на дуалістичну монархію — Австро-Угорщину, яка складалася з Австрійського цесарства та Угорського королівства.

Власне, Австрія складалася з 17 адміністративних одиниць — автономних у галузі місцевого самоврядування провінцій, у тому числі королівства Галичини та герцогства Буковини. Зрима демократизація політичного режиму в австрійській частині імперії створювала сприятливий ґрунт для політичного розвитку української нації. Так, параграф 2 закону про загальні права громадян (1867 р.) проголошував, що «всі громадяни рівні перед законом». У параграфі 3 доводилося, що всі державні посади однаково доступні всім громадянам, у тому числі й представникам національних меншин. Згідно з 19-м параграфом декларувалася національна рівність усіх націй у громадсько-політичній, соціальній сферах, освіті⁸¹. Однак формально гарантовані конституцією права за умов соціальної та національної нерівності були суттєво обмежені фактором можливості їх досягнення.

Становище українців було ускладнене й тим, що німецько-угорська угода 1867 р. додатково закріпила привілейоване становище польської верхівки, яка фактично отримала карт-бланш на зверхність у Галичині. Угода монархії з консервативно-аристократичною польською елітою виконувала вкрай важливі функції, чого не в змозі були забезпечити лояльні українці. Завдяки наданню полякам привілеїв у малопривабливій Галичині Відень отримав надійного прибічника, що дозволило німецько-польському політичному блоку заволодіти «контрольним пакетом» політичного життя. Вага австро-польської спілки посилювалася й спільними геополітичними інтересами, спрямованими проти Росії⁸². За цих обставин шанси українців щодо вільного національного розвитку, утворення у майбутньому автономії ставали мінімальними. Якщо дотепер Відень особливо не вітав згаданих українських прагнень, побоюючись ланцюгової реакції з боку інших національних загалів, то відтепер (практично до 1918 р.) будь-які кроки монархії назустріч українцям могли підірвати австро-польську спілку, члени якої не могли собі цього дозволити.

Як наслідок нової конфігурації розстановки політичних сил, незважаючи на формальну рівність поляків і українців, у 70-х рр. XIX ст. Галичина перетворюється з «німецької» на «польську» провінцію. Українська мова, яка мала статус крайової мови поряд з польською, до початку XX ст. була практично зведена до сфери нижчої ланки освіти та національних інституцій.

Державна адміністрація, судочинство, органи крайового та повітового самоуправління, освіти і культури були монополізовані польськими колами, які проводили політику колонізації та гальмування національно-соціального розвитку українців. Місцевий сейм набув відвертого польсько-шляхетського характеру. Якщо на початку конституційної ери у 1861 р. українці в ньому отримали 49 депутатських мандатів із 150 (найбільше представництво за період 1861–1913 рр.), то в наступному їхня участь у сеймі здебільше не виходила за межі 10 %. Щодо подальшої долі українців, то про це промовисто говорили слова, приписувані одному з творців дуалістичної системи, міністру зовнішніх справ імперії графові Ф. Бейсту: «Наскільки русини мають існувати, вирішить галицький сейм»⁸³. Відчутно ворожа політика щодо українців з початком конституційної ери призвела до їх апатії в політичній сфері⁸⁴, застою на культурно-освітній ниві й поширення такого негативного явища, як москвофільство, яке охопило всі українські терени і до кінця XIX ст. стало панівним напрямом суспільного руху.

У Буковині адміністративне управління залишалося в руках німецької бюрократії, яке з часом було «розмите» представниками інших націй — румунів, євреїв, поляків, українців. Незважаючи на існуючий статус трьох провінційних мов — німецької, румунської та української, перша залишалася домінуючою в адміністративному вжитку. Однак у краї, де місцеве громадсько-політичне життя української громади являло собою відлуння і набагато зменшену копію галицького, ситуація складалася для неї більш сприятливо. Відсутність гострого національного суперництва, на кшталт німецько-чеського чи польсько-українського, спричинилася до того, що українська меншина не мала «клейма» сепаратистів-опозиціонерів. Несподівано позитивно позначилося на українцях створення у 1878 р. Румунії, коли в умовах поширення соборницького руху серед румунського громадянства Буковини Відень був вимушений більше уваги приділяти національним потребам українців.

Незважаючи на певний поступ української спільноти у другій половині XIX ст., головним чином у культурно-освітній галузі, в Австрії українське питання і надалі мало суто маргінальний характер. В наявну систему міжнаціональних відносин, де головні ролі виконували національні загалі австрійців, поляків, чехів, «втиснутися» українцям було вкрай важко — офіційному табору вони були не цікаві, а пристати до малодієвої слов'янської опозиції було ризиковано. Унаочнюють складну ситуацію, зокрема, неодноразові намагання української спільноти Галичини, очолюваної народовцями, до регіонального українсько-польського порозуміння. В цьому вбачався єдиний засіб збереження національної ідентичності та подальшого розвитку. Однак такі угоди (1869, 1890 рр.), коли українська сторона брала зобов'язання у лояльності в обмін на обіцяні преференції в культурно-освітній та адміністративній сферах, виявлялися нежиттєвими.

Водночас наміри національного руху в Галичині, як це сталося у 1894 р., переходу до опозиційного табору нещадно каралися Віднем. Так сталося під час виборів до галицького сейму у 1895 р., коли влада, намагаючись

позбутися українського представництва, брутально порушувала виборчий процес. Ситуація повторилася у 1897 р. під час виборів до парламенту, які відбувалися в умовах урядового терору і увійшли в історію під назвою «криваві баденівські вибори»*. У день виборів до десятків міст і сіл Галичини були введені війська, що призвело до заворушень і зіткнень. Практично такими стали наслідки багаторічної австро-польської тактики українського національного руху, який до того ж перетворився на об'єкт цькування з боку австро-польського політичного блоку. Єдиним наслідком «кривавих виборів», що актуалізувало українську проблему в масштабах Австрії, став виступ протесту опозиції в парламенті, висвітлення останніх подій в європейській пресі та відставка прем'єр-міністра К. Бадені.

Щодо конституційної Угорщини, то в ній політичний режим і надалі залишався досить консервативним. Королівство, де існувала обмежена автономія Хорватії, зміцнювалося як унітарна держава. Прийняття угорським парламентом у 1868 р. закону «Про рівність націй» насправді прискорив наступ суцільної мадяризації. Адже його основна ідея поряд із відкиданням принципів національної автономії чи федерації полягала у висуненні постулату, що всі громадяни Угорщини становлять одну неподільну угорську націю і є її рівноправними членами. Наслідком цього стало переслідування національних рухів, вилучення мов національних меншин зі сфери адміністративного управління, суду, освіти. Відтепер українська меншина Закарпаття перебувала у найважчому становищі з усіх українських земель Австро-Угорщини, залишаючись до початку ХХ ст. політично відрізаною «не лише від головного стовбура України-Руси, але також і від Галичини»⁸⁵. Згадані процеси прискорюють процеси денаціоналізації, що здебільшого торкнулися саме українців. За деякими джерелами, у 1826 р. в Угорщині налічувалося близько 800 тис. українців, а на початок ХХ ст. їх стало на третину менше⁸⁶.

На відміну від Австрії, в якій німецьке правління було вимушене співпрацювати з національними елітами, в королівстві національні рухи були цілковито нейтралізовані владою. Ці процеси набувають ще різкіших форм на початку ХХ ст., коли Угорщину очолюють радикальні націоналістичні сили. Про перспективи «малих народів» у складі королівства свідчила і заява прем'єр-міністра С. Тіси у 1913 р., яка зводилася до того, що «немадяромовні громадяни повинні передусім змиритися з тим фактом, що вони живуть в однонаціональній державі, ... яка не є конгломератом різноманітних народів»⁸⁷.

Розгорнуті репресії проти національних рухів призвели до того, що в Угорщині греко-католицька церква залишалася самотньою національною інституцією українців. Вона була вимушена напружувати всі зусилля у захисті обряду, національної мови і культури. Якщо в Австрії українське питання було немовби законсервоване, коли влада принаймні давала обіцянки

* За іменем австрійського прем'єр-міністра К. Бадені, до цього намісника Галичини, з яким уособлювалася антиукраїнська політика.

у сприянні українській стороні, в Угорщині воно фактично «згасало» разом із «згасанням» самих українців.

Загалом, зі створенням дуалістичної Австро-Угорщини, яка формально гарантувала загальногромадянські та національні права, українська меншина була вилучена із системи політичних відносин і приречена на деградування. Про це засвідчувала і участь українців в австрійському рейхсраті, яка була чисто формальною. У 1861 р. до нижньої палати парламенту, яка складалася з 343 депутатів, потрапило 12 українців. У наступному українське парламентське представництво було незначним: у 1879 р. — 3 депутати, 1885 р. — 4, 1891 р. — 8, 1901 р. — 10. У Державних зборах Угорщини українці лише інколи мали поодинокі представництва. У 1905 р. серед 453 депутатів угорського парламенту, окрім 40 представників від Хорватії, було всього лише дев'ять немадярських послів. Серед них троє українців, які входили до різних угорських фракцій⁸⁸.

Українці «випадали» і з ланки органів влади. Так, до складу загальноімперських центральних органів управління та австрійського уряду в 1914 р. зі 6293 осіб входило 25 українців (0,39 %), що було найменшим національним представництвом. Для порівняння: німців — 75 %, чехів — 10,3 %, поляків — 4,9 %, угорців — 4,4 %, румунів — 0,4 %⁸⁹. Національна та соціальна дискримінація стали причиною вкрай низького представництва українців і у владних структурах регіонального рівня. У 1914 р. в Галичині на 300 високопоставлених чиновників-поляків припадало 25 українців⁹⁰. Подібною була ситуація і в Буковині, в крайових установах якої у 1900 р. налічувалося 169 українців-службовців. Вони становили 9,2 % їх загальної кількості, значно поступаючись іншим народам: німцям у 5,4 раза, румунам — у 1,2 раза, полякам, які за кількістю поступалися українцям у десять разів — у 1,44⁹¹. В Угорщині, не беручи автономну Хорватію, угорці становили 95 % усіх чиновників королівства (92 % на місцевому рівні), 96 % суддів⁹².

На початку ХХ ст. українці залишалися у поневоленому становищі і в господарсько-економічній сфері. Причина цього полягала у тому, що українським теренам була відведена роль аграрно-сировинного придатку «спадкових земель» монархії. Наявний напівколоніальний статус стримував зростання продуктивних сил Галичини, Буковини та Закарпаття, через що вони залишалися найменш розвинутими і злидненими в економічному відношенні регіонами не лише в імперії, а й у Європі. Це призводило до консервації старих господарсько-економічних відносин, слабкої урбанізації, найнижчого рівня життя, що ставало на заваді становлення повносегментованої української нації, її висхідного розвитку.

На початку ХХ ст. серед української громади Галичини та Буковини до 94 % населення було зайняте у сільському господарстві (для порівняння румунськомовне — 90 %, сербо-хорватське — 86,9 %, польське — 65,6 %, чеське — 43,1 %, німецьке — 33,5 %), 2,5 % у промисловості, 1,7 % — у торгівлі, 2,5 % — на громадських роботах або працівниками «вільних професій»⁹³. Закарпаття ж залишалося винятково селянським, в якому було задіяно 99 % українців (середній показник для регіону — 95 %).

Хронічне безземелля у поєднанні з вузькою базою малорозвинutoї промисловості, яка могла надати робочі місця лише кожному десятому вихідцю із західноукраїнського села⁹⁴, спричиняло загострення соціальних протиріч та болісну трудову еміграцію, яка набула політичного резонансу. З 70-х рр. XIX ст. до 1914 р. з імперії тільки за океан виїхало близько 500 тис. українців⁹⁵. Еміграція поряд з процесами денационалізації та колонізації українських теренів представниками інших народів прискорювала «розмивання» українського автохтонного населення, щодалі звужуючи українське середовище рамками села. Зокрема, в столицях коронних країв станом на 1900 р. українці становили: у Львові 18,6 % населення, у Чернівцях — 19,2 %⁹⁶.

У соціально-економічній галузі щодо українців економічний визиск поєднувався з національним, адже основні сільськогосподарські угіддя, так само як і торгівля, промисловість, знаходилися в руках переважно інонаціональних загалів — польської, угорської, німецької, румунської, єврейської верхівок. Хоча це і сприяло консолідації української нації, в тому числі й через створення широкої мережі національної споживчої кооперації, фінансових інституцій, що лише частково вирішувало проблему, проте відсутність міцних позицій в господарсько-економічному житті позбавляла її важелів для впливу на політику держави, суттєво обмежувало громадсько-політичний рух.

Подібні проблеми були і в галузі культури та освіти. Наприклад, у 1902 р. асигнування на польські культурні потреби в Галичині становили 333 тис. крон проти 35 тис. крон⁹⁷ «українських». Незважаючи на помітні успіхи, досягнуті на зламі XIX–XX ст. в освіті, українці значно поступалися суміжним загалом за кількістю і якістю навчальних закладів рідною мовою, особливо середньої, повної відсутності її вищої ланки. Зокрема, в Галичині на 39 польських державних гімназій припадало лише шість українських та дві українсько-польські (утраквістичні). За умов протидії галицького сейму заходами української громади було утворено 10 приватних українських гімназій. Наявність ряду українських кафедр у Львівському та Чернівецькому університетах не змінювало їх, відповідно, польської та німецької спрямованості. Як наслідок, письменні серед підавстрійських українців (офіційні дані 1913 р.) становили 37,25 %. У румунів цей показник становив 39 %, поляків — 65 %, німців — 96,32 %⁹⁸.

У Закарпатті ситуація на ниві освіти була просто катастрофічною. За доби дуалізму з використанням адміністративного тиску та прямого терору угорська мова стала домінуючою мовою освіти в королівстві. За 40 років (1874–1902 рр.) у Закарпатті кількість державних українських шкіл зменшилася з 571 до 74. У 1914 р. їх, окрім невеликої кількості «русько-угорських», уже не було жодної⁹⁹. До ланки середньої і вищої освіти українська мова не була допущена. Цілком зрозумілим був і наслідок: серед українських закарпатців читати і писати вміли заледве 7 % чоловіків та 4 % жінок¹⁰⁰.

У той же час, відсутність урядових заборон, розвинуте конституційне поле Австрії, на сприятливий фактор якого ще наприкінці XIX ст. звертав увагу М. Драгоманов¹⁰¹, дали поштовх до значного зростання українських громадських інституцій (культурно-просвітницьких, наукових,

юнацько-спортивних, господарсько-фінансових тощо). Згадати хоча б галицьку «Просвіту» з її тисячами філій, подібну їй буковинську «Руську бесіду», Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Успіхи української громади на ниві самоорганізації, пропаганди української мови та культури просто вражали представників «наддніпрянців», які дедалі частіше встановлювали зв'язки з «австрійською діаспорою». Один з них, Ф. Лебединцев, засновник журналу «Київська старовина», перебуваючи у Львові у другій половині XIX ст., був вельми зворушений природністю вживання у середовищі інтелігенції української мови, її присутності в громадських установах, театрі, тим більше, що за це їх ніхто не дорікав у сепаратизмі чи «дивацтвах»¹⁰².

У межах Австро-Угорщини на початку XX ст., незважаючи на досить вузький ринок і низьку платоспроможність населення, виходило близько 80 українських періодичних видань, з них 66 в Галичині. Для порівняння, в Росії у 1913 р. — 19. Лише в Галичині діяло понад 30 українських книжкових видавництв¹⁰³. Однак згадані досягнення на національній ниві були досить відносними й хиткими. Вони, поступаючись в якісних показниках суміжним національним загалом, були залежними від найменших політичних коливань у Відні, чи від місцевої адміністрації та могли викликати захоплення та намір у наслідуванні хіба що в Наддніпрянській Україні.

На кінець XIX ст. — початок XX ст. значні успіхи в громадсько-політичному житті, діяльність широкої мережі національних інституцій перетворили спільними зусиллями західних та східних українців Галичину на центр українського відродження — всеукраїнський духовний П'ємонт¹⁰⁴, який справив великий вплив на консолідацію всієї української нації. Наступна трансформація українського суспільства, виключно в Галичині та Буковині, пов'язана з переходом у 90-х рр. XIX ст. національного руху до політичної фази¹⁰⁵, складання модерної політичної нації та формування національної партійної системи, яка стала дієвим інструментом акумуляції прагнень українства та тиску на чинний режим, суттєво зміцнили позиції українців у політичному житті Австрії.

У 1890 р. у Львові утворюється Русько-українська радикальна партія (згодом Українська радикальна партія — УРП), яка, займаючи проміжне становище між марксизмом та народництвом, змагалася за демократизацію політичної системи Австрії, зокрема шляхом запровадження загального виборчого права, втілення принципів автономізації, вирішення комплексу соціально-економічних та політичних заходів, що мали забезпечити рівноправність та вільний розвиток українського народу. У 1895 р. УРП висуває програмне гасло «повної самостійності політичної русько-українського народу», першим кроком досягнення якої мало бути утворення окремої політичної території з українських частин Галичини та Буковини з «якнайширошою автономією» у складі федеративної Австрії¹⁰⁶. Згадані гасла вона намагалася відстоювати через розгалужені партійні філії, пресу, участь її представників у роботі галицького сейму та віденського парламенту.

Важливою віхою в розвитку української суспільно-політичної думки, артикуляції національних прагнень стала книга представника молодшої

генерації радикалів Ю. Бачинського «Україна irredenta»* (1895 р.), головна ідея якої зводилася до обґрунтування кінцевості та історичної неминучості створення самостійної України в її всеукраїнському змісті¹⁰⁷. Виходячи з досить слабких позицій української громади в обох імперіях, спираючись на європейський досвід, автор пов'язував можливість українського державотворення зі сприятливими зовнішніми факторами, в тому числі з європейським військовим конфліктом, військовою поразкою Росії. У своїй книзі Ю. Бачинський дав розв'язання й «українській дилемі», перейшовши з федеративних (Драгоманівських) на самостійницькі позиції. Передбачаючи розвал обох імперій, він пропонував українській демократії такі завдання: в Галичині — боротьба з нинішнім абсолютизмом на основі гасла «автономії народів», зміна виборчої системи, зв'язок із загальноавстрійським національно-визвольним рухом, для Наддніпрянської України — виборення конституції в Росії, пробудження у суспільстві думки про самостійність України¹⁰⁸.

У 1899 р. як національна секція австрійської соціал-демократії засновується Українська соціал-демократична партія (УСДП). Партія, намагаючись поєднати «соціальне» та «національне» у своїх програмних документах, заявила, що прагне «забезпечити національну волю цілому своєму народові з тією метою, щоб з'єднаний та вільний український народ міг увійти в сім'ю європейських народів як рівноправний член». Це була досить радикальна позиція (соборність, національна самостійність), що виходила за межі прийнятої програми СДРПА на Брюнському з'їзді (1899 р.), суть якої зводилася до перебудови Австрії на засадах національно-територіальної автономії. На відміну від наддніпрянських соціал-демократів, які на початку ХХ ст. перейшли на позиції автономізму, УСДП і надалі відстоювала постулати державної самостійності — «вільна держава українського люду, українська республіка»¹⁰⁹. Вузкість соціальної бази, розколи в середовищі партії призвели до того, що позиції УСДП були незначними.

Наприкінці 1899 р. у Львові було засновано найвпливовішу — ліберально-центристську Українську національно-демократичну партію (УНДП). Незважаючи на те, що у своїй програмі партія проголосила мету «дійти до того, щоб цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм»¹¹⁰, практично її дії були спрямовані на захист у межах конституції політичних (досягнення фактичної рівності з іншими народами, втілення принципів національного самоврядування) та соціально-економічних прав української меншини.

Згадані політичні партії очолили суспільно-політичний рух українства на завершальному етапі існування Австро-Угорщини. Істотну роль і надалі

* Irredenta — незвільнена, уявлена. Ирредентизм — прагнення приєднатися до держави з однорідним національним населенням. Не випадково, що назва книги співзвучна відомому на той час гаслу «Italia irredenta», під яким у другій пол. ХІХ ст. йшов до завершення процес визволення італійської нації та утворення незалежної соборної держави

відігравала також греко-католицька церква. Правоцентристський спектр партійної системи займали москвофіли, які у першому десятиріччі ХХ ст. остаточно втрачають впливи у суспільстві. На початку ХХ ст. відбулося становлення національної партійної системи і в Буковині (національні демократи, соціал-демократи, радикали). Підтримуючи галицький провід стосовно утворення національно-територіальної автономії, буковинці в місцевому житті висували доцільні гасла національно-культурної автономії, поділу православної церкви на дві окремі дієцезії — українську та румунську.

Об'єднувальним фактором для українських партій, які діяли в правовому полі, стала боротьба за політичне самовизначення української нації та пропаганда ідеї (хоча і досить нечіткої) створення у майбутньому Соборної Самостійної Української Держави. Першочерговим кроком у цьому поступі мала бути національно-територіальна автономія у формі Галицько-Буковинського коронного краю у складі федеративної Австрії. Про Угорську Русь питання не ставилося в практичну площину до 1918 р. Згадані гасла відображали історичні реалії щодо могутності Австро-Угорщини та Росії, незмінності їхніх кордонів, а також виходили з досить обмежених можливостей нації, яка не становила реальної політичної сили ані на загальнодержавному рівні, ані в провінціях.

До речі, подібні горизонти спрямування національних рухів були притаманні й іншим недержавним народам імперії. Зокрема, поряд із прагненням відродження самостійної Польщі, польські політичні сили головну увагу приділяли здобуттю широкої автономії Галичини. Чехи здебільшого бажали об'єднання чеських земель навколо корони св. Вацлава. Серед народів Угорщини провідним напрямом було також отримання національно-територіальної автономії. Ці схеми національного державотворчого поступу вкладалися у рамки загальної еволюції Австро-Угорщини, яка на початку ХХ ст. стояла напередодні трансформації у державу, побудовану на принципах федерації, що мало проводитися діями «зверху»¹¹¹.

Значна радикалізація національного руху, насичення його соціально-економічними та політичними складовими призвела до того, що на початку ХХ ст. українське питання переростає вузькі регіональні рамки і стає важливою складовою політичного життя Австро-Угорщини. Як і в попередній час, його спрямування знаходилося у прямій залежності від польсько-українського протистояння, яке на початку століття вийшло за межі боротьби політичної верхівки обох народів і дедалі більше нагадувало стан неоголошеної війни.

У 1901–1903 рр. уперше українські депутати у відповідь на незворушну політику «польського кола» голосною обструкцією почали зривати засідання галицького сейму і на деякий час припинили свою участь у його роботі. На знак протесту проти колонізації Львівського університету наприкінці 1901 р. його залишили 600 українських студентів, що набуло широкого відгуку з боку української громадськості. 1902 р. Галичину охопив небачений селянський страйк, спрямований проти національно-соціального визиску. Він перекинувся на терени Буковини і Закарпаття

і став наймасовішим (за участю 200 тис. чол.) на той час у Європі. У відповідь на зростання польського шовінізму у 1903 р. була проведена нарада всіх українських депутатів австрійського рейхсрату, галицького та буковинського сеймів, яка висловила невдоволення національною політикою уряду і вимагала задоволення потреб українських громадян Австрії. На підтримку цієї акції по всій Галичині пройшли масові народні віча і збори. Однак у відповідь прем'єр-міністр Кербер зазначав, що скарги українців щодо свого становища є безпідставними¹¹².

За цих умов істотно змінити ситуацію навколо української проблеми могли лише кардинальні потрясіння, що і сталося під впливом російської революції 1905–1907 рр., коли Австрія була вимушена значно демократизувати політичний режим внаслідок запровадження загального виборчого права до віденського парламенту. За результатами виборів, які відбулися у 1907 р., від Галичини та Буковини отримали мандати 32 діячі українських партій, які за кількістю поступалися тільки представникам німців, чехів та поляків. Таким чином в австрійському парламенті з'явилася численна українська репрезентація, з якою вимушені були рахуватися австрійський уряд та інші політичні сили.

Незважаючи на істотне збільшення в рейхсраті українців, їх пропорційне представництво, а значить і політичні права, не були забезпечені. Завдяки «виборчій геометрії» виборчі округи були сформовані таким чином, що надійно забезпечували інтереси панівних націй. Зокрема, серед німецького населення один депутат обирався від 40 тис. виборців, чехів — 55 тис., поляків — 52 тис., українців — 102 тис. За українських кандидатів віддали голоси 13 % виборців, однак було здобуто тільки 6,2 % мандата. Для порівняння, за німецьких представників проголосувало 38,4 % (45,1 % депутатських місць), поляків — 14,1 % (15,7 % складу парламенту). Подібна ситуація склалася і під час останніх в історії Австрії виборів до рейхсрату у 1911 р. Українці, яких підтримали 11,7 % виборців, отримали 29 мандатів, поляки ж, спираючись на підтримку 14,8 % виборців, провели до парламенту 80 депутатів.

Отримавши відповідний конституційний механізм у 1907 р. від імені Українського клубу (надалі Українська парламентська репрезентація — УПРепрезентація), подібно до національних гасел слов'янських народів, була виголошена державно-правова декларація, в якій було сформульоване новітнє національно-політичне кредо українства. Воно полягало у досягненні в кінцевому рахунку повної національної незалежності без огляду на інтереси держав, які тепер панують над ним, національної єдності та соборності. Першочерговим етапом осягнення цієї мети мала бути створена національно-територіальна автономія українського народу Австрії, проведення виборчої реформи до галицького сейму, заснування українського університету¹¹³. Декларація була підтримана німецькими та чеськими депутатами, отримала реакцію австрійського уряду.

У той же час успіх українських партій на парламентських виборах породив ілюзії щодо близькості перспектив вирішення національно-політичних

та соціальних проблем винятково в руслі конституційно-реформістського процесу. Серед лідерів національного руху ширилися передчасні розрахунки на зміну урядової політики, яка б за нових обставин намагалася шукати опори не у поляків, а у «політично дозрілих» українців¹¹⁴. Згадані події зумовили перенесення основної ваги політичної діяльності українців до парламенту та сеймів, що призвело до згортання її політичної спрямованості. Українські партії щодалі перетворюються на партії парламентського типу, активізуючи роботу в масах переважно під час виборчих кампаній. У першому десятиріччі XX ст. відбуваються суттєві зміни в «інструментарії» політичної боротьби — перехід від страйків, масових віч до реформістського напрямку «органічної праці», «малих діл» у руслі поміркованого тиску та порозуміння з владою на загальноімперському та регіональному рівнях, політичних компромісів.

Однак це не принесло українцям відповідних політичних дивідендів. Українській фракції в новому рейхсраті не вдалося стати вагомою політичною силою, тим бажаним важелем, який би схилив чаші терезів між урядовим табором та опозицією*. У парламенті, який і надалі нагадував картель взаємостосунків між урядом та фракціями з позицій сили¹¹⁵, українці, як і інші національні представництва, залишилися переважно в ролі статистів.

Схожою була ситуація і в регіонах, що засвідчили сеймові вибори в Галичині у 1908 р. Під час їх проведення українські кандидати зіткнулися з вкрай нелояльною позицією крайової імперської адміністрації, яка відверто сприяла блоку польських партій. Центральний уряд вкотре виявив пасивність і безсилля перед місцевою адміністрацією. За результатами виборів з 149 послів лише 12 мандатів отримали представники українських партій, які протистояли «польському колу» та вісьмом москвофілам. Наслідком невдалим для українців виборів став політичний замах — явище небачене в практиці українського політичного руху — М. Січинського на імперського намісника Галичини А. Потоцького у квітні 1908 р., що значно загострило польсько-українське протистояння.

Останні події в Галичині викликали велике занепокоєння у Відні. Адже на фоні наростання польської шовіністичної хвилі, напруження відносин з Росією, галицькі події могли розвиватися у некерованому напрямі. Тому австрійська влада напружувала зусилля для оздоровлення ситуації. В цьому руслі намагалася діяти і українська верхівка, прагнучи переведення конфлікту в правове русло. Однак постійне ігнорування польською стороною українських вимог (запровадження виборчої та адміністративної реформи в Галичині, досягнення фактичної рівноправності українського та польського народів¹¹⁶) викликало до життя такі нетрадиційні прояви у практиці українського суспільно-політичного руху, які в минулому спостерігалися

* На нашу думку, висновок відомого історика І. Лисяка-Рудницького про те, що «від 1907 р. українці стали впливовим чинником у Державній раді» Австрії (*Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським гнітом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. — Т. 1. — К.: Основи, 1994. — С. 440*), є значним перебільшенням.

лише під час гострого чесько-німецького протистояння. Починаючи з 1909 р., українські посли розпочали акції протесту, з'являючись на засідання сейму з трубами, сиренами та горнами, що унеможливило його роботу. Ці дії були підтримані УПРепрезентацією в рейхсраті, який виніс проблему польсько-українського конфлікту на загальне обговорення. Врешті-решт імператор був вимушений передчасно розпустити сейм у 1910 р.

Як загравання з українською стороною можна розцінити укладення у 1910 р. формального договору між престолонаслідником ерцгерцогом Францем-Фердинандом та українськими представниками (Є. Олесницьким, митрополитом А. Шептицьким з Галичини, а також наддніпрянцями — Є. Чикаленком, М. Лисенком, М. Міхновським) про активізацію серед «малоросів» Наддніпрянщини пропаганди на користь австрійської династії¹¹⁷. Однак ці домовленості не отримали продовження.

Українцями через відсутність польсько-українського діалогу була заблокована й робота нового галицького сейму у 1911 р. Одночасно українська фракція в парламенті розпочала акції протесту, зірвавши вкрай важливе питання прийняття військового бюджету. Небезпечно загострення польсько-українського конфлікту та щодалі більша підтримка українських вимог з боку слов'янського загалу змусили уряд зосередити увагу навколо української проблематики. До Галичини призначається новий намісник з інструкціями про однакове ставлення до обох націй, збільшуються державні дотації на українські господарські та культурні потреби. Нагальна потреба у заспокоєнні ситуації навіть викликала втручання імператора Франца Йосифа, який влітку 1912 р. звернувся з особистим посланням до українського народу («апелю монарха»). У монаршому зверненні вперше на офіційному рівні замість традиційної назви «русини» («ruthenish») був вжитий термін «українці».

Згадане послання з обіцянками вирішення прагнень українського народу було представлено перед громадськістю мало чи не початком нової ери «державної безпосередності» українців Австрії¹¹⁸. Наприкінці 1912 р. нарешті була сформульована урядова точка зору щодо українського університету, який мав бути відкритий у 1916 р. Його заснування мало епохальне значення для всього українського народу. Це був вияв визнання як самого існування багатомільйонного народу, так і його домагань у різних сферах життя. Була зрозуміла з цього приводу і негативна позиція Петербурга, який розцінив згадані події як ворожий акт щодо Росії, що могло стати причиною війни («casus belli») ¹¹⁹.

Нарешті під істотним тиском Відня у лютому 1914 р. галицьким сеймом була схвалена нова виборча система до крайового сейму. Українцям із загальної чисельності 228 депутатів гарантувалися 62 мандати (27,2 %), ряд посад у комісіях та крайових установах. Досягнуті домовленості український поміркований провід розглядав як значний політичний успіх та перші кроки до поділу Галичини й утворення національної автономії¹²⁰.

Значно менш напружена ситуація в Буковині сприяла тому, що і в цьому регіоні на початку ХХ ст. нечисленна українська громада досягла помітних успіхів у політичному житті. Зокрема, спираючись виключно на

підтримку селянських мас та нечисленної інтелігенції, політичні партії спромоглися вибороти чільне представництво у місцевому сеймі. Починаючи з 1904 р. українці, як і в Галичині, постійно обіймали посади віце-маршалків сейму. Згідно з досягнутим національним компромісом (т. зв. «буковинська угода» 1910 р.) у 1911 р. до сейму було обрано 17 українців, 17 німців і євреїв, 23 румуни, 6 поляків, що нагадувало пропорційне представництво. Сеймом була ухвалена позиція про національно-культурну автономію народів Буковини, створення національних курій у сеймі та крайових інституцій.

Загалом, незважаючи на збільшення українського представництва в органах влади, австрійському парламенті, галицькому та буковинському сеймах та пов'язані із цим нові, але досить непевні перспективи, ціла низка вимог української громади, що стосувалися встановлення реальної рівності з іншими націями, засад національного самоуправління, вирішення нагальних соціально-економічних проблем, не були досягнуті. Єдине, на що був спроможний уряд — давати обіцянки, які не гарантували втілення національних домагань у майбутньому. За цих обставин українській громаді Австрії в умовах загострення міждержавних протиріч у Європі, загрози перед ймовірною агресією з боку Росії залишалось гарячково розбудувати національне життя, розширювати мережу освітніх і культурницьких закладів, фінансово-господарських товариств.

* * *

Протягом ХІХ — початку ХХ ст. український народ, переборюючи від'ємні зовнішні впливи, пройшов значний шлях цивілізаційного поступу від аморфної етнічної маси — малоросійства в Російській та русинства в Австрійській імперіях, призначення яких було стати ґрунтом для розвитку панівних народів, до модерної політичної нації з власним політичним інтересом. Незважаючи на істотну відмінність політичних режимів імперій, до яких входили українці, спільність становища роз'єднаних кордонами українських загалів полягала у тому, що вони були відтиснуті як державними чинниками, так і титульними народами на маргінеси суспільно-політичного та економічного життя, внаслідок чого українська нація сформувалася як неповносеґментований організм з переважно селянським елементом, що у наступному суттєво стримувало її висхідний розвиток.

Значний вплив на трансформацію українського суспільства, спрямування національного руху відіграли регіональні особливості. За умов повного невизнання як етносу українці Наддніпрянської України були приречені на прискорене російщення та асиміляцію. Посилення антиукраїнських утисків та репресій на початку ХХ ст. призвело до стагнації національного життя, що звузило його прояви майже виключно культурницькою сферою. Через це в Наддніпрянщині єдиним, з чим доводилося пов'язувати національний поступ, була участь у загальнореволюційному процесі, який, ліквідувавши царизм, мав створити сприятливі умови для соціального й національного визволення.

У Західній Україні, що стосувалося головним чином Галичини та Буковини, огорнутій австрійським конституційним полем, незважаючи на дію подвійних стандартів, які захищали інтереси сильніших національних загалів, українська нація, яка і надалі залишалася об'єктом економічної експлуатації, спромоглася стати суб'єктом політичного життя, зупинила процеси денационалізації й отримала, хоча у звуженому плані, легітимні можливості для національного поступу. За цих більш сприятливих обставин в Австро-Угорщині майже до кінця існування Габсбурзької монархії національний рух все ще пов'язував практичне розв'язання проблеми національного розвитку з легітимно-конституційним процесом.

§ 2. Українська карта в роки Першої світової війни

Перша світова війна (1914–1918 рр.) стала однією з переломних віх світової історії. Особливо болісним був удар, завданий нею по тих народах, які опинилися в зоні зіткнення геостратегічних інтересів і армій войовничих коаліцій — Антанти та Четвірного союзу. Серед них знаходилися й українці, які були приречені на те, щоб поза своєю волею опинитися у вирі кривавого протистояння. Власне, українські терени, ставши об'єктом обопільної агресії перш за все з боку Росії, Німеччини та Австро-Угорщини, були однією з головних причин розв'язання світового воєнного конфлікту¹²¹ і тим самим перетворені на один з головних епіцентрів протиборства. Трагічності ситуації додавало те, що у складі ворожих армій (3,5 млн в Росії та 250 тис. в Австро-Угорщині) українці були вимушені брати участь у братовбивчій війні.

Світова війна в Європі мала риси гострого етнічного конфлікту. Її учасники намагалися приєднати до своїх територій землі, що знаходилися на порубіжжі. Недержавні народи прагнули використати військовий конфлікт для створення власної державності (чехи, словаки, поляки, хорвати, українці та інші). Зрозуміло, що успішна реалізація намірів останніх великою мірою залежала від сприятливого збігу обставин як внутрішнього характеру — державотворчих потенцій політичних націй, так і зовнішнього, пов'язаного з перемогою певного військового блоку. За цих обставин вирішення українського питання, що набуло вже окреслених форм, розглядалося як подія європейського масштабу, яка йшла в контексті й у взаємодії з державотворенням інших «малих» народів, тобто в певному сенсі стала складовою європейського геополітичного простору*.

* У зв'язку із цим, варто зупинитися на тезі, яку відстоює відомий сучасний історик О. Реєнт, що на початку ХХ ст. «українське питання перетворилося на актуальну проблему міжнародного життя, а український народ — з об'єкта на суб'єкт міжнародного життя» (Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX — початок ХХ ст.) / Інститут історії України НАН України. — К., 2003. — С. 104). На нашу думку, ця позиція вимагає істотного уточнення. Українське питання згаданого періоду справді стало частиною міжнародного життя, однак воно було інспіроване більше зовнішнім чинником і йснувало у вигляді «української карти», яку розігрували, виходячи

Протягом війни плани сторін, що воювали, суттєво коригувалися, однак вони залишалися незмінними щодо загарбання українських земель, чому слугувало неодноразове звернення до так званої української карти. Намагання використати її в новому переділі Європи розпочалося ще з середини ХІХ ст. Найактивнішою у цій справі виявилася Німеччина, яка відводила Україні роль головного знаряддя у руйнуванні російської гегемонії на Сході Європи¹²². Однак гасла щодо звільнення українців з-під російського гніту, в тому числі й запровадження контрольованої державності («Київське королівство»¹²³), використовувалося опонентом лише для прикриття власних колоніальних прагнень. У наступному ідея німецьких експансіоністських «життєвих інтересів» на Сході знайшла своє втілення в концепції «Серединної Європи» (Mitteleuropa), суть якої полягала у створенні нового політично-господарського простору між Францією та Росією на чолі з Німеччиною та Австрійською монархією, яка мала стати на чолі народів, «нездатних» до власного державотворення, до яких зараховувалися і українці¹²⁴.

Один з головних причетних до проблеми суб'єктів — Австро-Угорщина мала намір інкорпорувати етнічні українські землі Волині та Поділля. Ці плани ускладнювало те, що династія Габсбургів мала врегулювати відносини із союзником-конкурентом Німеччиною та забезпечити себе в майбутньому проти Росії. Виходячи з цього, розглядалася можливість уникнення спільного російсько-австрійського кордону шляхом створення «незалежної України». Не останню роль у цій позиції відіграло те, що Австрія, «перевантажена» слов'янським елементом, не могла собі дозволити безпосереднього залучення до неї багатомільйонного масиву з Наддніпрянщини. Існування дружньої до Австро-Угорщини України вбачалося у таких варіантах: під протекторатом Німеччини (найбільш бажаного), спільним австро-німецьким чи у формі персональної унії України з Румунією. Втілення цих планів, навіть за умов гіпотетичного існування Української держави, означало б чергове розчленування українських територій на декілька частин¹²⁵.

Прикриваючись гаслами визволення слов'янських народів, ішла на розв'язання Великої війни і Росія. Досить відверто формулював імперські цілі один з лідерів кадетської партії П. Струве («Великая Россия и Святая Русь», 1914 р.). «Перш за все, — зазначав він, — Росія мусить возз'єднати і об'єднати з імперією всі частини російського народу. Звідси випливає історична неминучість приєднання до імперії російської Галичини. Таке приєднання необхідне ... і для внутрішнього оздоровлення Росії, бо австрійське буття малоруського племені породило і відживлювало у нас потворне, так зване «українське» питання»¹²⁶. Тобто, разом із захопленням Галичини, Буковини та Закарпаття, трактуючи це як визволення «уявленої Русі» та возз'єднання давніх «руських земель» з їх населенням, яке було буцімто частиною

з власних інтересів, суб'єкти політичного поля. Тим більше, що на завершальному етапі війни світова спільнота діяла переважно у тому напрямі, щоб українське питання взагалі зникло. Внаслідок поєднання різних факторів справа зрушилася лише наприкінці 1917 — початку 1918 р. з утворенням УНР.

«єдиного русского племені», самодержавство дістало б можливість раз і назавжди знищити українське закордонне середовище — всеукраїнський духовний П'ємонт. Як згодом відверто висловився міністр закордонних справ Росії С. Сазонов (1915 р.), саме «українська ідея», український національний рух у Галичині і стали однією з вагомих причин війни¹²⁷.

Таким чином, напередодні воєнних дій з боку найбільш причетних до українців — Росії та Австро-Угорщини була сформована політика щодо вирішення майбутнього українського народу. Імперія Романових намагалася використати воєнну ситуацію для остаточного придушення національно-визвольних рухів, у тому числі й українського. Гнучкішу тактику (подібну до толерантної) провадили Габсбурги. Складність проблеми полягла у тому, що утворення на теренах Наддніпрянської України певної форми національної державності вимагало зміни статусу українців у самій Австро-Угорщині, до чого монархія була неготова. Тому з початком війни українське питання стало для двору засобом прихованого шантажу.

За цих обставин українські території як театр майбутніх воєнних дій були щільно охоплені сіткою австрійської, німецької та російської розвідок, діяльність яких спрямовувалася на підриг супротивників за рахунок розкладу населення, підтримки сепаратистських настроїв. Об'єктом цих дій стали українці, яких втягували у конфлікт набагато могутніші сили, які й визначали правила гри. Ворогуючі коаліції намагалися звинуватити одна одну у підригних діях, а український рух у тому, що він ініціюється і живиться ворожими силами з-за кордону. Таким чином, посилення шовіністичних настроїв, необхідного елементу у підготовці та розв'язанні загарбницької війни, створювало вкрай несприятливі обставини навколо українського національного руху, який став жертвою міжнародних ускладнень ще до початку світової війни¹²⁸.

Велику увагу до Наддніпрянської України виявляла і Туреччина, яка, прагнучи послаблення позицій Росії в Північному Причорномор'ї, вітала ідею утворення Української держави, яка мала відіграти роль охоронного муру проти російської небезпеки. Інтерес до українських теренів, виключно в руслі власного проникнення, виявляли й інші держави, зокрема Англія та Франція. Останні, що згодом далось взнаки, не були зацікавлені у будь-якій зміні статусу «малих народів» Центрально-Східної та Південно-Східної Європи. Це вплигло з реалій, коли на Сході повністю домінувала союзницька Росія, а щодо Австро-Угорщини («європейської необхідності») припускалося зберегти її як фактор європейської рівноваги.

Окрім планів зміни підпорядкування українських земель з боку «великих держав», про щось вагомніше важко говорити, дедалі відвертіше на українські терени почали зазіхати і невеликі країни та бездержавні народи. Так, Румунія прагнула використати війну для втілення ідеї «Великої Румунії» з прилученням ряду українських земель — північної Буковини та Бессарабії. На переконання польських політичних сил українські землі, як Австро-Угорщини, так і Росії, мали увійти до «Історичної Польщі»¹²⁹. На цьому фоні «губилися» прагнення самих українців, а також передової європейської

суспільної думки (М. Вебер, Р. Сетон-Вотсон), яка в руслі проблеми «малих народів» Європи пропагувала ідею створення державності в Україні¹³⁰.

Загалом майбутній глобальний військовий конфлікт, з яким українці пов'язували великі надії, ніс досить тривожні реалії. Як зазначав із цього приводу В. Липинський (1912 р.), для українців військове зіткнення між Австро-Угорщиною (не союзник) та Росією (головний і непримиренний ворог) найвірогідніше могло мати такі сценарії: 1) при незмінності кордонів між імперіями Україна заплатить за цей конфлікт кров'ю українських солдатів з обох армій і в результаті виявиться ще більш ослабленою; 2) у тому разі, коли Росії вдасться захопити Східну Галичину й Буковину, то це для українського національного руху буде катастрофою; 3) якщо Австрія окупує частину Правобережної України, то захоплена територія, як і Східна Галичина, стане об'єктом польської експансії¹³¹.

Військові лихоліття, пов'язані з Першою світовою війною, перервали органічний процес поступу української нації, завдавши їй колосальних втрат. На початковому етапі війни в українському середовищі підросійської України викристалізувалися три політичні напрями, які по-різному намагалися будувати свою тактику. Процес самоорганізації національних громадсько-політичних сил був утруднений тим, що внаслідок репресивної політики царату з українських політичних сил ознаки діяльності виявляли лише Товариство українських поступовців (ТУП) та УСДРП¹³².

Провідні позиції серед української громади, її громадсько-політичного проводу займав оборонський напрям. З переможною війною пов'язувалися сподівання на демократизацію політичного режиму Росії, що мало сприяти і вирішенню українського питання. Цей напрям уособлювався з діями ТУП, яке 30 липня 1914 р. подібно до інших народів виступило з маніфестом «Війна і українці», в якому висловлювалися підтримка царського уряду і заклик до українців виконати свій громадянський обов'язок у війні. Разом з тим містилися сподівання, що українці мають право розраховувати на надання їм після війни «відповідних прав»¹³³. Однак щодо висловлених проявів лояльності українців склалося враження, що вони були не помічені владою.

На відверто антиросійських позиціях перебувала українська політична еміграція, яка пов'язувала вирішення українського питання з військовою поразкою Росії*. Цей напрям прагнув досягти мети шляхом узгодження інтересів головних військових супротивників Росії з українською державністю, її місцем у майбутній геостратегічній європейській архітектоніці. 4 серпня 1914 р. у Львові було утворено Союз визволення України (СВУ), який у своїх відозвах — «До українського народу в Росії», «До громадської

* Війна викликала пожвавлення сепаратистських настроїв серед народів Росії, які робили ставку на допомогу з боку Німеччини, Австро-Угорщини та Туреччини. Окрім частини українців, таких поглядів дотримувалися частково грузинські соціалісти-федералісти та національні демократи, азербайджанські та середньо-азіатські панісламісти, пантюркісти, фінські національні сили, серед поляків — праве крило соціалістів та людовці.

думки Європи» намагався довести, що визволення українського народу за сприяння Австро-Угорщини та Німеччина й створення національної держави сприятиме зміцненню загальної системи європейської безпеки¹³⁴. Лідери Союзу прагнули отримати від Центральних держав офіційні гарантії стосовно створення Української держави, однак цього не сталося, що свідчило про відповідне ставлення до прагнень українців. У наступному, розраховуючи на сепаратну угоду з Росією та розігрування «польської карти», офіційні Берлін та Відень публічно відмежувалися від СВУ¹³⁵.

Третій напрям, якого дотримувалися переважно представники соціалістичних течій, за висловом В. Винниченка, був не російським і не німецьким, а українським — «орієнтація на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними зусиллями, зусиллями своїх працюючих мас»¹³⁶. До цієї групи входила значна частина українських соціал-демократів на чолі з В. Винниченком, ґрунтуючись на приматі захисту інтересів української нації, а не імперських амбіцій. Діючи нелегально, вони відстоювали гасла «Геть війну!», «Хай живе автономія України!». Подібну позицію «українського інтересу» займали прибічники В. Липинського (консервативно-монархічне спрямування) та М. Міхновського. Однак цей організаційно розпорочений табір не мав значимих впливів у суспільстві.

Як виявилось, сподівання українців на монархію були безпідставними. У перші дні війни в Росії на фоні хвилі шовінізму та закликів «берегти нашу країну єдиною і неподільною» (заява кадетів)¹³⁷, були розпочаті широкомасштабні репресії проти українства, які невдовзі призвели до остаточного занепаду національного громадського та культурного життя. Від початку війни було закрито не менше 15 українських часописів, що виходили в Києві, Харкові, Одесі, Полтаві та інших містах. Серед них — «Рада», «Українська хата», тижневик «Село». Із цього приводу М. Грушевський, заарештований наприкінці 1914 р. у Києві, пізніше зазначав, що на такий крок самодержавство не наважувалося навіть у часи політичної реакції після 1907 р. і лише розв'язання війни дало йому змогу повернутися до практики 1876 р.¹³⁸ У даному випадку дії царизму збігалися з настроями найбільш крайніх елементів, які закликали: українство має «безповоротно вмерти, а якщо воно не захоче вмерти, то його треба нещадно задушити»¹³⁹.

Про складне, мало не розпачливе становище українців того часу занотувала у своїх спогадах С. Русова, описуючи події 1914 р. у Києві: «Одні знову кричали про наші певні перемоги — це були монархісти та «Союз Русского Народа». А ліві, навпаки, були переконані в протилежному. Українці не знали чого їм сподіватись. Війна, яку великий князь Микола Миколайович оголосив за визвольну для всіх пригноблених народів, почалася для нас з заборони часописів, місячників, з руйнування Галичини та незвичайного запобігання уряду перед Польщею»¹⁴⁰.

На початку 1915 р. російський уряд заборонив публікацію всіх без винятку українських періодичних, у тому числі й наукових, видань. Доходило до того, що заборонялося друкувати будь-які матеріали українською мовою, це стосувалося й афіш та плакатів з використанням синьо-жовтих барв¹⁴¹.

Водночас закривалися «Просвіти», чинилися перепони діяльності національних згромаджень. Навколо українців розпочалася знову «якась вакханалія, суд і осуд, ... облутування тенетами хитрих інтриг, навмисне вигаданих чуток, наклепів і легенд...»¹⁴². За цими діями проглядався намір вилучення українства з громадсько-політичного життя, позбавлення можливостей артикуляції потреб національної громади у відповідальний момент історії.

Спроби обмеженого у своїх діях українського народу зупинити безпідставні утиски та репресії не мали наслідків. Так, з наміром опротестувати антиукраїнські заходи царизму петербурзька українська громада направила делегацію до міністра закордонних справ С. Сазонова, однак у відповідь вона отримала рішучу заяву: «Що ж ви хочете? Саме тепер випав зручний момент для того, щоб раз і назавжди покінчити з вашим українством»¹⁴³. Подібну точку зору міністр озвучив на початку 1915 р. з трибуни Державної думи, зазначивши, що український політичний рух є штучним витвором на німецькі гроші. Ані ліві, ані праві політичні сили в Думі ніяк не відреагували на це абсурдне звинувачення.

Умови воєнного часу, окрім переслідувань, утиснень у правах, викликали і таке страхітливе явище в Наддніпрянській Україні, як примусову депортацію та біженство. Відступ російської армії у 1915 р. та втрата Підляшся й частини Волині призвели до масового виселення українського населення, біженства, що нерідко супроводжувалося брутальним ставленням властей до прав людини, явищами голодної смерті. Так, з Холмщини було примушено до евакуації понад 300 тис. українців. Чи не в найгіршому становищі перебували українці із стоверстної прифронтової смуги Волинської та Подільської губерній. Згідно з наявними офіційними даними з Волинської губернії лише залізницею, не враховуючи пересування власним способом, було вислано понад 400 тис. біженців¹⁴⁴. За оцінкою цих жахливих подій Н. Полонською-Василенко, «Україна зазнала того ж лиха, що перенесла у 1670-х рр. під час «великого згону»¹⁴⁵. За деякими джерелами, на теренах Росії опинилося близько 300 тис.¹⁴⁶ українських громадян Австрії (біженці, виселенці). Натомість самодержавство, розв'язуючи викликані військовою необхідністю проблеми біженців, намагалося водночас використати їх в імперських інтересах — досягти етнічної однорідності імперії шляхом «перетасовки» різних етносів, інколи свідомо відриваючи їх від етнічної території.

Уже перші місяці війни засвідчили, що сподіватися на будь-які перспективи демократизації політичного режиму імперії не доводилося. Зокрема, ставлення царизму до національної проблематики, вирішення її хоча б в ім'я зміцнення імперії було видно на прикладі польського питання, яке в роки війни набуло виняткового значення. Під тиском обставин 1 серпня 1914 р. від імені головнокомандувача, великого князя Миколи Миколайовича у відозві до поляків давалися обіцянки відродження польської держави під скіпетром російського царя. Однак справа щодо практичного втілення цих задумів, які не виходили за межі автономії, зрушилася з місця лише влітку 1915 р., коли Царство Польське було втрачене Росією. Зрештою,

монархія і не збиралася робити якихось кардинальних кроків стосовно поляків, що могло створити небезпечний прецедент для наслідування іншими національними районами. За цих умов ініціативу у польському питанні перехопили Німеччина та Австро-Угорщина.

Щодо України — надання їй, подібно полякам, автономії чи самоврядування, навіть і авансом, не припускалося! Адже відомо, що у 1915 р. у зв'язку з наступом німецько-австрійських військ Наддніпрянська Україна опинилася перед перспективою завоювання. Однак у цей критичний момент війни уряд не поспішав йти на співпрацю з українським населенням, використати його патріотичний порив. Більше того, військові поразки Росії викликали нову хвилю шовіністичної істерії, пошуків «внутрішніх» ворогів. У Державній думі представники великодержавників пояснювали військову катастрофу ворожими підступами неросійських народів — євреїв, поляків, німців. До них подекуди відносили й українське населення, прямо пов'язуючи це із зростанням в останніх національної свідомості.

Лише крайнє виснаження та активізація опозиції примусили владу маневрувати, розпочати переговорний процес з національними елітами, що зумовило й зміни у ставленні уряду до українців. Значною мірою це було спричинено активізацією українського суспільного руху в захисті національних прав, який набував шораз більшої підтримки з боку ліберальних кіл Росії (запровадження української мови в народних школах, зняття заборон з української преси тощо). У середині 1915 р. після бурхливого обговорення Державною думою було прийняте рішення про скасування обмежень і відновлення «малоросійської преси». З боку ліберальної преси дедалі частіше почали з'являтися статті із засудженням дій царської адміністрації, духовенства, які мали антиукраїнське спрямування.

У 1915 р. українці дістали змогу проявити свою ініціативу і самоорганізацію у справі допомоги фронту, пораненим, численним біженцям. Було отримано дозвіл на залучення українців до діяльності організацій допомоги фронту на кшталт Воєнно-промислового комітету, Всеросійського союзу міст, Всеросійського земського союзу тощо. Було створене фактично і національне Товариство допомоги населенню Півдня Росії¹⁴⁷. Наприкінці 1915 — початку 1916 рр. поступово відновлюються українські наукові товариства, книгарні, кооперативи, починають виходити поодинокі газети.

Однак ставлення царизму до українців і надалі залишалося недоброзичливим. Це простежувалося і в галузі військового будівництва. Зокрема, в Росії були створені добровольчі латиські, вірменські, грузинські, польські загоны, але з відомих причин так і не було отримано дозволу на утворення української військової структури. Тільки критичне становище на фронті у 1915 р. змусило командування Росії відійти від звичного типу формування військових частин і на передовій Південно-Західного фронту з'явилися підрозділи, які склалися виключно з українців¹⁴⁸.

Специфічне ставлення до українців стало на заваді створення військової формації з біженців-галичан. Причиною цього було те, що на відміну від інших військових формувань з іноземців, призначення яких було разом

з російськими військами визволяти свої народи від австро-німецького панування (40-тисячний чехословацький корпус, південних слов'ян, поляків¹⁴⁹), «австрійські українці» (галицьке козацтво) мали охороняти російсько-турецький кордон на Південному Кавказі. Згаданий проект, який не знайшов підтримки з боку російського уряду, самих біженців, так і не був втілений у життя¹⁵⁰.

Військові лихоліття, окрім значних втрат та посилення репресій царського режиму, призвели і до зростання етнічної самосвідомості українства, піднесення національно-визвольного руху¹⁵¹. Починаючи з 1916 р., в умовах загострення соціальних протиріч та складання революційної ситуації в Наддніпрянській Україні зміцнюється антивоєнний рух, який дедалі настирливіше залучає до своїх вимог, окрім боротьби із самодержавством, гасла національного та соціального визволення. Так, у лютому 1916 р. від групи громадських діячів Полтави на адресу депутатів Думи П. Мілюкова та Н. Чхеїдзе був надісланий документ, до якого входили вимоги рівноправ'я українського народу поряд з російським, запровадження української мови в освіті, свобода української преси і друку, вільної діяльності українських культурно-просвітніх товариств, законодавче закріплення гарантій національно-культурного розвитку. В інших петиціях, надісланих до Державної думи, які поступали від робітництва Києва, Катеринослава, Харкова, Одеси, Полтави, Чернігова, висувалися вимоги з домаганням автономії України, відкриття «Просвіт», амністії українських політичних в'язнів. Ряд політичних організацій, як, зокрема, Катеринославський ініціативний комітет Українського самостійного союзу, висував вимоги досягнення повної незалежності України¹⁵², однак самостійницькі ідеї не здобули широкої підтримки.

У ході війни українські громадсько-політичні кола, що гуртувалися навколо ТУП, дедалі більше відмежовувалися від урядового табору. Поглиблювалися суперечності й з російською ліберальною опозицією. У відповідь на оприлюднену програму Прогресивного блоку у думі щодо переустрою Росії, в якій повністю ігнорувалися права українців, Рада ТУП у грудні 1916 р. оприлюднила декларацію «Наша позиція», в якій висувалися вимоги «демократичної автономії України» у складі федерації рівноправних народів, цілковитого забезпечення політичних і національних прав українського народу.

Початок світового воєнного конфлікту викликав велике піднесення серед української громади Західної України. 1 серпня 1914 р. з представників галицьких політичних партій у Львові утворюється національний представницький орган — Головна українська рада (ГУР), яка у своєму Маніфесті заклала всіх українців боротися на боці конституційної Австрії проти самодержавної Росії. Поразка останньої кваліфікувалася як спасіння українського національного життя в Австро-Угорщині та час народження на руїнах Російської імперії вільної України¹⁵³. З подібним маніфестом виступив депутатський корпус Буковини, який висловився за відродження в оновленій Австрії Галицько-Волинської держави, до складу якої мали увійти, окрім Галичини з Буковиною, ще й Волинь та Поділля¹⁵⁴. На патріотичному

злеті створюються національні добровольчі військові формації — в Галичині легіон Українських січових стрільців (УСС), Буковині — Український гуцульський легіон.

Тоді ж своє ставлення до війни висловила і греко-католицька церква. Окрім антиросійського звернення до пастви митрополит А. Шептицький надав урядові пропозиції щодо державного майбутнього України — «національної області» під скіпетром Габсбургів. Враховуючи національні традиції, верховну владу в ній мав очолити гетьман, призначений з кола австрійських військових. Окрім введення австрійського законодавства під зверхністю «митрополита Галича і всієї України» мав бути проведений процес відокремлення української церкви від російської¹⁵⁵. На роль українського гетьмана «просувався» авторитетний в українських колах Вільгельм Габсбург*.

Позиція «австрійської орієнтації», яка запанувала серед основного загалу української спільноти, громадян держави, де були формально декларовані їхні громадянські й національні права, уявлялася прагматичною та вмотивованою. Подібно до українців, проблема вибору політичної орієнтації була досить гострою й для інших народів, розірваних між Австро-Угорщиною та суміжними країнами. Це стосувалося поляків, сербів, румунів, італійців тощо. Неавстрійські народи Австро-Угорщини загалом прагнули зберегти імперію. Причина цього полягала в існуванні конституційного поля, поступове розширення національних прав, що значною мірою знімало актуальність проблеми створення національно-самостійних держав, а також цілком обумовлена небезпека перспективи поглинання сусідніми державами¹⁵⁶.

З початком війни, враховуючи театр військових дій та експансіоністські наміри Австро-Угорщини, українське питання вперше за півтора століття перебування українців у межах імперії зайняло досить актуальне місце в політичному житті. Вже 2 серпня 1914 р. у своєму політичному звіті барон Андріян, майбутній цивільний адміністратор Галичини, наголосив на винятковій ролі українців, від яких «залежатиме у великій мірі перебіг

* Доля Габсбурга-Льютрінген Вільгельма (1895–1951 рр.) австрійського архикнязя, відомого під іменем Василя Вишиваного, який свідомо пов'язав своє життя з українською громадою, була яскравою та водночас трагічною. В роки світової війни він — полковник УСС, був фактично посередником між українським політичним провідом та династією, останнім австрійським цісарем Карлом I. Становлячи певну конкуренцію П. Скоропадському, його кандидатура висувалася від легіону УСС на короля або гетьмана України, а після 1.XI.1918 р. — короля Галичини і Буковини. За пропозицією уряду ЗУНР (листопад 1918 р.), виходячи з потреб налагодження стосунків з країнами Антанти, Василь Вишиваний тимчасово відходить від активної діяльності. У 1919 р. за доби Директорії працював у Міністерстві військових справ, як полковник УГА у 1919 р. визволяв Київ, знаходився в «чотирикутнику смерті». В наступному він брав посильну участь в українському національному русі. У 1948 р. Василь Вишиваний був заарештований радянською владою у Відні. Помер на заслання.

майбутньої історії Австро-Угорщини»¹⁵⁷. Незважаючи на це, Відень намагався не виходити за межі запевнень у прихильності та нечітких декларацій. У серпні 1914 р. у заяві прем'єр-міністра К. Штюрґка була висловлена обіцянка, що після завершення війни відбудеться поділ Галичини, який підведе ризику польсько-українському протистоянню¹⁵⁸. Проголошувалося, що всі відвойовані від Росії землі будуть включені до складу Австрії. Причому українська етнічна територія (малася на увазі Східна Галичина) буде відокремлена від польської і разом з частиною Волині отримає широку національно-територіальну автономію. Протягом 1914–1916 рр. існували й більш складні проекти національно-територіальної модернізації Австрії, де українці мали отримати культурно-національну або національно-територіальну автономію¹⁵⁹. У зв'язку з катастрофою австро-угорських військ у серпні–вересні 1914 р. та втратою Східної Галичини й Буковини, як вважалося для Австрії назавжди, українська проблема була відсунута на маргінеси австрійської політики. Вже через місяць після початку війни ставлення Відня до української проблематики змінилося з доброзичливого на близьке до повного нехтування.

Згадані висновки робилися в той час, коли Галичина та Буковина перетворилися на один з головних і кривавих фронтів на Сході. Внаслідок окупації російськими військами, кількарізовому проходженню фронтів ці терени найбільше постраждали в Австро-Угорщині. Із зазначених причин на ряд років центром політичного життя українців став Відень. Тут, окрім ГУР, незважаючи на те, що в липні 1914 р. була призупинена робота австрійського парламенту, продовжували свою діяльність УПРепрезентація з Галичини, Союз українських парламентарних та сеймових послів Буковини, українські громадські організації, видавалися часописи.

Наступ російських військ, які стрімко захопили Східну Галичину та Буковину, викликав превентивні заходи зі зміцнення тилу, арешти неблагонадійних осіб, що переросло у некеровану вакханалію репресій «рідної влади» проти українського населення та примусове виселення. Це було викликано здебільшого як діями австро-польської адміністрації, яка провокувала ситуацію й прагнула підірвати політичні позиції українства, так і військових, що намагалися виправдати свої поразки, зводячи їх до «зради українців», їх москвофільства. Тисячі українців, серед них селяни, інтелігенція, діти, опинилися в концентраційних таборах, становлячи основну частку в найбільшому з них — Талергофі, названому К. Левицьким символом національної Голгофи¹⁶⁰. За деякими даними лише в Галичині протягом 1914–1916 рр. жертвами австро-угорських карателів стали 40–60 тис. українців, понад 100 тис. загинуло від голоду й епідемій у концентраційних таборах та на вигнанні¹⁶¹.

Геноцид проти українців, який значно ускладнив їх політичні позиції, викликав рішучий протест з боку ГУР, парламентського представництва, які вимагали зняти огульне обвинувачення з лояльного українського громадянства. Але чи не єдиними кроками щодо нормалізації становища стала заміна галицького намісника та буковинського крайового президента

німецькими посадовцями*. Зауважимо, що в період війни кривавий терор торкнувся не лише українських територій. Масові репресії прокотилися й іншими національними регіонами імперії, зокрема в Чехії, Боснії й Герцеговині, Хорватії.

Фактично в роки війни український народ в Австро-Угорщині опинився між молотом і ковадлом: «з одного боку його карано за русофільство, з другого — йшли «визволителі» і карали за мазепинство та австрофільство»¹⁶². Справу майже цілковитого погрому українського національного життя завершив жорстокий російський окупаційний режим, встановлений з серпня–вересня 1914 р. на більшості територій Східної Галичини та Буковини, який із змінами тривав майже до кінця війни.

Свою імперську мету на західноукраїнських землях царизм продемонстрував уже з перших днів війни. Про це свідчив і маніфест головнокомандувача до «російського народу», в якому визволення «під'яремної Русі» подавалося як історичний момент повернення спадщини Володимира Великого, землі Ярослава Осмомисла та Данила Галицького до єдиної і неподільної Русі. Згідно з відомою заявою голови російської окупаційної адміністрації генерал-губернатора графа Г. Бобринського (вересень 1914 р.), Східна Галиція й Лемківщина — «испокон веков составляли коренную часть великой Руси», на цих землях корінне населення завжди було руським. Тому передбачалося відновити їх первісний устрій та російську мову¹⁶³.

У перший період перебування Західної України під контролем Російської імперії (кінець серпня 1914 р. — червень 1915 р.), російська адміністрація поводи́ла себе в краї як звичайний окупант. Разом із «визволенням» сюди прийшли політичний терор, відверте пограбування, що супроводжувалися такими нецивілізованими явищами, як насилля, хабарництво, некомпетентність, підкреслена українофобія. Ці події відбувалися на фоні вірнопідданих настроїв, які запанували в середовищі російського суспільства Росії, що легковажно розцінювало завоювання Червоної Русі як перший крок виходу до «стін Царгорода». Напередодні та відразу з початком війни у відповідь на замовлення офіційної влади в Росії з'явилося широке коло публікацій про Галичину, Буковину та Закарпаття, до чого, окрім відвертих чорносотенців, залучилася ціла плеяда відомих російських філософів і публіцистів (П. Струве, П. Мілюков, Є. Трубецької, Н. Бердяєв та ін.), в яких обґрунтування завойовницької імперіалістичної політики

* Щоб бути справедливим в оцінці дій властей, варто підкреслити, що Австро-Угорщина досить ефективно вирішила проблему воєнних виселенців та біженців, що великою мірою стосувалося й української громади. Для них було створено цілу низку таборів, серед них суто українських — найбільший у Гмінді (понад 30 тис. осіб), Вольфсбергу, Гредігу, змішаних — українсько-румунський в Оберголябруні, українсько-польський в Хоцені та інших. У таборах було налагоджено за європейськими зразками систему побуту, медичного обслуговування, діяли заклади освіти і культури. Для біженців була налагоджена досить дієва система соціального захисту. Досягнути подібних високих стандартів допомоги біженцям та виселенцям в Росії так і не вдалося.

Росії («історичної правомірності») зводилося до постулатів «возз'єднання» всіх частин російського народу й територій¹⁶⁴.

Хоча мешканці цих територій були для Росії не інакше, як іноземні громадяни, у ставленні до яких необхідно було дотримуватися певних міжнародних норм, зокрема щодо національних та релігійних прав, російська влада поставилася до австрійських українців як до власних підданих, що повстали проти метрополії. Це підтвердила політика Росії на окупованих теренах Галичини і Буковини, спрямована на швидку інкорпорацію цих земель до імперії та остаточне знищення всього спектра українського громадсько-політичного життя («мазепинського гнізда») ¹⁶⁵. Окрім політичних діячів, репресії торкнулися уніатського духовенства, інтелігенції, тисяч простих селян, яких протягом 1914–1915 рр. етаповано до внутрішніх губерній Росії. Окупаційною владою було заборонено поширення книжок «на малоросійському діалекті», виданих поза межами Росії. Вони підлягали вилученню і знищенню. Була припинена діяльність усіх українських шкіл, видавництв, громадських установ та товариств, тобто ліквідована вся національна інфраструктура, яку українці створювали протягом багатьох десятиліть. У державних установах та церкві було заборонено вживати українську мову. Силowymi методами запроваджувалося відкриття російських шкіл. Російська адміністрація провела політику відвертої релігійної нетерпимості та насаджування православ'я¹⁶⁶.

Досить скоро таке brutальне ставлення до галицьких та буковинських українців призвело до занепаду національного життя, періоду так званої Галицької руїни. Українські громадські сили Росії з великим занепокоєнням сприйняли звістку про окупацію українських земель Австро-Угорщини та заведення там «нових порядків». Незважаючи на свою незахищеність, вони чим могли допомагали західним українцям — військовополоненим, пораненим, етапованим. Національні громадські осередки постійно порушували питання захисту прав корінного населення Західної України від «визволителів» перед російськими громадсько-політичними силами, думським середовищем, урядовими колами.

Через хвилино мілітаризму та великодержавного шовінізму, цензурні перепони на захист західних українців лунали лише поодинокі голоси. Окрім публіцистичних статей, подією став випуск у 1915 р. редакцією журналу «Украинская жизнь» книги «Галичина, Буковина, Угорская Русь», яка намагалася захистити місцеве населення регіону від царських репресій. Неодноразово питання переслідування і позбавлення всіх свобод, які мали галичани¹⁶⁷, порушувалися опозиційними колами в Державній думі. На осінній 1915 р. сесії думи представники кадетів виступили з різким осудом політики Росії в Галичині, назвавши її «європейським скандалом» (П. Мілюков). Однак ці заяви залишалися без реагування з боку імперської влади. Та і саме прогресивне російське суспільство лише засудило методи російського уряду, проте не саму мету загарбницької політики імперії на одвічних українських землях.

Під час наступного періоду перебування російської армії на західноукраїнських землях, починаючи з липня 1916 р., окупаційний режим, виходячи

з нагальної необхідності зміцнення фронту, був значно пом'якшений. Не відбувалося відвертих утисків за національною та релігійною ознакою, в освітні заклади поступово поверталася українська мова. Однак будь-яке покращення становища на фронті пожвавлювало сподівання імперської влади на посилення своїх позицій у регіоні та остаточну руйнацію української самобутності.

Після Лютневої революції в Росії, у березні 1917 р., на прохання Центральної Ради¹⁶⁸ Тимчасовий уряд затвердив крайовим комісаром «Обласного комісаріату Галичини та Буковини» відомого українського політичного діяча Д. Дорошенка. Завдяки діям нової адміністрації, переборюючи опір консервативно налаштованого російського чиновництва та військових, було відновлене місцеве самоврядування, запрацювали національні господарські та освітні інституції. Але невдовзі відновлення нормального життя у контрольованих районах Галичини та Буковини було майже цілковито порушене діями деморалізованої російської армії, що відступала. Влітку 1917 р. збройні сили Росії покинули майже всі окуповані терени і відійшли на старий австрійсько-російський кордон.

Певну специфіку, виходячи з того, що більшість української громади була православною, окупаційний режим мав у Буковині, де російська адміністрація робила спроби загравання з місцевим населенням, запевняючи його у прихильності. Одночасно у краї також була запроваджена жорстока політика, спрямована на придушення українського національного руху та всеохопну русифікацію, підпорядкування буковинської православної церкви Московському патріархату¹⁶⁹.

Військові поразки Росії 1915 р. активізували дії українських політичних інституцій Західної України. Після поповнення послами з Буковини та представниками Союзу визволення України у травні 1915 р. ГУР було реформовано у Загальну українську раду (ЗУР). Була конкретизована програма українського руху, згідно з якою українські землі Австрії на засадах національно-територіальної автономії мали увійти до окремого коронного краю. В Наддніпрянській Україні мала бути утворена самостійна Українська Держава. Однак ці заяви залишилися без реакції з боку Відня.

Контрнаступ Центральних країн весною 1915 р. разом із звільненням всьох розорених Галичини та Буковини, захопленням у Росії західної Волині, Холмщини, Підляшшя створили нову ситуацію, яка в перспективі обернулася проти українців. Успіх воєнної кампанії на Східному фронті викликав шовіністичну хвилю в Німеччині, в якій дедалі відвертіше лунали гасла необхідності завоювання центральних українських територій, ресурси яких мали бути використані для потреб армії. На українські землі, враховуючи й Східну Галичину, щораз наполегливіше залунали польські претензії, з якими були вимушені рахуватися Берлін та Відень.

Наступні події довели, що, виходячи з військово-стратегічної ситуації, доля українців попросту не «вписувалася» в інтереси обох ворожих блоків, була зайвою й обтяжливою. Четвірний союз, наближаючись до своєї катастрофи, робив ставку на Сході виключно на польську карту. Для Антанти

українське питання було визначене як прерогатива Росії. Ситуація погіршувалася й тим, що «малі народи» — поляки, чехи, угорці, румуни також не підтримали українців у їхніх державотворчих прагненнях.

Першого відчутного удару українці зазнали 5 листопада 1916 р., коли згідно з маніфестом імператорів Німеччини та Австро-Угорщини було проголошене Польське Королівство під егідою Центральних держав*. Намагання зберегти цілісність монархії примусило Відень зафіксувати неподільність Галичини та намір надати їй широкої автономії, що означало брутальне нехтування інтересами українців. Отже, проблема очікуваної української автономії була заступлена стратегічним партнером Австро-Угорщини та Німеччини — Польщею, що робило ситуацію для українців взагалі безвихідною. У відповідь президія ЗУР висловила протест та склала свої повноваження. Керівництво політичним рухом перемістилося до УПРепрезентації, яку очолив Ю. Романчук, а згодом Є. Петрушевич.

Буковина, подібно Галичині, також стала об'єктом експансії з боку імперіалістичних сил. Ворожі блоки — Антанта та Центральні країни, нехтуючи інтересами українців, розглядали їх землі як предмет торгу за потенційного союзника — Румунію. Росія і Антанта гарантували у разі вступу Румунії у війну на їх боці прилучення до неї південної Буковини, заселеної переважно румунами, у свою чергу лідери Четвірного союзу за дотримання нейтралітету обіцяли передати до її складу — частково Буковину та підросійську Бессарабію.

У роки світової війни також розгорнувся завершальний наступ на права української закарпатської меншини в Угорщині. Дії офіційного Будапешта стосовно українців, відрізаних кордонами і фронтами від основного загалу українства, невтішно вказували, що перспективи і напрям вирішення української проблематики в руслі угорсько-українського порозуміння зводилися лише до остаточної їх асиміляції. Активно пропагувалася думка, що русини-закарпатці вже вважають себе мадярами¹⁷⁰.

Протягом 1917–1918 рр. українському національному рухові в Західній Україні, значно ослабленому воєнним розоренням та окупацією, позбавленому істотних важелів політичного впливу, доводилося використовувати будь-яку можливість у захисті прав української громади. Найвищі національні громадсько-політичні інституції Галичини та Буковини постійно порушували перед урядом цілий комплекс домагань, починаючи від відбудови краю до політичних, що стосувалися трансформування Австрії, недопущення розширення автономії Галичини під польською зверхністю та створення української провінції, захист відвойованих у Росії українських етнічних

* Вирішення польського питання було досить ситуативним і не передбачуваним у майбутньому. На початку війни Австро-Угорщина та Німеччина планували поділити підросійську Польщу і об'єднати її з власними територіями. Однак у ході війни, побоюючись, що це призведе до поширення антинімецьких настроїв, вони утворили маріонеткову польську державність. Внаслідок цих дій Четвірний блок отримав нового стратегічного союзника на Східному фронті — Польщу і до 1 млн потенційних багнетів «польського вермахту».

земель — Холмщини, Підляшшя, Волині, Полісся від польських впливів. Однак у відповідь лунали здебільше обґрунтовані зволікання.

Великі надії покладалися і на нового монарха Карла I, який ще як престолонаслідник засвідчив про своє приязне ставлення до українців. Ці сподівання були зміцнені заявами Карла I (листопад 1916 р., лютий 1917 р.), в яких наголошувалося, що «все, включно до окремої української провінції, буде поладнане в користь українського народу» після війни¹⁷¹. Однак на практиці досить двозначна позиція монарха з фактичним потуранням польській стороні лише знижувала активність українського політичного проводу.

Вирішальний вплив на активізацію національного руху в Західній Україні справила Лютнева 1917 р. революція в Росії та початок втілення в практику державотворення українців Наддніпрянщини. Національний громадсько-політичний рух прискорює дистанціювання від Відня, насичується засадами активних політичних дій, що почало межувати з відкритим сепаратизмом. В українському середовищі викристалізуються тісно пов'язані між собою два варіанти вирішення національного питання, які зводилися до такого: створення національної автономії в межах імперії, реформованої у федерацію народів, або об'єднання підавстрійських українських земель з Наддніпрянською Україною. Обидві зазначені перспективи серйозно турбували монархію, яка була неготова сприяти вирішенню першого чи відвернути друге.

УПРепрезентація з відновленням у травні 1917 р. роботи австрійського парламенту разом з фракціями інших слов'янських народів наполягала на «правно-державному переустрої» Австрії в напрямі федеративної держави. В заяві від імені УПРепрезентації, виголошеній 30 травня 1917 р. Є. Петрушевичем, була внесена вимога відтворення українського королівства Галичини і Володимирії. Як бачимо, ці дії нагадували тодішні національно-державницькі обрії, які опановувала громадськість в Наддніпрянській Україні, — широка політична національно-територіальна автономія України у складі федеративної демократичної Російської республіки, об'єднання всіх українських земель, причому не лише «підросійських»¹⁷². Прикметно, що ця заява була зроблена майже одночасно з історичним I Універсалом Центральної Ради.

Однак висловлювані з боку слов'янських народів, українців у тому числі, паради суверенітетів залишалися далекими від втілення. На їх перепоні були австрійські інтереси, які прагнули зберегти Австрію як унітарну державу. Монархія могла запропонувати своїм підданам лише безпредметні переговори. Саме це було запропоновано й українцям. Більше того, виходячи з оцінки того, що існування українського краю поряд із самостійною Україною вірогідно мало призвести до їх з'єднання¹⁷³, наприкінці 1917 р. в урядових колах обстоювалася ідея включення українських земель до складу Польщі, яка, у свою чергу, мала увійти третім рівноправним партнером до Австро-Угорщини.

Таким чином, на відміну від Великої України, де суперечливо, та все ж проходив переговорний процес між Центральною Радою та Тимчасовим

урядом, а стан революційної демократії, межуючи з анархією, дозволяв втілювати принципи автономії, в Австро-Угорщині українські ініціативи здебільше блокувалися урядом. Залишався і відомий фактор гострого національного протистояння. Намір поширення польської державності на Галичину, поглиблення денаціоналізації українців в Угорщині, прагнення румунського загалу Буковини до об'єднання з Румунією, активізація чехословацького руху, який прагнув залучити до себе і українське Закарпаття, знову реанімували небезпеку відтворення ситуації 1848 р., через що політичний провід українства був вимушений триматися опіки Відня.

У той же час успіхи державотворчого процесу, ініційованого Центральною Радою, надихали багатьох підавстрійських українців на більш рішучі дії. Про це свідчили й радикальні вимоги українських старшин (травень 1917 р.) щодо об'єднання Галичини з Великою Україною. Подібні ідеї поширювалися українською стороною і в Європі. Так, у другій половині 1917 р. в Лозанні була видана брошура відомого українського діяча М. Лозинського «Les de la Pologne sur la Galicie», в якій пропагувалися як ідеї української автономії, так і об'єднання всіх українських земель у Великій Україні. У грудні 1917 р. віденське студентське товариство «Січ» прийняло звернення до українського народу з вимогою про негайне об'єднання усіх українських земель в єдину соборну Українську державу¹⁷⁴. Однак висловлені на той час соборницькі прагнення не були підтримані поміркованою більшістю українських політиків, яка і надалі намагалася діяти в правовому полі.

В останній раз в імперії Габсбургів українське питання загострилося під час мирних переговорів у Бресті-Литовському, коли офіційний Відень був вимушений погодитися на створення української галицько-буковинської автономії. Питання про включення до неї Закарпаття було рішуче відкинуто австрійськими дипломатами. Згідно з «Таємним договором між Австро-Угорщиною і Українською Народною Республікою в справі Східної Галичини та Буковини», підписаного 9 лютого 1918 р., уряд приймав зобов'язання не пізніше 31 липня 1918 р. передати для розгляду в парламенті законопроект про утворення українського коронного краю. Влучення українського питання у сферу Брестського мирного договору, за яким воно було «приєднане» до країн Центрального блоку, в перспективі мало вкрай негативні наслідки для української громади, яка фактично стала заручником австро-люлялізму.

В умовах анулювання Австро-Угорщиною таємного договору, прогресованої агонії імперії українські політичні сили в середині 1918 р. переходять на антиавстрійські позиції і фактично вперше, спираючись на наявні політичні інституції та партії, відходять від легітимного тиску на владу до підготовки акту прямої непокори з наміром захистити право українців на політичне самовизначення.

Світова війна, підводячи ризик цілого етапу розвитку української нації Східної та Західної України, призвели лише до гірких і цілком передбачуваних наслідків. Українське питання, на відміну від, скажімо, польського, чеського, сербо-хорватського, не набуло резонансу ані в європейській політиці, ані в межах самих імперій. Наявні варіанти зміни політичного становища українських теренів насправді означали лише зміну форми поневолення. Прагнення національного та соціального визволення українців залишалися осторонь і від інтересів переможної Антанти. Згідно із загальновідомими 14-ма пунктами президента США В. Вільсона, відомих як Програма миру, український народ отримував міжнародні гарантії національного розвитку лише опосередковано, та і то лише на теренах Австрійської монархії¹⁷⁵. Фактично єдиним союзником українців, як й інших недержавних народів, залишалася війна, яка виснажувала імперії та сприяла радикалізації національного руху.

Лише послаблення Російської та Австро-Угорської імперій, які опинилися на грані розпаду, відкрило перспективу для політичної самореалізації українського народу. Однак ця справа була суттєво ускладнена втратами серед українського загалу, економічною розрухою. Загалом українська нація в Наддніпрянщині (численна, що значною мірою робило її самодостатнім і впливовим чинником) та в Західній Україні (локально обмежена, в оточенні сильніших національних загалів) підійшла до історичного рубежу ослабленою і переважно непередготовленою — розірваною фронтами та кордонами, без чіткої стратегії національного руху, впливових союзників, що значно ускладнило наступну боротьбу за національну політичну самореалізацію.

¹ Драгоманов М. Передне слово [до Громади 1878 р.] // Драгоманов М. П. Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук. — К., 1991. — С. 293.

² Див.: Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії. — Париж, 1978. — С. 163–164

³ Див.: Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Вст. ст. С. В. Кульчицького. — К., 1991. — С. 185.

⁴ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 42.

⁵ Серед перших наукових розвідок з цієї проблеми, які почали з'являтися ще у XIX ст., можна навести такі: М. Максимович. О мнимом запустении Украины; М. Костомаров. Две русские народности; М. Грушевський. Звичайна схема «руської» історії й справа національного укладу історії східного слов'янства; М. Грушевський. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения та ін.

⁶ Див.: Ткаченко В., Реєнт О. Цивілізаційний фактор в українсько-російських стосунках // Україна и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы «Круглого стола». — К., 1995. — С. 39; Нагорна Л., Шаповал Ю. Українсько-російські

відносини в історико-політичному контексті: сучасні оцінки // Там само. — С. 62.

⁷ Див.: Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. — К., 1996. — С. 63–64; Субтельний О. Назв. праця. — С. 242.

⁸ Див.: Історія України: курс лекцій: У 2 кн. — Кн. 2. XX століття: Навч. посібник / Мельник Л. Г., Верстюк В. Ф. та ін. — К., 1992. — С. 5; Лановик Б. Д., Матисьякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. — 6-е вид., перероб. і доп. — К., 2004. — С. 382; Порш М. Україна в державному бюджеті Росії. — Катеринослав, 1918. — С. 32; Левинський В. Царская Россия и украинский вопрос. — Женева, 1917. — С. 33.

⁹ Див.: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 14–15.

¹⁰ Див.: Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX — начало XX в. — М., 1991. — С. 314–316; Бойко О. Д. Історія України: Посібник. — К., 2003. — С. 275; История СССР. 1861–1917: Учеб. для студ. / Под ред. В. Г. Тюкавкина. — М., 1989. — С. 156; Українське питання / Пер. з рос., упоряд., передм. та прим. М. С. Тимошика. — К., 1997. — С. 165; Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX століття). — К., 1997. — С. 16.

¹¹ Див.: Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 35–36.

¹² Див.: Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. — Т. 1. — К., 1994. — С. 160.

¹³ Див.: Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України; Український національний рух // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 1. — С. 181, 473; Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К., 2005. — С. 249.

¹⁴ Див.: Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — Спб., 2000. — С. 240–241; Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упорядн.: І. О. Кресіна (керівник) та ін.; За ред. В. Ф. Панібудьласки. — К., 1997. — Ч. 1. — С. 260–261.

¹⁵ Наши задачи // Украинская жизнь. — 1912. — № 1. — С. 7.

¹⁶ Аксаков И. С. По поводу письма Ригера о польском вопросе // Аксаков И. С. Сочинения. — Т. 3. Польский вопрос и Западно-Русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. — Изд. 2-е. — Спб., 1900. — С. 90.

¹⁷ Див.: Лисяк-Рудницький І. Український національний рух // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 1. — С. 474.

¹⁸ Див.: Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. 2. — Варшава, 1933. — С. 401–402.

¹⁹ Див.: Левинський В. Назв. праця. — С. 45–53.

²⁰ Там само. — С. 33.

²¹ Див.: Ткаченко В., Реєнт О. Цивілізаційний фактор в українсько-російських стосунках. — С. 38.

²² Див.: Сфремов С. Масонство на Україні // Наше минуле. — 1918. — № 3. — С. 65–73.

²³ Кирило-Методіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР, Археограф. комісія та ін.: упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. — К., 1990. — Т. 1. — С. 258.

- ²⁴ Див.: *Лосев І.* Російська інтелігенція й українське питання на початку ХХ ст. // *Сучасність*. — 1999. — № 11. — С. 120.
- ²⁵ Див.: *Драгоманов М.* Переднє слово [до Громади 1878 р.] // *Драгоманов М. П.* Вибране. — С. 320–321.
- ²⁶ Див.: Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. — К., 1993. — С. 17–22.
- ²⁷ Див.: *Мейс Дж.* Українська державність: ідеї, концепції, моделі // *Українська державність у ХХ столітті*. — К., 1996. — С. 79.
- ²⁸ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки нової України // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — Т. 1. — С. 188–190.
- ²⁹ Див.: *Бевз Т.* Між романтикою і реалізмом (сторінки історії УПСР). — К., 1999. — С. 27.
- ³⁰ Див.: *Історія України: нове бачення* / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій, В. Ф. Солдатенко та ін.; під ред. В. А. Смоля. — К., 2000. — С. 170.
- ³¹ Див.: *Політична історія України ХХ ст.: У 6 т.* / Редкол.: І. Ф. Курас (голова), та ін. — К.: Генеза, 2002. — Т. 1. — С. 127, 134, 135; *Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку* / В. Ф. Солдатенко (керівник). — К., 2007. — С. 48.
- ³² Див.: *Феденко П.* Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. — Подєбради, 1934. — С. 9.
- ³³ Див.: *Горовий Б.* Питання автономії України у діяльності українських (національних) політичних партій початку ХХ ст.: виникнення, розвиток, порівняльна характеристика // *Український історичний збірник*. — Випуск 7. — К., 2004. — С. 239–248.
- ³⁴ Див.: *Хейман С.* Кістяківський: боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / пер. з англ. — К., 2000. — С. 166.
- ³⁵ Див.: Українські політичні партії кінця ХІХ — початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали. — С. 29–40.
- ³⁶ Див.: *Україна в ХХ столітті (1900–2000): Зб. документів і матеріалів* / Упоряд: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев та ін. — К., 2000. — С. 18–19.
- ³⁷ Див.: *Україна в ХХ столітті (1900–2000): Зб. документів і матеріалів*. — С. 15–17; 20–22; *Любовець О. М.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років: Монографія. — К., 2005. — С. 45.
- ³⁸ Див.: *Щербак Н.* Дискусії про шляхи вирішення національного питання в Російській імперії на початку ХХ ст. // *Наукові записки ІПіЕНД*. Вип. 18. — К., 2002. — С. 71.
- ³⁹ Див. ширше: *Самолов Ф.* Національна програма російських конституційних демократів на початку ХХ ст.: українське та польське питання // *Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин*. Збірник наукових праць / За ред. П. М. Чернеги. — Київ–Краків, 2002. — С. 24–25; *Щербак Н.* Дискусії про шляхи вирішення національного питання в Російській імперії на початку ХХ ст. — С. 71–76.
- ⁴⁰ Цит. за: *Клейнер І.* Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання: Вселюдськість у шатах націоналізму. — Київ–Торонто–Едмонтон, 1995. — С. 102.
- ⁴¹ Див.: «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах. — Ч. 3. — К., 1999. — С. 55.
- ⁴² Див.: *Грушевський М.* Конституційне питання і українство в Росії // *Літературно-науковий вісник*. — Львів. — 1905. — Т. 30. — С. 245–258.

- ⁴³ Див.: *Україномовна преса Росії 1905–1907 рр.: Анотований покажчик періодичних видань* / Укл. О. І. Сидоренко. — К., 1987. — С. 5.
- ⁴⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 1161. — Арк. 1, 156, 159; Ф. 2162. — Оп. 2. — Спр. 114. — Арк. 106.
- ⁴⁵ Цит. за: *Щербак М. Г., Щербак Н. О.* Назв. праця. — С. 24.
- ⁴⁶ Див.: *Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку*. — С. 64–65.
- ⁴⁷ Див.: *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 549.
- ⁴⁸ Див.: *Каптелер А.* Россия — многонациональная империя. — М., 2000. — С. 251–253.
- ⁴⁹ Там само. — С. 254.
- ⁵⁰ Див.: *Демкович-Добрянський М.* Україна і Росія: Історичні нариси на теми російського імперіалізму. — Рим, 1989. — С. 66.
- ⁵¹ Див.: *Левинський В.* Назв. праця. — С. 13–14.
- ⁵² Див.: *Щеголев С.* Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. — К., 1914. — С. 96.
- ⁵³ Див.: *Політична історія України ХХ ст.* — Т. 1. — С. 284.
- ⁵⁴ Див.: *Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали*. Довідник. — Ч. 1. — С. 306.
- ⁵⁵ Див.: *Петлюра С. В.* О переоценке // *Украинская жизнь*. — 1913. — № 1. — С. 5.
- ⁵⁶ Див.: *Хейман С.* Назв. праця. — С. 188.
- ⁵⁷ Див.: «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — Ч. 3. — С. 60.
- ⁵⁸ *Щеголев С.* Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. — С. 4.
- ⁵⁹ Див.: *Щеголев С.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — С. 526, 537; *Стороженко А. В.* Происхождение и сущность украинофильства. — Второе изд. — К., 1912. — С. 52–55.
- ⁶⁰ Докладніше див.: *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993. — С. 386–391; «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — Ч. 2. — С. 436–441.
- ⁶¹ Див.: *Жаботинський В.* Про мови та інше // *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. — Б/м, 1983. — С. 62.
- ⁶² Див.: *Щербак М. Г., Щербак Н. О.* Назв. праця. — С. 42.
- ⁶³ Nationalitäten und identitäten in Ostmitteleuropa: Festschrift aus Anlab des 70. Geburtstages von Richard Georg Plaschka. — Wien-Koln-Weimar-Bohlau, 1995. — S. 56; *Трайнин И. П.* Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. — М., 1947. — С. 109; *Украинский народ в его прошлом и настоящем* / под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского, Ф. Е. Корша, А. Е. Крымского, М. И. Туган-Барановского, А. А. Шахматова. — Т. П. — Петроград, 1916. — С. 410–411, 425; *Історичні передумови воз'єднання українських земель* / Ф. І. Стеблій, Я. Д. Ісаєвич, С. А. Макарчук та ін. — К., 1989. — С. 308; *Енциклопедія українознавства*. В 2 т. / під гол. ред. В. Кубійовича. — Т. 1. — Кн. 1. — Мюнхен — Нью-Йорк, 1949. — С. 170. *Добрянський О.* Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ — початку ХХ ст. — Чернівці, 1999. — С. 70, 74; *Ботушанський В.* Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму. — К., 1975. — С. 110.

- ⁶⁴ Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) на ін. — К., 1991. — Т. 1. — С. 3.
- ⁶⁵ Див.: *Возняк М.* Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії з 26 ілюстраціями. — Львів, 1924. — С. 5–10; *Охримович Ю.* Розвиток української національно-політичної думки (Від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). — Нью-Йорк, 1965. — С. 27.
- ⁶⁶ Див.: *Kant R.* The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918. — New York, 1950. — P. 29.
- ⁶⁷ Див.: *Гнатюк В.* Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880 рр.). — Відень, 1916. — С. 3; *Возняк М.* Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії... — С. 5; *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. — Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. — К., 1992. — С. 334.
- ⁶⁸ Див. ширше: *Яремчук В. Д.* Вплив національної ідеї на визвольну боротьбу в західноукраїнському регіоні на початку XX ст. // Події і особистості революційної доби / Збірник. — К., 2003. — С. 7–11.
- ⁶⁹ Див.: *Антонович М.* Історія України. — Т. 4. Нова доба. — Прага, 1942. — С. 69; *Щурат В.* Речник незалежної України в 1848 р. о. Василь Подолинський // *Щурат В.* На досвідку нової доби. Статті і замітки. До історії відродження Галицької України. — Львів, 1919. — С. 135; *Охримович Ю.* Назв. праця. — С. 37.
- ⁷⁰ Див.: *Енгельс Ф.* Німеччина і панславизм // *К. Маркс і Ф. Енгельс.* Твори. — К., 1962. — Т. 11. — С. 202.
- ⁷¹ Див.: *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 24.
- ⁷² Див.: *Антонович М.* Назв. праця. — С. 72.
- ⁷³ Див.: *Подолинський В.* Слово перестороги / Інститут українознавства ім І. Крип'якевича НАН України; Упорядн. Ф. Стеблій. — Львів, 2001. — С. 55.
- ⁷⁴ Див.: *Охримович Ю.* Назв. праця. — С. 5–6.
- ⁷⁵ Див.: *Левецький К.* Українські політики: силуети наших давніх послів і політичних діячів. — Львів, 1936. — С. 16.
- ⁷⁶ Цит. за: *Трофимович В. В., Романюк Р.* Українсько-польська проблематика в політиці Австро-Угорщини на початку Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи / Матеріали міжнародної наукової конференції (14–15 травня 1998 р.). — К., 1998. — С. 26.
- ⁷⁷ Див.: *Авербух Р. А.* Царская интервенция в борьбе с венгерской революцией. 1848–1849. — М., 1935. — С. 53.
- ⁷⁸ Див.: *Возняк М.* Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії... — С. 178; *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті) — Львів, 2003. — С. 71.
- ⁷⁹ *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // *Франко І.* Збір. тв. у 50 т. — Т. 41. — С. 348.
- ⁸⁰ Див.: *Драгоманов М.* Русские в Галиции // *Драгоманов М. П.* Политические сочинения. — Т. 1. Центр и окраины. — М., 1908. — С. 293.
- ⁸¹ Див.: Вестник законов державных. 1867. — Вена, 1867. — Часть LXI. — № 142. — С. 113.
- ⁸² Див.: *Бисмарк О.* Мысли и воспоминания / пер. с немецкого под ред. проф. А. С. Ерусалимского. В 3 т. — Т. 2. — М., 1940. — С. 213.

- ⁸³ Цит. за: *Лисяк-Рудницький І.* Українці в Галичині під австрійським пануванням // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — Т. 1. — С. 422.
- ⁸⁴ Див.: *Левецький К.* Українські політики: силуети наших давніх послів і політичних діячів. — С. 28.
- ⁸⁵ Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. II. — С. 421.
- ⁸⁶ Див.: *Трайнин И. П.* Назв. праця. — С. 239; *Франко І.* І ми в Європі // Жите і слово. — Львів. — 1896. — Кн.1. — С. 1–9.
- ⁸⁷ Цит. за: *Тейлор А. Дж. П.* Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / переклад з англ. — Львів, 2002. — С. 211.
- ⁸⁸ Див.: *Трайнин И. П.* Назв. праця. — С. 246; *Сірополько С.* Історія освіти в Україні. — К., 2001. — С. 637.
- ⁸⁹ Див.: *Трайнин И. П.* Назв. праця. — С. 182.
- ⁹⁰ Див.: *Субтельний О.* Назв. праця. — С. 273; *Макаручук С.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. — Львов, 1983. — С. 86.
- ⁹¹ Див.: *Добржанський О.* Назв. праця. — С. 85.
- ⁹² Див.: *Пристер Е.* Краткая история Австрии. — М., 1952. — С. 474.
- ⁹³ Див.: *Левинський В.* Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. — К., 1914. — С. 1; *Субтельний О.* Назв. праця. — С. 273; Історичні передумови возз'єднання українських земель. — С. 308–309; *Трайнин В. П.* Назв. праця. — С. 129; *Добржанський О.* Назв. праця. — С. 81.
- ⁹⁴ Див.: *Сарбей В. Г.* Національне відродження України. — Т. 9. — К., 1999. — С. 176.
- ⁹⁵ Див.: Зарубіжні українці / Лазебник С. Ю. (кер. авт. кол.), Лещенко Л. О., Макаручук Ю. І. та ін. — К., 1991. — С. 23–25; *Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д.* Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття (статистико-демографічне дослідження). — Львів, 1996. — С. 84–85; *Бевз Т., Яремчук В.* Феномен української еміграції кінця XIX — початку XX ст. (за матеріалами Ю. Бачинського) // Наукові записки ІПіЕНД. Вип. 18. — С. 62; Енциклопедія українознавства. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 149; *Осечинський В.* Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. — Львів, 1954. — С. 39.
- ⁹⁶ Див.: Енциклопедія українознавства. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 170, 171; Історичні передумови возз'єднання українських земель. — С. 307; *Добржанський О.* Назв. праця. — С. 70, 71, 74; *Копчак С. І., Мойсеєнко В. І., Романюк М. Д.* Назв. праця. — С. 17–28.
- ⁹⁷ Див.: *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939 р.). — Івано-Франківськ, 1993. — С. 110.
- ⁹⁸ Див.: *Добржанський О.* Назв. праця. — С. 82, 85.
- ⁹⁹ Див.: *Полонська-Василенко Н.* Назв. праця. — Т. 2. — С. 339.
- ¹⁰⁰ Див.: Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (соціально-політичні і правові основи). — Львів, 1985. — С. 10; Енциклопедія українознавства. — Т. 1. — Кн. 3. — С. 933; *Сірополько С.* Назв. праця. — С. 637.
- ¹⁰¹ Див.: Драгоманов М. до Павлика М. // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). — Т. II. / Зладив М. Павлик. — Чернівці, 1910. — С. 270; Передне слово [до Громади 1878 р.] // *Драгоманов М. П.* Вибране. — С. 305.
- ¹⁰² Див.: Галичина, Буковина, Угорська Русь: сост. сотр. журн. «Украинская жизнь». Изд. 2-е, доп. — М., 1915. — С. 268.

- ¹⁰³ Див.: Енциклопедія українознавства / гол. ред. В. Кубійович. — Париж–Нью-Йорк, 1976. — С. 974, 990.
- ¹⁰⁴ Див.: *Грушевський М.* Украинский Пьемонт // *Грушевський М.* Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. — Спб., 1907. — С. 116; *Грушевський М.* Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Там само. — С. 51.
- ¹⁰⁵ Див.: *Кантелер А.* Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 107–108.
- ¹⁰⁶ Див.: Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття: програмові і довідкові матеріали. — С. 12, 13; *Павлик М.* Переписка М. П. Драгоманова з Ю. Бачинським // Житє і слово. — Львів. — 1897. — Кн. 3. — С. 237; *Возняк М.* Велетень думки і праці: Шлях життя і боротьби Івана Франка. — К., 1958. — С. 295.
- ¹⁰⁷ Див.: *Бачинський Ю.* Україна irredenta. 3-є вид. — Берлін, 1924. — С. 96–97.
- ¹⁰⁸ Там само. — С. 164.
- ¹⁰⁹ Див.: Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття: програмові і довідкові матеріали. — С. 28; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: В 3 т. / Упорядн. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. — Б.м., 1983. — Т. 1. — С. 53–56.
- ¹¹⁰ Українські політичні партії кінця XIX — початку XX століття: програмові і довідкові матеріали. — С. 23.
- ¹¹¹ Див.: *Крип'якевич І.* Всесвітня історія: У 3-кн. — Кн. 3. Найновіші часи. — К., 1995. — С. 229–230.
- ¹¹² Див.: *Плекан Ю.* Політичні та ідеологічні аспекти українського питання в Австро-Угорській імперії // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 6. — К., 2002. — С. 76–77.
- ¹¹³ Див.: *Лозинський М.* З австрійської України // Літературно-науковий вісник (Далі — ЛНВ). — 1907. — Т. 39. — Кн. 8–9. — С. 405.
- ¹¹⁴ Див.: *Грушевський М.* Під нинішню хвилю // *Грушевський М.* Наша політика. — Львів, 1911. — С. 11–12.
- ¹¹⁵ Див.: *Франко І.* Наше теперішнє положення // *Франко І.* Зібр. тв. у 50-ти т. — Т. 46. — Кн. 1. — С. 307.
- ¹¹⁶ Див.: *Левіцький К.* Українські політики: сільвети наших давніх послів і політичних діячів 1907–1914 рр. — Львів, 1937. — С. 38.
- ¹¹⁷ Див.: *Плекан Ю.* Назв. праця. — С. 80.
- ¹¹⁸ Див.: *IGNOTUS.* З австрійської України: кілька підрахунків // ЛНВ. — 1913. — Т. 62. — Кн. 3. — С. 561; *IGNOTUS.* З австрійської України // ЛНВ. — 1913. — Т. 63. — Кн. 5. — С. 555.
- ¹¹⁹ Див.: *Андрусишин Б.* Україна в роки Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи / Матеріали міжнародної наукової конференції (14–15 травня 1998 р.). — С. 18; *Шандор В.* Закарпаття: історично-правний нарис від IX ст. до 1920. — Нью-Йорк, 1992. — С. 142; *Щеголев С.* Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. — С. 130.
- ¹²⁰ Див.: *Левіцький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914 рр. На підставі споминів та документів. — Ч. 1. — Львів, 1926. — С. 687.
- ¹²¹ Див.: *Kjellen R.* Die politische Probleme des Weltkrieges. — Leipzig und Berlin, 1918. — S. 73; *Setton-Watson R. W.* Europe in the Melting Pot. — London, 1919. — P. 212.

- ¹²² Див.: Політична історія України. XX ст. — Т. 1. — С. 343–345; Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівн. авт. кол. — К., 1996. — С. 132–134.
- ¹²³ Див. ширше: *Яремчук В.* Ідея «Київського королівства» О.Бісмарка та її наслідки // Діалог. — 2000. — № 1. — С. 89–91.
- ¹²⁴ Див.: Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. — С. 131–136; *Науманн Ф.* Срединная Европа (Mitteleuropa). — Петроград, 1918. — С. 54–69; Історичні передумови воз'єднання українських земель. — С. 358.
- ¹²⁵ Див.: Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. — С. 228–229. *Трофимович В. В., Романюк Р.* Українсько-польська проблематика в політиці Австро-Угорщини на початку Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи / Матеріали міжнародної наукової конференції (14–15 травня 1998 р.). — С. 27–29.
- ¹²⁶ Цит. за: *Голубенко П.* Назв. праця. — С. 23
- ¹²⁷ Див.: *Феденко П.* Назв. праця. — С. 39, 54; *Левинський В.* Назв. праця. — С. 38.
- ¹²⁸ Див.: Українське питання. — С. 179.
- ¹²⁹ Див.: Торжество історичної справедливості. Закономірність воз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. — Львів, 1968. — С. 298–299; Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. — С. 147–149; *Левіцький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914–1918 / з ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Ч. III. — Львів, 1930. — С. 651.
- ¹³⁰ Див.: Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз. — С. 139–141.
- ¹³¹ Див.: «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.). — Ч. 2. — С. 404.
- ¹³² Див.: *Любовець О. М.* Назв. праця. — С. 19.
- ¹³³ Див.: Новітня історія України (1900–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. — К., 2000. — С. 129.
- ¹³⁴ Див.: До українського народу в Росії // Національні процеси в Україні: історія і сучасність Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. — Ч. 1. — С. 372–373; До громадської думки Європи // Там само. — С. 374–375.
- ¹³⁵ Див.: Історія України: Нове бачення. — С. 203; *Назарук Ю.* Організаційно-політична діяльність Олександра Скорописа-Йолтуховського серед полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині (1914–1917 рр.) // Наукові записки ІПіЕНД. Випуск 26. — К., 2004. — С. 126.
- ¹³⁶ *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). — Ч. I. — Репринтне відтворення вид. 1920 року. — К., 1990. — С. 41.
- ¹³⁷ Див.: История СССР с древнейших времен до наших дней. Серия первая. — Т. VI. Россия в период империализма (1900–1917). — М., 1968. — С. 588–589.
- ¹³⁸ Див.: *Щербак Н.* Заборона українського слова (до 130-річчя з часу видання Емського указу 1876 р.) // Українознавство — 2006. Календар-щорічник / Упоряди. В. Піскун, А. Цілко, О. Щербатюк. — К., 2005. — С. 141–142.
- ¹³⁹ Цит. за: *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні початку XX ст.: політичний та регіональний виміри // Наукові записки ІПіЕНД. Випуск 13. — К., 2000. — С. 8, 9.

- ¹⁴⁰ Русова С. Мої спомини. 1879–1915 // За сто літ. — 1928. — Кн. 3. — С. 203.
- ¹⁴¹ Див.: Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). — К., 2001. — С. 86.
- ¹⁴² Петлюра С. Рік мовчання // Петлюра С. В. Статті / Упоряд. та авт. передм. О. Климчук. — К., 1993. — С. 168–169.
- ¹⁴³ Цит. за: Сарбей В. Г. Назв. праця. — С. 297.
- ¹⁴⁴ Див.: Казанська Т. І. Німці-виселенці українських губерній у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск IV. — К., 2002. — С. 90; Сердюк О. В. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Там само. — С. 114–115.
- ¹⁴⁵ Полонська-Василенко Н. Назв. праця. — Т. 2. — С. 447.
- ¹⁴⁶ Див.: Любченко В. Б. Нереалізований проект створення на південному Кавказі «Галицького козацтва» як один із способів розв'язання проблеми біженців, породженої весняно-літніми 1915 р. поразками російської армії на Південно-Західному фронті // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск IV. — С. 46.
- ¹⁴⁷ Див.: Реєнт О. П., Сердюк О. В. Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 422.
- ¹⁴⁸ Див.: Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К., 2003. — С. 311–312.
- ¹⁴⁹ Див.: Булгаков В. П. Феномен революційного націоналізму в Росії // Росія в XX веке: Проблемы национальных отношений. — М., 1999. — С. 208, 212; Bonusiak W., Bonusiak S. Stosunki Polsko-Ukrainskie w II polowie XIX i XX w. Proba periodyzacji // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича, 5 жовтня 2000 р., Чернівці. — Чернівці, 2001. — С. 215, 216.
- ¹⁵⁰ Див.: Любченко В. Б. Назв. праця. — С. 45–51.
- ¹⁵¹ Див.: Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція і історіографія. — К., 1997. — С. 115–117.
- ¹⁵² Див.: Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — С. 101; Реєнт О. Світова війна і загострення суспільної кризи в Україні // Перша світова війна і слов'янські народи / Матеріали міжнародної наукової конференції (14–15 травня 1998 р.). — С. 9–11.
- ¹⁵³ Див.: Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914 рр. На підставі споминів та документів. — Ч. 2. — С. 720–722.
- ¹⁵⁴ Див.: Енциклопедія українознавства. — С. 491.
- ¹⁵⁵ Див.: Правда про унію: Документи і матеріали / Ред.-кол.: Д. А. Яремчук (голова) та ін. — 3-є вид., доп. — Львів, 1981. — С. 137–140; Nornykiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914–1922, deren Bedeutung und historische Hintergruende. — Philadelphia: Ferdinand Berger, Printing house Horn, 1966–1968. — Bd. 1 — S. 8.
- ¹⁵⁶ Див.: Франко І. Свобода і автономія // Франко І. Збір. тв. у 50 т. — Т. 45. — С. 443; Ленін В. І. Про право нації на самовизначення // Ленін В. І. Повне збір. тв. — Т. 25. — С. 257.
- ¹⁵⁷ Трофимович В. В., Романюк Р. Назв. праця. — С. 24.
- ¹⁵⁸ Див.: Голубець М. Велика історія України. З найдавніших часів до 1929 р.: У 18 зшитках. — Львів, 1935. — Зшиток 16. — С. 750; Історичні передумови возз'єднання українських земель. — С. 357.

- ¹⁵⁹ Див.: Попик С. Д. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. — Київ–Чернівці, 1999. — С. 108, 113.
- ¹⁶⁰ Див.: Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. — Ч. III. — С. 76.
- ¹⁶¹ Див.: Нагаєвський І. Назв. праця. — С. 58; История городов и сел Украинской ССР: в 26-ти т. Львовская обл. — К., 1978. — С. 33; Осечинський В. Назв. праця. — С. 98; Васюк Л. И. Революционное движение на Буковине в конце XIX — начале XX в. — Львов, 1990. — С. 60.
- ¹⁶² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. Вид. 2-е. — Мюнхен, 1969. — С. 37.
- ¹⁶³ Див.: Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954 — С. 6; Левинський В. Назв. праця. — С. 39–40.
- ¹⁶⁴ Див.: Історичні передумови возз'єднання українських земель. — С. 359, 396; Левинський В. Назв. праця. — С. 36; Ястребов Н. В. Галиція накануне Великой войны 1914 года. С картой Галиции и Буковины с Угорской Русью. — Петроград, 1915. — С. V–VII, С. 5–6; Петлюра С. Негативні риси полеміки навколо українського питання // Петлюра С. В. Статті. — С. 146–147.
- ¹⁶⁵ ЦДІА України. — Ф. 274. — Оп. 5. — Спр. 42. — Арк. 19–28.
- ¹⁶⁶ Див.: Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. Випуск IV. — С. 60.
- ¹⁶⁷ Див.: Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. Сессия третья. — Петроград, 1915. — С. 43.
- ¹⁶⁸ Див.: Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — С. 13.
- ¹⁶⁹ Див. ширше: Буковина: історичний нарис. — Чернівці, 1998. — С. 208–213.
- ¹⁷⁰ Див.: Волошин А. Чи була в Закарпатті Україна? // Літопис червоної калини. — 1991. — № 4. — С. 58.
- ¹⁷¹ Див.: Киричук Ю. Українсько-польські відносини. Східна Галичина початку XX століття // Республіканець. — 1993. — № 10. — С. 14; Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. — Ч. III. — С. 519–521.
- ¹⁷² Див.: Грушевський М. Якої ми хочемо автономії й федерації // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 125.
- ¹⁷³ Див.: Нагаєвський В. Назв. праця. — С. 172.
- ¹⁷⁴ Державний архів Львівської області. — Ф. 350. — Оп. 1. — Спр. 4042. — Арк. 125; Кухар Р. Віденська Січ. Історія Українського Академічного Товариства «Січ» у Відні (1868–1947). — К., 1994. — С. 55–62.
- ¹⁷⁵ Див.: Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. — Ч. III. — С. 709.

III

ПОВАЛЕННЯ САМОДЕРЖАВСТВА Й ДОСВІД НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ НА ШЛЯХУ РЕСПУБЛІКАНСЬКО- ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ (березень 1917 — квітень 1918 рр.)

§ 1. Трансформація політичної системи, створення нових органів влади

Політична система суспільства — єдине цілісне утворення. Однією із важливих характеристик будь-якої соціальної цілісності є те, що її елементи знаходяться у постійній взаємодії один з одним. Тому в науковому дослідженні політична система розглядається також з динамічного боку, її необхідно розцінювати ще як певну процедуру, аналізувати як політичний процес.

Упродовж значної частини історії людства радикальною і не передбачуваною формою політичних процесів, пов'язаних насамперед з руйнуванням, а не творенням, були революції. У *революційному політичному процесі* зміни його внутрішніх параметрів відбуваються шляхом різкого вирішення накопичених протиріч. Революція політична є корінним переворотом у житті суспільства, у процесі якого відбувається зміна державної влади і панівних форм власності.

Політичний процес розкриває рух, динаміку, еволюцію політичної системи, зміни її стану в часі й просторі. *Політичний процес являє собою сукупність дій інституалізованих і неінституалізованих суб'єктів щодо здійснення своїх специфічних функцій (дисфункцій) у сфері влади, й у кінцевому підсумку призводить до розвитку або занепаду політичної системи суспільства.*

Стосовно суспільства загалом політичний процес розкриває взаємодію соціальних і політичних структур, тобто показує, як воно формує свою державність. Держава, в свою чергу, «завойовує» суспільство. З погляду внутрішнього змісту політичного процесу виражає начебто технологію здійснення влади, становить сукупність відносно самостійних, локальних взаємодій суб'єктів, структур і інститутів, зв'язаних тими чи іншими специфічними цілями й інтересами на підтримку (або зміну) системи правління.

Політичний процес розгортається в межах політичної системи суспільства, у регіональних і глобальних масштабах. У ньому взаємодіють різні фактори, внаслідок чого і стаються зміни в політичній сфері. Як відбувалася трансформація політичної системи України ми спробуємо відтворити на подіях березня 1917 — квітня 1918 р.

Революційні події лютого 1917 р. в Російській імперії започаткували докорінні зміни всіх державно-правових, політичних, національних і суспільних відносин у державному організмі, проходили зміни усього суспільного і політичного життя.

Розпочався процес руйнування старої влади. Було створено Тимчасовий уряд — орган верховної влади, функції якої він мав виконувати до Установчих зборів. Вибори до органів місцевого самоврядування мали проводитися на підставі загального, рівного, прямого, таємного голосування. Проголошувалася свобода слова, друку, спілок, зборів, страйків. У національному питанні уряд дотримувався ліберальної позиції, заявляючи про співчуття до національно-культурного самовизначення. Однак питання про місцеву автономію і державний устрій належали до компетенції Установчих зборів.

Тимчасовий уряд приступив до перебудови державного устрою. Були скасовані генерал-губернаторства. На чолі адміністративного апарату стали губернські й повітові комісари. У губерніях і великих містах створювалися Виконавчі комітети об'єднаних громадських організацій.

1 березня 1917 р. голова Київської міської управи Ф. Бурчак отримав телеграму Тимчасового уряду за підписом колишнього голови Державної думи М. Родзянка, у якій повідомлялося про події у Петрограді¹. У міській управі зразу ж була скликана нарада, учасники якої висловили підтримку новій владі та вирішили створити авторитетний громадський орган, який би мав вплив на всі верстви населення. До складу новоствореного Виконавчого комітету об'єднаних громадських організацій увійшли представники міської управи, комітету південно-західного земського союзу, київської губернської і повітової земських управ, комітету союзу міст, військово-промислового комітету, професійних спілок робітників, робітничих лікарняних кас, спілки кооператорів м. Києва, загального комітету купецького товариства, біржового комітету, представників національних організацій (польської, російської, єврейської), місцевих газет, товариств швидкої допомоги учням у вищих навчальних закладах — усього 12 представників². Серед них було четверо українців: М. Порш, А. Ніковський, С. Єфремов, П. Паламарчук та прихильник українства — барон Ф. Штейнгель. Загалом Виконавчий комітет мав яскраво виражений проросійський характер і був, як зазначав Д. Дорошенко, найвищою владою у Києві упродовж перших трьох місяців після лютневих подій у Петрограді³. Аналогічні комітети починають створюватися і в усіх губернських та повітових містах. Паралельно запроваджується інститут губернських комісарів Тимчасового уряду.

Після повалення самодержавства з'являється цілий ряд нових організацій, зокрема, рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, професійних спілок, різноманітних комітетів, об'єднань, товариств, груп та ін. Найбільш масово створювалися ради робітничих і солдатських депутатів. Це були класові представницькі органи, які мали досвід революційної боротьби 1905–1907 рр. В Україні у перші тижні революції 1917 р. виникло близько 170 рад, а до кінця червня їх було вже 252⁴. Поступово вони почали претендувати на владні функції у новоствореній політичній системі.

Аналізуючи події березня 1917 — квітня 1918 р. в історії України, є всі підстави стверджувати, що у цей період відбулися особливо значні суспільні трансформації, які торкалися усіх сфер життя. Суспільно-політичні зміни варто розглянути, насамперед, як процес трансформації політичної системи суспільства; соціально-економічних процесів; «політичної людини» (особа, еліта, колектив, організація, партія), політичної культури суспільства і особи. Варто зазначити, що спочатку суспільні трансформації торкалися усієї території колишньої Російської імперії, і лише згодом вони почали набувати національного характеру. Загальний процес демократизації суспільного життя, складовою частиною якого було піднесення українського національно-визвольного руху, зумовило відродження діяльності українських політичних партій і створення єдиного українського центру.

Лютнева революція сприяла переходу від нелегальної діяльності українських політичних партій до легальної, що привело не тільки до їх поступового включення у політичну систему, яка оформлялася, а й до формування реальної багатопартійності.

Повалення царського режиму зумовило поживлення в Україні організаційної роботи партій. По всій Україні відновлювали роботу первинні партійні організації, що існували раніше, а також утворювалися нові. П. Христюк вважав, що у перші дні революції «мусіли українські політичні групи і течії цілком природно використати для самоорганізації і вироблення своїх сталих партійних програмів»⁵. Політичні партії здобули шанс на реалізацію своїх програмних задумів. Програмні документи більшості українських політичних партій свідчать: ідея української державності здебільшого набувала форми національно-територіальної автономії у складі федеративної Росії. Запровадження такої автономії пов'язувалося з революційно-демократичною формою державності у масштабах усієї колишньої царської Росії.

Загальним об'єднувальним центром стало Товариство українських поступовців (ТУП), яке 3 березня 1917 р. скликало нараду. У її роботі брали участь не лише члени ТУП, а й представники студентської молоді, кілька військових, серед них М. Міхновський, Н. Король, полковник М. Глинський, капітан Ю. Ган; представники соціалістичних партій: Д. Антонович, І. Стещенко, А. Степаненко⁶. Члени ТУП проінформували присутніх про намір створити загальноукраїнський центр, який мав стати центром культурно-просвітньої роботи. Представники соціалістичних партій, а також військових виступили проти того, щоб організація, яка започатковувалася, відстоювала б лише культурно-просвітницькі інтереси, наполягали на необхідності громадсько-політичної інституції. До цього, зрештою, пристає більшість учасників засідання, що знаходить закріплення у рішенні створити всеукраїнську організацію — Центральну Раду. Сама назва є підтвердженням традиції українства називати найвищі представницькі органи — радами, а словом «центральна» підкреслювалося, що це орган, який буде виконувати особливі функції і є головним, стрижневим. Один із лідерів есерівської партії, Н. Григорієв стверджував, що українська інтелігенція почала творити

свою українську народну владу несвідомо за системою рад, маючи на увазі тяжіння до рад як революційних органів, що існували в 1905–1907 рр.

Було обрано організаційний комітет, до складу якого увійшли як представники ТУП, так й інших організацій: В. Науменко, Д. Дорошенко, В. Антонович, І. Стещенко, А. Степаненко, М. Міхновський, В. Павленко.

Центральна Рада стала витвором революції, яскравим свідченням інтенсивного зростання національної свідомості українського народу. Однією з причин її створення було і те, що всі ті громадські організації, комітети, об'єднання, ради, які після революції створювала російська революційна демократія, не тільки не звертали уваги на задоволення потреб українського революційного руху, а й подекуди відверто вороже ставилися до вимог українців.

Роз'яснюючи зумовленість створення Центральної Ради, М. Грушевський писав: «Треба було забезпечити волю України, відновити її старе народовладдя, право народу правити самому всіма своїми справами. Для цього, як упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатися у спільній одностайній політичній організації на весь час, поки буде досягнена спільна широка національно-територіальна автономія України в федеративній республіці російській»⁷. Об'єднуючись і створюючи всеукраїнську організацію, українські діячі тим самим почали трансформувати стару політичну систему, яка ніколи у своєму складі не мала національної організації. Новостворена інституція, перш за все, відрізнялася від попередніх своєю метою і завданнями.

Один із відомих діячів Центральної Ради, генеральний писар П. Христюк цілком слушно зазначав, що «закладено було Ц. Раду по зразку російських «комітетів об'єднаних громадських організацій» з тою тільки різницею, що рада мала бути не міським чи губерніальним центром, а всеукраїнським. Через це до складу ради спочатку ввійшли делегати міських київських українських культурно-просвітніх, громадських і політичних установ, а також і тих всеукраїнських установ, які мали свої центральні осередки в Києві (представники політичних партій, кооперації, духовенства, вчителів, студентів, вояків). Якогось певного, заздалегідь виробленого плану діяльності Центральна Рада на початку свого існування не мала. Так само не був усталений і її склад. І це вийшло потім як раз на добре. Склад Ради, її завдання і методи роботи еволюціонували без великих внутрішніх перешкод разом з розвитком української революції»⁸. Трансформація кількісного складу Центральної Ради відтворена у табл. 1 (див. с. 120).

За порівняно незначний період існування Центральної Ради сталися значні зміни у її структурі, функціях, органах, кількісному та персональному складі. Одним з першим організаційних кроків було формування президії у складі: М. Грушевського (голова), В. Науменка (заступник голови), Д. Антоновича (товариша голови), С. Веселовського (писаря), В. Коваля (скарбника). Уже 10 березня 1917 р. було запропоновано створити «комісії на зразок окремих міністерств». Поява останніх ставилася у залежність від «постаючих потреб», причому кожна з них повинна була надрукувати в кількох

Таблиця 1

Кількісний склад Центральної Ради

Склад Центральної Ради	Період	Кількість членів
Перший склад Центральної Ради	7 березня – 7 квітня 1917 р.	94
Склад Української Центральної Ради, обраний Українським національним конгресом	8 квітня 1917 р.	122*
Склад Української Центральної Ради після поповнення її представниками національних меншин	11 липня 1917 р.	588
Склад Української Центральної Ради, затверджений мандатною комісією шостих Загальних Зборів	8 серпня 1917 р.	798**

* На Національному конгресі було обрано 115 осіб, а упродовж квітня було ще семеро кооптовано.

** Це кількість усіх членів Ради, з них обраних було 643. (Дослідники В. Верстюк і Т. Осташко розшукали 656 прізвищ.)

примірниках свій план організації і передати його на затвердження зборів⁹. Згодом було затверджено дев'ять комісій: фінансову, правничу, шкільну, агітаційну, редакційну, друкарських справ, маніфестаційну, інформаційне бюро та прес-бюро. Було встановлено і певний порядок звітності за доручену справу: «Перед кожним зібранням члени Ради, — зазначалося у протоколі засідань Центральної Ради від 12 березня 1917 р., — яким були на попередніх зборах дані різні доручення, мусять подавати відомості про виконання доручення. З протоколів мусять подаватися відомості про постанови попередніх зборів»¹⁰.

Березневі протоколи свідчать про існування управи Ради. Проте жодної інформації про її склад, функції та права не знайдено. 19 березня було опубліковано «Звернення Центральної Ради до українського народу», в якому зазначалося, що необхідно скликати загальноукраїнський конгрес «для установаження постійних членів Центральної Української Ради»¹¹. На Українському національному конгресі відбулася зміна і ускладнення структури Центральної Ради, визначилися повноваження і функції новостворених органів. У «Наказі Українській Центральній Раді» від 23 квітня 1917 р. зазначалося, що Українська Центральна Рада, будучи представницьким органом всієї організованої людності, має своїм завданням виконати волю тої людності, висловлену на Українському національному з'їзді, «себто переведення автономії України в Федеративній Демократичній Російській Республіці із забезпеченням прав національних меншостей, що живуть на

території України. Переймаючи ту волю людності, УЦР тим самим переймає право ініціативи, об'єднання і керування в сьому завданні діяльності організацій, що мають в ній представництво, і виконання постанов національного з'їзду»¹². Персональний склад Ради було обрано на з'їзді представників українських організацій, доповнювати його мала право сама Центральна Рада через кооптацію. Упродовж травня–липня 1917 р. у Києві відбулися всеукраїнські селянські, два військових і робітничий з'їзди. Усі вони заявили про підтримку Центральної Ради, її політики, обрали всеукраїнські ради селянських, військових та робітничих депутатів, які у повному складі увійшли до Центральної Ради. До складу Центральної Ради увійшов і Генеральний військовий комітет, обраний I Всеукраїнським військовим з'їздом.

Робота Центральної Ради мала здійснюватися через збори Центральної Ради та Комітет Центральної Ради. Найвищим органом Центральної Ради вважалися загальні збори, які мала визначати «напрямок і характер всієї роботи УЦР»¹³. Згідно з наказом від 23 квітня повний склад Ради мав збиратися виключно на загальні збори (сесії), які, відповідно до регламенту, мали скликатися один раз на місяць. Всього за час існування Центральної Ради відбулося лише дев'ять загальних зборів. Маючи досить високі повноваження, загальні збори були недостатньо ефективною структурою нової влади. Часто окремі засідання мали мітинговий характер, на інших панували політичні емоції, а реальна кількість їх учасників не завжди відповідала кількісному складу Центральної Ради.

Тому ініціативу у прийнятті найважливіших рішень здійснював в основному Комітет Центральної Ради, створений на перших загальних зборах (8 квітня 1917 р.). До його складу входили президія (голова та два його заступники) і 17 членів. Обов'язки та права Комітету були визначені на других загальних зборах (23 квітня 1917 р.). Він повинен був здійснювати роботу в «конкретній, постійно змінюючійся обстановці моменту»¹⁴. Проте із самого початку він мав набагато ширшу як організаційну, так і політичну свободу. 23 квітня було розширено і його кількісний склад, до якого входили: обрана з'їздом президія УЦР — голова і два заступники голови; члени, обрані загальними зборами Центральної Ради в кількості 17 осіб; обрані Комітетом голови комісій УЦР не більше восьми; окремі особи, кооптовані Комітетом до повного його складу, — 33 чол.¹⁵ Особливістю складу Комітету було те, що лише 20 осіб (включаючи голову та заступників) обиралися загальними зборами, решта затверджувалася постановами Комітету. У компетенції Комітету були вибори голів дев'яти комісій, які діяли при Центральній Раді, її секретарів та скарбника. На практиці Комітет став керівним центром Ради, готував проекти найважливіших політичних документів, іноді навіть самостійно затверджував їх (наприклад — I Універсал) і проголошував іменем Центральної Ради. Формування порядку денного загальних зборів також здійснював Комітет. У його компетенції були зосереджені фінанси Центральної Ради, а також контроль за всією поточною роботою. Він здійснював зв'язок з місцевими організаціями.

Для захисту національно-політичних прав українського народу і втілення у життя постанов національного з'їзду та Української Центральної Ради засновувалися губернські, повітові й міські українські ради¹⁶. Було визначено, що повітові українські ради мали складатися з представників волостних комітетів — по два; партій та політичних організацій, які працюють у повіті, — по чотири; від просвітніх, економічних та професійних повітових організацій — по два; разом 70–80 осіб. Губернські ради: від кожної повітової ради — по чотири; від партій та політичних організацій, які працюють в губернії, — по чотири; від губернських, просвітніх, економічних та професійних — по два; разом 70–80 осіб.¹⁷ Великі міста прирівнювалися до повітів і мали свої ради з 80-ти членів, половину з яких делегували партії та політичні організації, а іншу — економічні, просвітні та професійні організації. Українські губернські, повітові й міські ради для організації роботи обирали комітети, чисельність яких встановлювали самі ради.

Значну роль у суспільних трансформаціях доби Центральної Ради відіграли українські політичні партії, насамперед Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП) та Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ). Саме ці партії створили найбільші фракції у Центральній Раді і мали домінуючий вплив на прийняття важливих політичних рішень.

УСДРП на своїй конференції (3–5 квітня 1917 р. в Києві) ухвалила: «Приймаючи під увагу, що федерація автономних або краєвих одиниць це найкраща гарантія демократичних і національно-політичних прав кожної нації або країни, конференція УСДРП з непохитною рішучістю висуває вимогу партії — автономія України, як перше невідкладне, пекуче завдання сучасної хвилі пролетаріату по всій Україні»¹⁸. Далі зазначалося, що партія має намір підтримувати принцип федеративного устрою Російської республіки, і створення автономного ладу в Україні повинно відбуватися у самім революційнім процесі шляхом ініціативи місцевих революційних сил. Конференція висловила за участь в роботі Центральної Ради, проти подальшого ведення війни й ухвалила звернутися до Тимчасового уряду з пропозицією розпочати через представників міжнародного пролетаріату переговори про мир.

На початку квітня 1917 р. офіційно оформилась УПСР. Делегати установчого з'їзду партії визнали «найбільшою потребою українського народу негайне проведення в життя широкої національно-територіальної автономії з забезпеченням прав національних меншостей і негайне скликання Української Установчої Ради для вироблення основ і форм автономії»¹⁹. З'їзд також визнав, що єдиною формою устрою Російської держави є федеративно-демократична республіка.

Перша програма УПСР була прийнята на II з'їзді, який відбувався 28–31 липня 1917 р. у Києві, хоча й написана лідером партії М. Ковалевським ще у 1915 р. У питанні щодо майбутнього України українські есери займали автономістсько-федералістські позиції, вимагаючи «перебудови Російської держави на федерацію рівноправних, національно-територіальних

республік, із забезпеченням у їх межах прав національних меншостей». До цієї федерації Україна мала увійти «як демократична республіка в своїх етнографічних межах, незалежно від сучасної державної приналежності українських земель»²⁰. Українські есери вимагали також республікансько-демократичної форми правління, без президента; однопалатного парламенту (сейму), члени якого обиралися б на два роки всенародним, таємним, рівним і прямим голосуванням всіма громадянами (починаючи з 20 років), без різниці статі, віри і народності.

Крім УСДРП та УПСР, у Центральній Раді ключові позиції належали ініціаторам її створення — членам ТУП, які з кінця березня реорганізувалися у Союз автономістів-федералістів. Їхній з'їзд (25–26 березня 1917 р.) прийняв рішення «всіма засобами творити автономію України, вжити всіх заходів, щоб надати їй якнайбільшого авторитету, а остаточно санкцію перенести на Установчі збори всієї Росії»²¹. Автономісти-федералісти пропонували внести до організаційного статуту автономії України «принцип забезпечення прав національних меншостей». У червні 1917 р. Союз автономістів-федералістів перетворився на УПСФ.

Як зазначає В. Солдатенко, «означені три партії (УПСР, УСДРП, УПСФ) представляли майже увесь спектр українського суспільства. Вони мали цілком зрозумілі особливості, відмінності у певних ціннісних орієнтаціях. Однак, вони мали і два спільних моменти принципового, навіть визначального характеру.

По-перше, всі згадані партії твердо заявили про свою відданість соціалістичному ідеалу.

По-друге, всі три партії були єдині в тому, що Україна має одержати широку національно-територіальну автономію у Російській демократичній федеративній республіці»²². Саме ці два моменти яскраво проявлялися у процесі прийняття державних рішень як у Центральній Раді, так і в Генеральному секретаріаті.

Після створення Генерального секретаріату і передачі йому виконавчих функцій відбулися принципові зміни у статусі Комітету Центральної Ради. На п'ятих загальних зборах М. Грушевський, інформуючи про створення Генерального секретаріату, зазначив, що створення нового виконавчого органу Центральної Ради «не усуває Комітету Центральної Ради, який має бути «Малою Центральною Радою, несучи законодавчі функції в проміжках між двома сесіями». З ініціативою надати Комітетові у період між загальними зборами «всі функції, що належать Центральній Раді», виступив І. Шраг. Ініціатива була підтримана і 29 червня постановою п'ятих загальних зборів Комітет отримав право «вирішення всіх негайних справ, що належать до компетенції Центральної Ради»²³. Було також розширено його склад до 40 осіб. Реорганізація продовжилася на початку липня і Комітет було доповнено 18-ма представниками національних меншин (30 %). Була остаточно змінена назва, з липня Комітет став називатися Малою радою.

1 серпня 1917 р. було затверджено регламент Малої ради. Відповідно до регламенту вона мала збиратися на чергові збори, крім того голова ради

міг скликати й надзвичайні. Для схвалення важливих законодавчих рішень кворум встановлювався у 2/3 загальної кількості членів, а для менш відповідальних — 1/2. Рішення схвалювалися більшістю відкритим, закритим або поіменним голосуванням. Регламент відкривав широкі можливості для діяльності голови Ради. У його компетенції було скликання і ведення зборів, ініціювання порядку денного, керівництво обговоренням, підведення підсумків, встановлення порядку голосування пропозицій (резолуцій), які надходили від фракцій. Упродовж усього періоду існування Ради її незмінним головою був М. Грушевський. Документи переконують, що йому вдалося без особливих зусиль тримати Раду під своїм контролем і вести її обраним курсом. М. Грушевський був дієвим головою, тонким політиком, який за потреби вмів надати засіданням Центральної Ради, як зазначав А. Гольденвейзер, «деякі парламентські апаранси»²⁴. «Він був, дійсно головою, і ментором усього зібрання депутатів. Він стояв незрівнянно вище їх за своєю освітою, європейським тактом і умінням керувати засіданнями»²⁵. За необхідності тиску на Раду він не зупинявся перед заявою прийняти його відставку у серпні 1917 р. Поділяючи точку зору авторів «Передмови» до книги «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах», варто наголосити, що «широко пропагуючи свої народницькі, есерівські погляди, Грушевський протягом 1917–1918 рр. формально залишався позапартійним, що давало можливість, з одного боку, УПСР і в президії, і в Малій раді мати на один голос більше, а з іншого — Грушевський завжди мав широке поле для маневру»²⁶.

Варто зауважити, що і сам регламент сприяв цьому. Поза його межами залишилися ціла низка важливих питань. Зокрема, у регламенті було опущене питання про підзвітність Малої ради перед Великою. Незважаючи на те, що на шостих–дев'ятих загальних зборах заслуховувалися звіти Малої ради, вони мали швидше інформативний, аніж підзвітний характер. Загалом, Мала рада стала відігравати провідну роль у діяльності Центральної Ради, вона «була номінально верховним органом української державності»²⁷. Член Малої ради від єврейської народної партії А. Гольденвейзер, аналізуючи у своїх споминах події 1917–1918 рр. у Києві, зазначав: «Мала рада, тільки вона мала значення, так як пленум Центральної ради збирався раз на декілька місяців і, відтворюючи у розширеному масштабі те ж співвідношення сил, не вносив нічого нового»²⁸. Крім того, А. Гольденвейзер називав Малу Раду «мініатюрним парламентом» і наголошував, що «велика лекційна зала (Педагогічного музею. — Авт.) під скляним куполом була дуже ефективною, як зала парламентських засідань»²⁹. Авторитетність і вагу Малої ради неодноразово підтверджував і М. Грушевський. Зокрема, коли на сьомій сесії О. Золотарьов вніс пропозицію підтвердити постанову Малої ради щодо повстання у Петрограді, М. Грушевський, не ставлячи пропозиції на голосування, констатував: «Постанови Малої ради мають таку саму силу, як і повної Ради».

Мала рада формувалася на основі пропорційності між фракціями, які складали Велику раду (табл. 2). Позапартійний голова Ради мав чотирьох

Таблиця 2

Участь політичних партій у роботі Малої ради

Політична партія	Кількість представників	%
УПСР	40	26,3
УСДРП	28	18,4
УПСФ	14	9,2
РСДРП(м)	9	5,9
РПСР	6	4,0
Поалей-Ціон	5	3,3
Сіоністи	5	3,3
Бунд	5	3,3
УТП	4	2,6
ОЄСРП	4	2,6
Народні соціалісти	3	2,0
ЄНП	2	1,3
ППС (ліві)	2	1,3
РКДП	2	1,3
ППС	2	1,3
ПДЦ	2	1,3
УПСС	2	1,3
РСДРП (б)	2	1,3
Безпартійні	2	1,3
Позапартійні соціалісти	1	0,7
ЄНСП	1	0,7
Націонал-революціонери	1	0,7
СЄРП	1	0,7
Партійність не визначена	9	5,9
Всього	152	100

Примітка: Складено за виданням: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1996. — 588 с.; Т. 2. — К.: Наукова думка, 1997. — 422 с.; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — 256 с.

заступників від чотирьох українських партій, два відповідальні секретарі президії належали до УПСР, а два — до УСДРП. У серпні з 65 членів Малої ради до українських партій належали 35 осіб, єврейських — 15, російських — 10, польських — 4 особи³⁰. Найбільшу кількість місць у Малій раді (14) мали УСДРП та УПСР. Кількісний паритет у Малій раді між цими партіями зберігався до початку 1918 р.

12 січня М. Шраг від імені фракції УПСР виступив з вимогою на найближчому засіданні пленуму переобрати Малу раду пропорційно до складу Центральної Ради. Така реорганізація відбулася на дев'ятих загальних зборах. Коментуючи цю подію, «Народна воля» писала: «В реорганізованій Малій раді дається по одному місцю фракціям соціалістів-самостійників, народних соціалістів та молдаванів (румунів). Решта добавочних місць дається в Малій раді фракції соціалістів-революціонерів. Всього в Малій раді має бути 82 члени відповідно фракційному складу Великої ради»³¹. Таким чином, на початку 1918 р. найчисленніша партія українських есерів збільшила своє представництво у Малій раді вдвічі. Керівництво Центральною Радою опинилося у їхніх руках.

Зміни у кількісному складі Малої ради наведено у табл. 3.

Таблиця 3

Трансформація Виконавчого комітету (Малої ради)

Назва органу	Дата обрання	Ким обрано (затверджено) склад	Дата обрання	Кількість осіб
Комітет Української Центральної Ради	8 квітня 1917 р.	Першими загальними зборами УЦР	8 квітня 1917 р.	20
Виконавчий комітет Центральної Ради	23 квітня 1917 р.	Другими загальними зборами УЦР	23 квітня 1917 р.	33
Комітет Центральної Ради	29 червня 1917 р.	П'ятими загальними зборами УЦР	29 червня 1917 р.	40
Мала рада	11 липня 1917 р.	Рішенням Малої ради	11 липня 1917 р.	58
Мала рада	7 серпня 1917 р.	Рішенням Малої ради	7 серпня 1917 р.	65
Мала рада	12 січня 1918 р.	Дев'ятьми загальними зборами УЦР	12 січня 1918 р.	82

Мала рада увібрала в себе органічні риси Великої Ради, однак її засідання виявилися продуктивнішими, ніж загальних зборів. Більшість з найвідповідальніших політичних рішень Центральної Ради було прийнято Малою радою. До її набутоків слід віднести I, III та IV універсали, статут Генерального секретаріату, Конституцію УНР, закони про грошову одиницю, громадянство УНР, адміністративно-територіальний устрій України, про запровадження григоріанського календаря та середньоевропейського часу, ратифікацію Брестського мирного договору.

Важливим структурним елементом, підпорядкованим Малій раді, були постійні та тимчасові комісії Центральної Ради. Найперші з них було сформовано ще у березні 1917 р., згодом утворення та діяльність комісії обумовлювалися «Наказом» від 23 квітня 1917 р. та регламентом Малої ради. Персональний склад комісій наведено у табл. 4.

Таблиця 4

Персональна участь членів політичних партій у роботі комісій Центральної Ради

Назва комісії	УПСР	УСДРП	Інші партії	Безпартійні
Комісія по складу Центральної Ради	Л. Борковський	Огородній, Колос	Сніжний, Сімашкевич	Пашенко, Журавель
Комісія по розробці статуту автономії України	М. Левитський, М. Шраг	Касяненко, Бабич	С. Єфремов, Бойко	Стасюк Чайківський
Комісія по підготовці з'їзду народів	Й. Маєвський, П. Панченко	Дубовий, Висоцький	Шульгин, Прокопович	Карпенко, Голуб
Комісія по скликанню територіального з'їзду України	І. Гльченко, Чалий	Війтенко, Ковальський	Попівський, А. Ніковський	Кекало, Калган

Після проголошення I Універсалу Центральною Радою постанала у новій якості. Розбудова Центральної Ради, зростання її авторитету серед української громадськості набували широкого розмаху. Комітету Центральної Ради було важко справлятися із зростаючим обсягом роботи. Комітет «як інституція не технічно-виконавчого характеру не міг фізично справитися з тією роботою, та й принципово він не міг її робити»³². Виникла необхідність створення спеціального виконавчого органу влади. Він мав бути «зародком українського міністерства». Ініціювала створення такого органу фракція українських есерів спільно з Українською радою селянських депутатів. На одному із засідань Центральної Ради представник фракції українських есерів П. Христюк виступив з проектом-пропозицією утворення Центральною Радою уряду України. Варто зазначити, що попередньо ця пропозиція була схвалена М. Грушевським та В. Винниченком. Однак у членів Центральної Ради вона викликала настороженість і занепокоєння. Дехто навіть визнав пропозицію невчасною і помилковою у своїй основі. Проти виступили не тільки соціалісти-федералісти, а й окремі соціал-демократи.

Незважаючи на протиріччя, Комітет Центральної Ради 15 червня 1917 р. «ухвалив організувати Генеральний секретаріат Української Центральної ради, який має завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнародними і іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної ради, які цих справ торкаються»³³.

Виникли суперечки, які тепер уже стосувалися компетенції уряду, а не правомірності й можливості його утворення. Визначаючи компетенцію новоутвореної інституції, лідер українських соціалістів-революціонерів

М. Ковалевський вважав Генеральний секретаріат тимчасовим українським урядом. О. Шульгин, український соціаліст-федераліст, не погоджувався з позицією М. Ковалевського, підкреслюючи, що Генеральний секретаріат не можна назвати урядом, тому що «це було б насильством над тими національними меншостями, які не брали участі у виборах Центральної Ради»³⁴. Утворювати власний уряд можна лише тоді, коли б була самостійна українська держава або хоча б фактично здійснена федерація, вважав О. Шульгин. Він пропонував визнати за Центральною Радою тільки право «вето» щодо розпоряджень Тимчасового уряду, які були б шкідливі для українського народу. Н. Григоріїв, український соціаліст-революціонер, зазначав, що не зручно творити крайовий уряд, не порозумівшись з національними меншостями³⁵. Незважаючи на такі позиції, все ж було прийнято рішення про створення Генерального секретаріату. Щодо складу нової інституції теж виникли дискусії. Оскільки парламентську більшість становили представники українських соціалістів-революціонерів і Селянської спілки, вони б мали делегувати до уряду більшість своїх членів. Однак партія українських есерів мала недостатню кількість кваліфікованих політиків і адміністраторів. На позицію фракції соціалістів-революціонерів у справі утворення Генерального секретаріату суттєво вплинув і голова Центральної Ради М. Грушевський. Будучи великим прихильником УПСР під час формування уряду, він все ж висловив думку про те, що «наша партія (УПСР. — *Авт.*) — революційна резерва»³⁶.

Зрештою було обрано перший склад Генерального секретаріату: українські соціал-демократи В. Винниченко (голова), Б. Мартос, С. Петлюра, В. Садовський, І. Стешенко, соціаліст-федераліст С. Єфремов, український есер П. Христюк, непартійний соціаліст М. Стасюк, пізніше член УПСР і безпартійний Х. Барановський. Перший уряд був «коаліційним»³⁷.

Під час створення виконавчого органу влади — Генерального секретаріату було порушено питання співпраці з національними меншинами. У процесі обговорення лідер українських есерів М. Ковалевський наголосив, що «він (Генеральний секретаріат. — *Авт.*) повинен організувати Україну і довести її до кращого життя». При цьому він підкреслював необхідність «здобувати згоду з іншими народами України»³⁸.

Досить чітку позицію під час розгляду питання зайняв і український есер Н. Григоріїв. Він зазначав, що, не порозумівшись з національними меншинами з самого початку створення Центральної Ради, її члени зробили велику помилку, яку здійснюють і далі. На думку Н. Григорієва, варто спочатку «осягти се порозуміння і лише після того приступити до утворення правительства»³⁹. Він наполягав: «До порозуміння ми не повинні затверджувати Генерального секретаріату як правительства, а лише як своє національне представництво»⁴⁰. І далі Н. Григоріїв пропонував: «Мусимо спершу підготувати ґрунт для нашого правительства, а після, почувши силу за собою, утворювати його»⁴¹. Однак врахування всіх цих побажань було неможливим з цілої низки причин. Тому «вітаючи в принципі ідею заснування Генерального Секретаріату, стверджуючи склад його, дождаючи найскоріше

оголошення декларації Секретаріату»⁴², 24 червня 1917 р., п'ята сесія Центральної Ради визнала бажаним співробітництво неукраїнських демократичних організацій з виконавчими органами Центральної Ради, згідно з резолюцією фракції УПСР.

Слушну думку висловив М. Ковалевський, зазначавши, що основою згоди між Центральною Радою і національними меншинами повинно стати не створення нового органу, а поповнення складу Центральної Ради представниками національних меншин⁴³.

26 червня голова новоствореного українського уряду В. Винниченко зачитав «Декларацію Генерального Секретаріату». В її обговоренні найактивнішу участь взяв лідер УПСР М. Ковалевський. У його виступі було відображено позицію українських есерів щодо завдань виконавчої влади. На перше місце було поставлено завдання фінансової політики, яка «грає велику роль». М. Ковалевський зазначив, що «завдяки поганій фінансовій і економічній політиці український народ доведено до нинішнього його становища». Важливе місце у діяльності Генерального секретаріату відводилося земельному питанню. Однак у Декларації не йшлося про 1) військо та 2) установчі збори. Тому запропонували, щоб кінцевим завданням діяльності військового секретаріату було перетворення постійної армії на народну міліцію. Щодо зборів, то зазначили, що «одним з чергових завдань єсть скликання Українських Установчих Зборів, котрі б виявили волю українського народу і національних меншостей»⁴⁴.

Фракції висловили повну довіру Генеральному секретаріату і наголосили: «Раз ми стали на шлях народоправства, то мусимо іти по цьому напрямку вперед і бажаємо, щоб Генеральний Секретаріат високо тримав прапор українського народоправства»⁴⁵. У Декларації наголошувалося на формуванні «влади цілком нової, сучасної, опертої на зовсім інші підвалини, ніж стара європейська, і особливо російська, дореволюційна власть»⁴⁶. Таким чином, фіксується не лише формування нової влади, а й відмова від старої, власне відбувається усвідомлення трансформації влади і владних відносин.

Утворення Генерального секретаріату було надзвичайно вдалим тактичним заходом тиску на Тимчасовий уряд. Таким чином, згадував М. Грушевський, вживаючи шахову термінологію, Центральна Рада оголосила «шах» уряду, поставила його «щільно перед загрозою конфлікту» і змусила до поступок: «Враження його було глибоке і тільки після нього всі кроки Ц. ради включно з Універсалом в очах усіх, хто не вірив українському рухові і сподівався якось його «на кривій об'їхати», переконалися в серйозності ситуації і необхідності з нею в певній мірі порухуватися»⁴⁷.

Становлення Генерального секретаріату, визначення його статусу, структури, персонального складу, функцій, прав і обов'язків виявилось проблемою не лише для Тимчасового уряду, а й для Центральної Ради. Досить глибоко оцінював процес творення і сутність виконавчого органу влади його перший голова В. Винниченко: «Це не було міністерство в звичайному розумінні, — Центральна Рада не хотіла гратися бучними словами, для яких ще не було реальних, дійсних передумов. Але це була Рада Міністрів для

української, свідомої, організованої демократії. Це був уряд для тих, хто почував над собою примус законів духу, а не законів фізичної сили. Це був ідеальний уряд, прообраз тих урядів, які колись матиме людськість, коли позбавиться від засобів насильства й грубого, злочинного примусу. Основою його була добра воля, довір'я й спільна мета тих, хто визнавав його»⁴⁸. Не маючи у своєму розпорядженні апарату, навіть коштів для власного існування, не маючи жодного солдата, а також позбавлений впливу на будь-якого урядовця, загалом не володіючи владою у традиційному розумінні слова, Генеральний секретаріат все ж став «справжнім Правительством з великою моральною силою, неписаними, необставленими тюрмою, нагайом і жандармом законами»⁴⁹.

М. Грушевський значно критичніше з часом оцінював мотиви і сам факт утворення Генерального секретаріату та результати роботи: «В дальніший сей крок привів до великих ускладнень, ся езекутива Ц. ради «Генеральний секретаріат» ані адміністраційної машини України царської формації не могла опанувати, ані своєї окремої сфери ділання не потрапила собі вимежувати, і се засуджувало Ц. раду на гострий хронічний конфлікт з центром, розтягтий, а не розв'язаний октябрським більшовицьким переворотом. Але для даного моменту він був логічним завершенням гасел універсалу і служив твердим і серйозним потвердженням їх»⁵⁰.

За оцінками фахівців, утворення Генерального секретаріату стало важливим кроком у розвитку українського державотворення, перш за все тому, що ознаменувало початок розмежування владних функцій. Центральна Рада, у першу чергу її Комітет зосереджувалися на законодавчій діяльності, набуваючи ознак парламентської інституції, а Генеральний секретаріат брав на себе функції виконавчого органу.

Упродовж літа та початку осені 1917 р. політична енергія Центральної Ради зосереджувалася на проблемі конституювання Генерального секретаріату. За цей час кількісний та персональний склад Генерального секретаріату змінювався тричі: 15 липня, 18 серпня, 21 серпня 1917 р., що було результатом складних політичних стосунків між Києвом та Петроградом.

Бажання мирним, безконфліктним шляхом досягти порозуміння між Центральною Радою і Тимчасовим урядом вилалося у прийнятті II Універсалу та Постанови Тимчасового уряду — «двох варіантів по суті однієї декларації»⁵¹. Це була, наскільки можливо, реальна, конкретна домовленість із загальноросійською владою. Згода Тимчасового уряду на «найкуцїші» домагання українства, визнання Центральної Ради та Генерального секретаріату державними інституціями з дуже обмеженою компетенцією і без визначення території, на яку би поширювалася їхня влада, кваліфікувалася як легітимізація автономного стану України, його фактичне здійснення.

Після оголошення обох актів — Постанови Тимчасового уряду і II Універсалу голова Центральної Ради виголосив промову, в якій, зокрема, наголосив: «Ми вступаємо на вищий щабель і дістаємо фактичну автономію України з законодавчим і адміністративним органом — Радою і Секретаріатом. Ми повинні знати, дістаючи ці органи, що треба все об'єднати під їх управою,

щоб від моральних форм влади ми прийшли до правової влади»⁵². Д. Дорошенко зазначав, що це був момент тріумфу політики М. Грушевського.

Отже, на підставі угоди 28–30 червня і виданих на її основі Постанови Тимчасового уряду та II Універсалу Центральної Ради Україна набула правового статусу окремого територіально-адміністративного утворення з власним представницьким органом.

29 липня 1917 р. на засіданні Малої ради було прийнято Статут вищого управління Україною, над створенням якого працювала відповідна комісія. Головним завданням Центральної Ради визначалося — довести Україну до Українських установчих зборів і до Російського установчого зібрання»⁵³. Майбутній автономний лад України розглядався як питання вирішене. У компетенції Ради було довести до остаточного здійснення того ладу. Відзначалося також, що Україна не має наміру поривати цілком зв'язки з Росією»⁵⁴.

Відповідно до Статуту, Генеральний секретаріат набув статусу «найвищого краєвого органу управи на Україні». Іншими словами, він отримував права парламентського уряду, був підвітний Центральній Раді і залежав від неї. Роль Тимчасового уряду мала б зводитися до затвердження Секретаріату, сформованого Радою. Проте Статут не визначав порядку і способу формування Генерального секретаріату, констатуючи лише, що Центральна Рада здійснює його через Малу раду. Структура Генерального секретаріату (14 секретарів, генеральний контролер і генеральний писар) мала охоплювати усі сфери державного життя, включаючи і військову»⁵⁵. Виняток становили лише зовнішні відносини.

Передбачалося створення генерального секретарства національних справ з трьома заступниками — у справах російських, єврейських і польських. У примітках до § 5 і 6 Статуту відзначалося, що секретарству підпорядковуються «всі урядові органи на Україні». Аналогічно «всі урядові посади, коли вони не виборні, заміщуються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами» (§ 7)⁵⁶. Право встановлювати відносини урядових інститутів в Україні з російським урядом закріплювалося за Генеральним секретаріатом. Обсяг компетенції Генерального секретаріату, охоплюючи всю без винятку сферу державного управління в краї, перетворював, власне, секретаріат на уряд окремої, майже цілком самостійної держави. Такий обсяг повноважень місцевого урядового органу виходив за загальноприйняті межі компетенції органів управління автономних, крайових, навіть державних формацій. Важко було уявити, що у Петрограді погодяться з таким Статутом.

Значним недоліком Статуту з юридичного боку була відсутність чіткого окресленого територіально-адміністративного поняття «Україна». Це було зроблено навмисне, а не у зв'язку з юридичною недосвідченістю авторів Статуту. Голова Центральної Ради М. Грушевський з цього приводу писав: «Територія українська представникам Тимчасового уряду і неукраїнській демократії представлялася дуже неясно ... вони з одного боку просили й радили не розширювати території поза безперечну національну область, а з другого — надати території України певні заокруглені форми, географічну

і економічну однаковість і для того, наприклад, включити в українську територію Бессарабію, тощо, аби не вилучати їх в автономні області»⁵⁷.

Якщо брати за критерій норму представництва від окремих частин української території, на базі якого було обрано Центральну Раду на Національному конгресі у квітні 1917 р., то до земель з більшістю українського населення було віднесено 10 адміністративних губерній (Київську, Волинську, Подільську, Херсонську, Харківську, Катеринославську, Полтавську, Чернігівську, Таврійську й Холмську). Норма представництва від трьох останніх була меншою у зв'язку з тим, що там проживала більшість неукраїнського населення. Українські діячі вважали, що «всякий додаток неукраїнської території є не корисним для українського життя»⁵⁸.

Для затвердження Статуту вищого управління України Центральна Рада відрядила до Тимчасового уряду делегацію на чолі з головою Генерального секретаріату В. Винниченком.

Тимчасовий уряд однозначно виступив проти Статуту. О. Керенський зазначив: «Вироблений у Києві Статут порушує укладену у Києві угоду... і його треба в корені переробити»⁵⁹. Юристи російського уряду заявили ще категоричніше, що Статут — «це не автономія, навіть не федерація, а просто союз держав»⁶⁰. Після тривалих дискусій Тимчасовий уряд затвердив 4 серпня 1917 р. «Тимчасову Інструкцію для Генерального Секретаріату Тимчасового Правительства на Україні». Інструкція складалася з дев'яти пунктів. Найважливішими були другий і третій. Відповідно до другого пункту компетенція Генерального секретаріату поширювалася на територію лише п'яти губерній (Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини і Чернігівщини, виключаючи повіти — Малинський, Суразький, Стародубський і Новозибківський), оскільки ці повіти на час прийняття Переяславського договору Україні не належали⁶¹.

Генеральний секретаріат розглядався не як крайовий уряд, а як орган центрального уряду. Згідно з Інструкцією кількість генеральних секретарів зменшувалася до дев'яти, з них четверо мали представляти національні меншини. За Центральною Радою залишалося право формувати Генеральний секретаріат. Інструкція давала дозвіл на призначення спеціального комісара України при Тимчасовому уряді. Водночас Тимчасовий уряд залишав за собою право передавати свої накази безпосередньо місцевим органам влади без відома Генерального секретаріату.

1 вересня 1917 р Тимчасовий уряд нарешті затвердив склад Генерального секретаріату, що відкрило формальні можливості для офіційної діяльності. Третього вересня відбулося засідання Генерального секретаріату, на якому обговорювалися питання стосовно організації роботи вищого виконавчого органу України. Його засідання мали відбуватися щодня. Вирішено було питання про створення офіційного органу Генерального секретаріату. Засідання Генерального секретаріату стали однією з характерних ознак діяльності Центральної Ради, а сам Секретаріат перетворився на найдійовіший інструмент здійснення її політики. До 3 січня 1918 р. відбулося 63 засідання Генерального секретаріату, на яких розглянуто понад 430 питань

політичного, економічного, військового, дипломатичного характеру⁶². Особливою активністю відзначалася діяльність Генерального секретаріату наприкінці жовтня 1917 р. Він виступив з низкою політичних ініціатив, вніс на розгляд Великої та Малої рад чимало важливих законопроектів. Коли наприкінці жовтня 1917 р. у Петрограді влада від Тимчасового уряду перейшла до більшовиків, в Україні вона залишилася під контролем Генерального секретаріату.

Звістка про події в Петрограді і вибух громадянської війни поставили Центральну Раду і Генеральний секретаріат у нову відповідальну політичну ситуацію. За умов ліквідації Тимчасового уряду як юридичної влади щодо всіх українських крайових установ Центральна Рада та її Генеральний секретаріат, намагаючись зарадити внутрішній українській усобиці, зробили перші кроки для перебрання на себе всіх владних повноважень у краї. Пізно ввечері 25 жовтня 1917 р. Мала рада на спільному засіданні з представниками центральних українських громадських організацій створила Крайовий комітет охорони революції в Україні. Цей орган вважався відповідальним перед Центральною Радою і мав «розпоряджатися всіма силами революційної демократії на всій території України», а отже, йому мали підпорядковуватися «всі органи влади означеної території».

У відозві Крайового комітету охорони революції в Україні до населення від 27 жовтня 1917 р. відзначалося, що він об'єднує всі «органи революційної демократії нашого краю». Цим актом вперше було визначено територіальні межі України як окремої адміністративної одиниці. Владу Комітету передбачалося поширити на всю Україну, на всі дев'ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську, Таврійську. Комітет закликав населення до спокою, а всім революційним і демократичним організаціям пропонував об'єднатися в місцеві комітети для охорони революції під проводом Крайового комітету.

Отже, Комітет охорони революції був уповноважений здійснювати на українській території «всю військову і адміністративну владу», керуючись потребами революції.

Проте події наступного дня (26 жовтня), коли Комітет вже сповістив про своє створення і завдання, внесли значні корективи. Основною причиною, що зумовила заходи Центральної Ради щодо створення Комітету, було намагання Центральної Ради утримати ворожі українству російські політичні сили на українській території від збройної боротьби (через включення до спільного органу «охорони революції» представників організацій різних орієнтацій — як прихильників Тимчасового уряду, так і його противників).

Увечері 26 жовтня 1917 р. представники більшовиків залишили і Центральну Раду, і Крайовий комітет охорони революції — внаслідок осуду Малою Радою петроградської революції і заяви про намір боротися з будь-якою підтримкою її в Україні. Безуспішно закінчилися і спроби Комітету підпорядкувати собі дії військового командування та представників адміністративної влади, що були на боці Тимчасового уряду. Тому 28 жовтня Комітет прийняв рішення припинити свою діяльність. Центральна Рада

постановила розпустити Комітет, ухваливши, що загальне керівництво діяльністю властей щодо охорони революції по всій Україні має бути зосереджене в руках Генерального секретаріату, причому «керування військовими властями» доручалося штабу округу під контролем комісаріату, призначеного генеральним секретарем військових справ.

У Києві одночасно сформувалися три центри, які претендували на захоплення влади в Україні: штаб Київського військового округу, прихильний до Тимчасового уряду; Рада робітничих депутатів (симпатизувала більшовикам) і Українська Центральна Рада.

1 листопада 1917 р. Центральна Рада прийняла рішення про розширення компетенції Генерального секретаріату і його складу, як це передбачалося ще в липні 1917 р. Уряд поповнили секретарствами військових, продовольчих справ, юстиції, торгу і промисловості, шляхів, пошт і телеграфу. Особи, які мали їх очолити, набули статусу генеральних комісарів, чим, очевидно, робилася спроба формально не порушувати Інструкцію Тимчасового уряду.

У політичному житті 1917 р. на одне з чільних місць висунулися ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. У 1917 р. вони перебували як під впливом як російських так і українських партій, власне, існували як органи широкої соціалістичної коаліції.

У матеріалах IV конгресу УСДРП (жовтень 1917 р.) підкреслювалося, що ради є політичними центрами революційної демократії, які відіграють велику роль у справі об'єднання й розвитку сил революції. Упродовж більшої частини 1917 р. ставлення до влади рад мало швидше теоретичний характер. Однак поступово, у міру реального зміцнення рад, переходу до їх рук влади це питання дедалі переходить у площину соціально-економічну (практичну). Протириччя між представниками української і російської демократій почали виникати значно раніше.

З проголошенням Української Народної Республіки Україна отримала ще одну прерогативу — право видавати закони. 23 листопада 1917 р. Мала рада прийняла запропонований Генеральним секретаріатом закон, відповідно до якого «суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки»⁶³. Генеральне секретарство судових справ винесло на розгляд Центральної Ради законопроект про утворення до скликання Українських установчих зборів тимчасового Генерального суду: «Поки буде зложений Генеральний суд УНР на основі Конституції, яка буде ухвалена Українськими Установчими Зборами, негайно утворити тимчасово Генеральний Суд»⁶⁴. 15 грудня 1917 р. Центральна Рада затвердила цей закон. Отже, з цього часу влада в Україні поділялася на законодавчу, виконавчу та судову.

Небажання Київської і Харківської судових палат визнати Українську Народну Республіку та взагалі відчуженість і неприхильність російських судових установ в Україні до місцевого життя стали причиною прийняття 30 грудня 1917 р. закону про неправомірність Київської, Харківської та Новоросійської судових палат з 1 грудня 1917 р. здійснювати судові справи на території України. Ці установи не були включені у бюджет УНР. Замість

них мали бути утворені апеляційні суди, з обсягом прав колишніх судових палат: Київської (для території Київщини, Чернігівщини, Волині), Харківської (для Харківщини, Полтавщини, Катеринославщини, Бердянського та Мелітопольського повітів Таврії) і Одеської (для Херсонщини, Поділля і Дніпровського повіту Таврії)⁶⁵. Генеральному секретаріату судових справ було доручено внести законопроект штату апеляційних судів. Устрій і чинність апеляційних судів відповідали колишнім судовим палатам з такими змінами: апеляційні суди склалися з різних суддів; посади голови департаменту і старшого голови не встановлювалися; судді обиралися Центральною Радою; керуючий у департаменті суддя обирався на загальному зібранні суддів Апеляційного суду на три роки; на загальних зборах Апеляційного суду повинен був головувати суддя, обраний присутніми членами⁶⁶. Про українізацію судів і реформу судової справи досить критично писав А. Гольденвейзер: «Політика і націоналізм захлинули справу правосуддя. Так як і склад суду і склад адвокатури був абсолютно нетямущий в українській мові, а між іншим зразу замінити їх було ніким, то, природно, українізаторам приходилося діяти повільніше, ніж вони б хотіли. Вони почали свою реформу зверху, скасувавши київську судову палату і замінивши її «Апеляційним Судом», склад якого був обраний Центральною Радою. Усі правила про суфійський ценз були відмінені — інакше би реформа виявилась нездійсненою, — і новоспечені «апеляційні судді» були в багатьох випадках на рівні мирового з'їзду. Всі колишні члени палати, серед яких були хороші юристи, були звільнені. Тільки небагато з них виставили свою кандидатуру в Апеляційний Суд»⁶⁷.

Ще зі створенням Генерального секретаріату Крайовий судовий комітет почав тісно співпрацювати з Генеральним секретаріатом судових справ. Члени цих двох юридичних інституцій працювали над створенням законопроектів, статутів, а також над доповненням наявних кодексів права. Для розгляду цілого ряду юридичних питань Крайовий судовий комітет 16–17 вересня 1917 р. скликав з'їзд українських правників. На розгляд були винесені доповіді: «Революційні акти революційного часу щодо автономії і статут автономної України»; «Загальні принципи організації Українських Судових Установ»; «Головні способи переведення існуючих судових установ на українські: а) Мирові Суди; б) Загальні Судові Установи; в) Особливі суди (військові, комерційні)», «Огляд існуючих кодексів права обов'язуючих на Україні з погляду відповідальності їх укладові життя України: а) цивільне право; б) карне право»⁶⁸.

Обсяг компетенції державної влади УНР було визначено законом від 8 грудня 1917 р. «Про порядок видання законів». Згідно із цим актом «до сформування федеративної Російської Республіки й утворення її Конституції виключне і неподільне право видавати закони для Української Народної Республіки» мало належати Центральній Раді. Закони й урядові акти російського уряду залишалися в силі, «оскільки вони не змінені і не скасовані вже виданими актами Української Народної Республіки». Державні установи, які існували до того часу в Україні, залишалися. Це стосувалося

й установ, які «обнімають тільки почасті територію УНР і тільки в тій мірі, в якій їх діяльність поширюється на українську територію»⁶⁹.

Трансформація в організаційних структурах продовжувалася. 21 грудня 1917 р. Мала рада утворила генеральне секретарство морських справ, а 22 грудня Генеральний секретаріат виступив з ініціативою реорганізувати генеральне секретарство справ національних у генеральне секретарство справ міжнародних. Уже на початку січня 1918 р. було сформовано три самостійні секретарства у справах великоруських, польських та єврейських.

11 січня 1918 р. Мала рада проголосила IV Універсал, який надавав якісно нового статусу Українській державі. Вона стала незалежною, самостійною, суверенною. Згідно з IV Універсалом джерелом влади проголошувався народ України. Виконавчим органом (замість Генерального секретаріату) — Рада народних міністрів. Орган цей мав бути утворений Центральною Радою і бути підзвітним їй. Центральна Рада прагнула встановити на місцях владу, до якої «мали б довір'я й яка б спиралась на всі революційно-демократичні верстви народу». Насамперед урядові доручалося вести розпочаті переговори про мир з Центральними державами «цілком самостійно і довести їх до кінця»⁷⁰. Після укладення миру планувалося армію розпустити й створити народну міліцію.

12 січня 1918 р. у Малій раді фракція українських есерів поставила вимогу відкликати з уряду українських соціал-демократів. Це спричинилося до «міністерської кризи» — В. Винниченко подав у відставку. 18 січня дев'ять загальні збори затвердили новий склад Ради народних міністрів на чолі з В. Голубовичем. За винятком двох міністрів соціал-демократів, М. Ткаченка та Д. Антоновича, кабінет заповнили члени УПСР та співчуваючі їй: А. Немоловський (військові справи), П. Христюк (внутрішні справи), С. Перепелиця (фінанси), Є. Сакович (шляхи сполучення), М. Ковалевський (продовольчі справи), Н. Григоріїв (освіта), А. Терниченко (хліборобство)⁵².

У січні у зв'язку з великим обсягом поточної роботи Рада народних міністрів ухвалила створити з товаришів народних міністрів Малу раду народних міністрів, на розгляд якої виносилися б другорядні питання. При урядові УНР діяла й ціла низка різних комісій.

25 січня 1918 р. Центральна Рада і уряд УНР змушені були залишити Київ, що призвело до значного скорочення членів уряду. 29 січня на засіданні уряду було ухвалено доручити окремим міністрам (Г. Сидоренко, В. Голубович, П. Христюк) одразу по два міністерські портфелі. Позитивним моментом у періоді, коли уряд і Центральна Рада перебували за межами Києва, було прийняття цілого ряду законів, якими «остаточно впорядковувалася з зовнішнього формального боку українська державність»⁷¹. Законотворча діяльність продовжилася і після повернення до Києва.

У березні, після повернення до Києва, у складі Ради народних міністрів знову відбулися зміни, хоча вони кардинально не вплинули на її діяльність. Соціалістичні ілюзії і далі поєднувалися з катастрофічним браком політичного досвіду, спеціальних знань у галузі державного управління. Особливою

проблемою стали окупаційні війська, що почали активно втручатися у внутрішні справи України.

Вінцем діяльності Української Центральної Ради стало прийняття 29 квітня 1918 р. в останні години її існування Конституції Української Народної Республіки. Вона стала закономірним підсумком розвитку політичного процесу в Україні, розпочатого в березні 1917 р., юридично оформила відродження державності України і дала політико-правові імпульси впорядкуванню та стабілізації суспільства.

Конституція УНР складалася з 83-х статей і 8-ми розділів («Загальні постанови», «Права громадян України», «Органи влади УНР», «Всенародні збори УНР», «Про Раду Народних Міністрів України», «Суд УНР», «Національні Союзи», «Про часове припинення громадянських свобод»).

Конституція УНР стверджувала, що Українська Народна Республіка «єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною», «Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України», який здійснює його через Всенародні Збори України⁷². Конституція УНР не визначала кордонів України, але наголошувала, що її територія є «неподільною». Громадянам України, незалежно від статі й національності, гарантувалися основні громадянські й політичні права.

Верховним органом влади, згідно з Конституцією, визначалися Всенародні Збори, які мали видавати закони та формувати вищі органи державного управління. Вищу виконавчу владу в УНР мала здійснювати Рада народних міністрів. Найвищим органом судової влади став Генеральний суд УНР, що складався з Колегії, обраної на п'ять років. Генеральний суд є касаційною інстанцією для всіх судів УНР. Затверджено принцип незалежності судочинства від виконавчої і законодавчої влади⁷³.

Однак ряд важливих конституційних питань Конституція УНР залишила для розв'язання майбутньому законодавству. Оцінюючи її, варто зазначити, що в цілому вона ґрунтувалася на принципах парламентської демократії з перевагою законодавчої влади над виконавчою, проголошувала децентралізацію та адміністративне самоврядування. Внаслідок падіння Центральної Ради Конституція УНР залишилася документом морально-політичного значення, не вплинувши на політичні реалії.

Підсумовуючи, варто наголосити, що після Лютневої революції розпочався новий етап у житті українського народу. Особливістю його було те, що відбулася зміна форм правління: замість монархічної почала зароджуватися й стверджуватися республіканська. Суттєвих змін зазнав державний устрій, замість старих державних структур утворилися нові органи влади, було сформовано реальну багатопартійність. Примітною рисою стало те, що нові органи влади були українськими і в їх формуванні брали участь усі верстви населення. Вперше за багатомісячну історію виник орган, покликаний вирішувати власні національні потреби — Центральна Рада. Представники трудового народу — селяни, робітники, військові та трудова інтелігенція безпосередньо включаються у творення власної держави. Всеукраїнські ради селянських, військових та робітничих депутатів,

політичні партії, професійні, просвітні та економічні організації, територіальні представники, генеральний військовий комітет становили структуру Центральної Ради.

Структура Центральної Ради та її органів, насамперед Малої ради та Генерального секретаріату, впродовж свого існування зазнала значних змін, якісно еволюціонувала. Йшов пошук оптимальних форм національної державності. Центральна Рада пройшла значну трансформацію, яка сприяла створенню національних державних інститутів, що представляли органи виконавчої, законодавчої і судової влади. Від несміливих гасел про національно-територіальну автономію Центральна Рада здолала шлях до створення Української Народної Республіки, а згодом до самостійної незалежної держави.

§ 2. Трансформація національної свідомості й формування української політичної еліти у добу Центральної Ради

Людська цивілізація існує не в загальних та універсальних, а в конкретних національних проявах; кожен культурний прояв має бути неповторним, але ця неповторність полягає у своєрідності національної спільності й національної мови. За своєю сутністю та історією люди — це насамперед члени певної національної спільності й лише як такі можуть бути по-справжньому корисними. В основі національної свідомості лежить національна самоідентифікація, що базується на осягненні національних інтересів, цінностей історичної долі. «Національна свідомість є цілісною системою духовних феноменів нації, в яких дістають відображення її сутнісні потенції та смисложиттєві інтенції»⁷⁴.

Після першої революції в Росії, незважаючи на тимчасову реакцію, українське життя почало розвиватися інтенсивніше, хоча успіхи національної свідомості серед інтелігенції залишали далеко позаду пробудження цієї свідомості серед народних мас, можна було передбачити, що з усуненням елементарних перешкод для освіти й утворенням української народної школи національне відродження українського народу піде швидким темпом. А «національна свідомість, — за визначенням професора історії і соціології Баркера, — є витвором XIX століття. Але не те, що просто існує, має значення. Дійсне і вирішальне значення посідає те, що може бути зрозуміле, як ідея і як ідея є втілене в кінетичну силу до того ступня, що може стати приводом і джерелом ділання. В світі чину так понятті ідеї витворюють електричну силу і народ мусить бути чимсь більше, аніж фактом, мусить стати ідеєю, поки може стати динамічною силою»⁷⁵.

У програмовій статті журналу «Украинская жизнь» у 1912 р. зазначалося, що «український національний рух зробився помітним суспільним фактором, став проникати, як свідоме начало, в саму товщу народних мас і викликав велику повагу ззовні»⁷⁶.

З перших днів Лютневої революції «залунали скрізь українські промови — на вулицях, в кесарнях, на фабриках, по залізничних вагонах, селах. Де був один «свідомий українець», він виступав перед тисячами і казав, закликав: ми поневолені як нація! Вороги забрали наші землі і добра, скасували нашу автономію, знищили культуру, обернули нас в рабів, навіть ім'я наше відібрали! Хмельницький, Шевченко. Особливо Шевченко! Це ім'я залунало у всіх на устах. Товпився люд, слухав, думав. Особливо всіх вражала... українська мова. Скрізь лунає. Про політику нею говорять, про революцію, про новий державний лад, про організацію автономної України у федеративній Росії. Все такі нові, незнайомі слова. Але тут і виявилась сила слова і значіння того, що було зроблено для української культури раніше. «Кобзар» і театр, здається, найбільше насіяли зерна, що вибухом проросло в перші дні революції. Де була людина, що була запалена «Кобзарем», там вже горів ніби новий український смолоскип, сипав іскри, осяював околицю темноту. І так по цілій Україні, ніби в ночі свічки. Вони незабаром розгорілись, злились в ціле полум'я, яке запалахотіло по цілій селянсько-робітничій Україні»⁷⁷.

А. Каппелер у статті «Структура українського національного руху в Російській імперії» стверджує, що кількісний склад української інтелігенції у 1897 р. становив 47 тис. осіб, або 0,3 % від усього українського населення⁷⁸. У будь-якому разі є всі підстави стверджувати, що кількість як української інтелігенції, так і національно-свідомих представників українського народу була незначною. Переважна більшість українців не мала національної свідомості, «навіть не мала окремого національного імені — більшість мійських українців називали себе росіянами і в кращім разі малоросами, селяни-ж не називали себе ніяк»⁷⁹. Теоретик констатував, «що в старій Росії народні маси жадної участі в політичному житті не брали, тому й досвіду не мали, а тому взагалі не розуміли, що треба робити сьогодні, а що завтра. Головне: хоч і знали, що щось треба робити, але не знали, як треба робити. Політична неграмотність була велика. І всі, хто до громадських справ ставився чесно, людяно і далекосяжно, думали, що треба передовсім виховувати маси політично і культурно, щоб втримати єдиний фронт революції і забезпечити демократію, цеб-то влади, відібрати від їх землю і фабрики на загальну власність трудящих — лише тоді припиниться капіталістичний визиск»⁸⁰.

М. Шаповал у праці «Соціологія українського відродження» відзначав, що «національно-свідомою частиною суспільства на Україні була тільки інтелігенція, в інших групах суспільства українці рахуються одиницями (3–4 поміщики, 4–5 мійських домовласників, 200–300 робітників, кількасот селян)»⁸¹. Особливістю української інтелігенції було те, що вона зосереджувалася виключно в сфері культури: письменство, наука, вільні професії (лікарі, адвокати тощо) і частково в економічній сфері (насамперед, в кооперації). «Спроби професійного обчислення наших сил, — наголошував М. Шаповал, — не робилися, але в 1917 році виявилося, що ми маємо: кількасот народних вчителів, кількасот кооператорів, кілька попів, кілька лікарів, інженерів, адвокатів, юристів, 5–6 лісоводів, два десятки агрономів, 3 поміщики, кілька торговців нижчого калібру, жодного великого підприємства, банку

(не рахуючи кредитної кооперації), жодного генерала, кілька штаб- і оберофіцерів»⁸². Тому й загальна кількість інтелігенції була незначна. За даними М. Шаповала, вона налічувала 30 000 осіб, «тобто 1 % від усієї етнографічної маси, коли її рахувати за 30 мільйонів (під Росією)»⁸³.

Тому цілком слушно зазначав М. Шаповал, що «обидві сили укр. руху — організуючі і ударні (організаторами революції 1917–1920 рр. він називає українську інтелігенцію і напівінтелігенцію, а ударними масами — селянство і робітництво. — *Авт.*) були на початку революції цілком не організовані, а тому не мали жодного технічного апарату для боротьби і політичного досвіду. Революційна влада неминуче-логічно опинилася на Україні в руках національних меншостей, через те, що ці меншості були (і досі є) в містах на Україні більшістю, і що була сприятлива кон'юнктура для них (наша неорганізованість і помилки). В чийх руках міста, в тих руках є й технічний апарат суспільного керівництва і в їх руках неминуче буде й політична влада, особливо тоді, коли трудові маси поневоленої нації не зоорганізовані. Незоорганізоване селянство, робітництво і інтелігенція — це значить неорганізована ціла нація, а це значить, що така нація не може самоуправлятися аж доти, доки не організується, щоб доки не утворить в собі безліч керуючих органів і мас у всіх царинах життя. Організація ж не може проходити попереду свідомості: не усвідомивши свого становища (на поразках) людина не організується»⁸⁴.

Далі М. Шаповал зазначав, що «1917 рік — був добою збирання сил. Трудність доби в тім, що одночасно зі збиранням, організуванням і вихованням сил треба було вести боротьбу за реальні позиції, щоб то сили пускалися в боротьбу без належного виховання, яке вдається лише протягом довшого часу. Сполучення боротьби і виховання збільшувало наші здобутки, але вони були менші, ніж могли бути при організованих масах»⁸⁵.

Окреслюючи характер революції, М. Шаповал зазначав: «Коли-б ми почали революцію, як національну, проти російських, польських та ін. гнобителів, то вона силою річей обертається в соціальну, бо скидаючи росіянина, поляка, жида, румуна — ми скидаємо од влади поміщика, капіталіста, спекулянта! Українська влада означає владу національної більшості, а це значить владу селянсько-робітничу. Українська влада може бути логічно владою селянсько-робітничої більшості»⁸⁶.

Б. Кравченко зазначає, що «ступінь самоорганізації сільського суспільства у 1917 р. дивував навіть бувалих політичних спостерігачів»⁸⁷. Наприкінці року Українська селянська спілка мала свої осередки в більшості губерній і налічувала мільйони членів. У травні 1917 р. газета спілки «Народня воля» досягла неймовірного тиражу — 200 тис. примірників. З'явилися численні нові кооперативи. У свою чергу, розвиток цих інфраструктур національного життя сприяв проникненню національної ідеї в маси. Швидкість, з якою це відбувалося, вимірювалася не місяцями, а тижнями і днями. На селянських сходках та зборах викристалізувалися єдині вимоги: земля — селянам, українізація армії, шкіл та адміністрації, самоврядування для України у федеративному зв'язку з Росією»⁸⁸.

Поділяючи думку Б. Кравченка, можна стверджувати, що піднесення національної свідомості на селі відбувалося завдяки не піддатливості людського розуму, а його консервативності. Народ завжди розмовляв «простою мовою» і співав «простих пісень». Тільки упродовж революції ці вікові факти їхнього існування зазнали політизації. Провідниками народу стала сільська інтелігенція разом з десятками тисяч тих, хто повернувся з війська⁸⁹. Адже атмосфера свободи, яку принесла Лютнева революція, піднімала настрої солдатських мас, які охоче сприймали національні гасла і «залюбки приймали історичну традицію: дуже легко воскресали навіть зовнішні форми, атрибути історичної козачини, не тільки в назвах, але й в убраннях, навіть козацьких чубах і оселедцях. Це був здоровий національний рух ідейного характеру. Відроджуючи історичну національну традицію, цей рух логічно відроджував і традицію української державності: ідеал самостійної Української Держави сам собою вимальовувався перед очима провідників цього руху і самої маси, яка за тими провідниками йшла»⁹⁰. В. Винниченко зазначав, що «ніхто не мав на селі більшого довір'я, авторитету як... простий рядовий солдат»⁹¹.

Трансформація суспільної свідомості набирала значних обертів, дедалі більше людей долучалося до творення основ держави: участь у багатотисячних маніфестаціях, як в Києва, так і в провінції; делегування народу на різноманітні з'їзди та участь значної частини представників народних мас у Всеукраїнських військових, селянських та робітничих з'їздах, а згодом участь окремих представників у роботі Центральної Ради та Генерального секретаріату. Завдяки цьому широкі маси «втягувалися» у політику, починали відчувати себе творцями історії та своєї долі. Ймовірно, що участь у національно-визвольному русі, в революційних акціях і є трансформацією суспільної свідомості «низів». На жаль, відсутні спеціальні наукові дослідження, які б розглядали цю проблему, тому варто зайнятися детальнішим вивченням цього питання.

Доречним буде зауважити, що через механізм асиміляції українська інтелігенція здобувала національну свідомість. Патріархи української культури мали значний вплив на інтелігента з села, а через нього — на усе сільське суспільство. «Починаючи з затишних покоїв київських професорів, лікарів, чиновників, адвокатів, письменників та просто збіднілої шляхти, різних їх громад та студентської молоді, формування на цьому програми так званого українського громадянства поширюється в дрібніші міста, на цю ж саму, тільки дрібнішу від київської калібром, категорію суспільства, а далі — через попівсько-учительсько-агрономічні кола йде організація сільських та містечкових просвіт, аматорських гуртків і, нарешті, як матеріальна база, організація сільської куркульні — кооперація»⁹². Отже, якщо київські професори надавали українському рухові певного статусу в очах сільської інтелігенції, то вона, у свою чергу, сіяла зерно національної свідомості у селі. Є. Чикаленко писав: знайдіть національно свідомого селянина і ви побачите доробок «учителя» або «лікаря»⁹³.

Якісні перетворення життя суспільства неможливі без кардинального реформування управління в усіх сферах, без наявності професійної,

політично і морально зрілої групи політичних лідерів, які стоять на чолі державних і партійних структур, суспільно-політичних організацій і рухів, неформальних об'єднань.

Відомий український політолог і ідеолог хліборобсько-демократичної партії, теоретик концепції еліт В. Липинський вбачав потребу в «організації сильної і авторитетної групи, навколо якої могла б об'єднатись (як колись у варязько-князівській чи шляхетсько-козацькій добі) і політично організуватись українська нація. Без теоретичного і практичного розв'язання цієї проблеми ніякі, навіть найкращі орієнтації не допоможуть нам стати нацією і державою»⁹⁴. Такою групою, безумовно, виступає еліта.

В. Липинський зазначав, що суспільства складаються: а) з тих, хто править і б) тих, хто ними правлять. Ті, хто править, становлять лише частину активної меншості даної спільності. Разом з тим він вважав, що крім провідної верстви можуть знайтись у громадянстві й інші, більш або менш чисельні групи активних людей, які можуть співпрацювати з керівною, провідною верствою або ні. Всі ці активні групи разом узяті в порівнянні з пасивною більшістю народних мас становлять у конкретному суспільстві активну меншість. Вчений зазначає, що між активними групами меншості існує боротьба. Свідомі своєї мети й ідеї, активні групи прагнуть нейтралізувати впливи інших активних груп і накинути чи прищепити свої цілі та ідеї пасивній більшості суспільства.

Пасивна більшість, на думку В. Липинського, це переважно кількісна більшість суспільства, увага якої сконцентрована на інших справах і питаннях, а не на питанні влади. Він вважав, що пасивна більшість не має постійного бажання вирішувати політичні справи. У цих питаннях більшість суспільства дає організувати себе активною меншістю. Тому-то й боротьба в суспільстві, вважав він, ведеться між активними меншостями за завоювання пасивної більшості й за нав'язування їй своїх ідей. У цій боротьбі не повинно бути нейтральних, особливо коли йдеться про власну державу і націю, про добро і правду та красу рідного краю.

Найважливішу функцію провідної верстви (еліти) В. Липинський вбачав в організації національної держави. З моменту, коли активна меншість бере владу, відстоює, згідно з її світоглядом і її планом державну форму та запроваджує за допомогою адміністрації свій устрій, вона стає для громадянства і всього суспільства національною елітою, тобто аристократією, незважаючи на те, чи вона «червона», «голуба» або «чорна»⁹⁵. Національна аристократія повинна репрезентувати нарівні чинник матеріальної сили й моральний авторитет. Люди цієї категорії — войовничі лицарські не шукають лише власних вигод — на противагу демократичній аристократії, яка набуває владу грішми, або також націоналістичній, чи комуністичній, що домагається влади силою⁹⁶.

Зміна правлячих еліт є важливим елементом системної трансформації суспільства. При цьому циркуляція еліт може означати динаміку всередині самої еліти або заміну еліти елементами нееліти, тобто необхідно чітко розрізняти внутрішню циркуляцію еліти, зміну еліти (заміну старої еліти

новою), а також змішаний варіант існування внутрішньої циркуляції та зміни еліт.

Циркуляція еліт може здійснюватися у двох формах. По-перше, як заміна одних елітних груп іншими (наприклад, заміна еліти контрелітою) і, по-друге, як заміна еліти неелітою. Саме друга форма почала реалізовуватись зі створенням Центральної Ради, а згодом і Генерального секретаріату.

Процес трансформації структури еліти розгортався на двох принципово різних напрямках. Перший — це трансформація еліт у тих соціальних інститутах, які збереглися у суспільстві від минулого ладу, а їх у той час було багато — виконавчі комітети, суди, місцеві органи влади, армія, частково освіта та ін. Другий — це формування еліти у новостворених інститутах, таких як політичні партії, Центральна Рада, Мала рада, згодом Генеральний секретаріат, ради різних рівнів та ін.

Лютнева революція і події, пов'язані з нею, призвели до радикальної зміни старої еліти. Ініціатива створення Центральної Ради належала українській інтелігенції. Із 118 членів, обраних Українським національним конгресом (8 квітня 1917 р.), не менше 100 осіб були представниками інтелігенції⁹⁷. Лише незначна кількість (18) мала інше соціальне походження. Високою виявилася питома вага активних учасників визвольного руху (І. Стешенко, Л. Старицька-Черняхівська, А. Яковлів, Д. Дорошенко, В. Прокопович, Є. Чикаленко, Ф. Матушевський, А. Ніковський, О. Шульгин, А. Степаненко, М. Стасюк, М. Ткаченко, В. Садовський, М. Міхновський та ін.). Водночас чимало депутатських мандатів отримала й перспективна молодь, яка не забарилася вийти на арену активної політичної діяльності (П. Христюк, М. Шраг, М. Єремій, Л. Чикаленко, М. Любинський, М. Левитський, В. Павелко, С. Колос)⁹⁸.

Соціальний склад Центральної Ради істотно змінився після остаточного її сформування. Він був представлений селянами, військовими та робітниками. У процентному відношенні кількість інтелігенції значно зменшилася, проте це не означало, що вона втратила домінуючу роль.

Постійно відчувався великий брак інтелігентних сил у провінції. Київ притягував до себе значну кількість активних політичних діячів, а на місцях нікому було реалізовувати накази та директиви, передані з центру. Крім того, є підстави стверджувати, що у великих містах керівництво захопила російська або зросійщена демократія, яка вороже ставилася до української справи.

Характеризуючи склад першого Виконавчого комітету, голова Центральної Ради М. Грушевський писав: «Склад Комітету був доволі сірий і мало революційний: забагато було інтелігенції, забагато [е]с-фів (крім Єфремова, Прокопович, Ніковський, Старицька-Черняхівська, Віленська, Бойко, Мірна), з [е]с-деків, крім Винниченка, — В. Садовський, Стасюк, Чикаленко, з [е]с-рів тільки Христюк»⁹⁹.

Найдосвідченіші сили в 1917 р. були зосереджені в Українській партії соціалістів-федералістів. Партія представляла передусім інтелігенцію, науковців. Відсутність управлінського досвіду, а можливо й управлінського

хисту ставали причиною того, що, навіть зайнявши пріоритетні позиції в еліті, нові люди не здатні були довго утримуватися на них.

Процес інкорпорації елітних новобранців до правлячої еліти зазвичай непростий, хоча в політико-ідеологічному плані лідерство вже належить новим політичним силам суспільства. Адже саме вони формують нову ідеологічну риторику і гасла, моделі державницької лояльності, мовні стереотипи, що демонструють патріотизм, відданість справі та ідеям національно-територіальної автономії.

Загальновідомо, що природній процес розвитку політичних партій створює сприятливі умови для формування політичної еліти. Однак українські партії у 1917 р. були малопотужними. Це рельєфно відобразив А. Гольденвейзер: «Депутати-українці поділялися на три фракції: українські есери, українські еседеки та соціалісти-федералісти. Українські есери були найсильнішою партією у Раді; до них під кінець приєднався і М. Грушевський, який довго залишався безпартійним. Але водночас ця фракція була найбіднішою на людей; навіть на прем'єра вона не могла висунути нікого видатнішого, ніж Голубович»¹⁰⁰. Дещо по-іншому оцінював політичний діяч українських соціал-демократів: «Українські соціал-демократи, до яких належали Винниченко, Петлюра, Ткаченко, Порш та інші, були малочисельні, але незрівнянно значущий персональний склад цієї фракції дещо згладжував чисельну перевагу есерів»¹⁰¹. Та чи не з найбільшою симпатією А. Гольденвейзер пише про соціалістів-федералістів, які репрезентували «найбільш поміркований і культурний елемент української громадськості. Лідером цієї партії був шанований всіма літератор С. Єфремов, її газету «Нова рада» редагував Ніковський. Як найбільш поміркована націоналістична група, соціалісти-федералісти жили порівняно у ладу з представниками меншин»¹⁰². Можна погодитися з такими оцінками. У питанні самовизначення України усі українські партії стояли на федералістських позиціях.

Такі ж погляди, природно, поділяла переважна більшість національної інтелігенції. Хоча вона й не поспішала поповнювати партійні ряди. На думку С. Єфремова, це відбувалося тому, що свідомі інтелігенція була дуже завантажена національно-культурною роботою, і в неї не залишалось часу для політики¹⁰³. З таким висновком загалом можна погодитися, проте варто зазначити, що провінційна інтелігенція ще й дуже погано розумілася на політиці. Її симпатії були на боці Центральної Ради, все інше не мало великого значення.

Партії не мали у достатній кількості досвідчених економістів, господарників, організаторів, здатних негайно включитися до роботи в управлінні державою. М. Грушевський писав: «Справді як легко у нас зібрати великий і гарно зіспіваний хор. І як виявилось трудно златити добрий, дисциплінований курінь на оборону українських вольностей. Скільки у нас цілком порядних, або й добрих поетів, белетристів, публіцистів, і як трудно знайти порядного комісара. Скільки, нарешті, чудесних, принципових людей, які страшенно засуджували стару урядову систему, але охоче брали платню з державних грошей, зібрання з народного п'янства, з виключуваних

«поронцями» податків, і тепер заявляють повну готовність брати платню від українського уряду, полишаючи йому збирати на них гроші всякими способами, хоч би й розстрілом, але по-пілатівськи умивають ручки від усякої солідарності з ним у тяжкий момент і охотненько тісняться набік, поки переїздить по груді і болоту теперішній обоз української державності»¹⁰⁴. Варто зауважити, що ці слова не втратили своєї актуальності й сьогодні, а у той час вони, власне, визначали реальний стан української політичної еліти.

Сучасний український дослідник В. Солдатенко досить вдало характеризує лідерів Української революції: «Кожна з непересічних особистостей мала власний погляд на ситуацію, на перспективи її розвитку, пропонувала власні шляхи, засоби руху вперед. Персональний внесок у здійснюваний, зрештою, політичний курс був теж не однаковим»¹⁰⁵.

Серед впливових діячів української революції М. Могилянський називав М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру і М. Порша. Характеризуючи трьох останніх діячів, М. Могилянський зазначав, що «всі вони приблизно одного віку, — за 40 років, всі соціалісти de nomine (за назвою) і зовсім не схожі один із іншим ні за складом розуму, ні за темпераментом. Спільне у них одне: сепаратистські устремління, які виходять, безсумнівно, із досить різних джерел їх природи»¹⁰⁶.

На надмірній молодості провідників української революції наголошував і І. Лисяк-Рудницький, вважаючи, що вік багатьох з них був досить юний — «мали тільки по двадцять кілька років»¹⁰⁷. І «навіть релятивно старша група (покоління Петлюри й Винниченка) складалася з людей, що мали набагато понад тридцятку. Грушевський, завдяки своїй сивій бороді та силою контрасту до молодиків, що його оточували, робив у Центральній Раді враження старого «січового діда». Але навіть цей патріарх мав ледве 51 рік (нар. 1866), отже, як на державного мужа, був середній вік»¹⁰⁸. І на підставі цього він приходив до не зовсім втішного висновку: «Це засилля молоді вносило у наші визвольні змагання ентузіазм та духа жертвності, але разом з цим недосвідченість, студентський догматизм, перевагу темпераменту та сантиментів над розумною волею»¹⁰⁹.

Далі М. Могилянський детально зупиняється на характеристиці кожного із названих діячів. На його думку, «Винниченко — письменник не без уяви і важливого дару і таланту, найменш із усіх національний за своєю суттю, як українець. За своєю заповзятістю і імпульсивністю це швидше семіт, за містичною складністю своєї психіки — це типовий великорос, де до ідеалізму слов'янина підмішаний містицизм фінського знахаря, неспокійний П'єр-Гінт з рефлексією Макса Нордау, складна mixture compositum (складова суміш) європеїзму. Людина імпульсивна, пристрасна і небезпечна, тому що у нього немає слабого боку у вигляді стримуючих центрів»¹¹⁰.

Характеризуючи С. Петлюру, М. Могилянський зазначав, що це — трагічний символ сучасної України; значно більше національний; це впертий «хохол», трохи тупий, хитрий, недоучка і самоучка, але людина з наполегливістю, характером і великим честолюбством, отруєним отрутою

випадково упавшої в руки влади. Не теоретик і не мислитель — він один вміє організувати і діяти»¹¹¹.

«Самим розумним, розважливим, найбільш теоретично і політично підготовленим, найбільш далекоглядним, потайний і по-селянськи собі на розумі, хоча й не з селянського середовища, часто залишався у меншості і замикався в усвідомленні своєї правоти і переваги, М. В. Порш раніше інших відчув необхідність орієнтації самостійності на Антанту, хоча раніше був переконаним германофілом»¹¹².

«Мацієвич, освічений агроном, В. Леонтович (не соціаліст), письменник-белетрист і українець-індивідуаліст, С. Єфремов — публіцист і історик літератури, працьовитий співробітник і постійно йдучий вперед мислитель»¹¹³.

«При владі опинилася молодь соціалістичного спрямування: Д. Антонович — прямолінійний націоналіст, здібний, але лінивий, О. Шульгин — працюючий і здібний молодий сепаратист, Ткаченко — англійської зовнішності і слабкої думки»¹¹⁴.

Найбільш видними діячами Центральної Ради Д. Дорошенко називав «українських соціал-демократів: Винниченка, Порша, Ткаченка, Садовського, Мартоса, Стешенка. До них примикали і соціалісти-федералісти, які об'єднували в своїх рядах кращі сили української інтелігенції; із них найбільше виділявся О. Я. Шульгин, секретар по національних справах»¹¹⁵.

Про великий авторитет М. Грушевського в 1917 р. наголошувалося неодноразово. Підтвердженням цього можуть бути і слова Д. Дорошенка: «Ніхто в даний момент не підходив більше для ролі національного вождя, як М. Грушевський; ніхто навіть рівнятися не міг з ним щодо загальнопризаного авторитету й тої поваги, якою оточувало його все українське громадянство»¹¹⁶.

Лідер українських есерів М. Ковалевський писав про М. Грушевського: «Це був історик в повному значенні цього слова. Сучасні події його живо інтересували і він мав завжди тверезу оцінку цих подій. Він вірив у закономірність історичного розвитку і був переконаний, що український народ вийде на шлях вільного політичного і культурного розвитку навіть тоді, коли хвилево програє той чи інший бій»¹¹⁷, крім того підкреслювалося, що «Михайло Грушевський був гарячим прихильником народоправства і демократії. Коли він розмовляв з нами, ми ніколи не відчували в його словах штучності чи якоїсь вищості над нами — він розмовляв завжди просто, в приятельському тоні і тільки тоді, коли хтось, на його думку, зробив погано, він червонів і хвилинку мовчав, нервово перебираючи свою срібну бороду, і тоді знов опанувавши себе, висловлював свою думку...»¹¹⁸. М. Ковалевського завжди вражало його «твердість у поглядах і незламність його волі, навіть у хвилиних безпосередньої небезпеки»¹¹⁹.

Важливою функцією М. Грушевського як голови Центральної Ради було посередництво між окремими партіями. «Українських партій в Центральній Раді було небагато: соціал-демократи, соціалісти-революціонери, соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, селянська спілка, партія трудова та група безпартійних. Розходження між ними щодо діяльності Ц. Р. були

невеликі, а все ж таки треба було ці розходження якось поладити. Тут М. Грушевський виступав в ролі посередника, і що ця його чинність була успішною, видно вже хоч би з того, що Ц. Р. на протязі не цілого року прийняла 4 Універсали, такі багаті змістом, і що за всі ці Універсали голосували однодушно всі українці — члени Ради»¹²⁰.

З іншого боку, така оцінка постаті М. Грушевського може здатися однобічною, тому що пізніші оцінки його діяльності були іншими, окремі діячі, зокрема О. Лотоцький зазначали, що якщо українські еседеки та есери уособлювали «настрої безоглядного максималізму», то есефи підходили «до справи з погляду реальних можливостей її переведення». Між цими напрямками пролягала справжня прірва і вина у цьому М. Грушевського: «Ролі арбітра, яку готовили йому обставини, він не прийняв. Найперше визначився він як соціаліст та с.-р.»¹²¹. І далі О. Лотоцький ще категоричніше стверджував, що «поза певною гумористичною стороною такого поступування була ще й друга сторона — значно сумніша. Коли став він на чолі Центральної Ради та й цілої політичної акції, досить людей із старим громадським стажем українським або одійшли од активної участі в дальших подіях — і се було безперечною втратою для нашого життя взагалі бідного на кваліфіковані сили, — або зайняли позицію, невідповідно негативну до всього, що виходило од сторони противної. З другого боку, політично недосвічені кадри молоді, яких висунула на політичний кін революція та які, під авторитетним впливом, у процесі взаємної співпраці з іншими елементами, могли б вирівнятися у лінії розміркованої акції, дістали, за авторитету Грушевського, а тут до непримиренно різкої тактики і все більше котилися до тієї прірви, більшовизуючи настрої селянства, в яку справжнім більшовикам вже не трудно було скинути усю, проваджену ними справу»¹²². Така категоричність не зовсім відповідає дійсності, адже не можна вини за поразку української революції покласти лише на М. Грушевського.

Не можна не охарактеризувати ще одну доленосну, непересічну особистість, визначну постать Української революції, архітектора національної державності, першого керівника українського уряду лідера Української соціал-демократичної партії, великого інтелігента В. Винниченка. В. Солдатенко з великою повагою пише про нього, наділяючи такими епітетами, як «юнак з самих селянських низів, який встиг за свій короткий вік зазнати стільки поневірянь і, маючи щире, добре, велике серце, готовий був самовіддано боротися за світле майбутнє», «молода людина (24 роки) з ніжною чутливою душею»; «феєрично обдарована особистість і несповна реалізований талант, трагічна доля»; «В. Винниченко — один із найвірніших, найактивніших, найпослідовніших, найвпливовіших, найяскравіших її (УСДРП) діячів на довгі роки»; «справжній новатор, революціонер у творчості, він, як ніхто інший, емоційно й чесно вилив на папір щирий крик болю, співзвучний народній душі»; «молодий, досить амбітний, впевнений у своїй правоті і власних оцінках життя, поглядах на шляхи його покращання Володимир Винниченко аж ніяк не згоден був жити за чужими рецептами, чії б вони не були. Його тверезий, проникливий аналітичний розум не дозволяв

йому підпадати під будь-які впливи, не давав захопити себе масовою ейфорією тощо»; «він був людиною нежорстокою, швидше, навіть, м'якою, схильною до поступок, компромісів»¹²³.

Досить вдало показує В. Солдатенко підвалини формування світогляду В. Винниченка, зазначаючи, що в них було закладено два наріжних камені: «палка любов до України, усього українського (історії, звичаїв, побуту, мови, пісень тощо) та жадаба вибороти для рідного народу варту його можливостям, здібностям долю, а також віра в перетворення світу на основі соціалістичних ідей»¹²⁴.

Ті, хто були творцями Української революції і Української держави були в центрі уваги не тільки їх опонентів, а й тих, хто надав за Брестською угодою так звану допомогу. До міністерства цісарського і королівського двору та закордонних справ у Відні 16 квітня 1918 р. було надіслано повідомлення начальника команди австрійської армії при Українській Центральній Раді про політичних діячів України. За 14 днів перебування у Києві уповноважений зібрав відомості про «сучасних мужів вільної Народньої Республіки»¹²⁵. Вражає той факт, як за такий короткий проміжок часу можна було зібрати таку детальну й достатню повну інформацію. Чиновник здійснив певну класифікацію і поділив політичних діячів України на уряд, Раду, а також на «політиків і партійників». Варто зазначити, що він назвав не тільки освіту, професію, державну посаду, партійну належність, а й дав характеристику, визначив політичні уподобання. Серед членів уряду він виділив українських есерів: В. Голубовича, М. Любинського, О. Жуковського, М. Ковалевського, Є. Саковича. Характеризуючи В. Голубовича, начальник команди австрійської армії зазначав, що він «президент міністрів та міністр закордонних справ, український соціал-революціонер з національною тенденцією»¹²⁶. Щодо професійного статусу підкреслювалося: «технік, бувший окружний інженер залізничної дирекції Києва»¹²⁷. Його особистісні якості, на думку автора повідомлення, такі: «молодий, хоровитий, здібний промовець, теоретик-фантаст, м'яка натура, на німецькому жолуді»¹²⁸. З погляду австрійського підданого, В. Голубович «під час переговорів в Берестю мав виступати як свідомий своїй цілі». Ця характеристика свідчить про високу оцінку професійних і особистісних рис українського політика.

Дещо по-іншому характеризував автор керівника міністерства закордонних справ М. Любинського: «український соціал-революціонер національної закраски, бувший гімназійний професор, незрілий, молодий чоловік, який в дебаті над соціально-революційними теоріями виказує особливу зручність. Цілковито в німецьких руках»¹²⁹.

«Німецькою маріонеткою» названо військового і морського міністра, генерала, а під час війни полковника генерального штабу і шефа штабу дивізії О. Жуковського, який мав «добру славу як організатор і, мабуть, дуже енергійний». Був «внутри русофільськи настроений» і намагався «з острахом збудити у «товаришів» враження чистокровного соціаліста-революціонера»¹³⁰.

Короткою характеристикою обмежився начальник команди австрійської армії, оцінюючи міністра земельних справ, українського соціаліста-

революціонера М. Ковалевського, відзначивши лише, що він «знаний економіст і соціолог»¹³¹.

Про міністра шляхів, українського соціал-революціонера Є. Саковича зазначалося, що він «досвідчений залізничник, фахівець, німецької орієнтації. Старша засорбована людина, яка не дається втягнути в політичні авантюри»¹³².

Аналіз діячів Центральної Ради автор повідомлення розпочинає з М. Грушевського, якого він називає президентом Ради (зауважимо, не УНР, як намагаються сьогодні довести окремі науковці і політики. — *Авт.*). В його очах М. Грушевський постає як «бувший Львівський професор університету. Старик, повний страху та сумнівів, якого стареча фігура має надавати Раді обличчя достойного сенату. З острахом хапається німецької сили і виказує мало симпатії до Австрії»¹³³.

Проворним молодим чоловіком, «який тішиться великою особистою повагою між соціалістами-революціонерами» постає перед нами Генеральний секретар Центральної Ради П. Христюк.

Вищезазначене дає підстави для висновку: автор повідомлення, характеризуючи політичних діячів України доби Центральної Ради, намагається, наскільки це можливо, бути об'єктивним. А тому, хоч і з певним застереженням, окремі оцінки збігаються із оцінками тогочасних діячів у працях істориків.

Мабуть, буде слухним звернутися й до оцінки української політичної еліти, правда не персональної, а сукупної, зробленої Д. Дорошенком. Він зазначав: «Правительство Центр. Ради перш за все виявило свою безсилість утворити скільки-небудь сильну, авторитетну владу, організувати адміністрацію, запровадити лад та спокій та установити які-небудь нормальні відносини в краї. Присутність українського правительства сяк-так відчувалася лише у Києві. По-за столицею край жив своїм власним життям»¹³⁴.

Без сумніву, з подібними проблемами стикаються практично всі народи на початках розбудови власної держави. Великою помилкою українського проводу було те, що він не зламав старої державної машини, а намагався реформувати її й пристосувати до потреб національного розвитку. Це їм не вдалося. «Співочий парламент» спасував перед прозою життя, і питання про падіння авторитету, неспроможність і неефективність Центральної Ради неодноразово порушувалися на засіданнях її керівних органів»¹³⁵.

Про недостатню політичну зрілість еліти України, непослідовність її мислення і дій писав на основі історико-соціологічного аналізу подій 1917–1920 рр. і український есер, а пізніше відомий соціолог М. Шаповал: «Історія помстилася над українським народом. Він поставив задачу створити свою державу, своє окреме суспільство, але він не мав сил для заступлення і введення головних соціальних функцій. Принцип більшості не допоміг, і на українській землі панує тепер політично неукраїнська меншість: поляки в Галичині, москалі з жидами на Україні. Ця меншість справляється з своєю задачею, а українська етнографічна більшість не справилась. Такий факт. Такий закон соціальної структури і поділу праці»¹³⁶.

Характеризуючи еліту періоду доби Центральної Ради, сучасні дослідники Б. Кухта та Н. Теплоухова виділяють ряд факторів, властивих саме цій еліті. По-перше, вони зазначають, що Україна перебувала у складі імперії і разом із Росією переживала перехідну епоху з усіма її революційними максимами. Це означало і те, що зміни панівної еліти відбувалися радикально, швидко, навіть раптово. По-друге, вступивши в революційну епоху, українська еліта прагнула розв'язати разом із соціально-економічними проблемами і національно-політичні. На думку дослідників, «еліта повинна була перейти від доіндустріальної системи до індустріальної, із зовсім новим стилем керівництва й управління, що спирався уже на професіоналізм. Водночас ця еліта мала здійснювати перехід від авторитарно-монархічного режиму до декларованого нею ліберально-демократичного, та ще й з соціалістичним забарвленням. Оскільки це забарвлення політично знову вело до авторитаризму, то еліта таким чином сама собі суперечила...»¹³⁷. Щодо, другого фактора, важко погодитися з Б. Кухтою та Н. Теплоуховою, ніби пріоритетними для тогочасної еліти були національно-політичні питання, а соціально-економічні виступали вторинними, швидше доповненням, ніж стратегічним завданням.

По-третє, наголошується, що такий перехід еліта намагалася здійснити еволюційними методами (принаймні від II до IV Універсалів). Далі автори зазначають, що «пізніше методи змінилися, але час було втрачено, і настрої мас змінився», не пояснюючи жодним словом, яким чином і на які змінилися методи і чи насправді вони змінилися. Позиція авторів виявилася не зовсім зрозумілою. Зрештою, мотивується, що «значне зросійщення України змушувало еліту до невластивої в революційну епоху декларативної єдності, монолітності та обачності щодо неукраїнського населення, компромісності в політиці. Тобто якщо епоха вимагала рішучості, винятковості навколо національної ідеї, то еліта навпаки — до поєднаної та компромісної політики. Це провадило, по-четверте, до зміщення акцентів — з індивідуалізму, ініціативності, сили, примусу на міфічне згуртування, загальну єдність»¹³⁸. Дослідники досить категорично стверджують, що «замість згуртування навколо сильного лідера, прищеплення духу елітаризму, еліта дала себе заспокоїти гаслами рівності, справедливості, егалітариською ментальністю, настроями колективізму і навіть паплюженням сильних лідерів»¹³⁹.

Зневажливе ставлення до революційної еліти звучить і у наступних рядках, де автори використовують висновки і світобачення Р. Млиновецького: «У момент революційного зриву нації, відновлення її державності, замість запального, рішучого, твердого проводу (навіть авторитарної еліти), Україна спромоглася (точніше її демократичний провід) на висунення ліберальних гасел, автономічних федералістських ілюзій»¹⁴⁰. Складається враження, що не знайшлося більш авторитетних думок і фундаментальних праць, оскільки, посиляючись на Р. Млиновецького, дослідники «Політичних еліт і лідерів» доходять до досить категоричного висновку про те, що «замість ініціативної меншості в Україні формувалася перехідна псевдоеліта,

народницька, неорганізована демократична меншість, що не вмiла шанувати себе й змушувала й змушена була скоро вчитися шанувати чужих...»¹⁴¹.

Вражає і наступний абзац, у якому зазначається, що «політичне керівництво піддалося популізмові, замість аристократизму — унаслідок перемогли настрої мас, а не настрої проводу»¹⁴². І далі наголошують, що вони не погоджуються з В. Винниченком, який, аналізуючи причини поразки Української революції, вказував на те, що провід пішов усупереч «настроєм мас», і стверджують, що «керівництво УНР йшло за масами, а не всупереч їм»¹⁴³.

Безумовно, критикувати завше простіше, проте все ж варто враховувати фактор відсутності упродовж століть власної політичної еліти. Адже В. Липинський стверджував, що тільки ті революції можуть досягти успіху, провід яких включає в себе дисидентську частину старої еліти. Такої еліти в Україні не було. У революцію влилося молоде покоління революціонерів, без досвіду, без спеціальних знань, їм досить часто не вистачало впевненості наполягти на прийнятті того чи іншого рішення. Проте вони боролися, шукали відповіді на виклики часу. Усього за тринадцять місяців — період існування Центральної Ради — відбулася значна трансформація у їхніх поглядах. Будучи спочатку прихильниками автономістсько-федералістської концепції, вони, врешті, приходять до ідеї самостійності й проголошують Україну самостійною незалежною державою. Саме завдяки їм вперше в історії назва «Україна» стала юридичною назвою держави.

Дорікати і критикувати можна багато, однак треба враховувати і фактор часу, адже за такий незначний проміжок сформувати власну еліту Україна не могла.

§ 3. Соціально-економічні трансформації за доби Центральної Ради

Центральна Рада почала діяти як представницький орган з винятково національно-демократичними цілями. Поступово її діяльність розширилася. На третій сесії Центральної Ради розглядалося питання про правомірність розв'язання економічних проблем Центральною Радою. Голова фракції УПСР М. Ковалевський зазначив, що політика тісно пов'язана з економікою, «як Центральна Рада того б не бажала, економіки їй не обминути. Для того, щоб політична програма Центральної Ради не висіла в повітрі, щоб вона почувала під собою твердий ґрунт, слід було розглядати аграрне питання — інакше вона зосталася б без головної підтримки, без соціальної бази — селянства»¹⁴⁴.

Найскладнішим з економічних завдань було, звичайно, земельне. Спробу розв'язати його здійснювали з перших днів існування Центральної Ради. Український національний конгрес, військові, селянські, робітничий з'їзди розглядали це питання і приймали відповідні резолюції. На I Всеукраїнському селянському з'їзді Г. Одинець зазначив, «що нам не треба просити,

а вимагати, потрібно розпочати серед народу велику творчу роботу, організувати весь український народ в селах, глухих закутках і оголосити його волю стати хазяїном свого краю».¹⁴⁵ Член ЦК Селянської спілки Т. Осадчий наголосив, що тільки при автономії України український народ отримає землю і волю. М. Левицький зазначив, що справжнім українцям по дорозі із соціалістами, які визнають право народів на вільний розвиток, на автономію. Інші промовці підтримали ідею автономії та найшвидшого втілення у життя.

30 травня 1917 р. на I Всеукраїнському селянському з'їзді найбільший інтерес викликала доповідь лідера УПСР М. Ковалевського «Про земельну справу України». У доповіді була дана коротка історія земельного питання у Російській імперії, починаючи від 1861 р., досить детально розглянута столипінська аграрна реформа, тактика у вирішенні цього питання українською фракцією в I та II Державній думі. М. Ковалевський наголосив на особливостях України, які мають бути враховані під час проведення земельної реформи. Він зосередив увагу на аграрних програмах політичних партій: соціал-революціонерів, соціал-демократів і кадетів. Виходячи з цього, лідер українських есерів вніс пропозиції боротися за: 1) встановлення твердих цін на оренду землі; 2) державне забезпечення селян сільськогосподарськими машинами; 3) заборону поміщикам здійснювати купівлю-продаж землі; 4) передачу у народну власність всіх підземних багатств¹⁴⁶.

Делегати з'їзду взяли активну участь в обговоренні цього питання. Делегат від Подільської губернії Миколайчук (с.-р.) зазначив, що Гайсинський повітовий селянський з'їзд «визнав найкращою програму соціалістів-революціонерів»¹⁴⁷. Разом з тим, варто зазначити, що програму українських соціалістів-революціонерів поділяли далеко не всі члени партії. Були й такі, хто мав власне тлумачення принципу «соціалізації землі». Так, А. Заливчий (делегат від Харківщини, член УПСР і ЦК Селянської спілки) наголосив, що «основою соціалізації землі є община, яка і повинна керувати земельними справами знизу, Установчі Збори чи Український сейм приведуть до централізації в цій справі»¹⁴⁸. Така позиція означала, що А. Заливчий виступав за російський варіант соціалізації землі, тоді як УПСР виступала проти цього, неодноразово наголошуючи на різних економічних умовах.

М. Ковалевський у заключному слові ще раз наголосив, що основною ідеєю соціалізації землі є скасування приватної власності, а вирішувати земельну справу «будуть на Сеймі представники від волостей, повітів, а це буде виявом волі не зверху, а тих, хто сидить знизу, коло своєї землі. Сейм же буде проводити реформу через трудові волосні або повітові общини»¹⁴⁹.

Після обговорення з'їзд прийняв рішення, в основі якого були пропозиції М. Ковалевського про перехід усіх земель — поміщицьких, казенних, церковних, монастирських без викупу у власність трудового народу, про знищення приватної власності на землю, про передачу всієї землі у розпорядження сейму, який здійснить її розподіл.

Новостворений Генеральний секретаріат запропонував свій проект земельної реформи, який був виголошений міністром земельних справ Б. Мартосом

на Всеукраїнському робітничому з'їзді¹⁵⁰. Згідно з даним проектом поміщицькі маєтки передавались у розпорядження земельних комітетів. Пропонувалося залишити непорушними землеволодіння середніх і вищесередніх власників, що викликало обурення селянської фракції у Центральній Раді. Фракція українських соціалістів-революціонерів піддала проект гострій критиці й запропонувала резолюцію, в якій заперечувала проект у цілому, зазначаючи, що він суперечить інтересам трудового народу, висловлювала недовіря Б. Мартосу. Есери вимагали створення з членів Центральної Ради комісії, яка б підготувала новий земельний законопроект, в основі якого був би принцип соціалізації землі¹⁵¹. Фракція есерів пропонувала приєднатися до постанов I Всеукраїнського селянського з'їзду в земельному питанні, резолюції якого констатували: «Приватна власність на землю скасовується, земля без викупу має бути передана в державний земельний фонд і наділяється тим, хто її обробляє своїми силами»¹⁵². Однак соціал-демократична більшість з'їзду пропозицію есерів не підтримала, не погоджуючись зі скасуванням приватної власності на землю і відстоюючи лише формулу виключення землі з товарообігу. Під час голосування резолюції, запропонованої соціал-демократами, фракція українських соціалістів-революціонерів залишила з'їзд.

До детальнішого розгляду земельного питання повернулися 24 жовтня 1917 р. на засіданні Малої ради. Товариш генерального секретаря земельних справ К. Мацієвич проінформував учасників засідання про те, що Тимчасовий уряд зволікає із затвердженням земельних законопроектів, вироблених Генеральним секретаріатом. Було прийнято рішення: підготувати законопроект про передачу землі у розпорядження земельних комітетів.

Даний земельний законопроект був затверджений сьомою сесією Центральної Ради (30 жовтня 1917 р.). Цей тимчасовий законопроект не порушував основ землеволодіння і не відміняв земельної власності, а лише передбачав передачу землі у розпорядження земельних комітетів. Від імені фракції есерів виступив О. Сіверо-Одоевський і запропонував з приводу законопроекту резолюцію, яка була прийнята 96 голосами проти 65. В її змісті зазначалося, що «Центральна Рада приймає законопроект до відома і доручає Комітетові Ради після детального обміркування і доповнення ухвалити і через Секретаріат перевести в життя, ідучи невпинно до соціалізації землі»¹⁵³. Отже, це був лише етап на шляху до прийняття бажаного закону.

7 листопада 1917 р. III Універсалом Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку і започаткувала розв'язання в ній земельного питання: скасовувалося право власності на землю. Ідея, яку так довго виношувала фракція українських соціалістів-революціонерів, стала реальністю. 14 листопада була видана «Відозва Земельного Секретарства», у якій відзначалося, що Центральна Рада скасувала III Універсалом приватну власність. Одночасно доручалося «генеральному секретареві земельних справ негайно виробити тимчасовий законопроект»¹⁵⁴.

16 листопада 1917 р. «Нова Рада» надрукувала «Роз'яснення Генерального Секретаріату з земельного питання, викладеного в третьому Універсалі».

Документ зазначав, що Універсал лише проголосив загальні засади, які повинні лягти в основу відповідних законів. «Такими загальними підвалинами, зазначеними в Універсалі в справі земельній, є скасування права власності на згадані в Універсалі землі та перехід тих до трудового народу без викупу»¹⁵⁵.

Однак на місцях трактували і сприймали основні положення III Універсалу, «Відозву» і «Роз'яснення» не завжди однозначно, що призводило до постійних непорозумінь. Яскравим підтвердження була доповідь Б. Мартоса на восьмій сесії Центральної Ради (12–17 грудня 1917 р.) і обговорення «Тимчасового земельного закону». Останній виявився досить суперечливим. Якщо в першому пункті законопроекту йшлося про скасування власності на землю, натомість, в іншому — гарантувалася недоторканність господарств, які мали до 40 десятин землі. З одного боку, заборонялися продаж та передача землі в оренду приватним особам, з іншого — дозволялася передача землі в оренду з боку земельних комітетів, у розпорядження яких повинна була надходити конфіскована земля.

В обговоренні «Тимчасового земельного закону» взяв участь О. Зарудний. Він вказав на «половинчастість» закону і виступив рішуче проти нього, оскільки він не відповідав основній концепції есерів у земельній справі — соціалізації. Соціалізацію землі есери визначали як перетворення приватновласницьких земель на загальнонародну власність. Передбачалася передача всієї землі без викупу у розпорядження земельних комітетів та розподіл її серед селянства за трудовою або споживчою нормою¹⁵⁶.

Представники інших фракцій теж не погодилися з «Тимчасовим земельним законом». Водночас вони виступали і проти соціалізації землі. З особливо гострою критикою соціалізації виступив лідер соціал-демократів М. Порш. Він докоряв есерам за те, що вони піклуються про селянство, а про тих, хто працює в місті, на підприємствах, забувають¹⁵⁷.

Активну участь в обговоренні законопроекту взяли селяни і робітники. Із заключним словом виступив Б. Мартос, зауваживши, що проект виробляли крайовий земельний комітет і спеціальна комісія. А «виробляла сей законопроект, — наголосив Б. Мартос, — та більшість, яка зараз усюди — й на, і скрізь — с.-р.»¹⁵⁸. До того ж співголовою комітету Б. Мартоса був есер — П. Христюк.

Після гострокритичного виступу Б. Мартоса проти есерів від імені фракції українських і російських есерів І. Ляшківич зачитав формулу переходу, яка визначала: «1) Виділити до складу Ради фракційну комісію, якій доручити вироблення нового закону, з правом кооптації фахівців з дорадчим голосом; 2) головним принципом повинно бути цілковите скасування власності на землю та її соціалізація; 3) новий закон повинен бути внесений в найближче засідання Малої Ради, комісії не роз'їздитися поки закон не буде затверджений; 4) посада генерального секретаря по земельних справах повинна бути негайно замінена членом партії у. с.-р.»¹⁵⁹.

Внесена М. Поршем резолюція українських соціал-демократів пропонувала взяти за основу тимчасовий земельний закон, передавши його

в парламентську комісію для негайної переробки і внесення у Центральну Раду¹⁶⁰. У разі прийняття резолюції фракції есерів, соціал-демократи погрожували відкликати своїх представників зі складу Генерального секретаріату, підкресливши, що у резолюції соціалістів-революціонерів зазначається, що законопроект Генерального секретаріату не відповідає інтересам трудового селянства¹⁶¹. До заяви соціал-демократів приєдналися фракції «Бунду», соціалістів-федералістів, меншовиків, самостійників. Об'єднана єврейська партія запропонувала передати законопроект фракціям для вироблення остаточної редакції. Назривала криза.

Депутати-селяни від фракції есерів виступили проти «ультиматуму соціал-демократів». І натомість запропонували свій «контрультиматум»: у разі виходу соціал-демократів з Генерального секретаріату селяни складуть свої повноваження у Центральній Раді. Лідери соціал-демократів пішли на поступки. По-перше, згодилися з позицією есерів, що документ невдалий і від нього слід відмовитися. По-друге, резолюції обох фракцій було вирішено зняти і не ставити на голосування. По-третє, виробити спільну резолюцію і обговорити її по фракціях перед ранковим засіданням 16 грудня, а у разі, коли все ж таки не вдасться затвердити тимчасовий земельний закон, доручити Генеральному секретаріату або секретарству земельних справ виробити Інструкцію, згідно з якою земельні комітети порядкуватимуть землею до вироблення основного земельного закону Установчою радою¹⁶².

17 грудня 1917 р. представник фракції українських соціалістів-революціонерів Піскун вніс нову резолюцію у земельній справі. Фракція соціал-демократів також внесла свою формулу, причому заявила, що буде голосувати проти резолюції есерів, пояснивши це тим, що в ній проводиться «шкідлива для розвитку народного господарства засада»¹⁶³. Водночас фракція соціал-демократів заявила, що вже не буде відкликати своїх представників з Генерального секретаріату, навіть за умови прийняття нової резолюції соціалістів-революціонерів. До формули соціал-демократів приєдналися всі інші українські й неукраїнські фракції, за винятком об'єднаних єврейських соціалістів, які голосували за резолюцію соціалістів-революціонерів. Фракція польського демократичного централу заявила, що голосуватиме проти обох резолюцій. А фракція польської партії соціалістичної від голосування утрималася. У результаті «за» резолюцію есерів проголосувало — 131, «проти» — 101, утрималося — 13¹⁶⁴. «За» резолюцію соціал-демократів — 103, «проти» — 139 і утримався — 1¹⁶⁵. Таким чином, більшістю голосів було прийнято резолюцію соціалістів-революціонерів. Загалом вона відтворювала попередню резолюцію, визначивши лише, що комісія повинна складатися пропорційно кількості членів фракцій, і знявши п. 4 резолюції (про те, що генеральним секретарем земельних справ має бути член УПСР).

В останній день роботи сесія затвердила комісію з підготовки земельного законопроекту. До її складу увійшли 10 українських соціалістів-революціонерів, 2 російських соціалісти-революціонери, 1 представник єврейської об'єднаної соціалістичної партії, 6 українських соціал-демократів та по 1 — від меншовиків, «Бунду» та самостійників¹⁶⁶. На перших засіданнях

були визначені основні засади тимчасового земельного закону: 1) скасування приватної власності на землю; 2) право кожного громадянина на землю; 3) органи порядкування землею; 4) форми користування; 5) правила користування; 6) обов'язки держави щодо забезпечення права на землю¹⁶⁷.

20 грудня 1917 р. постало питання про генерального секретаря земельних справ. Б. Мартос заявив, що після резолюції Центральної Ради щодо земельного законопроекту він не може брати на себе відповідальність за політику секретарства земельних справ і попросив відставку. М. Шаповал (у. с.-р.) підкреслив, що Б. Мартос не може далі керувати політикою секретарства і запропонував тимчасово Генеральному секретаріату взяти на себе це керівництво, доручивши його виконання одному з членів, поки фракція есерів не запропонує свою кандидатуру. Відставку Б. Мартоса прийняли, а обов'язки генерального секретаря земельних справ доручили виконувати лідеру есерів, генеральному секретареві продовольчих справ М. Ковалевському¹⁶⁸. 24 грудня Мала рада затвердила генеральним секретарем земельних справ есера О. Зарудного. Товаришами генерального секретаря земельних справ 29 грудня були затверджені — А. Терниченко (у. с.-р.) і В. Сьомушкін (партійна належність невідома), їхні кандидатури запропонував ЦК УПСР. Здійснювати земельну реформу оновленому генеральному секретарству земельних справ доводилося в умовах поглиблення і загострення класової боротьби на селі, запеклої громадянської війни в Україні між силами, які підтримували Центральну Раду, з одного боку, і більшовицький Народний секретаріат — з іншого, на боці якого згодом відкрито виступить радянська Росія, подавши останньому величезну матеріальну і військову допомогу.

У IV Універсалі зазначалося, що комісія, обрана на останній сесії, вже виробила закон про передачу землі трудовому народу без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі, згідно з постановою сьомої сесії. Універсал зазначав, що закон буде розглянуто через кілька днів у Центральній Раді і запевняв, що Рада народних міністрів здійснить усіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих відбулася до початку весняних робіт через земельні комітети. Тут також проголошувалася ще одна програмова ідея українських есерів: «Ліси ж, води і всі багатства підземні, яко добро українського трудящого народу, переходить в порядкування уряду Української Народної Республіки»¹⁶⁹.

Втілення проголошених принципів, у зв'язку із ситуацією в країні, відкладалося на невизначений час. Ситуація у країні погіршувалася з кожним днем. Відчувалася слабкість апаратів державної влади. Центральна Рада не мала змоги впливати своєю політикою в життя, зокрема і щодо земельного питання. Впливали на загальну ситуацію і суперечки, які охопили владні політичні партії України. Посилилася міжпартійна і внутріпартійна боротьба щодо визначення політики та форм і засобів її реалізації.

17 січня 1918 р. на дев'ятій сесії Центральної Ради з доповіддю від комісії, яка готувала земельний закон, виступив П. Христюк (у. с.-р.). Фактично у підготовці проекту брало участь 4 із 23 членів парламентської комісії:

О. Шумський (у. с.-р.), П. Христюк (у. с.-р.), М. Пухтинський (р. с.-р.) і М. Дешевий (р. с.-р.).

П. Христюк повідомив, що пояснювальна записка до законопроекту та майже всі матеріали роботи комісії залишилися у заарештованих членів Центральної Ради. У зв'язку із цим він не зміг детально прокоментувати законопроект. Доповідач пояснив основні принципи та головні ідеї і зачитав проект закону. В основі проекту були постанови українських селянських з'їздів у земельному питанні, а за схему взято вироблений фракцією соціалістів-революціонерів проект земельного закону II Державної думи. Фактично це був закон про соціалізацію землі, хоча сам термін «соціалізація» у ньому не вживався. У тексті земельного закону містилося прагнення звести до мінімуму втручання держави у земельні справи і надати широкі повноваження органам місцевого самоврядування, земельним комітетам та сільським громадам. Згідно із законом усі землі в Українській Народній Республіці оголошувалися «добром» її народу. Порядкування землями міського користування закріплювалися за органами міського самоврядування, а рештою — за сільськими громадами, волосними, повітовими та губернськими земельними комітетами, які мали забезпечувати громадянам їхні права на користування землею. Землі мали надаватися земельними комітетами у приватно-трудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам. Нормою наділення для приватно-трудових товариств визнавалася «така кількість землі, на якій сім'я або товариство, провадячи господарство звичайним для своєї місцевості способом, мали б користь, потрібну як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства; ця норма не повинна перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства»¹⁷⁰. Встановлення цієї норми мало проводитися земельними комітетами і сільськими громадами під керівництвом і затвердженням центрального органу державної влади. Земельний закон визнавав, що «ніякої платні за користування землею не має бути» і «право користування може переходити у спадщину»¹⁷¹. «За попередніми власниками й орендарями (окремими особами, сім'ями, товариствами й громадами) по їх бажанню і з постанови волосних земельних комітетів, — зазначалося у законі, — залишаються у користуванні участки землі з садами, виноградниками, хмільниками й т. ін. в кількості, яку вони власною працею і працею своєї сім'ї можуть обробити». Стосовно «нетрудових» земель, то вони разом з живим і мертвим сільськогосподарським інвентарем та будівлями мали переходити до земельних комітетів. Висококультурні господарства, сади, виноградники, відповідно до закону, передбачалося передавати цілими в користування товариствам або сільським громадам, які вестимуть господарство спільно, за планами, затвердженими земельними комітетами»¹⁷². У компетенції земельних комітетів була передача права користування землею, господарювання у приватно-трудових або товариських господарствах та зрівняння у користуванні землею через оподаткування лишків землі чи надзвичайних доходів з неї шляхом «розселення і переселення або зміни участків і їх

розмірів»¹⁷³. П. Христюк зазначав, що «парламентська комісія виробила (наспіх) земельний закон, який і був (так само наспіх) без довгого обміркування ухвалений Ц. Р.¹⁷⁴».

На наступному засіданні М. Грушевський запропонував сесії без обговорення затвердити внесений напередодні проект земельного закону у цілому. Центральна Рада одноголосно прийняла закон. «Проти» не голосувало ніхто, тільки один член утримався від голосування. «Мовчки, був прийнятий принцип внутрішньої згоди перед небезпекою зовнішньою»¹⁷⁵, — писав про історичний документ голова Центральної Ради. Його доповнив один із авторів законопроекту і головний доповідач П. Христюк: «Більшовицькі шрапнелі, що розривалися саме в цей день читання закону над будинком Центральної Ради, зробили те, що всі фракції проголосували за нього. Жодна фракція не виступила проти»¹⁷⁶.

Одностайність у голосуванні ще не означала однозначного сприйняття його як окремими діями, так і народом, в першу чергу, селянством. Нищівна і категорична критика була здійснена Д. Долинським у книзі «Борба Українського народу за Волю і Незалежність. Огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920». Він констатував: «Соціальний переворот, започаткований третім універсалом (земельна реформа без викупу), замотаний четвертим універсалом (соціалізація) в багатьох місцях понизив повагу Центральної Ради. Соціалізація, сплоджена російськими соціалістами-революціонерами, для умов російського життя («община»), не могла мати ґрунту на Україні. Соціалізація землі се одна з соціалістичних фантазій, котра може бути гарним кличем для далекої будучності, в теперішності є лише очевидною утопією Українських соціалістів-революціонерів, що свою теорію перебрали від своїх московських побратимів, не розглянувши особливостей українського життя, окремих традицій, відрубної психіки, різної і протилежної від російської, переперши незначною більшістю голосів свою небезпечну програму, завдали — се можемо тепер щиро сказати — глибоку і криваву рану справі української державності, котрої найгарячішими пропагаторами були ж вони самі»¹⁷⁷. Така оцінка, вочевидь, є надто категоричною, адже члени Центральної Ради намагалися враховувати реалії та особливості України.

«Тимчасовий земельний закон» був опублікований 30 січня 1918 р. у «Відозві Ради Народних Міністрів до громадян УНР» від 10 лютого 1918 р. за підписами есерів В. Голубовича, О. Жуковського, П. Христюка зазначалося, щоб «швидше покласти кінець грабуванню України, щоб швидше приступити після заключення миру до переведення земельного закону і закону про поліпшення долі робітництва» уряд прийняв допомогу від Німеччини та Австро-Угорщини¹⁷⁸.

24 березня 1918 р. було затверджено склад нового Кабінету міністрів. 50 % його становили українські есери. Міністерство земельних справ очолював лідер есерів М. Ковалевський. Декларація нового уряду зазначала, що «земельне міністерство стоятиме на основі Універсалів і законів»¹⁷⁹. Земельна реформа буде проведена за допомогою земельних комітетів, які будуть реформовані й до яких запросять фахівців. Завданням найближчого часу

вважалося проведення посівів. Нагальність цього питання була очевидною. Вже наступного дня (25 березня) на засіданні Ради народних міністрів міністр земельних справ М. Ковалевський доповідав про засіви. Для розширення посівної площі у розпорядження М. Ковалевського було видано 100 тис. крб.¹⁸⁰. А на утримання земельних комітетів 29 березня виділили 15 408 327 крб. 90 коп.¹⁸¹

Міністр земельних справ підготував проект статуту державного хлібного бюро, який після схвалення його Радою міністрів був переданий на розгляд Центральної Ради. Оскільки цей документ не знайдено, важко говорити про інституцію, яку пропонував створити лідер есерів.

За участю М. Ковалевського також підготовлено законопроект статуту земельних комітетів, про який він інформував на Раді міністрів¹⁸². Проект статуту викликав гарячу дискусію. Найзмістовнішу поправку вніс П. Христюк. Він запропонував надати право вирішального голосу в повітах і губернських комітетах лише представникам земельних комітетів, народних рад і представникам відомств. Представники ж професійних, освітніх та інших організацій повинні були мати лише право дорадчого голосу¹⁸³. Поправку П. Христюка прийняли, однак сам законопроект передали для доопрацювання.

Здійснювалися спроби і для розв'язання робітничого питання. У 1917 р. в Україні кількість промислових робітників становила понад 1 млн і 2,5 млн представляли робітники дрібних підприємств, ремісників та сільськогосподарського пролетаріату. Тому зовсім не випадково на I Всеукраїнському робітничому з'їзді переважали представники, насамперед, останніх категорій. Визначаючи мету I Всеукраїнського робітничого з'їзду, Д. Дорошенко зазначав: «Вважаючи, що Центральна Рада повинна бути представницею організованої української демократії, тобто соціалістичної інтелігенції, селянства, робітників та війська, керівники української соціал-демократії скликали... Всеукраїнський робітничий з'їзд, який повинен був дати для поповнення Центральної Ради своїх делегатів»¹⁸⁴. А «Народна воля» доповнила: «Мета з'їзду — міцна організація українського робітництва як на Україні, так і поза її межами»¹⁸⁵.

На розгляд I Всеукраїнського робітничого з'їзду були винесені такі доповіді: «Сучасний момент в українському житті і українське робітництво» (В. Винниченко); «Установчі збори й українське робітництво» (Д. Антонович); «Автономія і федерація» (М. Ткаченко); «З аграрного питання» (Б. Мартос); «Про робітничу політику» (В. Садовський). Найцікавішою доповіддю першого дня роботи з'їзду, як зазначала «Киевская мысль», була доповідь В. Винниченка¹⁸⁶. Він зосередив увагу на характеристичні тогочасного політичного моменту, взаємовідносинах України й Росії та завданнях, які стоять перед українським робітництвом. Щодо завдань В. Винниченко зазначав, що хоча значення українського робітництва у боротьбі не таке вирішальне, як робітників Петрограда, але все ж таки дуже велике, таке велике, як в армії та селянства. Воно відповідно до своєї сили повинно творити само разом з усім трудовим народом життя нашого краю. Тому має

увійти у парламент — Центральну Раду. У Раді українське робітництво зустрінеться з робітництвом інших народів в Україні й представлтиме увесь робітничий клас України. «Орган наш краєвий, — наголошував В. Винниченко, — мусить швидко перетворитися в законодавчий парламент України. В тому парламенті стане робітничий народ до боротьби за свою долю без різниці національності. Він буде активно творити наше національно-політичне життя во ім'я ясної будучини нашої — соціалізму... І коли більшовики говорять, що соціалізм можна внести зараз, то в їх словах є частина правди. Тепер вже соціалізм не є пустим звуком — він ясно встав перед очима пролетаріату. Тому національне визволення не задержить наших устремлінь — воно єсть тільки засобом до будучого світлого визволення, яке прийде разом з соціалізмом»¹⁸⁷.

Д. Антонович у своїй доповіді закликав українських робітників всіма силами сприяти скликанню Українських установчих зборів та створенню конституції. М. Ткаченко наголошував, що українському пролетаріатові «потрібна самоуправа не тільки у справах культурно-національних, але й в економічних» і закликав робітників «поставити автономію України на справді демократичний ґрунт»¹⁸⁸.

Про велике значення робітничого з'їзду у формуванні Центральної Ради як всеукраїнського парламенту виступив депутат Сокальський: «Багато було різних з'їздів в Росії і на Україні. Наш робітничий з'їзд перший. Нас не скликали, хоча потреба в йому була з самого початку революції. Ми повинні сказати своє власне слово, до якого небайдужі всі верстви громадянства. Ми підемо в Укр. Цен. Раду і робітники підтримають її не тільки словом, а і ділом»¹⁸⁹. На особливу увагу заслуговує наступна теза виступу Сокальського: «Для успішного розвитку революції Центральна Рада повинна бути не зоологічно-національною, а інституцією демократично-революційною. І ми робітники-соціалісти, разом з демократією меншості, яка населяє українську територію, підем через наш Сойм, через свідомість робітництва — до інтернаціоналу»¹⁹⁰.

Аналізуючи зміст резолюції з'їзду про сучасний момент, П. Христюк звернув увагу на те, що серед українського робітництва дедалі більше утверджувалася свідомість того, що «революція не може скінчитися розв'язанням національно-політичних питань і мусить перейти до ґрунтовної перебудови існуючих громадсько-капіталістично-буржуазних відносин на нових засадах, взявши до своїх рук апарат державного управління»¹⁹¹. Причиною цього, на думку П. Христюка, було те, що робітничий з'їзд, закликаючи до підтримки Центральної Ради і Генерального секретаріату, ставив перед цими органами мету «здійснення не тільки національно-політичних домагань української демократії, а головним чином поглиблення і поширення соціально-економічного змісту революції шляхом задоволення соціальних і економічних потреб працюючих класів»¹⁹².

На з'їзді неодноразово наголошувалося на тому, що інтереси селян і робітників тісно пов'язані, й тому останні повинні пильно стежити за розгортанням боротьби селян за розв'язання аграрного питання.

З доповіддю про українську робітничу політику виступив генеральний секретар судових справ В. Садовський. Доповідач порушив питання: чи можлива особлива політика українських робітників? «Російські товариші, — наголошував він, — вважають, що українські соціал-демократи, як інтернаціоналісти, своєї особливої політики мати не можуть»¹⁹³. В. Садовський, натомість, доводив, що український робітничий клас має свої особливості, які випливали з факту національного гноблення, що зумовило його економічне становище і нижчий рівень свідомості. «Виходячи з того, що уряд проводив завжди русифікаторську політику і тим ставив робітництво на Україні в гірші умови існування, воно через те насправді відрізнялося своєю неорганізованістю, економічною незабезпеченістю і... коли хоче будувати свою політику, то мусить те робити відмінно від того, як це робить робітництво поневолених націй»¹⁹⁴. У зв'язку із цим В. Садовський зазначав, що українським соціал-демократам, як партії реальної політики необхідно рахуватися з тими особливостями, тобто знайти свою особливу політику¹⁹⁵. Хоча завдання українського пролетаріату, як і завдання пролетаріату всього світу, однакові», однак «реально всі ці завдання мусять виходити з національного ґрунту». Українські робітники можуть реалізувати свою політику у трьох основних формах своїх організацій: професійних, культурно-освітніх та кооперативних¹⁹⁶, — стверджував він.

Творці української держави розуміли, що перед Центральною Радою стояли масштабні завдання «перебудови економічних і соціальних відносин, аби зв'язати цю перебудову з національним будівництвом так, щоб воно було органічним впливом її, а не зовнішньою українофільською приставкою. Все це вимагало або «багато часу», або «великої, динамічної, акумульованої і концентрованої енергії»¹⁹⁷. У діячів Центральної Ради не було ані того, ані іншого.

Звідси випливає, що і закони з питань соціально-економічних перетворень мали часто поспішний, не завжди обґрунтований характер. Однак саме їх прийняття давало певну картину творення економічних і соціальних основ державності.

До законів економічного спрямування варто віднести закони про тимчасову організацію контролю УНР, про торфопромисловість на Україні, про тимчасові розписи видатків на 1918, про ревізію і зразок ревізійної квитанції, про державну палату торгу і промисловості при міністерстві торгу і промисловості та цілий ряд інших. Цукрову монополію, утворену на підставі закону від 14 вересня 1917 р., було визнано на території України виключним правом Державного скарбу. 25 січня 1918 р. Мала рада прийняла закон про 8-годинний робочий день. Важливим етапом у розвитку економіки могло б стати прийняття 25 квітня 1918 р. закону про вищу економічну раду Республіки.

За нашими підрахунками, за доби Центральної Ради було прийнято 63 закони, з них у галузі конституційного права — 21; адміністративного — 15; у галузі правосуддя і прокурорського нагляду — 6; фінансового права — 10; трудового — 2; господарського — 8; сімейного — 1; виправно-трудоного права — 1¹⁹⁸.

Варто зазначити, що першим конкретним кроком, першим державним рішенням, яке здійснили члени Центральної Ради, було не проголошення державного суверенітету, не закони про економічну незалежність або про державну мову, а заходи щодо створення власної національної скарбниці для забезпечення автономії України, оскільки до цього часу український народ усі кошти віддавав у всеросійську центральну скарбницю. Для хоча б часткового розв'язання фінансових проблем фінансова комісія, очолювана Х. Барановським, запропонувала встановити систему добровільного оподаткування «всієї української людності». Ця пропозиція викликала серйозні зауваження. Потрібен був час, щоб таке рішення прийняти.

11 липня 1917 р. пленум Центральної Ради прийняв постанову про введення українського прогресивно-прибуткового оподаткування у розмірі 25 % загальноросійського прибуткового податку, поземельного податку по 10 коп. з десятини та одночасного оподаткування робітників та службовців у розмірі 25 % одноденного заробітку. Оподаткуванню підлягало все населення України, а також українці, що жили за її межами¹⁹⁹. Створений у перші дні діяльності Центральної Ради Український національний фонд був також джерелом поповнення бюджету.

Однак усіх цих коштів було недостатньо. Члени Центральної Ради розуміли, що повинні мати у своєму розпорядженні й кошти з державної скарбниці. Ця вимога була викладена у доповідній записці Тимчасовому урядові: «Для задоволення національно-культурних потреб, задушених при старому режимі, необхідно одпустити з державного казначейства в розпорядження Центральної Ради відповідні кошти²⁰⁰». Тимчасовий уряд відповів мовчанкою.

Після падіння Тимчасового уряду і проголошення Української Народної Республіки 22 грудня 1917 р. було ухвалено закон про те, щоб усі податки і прибутки, зібрані на території України, визнавалися податком Державного скарбу УНР і належали до Головної скарбниці, обов'язки якої до вироблення відповідного статуту і штатів, виконувала Київська губернська скарбниця. Київську контору державного банку було перетворено на Київський державний банк, який тимчасово мав керуватися статутом Російського державного банку²⁰¹. Цим же законом скасовувалися також відділи Державного дворянського земельного банку і Селянського поземельного банку. Ліквідація цих установ була доручена генеральному секретареві фінансів у порозумінні з генеральним секретарем земельних справ²⁰².

У січні 1918 р. Центральна Рада ввела у дію закон про випуск державних кредитових білетів УНР²⁰³ і закон про випуск Українським державним банком кредитових білетів на суму 500 000 000 крб.²⁰⁴ Було також видано паперові кредитові знаки по 100 крб. Спочатку їх було випущено на суму 5,5 млн крб. Згодом приступили до друкування білетів по 3,10, 50, 100 крб.

Законом встановлювалося, що «кредитові білети УНР випускаються Державним банком УНР у розмірі строго обмеженому дійсними потребами грошового обігу під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, майном республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками УНР

від монополій, після одержання на відповідну суму зобов'язань Державної Скарбниці Республіки»²⁰⁵. Згідно зі статтею 4 «кредитові білети УНР випускаються в карбованцях, при чому один карбованець містить 17,424 долі широго золота і ділиться на 200 шагів²⁰⁶».

1 березня 1918 р. Мала рада ухвалила закон про нову монетну систему. За грошову одиницю було визначено гривну, яка мала 3,712 доль справжнього золота. Гривна ділилася на 100 шагів. 2 гривни відповідали 1 карбованцю емісії 1917 р. Монети були прийняті такої вартості: а) золота в 20 гривен; б) срібна в 1 гривну; в) іншого металу в 1, 2, 5 і 50 шагів. Кредитові білети — в 2, 5, 10, 20, 100 і 1000 гривен²⁰⁷.

Робилися спроби законодавчим шляхом вирішити соціальні питання. Важливий блок соціальних проблем був пов'язаний із питаннями про сім'ю, пенсійне забезпечення, ліквідацію безробіття. Першим кроком у цьому плані була реформа родинного права, здійснена 25 грудня 1917 р.²⁰⁸ Було прийнято закон про шлюб та розлучення і про реєстрацію актів шлюбу, розлучення, народження, смерті²⁰⁹. На розгляд Центральної Ради був винесений і закон про пенсії. Після тривалого обговорення він був затверджений²¹⁰. 25 січня 1918 р. Мала рада прийняла закон про 8-годинний робочий день²¹¹. З 1 березня 1918 р. в УНР запроваджувався новий стиль.

Першим документом, виданим після повернення Центральної Ради до Києва, стало «оповіщення», яким підтверджувалася незмінність соціально-економічного курсу, наміченого третім і четвертим Універсалами²¹². Проте реалізація цього курсу у тій складній ситуації з присутністю окупаційних військ ставала практично неможливою.

2 березня 1918 р. Центральна Рада затвердила закон про громадянство в УНР, який згодом, як один з розділів, увійшов до Конституції УНР. Згідно із цим законом громадянином УНР вважалася кожна особа, яка це право набула порядком, приписаним законами УНР. Громадянином не міг бути громадянин іншої держави. Громадянин УНР мав право скласти з себе громадянські права заявою до уряду УНР з урахуванням виписаного законом порядку. Позбавити громадянських прав УНР могла тільки постанова УНР²¹³.

Творці української держави розуміли, писав М. Грушевський, що перед Центральною Радою стояли масштабні завдання «перебудови економічних і соціальних відносин відповідно новим умовам, аби зв'язати цю перебудову з національним будівництвом так, щоб воно було органічним впливом її, а не зовнішньою українофільською приставкою». Все це вимагало або «багато часу», або «великої, динамічної, акумульованої і концентрованої енергії»²¹⁴. У діячів Центральної Ради не було тоді ані першого, ані другого. А тому й закони, які приймалися з питань соціально-економічних перетворень, часто були поспішними, не завжди обґрунтованими, не мали перспективи реалізації. Однак саме їх прийняття вже справляло враження творення економічних і соціальних основ державності.

§ 4. Трансформаційні процеси у війську

Є підстави стверджувати, що українські політичні партії Наддніпрянської України, які виникли впродовж 1900–1905 рр., будучи різними за ідеологічним спрямуванням, у питаннях організації війська були однаковими: замінити його народною міліцією. Закладання підвалин українського національного війська розпочали політичні сили «самостійницького» табору.

Ще в грудні 1916 р. на таємній нараді у присутності В. Коваля, Х. Барановського, Ю. Гана, М. Єремїва М. Міхновський запропонував розпочати серед солдатів і офіцерів пропаганду ідеї створення української військової сили.

На нараді українців-воjakів Київської залози 3 березня 1917 р. було ухвалено рішення заснувати український військовий клуб, почати організацію українського війська. Для цього було створено Український військовий комітет у складі полковника М. Глинського, полковника Волошина, капітана Ю. Гана, поручика М. Міхновського, прапорщика В. Павелка. Представники цього комітету (поручик М. Міхновський, полковник М. Глинський, капітан Ю. Ган) взяли участь у засіданні українських організацій, скликання якого ініціювали члени Товариства українських поступовців. Метою засідання було створення координаційного українського центру. М. Міхновський і Ю. Ган проінформували присутніх про те, що вони ведуть роботу зі створення українського військового клубу. Початковий намір тупівців про створення культурницького українського центру під впливом представників політичних партій та військових було відкинуто. Учасники засідання наступного дня — 4 березня 1917 р. ухвалили рішення про створення всеукраїнської організації — Центральної Ради. Варто наголосити, що М. Міхновський запропонував текст звернення до українського народу про створення Центральної Ради. За свідченням очевидців, він на певний час навіть запропонував відмовитися від ідеї самостійності України і тимчасово погодитися на національно-територіальну автономію. Саме він був ініціатором багатьох масових заходів Центральної Ради першого місяця революції, зокрема маніфестації 19 березня.

9 березня 1917 р. відбулися перші установчі збори солдатів, офіцерів, лікарів і військових урядників української національності, на якому розглядалося питання «про утворення українського національного війська для боротьби з ворогом зовнішнім і підтримання тимчасового уряду од реакційних заходів прибічників скасованого царського уряду»²¹⁵. Збори проголосили себе установчою Українською військовою радою. В «Оголошенні про створення установчої Української військової ради» відзначалося, що вона вітає проголошені Тимчасовим російським урядом свободи і на його заклик «скупчити всі спільні сили до боротьби з ворогами Російської Держави, — відповідає привселюдною обітницею піддержувати Новий тимчасовий уряд всіма своїми силами, в твердій вірі, що новий Уряд, ставши на шлях повернення народам прав знехтованих деспотичним Царством, вчинить для України ще до скликання Установчих зборів (Учредительнаго

Собранія) такой самий правовий акт, який вже видано для Фінляндії, і підтвердить за Українським Народом всі права і вільності яких він має право домагатися, стоячи на тій ідеї, якою керувався Богдан Хмельницький, складаючи статті Переяславського договору з 8-го січня 1654 року»²¹⁶. Зв'язок з історичним минулим не був випадковим.

По-новому підходили до визначення мети війни — «зібрати докупи всі землі Українські, всі гілки Українського люду в Росії, Австрії і Угорщині з'єднаний, суцільний Український Народ увести в спілку вільних народів Вільної Росії»²¹⁷. Отже, визначаючи мету війни, установча Українська військова рада тим самим виступала за соборність усіх українських земель. До речі, це чи не єдиний документ березня 1917 р. у якому чітко сформована ідея соборності.

Документ також визначав, що кожен українець, який уже несе службу у війську, повинен пам'ятати: 1) що він є членом української національної армії, 2) що ця армія перебуває під проводом верховного головнокомандувача, призначеного Тимчасовим урядом, і входить до складу всієї російської армії, 3) що ця армія служить і служитиме спільній вітчизні — оновленій Державі Російській, обороняючи її свободу і незалежність до останньої краплі крові»²¹⁸.

Установча Українська військова рада заверталася до Тимчасового уряду з побажанням, щоб у всіх полках, де більшість солдатів становлять українці, негайно було запроваджено військовим наказом вживання української урядової мови і щоб такі полки поповнювались українцями, а в командний склад призначалися офіцери української національності.

Було створено тимчасовий комітет і прийнято рішення про скликання великого віча 11 березня 1917 р., на яке запрошувалися всі «воjаки і причетні до війська українці». Віче прийняло рішення про створення зі всіх родів зброї «охочекомонного полку» імені Богдана Хмельницького²¹⁹.

На установчих зборах представників Київського гарнізону 16 березня 1917 р. була утворена українська військова громадська організація — Український військовий клуб ім. гетьмана Павла Полуботка. Збори ухвалили приступити до «негайної організації власної національної армії, як могутньої своєї мілітарної сили, без якої не можна й подумати здобуття повної волі України»²²⁰, та розпочати організацію українських добровільних полків усіх родів зброї, а першому полкові надати назву — перший український козацький ім. гетьмана Богдана Хмельницького полк. Статут клубу було затверджено на загальних зборах 18 березня. Головною метою була консолідація українців російської армії під гаслом федеративної перебудови Росії та забезпечення автономії України. Клуб мав право відкривати свої філії по всій Україні²²¹. Рада клубу за статутом мала складатися з 24 членів і 12 кандидатів. Головою клубу було обрано М. Міхновського, заступником Ю. Гана. Рада клубу видала відозву до воjаків-українців із закликом об'єднуватися в окремі національні громади і готуватися до боротьби за повну свободу України. Курс на організацію української армії підтримала й очолювана М. Міхновським Українська народна партія (УНП), яка у заяві від 21 березня

1917 р. закликала «негайно утворювати українські легіони по всій Україні»²²². 28 березня українське військове віче у Києві постановило, що «найперше, треба зорганізувати українську національну армію з усіма родами зброї»²²³.

Практично одночасно з військовим клубом ім. П. Полуботка було створено Український військовий організаційний комітет для формування українського війська. Першим головою був поручик В. Євтимович, якого змінив полковник М. Глинський. Відбулося розмежування функцій: військовий клуб ім. П. Полуботка повинен був лише забезпечити ідеологічну частину організації національного руху серед війська, а комітет — організувати українські військові частини.

Полковник М. Глинський підготував проект організації полку кількістю 5600 чол., який мав поділитися на 32 курені, 2 козацькі кінні підрозділи і 2 кінні батареї у складі 3 саперних рот, однієї телеграфної і однієї понтонної. Організація першої військової частини зіткнулася із серйозними протиріччями. Представники вищої військової влади та російські революційні комітети виступили проти формування окремих українських військових відділів. Надії на порозуміння зникли остаточно, солдати під керівництвом Д. Путника-Гребенюка проголосили себе першим українським полком ім. Богдана Хмельницького.

За прикладом Києва створювалися військові клуби, ради, формувалися військові утворення в інших містах України. У Полтаві 23 березня відбулося українське віче, скликане спільною радою Українських поступових партій. Під його впливом 26 березня відбулося засідання гуртка юнкерів і офіцерів Віленського військового училища, яке прийняло постанову: «1) в справі національного розвитку України й обстоювання її інтересів велику вагу має національне військо; 2) ми, українці, мусимо заснувати охочі українські полки й домагатись націоналізування російської армії; 3) українські полки повинні стояти на Україні»²²⁴. Для реалізації цих завдань передбачалося: пропагувати ідею заснування українських полків; встановити зв'язки з організаціями, які займаються справою українського війська; направити представників до військових українських організацій у Києві й Харкові; встановити зв'язки з місцевими українськими організаціями; підтримувати зв'язок з українцями, які підуть у військо офіцерами; передплачувати на кожну роту українські часописи й журнали; турбуватись про поширення освіти серед юнкерів і офіцерів²²⁵.

Упродовж березня–квітня 1917 р. у Сімферополі було створено український військовий полк ім. П. Дорошенка, активним організатором якого був Ю. Пютюнник. З його ініціативи було створено і Український військовий клуб ім. П. Дорошенка.

«Відозва до мешканців Чернігова і його околиць вступати в українські полки та сотні» закликала, «зважаючи на загрожуєчу від зовнішніх і внутрішніх ворогів небезпеку», закласти з вільних людей українську сотню і у Чернігові²²⁶. Аналогічні відозви приймалися і в інших містах та військових організаціях.

10 квітня 1917 р. відбулося віче українців-фронтовиків, на якому наголошувалося, що всі солдати повинні були виділятися на фронті в окремі національні групи, а тил мав сформувати полки з українською урядовою мовою.

Багато уваги пропаганді українського війська приділяли члени Українського військового клубу ім. П. Полуботка та Українського Військового Організаційного Комітету. Беззаперечним авторитетом був М. Міхновський. Значний вплив мали М. Глинський, Ю. Ган, В. Павелко, М. Волошин, Д. Порхун, С. Березняк та інші. Зокрема, «С. Березняк яскраво ставив і пропагував потребу одночасного бою за державно-національні і соціально-економічні потреби, за те, що як волю, так і землю, як державу, так і господарські скарби без збройного бою здобути не можна»²²⁷. Війську С. Березняк відводив значну роль у боротьбі за перемогу. Він зазначав: «...усі українці поневолені Москвою державно й господарсько, мусять уміти орудувати зброєю, організуватись в армію. Ніде, ніколи будь-які революції не робились без кровно, без збройної боротьби. Ніхто не віддає владу й маєтків з доброго дива. Революції не можна робити самими словами. Це ще не революція, що ми переживаємо, а лише вступ до неї. Революція — це збройний бій проти Москви. Тому революціонери мусять бути вояками. Озброєні з ніг до голови. Щоб силою знищити насильство і зброєю захищати свободу від нового насильства. Український народ змушений боротись за державу й господарські скарби, потребує постійної армії. Мусить бути весь озброєний, щоб на кожному місці дати одсіч ворогові, який з зброєю в руках тримає владу й пограбовані українські скарби»²²⁸. Ці погляди С. Березняка цілком і повністю поділяли багато військових. Шкода, що їх цінності не розуміла більшість керівників Центральної Ради. С. Березняк не захоплювався романтичним козацтвом. Він вказував на необхідність нових козаків. Освічених фахівців «без штиків і списів, навіть без коней, але з кулеметами в танках і на літаках. Коли Міхновський прищеплював ідею українського війська серед старшинства лише способом вмовлянь, то С. Березняк пропагував її в найширших колах сірого вояцтва одверто, масово»²²⁹.

Не меншим романтиком відродження українського війська був і Д. Порхун, «Поважний працівник. Виконував найчорнішу роботу з натхненням, бо це ж для нашого війська»²³⁰. Слід зазначити, що і С. Березняк, і Д. Порхун були вихідцями з народних вчителів.

Питання організації українського війська було предметом обговорення на з'їздах і конференціях українських політичних партій, які відбулися на початку квітня 1917 р. Продовжуючи залишатися прихильниками заміни війська народною міліцією, учасники партійних форумів не заперечували все ж таки проти виділення українців в окремі полки. Так, переважна більшість учасників установчого з'їзду Української партії соціалістів-революціонерів визнала себе прихильниками загального роззброєння і висловилася проти будь-якого мілітаризму. Проте партія вважала, що доки існує військо, вона буде домагатись виділення українців в окремі полки і проходження служби тільки на території України²³¹. Щодо питання ставлення УПСР до війни з'їзд прийняв окрему постанову.

Успіхи українського національного руху виявили потребу у політично-організаційному й правовому підкріпленні Центральної Ради, тобто необхідно було перетворити її на повноважний орган національного і територіального представництва всієї України. Це й призвело до скликання Національного конгресу (6–8 квітня 1917 р.). У його роботі брали участь понад 900 делегатів від усіх українських організацій. Була переобрана Центральна Рада і з органу ініціативного перетворилася на орган загальнонаціонального характеру. До складу Центральної Ради були обрані: від Київського організаційного українського військового комітету прапорщик Ган; від військових депутатів київського гарнізону полковник Матяшевич, солдат Авраменко; від військового товариства клубу ім. П. Полуботка підпоручик Міхновський, поручик Запорожець, полковник Піщанський, солдат Колосів, полковник Глинський; від військової громади м. Кремінця солдат Березняк; від військової ради м. Виборга солдат Васюк; від Одеського військового коша флоту матрос Пелішенко; від Одеського військового коша військ прапорщик Куц; від Кронштадтського флоту та товариства «Прогрес» д-р Крупський²³². Представництво від регіонів України теж включало військових.

Під час роботи другої сесії Центральної Ради (22–23 квітня 1917 р.) розглядалося питання про українське військо. Воно викликало жваву дискусію. Центральна Рада ухвалила резолюцію, прийнятую Комітетом Центральної Ради на засіданні за участю делегатів українських військових організацій: «Українська Центральна рада, вислухавши повідомлення Комітету і українських військових організацій, постановляє: Українська Центральна рада з вдовolenням прийняла заяву вищого командування про формування Першого українського полку як прийняття принципу українізації війська.

Стоячи на принципі українізації всього життя на Україні і уважаючи українізацію війська невіддільною частиною сеї програми, Центральна Рада підтримує далі постанови Комітету з 15 квітня про формування з запасних тилових частин нових українських частин і про потребу вилучення українців військових в українські військові частини. Всіх товаришів-українців військових Центральна рада закликає, аби в інтересах забезпечення волі і демократії і української свободи сповняли свої військові обов'язки вірно і непохитно, згідно з розпорядженням своїх військових властей, а товаришів-солдатів, які зібралися в Києві, закликає, аби, по виділенні з них кадру для формування Першого українського охочекомонного полку, поступили відповідно до сього заклику»²³³. Голова військового клубу ім. гетьмана Полуботка М. Міхновський, повернувшись з казарм від трьох тисяч солдатів-українців, які бажали заснувати свій полк, повідомив зібрання про їхню згоду підлягати постановам військової влади.

Далі була запропонована на обговорення пропозиція про заснування при Центральній Раді Військової ради. Пропозиція прийнята у такій редакції: «Українська Центральна рада має формувати в своїм складі Військову раду, складену з виборних на майбутньому військовому з'їздові членів, а також з членів Української Центральної Ради. До того часу військовими

справами має завідувати військова комісія при Центральній раді, доповнена з складу військових організацій міста Києва»²³⁴. Прийняті постанови свідчать, що у цей період (березень–квітень) був досить сильним вплив прихильників М. Міхновського на військовий рух, однак переважна більшість членів Центральної Ради не поділяла ідеї створення власного війська.

Отже, упродовж березня–квітня 1917 р. серед українського громадянства, а відтак і у суспільно-політичній думці сформувалося два напрями щодо питання про українське національне військо: перший представлений товариством ім. П. Полуботка на чолі з М. Міхновським, який виступав за створення української регулярної армії як основи майбутньої самостійної держави; другий — українською революційною демократією, речником якої був В. Винниченко, вважаючи формування регулярної армії за річ непотрібну і небезпечну.

Незважаючи на такі тенденції, Центральна Рада все ж підтримала скликання I Всеукраїнського військового з'їзду. У його роботі брали участь представники майже мільйона озброєних солдат та офіцерів-українців. З'їзд схвалив резолюцію про «творення народної армії і українізацію військових частин». У ній відзначалося, що для здійснення цих завдань необхідно створити «Український Військовий Генеральний Комітет при Українській Центральній Раді»²³⁵. До його компетенції належали усі українські військові справи. Його робота мала здійснюватися у тісному контакті з російським Генеральним штабом.

I Всеукраїнський військовий з'їзд схвалив політику Центральної Ради і висловив їй довіру як найвищому державному керівному органу. На знак схвалення і підтримки політики Центральної Ради з'їзд вимагав негайного проголошення національно-територіальної автономії і створення при Тимчасовому уряді окремого міністерства для справ України та встановлення у ній чогось подібного до генерал-губернаторства²³⁶.

Форум військових поставив перед Центральною Радою конкретне завдання: негайно розпочати переговори з Тимчасовим урядом для вирішення долі України. 12 травня 1917 р. Центральна Рада ухвалила резолюцію, в якій уповноважила делегацію зі своїх членів, які репрезентували усі українські партії і організації в Центральній Раді, подати до відома Тимчасового уряду вимоги українського народу²³⁷. Члени делегації Центральної Ради вручили прем'єр-міністру Тимчасового уряду князю Львову меморандум, у якому виклали свої вимоги: автономії України, участі українців у майбутніх мирних переговорах; призначення для України комісара при Тимчасовому уряді; окремого комісара в Україні; відокремлення воїнів-українців в окремі військові частини; українізація шкіл; призначення на посади українців; виділити кошти з державної скарбниці на українські культурні потреби; звільнити з заслання і повернути додому галичан²³⁸.

Тимчасовий уряд передав розгляд вимог українців «Юридичній комісії при Тимчасовому уряді». Після тривалого багатоденного обговорення комісія прийняла рішення: «Тимчасовий уряд не є уповноваженим у наданні автономних прав частині держави Російської»²³⁹. Тимчасовий уряд зробив усе для того, щоб не задовольнити жодної вимоги українців.

5 червня 1917 р., незважаючи на заборону військового міністра О. Керенського, зібрався II Військовий з'їзд, який представляв 14 000 000 воїнів-українців фронту і запілля. Голова Центральної Ради М. Грушевський, вітаючи з'їзд, констатував, що Тимчасовий уряд відмовив Україні в автономії і тому «тепер ми самі маємо подбати, щоб Україна щасливо перебувала небезпечні моменти, поки здійсниться автономія у федеративній республіці»²⁴⁰. З'їзд ухвалив пропонувати Центральній Раді «скликати в найближчому часі територіальний з'їзд для порозуміння з національними меншостями й розгляду Статуту автономії України»²⁴¹. Таким чином, можна стверджувати, що представники військових підштовхували Центральну Раду до рішучіших і радикальніших дій.

Незважаючи на помірковану, підкреслено обережну політику Центральної Ради, значною мірою стихійно наростав процес українізації армії. Щоправда, на нього справляли вплив імпульси, що йшли із самостійницького табору, зокрема, від Українського військового клубу ім. П. Полуботка та особисто від М. Міхновського. Український національний рух охопив величезну кількість військових частин російської армії, розпочалося створення українських полків. У серпні 1917 р. за ініціативи Л. Корнілова приступили до українізації шістдесятитисячного 34-го армійського корпусу, який складався з 104-ї і 153-ї піхотних дивізій під командуванням генерала П. Скоропадського. Корпус дістав назву Першого Українського і до кінця вересня був повністю сформований.

Другий Український корпус було створено з 4-го корпусу Російської армії, який перебував на Південно-Західному фронті. У вересні 1917 р. корпус поділили на російську і українську частини, із останніх сформували Другий Січовий Запорізький корпус у складі двох дивізій.

На всіх фронтах було українізовано значні частини російської армії. На жаль, ані Український військовий генеральний комітет, ані пізніше Генеральний секретаріат військових справ не займалися реєстрацією українських відділів. Військовий рух розвивався і міцнів самостійно, без контролю і впливу українського уряду. Після II Військового з'їзду на всіх фронтах створювалися українські військові фронтові комітети. Вони проводили армійські, корпусні, дивізійні з'їзди і наради, видавали українські часописи.

Водночас у провінції набирало сили Вільне козацтво. У жовтні в Чигирині воно зібралось на свій з'їзд. У ньому взяли участь 2 тис. делегатів з різних місцевостей України, які представляли 60 тис. озброєних добровольців. Головним отаманом вони обрали генерала П. Скоропадського, командувача Першого Українського корпусу, а генеральним писарем — В. Кочубея. Було також обрано Генеральну раду Вільного козацтва у складі 12 чоловік.

19 жовтня Центральна Рада ухвалила план повної українізації 15 піхотних дивізій і всіх гарнізонів в Україні. На кінець жовтня були українізовані повністю 3 дивізії, 6 перебували в стадії завершення цього процесу і 7 — частково українізовані.

На цей час різко загострилися стосунки між Тимчасовим урядом та Центральною Радою, що в будь-який час могло призвести до конфлікту.

Тимчасовий уряд розпорядився порушити судову справу з приводу причетності Центральної Ради та її Генерального секретаріату до виступу полуботківців у липневі дні. У такій складній обстановці розпочинався III Всеукраїнський військовий з'їзд. На нього прибуло майже 3000 делегатів.

З'їзд з деякими перервами проходив з 20 по 30 жовтня. Його вітали представники французької, бельгійської і румунської військових місій. Виступи делегатів свідчили про загострення відносин між Тимчасовим урядом і Центральною Радою та її Генеральним секретаріатом. Крім звинувачень у причетності до липневих подій, російський Тимчасовий уряд на підставі донесення прокурора Київської судової палати С. Чебакова розпочав слідство проти Генерального секретаріату, якому інкримінувався намір скликання Українських установчих зборів.

Вітаючи з'їзд, голова Центральної Ради М. Грушевський висловив надію, що українське вояцтво приступить разом з Центральною Радою до побудови самостійної Української держави. А один з лідерів УПСР М. Ковалевський зазначив: «Ви вже знаєте, що Тимчасовий уряд віддав генеральний Секретаріат під суд і навіть Українській Центральній Раді той уряд загрожує розгоном. Проти нас збираються великі хмари... Під час Другого Всеукраїнського Військового з'їзду залунали пророчі слова Першого Універсалу: «ми самі будемо творити своє життя». Але вони не справдили наших надій, бо наші провідники стали на компромісний шлях утворення власними силами Української демократичної республіки»²⁴².

У зв'язку з подіями в Петрограді й утворенням Крайового комітету охорони революції в Україні делегати III Всеукраїнського військового з'їзду 26 жовтня перервали свої наради і проголосили себе 2-им військовим полком охорони революції. Його командиром було обрано полковника Ю. Капкана, заступником — поручика М. Галагана.

30 жовтня, в останній день своєї роботи, III Всеукраїнський військовий з'їзд ухвалив надзвичайно важливі рішення і постанови. Суть найвагоміших зводилися до такого: після захоплення більшовиками влади в Петрограді єдиним виявом української демократії є Центральна Рада, вимоги Ради робітничих і солдатських депутатів взяти владу в Україні в свої руки потрібно відкинути. З'їзд висловився за те, щоб будь-які військові частини ніколи не виступили проти трудового народу. Делегати зажадали негайного скликання Українських установчих зборів в етнографічних межах і проголошення на найближчій сесії Центральної Ради Української демократичної республіки. Прийнято було також постанови, що безпосередньо стосувалися армії та флоту. Делегати дообрали членів Всеукраїнської військової ради.

З листопада 1917 р. керівництво військовими справами здійснював Генеральний секретаріат військових справ, створений практично зі складу Українського генерального військового комітету. Генеральним секретарем військових справ став соціал-демократ С. Петлюра. При Генеральному секретаріаті військових справ був створений Український Генеральний військовий штаб, на чолі з генералом Б. Бобринським. Заступниками начальника штабу були полковники — О. Сливинський та Б. Кільчевський.

Штаб поділявся на відділи: організаційний, зв'язку, артилерійський, постачання армії, військового шкільництва, загальний, військово-політичний, військово-комісарський, а також інспекторат артилерії.

У січні 1918 р., після проголошення державної самостійності України, Генеральний секретаріат військових справ перетворено на Військове міністерство УНР.

Напередодні, 3 січня 1918 р., Центральна Рада ухвалила закон про утворення української народної армії на зразок швейцарської міліції²⁴³. Закон про утворення української народної армії власне був компромісом, тому що це не був закон про національну армію. Перший параграф цього закону проголошував, що «для оборони рідного краю від зовнішнього нападу в УНР заводиться народне військо (народна міліція)»²⁴⁴. Згідно із законом наявне військо мало бути демобілізоване, а з демобілізацією регулярна армія скасовувалася повністю.

Генеральному секретаріатові військових справ доручалося «негайно приступити до вироблення обчислень по організації української народної міліції і корпусів інструкторських кадрів для проведення цієї справи законодавчим шляхом»²⁴⁵. Був оголошений набір інструкторів, які мали б займатися військовою підготовкою народної міліції. З військових інструкторів мали бути сформовані окремі військові частини для підготовки у стислий термін народної міліції даної місцевості чи округу. Інструкторські відділи були об'єднані в три корпуси — київський, харківський, одеський.

Наприкінці грудня С. Петлюра подав у відставку, на посаду генерального секретаря військових справ було призначено М. Порша. У січні 1918 р. було встановлено тимчасовий однострій для українського війська. З незначними змінами до остаточної мобілізації було залишено форму російської армії.

Новопризначений начальник Українського генерального військового штабу полковник О. Сливинський здійснив його реорганізацію. Генеральний штаб було поділено на два відділи: першого генерал-квартирмейстерства, який керував оперативною діяльністю армії, та другого генерал-квартирмейстерства, який займався організацією армії. При штабі діяли ще три підвідділи: оперативний, розвідковий, закордонного зв'язку²⁴⁶.

У квітні 1918 р. військово-міністерство та генеральний штаб почали працювати над планом організації армії на основі територіального набору. Таке рішення було прийнято під впливом подій в Україні. Постійна регулярна армія мала замінити народну міліцію. Українські політики й військові діячі остаточно переконалися, що наймані та випадково сформовані добровільні відділи не зможуть замінити регулярну армію. Згідно з новим порядком українська армія повинна була складатися з восьми піхотних корпусів та чотирьох—п'яти дивізій кінноти. 17 квітня 1918 р. новий військовий міністр О. Жуковський призначив комендантів нових корпусів: київського, подільського, волинського, одеського, чернігівського, полтавського, харківського та катеринославського.

Опрацьовано було також план формування та умови призову на військову службу восени 1918 р. Визначено було мережу збірних пунктів

територіальних округів та призначено повітові й губернські комендатури. Проте уряд України не зміг втілити в життя плану реорганізації нової армії. На перешкоді став гетьманський переворот.

Лідери Центральної Ради, незважаючи на яскраво виражений національно-державницький характер українського військового руху, не розуміли і недооцінювали значення національних збройних сил у загальному комплексі державного будівництва. Пройшовши через складні трансформаційні процеси, діячі Центральної Ради усвідомили, що неможливо побудувати державу, відстояти її незалежність без регулярної, могутньої, боєздатної армії.

§ 5. Соціально-культурні трансформації

Соціально-культурні трансформації, які почала здійснювати Центральна Рада, пов'язані з цінностями, моделями поведінки, устроєм життя, які торкаються соціальних інститутів або великих груп людей. Зважаючи на швидкість проходження, трансформації можна поділити на повільні та швидкі. За суб'єктом, їх «ініціальному» — на інституціональні та природні. За характером перебігу — на революційні, ті, які здійснюються стрибкоподібно і різко, і еволюційні, ті, які здійснюються плавно і поступово. І, зрештою, трансформації можна класифікувати за тривалістю — довготривалі й короткотривалі. Класифікуючи соціально-культурні трансформації, які почала здійснювати Центральна Рада, їх можна назвати швидкими, революційними та короткотривалими.

Соціально-культурні трансформації пов'язані, насамперед, з формуванням національної системи освіти. Уже 9 березня 1917 р. Центральна Рада закликала усіх громадян, культурні й політичні організації, місцеві органи влади домагатися від Тимчасового уряду дозволу на розширення мережі освітніх закладів, переведення освіти на україномовне викладання, українізації державно-адміністративних установ, утворення українських культурних товариств²⁴⁷. Відозва також закликала населення України збирати гроші до Національного фонду, частину з яких планувалося використати на культурне будівництво.

Стара російська система освіти не відповідала вимогам побудови української школи, її принципам, формам і методам навчання та виховання. Необхідна була повна її трансформація, корінна реформа, в основі якої мала бути побудова якісно нової національної освіти. Початок формування такої освіти було закладено на Українському національному конгресі (6–8 квітня 1917 р.), а теоретичне та концептуальне закріплення було здійснено на Всеукраїнському учительському з'їзді. Основний зміст концепції будівництва національної школи включав ліквідацію багатоступеневості й створення єдиної початкової загальноосвітньої школи. Термін навчання у початковій школі збільшувався з трьох-чотирьох років до п'яти-семи. Передбачалася безкоштовна освіта для дітей усіх соціальних верств населення. Планувалося запровадити у навчальний процес фізичне, естетичне та духовне

виховання учнів, а також розвивати у них потяг до творчості, музичні та мистецькі здібності, поєднувати індивідуальне виховання з громадсько-колективним, шкільне з сімейним, формувати любов до Батьківщини, рідного краю, свого народу та повагу до народів, які проживають в Україні. Перехід навчання і виховання на національну основу мав здійснюватися шляхом запровадження української мови у всіх закладах освіти із вивченням дисциплін, таких як література, історія України, історія культури, географія краю, етнографія, українське образотворче мистецтво та ін. З'їзд запропонував Центральній Раді відшукати фонди для відкриття українських шкіл, створити навчальні заклади для підготовки національних педагогічних кадрів та забезпечити освіту необхідною навчальною, художньою літературою, періодичною пресою.

Крім того, концепція національної системи освіти включала будівництво педагогічно упорядкованого дошкільного виховання дітей, створення професійної і вищої освіти, науково-дослідних закладів, Академії наук, освітніх закладів для національних меншин, ліквідацію неписьменності серед дорослого населення та відкриття нових музеїв, «Просвіт», клубів, будинків культури, розвиток української видавничої справи, бібліотечної системи, театрального та образотворчого мистецтва²⁴⁸. Такою була програма дій у формуванні національної системи освіти. Її було затверджено другою сесією Центральної Ради. Концепція національної системи освіти знайшла широку підтримку на губернських та повітових з'їздах учителів, які відбулися упродовж квітня-травня 1917 р. Делегати з'їздів підтримали програму Центральної Ради щодо культурно-освітніх трансформацій.

Важливу роль у формуванні системи національної освіти відіграв Національний фонд. За невеликий проміжок часу було зібрано понад мільйон карбованців. Це дало змогу ще навесні 1917 р. розпочати будівництво нових українських шкіл. За кілька місяців було профінансовано відкриття в Києві трьох українських гімназій і 15 шкіл та заснування національних шкіл в різних регіонах України²⁴⁹. Варто наголосити, що кошти до Національного фонду надходили й від меценатів, громадян та українських організацій, які перебували за межами України, зокрема, з Петрограда, Москви, Воронежа, а також Кубані, Сибіру, Далекого Сходу та інших районів Росії²⁵⁰.

Перед початком нового 1917/18 навчального року Генеральний секретаріат профінансував відкриття нових 34 українських гімназій у великих містах та губернських центрах, надав грошову допомогу для відкриття українських шкіл у ряді повітів України, а також видав розпорядження передати для потреб освіти поміщицькі маєтки, будинки фабрикантів та інші споруди придатні для проведення у них занять²⁵¹. Крім того, уряд на другу половину 1917/18 навчального року виділив 31,8 млн крб. для забезпечення належного функціонування шкільної освіти, мступове збільшення мережі навчальних закладів та здійснення шкільної реформи.

У здійсненні реформи освіти включилася не лише Центральна Рада, а й громадські та культурні організації. Розпочався також процес створення нових організацій, які безпосередньо займалися б питанням українізації

школи. Так, при Київській міській думі було утворено українську шкільну комісію у складі М. Грушевського, І. Стеценка, В. Ігнатовича, М. Ярошевського, Т. Лубенця, С. Романюка, Є. Королькова, яка започаткувала роботу з українізації шкіл у Києві та інших губернських містах. Згодом подібні комісії були створені в інших містах. Вони друкували навчальну літературу українською мовою, підготовляли учителів-україністів, відкривали національні школи та запроваджували україномовне викладання у школах.

За ініціативи українських вчителів та діячів культури навесні 1917 р. було створено Товариство шкільної освіти. До його компетенції належало надання організаційної допомоги українізації школи, розроблення навчальних планів, програми, українознавчої навчально-методичної літератури, видавання посібників, сприяння перепідготовці учительських кадрів та вирішення проблем, пов'язаних із створенням нової школи²⁵².

За ініціативи генерального секретаріату освіти п'ята сесія Центральної Ради у червні 1917 р. затвердила Всеукраїнську шкільну раду у складі П. Холодного (голова), І. Стеценка, О. Кісіля, Б. Сушицького, І. Власенка, О. Білецького, А. Лещенка, О. Дорошкевича, С. Русової та інших відомих педагогів і вчених²⁵³. Їй надавалося право розробляти методичні принципи роботи національної школи, організації навчального процесу й відкриття нових шкіл у тих регіонах України, де вони були відсутні.

Невдовзі Центральна Рада створила інститут секретарів-комісарів з освітніх справ у губерніях. Причину появи такого інституту можна пояснити насамперед тим, що керівництво шкільних округів було підпорядковане Тимчасовому уряду і виступало проти реформування школи. Основним завданням секретарів-комісарів був контроль за виконанням рішень Центральної Ради і Генерального секретаріату у сфері розбудови національної системи освіти на місцях.

Професійні та соціальні інтереси освітян захищала Всеукраїнська учительська спілка. Для учителів було виділено п'ять місць у Центральній Раді, де вони на державному рівні мали змогу відстоювати свої інтереси.

Напередодні нового навчального року генеральний секретаріат освіти звернувся до українського населення з проханням віддавати своїх дітей до українських шкіл. Водночас видав розпорядження місцевим органам влади, комісарам народної освіти, директорам, учительським колективам, інспекторам шкіл розпочати навчання українською мовою у школах, де переважають діти українців, а також перейти на україномовне викладання в гімназіях, училищах та інших навчальних закладах. А вже у жовтні 1917 р. Генеральний секретаріат ухвалив постанову про обов'язкове викладання в початкових школах української літератури, історії і географії України²⁵⁴.

Після проголошення Української Народної Республіки восьма сесія Центральної Ради поставила перед Генеральним секретаріатом завдання активізувати перехід на викладання українською мовою у тих школах, де українізація затримувалася. У свою чергу, уряд видав наказ про участь місцевих органів самоврядування в підтримці українізації школи й розвитку освіти загалом²⁵⁵. У грудні 1917 р. Генеральний секретаріат приймає закон

про ліквідацію шкільних округів, які охоплювали по кілька губерній, були громіздкими і неефективними в управлінні освітою, і утворення територіальних губернських та повітових комісаріатів освітніх справ. Новостворені органи склалися з семи осіб — чотирьох українців і трьох представників національних меншин. Серед їх повноважень було вирішення подальшої українізації системи освіти і створення культурно-освітніх закладів для національних меншин.

У розпорядження генерального секретаріату освіти у грудні були передані усі наявні на території республіки школи, гімназії, театральні, музичні училища та інші державні, громадські і приватні навчальні заклади²⁵⁶.

Навесні 1918 р. у розпорядження міністерства народної освіти перейшло і 1200 церковнопарафіяльних шкіл. На їх базі було створено початкові загальноосвітні школи.

Наприкінці 1917 р. Генеральний секретаріат затвердив програму перспективного розвитку національної школи на наступні роки. На її реалізацію вже на грудень 1917 р. Мала рада виділила 200 тис. крб. Всього за час існування Центральної Ради було відкрито близько 5400 українських початкових шкіл, 321 вища початкова школа, 55 гімназій і середніх шкіл²⁵⁷.

Національна система освіти включала й організацію упорядкованої, педагогічно обґрунтованої системи дошкільного виховання дитини. Науково-методичні принципи роботи з дошкільнятами були розроблені групою педагогів на чолі з С. Русовою. Відкривати дитячі садки Центральна Рада розпочала вже у травні 1917 р. Було створено товариство «Дитяча хата» з філіями у губерніях і повітах²⁵⁸. У компетенції товариства було надання організаційної і методичної допомоги зі створення на місцях дошкільних закладів, організація курсів з підготовки вихователів, а також випуск нічної, навчальної і художньої літератури для дошкільнят.

Улітку 1917 р. у генеральному секретаріаті освіти почав діяти департамент дошкільної освіти. За ініціативи та безпосередньої участі було організовано мережу українських дитячих садків, ясел, притулків, клубів у Києві, Житомирі, Вінниці, Полтаві, окремих повітових центрах та навіть селах. Крім того, відбувалася трансформація дошкільних закладів, які існували за рахунок благодійних організацій, місцевих органів самоуправління, заводів, фабрик, профспілок. Генеральний секретаріат прийняв рішення про створення всеукраїнських і губернських курсів для підготовки вихователів, учителів музики та співу, медичних працівників для дошкільних закладів.

У центрі уваги Центральної Ради і Генерального секретаріату були й різні дитячі притулки, які перебували як на державному, так і на громадському утриманні. Зокрема, у грудні 1917 р. Мала рада виділила 24 притулкам кошти у сумі 1,04 млн крб для проведення дошкільної і шкільної роботи²⁵⁹.

Задля вирішення питання професійної підготовки працівників для різних галузей народного господарства уряд у структурі генерального секретаріату освіти створив департамент професійної освіти, у функції якого входило відродити діяльність закритих професійних училищ та створити нові. Уже восени 1917 р. було виділено кошти на відкриття кількох десятків

професійно-технічних училищ. Навесні 1918 р. міністерство народної освіти видало наказ про прийняття у своє підпорядкування усіх наявних на території УНР технічних, комерційних, аграрних училищ, технікумів і виділило необхідне фінансування на їх утримання та модернізацію²⁶⁰. Згодом департамент професійної освіти розробив програму побудови нових професійних навчальних закладів на всій території України. Планувалося найближчого навчального року відкрити десятки ремісничих шкіл, училищ, технікумів, особливо у тих регіонах, де не вистачало працівників для промисловості, транспорту, торгівлі та сільського господарства.

Важливою складовою національної системи освіти була ліквідація неписьменності серед дорослого населення та підвищення його загального культурного рівня. Центральна Рада прийняла рішення про створення департаменту позашкільної освіти. Улітку 1917 р. уряд звернувся до учителів, працівників культури, громадських організацій та місцевих органів влади з проханням надати допомогу створенню культурно-освітніх осередків для дорослого населення. На реалізацію цього заклик почали відкриватися курси ліквідації неписьменності, недільні та вечірні школи для дорослих, формувалися виїзні групи лекторів при губернських та повітових відділах освіти.

Восени ліквідація неписьменності розгорнулася в армії. Генеральний секретаріат видав постанову про створення при всіх військових частинах культурно-освітніх осередків. У військові частини направлялись учителі, лектори, створювалися курси з лікнепу, бібліотеки.

Значна робота здійснювалася і в галузі вищої школи. Йшов процес українізації, створювалися кафедри українознавства, історії України, української мови і літератури. Все це проходило надзвичайно болісно. На перешкоді стояла російська наукова еліта, яка працювала в навчальних закладах. Потрібно було створювати нові навчальні заклади на власні кошти, як це здійснювалося вже у галузі середньої освіти.

Новим явищем у системі освіти стали народні університети, завданням яких було надавати громадянам загальну освіту з гуманітарних і природничих дисциплін. В університетах діяли лекторії з вивчення історії, літератури, культури, права, основ ведення економіки, сільського господарства. Прообразом першого національного вищого навчального закладу став національний університет у Києві, заснований весною 1917 р. Згодом його було перетворено на професійний вищий навчальний заклад. Першочерговим завданням було створити Український народний університет для широких кіл української молоді. Такий університет було відкрито 5 жовтня 1917 р. У його структурі значилося три факультети: історико-філологічний, фізико-математичний і правовий. При університеті діяли підготовчі курси. У перший рік навчалось 1370 студентів.

7 листопада 1917 р. було відкрито на народні кошти український вищий навчальний заклад — педагогічні курси як прообраз Педагогічної академії.

До березня 1918 р. в Україні було засновано десятки народних університетів. На базі Київських інструкторських курсів створено Педагогічну академію. Восени організовано географічний інститут, який уряд узяв на

бюджетне фінансування. 11 листопада 1917 р. було відкрито Академію мистецтв на чолі з Г. Нарбутом.

Уряд схвалив проект про відкриття дев'яти українських університетів — у Харкові, Полтаві, Сумах, Кременчуці, Вінниці, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Умані, Катеринославі. Кошти для цього виділялися з державного бюджету.

У березні 1918 р. Радою міністрів затверджено план діяльності у галузі вищої освіти. Тоді ж організована і комісія у справі вищої школи. Вирішено було також створити два цілком нові українські університети: у Києві — шляхом перетворення Київського народного українського університету на державний, і в Кам'янці-Подільському.

Стосовно реформування наявних вищих навчальних закладів варто зауважити, що ще у квітні 1917 р. Центральна Рада поставила перед адміністраціями та викладацькими колективами Київського та Одеського університетів завдання створити у їх структурах кафедри української мови, літератури, історії, географії, економіки, етнографії. Завдання було виконано вже на початку нового навчального року. Професори історико-філологічного факультету Харківського університету самі ініціювали створення кафедр української філології та історії і запровадження інших дисциплін українською мовою. Адміністрація університету підтримала ініціативу і вже у травні 1917 р. сформувала колективи викладачів українських кафедр, виділила для них приміщення, дала розпорядження розробити програми викладання українознавчих курсів в університеті.

Хвилювали Центральну Раду і питання технічної освіти. На зміцнення навчальної бази восени 1917 р. Генеральний секретаріат виділив Київському політехнічному університету 149 тис. крб. Підтримавши колектив вчених на чолі з професором Б. Лебединським, уряд заснував ще один вищий технічний заклад за спеціальностями хімія, радіо, зв'язок, техніка, сільське господарство.

Генеральний секретаріат розпочав роботу з переведення студентів на безкоштовне або недороге навчання. Було видано наказ про збільшення кількості прийому у вищі навчальні заклади.

Центральна Рада і Генеральний секретаріат намагалися приділяти увагу розвитку української гуманітарної та природничої науково-дослідної роботи. Для здійснення наукових досліджень виділялися кошти науковим товариствам, кафедрам університетів та інститутів. Інтерес, перш за все до україністики, пояснювався тим, що раніше вона майже зовсім не досліджувалася, оскільки була заборонена. У нових умовах відкрилися можливості для поглибленого вивчення й розвитку, насамперед української філології, історії, географії, етнографії, права, культури. Упродовж весни—літа 1917 р. науковці розпочали роботу зі створення навчальних посібників, монографій з різних розділів українознавства. Особливо важливою була розробка та створення українських термінологічних словників з гуманітарних та технічних наук, яких раніше не існувало.

Велике значення для майбутньої держави мали і спеціалісти різних професій. З часу проголошення УНР справа професійної освіти ставиться на

широкий ґрунт. Була скликана особлива нарада з організації професійної освіти під керівництвом товариша генерального секретаря П. Холодного. Нарada прийняла рішення про відокремлення професійної освіти від загальної, а також визнала за потрібне створити при міністерстві народної освіти окремих орган — раду професійної освіти.

При губернських земствах засновувалися губернські ради професійної освіти. Склалися вони з представників губернського земства, вчительських спілок, професійних шкіл, губернської ради освіти й представника влади — губернського комісара з народної освіти.

З серпня 1917 р. почав діяти при генеральному секретаріаті освіти особливий відділ позашкільної освіти. 20 вересня 1917 р. за його ініціативи було скликано I Всеукраїнський з'їзд «Просвіт». З'їзд визнав за необхідне об'єднати усі просвіти у спілки по районах, повітах, губерніях. На чолі «Просвіт» стояла головна управа Всеукраїнської спілки «Просвіт». Для організації «Просвіт» земства повинні були мати інструкторів «Просвіт». Діяльність «Просвіт» мала державний характер і здійснюватись вона повинна була на державні й громадські кошти.

З метою боротьби з неграмотністю та некультурністю з'їзд постановив: «При кожній «Просвіті» організувати школу для дорослих; у кожному селі збудувати народний дім — осередок усього освітнього руху; усю Україну забезпечити українськими книгами; у зв'язку з цим створити редакційно-видавничі комітети; організувати скрізь на місцях книжкові комори; розгорнути широку планомірну діяльність.

Використати кінематографи, грамофони, музеї, виставки; розвинути цілу низку закладів для естетичного розвитку народу; організувати народні, мандрівні і зразкові хори, оркестри, школи нотного співу, театральні вистави, народні консерваторії, добре поставити мистецтво по школах»²⁶¹.

Для втілення цих завдань в життя не вистачало підготовлених кадрів. Департамент позашкільної освіти організував у листопаді 1917 р. курси. Наступні курси планувалося провести у лютому—квітні 1917 р. Вирішено також організувати постійний Інститут позашкільної освіти при Педагогічній академії. Курс в інституті мав бути однорічним. Приймалися особи лише з вищою освітою. Програма складалася із загального і спеціального курсів.

До загального курсу входили психологія, соціологія, наука державного права, педагогіка, економіка і українознавство, а саме: українська мова, історія, письменство, географія, етнографія, мистецтво і природа України відповідно до потреб хліборобства.

Спеціальний курс становили такі дисципліни: психологія юрби; теорія і принципи позашкільної освіти, її форми і за кордоном; організація народних домів, театральних вистав, історія театру; український театр давній і сучасний; організація хорів; українська національна пісня; організація національних музеїв, різних просвітніх спілок, огляд існуючих у нас і за кордоном. Департамент позашкільної освіти видав «Порадник діячам позашкільної освіти й дошкільного виховання». У грудні 1917 р. була скликана нарада діячів позашкільної освіти. Нарada продовжила розвивати ідеї I з'їзду «Просвіт»²⁶².

При генеральному секретаріаті освіти діяв і бібліотечно-архівний відділ. Його завданням було створити мережу районних бібліотек, підтримувати зв'язки з усіма бібліотеками і бібліотечними установами, а також очолювати усю архівну і бібліотечну справу в Україні²⁶³. Цей відділ заклав основу для створення Національної бібліотеки. У його компетенції були і питання бібліографії. У бібліографічній сфері були поставлені завдання: 1) вести реєстрацію усіх нових українських видань і спеціальний реєстраційний «Літопис»; 2) складати систематичні й хронологічні їх покажчики; 3) складати наукову бібліографію й вести спеціальні бібліографічні завдання²⁶⁴.

При генеральному секретаріаті освіти були утворенні відділи: музичний, театральний, художньої промисловості, охорони пам'яток старовини і мистецтва. Була створена генеральна рада мистецтв, а також національні ради мистецтв.

Здійснюючи соціально-культурні трансформації, пов'язані, насамперед, з формуванням національної системи освіти, Центральна Рада досягла значних успіхів. Практично вона заклала фундамент для розвитку національної освіти, науки, мистецтва, культури взагалі. Саме завдяки її ініціативі й зусиллям закладено початок створенню Академії наук, Національної бібліотеки, відкрито національні університети, українські школи, гімназії. Налагоджувалася вища, шкільна, дошкільна та професійна системи освіти, почали діяти українські театри та інші творчі колективи.

Підсумовуючи діяльність Центральної Ради, є усі підстави стверджувати, що у цей період в українському суспільстві відбувалися значні трансформаційні процеси, які стосувалися усіх сторін життя. Не у всіх сферах вони були рівномірними, проте відбувалися повсюди і, насамперед, у політичній системі, яка почала формувати нові політичні інститути — Центральну Раду, Виконавчий комітет (Малу раду), Генеральний секретаріат (Раду народних міністрів), різноманітні комісії, Комітет охорони революції та інші, сформувала багатопартійну систему (діяло реально і брало участь у роботі Центральної та Малої рад понад 20 політичних партій), було створено цілу низку громадських організацій та рухів (Селянська спілка, «Просвіти», кооперативи та ін.), поступово складався бюрократичний апарат та політична еліта й зміцнювався політичний режим. Політична система відтворювалася у політичних процесах, реформах, революціях, конфліктах і кризах. Значний блок розділу відтворив політичну діяльність і відносини: суб'єктів і об'єктів політики, політичні потреби й інтереси, форми і методи політичного керівництва, політичну стратегію і тактику, політичну поведінку і лідерство. Якісний бік політичної реальності охарактеризували соціально-культурні трансформації. Отже, є усі підстави стверджувати, що в українському суспільстві після повалення самодержавства відбулися значні трансформації, які мали продовження у період Гетьманату та Директорії.

¹ Киевская мысль. — 1917. — 21 марта.

² Там само. — 5 марта.

³ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 40–41.

⁴ *Короливський С. М., Рубач М. А., Супруненко Н. И.* Победа Советской власти на Украине. — М., 1977. — С. 80.

⁵ *Христюк П.* Замітки й матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 1. — С. 32.

⁶ Киевская мысль. — 1917. — 5 марта.

⁷ *Грушевський М.* Українська Центральна Рада і її Універсали: перший і другий // Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 6.

⁸ *Христюк П.* Замітки й матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 1. — С. 15–16.

⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1. — С. 40.

¹⁰ Там само. — С. 41.

¹¹ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 1. — 19 березня.

¹² Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 71.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. — С. 72.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. — С. 34.

¹⁹ Там само. — С. 36.

²⁰ Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. Програмні документи перших українських партій. — К., 1992. — С. 18.

²¹ *Дорошенко Д. І.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 50.

²² *Солдатенко В.* Українська революція: концепція та історіографія. — К.: Пошуківсько-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 1997. — С. 167.

²³ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 15/16. — Вересень.

²⁴ *Гольденвейзер А. А.* Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. А. С. Алексеев; под ред. Н. Н. Попова. — М.; Л., 1930. — С. 31.

²⁵ Там само. — С. 30.

²⁶ Передмова // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1. — С. 17.

²⁷ *Гольденвейзер А. А.* Назв. праця. — С. 31.

²⁸ Там само. — С. 30.

²⁹ Там само.

³⁰ Передмова // Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 18.

³¹ Народня воля. — 1918. — 24 січня.

³² *Христюк П.* Замітки й матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. 1. — С. 77.

³³ Нова Рада. — 1917. — 13 червня.

³⁴ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 13. — Липень.

- ³⁵ Там само.
- ³⁶ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби (Спомини, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1960. — С. 425.
- ³⁷ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — №13. — Липень.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 15/16. — Вересень.
- ⁴⁴ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 131.
- ⁴⁵ Там само. — С. 131–132.
- ⁴⁶ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 10. — Червень.
- ⁴⁷ *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 10. — С. 129.
- ⁴⁸ *Винниченко В.* Відродження нації. — Ч. 1. — К. — Відень, 1920. — С. 226.
- ⁴⁹ Там само. — С. 227.
- ⁵⁰ *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 10. — С. 129.
- ⁵¹ *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — С. 250.
- ⁵² *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. — С. 116.
- ⁵³ Конституційні акти України 1917–1920 рр. Невідомі Конституції України. — К., 1992. — С. 63.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ *Грушевський М.* Україна і Росія. — К., 1917. — С. 9.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Вестник Временного Правительства. — 1917. — 5 августа.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Конституційні акти України 1917–1920 рр. Невідомі Конституції України. — К.: філософська і соціологічна думка, 1992. — С. 65.
- ⁶² Передмова // Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 19.
- ⁶³ Вісник Генерального Секретаріату УНР. — 1917. — № 7.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 6, арк. 21.
- ⁶⁶ Вісник Генерального Секретаріату УНР. — 1917. — № 7.
- ⁶⁷ *Гольденвейзер А.А.* Назв. праця. — С. 29.
- ⁶⁸ Відділ стародруків і рідкісних книг Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. Колекція листівок, 414.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф.1115, оп. 1, спр. 34, арк. 33.
- ⁷⁰ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 103.
- ⁷¹ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — Т. 1. — С. 143.
- ⁷² Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 330.
- ⁷³ Там само. — С. 332.
- ⁷⁴ *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. — К., 1998. — С. 43.

- ⁷⁵ Цит. за: *Пачовський В.* Світова місія України. Конструктивні ідеї державности та космічна місія української нації. Реферат виголошений в «Молодій громаді» в Перемишлі дня 22 січня 1933 року. — Перемишль, 1933. — С. 4.
- ⁷⁶ Украинская жизнь. — 1912. — № 1. — С. 7.
- ⁷⁷ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — С. 41.
- ⁷⁸ *Капелер А.* Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. — 1992. — № 7. — С. 48.
- ⁷⁹ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — С. 241.
- ⁸⁰ Там само. — С. 33.
- ⁸¹ *Шаповал М.* Соціологія українського відродження. — К.: Україна, 1994. — С. 32.
- ⁸² Там само. — С. 32.
- ⁸³ Там само.
- ⁸⁴ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — С. 240–241.
- ⁸⁵ Там само. — С. 241.
- ⁸⁶ Там само. — С. 33.
- ⁸⁷ *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. — К., 1997. — С. 82.
- ⁸⁸ Там само.
- ⁸⁹ Там само. — С. 82–83.
- ⁹⁰ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1. — С. 350–351.
- ⁹¹ *Винниченко В.* Відродження нації. Ч. 1. — К. — Відень, 1920. — С. 76.
- ⁹² *Шумський О.* Стара і нова Україна // Червоний шлях. — 1923. — № 2. — С. 90.
- ⁹³ *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917). — Львів, 1931. — С. 284.
- ⁹⁴ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. — Відень, 1926. — С. 69.
- ⁹⁵ Див.: *Липинський В.* Назв. праця. — С. 131.
- ⁹⁶ Див.: Там само.
- ⁹⁷ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. — К., 1998. — С. 14.
- ⁹⁸ *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис. — С. 151–152.
- ⁹⁹ *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1988. — № 9. — С. 122–123.
- ¹⁰⁰ *Гольденвейзер А.А.* Назв. праця. — С. 31.
- ¹⁰¹ Там само.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ Нова рада. — 1917. — 9 квітня.
- ¹⁰⁴ *Грушевський М.* На порозі нової України. Гадки і мрії. — К., 1918. — С. 26.
- ¹⁰⁵ *Солдатенко В.* Українська революція: концепція та історіографія. — С. 28.
- ¹⁰⁶ *Могілянський Н. М.* Трагедія України // Революція на Україні по мемуарах белых. — М.—Л.: Государственное издательство, 1930. — С. 119.
- ¹⁰⁷ *Лисяк-Рудницький І.* Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 46.
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ Там само.
- ¹¹⁰ *Могілянський Н. М.* Трагедія України // Революція на Україні по мемуарам белых. — М.—Л.: Государственное издательство, 1930.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Там само. — С. 119–120.

- ¹¹³ Там само. — С. 120.
¹¹⁴ Там само.
¹¹⁵ *Дорошенко Д. І.* Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.—Л.: Государственное издательство, 1930. — С. 67–68.
¹¹⁶ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1. — С. 44.
¹¹⁷ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби (Спомини, враження, рефлексії). — Інсбрук, 1960. — С. 270.
¹¹⁸ Там само. — С. 271.
¹¹⁹ Там само.
¹²⁰ *Мартос Б. М.* Грушевський, яким я його знав // Український історик. — 1966. — № 1–2. — С. 75.
¹²¹ Цит. за: *Верстюк В., Осташко Т.* Назв. праця. — С. 17.
¹²² Там само.
¹²³ *Солдатенко В. Ф.* Володимир Винниченко на перехресті соціальних і національних прагнень. — К.: Світогляд, 2005. — С. 22, 23–24, 24, 31, 53, 61.
¹²⁴ Там само. — С. 24.
¹²⁵ ЦДАГО. — Ф. 17, оп. 1, спр. 24, арк. 1–5.
¹²⁶ Там само. — Арк. 1.
¹²⁷ Там само.
¹²⁸ Там само.
¹²⁹ Там само.
¹³⁰ Там само.
¹³¹ Там само. — Арк. 2.
¹³² Там само.
¹³³ Там само.
¹³⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 2. — Ужгород, 1932. — С. 6–7.
¹³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 31, арк. 3.
¹³⁶ *Шатовал М.* Загальна соціологія. — К., 1996. — С. 32.
¹³⁷ *Кухта Б., Теплоухова Н.* Політичні еліти і лідери. — Львів: Кальварія, 1996. — С. 54.
¹³⁸ Там само.
¹³⁹ Там само.
¹⁴⁰ *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. — Львів, 1994. — Розд. 1–3, 7–10.
¹⁴¹ *Кухта Б., Теплоухова Н.* Назв. праця. — С. 55.
¹⁴² Там само.
¹⁴³ Там само.
¹⁴⁴ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 6. — Травень.
¹⁴⁵ *Хміль І.* Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня — 2 червня 1917 р.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1992. — С. 8.
¹⁴⁶ Там само. — С. 15.
¹⁴⁷ Там само. — С. 17.
¹⁴⁸ Там само. — С. 18.
¹⁴⁹ Там само. — С. 23.
¹⁵⁰ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — Т. 1. — С. 103.
¹⁵¹ Там само.

- ¹⁵² *Хміль І.* Назв. праця — С. 23.
¹⁵³ Народня Воля. — 1917. — 1 листопада.
¹⁵⁴ Там само. — 16 листопада.
¹⁵⁵ Нова рада. — 1917. — 16 листопада.
¹⁵⁶ Народня Воля. — 1917. — 15 грудня.
¹⁵⁷ Там само.
¹⁵⁸ Там само.
¹⁵⁹ Наш голос. — 1917. — 22 грудня.
¹⁶⁰ Там само.
¹⁶¹ Там само.
¹⁶² Народня Воля. — 1917. — 17 грудня.
¹⁶³ Там само.
¹⁶⁴ Там само.
¹⁶⁵ Там само.
¹⁶⁶ Народня Воля. — 1917. — 20 грудня.
¹⁶⁷ Там само. — 21 грудня.
¹⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 107.
¹⁶⁹ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 103.
¹⁷⁰ Там само. — С. 129.
¹⁷¹ Там само.
¹⁷² Там само. — С. 130.
¹⁷³ Там само.
¹⁷⁴ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — Київ–Відень, 1922. — Т. 2. — С. 128.
¹⁷⁵ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Київ–Відень, 1921. — С. 503.
¹⁷⁶ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — Т. 2. — С. 128.
¹⁷⁷ *Долинський Д.* Борба Українського народу за Волю і Незалежність. Огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920. — Вінніпег, 1920. — С. 77.
¹⁷⁸ Робітничая газета. — 1918. — 2 березня.
¹⁷⁹ Там само. — 26 березня.
¹⁸⁰ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 230.
¹⁸¹ Там само. — С. 235.
¹⁸² Там само. — С. 279.
¹⁸³ Там само.
¹⁸⁴ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. — Т. 1. — С. 121.
¹⁸⁵ Народня Воля. — 1917. — 7 липня.
¹⁸⁶ Киевская мысль. 1917. — 12 июля.
¹⁸⁷ Народня Воля. — 1917. — 12 липня.
¹⁸⁸ Там само.
¹⁸⁹ Робітничая газета. — 1917. — 15 липня.
¹⁹⁰ Там само.
¹⁹¹ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. — Т. 1. — С. 103–104.
¹⁹² Там само.
¹⁹³ Киевская мысль. — 1917. — 13 июля.
¹⁹⁴ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 15–16.

- ¹⁹⁵ Киевская мысль. — 1917. — 14 июля.
- ¹⁹⁶ *Грищенко А. П.* Українські робітники на шляху творення національної держави (1-й всеукраїнський робітничий з'їзд 11–14 (24–27) липня 1917 р.) — К., 1992. — С. 32.
- ¹⁹⁷ *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 149.
- ¹⁹⁸ Див.: *Бевз Т. А.* Формування Української держави за доби Центральної Ради (березень 1917 р.– квітень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995. — Додатки. — С. 1–6.
- ¹⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 158.
- ²⁰⁰ Там само. — Арк. 159.
- ²⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 19, арк. 71.
- ²⁰² Там само.
- ²⁰³ Там само. — Арк. 72–74.
- ²⁰⁴ Там само. — Арк. 75.
- ²⁰⁵ Там само.
- ²⁰⁶ Там само.
- ²⁰⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 29, арк. 50.
- ²⁰⁸ Там само. — Арк. 125.
- ²⁰⁹ Там само. — Арк. 76–131.
- ²¹⁰ Там само. — Арк. 62.
- ²¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 29, арк. 41–47.
- ²¹² *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917м1920 рр. — Т. 1. — С. 145–146, 156.
- ²¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 34, арк. 43.
- ²¹⁴ *Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 149.
- ²¹⁵ Киевская мысль. — 1917. — 11 марта..
- ²¹⁶ Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 49.
- ²¹⁷ Там само.
- ²¹⁸ Там само.
- ²¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 23, арк. 9.
- ²²⁰ Історія українського війська. Частина 3. Збройні сили сучасної доби. — Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. — С. 359.
- ²²¹ Нова Рада. — 1917. — 28 березня
- ²²² Киевская мысль. — 1917. — 12 апреля.
- ²²³ Нова Рада. — 1917. — 30 березня.
- ²²⁴ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. — 1917. — 2 квітня.
- ²²⁵ Там само.
- ²²⁶ Черниговская земская газета. — 1917. — 11 апреля.
- ²²⁷ Там само.
- ²²⁸ Там само. — С. 159–160.
- ²²⁹ Там само. — С. 160.
- ²³⁰ Там само. — С. 161.
- ²³¹ Боротьба. — 1917. — 18 квітня.
- ²³² Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 4. — Квітень.
- ²³³ Там само. — № 5. — Травень.
- ²³⁴ Там само.

- ²³⁵ Киевская мысль. — 1917. — 8 мая.
- ²³⁶ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 5. — Травень.
- ²³⁷ Из истории национальной политики. Красный архив. — М., 1928. — Т. 5. — С. 50.
- ²³⁸ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 5. — Травень
- ²³⁹ Киевская мысль. — 1917. — 3 июня.
- ²⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 31.
- ²⁴¹ Там само. — Арк. 44.
- ²⁴² Вільна Україна. — 1917. — 25 жовтня.
- ²⁴³ Історія Українського війська. — Львів, 1936. — Т. II. — С. 391.
- ²⁴⁴ Там само.
- ²⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 29, арк. 2.
- ²⁴⁶ Там само. — Арк. 23.
- ²⁴⁷ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 1. — 19 березня.
- ²⁴⁸ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 5. — Травень.
- ²⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2581, оп. 1, спр. 2, арк. 14.
- ²⁵⁰ Нова Рада. — 1917. — 11 травня.
- ²⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 2581, оп. 1, спр. 106, арк. 30.
- ²⁵² Там само. — Спр. 10, арк. 1–2, 7, 8.
- ²⁵³ Там само. — Спр. 1, арк. 148.
- ²⁵⁴ Там само. — Ф. 1063, оп. 1, спр. 1, арк. 6.
- ²⁵⁵ Нова Рада. — 1917. — 14 грудня.
- ²⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 115.
- ²⁵⁷ Там само. — Ф. 1064, оп. 2, спр. 9, арк. 6.
- ²⁵⁸ Нова Рада. — 1917. — 17 травня.
- ²⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2201, оп. 1, спр. 58, арк. 35.
- ²⁶⁰ Вісник Ради Народних Міністрів УНР. — 1918. — 27 березня.
- ²⁶¹ Постанови з'їзду «Просвіт» 20–23 вересня 1917 р. // Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання. I випуск. — К., 1917. — С. 50–51.
- ²⁶² Вільна Українська школа. — 1918. — № 5–6. — С. 67–73.
- ²⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 2581, оп. 1, спр. 227, арк. 20.
- ²⁶⁴ Нова Рада. — 1917. — 4 листопада.

IV

ГЕТЬМАНСЬКА АЛЬТЕРНАТИВА: ШЛЯХ ДО КОНСТРУКТИВНОЇ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЧИ КОНСЕРВАТИВНОЇ БЕЗВИХОДИ?

Загалом коротка за історичними мірками революційна доба 1917–1920 рр. ознаменувалася в Україні потужним вибухом державотворчих ідей, концепцій, поривань, частина яких була доведена до стадії експериментів, пройшла ґрунтовну суспільну апробацію.

Особливе місце в історичному досвіді посів період гетьманату. Він став справжньою альтернативою планам соціальних і національних перетворень, якими буквально марили соціалістичні сили мало не всієї тогочасної Європи. Гетьманат круто змінив вектор прогресивного поступу, став спробою наочної реалізації політико-правової моделі суспільного устрою, в основі якої лежала філософія повернення до здавна відомих, випробуваних людством цінностей у поєднанні з національно-специфічними традиціями, що, здавалося, також назавжди відійшли в минуле.

Як у 1918 р. українське суспільство розкололося на два нерівні табори, більший з яких рішуче не сприйняв запропонованих П. Скоропадським рецептів «оздоровлення» нації, так і до сьогодні тривають непримиренні битви представників різних підходів до тлумачення, оцінки однієї з дуже непростих сторінок вітчизняного досвіду. При цьому створюється враження, що останнім часом адептів монархічно-авторитарного варіанту українського державотворення помітно побільшало. А відтак важливо предметно розібратися в теоретичних підвалинах історичного феномена у тісному взаємопоєднанні з тим, як реалізувалися заміри і що вони реально несли суспільству загалом. Принципове значення має неупереджена, позбавлена кон'юнктурних нашарувань оцінка результатів нетривалого функціонування режиму і виважений, вдумливий розбір аргументації, пропонованої сьогоднішніми дискусантами.

Безперечно, суспільні суперечності (як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру) в Україні на середину весни 1918 р. надзвичайно загострилися, сплелися в надто тугий вузол. Перспективи скільки-небудь швидкої й обнадійливої нормалізації життя просто не проглядалося, точніше тогочасні владні кола її не пропонували.

З цього погляду рішуче розрубання вузла, насильне усунення з політичної арени Центральної Ради — уособлення національно-демократичного фронту, оплоту соціалістично орієнтованих політичних сил, концентрація влади в руках правого табору були значною мірою зумовленими, навіть закономірними — принаймні, як тимчасова розрядка ситуації — з тим, щоб

ефективніші рішення віднаходити дещо пізніше, «по ходу» запущеного в дію процесу. Порівняно підготовленішими до спроби випробування ролі національних провідників виявилися в той момент сили, що до того були «відтертими» на «узбіччя» активного суспільного життя.

Національно-демократичні сили, навпаки, виявили свою слабкість у тогочасних подіях не лише майже повною відсутністю конструктивного прагматизму, а й нездатністю віднайти точні оцінки ситуації, оперативно запропонувати привабливі варіанти поведінки, на які б пристали маси.

Спільною для сучасних праць істориків різних напрямів є теза, згідно з якою головну роль у падінні Центральної Ради відіграв зовнішній фактор. Це насправді настільки очевидно, що зайве на цьому аспекті зупинятися. Значно доцільніше і повчальніше сконцентрувати увагу на сутності політичної кризи, яку Центральна Рада виявилася не в спроможності подолати, а праві сили цим сповна й ефективно скористалися.

Із січня до кінця квітня 1918 р. йшов неухильний процес падіння престижу, авторитету української влади. Чи не найпереконливішим доказом відсутності у Центральної Ради масової підтримки, масштабної, надійної опори була мізерність збройних сил УНР. Якщо навіть погодитись з тими дослідниками, які все ж завищено визначають чисельність армії УНР у 15 тис. чоловік¹, то й такої сили в той момент було зовсім недостатньо для скільки-небудь вирішального впливу на долю України.

До того ж, окрім кількісних характеристик, не можна не зважати і на якісні показники: вкрай низьку боєздатність українських частин і бездарність військового проводу. Навесні 1918 р. керівництво міністерства військових справ здійснило ряд заходів, які ще більше ослабили армію УНР. Так, 15 квітня 1918 р. було змінено 90 % командирів і начальників штабів українських військових частин. Цього ж дня міністр О. Жуковський підписав наказ про передислокацію українських полків і дивізій². Це призвело до того, що на момент перевороту значна їх частина знаходилася, у прямому смислі слова, в дорозі. Свідомо чи ні, але військове керівництво УНР сприяло діям німецького командування у блокуванні незначних українських військових підрозділів у Києві й позбавило останніх бодай якоїсь реальної можливості підтримати Центральну Раду.

Хрестоматійним стало твердження, що німці силоміць роззброїли дивізію синьожупанників і залишили політичний провід УНР беззахисним. Проте наявні факти дають серйозні підстави для висновку, що керівництво народного міністерства військових справ не лише знало про наміри німців, а й, певною мірою заздалегідь, дало на них згоду. Ще в середині квітня 1918 р. під тиском німецьких генералів О. Жуковський погодився на розформування українських дивізій, утворених з колишніх полонених. Згідно з домовленістю, підрозділи цих дивізій підлягали демобілізації, в армії УНР могла залишитися незначна частина лише командного складу. Для проведення акції сторони мали створити спільну комісію³. Наприкінці квітня німці самостійно розпочали розформування українських військових частин. Правда, на день перевороту було розформовано лише один полк

синежупанників, інші ж полки дивізії були ліквідовані в першій половині травня 1918 р.

За умов присутності в Україні іноземних військ врятувати державні інститути від зазіхань німецьких та австро-угорських генералів могла лише широка й масштабна підтримка Центральної Ради з боку населення УНР, особливо селянства. Значна ж, заможніша його частина була незадоволена аграрною політикою Ради і вимагала скасування закону про соціалізацію землі. Саме вона в лютому–квітні 1918 р. виявила підвищену активність, поряд з відміною земельного закону домагалася забезпечення вільної діяльності неосоціалістичних українських партій та організацій і введення представників Української демократично-хліборобської партії до Центральної Ради. Однак керівництво УНР з обережністю ставилось до цих пропозицій, штовхаючи тим самим заможне українське селянство шукати підтримки та захисту в німців і австрійців.

Негативно впливали на політичний стан у державі й постійні конфлікти між урядом та фракціями українських політичних партій в Центральній Раді. Зокрема, діяльність Ради народних міністрів дедалі відвертіше критикували представники УПСС та УПСФ. Конфлікти між урядом і фракціями політичних партій в Раді провокувалися також керівництвом ряду міністерств. Так, міністр внутрішніх справ М. Ткаченко заборонив проведення 29 березня 1918 р. святкової демонстрації в Києві, присвяченої річниці створення Центральної Ради⁴. При цьому представники фракцій не отримали жодних роз'яснень щодо таких дій.

Різку критику викликало й запровадження урядом цензури на друковане слово, заборона страйків і зборів, нехтування інтересами професійних спілок та невизнання колективних договорів, вимоги до робітників гарантувати політичну благонадійність. Така діяльність уряду призвела до того, що частина депутатів фракції УСДРП в Малій раді (М. Андрієнко, М. Ковальський, О. Гермайзе, М. Єремів) на знак протесту склали з себе повноваження членів Центральної Ради⁵.

Сама ж Рада народних міністрів УНР взагалі тривалий час була парализована, втягнувшись у процес реорганізації, який тривав майже весь березень 1918 р., та по суті не завершився і в наступному місяці.

Весною 1918 р. активізували свою діяльність консервативні партії та організації України. Були створені нові консервативні політичні організації. В Києві сформувалася Українська народна громада (УНГ), яка об'єднала в своїх рядах землевласників та колишніх військових. Серед членів УНГ (їх кількість, за найоптимістичнішими оцінками не перевищувала 2 тис. осіб), значну частину становили старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного козацтва, а її головою став П. Скоропадський. Керівництво Громади поставило перед собою завдання об'єднати консервативні партії та організації України.

Серед останніх найвпливовішими були Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), Союз земельних власників та Рада землян. Але між ними існували суттєві розбіжності в підходах до аграрного та

національно-культурного питань. УДХП прагнула зміцнення української державності та виступала за парцеляцію великої земельної власності. Союз земельних власників та Рада землян захищали збереження поміщицьких латифундій, тому піддавали різкій критиці ідеї дроблення сільськогосподарських маєтків. Розбіжності між цими організаціями були зумовлені й їх соціальною базою. Союз земельних власників користувався впливом переважно на Лівобережній Україні, а серед його членів переважали росіяни-поміщики. Рада землян була організацією правобережних земельних власників, де більшість становили поляки.

УДХП стала ініціатором скликання в Києві Всеукраїнського хліборобського з'їзду. Громада підтримала це починання і вирішила взяти активну участь у його підготовці. Планувалося скликати цей форум обов'язково до 12 травня 1918 р., щоб випередити Центральну Раду, яка призначила на цю дату відкриття Українських установчих зборів. П. Скоропадський направив свого представника до Союзу земельних власників, який мав переконати лідерів цієї організації в необхідності проведення такого з'їзду. Саме в цей час з'явилася друкована відозва УДХП, яка призначала відкриття Всеукраїнського хліборобського з'їзду на 29 квітня 1918 р. Керівники Громади та Союзу підтримали демократів-хліборобів.

Ідея встановлення в Україні диктатури, щоб протидіяти «руйнівним силам», виникла у П. Скоропадського ще в першій половині січня 1918 р., коли стало зрозуміло, що Центральна Рада та її уряд нездатні зупинити наступ більшовицьких сил. У цей час генерал відчайдушно намагався змобілізувати формування Вільного козацтва на протибільшовицький опір і сподівався за сприяння голови французької військової місії в Києві, комісара Французької Республіки при уряді УНР генерала Жоржа Табуї залучити до спільної акції польський та чехословацький корпуси. Але цей план виявився нереальним.

У березні 1918 р. П. Скоропадський оселився в готелі «Кане» разом із колишніми офіцерами 1-го Українського корпусу. В цей час йшло вироблення ідейно-політичних орієнтацій Громади. Зокрема, планувалося запровадження загальних виборів, скликання сейму (парламенту), призначення сильного уряду та створення боекздатної української армії. Відомий правник Парчевський пропонував передати всю повноту влади одній особі з диктаторськими повноваженнями. Саме такий диктатор мав вивести Україну з економічної та політичної кризи. Парчевський був одним із перших, хто пропагував необхідність відновлення в Україні гетьманщини. Керівництво УНГ хотіло здійснити державний переворот за допомогою колишніх офіцерів та заможного українського селянства. Іншу позицію займало правління Союзу земельних власників, яке направило командуванню Київської групи окупаційних армій докладний план зміни влади в Україні. Він передбачав розпуск Центральної Ради та уряду. Вся повнота влади мала перейти до рук призначеного німцями генерал-губернатора, який управляв би Україною за допомогою директорії. Таку позицію землевласників підтримувало австро-угорське командування.

Не будучи впевненими у можливості й доцільності тривалої окупації України, німці надали перевагу ідеї П. Скоропадського утворити новий, дієздатний український уряд. Природно, слід було визначити претендента, який би його очолив. Пошуком кандидатів на цю посаду займалися різні служби окупаційного командування. Так, німецька військова контррозвідка запропонувала П. Скоропадського, І. Луценка та І. Полтавця-Острияниці. Вони отримали таку характеристику: «Скоропадський — аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабовольний але честолюбний; лікар Луценко — сильний оратор, уміє повести за собою маси, поміркований соціаліст, щирий українець, прекрасний організатор; Полтавець — політичний авантюрист, готовий на всякі комбінації, якщо це принесе йому користь»⁶.

Інші німецькі служби кандидатами називали М. Міхновського, того ж таки П. Скоропадського та Є. Чикаленка. Остання кандидатура швидко відпала. Д. Дорошенко серед причин зняття прізвища багатого поміщика та відомого громадського діяча з числа «пошукачів» називає відмову самого Є. Чикаленка. Але, мабуть, ближчою до істини є Н. Полонська-Василенко, яка основну причину усунення Є. Чикаленка з числа реальних претендентів на владу вбачає у небажанні німецького командування та багатьох впливових українців поставити на чолі держави під час громадянської війни цивільну людину.

Не було єдності з цього питання і в Союзі земельних власників. Так, один з його лідерів граф Гейдер пропонував на посаду диктатора Б. Ханенка (нащадок гетьмана М. Ханенка), але більшість також хотіла бачити на чолі України військового.

Загалом окупаційні власті надали перевагу П. Скоропадському з цілої низки причин.

Генерал мав достатньо гучне історичне ім'я — походив із старовинного українського роду (Іван Скоропадський був гетьманом України на початку XVIII ст.). Скоропадські на 1917 р. належали до найбільших земельних власників і в ході революційних подій виявилися стороною, що серйозно постраждала — соціалістичне законодавство і здійснені на його основі дії були спрямовані на руйнацію самого способу існування поміщицького роду.

П. Скоропадський мав послідовно-монархічні уподобання і орієнтації. Він багато років перебував у найближчому оточенні, у почеті Миколи II і як офіцер честі доводив вірність абсолютизму в ході російсько-японської і Першої світової війни.

Опинившись у гострому конфлікті з Центральною Радою після українізації 34-го армійського корпусу та ставши почесним отаманом Вільного козацтва (тодішній український провід уже в 1917 р. панічно боявся гетьманських зазіхань бойового генерала), П. Скоропадський яскраво уособлював неприйняття всіх революційно-народопророчих планів і зусиль національно-демократичного табору, тим більше радикальних більшовицько-радянських сил.

Усе це дозволяло небезпідставно сподіватися на те, що рівняння на кайзерівські й царські шаблони для П. Скоропадського будуть природними,

органічними, наслідуватимуться, як мовиться, не за страх, а за совість, матимуть достатньо міцне не лише ідейно-психологічне підґрунтя, а й цілком певний матеріальний, класовий інтерес.

То ж кращого претендента на посаду, від якої залежало б розв'язання не стільки національно-українських проблем, скільки реалізація на теренах України інонаціональних інтересів, годі було й шукати.

Важливе місце в підготовці державного перевороту в Україні зайняла нарада представників Центральних держав у ніч з 23 на 24 квітня 1918 р., що проходила в помешканні начальника штабу Київської групи армій генерала В. Гренера. Саме тоді остаточно було визнано зміну влади «необхідною і такою, що не складає особливих труднощів»⁷, і вирішено питання про майбутнього диктатора України. Однак слід звернути увагу, принаймні, ще на два важливі аспекти. По-перше, це з'ясування того, чому саме цього дня, 24 квітня 1918 р., представники Центральних держав остаточно вирішили долю Центральної Ради.

Ще з середини березня в Києві почала працювати змішана комісія, яка мала підготувати новий економічний договір між УНР та Центральними державами. Делегацію Української Народної Республіки очолив М. Порш — голова Державної комісії з товарообміну, німецьку та австро-угорську — послі А. Мумм та Й. Форгач. 23 квітня представники делегації трьох держав підписали економічний договір, яким сповна документально забезпечувались інтереси Німеччини та Австро-Угорщини, їхні потреби в продовольчих товарах та сировині. Більше того, окупанти домоглися колосальних односторонніх вигод. Прикладом може бути нав'язана ними гра цін. Ось як її оцінювала лише в одному з аспектів німецька сторона: «Значення договору про вугілля стає ясным із співставлення цін: в мирний час один пуд вугілля коштував тут 20 копійок, встановлена нами зараз (підкреслено мною — В. С.) ціна 4 1/2–5 карбованців (у 25 разів вища — В. С.).

Якщо, таким чином, Німеччина постачить Україні 19 мільйонів тонн вугілля, то це принесе нам величезний прибуток, приблизно близько 96 мільйонів марок. З іншого боку, підвищення встановлених для нас українським урядом цін на хліб складе в середньому близько 3 карбованців за пуд, тобто за належні поставці до Німеччини 30 мільйонів пудів хліба — близько 90 мільйонів карбованців, що дорівнює у середньому 120 мільйонів марок. Таким чином, в результаті вигідних фінансових умов угоди на вугілля ми сплачуємо за хліб лише близько 24 мільйонів марок»⁸. Тому німецьке командування мало якомога оперативніше подбати про пошук та приведення до влади в Україні такої сили, яка була б здатна виконати умови договору.

По-друге, німці вирішили підтримати кандидатуру П. Скоропадського не беззастережно. На нараді у генерала В. Гренера обговорювався план дій Київської групи армій. Була підготовлена заява про поточну й майбутню діяльність військ Центральних держав на українських землях⁹. Відхилення Центральною Радою положень цього документу означало б санкцію на державний переворот в Україні. Тому завбачливо пропонувалось одержати згоду на подібний документ від майбутнього диктатора — П. Скоропадського.

Обидва документи (заява Центральній Раді і попередні умови П. Скоропадському) мали такі спільні положення: запровадження на території України окупаційних військово-польових судів, звільнення з державних установ «неблагонадійних елементів», відновлення приватної власності на землю, скасування всіх заборон на вивіз з України продовольчих товарів і сировини, неможливість формування українського війська чи його цілковита залежність від німецьких генералів¹⁰. Таким чином, окупаційне командування забезпечувало зміцнення своєї влади в УНР незалежно від того, хто згодився б на їхні ультимативні вимоги і яким чином розвивались би події в Україні надалі.

Дізнавшись про зміст заяви, Центральна Рада відмовилася її визнати й негайно висловила протест генералу-фельдмаршалу Г. фон Ейхгорну та німецькому послу в Україні А. Мумму фон Шварценштейну. Це фактично вирішило долю керівництва УНР. Того ж дня, 24 квітня 1918 р., відбулася зустріч начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера з П. Скоропадським. Після визнання останнім попередніх умов генерал підкреслив, що його війська нададуть підтримку диктаторові тоді, як той власними силами здійснить державний переворот в Україні. До того ж моменту німці обіцяли дотримувати нейтралітет. При цьому П. Скоропадському дали зрозуміти, що німецьке командування не допустить вуличних боїв.

Практичні ж, таємні дії окупаційного командування були зовсім іншими. В той же день генерал-фельдмаршал Ейхгорн направив дві інструкції залозі в Києві. Перша встановлювала три таємні сигнали: «Готувати», «Здійснювати» і «Перепона звісткам». За першим німці мали зайняти стратегічні пункти Києва, після другого вони розпочинали роззброєння українських військових частин. Третій сигнал мав запобігти поширенню звісток з міста, а також не допустити зв'язку керівництва УНР з місцевими органами влади.

Друга інструкція передбачала збереження контролю окупаційного командування над залізничним транспортом України. У разі страйку українських залізничників німецькі війська повинні були здійснювати такі заходи: обсадити залозами всі важливі залізничні станції, майстерні та склади; захищати всіх осіб, які б виявили бажання продовжувати працю, карати агітаторів та страйкарів. У разі неможливості негайного припинення страйку — забезпечити контроль над бодай однією залізничною лінією та створити умови її функціонування. На ній мав діяти німецький військовий порядок, а український персонал повинен був йому підкорятися. Особи, які чинили б опір його діям, мали ув'язнюватися¹¹.

24 квітня 1918 р. відбулася ще одна подія, яка вплинула на позицію німецького командування. У Києві від імені доти невідомої організації «Союзу порятунку України» був заарештований багатий банкір А. Добрий. Його вважали одним з найвпливовіших фінансових діячів, що мали тісні стосунки з німецьким командуванням. Він не мав особливого значення для німців, але вони не хотіли втратити зручної можливості для перевірки «міцності» Центральної Ради та українського уряду, їх здатності до рішучих дій. Тому командування Київської групи армій заявило протест керівництву УНР. Воно

вимагало ретельного розслідування цієї справи та покарання винуватців. На все це Раді народних міністрів відводилося 24 години. Німецькі генерали прекрасно розуміли, що уряд УНР не зможе вкластися в цей термін. 25 квітня, не доставши позитивної відповіді на свою заяву, Г. Ейхгорн оприлюднив наказ про введення німецьких польових судів в Україні, заборону будь-яких мітингів та зборів, обмеження свободи слова й друку.

Цього ж дня командувач німецьких військ видав ще один наказ, яким фактично позбавляв український уряд можливості подбати про охорону Києва. Німці зайняли всі стратегічні пункти міста. Їхні військові частини приступили до виконання заходів за сигнальними гаслами «Готувати» і «Здійснювати» від 24 квітня 1918 р. Тобто переворот розпочався по суті 25 квітня. Його здійснював аж ніяк не П. Скоропадський «власними силами», а окупаційні війська.

Ситуація вимагала від Ради народних міністрів рішучих дій. Однак керівництво УНР розгубилося, не спромоглося прийняти бодай якогось рішення. Воно не зважалося ні на переговори з німцями, ні на відкриту боротьбу проти окупантів. У діях керівників УНР не було чіткості й послідовності. Адже в той час як Центральна Рада заявляла протести окупаційному командуванню, український уряд дав згоду на роззброєння своїх військових частин, що знаходилися на околицях Києва. Активну допомогу в проведенні цієї акції німцям надавали Січові стрільці¹².

Уже в розпал подій, 26 квітня командувач Київської групи армій отримав офіційний дозвіл німецького імператора на проведення державного перевороту в Україні. В ніч з 26 на 27 квітня німці роззброїли радикально налаштовану дивізію синьожупанників, сформовану свого часу в Німеччині з колишніх українських військовополонених. Паралельно з обшуком у приміщенні Центральної Ради і арештом ряду міністрів 28 квітня німецькі генерали дали згоду П. Скоропадському озброїти своїх прихильників.

Втім, на той момент ситуація була взята під абсолютний контроль окупантами. Тому П. Скоропадський змушений був пізніше констатувати: «28-го квітня мені нічого не доводилося робити, все уже було готове»¹³. Та й ночі на 29 та 30 квітня генерал спокійно проспав, просинаючись пізніше зазвичай і навіть згодом не з'ясувавши як слід, якими силами, коли займалися стратегічні пункти Києва¹⁴. Довелося виправдовуватися, що з часом «просто призабув деталі, подробиці «дрібних сутичок».

Можна, звісно, дивуватися надзвичайному спокою і здатності самовладання генерала, виявлених в екстремальних умовах. А можна припустити, що П. Скоропадський від самого початку, як ніхто інший, знав свою справжню роль у перевороті, розумів, що від нього мало що залежить (зважаючи на сили, яких явно бракувало), а тому терпляче чекав фіналу.

Що ж до головних подій ключового дня 28 квітня, то вони описані П. Скоропадським детально — доки силовими методами (однак з мемуарів не дуже ясно, хто їх насправді здійснював) блокувались установи, він міг кілька годин провести у роздумах біля пам'ятника Святому Володимирі¹⁵, потім три-чотири години говорити з архієпископом Никодимом¹⁶ тощо.

З погляду вищевикладеного не можна пристати до фабули розвитку подій, запропонованої О. Отт-Скоропадською та П. Гай-Нижником. На їх переконання, плани державного перевороту визріли у П. Скоропадського самостійно і здійснював він їх самотужки. «Німецьке командування, як тільки дізналося про наміри генерала Скоропадського, розпочало з ним переговори і оголосило йому про свій нейтралітет з цього приводу»¹⁷, — наполягають автори.

Таку позицію намагається аргументувати власними міркуваннями Г. Папакін. На його думку, «німці не стільки допомагали Павлу Скоропадському, скільки дотримувалися поблажливого нейтралітету, а іноді діяли просто провокативно, як під час свого вторгнення до приміщення Центральної Ради 28 квітня, напередодні перевороту або брутального розгону Січових стрільців 30 квітня, вже після нього. Німецькі військовики пам'ятали генерала Скоропадського по фронті і не дуже довіряли йому. У разі, коли б він не зміг протягом 29 квітня зайняти всі важливі об'єкти Києва або ж зустрів хоч якийсь серйозний опір, німецька адміністрація відмовилася б від попередніх домовленостей. Тоді б сам Скоропадський почув від генерала В. Гренера історичну фразу: «занадто пізно». За таких обставин за планами військового командування мала бути введена комендантська година і безпосереднє правління окупаційної армії»¹⁸.

На жаль, досліджений дослідник-архівіст не підтверджує висловленого жодним посиланням на реальний факт чи документ. Мабуть, за всіх бажань цього зробити взагалі не можна — такі документи не могли народитися, оскільки австро-німецька сторона заявляла про «нейтралітет» «про людське око», як дипломатичне прикриття своєї справжньої ролі в подіях — натхненника, організатора й основної, вирішальної сили державного перевороту.

Можна зрозуміти й П. Скоропадського, який пізніше з очевидною виправдальною метою дуже обережно згадував про «офіційний нейтралітет» окупантів — він вповні прикметно, зокрема, зауважував: «...як я чув, ця нейтральність, звичайно, була скоріше на нашу користь»¹⁹. Коли ж вчитуєшся в мемуари генерала, важко зрозуміти, що він взагалі конкретно (окрім отримання інформації та розмов) робив у критичні години державного перевороту. Створюється враження, що принаймні, він сам безпосередньо нічим не керував, не впливав на події.

Навіть акт обрання П. Скоропадського гетьманом пройшов за його присутності лише на останній стадії (коли все було готове), в усякому разі без втручання у процес вирішення питання хліборобами-власниками²⁰, якими, вочевидь, диригувала інша сила. І цією силою були окупанти.

* * *

Сучасні дослідники по-різному оцінюють період правління П. Скоропадського. Одні вважають його «бюрократично-військовою диктатурою»²¹. Інші застерігають, що, прийшовши до влади, гетьман отримав диктаторські повноваження, але вони значною мірою були обмежені присутністю окупаційних

військ²². Дехто визначає гетьманську державу як «український різновид маріократії»²³.

Останній термін, мабуть, має на меті, не змінюючи нічого по суті, хоч трішки завуалювати наукоподібним словотворенням визначення, яке дуже істотно зачіпає національне самолюбство — «маріонетковий режим».

Загалом, гадається, втручатися в додаткові суперечки з приводу означеного предмета не надто раціонально. Достатньо звернутися до добре відомих документів, що походили з табору німецьких дипломатів і військової адміністрації, і все відразу стає на свої місця, гранично прояснює ситуацію.

2 травня 1918 р. посол фон Мумм повідомляв у Берлін: «За спиною нового уряду стоїть у першу чергу єдина авторитетна в даний час в країні влада — німецьке верховне командування».

Через те можна розраховувати, що нові правителі підуть назустріч будь-якому бажанню генерала Гренера і моєму (підкреслено мною. — В. С.), як особистого, так і ділового характеру. ...Дедалі сильне обмеження уряду, ніж те, яке уже проведено до консолідації відносин (дуже вдалий дипломатичний термін. — В. С.) не рекомендується...»²⁴

Та й справді, чого можна було ще домогатися, коли штаб Ейхгорна із задоволенням констатував, що «на даний момент Скоропадський знаходиться цілком і повністю під впливом головного командування»²⁵.

А щоб жодних сумнівів ні у кого не виникало та з рішучим бажанням розставити усі крапки над «і», той же штаб фельдмаршала запропонував відмовитися «від фікції дружньої країни (wenn endlich die Fiktion vom befreundeten Land aufhört), в якій ми повинні просити дозволу на свої дії у безтолкових або неохайних українських комісарів і комендантів. Головне командування потурбується про те, щоб найменші безпорядки були в корені придушені найрішучішим чином. У цих випадках буде користуватись підтримкою нового уряду»²⁶.

Німецьке міністерство закордонних справ цілком слушно вичитало в наведених словах наступне: «Передусім необхідно відмовитися від політики, яка зводиться лише до фікції дружньої країни. Новий уряд робитиме те, що ми вважаємо за необхідне...» і, бажаючи у найменших деталях погодити дипломатичні дії з військовими, просило уточнити: «Чи означає це, що ми повинні ставитись до України не як до держави, яка знаходиться з нами в мирних відносинах, а лише як до окупованої області?»²⁷ (ось тут знак оклику, гадається, цілком був би виправданим. — В. С.).

Німецький посол принципово згоджувався з безпардонною лінією військових, у чому він багаторазово запевняв берлінське начальство, однак, відповідно до свого дипломатичного фаху, боязко висловлював думку про те, що бажано «підтримувати на Україні фікцію самостійної дружньої держави остільки, оскільки це співпадає з нашими інтересами». Серед причин здійснення такої тактики фон Мумм виділив такі: «...необхідно рахуватися з суспільною думкою у нас, а також у нейтральних і ворожих нам країнах; необхідно рахуватися з авторитетом українського уряду серед населення, який ми підірвемо, якщо надто різко покажемо, що він [уряд] є лише лялькою

(pur Purpe) в наших руках (он як! — В. С.), а урядові установи обслуговують виключно наші інтереси (підкреслено мною — В. С.)»²⁸.

Що ж до персони П. Скоропадського, то її не надто шанували і перебування при владі ставили в пряму, першочергову залежність «від того, чи залишиться він під німецьким впливом»²⁹.

Принагідно можна відзначити, що німці вважали брутальні образи на адресу українських діячів цілком виправданими³⁰.

Новопостала ж влада мовчазно все зносила, бо і в зверненнях до власного народу єдиним аргументом мала все ту ж військову силу, від якої й сама потерпала. Дуже наочно це видно, зокрема, з телеграми товариша (заступника) міністра внутрішніх справ Вороновича губернським старостам від 13 травня 1918 р. Урядовий чиновник наказував: «Повідомити населення всіма заходами, а саме: шляхом оголошення на повітових зборах, повідомлення в місцевих офіційних і неофіційних газетах від вашого імені, шляхом розклеювання на помітних місцях відповідних оголошень про те, що вся влада на Україні належить гетьману всієї України Павлу Скоропадському, який визнаний військовим командуванням — німецьким і австро-угорським (підкреслено мною — В. С.), яке виявило готовність у разі необхідності підтримувати цю владу збройною силою і суворо карати за непослух цій владі у повній єдності з українською адміністрацією»³¹.

Отже, всі політичні гравці дуже добре знали свої справжні ролі в тогочасному суспільному процесі й ще не навчилися маскувати їх.

То ж перша характеристика, яка сама по собі напрошується при аналізі подібних документів (а вони побудовані здебільшого на реалістичній, часом надзвичайно точній оцінці ситуації), зумовлює нагальну, невідворотну потребу звернення до такого терміна як маріонетковість. І перевершити, «перекрити» її не в силах будь-які інші визначення режиму, започаткованого в Україні 29 квітня 1918 р. Вони в кращому разі можуть лише доповнювати, часом «прикрашати» його сутність і спрямування.

Для з'ясування особливостей формування гетьманської концепції побудови Української Держави важливо встановити справжній ступінь національної самостійності (національного компоненту) як з погляду теоретичних уяв, так і з погляду практичної його реалізації у сформованій політичній системі.

Сукупність нормативно-правових актів, якими проголошувався, визнавався, закріплювався, гарантувався суверенітет України, складалася із двох великих груп: власне українських, національно-державних і міжнародних. У свою чергу, кожна із цих частин поділяється на ряд різновидів. Так, національно-правові документи були розраховані на регуляцію як загальних, так і специфічних сфер життєдіяльності створеної політичної системи. До перших відносяться, зокрема, законодавчі акти, оголошені гетьманом 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський доручив написати законопроекти новоутвореного державного організму члену Української народної громади правнику О. Палтову. Останній підготував проект відозви, яка після кількох редакційних правок була підписана гетьманом.

Цей документ отримав назву «Грамота до всього українського народу» і був оголошений 29 квітня 1918 р.³² Цією «Грамотою» П. Скоропадський тимчасово перебирав до своїх рук повноваження керівника держави, проголошуючи себе «Гетьманом всієї України». Безпосереднє ж управління новим державним утворенням покладалося на Раду міністрів. Центральна Рада та всі земельні комітети розпускалися, а міністри УНР, їхні товариші (заступники) звільнялися зі своїх посад.

Частина документа мала програмний характер. Передбачалося прийняття нового закону про вибори до українського сойму. В Україні повною мірою відновлювалися «права приватної власності — як фундаменту культури і цивілізації». Оголошувалася свобода купівлі та продажу землі. Водночас повідомлялося, що планується ряд заходів щодо обмеження поміщицького землеволодіння. В економічній та фінансовій сферах надавався простір приватному підприємству. Поряд з тим, передбачалося покращити умови праці залізничників, розв'язати робітниче питання. Офіційною назвою скасованої Української Народної Республіки стала Українська Держава³³.

Крім «Грамоти», О. Палтов підготував також проекти основних законів Української Держави, які одержали загальну назву «Закони про тимчасовий державний устрій України». Сповідуючи монархічні погляди, які повністю поділяли члени УНР та Союзу земельних власників, відомий правник за зразок взяв «Проект Основного закону Російської імперії (1905 р.)». П. Скоропадський про це дізнався лише через деякий час, хоча для його сучасників походження, ідеї документа, сутність проведеної «операції» не були секретом³⁴. О. Палтов пропонував проголосити Українську Державу спадковою конституційною монархією на чолі з королем. Другий розділ проекту «Державний лад і голова держави» він запозичив з аналога 1905 р. практично без змін. Однак П. Скоропадський не у всьому підтримав запропонований варіант. Зокрема, він не дав згоди на проголошення України монархією, запропонувавши відповідно до національної традиції назвати керівника держави гетьманом. Не побажав він іменуватися й президентом, що загалом логічно, адже це не відповідало сутності функцій глави держави, що на той час цілком окреслилися. П. Скоропадський вніс до проекту ще один істотний момент, який стосувався періоду правління. Влада гетьмана проголошувалася тимчасовою — до скликання українського сойму (парламенту), який мав вирішити подальшу долю України³⁵.

Врешті цей закон отримав назву «Про Гетьманську владу». Згідно з його положеннями П. Скоропадський отримав необмежені права. Він зосереджував у своїх руках не тільки виконавчу, а й законодавчу та судову владу, мав фактично диктаторські повноваження:

«1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана.

Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5. Гетьман є Верховний Воевода Української Армії і Фльоти...»³⁶.

Сутнісна оцінка повноважень, які отримав П. Скоропадський, дає підстави для висновку, що його правління було авторитарним, стало однією з форм диктатури. Воно мало й певну маріонеткову заданість. І з перших днів встановлення гетьманського режиму П. Скоропадський мав дбати про зменшення рівня своєї залежності від командування військ країн Четвертого союзу, які були справжнішими господарями становища в Україні, а отже, шукав важелі посилення власного впливу на події.

Другий закон мав назву «Про віру». Він визначав православ'я державною релігією в Україні. Представники інших конфесій мали право вільно відправляти богослужіння за своїми обрядами.

Третій закон «Права і обов'язки Українських Козаків і Громадян» передбачав, що громадяни були зобов'язані захищати свій рідний край. У новій державі всі мали платити встановлені законом податки та відбувати передбачені законодавством повинності. Громадяни могли вільно продавати та купувати майно, вибирати помешкання й вільно виїжджати за кордон. Будь-чия власність оголошувалася непорушною. Примусове вивласнення майна закон допускав тільки за відповідну плату. Кожний громадянин мав право утворювати громади і спілки, вільно висловлювати усно й письмово свої думки.

Четвертий з оголошених документів — «Про закони» визначав порядок прийняття вищих державницьких актів Української Держави. Їх мало готувати кожне міністерство і після обговорення в Раді міністрів подавати на затвердження гетьманові.

П'ятим був закон «Про Раду Міністрів і про Міністрів». Згідно з ним уряд визначав основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики держави. Отаман (голова) Ради міністрів та члени кабінету були підзвітні гетьманові за загальний хід державного управління. Кожний з них відповідав за свій напрям роботи.

Наступний акт — «Про Фінансову Раду» визнавав останню найвищою державною установою з питань фінансової політики та кредиту. Членів Ради призначав гетьман, але в обов'язковому порядку до неї входили отаман Ради міністрів, міністр фінансів та державний контролер.

Останнім був закон «Про Генеральний Суд». Генеральний суд мав стати вищим захисником закону та Вищим судом України³⁷.

Ці сім законів стали правовою основою функціонування Української Держави.

Гетьман та його уряд обіцяли захищати інтереси всіх соціальних верств населення України, забезпечити рівномірну участь усіх суспільних класів у державотворчому процесі. Однак це завдання було априорі нездійсненим.

Відразу ж після зміни влади було утворено центр українських партій (ЦУП), який мав координувати їхні дії під час переговорів з німецьким командуванням, до якого було вирішено відрядити делегацію. ЦУП зробив усе можливе, щоб блокувати формування гетьманського уряду. П. Скоропадський, навпаки, прагнув якнайскоріше сформувати свій кабінет. Виконати це завдання було доручено отаману Ради міністрів М. Устимовичу (Сахно-Устимовичу) — інженеру-технологу, одному з лідерів УНГ. Він мав залучити до роботи в новому уряді представників поміркованих українських партій та організацій. Однак М. Устимович не впорався з поставленим перед ним завданням. Фактично це був перший незначний успіх ЦУПу щодо блокування дій П. Скоропадського, позбавлення його широкої політичної підтримки. Тому вже 30 квітня гетьман доручив формування кабінету відомому вченому та громадському діячеві — М. Василенку. Перед останнім було поставлено завдання до 1 травня, тобто за добу, завершити створення уряду.

Однак формування уряду виявилось справою об'єктивно складною, розуміння й підтримки в суспільстві кроки нової влади не знайшли, зустрічалися без ентузіазму.

Мабуть, можна почасти погодитись із висновком Г. Папакіна про те, що «державний переворот та відновлення старовинної національної форми правління — гетьманату — на чолі з нащадком гетьманського роду Павлом Скоропадським стали єдиним шляхом подолання... системної суспільної кризи»³⁸. Почасти — тому, що справді було реалізовано один із шляхів до подолання наявної суспільної кризи. Однак вважати використаний варіант єдино можливим виходом із ситуації навряд чи можна.

Г. Папакін добре розуміє, що його висновок може бути переконливим лише в разі підтвердження ретроспективним аналізом досвіду 1918 р. Однак саме в цьому елементі він припускається очевидних маніпулювань добре відомими фактами. Історик стверджує, що повалення Центральної Ради «було визнано закономірним фактично всіма політичними силами країни, крім більшовиків та збанкрутілої партії українських есерів...»³⁹. Пославшись на свідчення функціонерів гетьманату про підтримку режиму антисоціалістичним блоком, «за яким ішли й росіяни, і євреї, й українці, і поляки, й кадекти і октябристи», на прихильне ставлення до П. Скоропадського дипломатичних і військових представників Німеччини та Австро-Угорщини, інтерес офіційних кіл Франції, яка діяла через масонську агентуру (С. Моркотун), Г. Папакін робить висновок: «Таким чином можна стверджувати, що проголошення Української Держави 29 квітня 1918 р. не викликало широкого спротиву в суспільстві, за винятком мітингово-анархічних заходів, спровокованих українськими есерами. Навколо гетьмана об'єдналися практично всі політичні рухи, правіші за соціалістів, — самостійники, хлібороби-демократи, представники російських політичних партій та союзів, польські громадські сили, впливові ділові кола (Союз промисловців, торговців та фінансистів — Протофіс), а також широкі непартійні маси землевласницького населення. Він користувався також зовнішньою підтримкою, причому як центральних держав, так і таємних представників Антанти»⁴⁰.

З фактологічною стороною наведеного пасажу не можна не погодитися, чого ніяк не можна зробити щодо підсумкової оцінки, боцімто це був «широкий спектр політичної підтримки»⁴¹. Зовсім навпаки, предметний, комплексний аналіз розстановки класово- і національно-політичних сил у 1918 р. переконує в тому, що «у спектрі українських політичних структур практично не виявилось послідовних і кількісно більш-менш помітних консервативних чинників»⁴². І найперше свідчення тому — персонально-партійний склад уряду, контури якого вималювалися лише на 2 травня 1918 р.

Гетьман запропонував відомому полтавському земському діячеві Ф. Лизогубу посаду прем'єра, а 3 травня остаточно затвердив склад Ради міністрів: голова уряду, міністр внутрішніх справ та тимчасово виконуючий обов'язки міністра пошт і телеграфів — Ф. Лизогуб; міністр фінансів — А. Ржепецький (кадет); міністр торгівлі і промисловості — С. Гутник (кадет); міністр продовольчих справ — Ю. Соколовський (кадет); міністр праці — Ю. Вагнер (партія народних соціалістів); міністр народної освіти і тимчасово виконуючий обов'язки міністра закордонних справ — М. Василенко (кадет); міністр народного здоров'я — В. Любинський (Українська народна громада); міністр шляхів — Б. Бутенко (Українська народна громада); міністр судових справ — М. Чубинський; державний контролер — Г. Афанасьєв; тимчасово виконуючий обов'язки міністра військових справ і флоту — начальник генерального штабу О. Сливинський.

2 травня державним секретарем Української Держави гетьман призначив М. Гижицького, але через два тижні на цій посаді його замінив приватдоцент Київського університету І. Кістяківський. 10 травня портфель міністра земельних справ отримав В. Колокольцев, а через декілька днів професор В. Зіньківський очолив міністерство сповідань. На чолі міністерства військових справ став О. Рогоза. До уряду входили українці-ліберали Ф. Лизогуб, М. Василенко, В. Любинський, Б. Бутенко, В. Зіньківський, І. Кістяківський та М. Чубинський. Серед міністрів були й представники інших національностей: поляк А. Ржепецький, єврей С. Гутник, німець Ю. Вагнер та росіянин Г. Афанасьєв.

Значний вплив у першому гетьманському кабінеті мали кадети, яких запросив до уряду М. Василенко, керуючись при цьому більше принципом фахової придатності, а не партійної належності. В рядах партії народної свободи не було єдності у ставленні до особи П. Скоропадського. Стосовно ж питання про право членів партії брати безпосередню участь у роботі нового уряду в її керівних органах сформувалися чотири позиції: перша — увійти до Ради міністрів як урядовій партії; друга — дозволити персональне входження до кабінету; третя — вироблення певних умов співпраці з П. Скоропадським, при їх неприйнятті відкликання всіх своїх міністрів і четверта — категорична заборона участі в роботі гетьманського уряду. Остаточно вирішити це питання мав конгрес кадетів на Україні, який розпочав свою роботу 12 травня 1918 р. в Києві. Після тривалого обговорення форум дозволив персональне входження своїм членам до Ради міністрів Української Держави. Програмою їхньої діяльності в уряді мали стати такі вимоги:

російській мові надати права державної нарівні з українською; в основу відновлення зруйнованого господарства покласти тверду адміністративну владу; розпуск демократичних міських і земських органів самоврядування; скасування восьмигодинного робочого дня та обмеження у правах робітничих організацій⁴³.

Отже, з травня 1918 р. представники партії кадетів — загальноросійської, а не української, склали переважну більшість у Раді міністрів Української Держави. Міністри-кадети намагалися законодавчо закріпити в державному будівництві України рішення власного партійного форуму, які не у всьому відповідали українським національним інтересам. Під їхнім тиском уряд заборонив друковані органи УПСР — «Боротьба» та Селянської спілки — «Народня воля». Часописи «Робітничая газета», «Нова Рада» потрапили під жорстку цензуру. Заборонялася критика кабінету міністрів, проведення зборів мітингів та маніфестацій. Волосні земства було замінено волосними комітетами. Членів цих органів призначав губернський староста. П. Скоропадський погодився з деякими положеннями аграрної програми партії народної свободи та затвердив ряд її соціально-економічних вимог. Однак гетьман не підтримав пропозицій кадетів у національно-культурному будівництві.

Державний переворот в Україні та прихід до влади П. Скоропадського вітали також підприємницькі кола. 15–18 травня в Києві відбувся з'їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Протофісу), на який прибуло близько тисячі делегатів. Установчий з'їзд Протофісу об'єднав більше двадцяти промислових спілок, що діяли на території України. Основне їх завдання полягало в об'єднанні всіх відповідних організацій для обговорення і з'ясування проблем піднесення економіки України. Делегати з'їзду вітали нову владу в Україні й висловили цілковиту підтримку гетьманові П. Скоропадському.

Значна увага надавалася аграрному питанню. З'їзд вітав відновлення в Україні приватної власності на землю. Головною метою земельної політики було визнано досягнення найвищої продуктивності сільського господарства. Була прийнята спеціальна додаткова постанова, яка вимагала повернення відібраних селянами землі та майна колишнім власникам із виплатою відшкодування. Проблеми малоземельних селян пропонувалося вирішити через розвиток промислу.

З'їзд окремо розглянув питання взаємовідносин підприємців і робітників. В ухваленій резолюції вказувалося на необхідність чіткого регламентування прав робітників, але без права їхнього втручання у справи підприємців та діяльність адміністрації; перегляду прийнятого Тимчасовим урядом закону про свободу страйків; унормування тривалості робочого дня⁴⁴. Форум підприємців ухвалив окрему резолюцію з питань фінансової політики, де вказувалося на необхідність налагодження кредитної системи в державі.

У центрі уваги з'їзду Протофісу знаходилися й питання необхідності реформування місцевого самоврядування в державі. З'їзд запропонував гетьманові та його урядові внести зміни до міського статуту, зокрема,

збільшити відсоток цензових елементів у міських думах, підвищити віковий і прожитковий ценз та ввести 3-куріальну систему виборів. Вищий орган Протофісу закликав своїх делегатів взяти активну участь в економічному та політичному житті гетьманату. Він поставив завдання залучати своїх членів до роботи в центральних та місцевих органах влади. Після закінчення з'їзду до П. Скоропадського надіслали спеціальну делегацію, яка ознайомила нового керівника України із заявою про готовність цієї політичної сили, яку визнати національно-українською ніяк не можна, співпрацювати з новим режимом.

Отже, соціальною базою державного перевороту 29 квітня 1918 р. та гетьманського режиму були підприємницькі та землевласницькі кола України, частина заможного селянства та праві консервативні партії. Всі вони були незадоволені тими змінами, що сталися після Лютого 1917 р., політикою Центральної Ради та сподівалися, що нова влада допоможе їм вирішувати проблеми, як вони їх вирішували упродовж попередніх десятиліть і століть. Іншими словами, внаслідок державного перевороту до влади повернулися ті класи, які панували в дореволюційний час.

* * *

Цілковита контрреволюційна спрямованість політики П. Скоропадського — лейтмотив багатьох авторитетних оцінок всього періоду з 29 квітня до середини грудня 1918 р. «Режим гетьманщини ставав чим далі все більш реакційним і протиукраїнським, — переконано заявляє І. Мазепа. — Йшла рішуча й безоглядна реставрація старого дореволюційного ладу як в соціальному, так і в національному розумінні... Взагалі доба гетьманщини була штучним припиненням революційного руху, що саме перед тим, в кінці 1917-го й на початку 1918-го року, дійшов до найвищої точки свого розвитку»⁴⁵.

Досить прикметною є підсумкова оцінка В. Винниченком всього правління П. Скоропадського. Її не можна назвати ні імпульсивною, ні несподіваною, незваженою. Навпаки, вона може бути прикладом масштабного осмислення найважливіших уроків пережитого Україною, її народом гіркого досвіду. «В цій добі, — наголошує автор «Відродження нації», — історія немов навмисно тепер дала домінуючу ролю вже клясам чисто буржуазним, щоб показати, що з того може вийти, коли українство буде прагнути буржуазної державності, щоб наочно довести, що разом з буржуазною державністю неодмінно й необхідно пропадає спочатку її український характер, а потім і сама державність, як така»⁴⁶.

В. Винниченка найбільше обурювало те, що внаслідок підступної поведінки русофілів, які заповнили урядові структури, сталася зміна настроїв широких мас щодо власної державності, щодо національної справи, української ідеї. «Але що найшкодливіше було для українського відродження, — зазначав відомий політичний діяч, — то це та надзвичайно підла, мерзенна провокація, яку робили провінціальні влади, оті старости, карні офіцерські сотні й т. п. Роблячи всякі насильства й жорстокості над населенням, вони старалися усилено підкреслювати, що це робить українська влада. Порядки

різками яке небудь село, офіцерня всякими способами маніфестувала, що це робить з селянами українська влада й робить в ім'я української держави»⁴⁷.

В. Винниченко називав таку поведінку «русько-німецькою змовою» «лизогубів, гутників, старост, офіцерні», яка приносила швидкі результати: «Селяни й самі добре відчували, що їх катовано через оту українську державу, а ці провокаційні, умисні підкреслювання ще більш розворушували їхню ненависть. Не маючи змоги розібратись у тому, що вони іменно за офіцерсько-панську українську державність мусіли так тяжко розплачуватись, селяне переносили свою ненависть взагалі на українську державність і навіть на саму ідею українського національного відродження. Слова «Україна», «Українська Держава» тепер асоціювались у них з словами «Німецьке військо», «Гетьман», «пани», «старости», «карні експедиції», «офіцерня», «різки» й усяке инче страхиття»⁴⁸.

В основному з оцінками соціал-демократів збігаються підходи до ситуації й українських есерів. Хіба що вони ще різкіші, категоричніші.

Вірний своїй дослідницькій соціологічній схемі, в якій елементи соціальні обов'язково поєднувались з елементами національними (або нашаровувались на них), М. Шаповал вважав, що «гетьманський переворот поставив проти себе дві сили: російсько-жидівську буржуазію, поміщиків і українських куркулів проти українських селянсько-робітничих мас, або коротше: чуже місто проти українського села»⁴⁹.

Не маючи під собою скільки-небудь серйозного соціального підґрунтя, гетьманщина не могла надійно спертися й на будь-яку українську політичну силу, наприклад, на політичну партію.

Гетьманський переворот «освятила» (дала назву своєї «фірми») Українська партія хліборобів-демократів. Проте вона була слабо організованою і не могла претендувати на всеукраїнський характер: за оцінками П. Христюка, «до самого перевороту була властиво групою куркулів Лубенського повіту»⁵⁰.

Зусилля партії, спрямовані на повалення Центральної Ради, координувались з діяльністю поміщицької неукраїнської організації — «Союзу земельних собственников» (що потім прибрав собі назву «Всеукраїнського союзу земельних власників»). Хлібороби-демократи увійшли у тісне порозуміння з «Союзом земельних собственников» і провели спільний з'їзд, який, як відомо, закінчився «виборами» гетьмана. Щоправда, при цьому стався невеликий конфуз. Приїхавши на спільний з'їзд, провідники «хліборобів» зрозуміли, що зі з'їздом пов'язуються далекосяжні плани: справа може закінчитися не просто розгоном Центральної Ради й запровадженням гетьманства (цього вони всією душею прагнули), а чимось набагато серйознішим. Наприклад, переходом всієї державної влади в Україні цілком і неподільно до інонаціональної великої аграрної і промислово-фінансової буржуазії, відтісненням їх — «хліборобів», що так дбайливо торували собі стежку до влади. З тієї причини «хлібороби» намагалися 28 квітня 1918 р. знайти компроміс з Центральною Радою, а наступного дня планували особне (від делегатів «Союзу земельних собственников») засідання. Однак німецькі генерали призначили на 29 квітня 1918 р. «вибори» гетьмана

й недвозначно заявили «хліборобам», що гетьмана має обирати весь «народ» вкупі — на одному з'їзді. Окремого засідання «хліборобів» не відбулося. Вони брали участь у виборах «ясновельможного пана гетьмана».

Щоправда, після «виборів», 30 квітня 1918 р., члени УДХП влаштували власне зібрання, на якому, з одного боку, вітали зміни в Україні, а з іншого — висловили побоювання, що «ясновельможний» може замість «хліборобсько-хуторянської» розбудувати «велико-панську», «поміщицько-буржуазну Україну». Тому хлібороби-демократи підготували особливу заяву до гетьмана й ухвалили запросити його на свій з'їзд, щоб порозумітись із ним щодо майбутньої ролі українських сільських господарів у розбудові гетьманської держави.

«Ясновельможний пане Гетьмане! — говорилось у документі. — Ми, українські хлібороби-демократи, знаємо, що без сильної влади не може бути доброго ладу. Але ця влада мусить бути щиро народньою, демократичною, щиро українською. Влада мусить бути сильною не тільки багнетами, але, головне, державним розумом і любов'ю усього українського народу. Ми будемо вважати таку владу державно-розумною, *котра піде золоту серединою*, котра, взявши приклад з великих культурних держав, буде дбати про весь нарід, *не дасть запанувати в державі українській ні голоті, ні великим багатирям*, а зуміє заслужити любов всіх чесних і вірних синів України. Аби нова влада заслужила любов і признание всього народу, потрібно, щоб вона твердо заявила, і заяву ту в найближчі дні затвердила ділом про те, що: 1) Метою нової влади є незалежна, вільна, народня українська держава; 2) Що буде скликано повноправну, вибрану усім народом Українську Державну Раду після того, як настане спокій на Україні і во всякім разі не далі, як через шість місяців, і що виборчий закон не позбавить прав виборчих широких верств селянства і взагалі громадянства і не буде вужчим як тепер в германській державі в виборах до парламенту; 3) Що після скликання Державної Ради нічого без згоди Ради робитися не буде; 4) Що тимчасові розпорядження української влади в справі земельній будуть тільки такі, які не перешкоджають Державній Раді провести широку земельну реформу, направлену до того, *аби великі маєтки на законній підставі були поділені у власність між хліборобами*; 5) Що во всякім разі до скликання Державної Ради спекуляція землею не буде дозволена і не буде дозволено купувати землю нікому, окрім українських селян; 6) Що в Українським Уряді більша частина людей буде належати до тих, хто давню працю показав своєю вірністю українській національно-державній ідеї і своє розуміння потреб селянства і робітників; 7) Що в Українським Уряді є місце тільки для вірних синів України і не може бути людей, які тягнуть до Росії або до Польщі; 8) Що в цей переходовий час порядок буде наводитись обережними, заснованими на ясному законі мірами»⁵¹.

Ознайомившись із завою, генерал П. Скоропадський відрядив на з'їзд хліборобів свого генерального писаря І. Полтавця-Остряницю і осавула І. Зеленецького, які оголосили записану зі слів гетьмана відповідь:

«Вірні сини України, дорогі брати мої! Коли в такий мент я взяв владу в свої руки, то це для того, щоб збудувати Україну і до кінця днів своїх бути

вірним сином дорогої нашої Неньки і всіма силами боронити державні і національні права українського народу. Прошу і наказ даю вам, брати, вірно і щиро служити незалежній Українській Державі нашій. Українська Державна Рада буде скликана зараз же після того, як настане спокій на Україні. Думки, висловлені в заяві вашій, взагалі й мої думки. Буду дбати об тім, аби по змозі сил своїх і обставин задовольнити Ваші бажання дорогих серцю моему селян-хліборобів. Кличу Вас всіх не жалюючи сил і здоровля до енергійної праці по відбудуванню незалежної Української Держави, ладу і спокою на Україні. Амінь. Гетьман Павло Скоропадський»⁵².

Хоча керівник держави явно лукавив, коли стверджував про тотожність своїх думок надісланий йому заяві від зборів УДХП, делегати вітали відповідь Скоропадського гучним «Слава!» та ухвалили додаткові до заяви постанови: «1) Аби негайно було повернуто хазяїнам пограбоване у них майно; 2) Аби розпущені були комітети і переобрані земства; 3) Аби скасовані були вибори до Установчих Зборів; 4) Аби негайно було видано закон про підданство і про присягу на вірність українській державі»⁵³.

Провінційні відділи УДХП також вітали «ясновельможного хазяїна», вимагаючи репресій проти «селянської голоти» і нагадуючи про бажання збільшити земельні володіння.

Однак хлібороби помилилися. Гетьман не виправдав сподівань «дорогих братів» і не запросив до уряду жодного їхнього представника.

Тримались осторонь від хліборобів-демократів й інші сили, навіть наближені до гетьмана, ладні підтримати його режим.

Йдеться передусім про Українську партію соціалістів-федералістів, яка мала соціалістичну назву, демократичну фразеологію, буржуазно-демократичну сутність і займала місце посередині між російськими лібералами й правницею української соціалістичної демократії. УПСФ давно марила «твердою владою, порядком, діловим урядом, реальною політикою».

Ще після повернення Центральної Ради до Києва соціалісти-федералісти почали триматися дедалі опозиційнішого курсу. Вони навіть вимагали заміни Ради як «оджившої свій вік» новим парламентським органом — Державною Радою, що була б сформована «відповідно часові». Не задовольняючись становищем меншості в Раді народних міністрів, есефи 27 квітня 1918 р. вийшли з уряду В. Голубовича⁵⁴. Однак збіг у часі цього кроку з репресіями австро-німецьких окупантів проти Центральної Ради кинув на УПСФ тінь співучасника змови та змусив представників партії заявити, що вони «передумали» і мають намір залишитися в уряді. Прихід до влади П. Скоропадського соціалісти-федералісти зустріли загалом схвально — як природний крок до «твердої влади».

Однак, коли 30 квітня 1918 р. посланець П. Скоропадського М. Василенко прибув на партійні збори соціалістів-федералістів і запропонував представникам партії взяти участь у роботі гетьманського кабінету міністрів, керівництво УПСФ не дало позитивної відповіді на його пропозиції.

У той же день з ініціативи УПСФ була скликана міжпартійна нарада найвпливовіших українських соціалістичних партій: УСДРП, УПСР, УСС

та УПСФ. На ній есефам пропонувалося прийняти пропозицію гетьмана і ввести своїх членів до Ради міністрів Української Держави, але керівництво партії, турбуючись про свою «соціалістичну чистоту», знову відмовилося прийняти пропозицію. Правда, представники УПСФ висловлювали готовність направити до уряду своїх емісарів разом з посланцями УПСР і УСДРП. Однак це було абсолютно нереально. Тому нарада ухвалила сформуванню спільну делегацію для переговорів з австро-німецьким командуванням.

Дивною здається аргументація, до якої вдалися автори прийнятої ухвали, що з її допомогою передбачалося «переконати» австро-німецькі власті змінити режим. «...Українська влада сама йшла до своєї корінної зміни, — говорилося в документі у його переказі «Киевской мысли». — Останнє могло би статися тим чином, що Центральна Рада сама розійшлася б і, відігравши свою роль революційного органу, передала б владу новому уряду, утвореному на діловому принципі з представників різних політичних партій і громадських груп. Цей уряд спирався б на нове державне тіло — Державну Раду, в яку увійшли б також представники всіх великих центральних політичних і національних груп, в тому числі й тих, що не входили до складу Центральної Ради»⁵⁵.

І сутністю, і формою ухвала більше нагадує акт беззастережної капітуляції. «Лагідні» вмовляння могутньої мілітарної сили піти хоч на якісь поступки не були почуті. Вона з презирством відкинула «згоду» українських соціалістів-федералістів «пожертвувати своєю соціалістичною невинністю» (П. Христюк) і рівно за добу розпочати формування гетьманського кабінету. Було вже запізно («*zu spät*», як висловився той самий всесильний генерал В. Гренер). Кабінет формувався переважно з представників правих загальноросійських партій, хоча декотрі його члени були українцями за національністю. «Почалась диктатура російсько-жидівсько-польсько-«малоросійської» буржуазії на Україні»⁵⁶.

2 травня делегацію в складі В. Винниченка, С. Єфремова, М. Салтана, К. Лоського та П. Андрієвського прийняв начальник штабу німецьких військ в Україні генерал В. Гренер. Члени делегації ознайомили останнього з умовами входження представників українських політичних партій до нового уряду України: усунення від влади П. Скоропадського; саморозпуск Центральної Ради; формування тимчасового законодавчого органу — Державної Ради з представників усіх верств населення; скликання Установчих зборів після встановлення спокою в державі. Непоступливість німецького командування змусила згадані українські партії дещо змінити свою позицію. Вони висунули нові умови входження до складу гетьманського уряду: основною державною устроєю України мала стати вироблена Центральною Радою конституція; представники українських партій повинні були отримати більшість портфелів, зокрема, місця прем'єр-міністра, міністра закордонних справ, земельних справ і освіти; головою Ради міністрів пропонувався С. Шелухін. Зміст пропозицій українських партій свідчив про те, що вони визнавали тимчасовість гетьманської влади.

Однак і на ці пропозиції В. Гренер дав негативну відповідь. Саме в цей час було завершено формування гетьманського уряду. Крім того, населення України практично не відреагувало на усунення від влади Центральної Ради. Таким чином, провідні українські партії виявились усунутими від участі в роботі Ради міністрів Української Держави. Серед них опинилися і соціалісти-федералісти, які, вочевидь, дещо «переграли», перехитрили самих себе. Публічно доводячи, що не збираються поривати з українським революційним, навіть соціалістичним табором, вони потім гучно «ображались», що німці вкупі з гетьманцями сформували уряд без них.

Їхня «опозиційність» до режиму виявилась на партійному з'їзді (Київ, 10–12 травня 1918 р.) і пояснюється головним чином невдалим завершенням переговорів з німцями про утворення кабінету міністрів.

Ображені тим, що влада перейшла до рук неукраїнської буржуазії, есефи ухвалили кілька «сердитих» постанов, спрямованих як проти німецьких військових властей, так і проти новосформованого гетьманського уряду.

У постанові з'їзду «В справі відношення до Центральних Держав» говорилося: «Партія с.-ф., виходячи з того, 1. Що українське громадянство ніколи під час війни не було перейняте шовіністичною і якою-будь ненавистю і ворожістю до Центральних Держав, 2. що, коли німецько-австрійське військо приходило на допомогу проти большевиків, на нього дивилося українське громадянство взагалі і наша партія зокрема, як на військо дружньої нам держави, 3. що поведження уряду Голубовича часом не вдовольняло справедливих вимог дружнього війська, яке прийшло на допомогу, партія разом з тим констатує: 1. Що в деяких випадках поведінка німецького командування також була невідповідною дружнім державним взаєминим відносинам, 2. що втручання німецького командування до справ вищої політики на Україні, образа парламенту України — Центральної Ради, розгон її, встановлення німецькою силою гетьманства і абсолютно недемократичного та москвофільського своїми тенденціями уряду викликає протест, як з боку партії, так і всього українського громадянства проти цього тільки почасти задратованого втручання в життя чужої держави»⁵⁷.

Дуже важливою з погляду з'ясування політичного обличчя УПСФ, обраного нею курсу була постанова з'їзду «В справах тактики і відношення до моменту». В документі зазначалося: «1. До конституції, яку видав гетьманський уряд, партія відносить рішення негативно, як до абсолютистичної і антидемократичної; так само недемократичним і в багатьох випадках реакційним і протидержавним вважає партія сучасний кабінет міністрів, ставить-ся в рішучу опозицію до нього і забороняє своїм членам вступати в його склад. 2. В своїй роботі партія має боротися проти всякого замаху на нашу державність, проти шовінізму та всякої національної ворожнечі. 3. Ідучи назустріч народові і виходячи з його інтересів, партія звертає якнайбільшу увагу на організаційну та культурну роботу серед мас, яко підвалину державного, політичного, соціального й національного відродження України»⁵⁸.

З'їзд також ухвалив постанову про мову, зазначивши, що «в українській державі державною мовою повинна бути українська», виголосив протест

проти запровадження попередньої цензури як «проявів політичної реакції та зведення рахунків з політичними противниками».

Однак усі ці «гострі і рішучі протести» зовсім не заважали есефам постійно домагатися портфелів у гетьманському кабінеті. Адже суть справи для них полягала не в гетьманщині як режимі, навіть не в реакційному курсі гетьманського уряду, а виключно в тому, що до влади прийшли не українські дрібні власники, а переважно російсько-єврейсько-польська буржуазія.

На згаданому вище з'їзді УПСФ було винесено також кілька ухвал програмного характеру. В резолюції «В справі федерації і самостійності» (на доповідь О. Шульгина) делегати записали: «Партія під час складання своєї програми виходила з того погляду, що найреальнішим і найкориснішим для України є федеративне єднання з Росією. Дальші політичні обставини — централістична та своєкористна політика російського уряду, суспільства й партій, ворожість їх до дійсного федералізму і, нарешті, большевицька авантюра — висунули ідею самостійності Української Держави. Рахуючися з новими реальними умовинами життя, партія соц.-фед. признала державність України й увесь час в своїй парламентарній і загальній політиці підтримувала цю ідею та сприяла консолідації Української Держави.

Але разом з цим партія розуміє, що ідея федералізму в політичній життю має таке саме загально-світлове значіння, як і в соціально-економічній життю соціалізм, і тому ці ідеї мають залишатись провідними думками партії. Як соціалізм єднає всі трудящі маси всього світу, так і федералізм містить в собі ідеал того всесвітнього єднання держав, яке тільки й може бути запорукою проти імперіялізму і війни. Щодо ближших перспектив, рахуючися з реальними обставинами життя Росії, партія для даного моменту має виключити всяку можливість федеративного звязку з Великоросією. Але разом з тим єднання з іншими сусідами, які утворюють нині свою державність, партія вважає можливим і бажаним для інтересів України»⁵⁹.

Важливою для розуміння позиції партії щодо нагальних питань моменту була й схвалена з'їздом УПСФ резолюція «В земельній справі на Україні». Вона ще раз засвідчувала «поступовський» характер партії, її прагнення загальмувати процес розв'язання аграрного питання, знайти паліативне рішення, яке б «примирило» селян з великими землевласниками (через відшкодування відібраних земель), поєднало соціалістичний ідеал із правом приватної власності. В резолюції говорилось:

«Верховне право власності на землю належить державі. Для державних і громадських потреб держава відчужує землі від власників *за відповідну платню*. 2. Зазначаючи свій соціалістичний ідеал, що приватна власність на землю повинна бути згодом скасована, аби остаточно виключити землю з числа засобів експлуатації людської праці, з'їзд уважає необхідним в сучасних умовах господарського життя на Україні в інтересах розвитку її продуктивних сил і інтенсифікації сільського господарства провести рішучу і послідовну демократизацію землеволодіння *на підставах приватної власності*, вважаючи найпродуктивнішим трудове сільське господарство. Ця демократизація повинна перевестися на підставі примусового відібрання

за певну платню всіх земель вище трудової норми і передачі їх малоземельному та безземельному селянству»⁶⁰.

Для реалізації накресленого УПСФ передбачала низку конкретних заходів.

В економічній політиці з'їзд став на ґрунт «необхідності відбудовання української промисловості при участі і за допомогою держави», із залученням до цієї справи «приватних ініціативних осіб-підприємців та промисловців» і «приведення в життя в ім'я економічної і політичної самостійності України» загального економічно-промислового і загальнодержавного фінансово-господарського плану для цілої України, із запровадженням цукрової, винної, тютюнової й інших монополій.

Заінтересований у забарвленні свого режиму в українські кольори, гетьман П. Скоропадський з перших днів свого правління симпатизував соціалістам-федералістам і після перших невдалих спроб порозуміння надалі поступово почав залучати членів цієї партії (щоправда, на персональній основі, а не за принципом партійного представництва) до участі в уряді. Основними ж силами, на яких тримався гетьманський режим, були австро-німецькі окупанти та російське офіцерство. Щоб не виникало жодних ілюзій з цього приводу, В. Винниченко і П. Христюк постійно саркастично іменують П. Скоропадського «німецьким гетьманом» або «російсько-німецьким гетьманом».

Торкаючись питання про реальну владу в Україні після квітня 1918 р., П. Христюк промовисто зазначає: «Генерал Гренер був «душею» перевороту і фактично довший час був «верховною владою» на Україні: формував Скоропадському кабінеті, диктував йому ріжні «патріотично-самостійницькі» заяви і так далі»⁶¹.

Рішуче засуджуючи дії німецьких та австрійських військових, відчуваючи гостру відразу до гетьмана, лідери українства спочатку намагались вплинути на німецьке командування — «справжнього господаря ситуації», вірніше — умовити його зберегти республіканський лад, скасувати гетьманське законодавство, а самого П. Скоропадського прогнати. Проте окупанти не збирались відступати від уже зробленого, й українці «здалися». В особі свого лідера — В. Винниченка — вони погодилися на нові реалії, прохаючи хіба що йменувати П. Скоропадського тимчасовим президентом Української Республіки, скасувавши назву «гетьман».

Як не дивно, однак викладені факти знайшли зовсім відмінне тлумачення у працях Г. Папакіна. Він чомусь вважає, що «генерал В. Гренер — головний «аранжувальник» німецької політики в Україні — хотів, щоб перший кабінет Української держави складався з представників поміркованих лівих сил», на що, буцімто, не згодився П. Скоропадський⁶².

У такому разі виникають питання: проти кого, як не проти «поміркованих лівих сил», німці ініціювали й провели державний переворот? І якою була б логіка повернення їх «у владу» після 29 квітня 1918 р.? Зовсім незрозумілий контекст, у якому Г. Папакін пояснює відставку М. Устимовича, — невже за те, що намагався всупереч П. Скоропадському і на догоду німцям сформувати «лівий кабінет»?

По-перше, сам П. Скоропадський відзначав, що прибічником того, щоб міністрами були «виключно українці відомого шовіністичного толку», «галицького напрямку», серед німців виступав один полковник Штольценберг, виразник австрійських інтересів, за що невдовзі й був відкликаний німецьким командуванням (тим же В. Гренером) з Києва⁶³. Загалом же німецька позиція тут була цілком певною, спрямованою проти українських соціалістичних партій.

По-друге, П. Скоропадський насправді хотів мати в своєму уряді побільше представників українського демократичного табору, особливо українських соціалістів-федералістів. Однак патріотично орієнтовані сили, за рідкісним особистісним винятком, не могли піти на компроміс з режимом, який вважали антинаціональним. Більшість політично свідомих елементів побоювались скомпрометувати себе будь-якою лояльністю до режиму, не бажали зажити в очах мас негативного іміджу.

І як уже не раз бувало впродовж попереднього року революції, народні маси виявились явно послідовнішими у своєму ставленні до новоствореної влади, аніж ті, хто від їх імені брав на себе сміливість говорити і діяти на вищих щаблях політики.

* * *

8–10 травня 1918 р. в Києві відбувся II Всеукраїнський селянський з'їзд. Підготовка до нього розпочалася ще наприкінці листопада 1917 р., однак через несприятливі обставини він кілька разів відкладався на пізніший термін й нарешті був призначений на початок травня 1918 р. Перші делегати прибули на з'їзд ще до гетьманського перевороту, частина дізналася про зміну влади на шляху до Києва, частина так і не дісталася до столиці — селянські посланці були заарештовані або ж повернуті назад гетьманцями чи німцями. Звістка про заборону гетьманом з'їзду викликала гнівну реакцію селян — вони масово посунули до Києва. На момент відкриття форуму в місті зібралось близько 12 тис. селянських депутатів з усіх кінців України. Німці й гетьманці силою зброї розігнали селян, що прибули на перше засідання, а частину заарештували. Тоді селяни провели свої засідання в Голосіївському лісі, мужньо заманіфестували своє несприйняття гетьманського режиму.

З'їзд постановив «з презирством відкинути утворену панами, великими землевласниками і сільськими кулаками та капіталістами гетьманську владу, як явно самозвану й таку, що не має ніякої опори та признання з боку демократичних кіл України»⁶⁴.

Делегати рішуче засудили втручання у внутрішні справи України австро-німецьких військ, розгін ними Центральної Ради й запровадження гетьманщини, «яка підтримується лише невеличкою купкою землевласників і капіталістів, ворожих до Української Народньої Республіки і до всіх здобутків революції»⁶⁵.

З'їзд вінчала одноставно ухвалена делегатами на доповідь О. Щадилова постанова-заклик. У ній, зокрема, говорилось:

«1. Селянство не признає обраного поміщиками гетьмана;
2. Україна залишається Народньою Республікою зо всіма здобутками революції. Земля ні в якому разі не переходить у власність поміщикам, як то зазначає гетьман в своїй грамоті;

3. Селянство звертається до німецького народу і уряду з закликом — не йти проти українського народу і не допустити до пролиття крови двох цих народів;

4. За верховну центральну українську владу з'їзд визнає Установчі Збори, яким пропонує негайно зібратись;

5. Для підтримки Установчих Зборів і здобутків революції Другий Селянський З'їзд постановляє організувати селянство по повітах в боеві дружини і підготовлятися до виступу. Селянство має виступати не окремо, самовільно, а тільки по наказу центральної організації;

6. Селянський з'їзд звертається до всіх робітничих і демократичних організацій з закликом встати на захист революції і здобутих в ній прав та об'єднатись з селянством для боротьби з контрреволюцією.

Брати селяне! Земля і воля в небезпеці! Найшла чорна хмара на нашу країну, яка хоче знова пригнітити селянство і держати його в бідності та темноті.

Встаньмо ж всі на боротьбу з контрреволюцією! Умрем, а землі й волі не оддамо»⁶⁶.

Попри певні нереальні вимоги (наприклад, «Україна залишається Народньою Республікою зо всіма здобутками революції»), документ виявив настрої переважної частини українства — несприйняття гетьманства й готовність боротися проти нього як контрреволюційного явища за здобутки революції.

Багато в чому близьким за духом до селянського виявився й II Всеукраїнський територіальний робітничий з'їзд (13–14 травня 1918 р.). Він також був заборонений властями, зазнав таких само, як і селянський, репресій, проте все ж нелегально відбувся в Києві за участі понад 200 делегатів (різних за національною належністю), яким пощастило уникнути арешту.

Робітничий з'їзд уважав, що гетьманщина — то тільки перший крок інтернаціональної буржуазії у боротьбі з революцією, наступним буде удар по революції в Росії. Закликаючи до непримиренної боротьби з контрреволюційними замірами, делегати визначили й її конкретні завдання:

«1. Незалежна Українська Народна Республіка.
2. Скликання Українських Установчих Зборів, які мають означити характер взаємин Української Республіки з рештою частин бувшої Росії.

3. Передача землі без викупу в руки трудового народу.
4. Широка законодатна охорона праці, державний контроль над продукцією з участю робітників і восьмигодинний робочий день.

5. Повна воля коаліцій, страйків, зборів, слова, друку і т. п.

6. Непорушність демократичних органів самоврядування та інших демократичних організацій і загалом усіх вольностей, проголошених III і IV Універсалами У. Центр. Ради.

7. Повна рівноправність національностей і національно-персональна автономія для національних меншостей»⁶⁷.

Як можна побачити, це була практична програма дій, накреслених Центральною Радою ще восени 1917 р. — взимку 1918 р.

Разом із тим варто зазначити, що під час дискусій виявилися серйозні суперечності між поміркованою частиною делегатів, з одного боку, та більшовиками й лівою течією УСДРП — з іншого. Останні закликали робітників не звертати в бік лише національно-політичних справ, порвати з гаслами демократичного парламентаризму, боротися за соціалістичну революцію й радянську владу⁶⁸.

Однак з'їзд відмежувався від більшовицького радикалізму й на чільне місце висунув завдання відстоювання незалежності України.

Робітничі делегати постановили створити особливу «Організаційну комісію», до обов'язків якої, серед інших, віднесли «інформацію і координацію всіх виступів робочої кляси в боротьбі з гетьманщиною»⁶⁹.

Звичайно, українські політичні партії не могли зігнорувати настроїв селян і робітників тим паче, що буквально кожен новий день дедалі більше розвіював ілюзії стосовно гетьманщини, переконував маси в її відвертій контрреволюційності, антинародності, у необхідності найрішучішої боротьби проти неї. Але деякий час тон партійних документів виявлявся поміркованішим, ніж того вимагали обставини.

13–14 травня 1918 р. відбувся (також заборонений властями) V з'їзд (конгрес) УСДРП. Форум дав таку оцінку поточному моменту:

«1. Українська революція в своєму розвитку висунула гасла державної самостійності України і корінних соціальних реформ, що вивели революцію за межі революції національної і поставили розв'язання її завдань в залежність від факторів міжнародних.

2. Державний переворот 29 квітня з проголошенням гетьманської влади є наслідок зростаючих впливів Центральних Держав та озброєного втручання їх війська у внутрішнє життя Української Республіки; спираючись на клясу великих власників при піддержці буржуазії, за якими (великими власниками) йде частина дрібних власників, одіпхнутих в цей табор недовладною земельною політикою соц.-рев. більшості Центральної Ради — *цей переворот має метою знищення Української Державности і всіх здобутків революції*»⁷⁰.

Привертають увагу не лише певна розпливчастість оцінок (за рахунок збільшення масштабності підходу до проблеми. Робиться спроба «вписати» її в широкий геополітичний контекст), а й претензії до недавніх партнерів по Центральній Раді — УПСР.

V конгрес УСДРП так визначив найближчі завдання Української революції:

«I. В сучасний момент зусилля пролетаріату повинні бути направлені а) на організацію і збільшення своїх сил і рішучу боротьбу з усіма проявами, як контрреволюції і антидержавних та антиукраїнських тенденцій пануючих нині верств, так і з проявами втручання війська Центральних Держав у внутрішні відносини України; б) на одірвання шляхом організованої політичної роботи дрібних земельних власників від великих земельних

власників; в) на нав'язання зносин з Інтернаціоналом і утворення міжнародної акції на користь України.

II. В політичній і національній боротьбі пролетаріат мусить висунути гасло негайного переведення виборів і негайного скликання українських Установчих Зборів.

III. В своїй роботі партія повинна проводити рішучу боротьбу за збереження всіх *реалізованих здобутків* революції.

IV. Партія всіма силами мусить вдержувати пролетаріат від виступів на шлях анархічної боротьби і направляти його на шлях організованих політичних виступів»⁷¹.

Принципове значення мала позиція з'їзду в національно-державній сфері. «V конгрес Укр. С.-Д. Роб. Партії вважає, що при даних умовах лише *обстоювання цілковитої самостійності України* може дати, як Україні в цілому, так і українському пролетаріатові зокрема, максимальне забезпечення їх вільного національно-культурного і соціально-економічного розвитку.

Разом з тим, V Конгрес УСДРПартії вважає необхідними при сучасних умовах, які склалися на Україні і в Росії, проводити рішучу боротьбу з гаслом федерації з Росією, як з гаслом, направленим проти Української революції і проти інтересів українського пролетаріату»⁷².

Надзвичайно складним виявився процес пошуку революційної платформи в нових умовах для УПСР. До свого IV з'їзду, який також через численні арешти проходив нелегально у лісах Святошина та Пуці-Водиці 13–16 травня 1918 р., українські есери підійшли практично в стадії розколу. Й ліве, й праве крила були представлені на з'їзді приблизно однаковою кількістю делегатів. Через те з деяких питань голоси розбивались навпіл й узгодженого рішення досягти так і не вдавалося.

Правиця партії вважала, що революція скінчилася, й пропонувала використати «передішку» для «організації мас, піднесення їхньої культурності, клясової і національної свідомості» в умовах легальної або напівлегальної діяльності партії. Деякі з провідників цього крила пропонували вихідним моментом у пошуку тактики обрати «збереження української державності» — як одного з найбільших здобутків революції. Відповідно до цього вважалось за можливе брати участь у сурогаті парламенту — Державній Раді, якби вона була скликана гетьманом.

Ліва частина партії, навпаки, вважала революцію незакінченою. Рішуче протестуючи проти «національно-державницької та еволюційної» політики правиці партії, ліва течія закликала до продовження класової соціалістично-революційної боротьби трудящих мас, до переходу партії в підпілля для організації повстання робітників і селян проти гетьманщини.

Відповідними були й запропоновані обома частинами проекти резолюцій.

Правиця партії виходила з того, що гетьманський переворот призвів до ситуації, яка суперечить розстановці сил у країні, «є ненормальною, з точки погляду громадської еволюції, є результатом насильної узурпації влади елементами, що не мають опори в країні. Тому одним з біжучих тактичних завдань партії є боротьба проти сучасного правительства за демократизацію

політичного і соціального життя України. Для цієї боротьби партія повинна взяти активну участь в тому масовому рухові, який помічається з приводу перевороту, направляючи і використовуючи його в цілях повернення демократичного ладу на Україні»⁷³.

Праві вважали, що потенціал УПСР великою мірою вичерпано, вона не в змозі далі протистояти контрреволюції, перешкодити спадові революційній хвилі. Тому вони доходили висновку, що влада соціалістичних елементів суспільства об'єктивно неможлива, а отже, — відмовлялися брати участь в урядових структурах. Замість того основою тактики мало стати зміцнення партійних позицій у масах, різнобічна робота в різних організаціях і консолідація самої УПСР⁷⁴.

Такий маловиразній і дуже поміркованій позиції лівиця партії протиставила дуже рішучий, безкомпромісний проект резолюції. В ньому засуджувалася попередня діяльність ЦК УПСР як така, що збочила від соціалістичних засад, «в результаті чого партія збанкрутувала і об'єктивно *сприяла* успіху контрреволюції на Україні, встановленню монархії і знищенню всіх здобутків революції»⁷⁵.

Орієнтуючись на невідворотне революційне піднесення і в Україні, і в цілому світі, ліве крило УПСР задекларувало в проекті резолюції, що воно:

«а) лічить завданням моменту для революційно-соціалістичної партії широку організаційно-революційну роботу в масах, аби запобігти дезорганізованим виступам народніх мас, ослаблюючим революційні сили демократії;

б) висовує наперед організовану активну боротьбу, згідно традиціям соціалістів-революціонерів;

в) різко відмежовується від соціалістичних і несоціалістичних суспільних течій на Україні, які компромісовою політикою затемнюють завдання класової боротьби; вважає, що партія мусить непохитно прямувати до консолідації всіх революційно-соціалістичних сил, аби шляхом класової боротьби досягнути остаточної перемоги соціалізму»⁷⁶.

У результаті голосування резолюція правого крила зібрала трохи більше голосів, аніж лівого. Щоб уникнути розколу, який вимальовувався щораз наочніше, праві погодилися на ухвалення спеціальної резолюції, згідно з якою вищою законною, обраною народом владою визнавалися Українські установчі збори, а найпершим завданням — боротьба за їх скликання. Подібного компромісу не вдалося досягти при розгляді питання про перегляд аграрної програми — більшість делегатів брати участь у голосуванні відмовилася.

Однак під час виборів ЦК УПСР до його складу ввійшли представники переважно лівого крила (Л. Ковалів, А. Заливчий, Г. Михайличенко, Лашкевич, В. Приходько, М. Шраг — члени ЦК; К. Корж, М. Чечель — кандидати в члени ЦК). Іншими словами, Центральний Комітет партії набув лівого забарвлення. Обираючи власний шлях революційних дій, він ухвалив 3 червня 1918 р. постанову щодо внутрішньої тактики партії, згідно з якою ліквідовувалися (з огляду на переслідування соціалістичних організацій гетьманським режимом) всі до того часу наявні легальні організації. Партія в цілому переходила на нелегальний стан, санкціонувався також

необхідність політичного терору проти «найшкідливіших і найвпливовіших представників реакційної деспотії в центрі і на місцях, як рівно і представників інтернаціональної контрреволюції на Україні...» «Політичний терор, — говорилося в постанові, — впливає з поглядів революційного соціалізму на ролю людської особи в історії; на нього нам дає право недавнє революційне минуле і сучасне... Систематичний терор, сполучений з іншими формами одвертих масових виступів (робітничих страйків, селянських аграрних заворушень, демонстрацій, саботажу тощо), набирає величезного значіння: він веде до дезорганізації ворога. Крім дезорганізаційної ролі, терор одночасно послуговує пропагуванню й агітації, уявляючи з себе форму одвертої боротьби, яка проходить перед очима всього народу, руйнує авторитет уряду і викликає до життя нові революційні сили... Нарешті, терористична діяльність нелегальної революційної партії є засобом самооборони і охорони організації від шкідливих елементів, шпигунства та зрадництва. Терористична діяльність припиниться тільки після перемоги над реакційним деспотизмом і повного відновлення всіх політичних громадянських свобод»⁷⁷.

Слід зауважити, що факти терористичної діяльності лівих українських есерів невідомі. Проте вони вітали вбивство 30 липня 1918 р. російським лівим есером Б. Донським командувача групи німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршала Ейхгорна, засуджували виступи тих кіл, у тому числі й українських (органів УПСФ, УСДРП), які протестували проти подібної тактики.

Центральним друкованим органом лівих українських есерів, головним рупором їхніх ідей став тижневик «Боротьба» (редактор В. Еллан-Блакитний), що почав видаватися нелегально замість закритої гетьманцями щоденної газети з аналогічною назвою.

Права течія УПСР відразу ж після IV з'їзду, паралельно з діями лівих, також вдалася до низки організаційних заходів, які, своєю чергою, призвели до поглиблення протистояння і розколу в партії. Праві розпочали консолідацію власних сил у формі окремої «Центральної фракції Української Партії Соціалістів-Революціонерів» з власним керівним центром, не підлеглим ЦК УПСР, обраному з'їздом. До складу Тимчасового організаційного комітету фракції ввійшли М. Шраг, М. Чечель, М. Салтан, І. Лизанівський, В. Залізник, В. Голубович, Ю. Охримович.

Комітет поширив серед членів партії декларацію-повідомлення, в якій викладалася принципова суть ідеологічних і тактичних розходжень між обома течіями.

Передусім указувалось на різне ставлення до української державності. Праві обстоювали ідею створення незалежної української держави. А ліві, як стверджувалось у документі, в цьому питанні нічим не відрізнялися від загальноросійської партії есерів, зневажаючи національний аспект узагалі. Це було суттєвим перебільшенням, фактично не відповідало дійсності.

Друга група розбіжностей стосувалася методів масової боротьби. Якщо праві орієнтувалися на поступове виховання, організацію, підготовку мас

до боротьби в нових умовах, ліві надавали переваги революційно-повстанській тактиці. Іншими словами, за документом, праві наближались у цьому питанні до європейських соціалістів, а ліві — до російських більшовиків⁷⁸. Дійшовши висновку про необхідність за таких умов мати окрему організацію в рамках партії, праві в УПСР закликали до підготовки чергового з'їзду партії, який мав «вияснити, нарешті, чи наша партія має в своїй класовій боротьбі засвоїти собі методи європейського соціалізму, чи піти шляхом російського анархічного бунтарства»⁷⁹.

Після цієї декларації, що відразу була рішуче засуджена ЦК УПСР, тобто лівими, розкол партії став доконаним фактом. Праві (Центральна течія УПСР) і ліві (боротьбисти) сформулювали різні політичні платформи.

Спільними залишались неприйняття і засудження гетьманського режиму як контрреволюційного, а також гасло боротьби з ним. Однак після повалення гетьманщини праве крило планувало відновити Українську Народну Республіку із законодавством Центральної Ради.

Боротьбисти не бажали повертатися до характерного для часів Центральної Ради єднання демократичних, та й не лише демократичних, сил. Вони прагнули активізації безкомпромісної класової боротьби. «Ліва частина, демократи, — зазначав один з лідерів есерів П. Христюк, — перейнята почуттям інтернаціональної солідарності працюючих мас, бачила в українській революції неподільну, складову частину великої всесвітньої боротьби працюючих, визискуваних мас за ідеали соціалізму. З цієї точки погляду, вона віддавала в українській революції перевагу моментові класовому, соціально-економічному, над моментом національно-політичним і ставила соціально-економічний зміст української державності, що будувалась в революції, в залежність тільки від одної умови — успіхів міжнародної боротьби працюючих за нове, соціалістичне суспільство. Звідси випливала й її тактика: ніяких компромісів з гетьманщиною; збереження у всій чистоті принципів класової боротьби; викривання класових суперечностей між працюючими і визискувачами і підготовка рішучої боротьби з буржуазією»⁸⁰.

Незадоволені складом гетьманського уряду й взятим ним курсом були й менш чисельні та впливові українські політичні партії. Мова, зокрема, про Українську партію соціалістів-самостійників та Українську трудову партію, які стали в легальну опозицію до гетьманату.

Отже, з перших днів оформлення режиму П. Скоропадського, формування гетьманом засад нової влади та її інститутів цілком певно виявилось, що абсолютна більшість української нації стала їх рішучим противником. Принаймні, політично активна частина суспільства замініфестувала свою недовизначну позицію на травневих з'їздах: селяни (абсолютна більшість нації) — на селянському з'їзді й з'їзді УПСР, робітники (переважна маса міського населення, особливо в промислово розвинутих регіонах) — на робітничому з'їзді й з'їзді УСДРП, демократична інтелігенція (національно найсвідоміший елемент) — на з'їздах УПСФ, значною мірою УСДРП й почасти УПСР.

Якщо підсумовувати цілком очевидне, виходить, що українське селянство у спілці з робітництвом і демократичною інтелігенцією складало ту реальну, переважну, абсолютну більшість нації, народу, чий інтереси й теоретично й практично розійшлися з варіантом суспільного устрою, який силоміць накидався Україні з 29 квітня 1918 р. І лише ідеологічною ангажованістю, вузькопрагматичним кон'юнктурництвом можна пояснити позицію тих авторів, які, відверто нехтуючи цілком очевидними фактами, об'єктивною істиною, намагаються доводити не тільки правомірність і доцільність перевороту, а й широку підтримку спродукованого режиму.

Утім, здається, що чергова «лобова» спроба захистити авторитарно-монархічні ідеї грубими фальсифікаціями, неоконними перетримками значною мірою вже здискредитувала себе і тому адепти «сильної руки» вдаються до дещо еластичніших, витонченіших варіантів захисту не лише теоретичного анахронізму, а й конкретної історичної практики 1918 р. Начним прикладом просто-таки разючої винахідливості тут може бути солідна монографія правознавця О. Тимощука про охоронний апарат Української Держави⁸¹.

Слід одразу сказати, що у правничому аспекті (в усякому разі, наскільки про це може судити історик) дослідження виконано на високому рівні. Воно містить цікаві спостереження, на які не звертали уваги інші фахівці, оригінальні тлумачення непростих, суперечливих явищ і процесів, нетрадиційні, специфічні оцінки. Однак, часто погоджуючись в абстрактно-теоретичному контексті з багатьма юридичними кваліфікаціями тих чи інших суспільних дій, їх результатів, далеко не у всьому можна пристати на запропоновану автором формально-логічну схему підходу до конкретно-історичного моменту вітчизняного досвіду, найменованого гетьманатом.

Так, однією з передумов приходу до влади П. Скоропадського О. Тимощук вважає «анархо-кримінальну ситуацію в Україні» (подібним чином навіть названо один з параграфів книги)⁸². А ситуацію, на переконання дослідника, створили Лютнева й Жовтнева революції, народжені ними державні інституції з їх земельним законодавством, а також соціалістична законотворчість Центральної Ради. Аналізуючи відміну III Універсалом права власності на поміщицькі й інші землі нетрудових господарів, О. Тимощук пише, що «невизначність юридичного тлумачення інституту власності відразу ж створила прецедент для замаху на майнові права громадянина, що в умовах загальної російської революції вело до анархії і безладдя в Україні»⁸³. В результаті цього, а потім наступного кроку — земельного закону від 18 січня 1918 р. — «звірячі інстинкти натовпу вийшли на поверхню. Поширювалася кількість елементів, для яких не тільки розкрадання майна у садибах поміщиків і на монастирських землях, а й пограбування і вбивства стали вигідним ремеслом»⁸⁴. Припинити хаос, хижачьке нищення багатств, змінити криміногенну ситуацію на лад і порядок і був покликаний П. Скоропадський. Щоправда для цього бойовому генералу довелося взяти на себе зобов'язання виконати висунуті уже іншим — німецьким генералом — В. Гренером умови: відмовитися від власного війська (досить окупаційного! — але хто тоді

не лише є, а й буде залишатися справжнім господарем становища? — *В. С.*); віддавати українських громадян за вчинення злочинів проти союзних військ під юрисдикцію німецько-австрійських польових судів (блискуча ілюстрація суверенітету! — *В. С.*); дозволити союзникам «огородити українську юстицію від терору всяких політичних організацій» (О. Тимощук «переклав» юридичну формулу на зрозумілу кожному мову, і в нього вийшло: «тобто санкціонувати їхні каральні акції на окупованій території»)⁸⁵; погодитися зі звільненням із державних установ «соціалістичних» елементів і розпустити земельні комітети; відновити право приватної власності і сплату селянами вартості отриманої землі і ще низку пунктів подібного роду. Дослідник змушений у цьому зв'язку чесно визнати: «Безперечно, що виконання Україною цих вимог перш за все було вигідно Центральним державам (схвальна визначеність і категоричність. — *В. С.*), але ж у своїй більшості (!) це й не ставило значних перешкод (!) — *В. С.*) для розвитку власного народного господарства (зрозуміла туманність — що тут іще скажеш? — *В. С.*) і давало реальні владні важелі українському уряду для вгамування анархії і соціального розбрату (читай — насильного припинення демократичних перетворень. — *В. С.*), для державного просування шляхом, по якому вже пройшло багато розвинених європейських країн (перспектива в умовах іноземної окупації, як мінімум, проблематична. — *В. С.*)»⁸⁶.

Однак іще сумнівніші висновки О. Тимощука, які логічно довершують запропоновану схему. «Безумовно, — констатує правник, — коментуючи прихід до влади П. Скоропадського формальною юридичною мовою, його важко назвати легітимним. Певна річ, вирішальну роль в одержанні (! — *В. С.*) П. Скоропадським влади відіграли німці. Але ж їхня модель реформування України збігалася з поглядами на державне будівництво і самого Скоропадського. Головною причиною усунення з політичної арени Центральної Ради і створення гетьманату П. Скоропадського була відсутність ефективного державного управління, а приводом — анархо-кримінальна ситуація, що склалася навесні 1918 р. як у місті, так і в українському селі (невже ситуація в країні і потреба її змінити — то лише привід для кардинального зламу державного ладу? — *В. С.*). Тому, на наш погляд, при висвітленні питання про легітимність гетьманської влади в Україні 1918 р. слід застосувати конкретно-історичний підхід, а не абстрактне кліше теорії держави і права, створене із формальних означень»⁸⁷. Іншими словами, для наведення порядку (зламу анархо-кримінальної ситуації) до влади можна прийти й кримінальним — «формально-нелегітимним»⁸⁸ шляхом, а потім таким же способом зміцнювати й утримувати свою владу. А якщо в науці для цього «вигадали» певні терміни — кваліфікації, то для фахівця-правника достатньо зверхньо оголосити їх «абстрактними кліше теорії держави і права, створеними із формальних означень» і, багатозначно натякаючи на переваги конкретно-історичного підходу, «зняти проблему» щодо П. Скоропадського. Щоправда, відносно «анархо-кримінального» народу (майже всієї нації), яка боронилася від нової влади, то тут будь-які спроби зрозуміти суспільні процеси через призму «конкретно-історичного підходу» забуваються (чи відкидаються)

й у нагоді стають «абстрактні кліше теорії держави і права». Збройні виступи проти гетьманату — це апіорі «різновид політичного і кримінального бандитизму»⁸⁹.

Подібна «асиметрія» практикується, як гадається, не через нехтування елементарною науковою логікою, дослідницькою коректністю, а зі свідомого розрахунку — будь-що виправдати певну політичну точку зору. Тому О. Тимощук понад усе прагне «зрозуміти позиції захисників закону (тобто гетьманців. — *В. С.*), який, незважаючи на дискусійність про легітимність законодавця, відновив знехтувані права приватного власника»⁹⁰.

Так ось, врешті, для чого слід було здійснювати державний переворот, ліквідувати республікансько-демократичний лад, відмінити Конституцію, забороняти скликання Українських установчих зборів, селянського і робітничого з'їздів, форумів провідних національних партій (УПСР і УСДРП), здійснювати ще безліч антидемократичних кроків — щоб захистити права приватного власника. Природно, під останнім розуміються лише поміщицько-капіталістичні елементи (як відомо, у більшості — в Україні — неукраїнські). Що ж до власності, скажімо, селян, то тут знову інша мірка — нею можна розпорядитися за правом сили («карний тиск на селянство») на користь німецьких і австрійських зайд — і це не буде порушенням нічиїх прав, буде торжеством того ж закону — звісно, закону гетьманського — за природною логікою, антинародною й антинаціональною.

Однак навіть визнаючи дискусійною кваліфікацію бандитських повстанських загонів, якими вкрилася практично вся Україна, автор намагається видати правомірною терористичну за своєю суттю діяльність охоронних структур гетьманату. Адже вони захищали «законослухняних громадян» (цензову абсолютну меншість населення України. — *В. С.*).

Черговим виявом асиметрії — уже з певним національним наголосом — є спроба О. Тимощука видати масову стихійну боротьбу українського селянства проти гетьманату і окупантів результатом, передусім, злочинних дій Радянської Росії, РКП(б)⁹¹. Навіть «анархо-комуніст» Н. Махно був «засланий» в Україну В. Леніним і Я. Свердловим із завданням здійснення терористичної діяльності, розгортання антигетьманського повстання⁹².

А тому режим мав «досить підстав для застосування примусових заходів до комуністичних підпільників (до їх складу слідом за гетьманською адміністрацією О. Тимощук відносить усі ліві політичні сили, у тому числі й українські як «екстремістські»⁹³ — *В. С.*). Їхня діяльність складала реальну загрозу життя не лише гетьманським урядовцям, а й значній (передбачливо не уточнюється якій, насправді абсолютно меншій. — *В. С.*) частині населення України»⁹⁴. Зовсім не дивно, що «головний сенс гетьманських реформ у галузі юстиції полягав у налагодженні традиційної російської моделі судоустрою (йдеться про царське судочинство. — *В. С.*), дійова субординаційна вертикаль якої з державним самовизначенням України була порушена. Для цього, на думку П. Скоропадського та його найближчих юридичних радників (а такими, як відомо, були здебільшого старі імперські чиновники. — *В. С.*), десятиріччями апробовану російську схему влаштування

центрального апарату юстиції необхідно було перенести із Петербурга до Києва і поширити його керівні повноваження на ті територіальні судові осередки, що залишилися в Україні»⁹⁵.

Що ж, з погляду монархічних переконань і орієнтацій П. Скоропадського, все логічно, навіть закономірно. І якщо виявити елементарну послідовність, то доведеться визнати, що весь режим гетьманату (це, принаймні, переконливо засвідчує досліджуваний О. Тимощуком сегмент життєдіяльності системи) був за глибинною суттю антиреволюційним, антидемократичним, абсолютистським. І ніякими шатами не прикрити його непривабливої сутності (до речі, автор не може скрити, що й «німецькі військові суди були далекими від демократичних здобутків європейського та північноамериканського судочинства того часу»⁹⁶. Вже не йдеться про каральні військові заходи, військово-польові суди, страти без слідства і суду, розстріли у десятикратному масштабі за вбивство одного окупанта тощо.

Природно, що політико-правова модель гетьманату як історичний анахронізм і антипод справжнього національного інтересу не мала скільки-небудь обнадійливих перспектив, була приречена на неминучу поразку. Проти цього не може нічого заперечити й О. Тимошук: «...відповідь на запитання про причини краху Української Держави 1918 р. доцільно шукати не в стратегічних і тактичних прорахунках внутрішньої і зовнішньої політики гетьманських урядових кабінетів, а пов'язувати її із загальною поразкою в цей час у світі консервативної моделі державної влади»⁹⁷.

Однак, як не дивно, науковець вважає, що на той час республіканські форми державного правління просто не виявили на досвіді своїх негативних якостей, не стали панацеєю від усіх соціальних хвороб, а П. Скоропадський зі своїми однодумцями з'явився на українській державній арені передчасно⁹⁸. «Гетьманат як форма правління, федерація з небільшовицькою Росією, як державний устрій, авторитаризм, як політичний режим виявилися в остаточному підсумку нежиттєздатними», — наголошує О. Тимошук⁹⁹ і тут же намагається знайти пояснення очевидного історичного результату передусім у зовнішніх щодо системи чинниках.

На цьому фоні виваженішою конструктивнішою уявляється позиція О. Реєнта, який присвятив П. Скоропадському спеціальну монографію у серії «Особистість і доба»¹⁰⁰. Власне, лєвова її частка, мабуть обґрунтовано, присвячена подіям, пов'язаним із гетьмануванням П. Скоропадського. Часто сюжети набувають навіть не суто біографічного, а значно ширшого характеру: йдеться про процеси, у центрі яких перебував і вирішальною мірою на які впливав гетьман. І тут дослідник уникає перебільшень, абсолютизацій, у порівнянні з іншими авторами начебто «приземляє» свого героя. Насправді він знаходить рівнодійну між крайнощами і, враховуючи різні точки зору, намагається відтворити реальну картину 1918 р.: розкрити «пружини», які «виштовхнули» П. Скоропадського на політичний Олімп, схилиючись при цьому до скептичної оцінки Української народної громади, намагаючись зрозуміти особисті мотивації поведінки гетьмана¹⁰¹, оцінити його персональний внесок у вироблення і здійснення політичного курсу Української Держави.

Всебічно проаналізувавши всі найважливіші зрізи функціонування гетьманської системи (органів влади, судової системи, внутрішньої і зовнішньої політики, духовно-культурного сегменту), О. Реєнт об'єктивно підкреслює позитивні моменти, водночас звертає увагу на негативи будівництва і розвитку Української Держави, політичні прорахунки, показує, як практично у кожній сфері життя накопичувалися передумови її невідворотного краху. Зрештою закономірний фінал гетьманату, на думку автора, був детермінований всім ходом подій, самою сутністю режиму, який дедалі доводив свою неспроможність, безперспективність, невідповідність і просто протилежність викликам, потребам часу.

Мабуть, найбільше підстав є для того, щоб погодитись із останніми висновками.

Вектори руху започаткованої державності й тих, кого вона представляла, виявилися не просто несумісними, а елементарно розбіжними, у багатьох випадках практично протилежними. І якщо суспільство в перші дні майже не відреагувало на брутальний розпуск Центральної Ради, на державний переворот (десь у глибині душі таїлося сподівання на краще), то буквально через пару тижнів українство ненавбачливо оговталось й достатньо виразно на своїх з'їздах (селянському, робітничому, партій українських соціал-демократів, есерів, есефів, інших аж до земств включно) заявило про неприйнятність гетьманського режиму, про свою солідарність із попереднім, республікансько-демократичним курсом. Це неприйняття з часом не лише не потамовувалося, а дедалі наростало, виливаючись, з одного боку, в прояви рішучої непокори (до повсюдних масштабних збройних повстань включно), а з іншого — в радикалізації опозиційних сил, еволюції Українського національно-державного союзу до лівих гасел і трансформації в Український національний союз. Немаловажно згадати й про те, що частина учасників колишнього єдиного національного фронту (боротьбисти, ліві в УСДРП), не говорячи уже про більшовиків, приєднувалися до антиурядових виступів, стаючи на чолі їх¹⁰².

Прошарок тих, на кого всередині держави змушений був спиратися П. Скоропадський, був надто вузьким — велике поміщицтво, власники підприємств, чиновництво, офіцерство. Зважаючи на те, що відсоток українців серед цих категорій населення був надто незначним, гетьманат об'єктивно і з цього погляду не міг бути виразником українських національних інтересів.

Таким чином, гетьманат виявився альтернативою не лише соціалістичній, радянській (більшовицькій) моделі державності, а й національному республікансько-демократичному (уенерівському) варіанту суспільного устрою, очевидне тяжіння до якого уже заманіфестувала більшість національно-свідомих сил, що взяли участь в Українській революції¹⁰³.

За великим рахунком, режим П. Скоропадського не міг запропонувати українству конструктивної перспективи. Його економічна політика була спрямована на повернення до порядків, знищених Лютневою революцією, тобто до тих етапів розвитку суспільства, які історично жили себе. Відповідно і в політичній сфері реставрація абсолютизму, іменованого традиційним для українства терміном «гетьманщина», було не більше як вчорашнім

і навіть, позавчорашнім днем, поглядом не вперед, а примарною спробою повернутися назад, законсервуватися в минулому.

За таких уявлень про суспільство, націю, якими випало керувати П. Скоропадському, переважна більшість народу, що починаючи з лютого 1917 р. йшла за національними й загальноросійськими партіями, видавалася за анархо-кримінальні елементи, що підживлювали деструктивну стихію, якій протистояли ті кількісно незначні елементи, які домінували в класовому, експлуататорському суспільстві.

Природно, було неможливо тримати в покорі переважну більшість нації, інтереси якої рішуче розходилися з орієнтирами правлячої верхівки, не вдаючись до силових методів, акцій репресивної машини. Оскільки власних потенцій тут не вистачало, та й окупанти були зовсім не зацікавлені у створенні збройного оплоту в Україні, доводилося покладатися на чужу милість — австро-німецькі багнети.

У результаті час «спокою і порядку», як іноді іменують деякі історики добу гетьманату, обернувся на смугу нестихаючої жорстокої боротьби, гострих, кровопролитних конфліктів.

Краще за все про це говорять реальні факти. За далеко неповними даними німецького генерального штабу, у ході повстань селяни, які боронили від пограбувань своє майно й збройно поставали проти режиму, лише за шість місяців правління П. Скоропадського вбили 19,5 тис. німецьких солдатів і офіцерів¹⁰⁴. Про австро-угорських, а також вояків гетьманської варти тут не згадується. Не говориться й про загиблих селян, які полягли не лише на полях боїв, а й внаслідок каральних заходів. За окремими документами, що збереглися, за вбитого солдата окупанти розстрілювали п'ять селян, а за офіцера — 10–15. Окупантам не вистачало 500 тис. війська, щоб приборкати селянський рух, і вони уже в червні просили у Берліна додати до 20 дивізій в Україні ще 10, чого кайзер не зміг задовольнити через скруту на західному театрі військових дій¹⁰⁵. То ж є значно більше підстав погоджуватися з тими авторами (починаючи з Д. Дорошенка), які вважали 1918 рік часом безперервної селянської війни¹⁰⁶.

Приречені на голод сім'ї робітників (усе продовольство, яке можна було знайти, вилучалося й відправлялося до Німеччини або споживалося «союзниками»), радикалізація настроїв національної інтелігенції, що відчували на собі результати володарювання П. Скоропадського, який не тільки симпатизував російським великодержавникам, а й поступово скочувався до союзу з ними, ставили й ці верстви населення по інший бік барикад щодо гетьманату. Останній був не їхньою владою. Разом із селянами вони платили дуже дорогою ціною за спробу насадити в Україні, яка пройшла перший етап національно-визвольної, демократичної революції, невідповідний, чужий суспільний устрій.

То ж коли в листопаді 1918 р. в Німеччині відбулася революція, а Австро-Угорщина розпалася, природні підпори гетьманського режиму швидко зникли і він зазнав майже миттєвого краху.

- ¹ Історія українського війська. Друге доп. вид. — Вінніпег, 1953. — С. 385.
- ² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1077, оп. 1, спр. 1, арк. 2–4.
- ³ *Скоропадський П.* Спомини. — К., 1992. — С. 89–90.
- ⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3690, оп. 1, спр. 17, арк. 45–46.
- ⁵ Там само. — Арк. 49–51.
- ⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 17, оп. 1, спр. 1, арк. 57.
- ⁷ Крах германской оккупации на Украине. — С. 49, 50, 55.
- ⁸ Там само. — С. 89.
- ⁹ Там само. — С. 49–50.
- ¹⁰ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917 — 1923 рр. В 2-х т. — Т. 2. Українська Гетьманська держава. — Ужгород, 1932. — С. 31–32; *Скоропадський П.* Спомини. — С. 100–101; Крах германской оккупации на Украине. — С. 49–50.
- ¹¹ *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 р.: нові дані з німецьких архівів. // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 107.
- ¹² Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. — К., 1992. — С. 87–88.
- ¹³ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ—Філадельфія, 1995. — С. 153.
- ¹⁴ Там само. — С. 154, 156, 157.
- ¹⁵ Там само. — С. 153.
- ¹⁶ Там само. — С. 154.
- ¹⁷ *Отт-Скоропадська О., Гай-Нижник П.* Павло Скоропадський. Коротка хроніка життя (1873–1945) // Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ—Філадельфія, 1995. — С. 40.
- ¹⁸ *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворень, людина. Історико-архівні нариси. — К., 2003. — С. 14.
- ¹⁹ Там само. — С. 156.
- ²⁰ Там само. — С. 155.
- ²¹ *Пеленський Я.* Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918) // Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — С. 23.
- ²² *Пиріг Р. Я., Продаюк Ф. М.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 91–105; Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — К., 1998. — С. 11–125.
- ²³ *Мироненко О.* Крах маріократії П. Скоропадського // Історико-політичні уроки української державності. — Київ; Донецьк, 1998. — С. 173.
- ²⁴ Крах германской оккупации на Украине. — С. 60.
- ²⁵ Там само. — С. 61.
- ²⁶ Там само. — С. 62.
- ²⁷ Там само. — С. 64.
- ²⁸ Там само. — С. 65.
- ²⁹ Там само. — С. 63.
- ³⁰ Там само. — С. 57.
- ³¹ Гражданская война на Украине, 1948–1920. Сб. документов и материалов: В 3 т., 4 кн. — К., 1967. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 145.

- ³² Державний вістник. — 1918. — № 1. — 16 травня; Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі Конституції України. — К., 1992. — С. 82.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Див., напр.: *Гольденвейзер А. А.* Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. — М., Л., 1930. — С. 37.
- ³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064, оп. 2, спр. 1, арк. 178–180.
- ³⁶ Державний вістник. — 1918. — № 1. — 16 травня; Конституційні акти України. 1917–1920. — С. 84.
- ³⁷ Там само. — С. 85–86.
- ³⁸ *Папакін Г.* Назв. праця. — С. 46.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. — С. 46–47.
- ⁴¹ Там само. — С. 47.
- ⁴² Історія України. Навчальний посібник. Вид. 3-е, доп. і перероб. — К., 2002. — С. 236.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 1216, оп. 1, спр. 109, арк. 10–13.
- ⁴⁴ Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — 19 мая.
- ⁴⁵ *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції, 1917–1921. — Прага, 1943. — Т. 1. — С. 59.
- ⁴⁶ *Винищченко В.* Відродження нації. К.–Відень, 1920. — Ч. III. — С. 115.
- ⁴⁷ Там само. — С. 78–79.
- ⁴⁸ Там само. — С. 79.
- ⁴⁹ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. — С. 115.
- ⁵⁰ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції: В 4 т. — Прага, 1921. — Т. 3. — С. 9.
- ⁵¹ Цит. за: *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 143.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064, оп. 1, спр. 5, арк. 1.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 12.
- ⁵⁷ Там само. — С. 144.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Там само. — С. 145.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 10.
- ⁶² *Папакін Г.* Назв. праця. — С. 47.
- ⁶³ *Скоропадський П.* Спомини. — С. 190.
- ⁶⁴ *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 14; *Шаповал М.* Назв. праця. — С. 118.
- ⁶⁵ *Христюк П.* Там само. — С. 15.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Цит. за: *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 16–17; *Шаповал М.* Назв. праця. — С. 115.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1325, оп. 1, спр. 1, арк. 254–255.
- ⁶⁹ *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 17.

- ⁷⁰ Цит. за: *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 17–18.
- ⁷¹ Там само. — С. 18.
- ⁷² Там само.
- ⁷³ Там само. — С. 21.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Там само. — С. 22.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Там само. — С. 95.
- ⁷⁸ Див.: Там само. — С. 23–24.
- ⁷⁹ Там само. — С. 24.
- ⁸⁰ Там само. — С. 25.
- ⁸¹ *Тимоциук О. В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918). — Харків, 2000. — 462 с.
- ⁸² Там само. — С. 57.
- ⁸³ Там само. — С. 58.
- ⁸⁴ Там само. — С. 60.
- ⁸⁵ Там само. — С. 72.
- ⁸⁶ Там само. — С. 72–73.
- ⁸⁷ Там само. — С. 74–75.
- ⁸⁸ Там само. — С. 76.
- ⁸⁹ Там само. — С. 142.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ Там само. — С. 148–150, 156–161.
- ⁹² Там само. — С. 148, 414.
- ⁹³ Там само. — С. 156.
- ⁹⁴ Там само. — С. 150.
- ⁹⁵ Там само. — С. 341.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Там само. — С. 420.
- ⁹⁸ Там само. — С. 421.
- ⁹⁹ Там само. — С. 3.
- ¹⁰⁰ *Резніт Олександр.* Павло Скоропадський. — К., 2003. — 304 с.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 64, 68 та ін.
- ¹⁰² Див.: *Солдатенко В. Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 470–559; *Його ж.* У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). — К., 2006. — С. 60–67.
- ¹⁰³ Політична історія України ХХ століття. — Т. 2. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії. — К., 2003. — С. 215–292.
- ¹⁰⁴ *Христюк П.* Назв. праця. — Т. 3. — С. 127; *Шаповал М.* Назв. праця. — С. 112.
- ¹⁰⁵ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы. — К., 1988. — С. 40.
- ¹⁰⁶ Див.: *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. — К., 1997. — 188 с.

V

АЛЬТЕРНАТИВИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ (грудень 1918 — грудень 1920)

Роки 1919 та 1920 виявилися надзвичайно складними для України — декілька політичних сил вступили в гостру боротьбу між собою за владу (Директорія УНР, більшовики, білогвардійці, поляки, селянський повстанський рух). Кожна політична сила репрезентувала інтереси певних суспільних верств, мала власні цілі та завдання (часто діаметрально протилежні), а також програму розв'язання соціально-економічних проблем та національно-державного будівництва, збройні формування тощо. Прихід до влади будь-якої з них супроводжувався значними суспільно-політичними трансформаціями, що торкалися всіх сфер життєдіяльності українського суспільства — політичної системи, економіки, соціальної структури, духовного та культурного життя.

Особливістю даного періоду було те, що жодна із зазначених політичних сил не контролювала повністю всю територію України і прагнула домогтися цього шляхом військових дій, часто-густо використовуючи зовнішні чинники. Протягом цього часу населення України стояло перед постійним вибором — якій політичній силі надати перевагу, кого підтримати і за ким піти...

§ 1. Директорія УНР і пошук шляхів суспільно-політичного розвитку України

Прийшовши до влади в Україні після переможного антигетьманського повстання, Директорія мала запропонувати суспільству нову політичну програму подальшого розвитку, яка б забезпечила незалежність країни та ефективну діяльність державних структур. Однак, на противагу своїм попередникам — Центральній Раді та гетьману П. Скоропадському — Директорія не мала чіткої програми державотворення. Її основні напрями окреслювалися вже у процесі безпосередньої практичної діяльності.

Політичні сили, які утворили Директорію, по-різному уявляли собі можливі моделі держави. Спочатку партійні та державні лідери розглядали тільки два принципи організації влади: парламентську демократію західного типу та радянську владу більшовицького зразка. На окреслення цих двох орієнтирів впливали як внутрішньо-, так і зовнішньополітичні чинники. З одного

боку, перемога Антанти над країнами німецького альянсу в Першій світовій війні та початок інтервенції її військ на півдні України, а з іншого — значне полівіння і радянізація мас та революційні події в деяких країнах Європи. Врешті-решт після довготривалого і детального обговорення на міжпартійних нарадах було вироблено власну модель — так званий «трудовий принцип» державного управління, за яким повинна була створитися така вертикаль влади: на місцях — губернські та повітові трудові ради, а в центрі — конгрес трудового народу. Але остаточне розв'язання проблеми щодо організації влади в країні відкладалося до трудового конгресу, який і повинен був визначити основні державні органи, затвердити їхні повноваження та функції.

Невизначеність політичного проводу щодо цих принципових проблем позначилася й на першому програмному документі Директорії — Декларативній Декларатії. Вона була оголошена лише 26 грудня 1918 р., тобто через тиждень після взяття Києва. Загалом цей документ мав загальний і декларативний характер і не давав чіткої відповіді на ряд принципових питань. Про відновлення УНР можна було здогадатися лише з назви документа — «Декларативна Декларатія Директорії Української Народної Республіки», тоді як у самому документі про це не зазначалося. Проголосивши скасування законів гетьманату в галузі землеволодіння, робітничої політики, Декларативна Декларатія не пропонувала розробленого механізму проведення соціально-економічних реформ, обмежившись лише загальними гаслами¹.

Декларативна Декларатія встановлювала правовий статус самої Директорії як «тимчасової верховної влади революційного часу». Водночас не були визначені її конкретні функції й повноваження. З того, що Директорія скасовувала закони і постанови гетьманського уряду і повинна була розробити інструкцію про вибори до Трудового конгресу, випливала її законодавча функція. Водночас Директорія як верховна влада брала на себе й керівництво Радою народних міністрів, про утворення якої також сповіщала Декларативна Декларатія, тобто мала й виконавчі функції. Таким чином, уже в першому програмному документі закладалися протиріччя між різними гілками влади.

Оскільки Директорія мала намір передати владу «самому народові», то містився заклик до населення України обрати делегатів на конгрес трудового народу, який дістане «всі верховні права і повноваженість рішати всі питання соціального, економічного і політичного життя Республіки»².

У Декларативній Декларатії розкривався конкретний політичний зміст «трудового принципу» державного управління. Як йшлося в ній, «право правління і порядкування краєм повинно належати тільки тим класам, які суть основою громадського життя, які творять матеріальні і духовні цінності... Влада в Україні повинна належати лише класам працюючим — робітництву і селянству»³. Водночас проголошувалася заборона земельній і промисловій буржуазії брати участь у державному управлінні. Зрозуміло, що наведені положення Декларативної Декларатії були спрямовані проти тих соціальних верств, на які спирався у своїй політиці гетьманат П. Скоропадського, та відбивали соціалістичну ідейну орієнтацію лідерів Директорії.

Провідники УНР були щиро переконані, що «трудовий принцип» як влада всього трудового народу, на протигагу більшовицькій «диктатурі пролетаріату», був адекватнішим тогочасній політичній ситуації. Їм здавалося, що була знайдена формула, яка могла задовольнити відразу кілька умов: позначити зв'язок Директорії з робітництвом і трудовим селянством; вибити ґрунт з-під більшовицької агітації; довести Антанті, що УНР формується не в більшовицьких формах. До того ж, на вибір таких форм державотворення впливала й особливість етносоціальної структури тогочасного українського суспільства, тобто соціально-класова «неповнота» українського народу і домінування в ньому селянства — єдиного класу, що мав виразно українське «обличчя» поряд з інонаціональним містом⁴. Однак то було скоріше абстрактно-теоретичне розв'язання нагальних проблем. Насправді реалізація цього принципу виявилася важко здійсненною.

У день оголошення Декларації Директорія наказом затвердила свій перший уряд — Раду народних міністрів (РНМ) у складі 18 осіб, очолив його міністр закордонних справ, соціал-демократ В. Чехівський.

Як зазначалося вище, Декларація чітко не окреслила компетенції Директорії та уряду. Лише одне положення Декларації безпосередньо стосувалося правового статусу уряду — йому доручалося «негайне переведення в життя великих задач», окреслених цим документом⁵. Зрозуміло, що така невизначеність неминує мала призвести до серйозних непорозумінь, насамперед, до надмірного втручання членів Директорії у вирішення оперативних питань внутрішньої та зовнішньої політики, фактичної підміни Директорією ряду галузевих відомств.

5 січня 1919 р. було видано закон про вибори до Трудового конгресу України (ТКУ). Згідно з інструкцією про вибори до його складу обиралися громадяни від 21 року, незалежно від їх статі, віросповідання і національної належності. 593 мандати майбутнього українського передпарламенту розподілялися між губерніями та по куріях: 377 — від селян, 118 — від робітників, 33 — від трудової інтелігенції, 65 місць надавалося представникам Західної України. Інструкція передбачала не тільки нерівний розподіл мандатів між різними верствами суспільства, а й нерівний порядок обрання — селяни на повітових селянських з'їздах, а робітники і «трудова інтелігенція» — на губернських. Крім того, зважаючи на «визначні заслуги робітників залізниць і пошт під час боротьби з гетьманщиною», передбачалося окреме представництво Всеукраїнського залізничного з'їзду (20) і Всеукраїнського поштового з'їзду (10). Таким чином, представництво від цих двох професійних груп практично дорівнювало представництву від усієї «трудової інтелігенції», не кажучи вже про досить абстрактне визначення, кого можна до неї віднести: «робітники на ниві народної освіти і служачі в народних кооперативах, земських та міських самоврядуваннях та інших установах державних, громадських і приватних»⁶.

Проведення виборів до ТКУ на основі «трудового принципу» фактично означало порушення невід'ємних конституційних прав людини, обмежувало (насамперед — з якісної точки зору) суспільно-політичну базу нової

влади, її інтелектуальний потенціал. У цілому «трудовий принцип» відбивав насамперед політичну позицію есерів та лівих соціал-демократів. Більшість в УСДРП визначала його як диктатуру дрібної сільської буржуазії, вважала його прийняття тимчасовою тактичною поступкою з огляду на радикалізацію мас і виступала загалом за парламентаризм та демократію⁷. УПСФ, УПСС, УДХП наполягали на загальному виборчому праві. У середовищі військових і, зокрема, Січових стрільців зріла ідея встановлення військової диктатури.

Засідання Трудового конгресу розпочалися 23 січня. На цей форум прибуло приблизно до 400 депутатів, з них 36 — від західноукраїнських земель. Незважаючи на обмежене виборче право, Конгрес, порівняно з Центральною Радою, має більше підстав вважатися передпарламентом через те, що він формувався на основі хай і неповноцінного, але територіального представництва. До того ж він уособлював соборну Україну, на ньому було урочисто проголошено Акт злуки УНР і ЗУНР.

У центрі роботи Конгресу було обговорення подальших шляхів державотворення УНР. Під час дискусій висловлювалися різноманітні, часом полярні пропозиції — від передання всієї влади радам робітничих і селянських депутатів і негайного проголошення України «соціалістичною Республікою» до формування стандартного європейського парламенту. На останньому засіданні 28 січня було ухвалено «Закон про форму влади на Україні», який називали ще Тимчасовою конституцією УНР. Цим документом фактично вперше з моменту проголошення УНР ще в листопаді 1917 р. у формі закону, а не політико-правового акту, визначалися підвалини державного устрою. Крім того, на відміну від Конституції УНР 28 квітня 1918 р. він набрав чинності.

У цілому закон про владу був недосконалий, бо до початку роботи Конгресу ані члени Директорії, ані уряд не підготували попереднього законопроекту, щоб запропонувати його делегатам. Тому він готувався поспіхом уже в ході засідань на основі фракційних резолюцій УСДРП та центру УПСР. Саме за цей варіант і проголосувала більшість депутатів.

У законі висловлювалася повна довіра Директорії. З огляду на скрутне внутрішнє і зовнішнє становище республіки, Конгрес передавав Директорії право бути верховною владою республіки до наступної сесії ТКУ, а також право видавати закони, що підлягали затвердженню найближчою сесією Конгресу. Водночас терміни і періодичність скликання сесій ТКУ законом не визначалися, до того ж не пояснювалася різниця між «наступною» та «найближчою» сесіями⁸.

Згідно із законом виконавча влада належала уряду, який мав формуватися Директорією і звітувати перед нею у проміжках між сесіями ТКУ. Однак компетенція та повноваження уряду не були чітко окреслені. Так само як не зовсім зрозумілим був і статус Директорії: що означала «верховна влада» — тільки законодавчі функції чи і виконавчі також. Тобто, як і Декларація, цей закон не розв'язував проблеми розподілу влади між її різними гілками. Місцеві органи влади очолювали комісари уряду УНР, підконтрольні місцевим трудовим радам селян і робітників.

ТКУ не вирішив ще одну ключову проблему державного устрою — не були чітко визначені умови об'єднання ЗУНР і УНР в соборну УНР. Соборна УНР проголошувалася як унітарна держава, але названа форма державного устрою знаходилася лише в процесі становлення. В нормативно-правових актах так і не були закріплені права й обов'язки вищих органів влади УНР і ЗУНР у взаємовідносинах між собою. В постанові ТКУ «Про форму влади на Україні» від 28 січня 1919 р. передбачалося провести вибори до «Всенародного парламенту Великої Соборної Української Республіки». Але з огляду на військово-політичну обстановку це так і залишилося на рівні прагнення. До того ж, на початку 1919 р. механізм функціонування УНР тільки почав складатися, тому Західна область України (ЗОУНР) і надалі мала свої власні вищі органи державної влади, які не були безпосередньо підпорядковані вищим органам соборної УНР. Тому більшість сучасних дослідників справедливо розглядають Акт соборності України від 22 січня 1919 р. як морально-психологічний акт, а не нормативно-правовий.

На завершення своєї роботи Конгрес виділив з депутатського корпусу ряд постійних комісій для підготовки законопроектів для наступної сесії ТКУ, а також для допомоги урядові в оздоровленні адміністративного апарату. Планувалося створити такі комісії: з питань оборони, земельну, бюджетну, закордонних справ, харчову, культурно-освітню, конституційно-адміністративну. Загалом до складу комісій увійшло 27 депутатів. Кожна комісія «мала наглядати за одним або кількома міністерствами»⁹, що, в свою чергу, викликало невдоволення з боку Ради народних міністрів. Тому в пресі з'явилося роз'яснення, що «комісії утворені виключно для полегшення законодавчої діяльності»¹⁰. Крім закону про владу, Конгрес ухвалив універсал до українського народу, в якому до населення доводилися головні положення закону, й ноту до народів світу.

Згідно з «Універсалом Трудового Конгресу» Директорія видала «Закон про місцеві конгреси і ради трудового народу». Він передбачав таку структуру місцевих органів влади: повітові та губернські конгреси трудового народу, які скликалися за «трудовим принципом» і за системою пропорційних виборів; губернські та повітові організаційні комісії як постійні органи управління.

Повітові конгреси формувалися з уповноважених від селянських сходів — по одному уповноваженому від села з населенням у 500–2000 мешканців та по двоє уповноважених від сіл з більшим населенням. Делегати конгресів від робітників конкретної місцевості отримували від 10 до 30 відсотків місць, представники трудової інтелігенції — від 10 до 20 відсотків, залежно від частки згаданих верств серед населення місцевості. Губернські конгреси формувалися з представників від селянських сходів (по одному від волості) та представників інших соціальних груп залежно від їх частки серед населення¹¹.

У компетенції місцевих конгресів та їх виконавчих органів була боротьба з контрреволюцією й анархією, політичний контроль за діями місцевої адміністрації та за дотриманням законності, висування кандидатур на

посади у вищі органи влади, а також розслідування «зловживань агентів гетьманського уряду»¹².

Загалом керівництво поточною роботою органів управління на місцях покладалося на Міністерство внутрішніх справ. МВС УНР підпорядковувалися губернські й повітові комісари (голови місцевих адміністрацій), яких призначав міністр внутрішніх справ. Водночас відповідно до закону комісари обмежувалися представницькою трудовою демократичною владою.

Таким чином, Директорія у внутрішній політиці почала реалізовувати «трудовий принцип». Результатом запровадження цього принципу, який поєднував у собі елементи хоч і обмеженої, але демократії та більшовицький класовий підхід, стала парадоксальна ситуація, коли Антанта розглядала політику Директорії як більшовицьку, а більшовики — як буржуазну. І саме це спричинило вороже ставлення до Директорії обох сторін. Саме ці два зовнішньополітичні чинники були вирішальними на початку 1919 р. і обмежували реальну можливість української влади зосередитися на розв'язанні внутрішніх проблем.

Початкова орієнтація українського проводу на Антанту призвела до зміни вищих органів влади — виходу 9 лютого зі складу Директорії В. Винниченка, який невдовзі виїхав за кордон, та відставки тодішнього прем'єра В. Чехівського, а за ним і всього уряду.

13 лютого своїм наказом Директорія затвердила новий склад Ради народних міністрів на чолі із С. Остапенком, основу якого становили представники УПСФ та УПСС. Політичний курс на порозуміння з Антантою змусив новий кабінет відмовитися від втілення «трудового принципу». Зокрема, уряд відмовився опублікувати й увести в дію розроблений своїм попередником і затверджений Директорією закон про трудові ради, що після постанови Трудового конгресу мали бути організовані на місцях як тимчасові контрольні органи. Делегації від Селянської спілки і від українських есерів намагалися вплинути на Директорію (Ф. Швеця, А. Макаренка і П. Андрієвського), але цей закон так і не було офіційно опубліковано. Лише 6 березня 1919 р. його оприлюднила «незалежна демократична газета» «Життя Поділля».

Така неузгодженість політики Директорії та РНМ була наслідком невизначеності правового статусу обох органів влади, що й породжувало «неслухняність» уряду. Процедура формування уряду не була закріплена у законодавстві УНР. В реальному житті вирішальним чинником при формуванні складу уряду була розстановка політичних сил. Політичну лінію уряду УНР визначала Директорія, яку вона проводила не тільки через «складання» уряду, а й через оголошення на засіданнях Ради народних міністрів свого ставлення до певних питань функціонування УНР. Члени РНМ, в свою чергу, вносили деякі пропозиції на адресу Директорії, які стосувалися питань дії державного механізму в УНР.

Як спробу змінити ситуацію на краще і врегулювати відносини між урядом і Директорією можна розцінити виданий Директорією 14 лютого тимчасовий закон «Про порядок внесення і затвердження законів в Українській

Народній Республіці». За цим законом законопроекти готувалися «зацікавленими» міністерствами й подавалися голові уряду, який потім вносив їх на розгляд РНМ або її кабінету (до складу цього органу — своєї «президії» Ради народних міністрів — входили міністри закордонних справ, народного господарства, фінансів, а також з дорадчим голосом — державний секретар і державний контролер). У разі їхнього схвалення законопроекти остаточно редагувалися у Державній канцелярії, а потім передавалися на розгляд Директорії й після її «письмового затвердження» набирали чинності.

Водночас документ передбачав, що у надзвичайних обставинах закони і постанови можуть видаватися без попередньої ухвали кабінету чи РНМ¹³. Це положення давало змогу Директорії одноосібно, без попереднього узгодження з РНМ видавати закони, чим законотворчі повноваження уряду фактично зводилися нанівець. До того ж, закон не обмежував втручання членів Директорії у повсякденну діяльність уряду та окремих міністерств. У свою чергу, й уряд міг ігнорувати розпорядження Директорії, як було показано вище на прикладі закону про трудові ради. Безумовно, такий стан речей не міг сприяти стабілізації політичної ситуації в країні, зміцненню довіри щодо владних структур з боку населення і був наслідком відсутності чітких стратегічних орієнтирів у провіді УНР, глибоких суперечностей між різними політичними силами щодо перспектив розбудови української державності.

У березні 1919 р. відбувається консолідація «лівої» опозиції, що виступає проти політики уряду. Представники УСДРП і УПСР передали Директорії доповідну записку, в якій була поставлена вимога пошуку компромісу з радянською Росією і встановлення радянської форми правління, що стала вже фактом¹⁴. Тоді ж свою декларацію передали Директорії й Січові стрільці. Відчуваючи неприхильне ставлення з боку селянства, не бажаючи протиставляти себе трудовому народові, стрільці заявили про підтримку радянської влади на місцях і про свою опозицію урядові, який виступає проти радянського й трудового принципів¹⁵. Але поставлена перед необхідністю вибору Директорія на державній нараді 14 березня так і не змогла виробити будь-яке чітке рішення: С. Петлюра відстоював трудовий принцип організації влади, С. Остапенко рішуче відкидав його.

Вирішальний вплив на перебіг подій справив успішний наступ радянських військ у жмеринсько-проскурівському напрямку. 18 березня Директорія виїхала з Проскурова, де вона востаннє збиралася у повному складі. С. Петлюра й А. Макаренко опинилися у Рівному, П. Андрієвський — у Станіславові. Фактично припинив своє існування й уряд, оскільки його члени перебували частково у Кам'янці-Подільському, Гусятині, Станіславові, Рівному, Одесі. Таким чином, по суті, вищі владні установи розпалися, що паралізувало державне управління.

Параліч влади активізував знову ліву опозицію. 20–22 березня у Кам'янці-Подільському відбувся повітовий селянський конгрес. Під впливом есерів і соціал-демократів він ухвалив резолюцію «Про внутрішнє та міжнародне

становище УНР», в якій так висловив своє ставлення до поточного моменту: «Україна єсть самостійною й незалежною Республікою, в якій вся влада належить об'єднаним Радам Робітничих і Селянських Депутатів по принципу пропорційності»¹⁶.

Скориставшись повним безладдям, опозиція разом із делегатами з'їзду сформувала Комітет охорони республіки (КОР) «для тимчасового представництва центральної влади» УНР. Головою комітету став В. Чехівський, відомий як прихильник курсу на мир із радянською Росією. У відозві 22 березня комітет оголосив себе «тимчасовим представником центральної влади Республіки», метою якого було подолання дезорганізації державного апарату. Комітет не обмежився заявами: він призначив комісарів до всіх міністерств, зупинив панічну евакуацію, намагався навести порядок у військах. 28 березня у зв'язку зі стабілізацією обстановки на фронті й налагодженням зв'язку між різними ланками влади комітет припинив своє існування.

Виступ комітету спричинив різке «полівіння» тодішнього політичного курсу. Цього ж вимагала й тогочасна політична ситуація, тобто невідповідність лівих настроїв українських народних мас характерові уряду Директорії.

4 квітня у Рівному, що на деякий час став державним центром УНР, відбулася спільна нарада представників УСДРП та УПСР з приводу утворення соціалістичного уряду. Її результатом стало складання спільних умов створення коаліційного кабінету з українських соціалістів. За цими умовами Директорія мала затверджувати закони лише після ухвали їх Радою народних міністрів (тобто бачимо підтвердження того факту, що тимчасовий закон «Про порядок внесення і затвердження законів в УНР» від 14 лютого практично не діяв), а «повноправний кворум» для прийняття рішень «складається з трьох членів». Усі розпорядження Директорії щодо управління повинні були проходити через відповідні міністерства, а всі зовнішньополітичні акти поряд з нею мали затверджуватися міністром закордонних справ. Голова уряду повинен був призначатися і формувати кабінет за згодою УСДРП та УПСР. Усе це, очевидно, мало забезпечити повний контроль українських соціалістів за політикою УНР¹⁷.

На підставі цієї угоди у Рівному було проведено чергову реорганізацію Директорії (певні зміни у складі Директорії відбулися ще протягом лютого–березня 1919 р.). Після відставки В. Винниченка очолив її фактично С. Петлюра, але офіційно було ухвалено рішення, що члени Директорії на засіданнях головуєть по черзі. 12 березня до її складу увійшов голова парламенту ЗОУНР Є. Петрушевич, однак практичної участі в роботі цього органу він не брав, перебуваючи в центрі ЗОУНР м. Станіславові. Згідно з міжпартійною домовленістю, з квітня 1919 р. Директорія мала складатися із С. Петлюри, А. Макаренка та по одному з представників ЗОУНР, УПСР і УСДРП.

9 квітня після інтенсивних дебатів було затверджено новий кабінет міністрів на чолі з Б. Мартосом, який оприлюднив 12 квітня свою Декларацію. У документі наголошувалося на соціалістичному характері уряду й підкреслювалося, що у внутрішній політиці він прагнути до запровадження «трудоного принципу»¹⁸.

Однак реальних можливостей щось змінити на краще новий уряд не мав. До господарської руїни, загального хаосу додавалася руйнівна сила отаманщини. На місцевому рівні реальна влада перебувала в руках різних отаманів, які лише номінально визнавали зверхність головного отамана, але насправді вплив С. Петлюри обмежувався спочатку Києвом, а потім іншими містами, в яких він перебував.

Невдоволення режимом особистої влади С. Петлюри зростало й серед військових. У річницю встановлення гетьманства — 29 квітня 1919 р. командував південно-західного фронту В. Оскілко підняв заколот. Вважається, що цю акцію «благословили» члени Директорії П. Андрієвський і Є. Петрушевич, які не визнавали нового уряду.

У грамотах, що їх оприлюднив В. Оскілко, обіцялося утворити тверду владу, лад і порядок, відновити порушені класові відносини і право приватної власності. На противагу «радянському принципу» пропонувалося «обрати негайно голову Директорії з правами тимчасового президента республіки» і «при першій змозі скликати народне представництво з правами установчих зборів»¹⁹. Таким чином, протягом одного місяця сталися дві події, які наочно продемонстрували наявність глибокого розколу в підходах українських політичних сил до вибору моделі державного будівництва. За існування такого розколу можливість реального державотворення була досить проблематичною.

Заколот за два дні був придушений. Але, незважаючи на короткочасність свого існування, він мав фатальні наслідки — остаточно зліквідував український фронт і призвів до цілковитої втрати урядом території Наддніпрянської України.

Іншим наслідком заколоту стала внутрішня трансформація Директорії. Фактичний розкол верховного органу влади на дві частини, і в територіальному (С. Петлюра, А. Макаренко, Ф. Швець знаходилися у Рівному, П. Андрієвський і Є. Петрушевич — у Станіславові), і в політичному (різні погляди на модель державного будівництва) таїв у собі загрозу виникнення у подальшому двох центрів керівництва, що призвело б до ще більшого хаосу. Все це спонукало С. Петлюру вжити заходів до концентрації влади у своїх руках.

Після ліквідації заколоту, щоб унеможливити будь-який вплив на державні справи П. Андрієвського та Є. Петрушевича, 7 травня 1919 р. з'явився «Закон про склад Директорії УНР», який закріпив особливу роль С. Петлюри у державних справах. Відповідно до закону всі постанови Директорії набували чинності лише у тому разі, коли в засіданні брав участь головний отаман С. Петлюра. 9 травня С. Петлюру було обрано головою Директорії. 13 травня ухвалено рішення про вихід зі складу Директорії П. Андрієвського²⁰. Внаслідок прийняття цих законодавчих актів фактично утворився режим одноособової влади С. Петлюри.

17 травня 1919 р. уряд Б. Мартоса виїхав до Галичини. Вся Наддніпрянська Україна опинилася під контролем радянського уряду Х. Раковського. Однак дуже скоро невідповідна місцевим умовам політика радянської

влади викликала повстання селянства. Ще у квітні представники трьох соціалістичних партій — УСДРП, УСДРП(незал.) і УПСР — підписали між собою договір про спільну боротьбу проти радянської влади²¹. За цих умов уряд Б. Мартоса поставив собі за мету взяти під контроль повстанський рух, розпочавши переговори з його керівництвом. Переговорам сприяв й успішний наступ української армії, якій вдалося прорвати більшовицький фронт і значно просунути на схід, захопивши 3–4 червня Кам'янець-Подільський.

9 червня 1919 р. уряд підписав Чорноострівську угоду, згідно з якою негайно мусили бути здійснені Рівненські умови між двома урядовими партіями з додатками про організацію органів місцевої влади за трудовим принципом та легалізацію всіх партій, зокрема УСДРП(незал.), які стояли на позиції самостійності України²². На основі Чорноостровних домовленостей РНМ ухвалила постанову про утворення на місцях народних рад — органів з широкими політичними та адміністративно-господарськими повноваженнями, що мали обиратися за трудовим принципом. Таким чином видно, що з назви рад зникає визначення «трудова» і з'являється нова — «народні». Для вироблення відповідного законопроекту щодо організації народних рад була утворена спеціальна урядова комісія²³.

Однак вплив на політику Директорії справляли не тільки «радянські» тенденції й спроби дійти порозуміння з повстанцями. Не менш важливим чинником була й опозиційна діяльність так званих «правих» політичних сил — самостійників-соціалістів, соціалістів-федералістів, народних республіканців, хліборобів-демократів, а також галицького політичного проводу. Забезпечення керівних позицій в УНР вимагало від соціалістів уникати конфронтації з правими колами, які мали певний вплив в армії.

9 червня 1919 р. у Проскуріві праві радикали зробили спробу державного перевороту. На цей раз на чолі заколоту став отаман П. Болбочан. Планувалося заарештувати С. Петлюру і РНМ, захопити владу і створити власний уряд. Але виступ П. Болбочана не вдався.

Таким чином, у політичному житті УНР виявилася тенденція до формування блоку невдоволених політикою Директорії радикальних політичних сил з представників збройних формувань, метою якого було встановлення в республіці жорсткого режиму у вигляді військової диктатури. Слід враховувати, що для появи такої тенденції існували певні об'єктивні підстави, а саме — очевидна неспроможність наявного режиму забезпечити обороноздатність Української Народної Республіки та подолати внутрішню нестабільність, розклад її управлінського апарату.

Наприкінці червня 1919 р. з'явився ще один напрям протистояння уряду. У цей час до Кам'янца прибули члени президії та комісії Трудового конгресу, що мали значні контрольні функції. Незважаючи на постанову РНМ від 10 червня про недоцільність скликання Трудового конгресу в найближчий час, вони розгорнули активну діяльність. На 6 липня рішенням зборів президії ТКУ було призначено нараду з РНМ, щоб заслухати звіт уряду і голів комісій про виконану роботу²⁴.

Уряд з цього приводу зайняв подвійну позицію. З одного боку, була дана вказівка міністрам підготувати звіти про свою діяльність і перспективи подальшої праці, а з іншого — пропозицію міністра праці О. Безпалка про необхідність встановлення взаємодії між урядом і членами комісії ТКУ навіть не розглянули на засіданні РНМ²⁵. Більш того, 2 липня, на засіданні ЦК урядових партій та міністерств було ухвалено вжити заходів щодо саморозпуску решток комісій Трудового конгресу. Але нарада членів ТКУ все ж таки відбулася 6–11 липня. У її роботі взяло участь близько 50 депутатів, а також член Директорії Ф. Швець, голова уряду Б. Мартос, більшість міністрів. У центрі обговорення стояли питання політичного становища УНР, її оборони, а також налагодження державного апарату²⁶.

Однак ані Директорія, ані уряд не були зацікавлені у постійній роботі інституцій Трудового конгресу як законодавчих, контрольних органів. До того ж, серед членів комісії було немало депутатів опозиційно налаштованих до урядової політики. З огляду на це 11 липня на спільному засіданні фракцій УСДРП і УПСР на нараді Трудового конгресу була ухвалена резолюція, в якій пропонувалося закінчити нараду, припинити роботу комісії, а документи і кошти президії передати державним установам. Опозиція виступила з проектом контррезолюції, де містилися вимоги реконструкції уряду із залученням до його роботи представників від усіх демократичних кіл; передбачалися реформи самоврядування на основі загального виборчого права; пропонувалися тісніші контакти уряду з комісіями ТКУ. Після оголошення проектів обох резолюцій виникла широка дискусія, наприкінці якої голова президії С. Вітик став на бік фракцій УСДРП і УПСР. Він проголосив, що нарада не має права виносити жодних резолюцій, і закрити збори²⁷.

12 липня 1919 р. на засіданні президії ТКУ поведінка С. Вітика була засуджена і вирішено продовжити діяльність комісій, які перейшли в опозицію до уряду²⁸. Парадоксальним було те, що ці структури Трудового конгресу, який був обраний за класовою ознакою, активно виступали за загальне виборче право і парламентаризм, тобто фактично за заперечення самих себе, підірвали свою легітимність. Також президія наполягала на тому, що до обрання всеукраїнського парламенту уряд «повинен спиратися в своїй праці на Трудовий Конгрес України, як тимчасове парламентське тіло»²⁹.

Але Директорія та уряд не скликали ані Трудовий конгрес, ані інший парламентський представницький орган. З одного боку, це можна було пояснити тим, що вони не контролювали значної території України, а з іншого — їм це було не вигідно, бо вищі органи влади УНР мали надзвичайні повноваження до наступної сесії Трудового конгресу і могли б втратити їх під час скликання цього форуму.

Задля координації власних дій «права» опозиція об'єдналася в Український національно-державний союз (УНДС), установчі збори якого пройшли 15 липня 1919 р. УНДС оголосив себе наступником колишнього Національного союзу і, з незначними змінами, прийняв його статут. До складу союзу увійшли соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, хліборобидемократи, народні республіканці та селянські соціалісти. Своїм основним

завданням новоствореної союзу вбачав утворення міцної самостійної демократичної Української держави; боротьбу за демократичний виборчий закон і законну владу, відповідальну перед парламентом; захист прав українського народу на міжнародній арені, а також сприяння створенню сильної української армії³⁰. Для реалізації цих завдань члени союзу планували здійснювати постійний тиск на Директорію та соціалістичний уряд.

Із середини липня 1919 р. цей тиск «справа» посилювався у зв'язку з переходом на Наддніпрянщину Української Галицької армії та галицького проводу. З цього моменту галицькі владні кола на чолі з Є. Петрушевичем стали своєрідною ударною силою правого табору щодо впливу на політику соціалістичного уряду.

У результаті соціал-демократи поступово почали здійснювати поворот у державній політиці у бік демократичних орієнтацій. Зокрема, була серйозно пригальмована реалізація ідеї організації на місцях народних рад за трудовим принципом: відкладалася передача уже виробленого в середині липня партійною комісією законопроекту до більш широкої за своїм складом урядової комісії. А пізніше, 6 серпня, соціал-демократи поставили есерам ультиматум, який передбачав визнання урядом принципу широкої демократії, що мав бути покладений в основу державної діяльності коаліційного кабінету. Відповідно, за демократичним принципом, мали вибиратися центральний представницький орган і народні ради на місцях³¹. Незважаючи на те, що есери спочатку негативно поставилися до умов ультиматуму ЦК УСДРП, 12 серпня вони все ж таки змушені були погодитися на пропозиції соціал-демократів.

12 серпня 1919 р. РНМ ухвалила Декларацію, в якій йшлося про подальший напрям політики УНР. Ця Декларація стала документом, що символізував поворотний пункт у державному будівництві УНР на основі європейської моделі. У цьому документі уряд заявив, що готує проект закону про вибори до парламенту з правами Установчих зборів і про реформування органів місцевого управління на основі всенародного виборчого права. Також уряд закликав до об'єднання всіх демократичних сил, які стоять на позиції самостійності України³². Тобто проголошувався курс на створення єдиного національно-демократичного фронту. Положення Декларації підтверджувалися зверненням 14 серпня 1919 р. голови Директорії С. Петлюри до голови РНМ Б. Мартоса³³.

Після прийняття демократичного курсу, наступним кроком проводу УНР була реорганізація РНМ. 27 серпня 1919 р. постановою Директорії Б. Мартос був звільнений від виконання обов'язків голови РНМ. Замість нього новим головою РНМ тою ж постановою був затверджений І. Мазепа³⁴. Зміна прем'єра фактично не відбулася на співвідношенні сил у кабінеті міністрів, як і раніше, він складався з членів УСДРП та УПСР, лише три посади мали зайняти соціалісти-федералісти. Водночас було ухвалено домагатися й здійснення рівненської угоди про поповнення Директорії представниками УСДРП і УПСР. Проте дійти згоди між партіями і особисто з С. Петлюрою щодо конкретних претендентів так і не вдалося.

Після серпневої Декларації ідея якнайшвидшого скликання парламенту, обраного на основі загальних, рівних та прямих виборів, виходить на перший план. Одразу ж, як тільки українські війська наприкінці серпня зайняли Київ, було оприлюднено відозву уряду УНР, де йшлося про необхідність «всенародно обраного Парламенту (установчих зборів)»³⁵. Однак після здачі Києва денікінцям 31 серпня 1919 р. та відступу від нього української армії з перспективою подальшої втрати території уряду довелося відмовитися від надій на скликання найближчим часом парламенту. Тому вже 12 вересня 1919 р. за поданням прем'єра І. Мазепи РНМ узяла курс на скликання передпарламенту, виділивши зі свого складу комісію для вироблення у трьохдобовий термін відповідного законопроекту³⁶.

У цей час ідею скликання передпарламенту активно підтримали всі українські політичні партії, включаючи навіть й есерів. Хоча, безумовно, різні політичні сили, підтримуючи це гасло, вкладали свій зміст і домагалися своїх власних цілей. Але Директорія та уряд так і не скликали цього представницького форуму, бо він міг обмежити їхню владу і, насамперед, владу С. Петлюри, до чого головний отаман та голова Директорії ставився вельми негативно. Перешкодили здійсненню цих планів й суто об'єктивні причини, зокрема, війна з Добрармією Денікіна і наступні драматичні події, пов'язані з воєнними невдачами збройних сил УНР.

Зі значними проблемами була пов'язана й справа створення системи легітимної представницької влади на місцях, яка б стала організаційною базою підтримки державної політики. Внаслідок остаточної відмови від «радянства» так само остаточно визначилася й конструкція місцевих органів влади, точніше, просто збереглося те, що існувало. Після всіх експериментів із трудовими радами залишилися вже відома вертикаль комісарів — волосних, повітових і губернських — і паралельно органи місцевого самоврядування, які стихійно відновили свою діяльність після повалення гетьманату.

Правове оформлення діяльності місцевих органів влади розпочалося у червні 1919 р. із відступом Червоної армії. 24 червня Міністерство внутрішніх справ затвердило інструкцію «Про організацію влади на місцях», за якою відновлювався інститут комісарів і встановлювалася система вертикального підпорядкування органів влади зверху до низу. Інститут комісарів створювався для державного представництва на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу УНР.

Губернський комісар призначався міністром внутрішніх справ, затверджувався Директорією і був представником держави в губернії. Його завданням було проведення в життя всіх законів і розпоряджень уряду та постійний нагляд за їх виконанням державними інституціями. Губернський комісар призначав повітового комісара, який був ключовою фігурою в цій системі влади. Повіткомісари отримали надзвичайно великі повноваження і як представники уряду мали право політичного контролю всіх державних і громадських установ. Крім того, до його функцій входило виконання розпоряджень вищих органів влади; організація сільських, волосних, повітових комісаріатів, народних управ і нагляд за їхньою діяльністю; організація

народної самоохорони; відновлення апарату міліції; підготовка мобілізації; утворення інституту інструкторів-інформаторів для пропаганди серед населення політики Директорії. Не всі повіткомісари були на висоті становища. Траплялись і такі, що за своїми діловими якостями не відповідали посаді, допускали зловживання, користуючись своїм становищем. Усе це дискредитувало владу УНР на місцях, підірвало її авторитет.

Наступною ланкою в цій структурі влади був волосний комісар. Ним ставав голова волосної народної управи після затвердження повіткомісаром. Його обов'язки та повноваження охоплювали те ж саме коло справ, що й повітового комісара, але на волосному рівні. У кінці цієї вертикальної схеми влади стояв сільський комісар, який обирався громадою села і затверджувався повіткомісаром. Цей, найближчий до народу представник державної адміністративної вертикалі, повинен був проводити в життя всі закони та розпорядження влади УНР, організувати охорону села та проводити боротьбу з антидержавною агітацією і злочинцями³⁷. Деякі села не мали змоги проводити вибори посадових осіб і залишалися без адміністративної влади. У такому разі міністр внутрішніх справ наказував губернським і повітовим комісарам негайно призначити у ці села комісарів за рекомендаціями громадських організацій (Просвіт, Селоспілок та ін.)

На відміну від губернських та повітових комісарів, нижчі ланки цієї системи влади (волосні та сільські комісари) були демократичнішими, оскільки значний вплив на їх формування мала громадськість. Однак з огляду на те, що волосними та сільськими комісарами ставали голови відповідних народних управ, які обиралися громадами, їхня діяльність часто була паралізована великою залежністю від останніх.

Щодо взаємодії різних рівнів, то між повітовими та волосними і сільськими комісарами постійного контакту майже не було. Часто поганий зв'язок був між повітами та урядом. Надзвичайно важким був фінансовий стан місцевої адміністрації. Заробітна платня не відповідала потребам життя, не забезпечувала існування багатьох службовців, які переходили в інші, недержавні установи, що паралізувало роботу місцевих владних структур. У найбільш скрутному становищі перебували волосні комісари, які взагалі не отримували платні й тому часто відмовлялися виконувати свої обов'язки.

Низька виконавська дисципліна, неналагодженість роботи апарату вищих державних органів призводили до зволікання у формуванні місцевих владних структур. Щодо якісного складу адміністративного апарату, то часто у місцевих установах відповідальні посади займали урядовці, які вороже ставилися до української влади. Вони саботували, гальмували роботу, викликаючи невдоволення населення, і своїми діями підірвали довіру до уряду УНР. Одним із важливих негативних чинників, що призводив до незадовільного функціонування місцевих інституцій, були неунормовані відносини та відсутність взаємодії між цивільною та військовою владами. Звичайно, в умовах постійного ведення бойових дій військові вважали, що саме їхні структури повинні стояти над цивільними, і діяли відповідно до цього. Вони відновлювали не тільки повітові, а й навіть волосні комендатури, які

виконували цивільно-адміністративні функції. Окремі коменданти постійно втручалися в управління повітами та волостями, перешкоджали міліції виконувати свої обов'язки, що призводило до двовладдя в регіоні. Інколи протистояння набувало особливої гостроти.

Двовладдя на місцях, протидія військових цивільним органам влади призводило до паралічу останньої. Місцеві адміністратори вимагали від уряду покласти край двовладдю, зобов'язати військових не втручатися у цивільні справи. Звичайно ж такий стан на місцях спонукав уряд вжити заходів. На засіданні ради МВС 21 липня 1919 р. ухвалено постанову про потребу скасування інституту комендантів з 1 серпня 1919 р. у зв'язку із постійними зловживаннями з їхнього боку³⁸. Однак, незважаючи на цю постанову, військові й надалі майже повсюдно втручалися у сферу діяльності цивільних органів, тому 31 серпня 1919 р. вийшов наказ військового міністра УНР, який забороняв їм це робити. Але військові, часто ігноруючи ці документи, не дотримувалися даних розпоряджень, і тим самим знижувався авторитет влади УНР. Протистояння на місцях інколи закінчувалося усуненням з посад повітових військових начальників повіткомісарами. Такі випадки трапилися у Житомирі, Липовці, Ямполі та інших містах і містечках. Військове міністерство гостро реагувало на ці дії представників МВС і застерігало, щоб надалі втручання цивільної влади у військові справи не допускалося³⁹.

Така неузгодженість дій цивільної та військової влади завдала величезної шкоди організації та діяльності місцевих адміністративних структур, вносила безладдя та хаос, призводила до виникнення такого явища як отаманщина. Отаманщина характеризується майже повним занепадом режиму центральної та місцевої влади, коли владні функції перебирали на себе військові керівники, які практично нікому не підкорялися і своїми свавільними діями дискредитували УНР. Таким чином, в умовах постійних військових дій через організаційні, кадрові, фінансові та інші проблеми Директорії та уряду не вдалося створити повноцінних, із чіткими функціями органів влади на місцях як фундаменту української державності.

Уже 16 листопада 1919 р. під натиском денікінців провід УНР змушений був евакуюватися з Кам'янець-Подільського, а потім протягом другої половини листопада — початку грудня, і надалі втрачаючи підвладну територію, переїжджати з місця на місце разом з військом, яке невпинно відступало. Напередодні 15 листопада відбулося останнє засідання Директорії в її тодішньому складі та за участю членів уряду. Було ухвалено постанову про відрядження за кордон з інспекційною метою членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця. На період їхньої відсутності в Україні «верховне керування всіма державними справами Республіки покладається на голову Директорії пана Головного отамана С. Петлюри, який іменем Директорії затверджує всі закони і постанови, ухвалені Радою Народних Міністрів»⁴⁰. Ця постанова стала черговим кроком закріплення на законодавчому рівні одноособової влади С. Петлюри. Водночас на цьому етапі ще рано говорити про цілковите закріплення його «керівної» ролі, оскільки за постановою

принаймні формально відбувався певний перерозподіл повноважень серед членів Директорії. Так, А. Макаренко й Ф. Швець мали право «заклучати преліминарні договори і політико-мілітарні договори від імені У.Н.Р. з іншими державами»⁴¹. Таким чином, усі внутрішні функції зосередилися у руках головного отамана, а зовнішні передано тим, хто виїхав за кордон. Лише щодо періоду після 21 травня 1920 р., коли С. Петлюра, який тоді уособлював Директорію, скасував повноваження А. Макаренка і Ф. Швеця⁴², можна стверджувати, що він стає юридично одноосібним керівником Української держави.

Зміни, що відбулися у Директорії, не розв'язали давньої проблеми — врегулювання відносин між Директорією і РНМ. Уряд І. Мазени спробував зробити конструктивні кроки в цьому напрямі. 14 лютого 1920 р. в Кам'янці, вже за умов польської окупації, він ухвалив новий «Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР». За цим законом не пізніше 1 травня 1920 р. передбачалося скликати передпарламент під назвою «Державна Народна Рада», а до цього моменту Директорія мала здійснювати свої повноваження винятково через РНМ. Однак С. Петлюра, який у той час перебував у Варшаві, відмовився затвердити цей закон. Він не хотів зв'язувати себе жодним новим законом щодо своїх прав на «верховну владу» і навіть образився, що Рада міністрів порушила питання про його компетенцію як голови Директорії й головного отамана.

12 листопада 1920 р., за кілька днів до остаточного воєнного краху УНР, С. Петлюрою були затверджені два закони «Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР» та «Про Державну Народну Раду УНР». Проекти цих законів були оприлюднені українською пресою наприкінці жовтня⁴³. За цими законами верховна влада в УНР мала тимчасово організуватися шляхом розмежування державних функцій між Директорією, Державною Народною Радою і Радою народних міністрів. До компетенції Директорії, яка вже остаточно ототожнювалася з її головою, входило затвердження ухвалених Державною Народною Радою законів і договорів з іншими державами, затвердження призначених РНМ посад і звільнень та деякі інші повноваження.

До повноважень Державної Народної Ради, як законодавчого органу, крім безпосередніх законодавчих функцій, належали ще контроль за діяльністю уряду, складання державного бюджету та контроль за його виконанням, розгляд і затвердження міжнародних угод, оголошення стану війни. Щодо повноважень уряду, то вони практично знов залишалися невизначеними. У законах нічого не говорилося про його місце в системі виконавчої влади. З одного боку, прем'єр призначався Директорією, яка за його поданням затверджувала й членів уряду, а з іншого — уряд був підзвітний за свою діяльність Державній Народній Раді, яка мала право висловити йому в цілому або окремому члену недовіру, що тягло за собою їхню відставку. Але ухвала цих законів мала вже суто формальний характер — Директорія втратила всю територію України і ці закони так і не набрали чинності.

Таким чином, Директорії УНР так і не вдалося створити чітку систему вищих та місцевих органів влади. Опинившись між лівими та правими, Директорія впродовж усього часу існування намагалася визначити, що покласти в основу державного будівництва — «трудоий принцип» чи «загальне право». Однак проголошення нею того чи іншого принципу слід розглядати лише як декларацію намірів, оскільки жоден із них внаслідок воєнно-політичних обставин так і не втілювався в життя.

Недостатньо ефективною виявилася й соціально-економічна політика Директорії УНР, насамперед, аграрна.

Розглядаючи селянство як основу соціальної бази Української революції, лідери Директорії надавали принципово важливого значення вирішенню аграрної проблеми. Вже в «Оповіщенні» від 21 листопада 1918 р. серед найнагальніших завдань називалося вилучення поміщицької землі та передача її безземельним і малоземельним селянам, а також повернення їм контрибуцій⁴⁴. 15 грудня 1918 р. Директорія заборонила продаж, заклад та оренду землі. У згаданій Декларації від 26 грудня заявлялося, що «до повного вирішення земельної реформи» всі дрібні селянські господарства залишаються у користуванні їхніх попередніх власників, а «верховне порядкування землею належить Директорії УНР»⁴⁵.

З призначенням уряду розпочалася конкретна робота щодо розробки аграрного законодавства. 6 січня 1919 р. на спеціальному урядовому засіданні міністри разом із повним складом Директорії постатейно обговорили запропонований Міністерством земельних справ законопроект. 8 січня після чергового обговорення і доопрацювання урядом закон був схвалений і затверджений Директорією.

Основні положення закону майже збігалися з аналогічним законом Центральної Ради. Він закріплював скасування приватної власності на землю. Усі землі, води та ліси оголошувалися «добром народу Української Народної Республіки». Земля виводилася з товарного обігу, тобто не продавалася і не купувалася, але право на користування нею мали всі громадяни УНР, насамперед ті, хто обробляв її своїми руками. Закон передбачав дві форми господарювання: колективну та індивідуальну. Трудова земельна норма в порівнянні із законом Центральної Ради зменшувалася майже вдвічі й обмежувалася 15 дес., решта землі підлягала вивласненню без викупу. Кожне господарство повинно було одержати в користування не менше 5–6 дес. У деяких випадках, згідно із законом, трудова норма могла бути як збільшена, так і знижена повітовими управами, такі рішення управ мали затверджуватися Міністерством земельних справ⁴⁶. Законом від 18 січня 1919 р. Директорія додатково наділяла військовослужбовців армії УНР 1–2 дес. землі залежно від строку служби чи каліцтва, а також передбачала різні види грошових позик на реманент.

Згідно з основним законом, замість земельних комісій, які діяли в часи гетьманату, питаннями проведення земельної реформи на місцях повинні були займатися земельні управи. Вони мали допомагати створювати запасні земельний та меліоративний державні фонди, перешкоджати самочинному

захопленню землі, налагодженню сільськогосподарського кредиту, визначати площі для громадського користування. Закон також стимулював створення трудових хліборобських спілок, у користування яких передавалися неподільними культурні сільськогосподарські маєтки. Зокрема, передбачалося для забезпечення нормальної роботи цукрової та спиртової промисловості залишити в розпорядженні земельних управ необхідну кількість землі для вирощування цукрових буряків. Ці землі вилучалися з перерозподілу⁴⁷.

Аналіз аграрного закону свідчить, що він відповідав, насамперед, інтересам мало- та безземельних селян. Так, Директорія намагалася відвернути ці категорії селянства від більшовиків і заручитися їхньою підтримкою. Однак це звужувало її соціальну базу, бо сприяло переходу в опозицію середняцьких та заможних верств села, які з пересторогою ставилися до скасування інституту приватної власності на землю. Таким чином, попереднього досвіду Центральної Ради не було враховано, більше того, за деякими позиціями закон Директорії був ще лівішим. Певним недоліком закону було й те, що в ньому не наведено економічного обґрунтування земельної реформи, відсутні положення щодо необхідності розвитку продуктивних сил сільського господарства та його інтенсифікації. З цього можна зробити висновок, що закон в першу чергу мав політичний характер і головною метою його укладачів була декларація намірів уряду в аграрному питанні.

Через два місяці після ухвалення закону уряд УНР обумовив передачу землі селянам кількома обтяжливими зобов'язаннями. За отриманні ділянки вони мали передавати державі третину врожаю ярового хліба, повну сплату вартості оранки, повну попередню сплату всіх податків тощо. Звичайно, такі умови не сприяли зростанню підтримки Директорії з боку селянства.

Реалізація земельного закону була ускладнена катастрофічним військовим положенням УНР і головне — більшовицьким наступом, який супроводжувався шаленою агітацією проти політики Директорії і обіцянками щодо швидкого розподілу землі між селянами. Підконтрольна Директорії територія стрімко звужувалася. За таких умов практичне здійснення реформи стало неможливим.

Проте селянство завжди перебувало в центрі уваги уряду Директорії УНР. Так, 12 квітня 1919 р. уряд Б. Мартоса у програмній декларації обіцяв «своєю демократичною земельною реформою справедливо задовольнити землею українське трудове селянство»⁴⁸. Уряд наказував селянам продовжувати засів своєї та колишньої панської землі, підтверджуючи, що вона без викупу закріплена за селянством законом. Саме в цей час на радянській території розгорнувся селянський повстанський рух проти більшовицької політики і уряд Б. Мартоса розраховував використати його для зміцнення стратегічного становища УНР.

Влітку 1919 р., коли становище уряду УНР значно поліпшилося і під його контролем опинилася значна частина Волині та Поділля, Міністерство земельних справ зробило кілька спроб до практичного здійснення

аграрної реформи. З цього приводу 19 червня 1919 р. у Проскуріві відбулася спеціальна нарада, в якій взяли участь і члени Директорії. Головним питанням обговорення на ній став спосіб, яким необхідно було ділити землю. З'ясувалося, що селянство не бажає переділу власної землі разом із панською для ліквідації черезсмужжя, а виступає тільки за розподіл поміщицьких земель⁴⁹. Інформація, яка надходила до Міністерства земельних справ, свідчила, що у селянства не було єдиного підходу до вирішення земельного питання. У тих місцевостях, де значний вплив мали ліві політичні сили, селяни підтримували ідею ліквідації приватної власності на землю. Там, де активну агітаційну роботу проводили праві партії, селяни були не проти придбати землю у власність за мінімальну ціну.

Загалом, реально захопивши і поділивши землю, вони дуже болісно реагували на відвідини сіл межовими інженерами та землемірами, на складання планів, розподіл землі та збір відповідної статистики, побоюючись, щоб внаслідок цього не втратити те, що мали. Це була цілком адекватна реакція селянства на ситуацію двох попередніх революційних років, коли йому під час чергової зміни влади доводилося платити високу ціну за здобуту землю. Жорстка продовольча політика практично всіх режимів, які змінювалися, побудована на реквізиціях та конфіскаціях товарного хліба й худоби, призвела до скорочення посівних площ, зменшення селянського господарства до розмірів лише самозабезпечення. Це зумовлювало тенденцію до натуралізації сільського господарства, яка ставала економічною основою існування так званих селянських республік, які очолювалися різними отаманами на зразок Н. Махна. Політичною причиною появи таких республік була зневага селянства в тому, що будь-яка влада здатна вирішити земельну проблему в його інтересах, тому воно намагалося таким чином самотужки розв'язати її.

Загалом, слід констатувати, що послідовне проведення аграрної реформи Директорією УНР ускладнювалося безперервними воєнними діями, частими переїздами уряду, браком налагодженого апарату управління на місцях. Водночас необхідно визнати, що урядова земельна політика була серйозною альтернативою більшовицьким гаслам щодо вирішення аграрного питання.

Не зовсім вдалою виявилася й політика Директорії УНР у робочому питанні. З приходом до влади вона не вжила відповідних заходів щодо відновлення діяльності профспілок, закритих гетьманським урядом. Спочатку була чинною заборона на з'їзди, конференції і збори профспілок. Комісари Директорії заборонили відкриття профспілок у багатьох містах України. Наприклад, представники київських робітничих організацій, які порушили питання про відновлення діяльності професійних організацій, були досить вороже зустрінуті в комендатурі м. Києва комендантом Кириєнком⁵⁰.

Така урядова позиція викликала справедливе обурення діячів профспілкового руху України. 15 січня 1919 р. Укрцентпроф опублікував «Звернення до Директорії», де йшлося про необхідність забезпечення «повної

необмеженої свободи коаліції — право громадян об'єднуватись в товариства і спілки, влаштувати в приміщеннях і під відкритим небом збори і демонстрації, причому це право повинно бути забезпечено всім громадянам, в т. ч. і державним службовцям». Увага адміністративних органів зверталася на неприпустимість «будь-яких затримок і перешкод при реєстрації статутів товариств і спілок»⁵¹.

Під тиском діячів українського профспілкового руху Міністерство праці 16 січня 1919 р. відіслало телеграму на місця. У ній, зокрема, зазначалося: «1) коменданти та комісари міст не повинні перешкоджати скликанню загальних зібрань професійних спілок; 2) знестись по цій справі з військовим міністерством для притягнення до відповідальності коменданта Києва». Ці дії уряду дали можливість на певний час поліпшити становище профспілок і зміцнити дисципліну на виробництві.

На початку 1919 р. Міністерство праці Директорії розробило проект закону про фабрично-заводські комітети, що виникли внаслідок закриття ряду промислових підприємств. Готувалися деякі законодавчі акти для поліпшення охорони праці й дотримання 8-годинного робочого дня на промислових підприємствах України. Однак втілити ці задуми не вдалося через стрімке просування більшовицьких військ углиб України і втратою територій. Загалом, з огляду на переважно неукраїнський або значною мірою зрусифікований склад робітничого класу він не став соціальною базою влади Директорії УНР, а навпаки, під впливом агітації більшовиків та лівих українських соціалістичних партій стояв в опозиції щодо неї.

Підсумовуючи, можна зазначити, що прихід до влади Директорії та період її правління супроводжувався рядом трансформацій українського суспільства.

У політичній сфері:

- відновлення УНР, повернення на республікансько-демократичний шлях державотворення (теоретично);
- еволюція влади від парламентаризму Центральної Ради до верховної влади Директорії та отаманщини на місцях;
- отаманщина на місцях — віддзеркалення верховної влади Директорії
- отамани стояли над місцевою владою так само, як і Директорія над всіма іншими гілками влади;
- обмеження політичних і виборчих прав «нетрудових» верств населення.

В економічній сфері:

- скасування приватної власності на землю, її націоналізація та соціалізація;
- натуралізація селянського господарства, самоізоляція села, створення окремих селянських республік;
- обмеження підприємницької ініціативи, запровадження державного контролю на підприємствах.

У соціальній структурі суспільства:

- скорочення чисельності робітничого класу;

— відхід значної частини селянства від безпосереднього зайняття сільським господарством і активна участь у різного роду повстанських селянських загонах;

— поляризація інтелігенції — одна частина переорієнтувалася на більшовицькі гасла, інша — підтримувала національно-державницьку програму Директорії.

У культурній сфері:

— повернення до політики українізації;

— відновлення дії закону Центральної Ради про культурно-національну автономію.

§ 2. Білий рух — як військово-політична альтернатива розвитку «Півдня Росії»

Однією з основних політичних сил, яка взяла участь у боротьбі за владу на території колишньої Російської імперії, був так званий білий рух. Назва «білий» умовна, вона походить від символу «законного» монархічного правопорядку — білого кольору на противагу червоному — символу повсталих мас. Білий рух об'єднував політичні сили від крайньоправих до ліберально поміркованих, які головною своєю метою вбачали боротьбу проти більшовизму та відродження «єдиної неподільної Росії» з дореволюційним політичним устроєм. Його основу становили генералітет і офіцерство царської армії. Білий рух не мав організаційної єдності і протягом революції так і не спромігся об'єднатися навколо однієї постаті. На різних етапах його очолювали окремі яскраві особистості (переважно колишні царські генерали), владі яких підпорядковувалися певні території.

Більшість сучасних істориків вважають, що біла ідея була погано розробленою, а сам рух «становив строкатий конгломерат різних сил, які не тільки не змогли об'єднатися, але й не зуміли виробити скільки-небудь конструктивних мети і завдань»⁵².

На території України спробу втілити в життя ідеї білого руху зробили генерали А. Денікін і П. Врангель. Вони сформували нову специфічну форму влади, яка поєднувала моделі цивільного і військового управління у вигляді військово-диктаторського режиму як одного із різновидів авторитарного режиму. Білий рух знайшов втілення у військових структурах, що докорінно змінили традиційну політичну систему: збройні сили, які раніше були державним інститутом із певними функціями, на Півдні Росії виконували абсолютно самостійну політичну роль. Армія як воєнно-політичне утворення мала забезпечувати цивільне управління, зовнішньополітичне представництво, законність та правопорядок.

Встановлення нових військово-політичних режимів супроводжувалося суттєвими трансформаціями всіх сфер життя українського суспільства.

Першим був А. Денікін, генерал-лейтенант царської армії, після Лютневої революції — начальник штабу верховного головнокомандувача, а згодом

командувач військ Західного та Південно-Західного фронтів. А. Денікін був активним учасником корніловського виступу у серпні 1917 р. За це був заарештований і відправлений спочатку у Бердичівську, а потім у Биховську в'язницю. Після жовтневого перевороту 1917 р. втік з-під арешту і пробрався на Дон, де разом із генералами М. Алексєєвим і Л. Корніловим став одним із творців Добровольчої армії — одного з найбільших білогвардійських з'єднань 1918–1920 рр., головної ударної сили білих на Півдні Росії.

На початку 1919 р. А. Денікін захопив лідерство у білогвардійському русі на Півдні Росії. 8 січня 1919 р. між ним і генералом П. Красновим було підписано угоду, яка поклала початок створення Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР), головнокомандувачем яких став А. Денікін. До їх складу ввійшли Добровольча, Донська, Окрема Туркестанська, Кримсько-Азовська Добровольча, Кавказька (згодом Кубанська) армії, 3-й окремий армійський корпус, війська Північного Кавказу, а також Чорноморський флот. За даними радянського командування ЗСПР мали значні військові сили — 104,5 тис. штиків та 50,9 тис. шабель⁵³ і склалися переважно з офіцерства та козацтва Дону, Кубані та Тереку.

ЗСПР політично, а головне матеріально підтримувалися Антантою. За неповними даними, для їхнього оснащення країни Антанти надіслали 558 гармат, 1,7 млн снарядів, 160 млн патронів, 250 тис. комплектів обмундирування; США направили 100 тис. гвинтівок, 100 танків, 200 тис. шинелей тощо⁵⁴. Маючи такий потужний військовий потенціал, армія А. Денікіна навесні 1919 р. перейшла до активних наступальних дій.

У червні 1919 р. А. Денікін оголосив про своє підпорядкування «верховному правителю» О. Колчаку. Однак це визнання мало суто формальний характер, бо А. Денікін фактично проводив самостійну політику і не припускав втручання у питання планування та проведення операцій. На захопленій його військами території він встановив диктатуру в особі головнокомандувача. Метою диктатури, як він сам зазначав у своїх мемуарах, було повалення більшовиків, відновлення основ «державності та соціального миру», створення «необхідних умов для розбудови землі соборної волею народу»⁵⁵.

На початок липня 1919 р. армія А. Денікіна вийшла на рубіж Царицин, Балашов, Білгород, Катеринослав, Херсон. 3 липня А. Денікін віддав своїм військам «московську директиву», яка ставила перед ЗСПР завдання захоплення Москви і ліквідації більшовицького режиму. Одночасно денікінці продовжували наступ на українські території, намагаючись блокувати наступ армії УНР на Одесу та не допустити захоплення нею Києва. 31 серпня ними був взятий Київ, а протягом осені майже вся територія України опинилася окупованою ЗСПР. Їх переможний наступ тривав до середини жовтня 1919 р. — був захоплений Орел, перед загрозою падіння опинилися Москва і Тула. Однак у грудній половині жовтня 1919 р. радянські війська перехопили ініціативу, перейшли у контрнаступ і почали поступово відвоювати захоплені денікінцями території.

Військові невдачі посилили антиденікінську опозицію, на чолі якої став генерал-лейтенант, барон П. Врангель. Він розпочав політичну боротьбу

проти А. Денікіна в той момент, коли став одним із найпопулярніших в офіцерському середовищі генералів. Головна причина — військові успіхи барона в ролі командувача Кавказької армії. Особливо виріс його авторитет після взяття його армією м. Царицина. Але в майбутньому поході на Москву Кавказькій армії відводилася другорядна роль. Це, як згадує у своїх споминах П. Врангель, зачепило його самолюбство й стимулювало конфронтацію зі своїм головнокомандувачем⁵⁶.

Стратегічні розбіжності виявилися ще влітку, а з осені 1919 р. П. Врангель перейшов до критики політичних рішень головнокомандувача. Ядром правої антиденікінської опозиції була Рада державного об'єднання Росії (РДОР), що згуртувала навколо себе генералітет, державну бюрократію, поміщицьку і фінансову аристократію, велике духовенство.

26 листопада 1919 р., коли фронт відійшов до Харкова, А. Денікін під тиском правих сил призначив П. Врангеля командувачем Добровольчої армії. Очолити сильну армію ЗСПР, основу якої становило кадрове офіцерство, П. Врангель почав відкритий «похід на владу». Його зусилля були спрямовані не тільки на стабілізацію фронту, а й дискредитацію А. Денікіна. Розгорнувши широку агітацію серед командного складу, П. Врангель і його прибічники доводили, що катастрофічне становище — результат нехтування з боку головнокомандувача «принципами воєнного мистецтва» та його невміння «облаштувати тил»⁵⁷.

Водночас, найняті П. Врангелем журналісти та газети роздухували «заслуги» барона, називаючи його єдиним гідним кандидатом на пост головнокомандувача. А. Денікін спочатку доволі довго терпів інтриги П. Врангеля, але потім відсторонив його від командування армією. Ображений барон виїхав до Криму, однак і там не заспокоївся. В боротьбі проти А. Денікіна він намагався використати повстання офіцерів Сімферопольського гарнізону під проводом капітана М. Орлова, яке розпочалося 22 лютого 1920 р. М. Орлов скористався складною обстановкою та, ігноруючи наказ вирушити зі своїм загоном на фронт, підняв у м. Сімферополі заколот. Заарештувавши губернатора й інших представників органів місцевої влади, він оголосив себе начальником гарнізону. Але протримався він у місті всього два дні. Виступ М. Орлова був безперечною авантюрою, але разом із тим — показником настроїв офіцерів.

26 лютого 1920 р. П. Врангель направив А. Денікіну рапорт-памфлет, в якому в образливій формі виступав проти його політики. Документ був розповсюджений серед війська. Розгніваний головнокомандувач на початку березня 1920 р. віддав наказ про виключення П. Врангеля зі служби та залишення ним територіальних меж ЗСПР. На англійському міноносці опальний барон відбув до Константинополя. Однак вигнання було нетривалим і навіть додало П. Врангелю популярності. (Пізніше, вже в еміграції, обидва учасники протистояння визнали, що ця боротьба стала однією із суб'єктивних причин поразки ЗСПР).

Особливістю боротьби А. Денікіна з П. Врангелем стало те, що на початку 1920 р. головнокомандувач ЗСПР уже фактично втратив диктаторські

повноваження. Апарат внутрішнього управління А. Денікіна був у повному розладі. Він пройшов еволюцію від одноосібної диктатури до демократичного уряду.

Послаблення владних повноважень генерала А. Денікіна, а також створення військової ради під головуванням генерала А. Драгомирова стали останнім кроком у зміні головнокомандувача. Не останню роль у цьому відіграла й позиція Антанти, яку А. Денікін вже не влаштував. 2 квітня 1920 р. голова англійської місії генерал Холмен від імені Британського верховного військового командування вручив йому ноту з категоричною пропозицією подати у відставку. Натомість йому та його оточенню обіцяли «гостинний притулок» в Англії. А. Денікін зразу ж написав листа голові військової ради А. Драгомирову, в якому зазначав: «Три года Российской смуты я вел борьбу, отдавая ей все силы и неся власть, как тяжкий крест, ниспосланный судьбой. Бог не благославил успехом войск, мною предводимых... внутренняя связь между вождем и армией прервана. И я не в силах больше нести ее. Предлагаю Военному Совету избрать достойного, которому я передам преемственно власть и командование»⁵⁸.

Того ж дня, 2 квітня, верховний політичний комісар Англії в Константинополі адмірал де Роббек вручив П. Врангелю радіограму генерала Холмена з пропозицією прибути до Криму на засідання військової ради. На англійському судні «Імператор Індії» П. Врангель прибув до Криму.

Відмова А. Денікіна від призначення наступника та вимога про вибір головнокомандувача вищими військовими чинами викликала незадоволення останніх. Подібна практика була неприпустимою для збереження субординації, дисципліни, принципу єдиноначальства. 4 квітня 1920 р. військова нарада запропонувала А. Денікіну видати наказ по армії про призначення своїм наступником генерала П. Врангеля. На письмовому зверненні наради до А. Денікіна барон, роблячи вигляд, що приймає тяжку ношу тільки з обов'язку, написав: «Черная сила в поддержке моих старых соратников, я соглашаюсь принять должность Главнокомандующего»⁵⁹.

Зміна особи головнокомандувача принципово не змінила суті військово-політичного режиму, який і в період А. Денікіна, і в період П. Врангеля мав ряд спільних ознак (відмінним був тільки обсяг території, яка підпорядковувалася: А. Денікін контролював практично всю територію України, а П. Врангель — Крим і частину Таврії).

Головною спільною рисою обох режимів було принципове неприйняття будь-яких державних утворень, що виникли на уламках імперії, будь-яких сепаратистських проявів, у тому числі українського національно-визвольного руху. Створення УНР розглядалося як перешкода на шляху відродження «єдиної і неподільної Росії». А. Денікін і його оточення принципово уникали вживання назви «Україна», підкреслено замінюючи її «Малоросія». У контексті цього показовим документом є «Звернення головнокомандувача до населення Малоросії», опубліковане в серпні 1919 р., коли денікінська армія наближалася до Києва.

У зверненні наголошувалося: «К древнему Киеву, «матери городов русских», приближаются полки в неудержимом стремлении вернуть русскому народу утраченное им единство, то единство, без которого великий русский народ, обеспеченный и раздробленный не в силах был бы отстаивать свою независимость; — то единство, без которого немислима полная и правильная хозяйственная жизнь ...; — то единство, без которого не создалась бы мощная русская речь, в равной доле сотканная вековыми усилиями Киева, Москвы и Петрограда»⁶⁰.

Цей документ яскраво показує, що в розумінні А. Денікіна не існувало ніякого українського народу, а лише «малороссийская ветвь русского народа», С. Петлюра сприймався як «ставленник» німців, який здійснював «свое злое дело создания самостоятельной «Украинской державы» и борьбы против возрождения Единой России»⁶¹.

Задекларовані у зверненні принципи національної політики послідовно реалізовувалися в життя. Відновивши після захоплення білими Києва видання газети «Киевлянин», відомої своїм антиукраїнством, її головний редактор Вас. Шульгин у першому ж номері нагадав читачам слова свого батька, що Південно-Західний край (сурогат назви України) є російським і лише російським. По всій підконтрольній А. Денікіну території України розгорнулося широкомасштабне гоніння української культури, що виявилось в закритті українських газет і журналів, вилученні книжок українською мовою з книгарень. У галузі освіти відновлювалося дореволюційне законодавство, за яким навчальні заклади з «малоросійською мовою навчання» позбавлялися фінансової підтримки держави. Подібні вказівки були дані земствам. Скасувалося викладання українознавчих предметів (історії, географії, літератури, мови) як шкідливих і зайвих. Спеціальним розпорядженням було наказано познімати в усіх установах портрети Т. Шевченка.

Крім українофобства ще однією ознакою режиму стало розпалювання антисемітизму. Білогвардійці інспірували близько 400 єврейських погромів, спрямовуючи лють шовіністично налаштованих маргіналів, люмпенів не лише на заможні верстви єврейства, а й на ремісників, крамарів, дрібних власників. Ідеологічним прикриттям погромів використовувалися звинувачення євреїв у нелояльному ставленні до білих, збройному опорі їхнього наступу та причетності до більшовизму. Прагнення єврейської буржуазії Катеринослава, Києва, Харкова встановити контакти з денікінською владою (для припинення погромів) істотно ситуацію не змінило. Звичайно, погроми не мали жодної політичної чи практичної доцільності для білого режиму, а навпаки, завдали йому прямої шкоди. А. Гольденвейзер із цього приводу зазначав, що вони відштовхнули від білого руху «всі ненаціоналістично-російські елементи населення»⁶².

Цю фразу можна віднести щодо національної політики А. Денікіна загалом. Безумовно, неадекватна політика в українському та єврейському питаннях стала однією з основних причин падіння його режиму.

П. Врангель, замінивши А. Денікіна, розумів хибність його позиції в національному питанні. Тому на словах він заявив про відмову від ідеології

«єдиної і неподільної Росії», обіцяв Дону і Кубані не порушувати автономні права козаків, йшов на контакт з представниками різних українських політичних угруповань, насамперед ліберальних. 26 липня 1920 р. його відвідала делегація від представників українців-військових та українських організацій Криму в складі генералів Янушевського та Чарського, відомого громадського діяча інженера Кірста, Шевченка і Кравченка. Делегація клопоталася про створення у Севастополі українського політичного центру, а також пропонувала, зі свого боку, посередництво та допомогу в організації повстанських селянських загонів у червоному тилу. Для цього передбачалося створити спеціальний штаб. П. Врангель підтримав прохання і пропозиції делегації, але пізніше їх реалізація була заблокована начальником штабу головнокомандувача генералом Шатиловим. Лишилася без наслідків і пропозиція полковника О. Сахна-Устимовича про відродження на Півдні України козацького руху, який би спирався на старі запорозькі традиції і використав повстанський потенціал українського селянства.

Показовим є й доля підготованого генералом Я. Слащовим спеціального проекту заходів щодо розв'язання українського питання. Я. Слащов, який з власного досвіду чудово знав українську ситуацію осені 1919 р., доводив потребу розв'язання українського питання, мотивуючи стратегічними міркуваннями. У проекті передбачалося: офіційне одностороннє визнання головним командуванням прав України на автономію у Російській Федерації; утворення Української народної громади — як громадсько-політичного виразника української суспільної думки; скликання в Криму Українського з'їзду, який би виробив програму Української народної громади; утворення при головнокомандувачі ради з українських справ з дорадчими функціями, але широким спектром дії; створення на території України української іррегулярної армії, а також органів для об'єднання та організації повстанських загонів. Після зайняття Півдня України Я. Слащов пропонував П. Врангелю підписати з представниками України договір, підготовлений Радою з українських справ та Українською народною громадою⁶³.

Проект не містив положення про незалежність України, але після ознайомлення з ним, П. Врангель відповів, що нічого не маючи принципово проти поданого проекту, він «внаслідок відомих політичних міркувань остаточної відповіді в дану хвилину дати не може»⁶⁴. Проект так і не був здійснений, водночас не мали найменших практичних наслідків і переговори, які вела в Криму делегація Директорії УНР.

Наведені факти є свідченням того, що попри все розуміння необхідності зміни курсу національної політики, П. Врангелю та його оточенню так і не вдалося подолати власну психологію, в якій російська ідея була міцно вкорінена. Опосередкованим підтвердженням цього є й певні дії П. Врангеля. Так, ставши на чолі ЗСПР, він одразу ж перейменував їх на Російську («Русскую») армію. Розпочавши на початку червня 1920 р. операцію щодо виходу з Криму, головнокомандувач видав і опублікував два накази-звернення до населення, в яких використовував вирази «русские люди», «русский народ». Саме так П. Врангель сприймав населення України. Таким чином,

казати про принципову зміну національної політики, мабуть, не варто, слід констатувати, що за П. Врангеля відбулося лише її певне пом'якшення.

Спадкоємність обох режимів прослідковується й у формі організації влади.

Оформлення центральної влади відбувалося протягом тривалого часу, поетапно. Схему територіально-адміністративного поділу встановлювало «Тимчасове положення про цивільне управління в місцевостях, які знаходяться під верховним управлінням головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії», видане А. Денікіним. Відповідно до цього документа на території України було утворено Київську, Харківську, Новоросійську області, на чолі яких стояли «головноначальствуючі» — щось на кшталт генерал-губернаторів з диктаторськими повноваженнями. Під час зайняття певних територій військами Добровольчої армії, в них цивільне управління здійснювалося командирами військових корпусів та їх заступниками — начальниками цивільної частини, які за своїми правами прирівнювалися до губернатора. Вони, а також начальники повітів і волостей підпорядковувалися «головноначальствуючим».

Органи державного управління, що створювалися в різний час, не мали реальної влади і були слухняним знаряддям у руках головнокомандувача. Вищим органом цивільного управління була Особлива нарада при верховному керівникові (ідейним натхненником якої був В. Шульгин). Вона була створена наприкінці серпня 1918 р. наказом командувача Добровольчої армії генерала М. Алексеєва. Головою Особливої наради став генерал М. Алексеєв, а його заступником — А. Денікін. Володіючи формально законодавчими, дипломатичними й адміністративними функціями, нарада на практиці трансформувалася в дорадчий орган при головнокомандувачі ЗСПР. Згідно з тимчасовим положенням, затвердженим 4 жовтня 1918 р., вся повнота військової та цивільної влади на території, контрольованій Добровольчою армією, була зосереджена в руках головнокомандувача⁶⁵.

Спочатку Особлива нарада функціонувала відповідно до затвердженого 18 серпня 1918 р. генералом М. Алексеєвим положення. Тільки 2 лютого 1919 р. було затверджено та надруковано «Положення про Особливу нараду при головнокомандувачі ЗСПР», в основі якого, за свідченням А. Денікіна, лежало поєднання кола діяльності Ради міністрів і старої Державної ради. Сам А. Денікін визнавав, що поєднання законодавчих і урядових функцій в особі Особливої наради відповідало духу диктатури⁶⁶. Її склад повністю залежав від волі головнокомандувача, який особисто добирав і призначав її членів. Автором положення був відомий діяч партії кадетів К. Соколов. До складу Особливої наради входили чотиринадцять управлінь (військове, морське, внутрішніх справ, землеробства, закордонних справ, сповідань, народної освіти, продовольства, торгівлі й промисловості), два відділи — законів і пропаганди, а також канцелярія. Ухвали Особливої наради мали силу закону лише після затвердження їх головнокомандувачем. Як наслідок, управлінська машина функціонувала досить повільно та малоефективно.

Наприкінці 1919 р. конфлікт із козацькими урядами, незадовільна робота виконавчих органів, політичні інтриги, військові поразки призвели до реорганізації управління. Наказом А. Денікіна від 16 грудня скасовувалася Особлива нарада та формувалася уряд при головнокомандувачеві у складі голови й керівників семи управлінь (військово-морського, внутрішніх справ, фінансів, сполучень, постачання, торгівлі й промисловості, юстиції)⁶⁷. У березні 1920 р. за умов наступу Червоної армії після поразки білогвардійських військ під м. Новоросійськом та їх евакуації до Криму, цей державний орган був замінений на «Південноросійський уряд». Останній ухвалив Декларацію, положення якої поєднували монархічні та демократичні ідеї, по суті, копіювали «Основні закони Російської імперії» (1906 р.). Суть проведеної реорганізації полягала у відмові від великодержавних і монархічних цілей з метою домогтися союзу з будь-якими антирадянськими силами заради продовження боротьби з більшовизмом. Однак «Південноросійський уряд» проіснував недовго і фактично не здійснив жодного зі своїх програмних положень.

Зміна особи головнокомандувача не змінила суті політичного режиму — йому належала вся повнота влади: військової та цивільної. Формування системи управління було започатковано підписанням П. Врангелем у середині квітня наказу головнокомандувача № 2925, де були сформульовані основні діяльності, форми владних структур Півдня Росії. Створювалася Рада при головнокомандувачеві — дорадчий орган. У червні 1920 р. П. Врангель призначив своїм помічником, тобто прем'єр-міністром уряду, 63-річного А. Кривошейна, найближчого сподвижника П. Столипіна у проведенні аграрної реформи. У Раді, крім А. Кривошейна, провідну роль відігравав начальник управління закордонних відносин — П. Струве, який багато в чому визначав зовнішню політику уряду.

Диктаторські повноваження, якими був наділений головнокомандувач, він реалізовував на практиці: на затвердження до генерала надходили проекти наказів, ухвали, декларації уряду, безліч різноманітних циркулярів і рішення питань приватного характеру.

Діяльність уряду П. Врангеля вирізнялася конструктивним, діловим характером, спрямованим на потреби армії і тилу. Із квітня по листопад 1920 р. відбулося 54 засідання Ради, головували на яких П. Врангель та А. Кривошейн, запрошувалися за необхідності промисловці, банкіри, відповідальні цивільні та духовні особи, воєначальники. Достатньо показовим є перше засідання Ради 14 квітня 1920 р., на якому П. Врангель виступив із загальною доповіддю про міжнародне, політичне й внутрішньоекономічне становище Криму.

Надалі вся діяльність Ради зводилася до розгляду фінансових і господарських питань. На обговорення Ради виносилися питання створення запасів продовольства, спорядження, снарядів; переведення до Криму всіх боєздатних військових одиниць; улаштування тилу (здешевлення предметів першої необхідності, збільшення запасів муки)⁶⁸.

Таким чином, спільними рисами функціонування центральних органів управління при політичних режимах А. Денікіна й П. Врангеля були

відсутність поділу влади (зосередження законодавчих і виконавчих функцій); втрата ними реальних важелів впливу та поступове перетворення їх у дорадчі органи при головнокомандувачі. Ще на початку липня 1919 р. уряд А. Денікіна ухвалив «Правила про видання обов'язкових постанов», згідно з якими вся законодавча діяльність зосереджувалася в руках головнокомандувача ЗСПР, а право видавати розпорядження, приймати постанови в обсязі урядування на основі законів надавалося губернаторові, міністерствам, органам міського й земського самоврядування. Дія «Правил» була підтверджена також і урядом П. Врангеля, який керувався основними положеннями цієї постанови в практичній роботі.

Організацію державної влади військово-адміністративного управління генералів А. Денікіна і П. Врангеля доповнювали органи місцевого самоврядування. Загальні принципи місцевої влади були окреслені у законодавчих актах, затверджених головнокомандувачем ЗСПР 4 березня 1919 р. «Правилах про спрощене, за виняткових обставинах воєнного часу, управління губерньським і повітовим земським господарством» і «Тимчасовому положенні про губерньську й повітову земську установи». Аналогічні закони, що стосувалися управління містами, були затверджені 6 березня 1919 р. Порівняно із законодавством Тимчасового уряду (закони від 15 квітня, 9 липня, Тимчасове положення про міліцію від 17 квітня 1917 р.), коло повноважень органів місцевого самоврядування зазнало лише однієї істотної зміни — з їх компетенції були вилучені функції управління місцевою міліцією. Згідно з правовими актами надалі до виборів нових дум і земських зборів їхні обов'язки покладалася на управи колишнього складу, обрані у 1917 р.

21 червня 1919 р. генерал А. Денікін надіслав телеграму губернаторові Таврійської губернії, в якій була викладена вимога провести вибори волосних і сільських посадових осіб. Губернатор, у свою чергу, спеціальним циркуляром запросив інформацію про кількісний і якісний склад міських управ, що реально існували на 22 червня 1919 р. Циркуляром були припинені повноваження міських дум, а їхні функції передані міським управам у складі, обраному в червні 1917 р. При чому адміністрація діставала право як усувати від посади тих осіб, діяльність яких визнавалася нелояльною стосовно Добровольчої армії, так і формувати управи шляхом призначення членів, що підтримували новий військово-політичний режим. Цим же документом скасовувалася діяльність земських зборів, а їхні обов'язки покладалася на повітові земські управи⁶⁹.

9 березня 1919 р. головнокомандувач затвердив «Тимчасове положення про вибори міських гласних». За ним віковий ценз виборців становив 25 років. Вони повинні були мати російське громадянство, проживати у місті не менше двох років. Для тих, хто мав власність у межах міста або нерухомість, промислові підприємства, право участі у виборах надавалося без врахування терміну проживання в цьому місті. У виборах не мали права брати участь військовослужбовці армії та флоту; монахи; недієздатні громадяни, що знаходилися під опікою; у межах губернії вищі посадові особи адміністративної влади губернії, міської влади, повіту, їхні заступники та

помічники; особи, що перебували на службі в державній охороні; чини прокурорського нагляду; судді та члени адміністративного відділення окружного суду. Водночас виборче право надавалося особам, засудженим за статтями, не пов'язаними із здійсненням особливо тяжких злочинів.

Вибори були таємними. У приміщенні, де відбувалося голосування, заборонялася агітація за кандидатів у гласні⁷⁰.

9 березня 1919 р. головнокомандувачем А. Денікіним було введено в дію «Правила про спрощене, за виняткових обставинах воєнного часу, управління міським господарством». Відповідно до цих правил всі обов'язки, що виконували міські думи й земські збори, були покладені на управи у складі обраних за постановою Тимчасового уряду 9 червня 1917 р., а в Криму — на управи, обрані на основі закону Крайового уряду. У разі вибуття або звільнення голів та членів міських управ їх посади заміщувалися через призначення.

А. Денікін та його уряд уважно контролювали хід підготовки до виборів органів міського самоврядування. Особливо зверталася увага на партійний склад кандидатів. Так, у телеграмі начальника управління внутрішніх справ на адресу Таврійського губернатора М. Татищева зазначалося, «що у вересні (8, 15, 25) повинні відбутися вибори гласних до міських дум міст довірених вам губернії. Дуже важливо, щоб вибори дали склад гласних, сприятливий Добровольчій армії». Чинний закон давав змогу «забезпечити інтереси державно настроєних груп населення, а також використати закон для проведення в гласні осіб, бажаних з точки зору уряду та ідеї об'єднання Росії»⁷¹.

Позиція центральної влади призвела до того, що місцеві органи самоврядування, міські думи та земські збори, що служили тривалий час трибунами політичних партій, поступово остаточно набувають функцій органів господарського управління. Спроби якимось чином вплинути на політичні рішення дедалі частіше стикалися з опором військового командування⁷².

Аналіз результатів місцевих виборів дає змогу виділити ряд тенденцій: низька активність громадян (в окремих містах у виборах брало участь тільки від 10 до 20 % виборців⁷³); помітне зниження популярності соціалістичних партій; зменшення інтересу населення до партій, партійних гасел, закликів, платформ (авторитет мали надпартійні або позапартійні угруповання й об'єднання); повернення на політичну арену сил, які раніше зазвичай називали правішими за кадетів (саме до них належали безпартійні групи «домовласників» і «ділові», які перемогли на виборах в окремих містах). Загалом склад обраних місцевих органів самоврядування задовольняв А. Денікіна та його оточення.

Значно складнішою виявилася ситуація з волосними земствами. Ідея створення останніх належала ще П. Столипіну. Він намагався через них зруйнувати стару систему станового селянського самоврядування. Після його смерті ця ініціатива не була реалізована далі обговорення в Державній думі. Тимчасовий уряд 21 травня 1917 р. заснував волосні земства, обрані на три роки на основі загального виборчого права. Але всі створені органи місцевого самоврядування були зруйновані більшовиками до весни 1918 р., а їхні функції передані радам.

30 серпня 1919 р. А. Денікін затвердив «Тимчасове положення про волосні дільничі земські установи». Однак цей закон не був реалізований. А. Денікін побоювався, що проведення виборів активізує діяльність революційних елементів, а населення обере до земських установ громадян опозиційно налаштованих до його режиму. Крім того, його здійснення було пов'язане з необхідністю ухвалення закону про вибори, що передбачалося прийняти тільки після відносної стабілізації становища в тилу.

П. Врангель прийняв рішення про початок кардинальних перетворень саме із закону про землю і волосні земства. На початку липня 1920 р. завершила свою роботу комісія з розгляду законопроекту про волосне земство, що працювала під головуванням начальника цивільного керування С. Тверського. 15 липня 1920 р. наказом № 94 щодо цивільного управління й на підставі «Тимчасового положення про волосні земські установи» за підписом генерала П. Врангеля були відновлені волосні земства, скасовані А. Денікіним. Повноваженню волосних земств підлягали справи місцевого громадського господарства в межах волості, що належали до компетенції повітових земств, і справи, що були компетенцією волосного управління й волосного старшини. Структурно волосне земство включало волосні земські збори й волосну земську управу. Волосні земські збори склалися з гласних, що обиралися на один рік. Положення визначало, що один гласний припадає на виборчі сільські збори, що мають не менше двохсот виборців. Кількість гласних у волості визначалося межею «не менше двадцяти й не більше сорока осіб».

Виборче право не було загальним. Вибори волосних земських гласних повинні були проводитися на сільських публічних зборах, право участі в яких визначалося віковим цензом (25) і певними умовами. Право участі у зборах одержували: домогосподарки, що мали земельну власність, у тому числі жінки; землевласники, що мали володіння в межах волості; настоятелі місцевих церков, але одному представникові від парафіяльних товариств усіх сповідань, якщо вони володіли землею в межах волості; особи, що користувалися землею на правах оренди (з цензом осілості в 3 роки), у тому числі й для використання землі під торгово-промислове або фабрично-заводське підприємство; представники державних і громадських установ, торгових і промислових товариств (по одному від кожного), якщо вони володіли у межах волості нерухомою власністю. У виборах не могли брати участі дезертири та особи, що ухилялися від військової служби; особи, визначені в установленому порядку божевільними або глухоніми; особи, що мали судимість, яка позбавляла або обмежувала права стану; особи, що знаходилися під слідством чи судом.

До компетенції волосних земських зборів належало: завідування майном волосного земства; грошовими й натуральними земськими повинностями; забезпечення постачання військ і населення продовольством і фуражем; вирішення питань землекористування; піклування про народну освіту, охорону здоров'я; турбота про санітарний і епідеміологічний стан волості; підтримка та розвиток місцевих шляхів; благоустрій селищ; застосування протипожежних заходів тощо⁷⁴.

Наведений вище порядок виборів забезпечував переважно селянський склад волосних земських зборів. Голова волосної управи виконував обов'язки волосного старшини і підпорядковувався повітовому начальнику. Це і забезпечувало збереження бюрократичного контролю над земськими установами.

У вересні 1920 р. положення про волосне земство було доповнено положенням про земство повітове. 20 вересня були обнародовані «Тимчасове положення про повітові земські установи», «Правила про порядок введення в дію тимчасового положення про повітові земські установи» й наказ № 150 із цивільного управління, що сповіщав населення про відновлення повітового земства. В цей же день було створено перше волосне земство — Донузлавське. До кінця врангелівського правління їх було вже 68.

Повітові земські збори формувалися з гласних, які обиралися волосними земськими зборами і міськими думами міст, що входили в повіт, а також по одному представникові від кожної волосної управи, міських голів міст, що не мали власного самоврядування, представників від православного духовництва й інших конфесій, що знаходилися на території повіту, й у деяких випадках — представника від керівництва сільськогосподарських організацій.

Повітові земства, як і волосні, обирали управу та її голову, завідували майном, земськими кредитними установами, грошовими справами повітового земства; піклувалися про народну освіту, охорону здоров'я, забезпечення населення продовольством та іншими предметами першої необхідності; сприяли розвитку місцевого землеробства, промисловості й торгівлі, проводили природоохоронні заходи, організували водопостачання та меліорацію, займалися місцевою статистикою, будівництвом місцевих шляхів сполучення, поштовим, телеграфним і телефонним зв'язком, надавали юридичну допомогу населенню. Місцева охорона й державна варта залишалися поза компетенцією повітового земського управління.

Повітові земські збори мали право висловити губернаторові свої міркування про подальшу долю губернського земства. У «Положенні» зазначалося: «Якщо повіти визнають необхідним, губернська організація буде збережена, але вже як добровільний сполучник земств, у противному випадку вона може бути замінена обласною земською організацією або зовсім знищена»⁷⁵. Фактично це був курс на усунення земської опозиції.

Один із активних учасників подій, В. Оболенський (голова губернської земської управи, член земельної комісії), так прокоментував волосну реформу П. Врангеля: «Вся сільська інтелігенція — учителі, лікарі, фельдшери ... втрачали право участі у волосних земствах. Фактично це було скасування старого земства, що існувало за рахунок «цензової» або «демократичної» інтелігенції, що мало свої традиції. Створювалося нове селянське самоврядування з переважним впливом волосних старшин, підпорядкованих адміністрації»⁷⁶. Внаслідок цього народжувалася вертикаль: бюрократія — селянство, що немає проміжних щаблів.

Набагато повільніше йшла розробка положення про міське самоврядування. За П. Врангеля вибори до міських дум так і не були проведені.

Не останню роль у цьому мали результати виборів до міських дум, проведені восени 1919 р. на підставі виборчого закону від 6 березня 1919 р. Тоді практично повсюдно на виборах перемогли сили, за визначенням А. Денікіна, «національно-демократичні», тобто ті, які підтримували курс головного командування. Загалом П. Врангеля влаштував склад наявних міських дум, і він побоювався, що нові вибори можуть привести до влади сили, опозиційні його політиці.

Таким чином, аналіз політики А. Денікіна та П. Врангеля щодо земств показує, що проведені ними заходи не ставили за мету розширення повноважень органів самоврядування, а скоріше повинні були перетворити земства на одну з ланок бюрократичної державної машини, а виборчі закони мали забезпечити їхній відповідний склад, який забезпечував би опору режимів на місцях.

Установлення на території України військово-політичних режимів А. Денікіна і П. Врангеля супроводжувалося й трансформаціями соціально-економічної сфери.

Одним з основних завдань урядів білих генералів була необхідність вирішення гострих соціальних проблем, насамперед аграрної. Газета «Вечерние огни» з цього приводу наголошувала: «У країні, де 90 % населення сидить на землі та годується з неї, — земельне питання набуває величезного значення... За сучасних умов земельне питання для нової влади є трагічно величезним. Від того як воно буде вирішено, залежатиме доля Росії ... Задоволення потреб селян у землі — це не лише запорука перемог Добровольчої армії, це — гарантія припинення революційних експериментів»⁷⁷.

Ознайомлення з мемуарами А. Денікіна та П. Врангеля дає підстави стверджувати, що обидва правителя «Півдня Росії» цілком усвідомлювали це, а тому проведення земельної реформи вважали одним із першочергових завдань власних урядів.

За наполяганням А. Денікіна розробкою основних напрямів аграрної політики займалася Особлива нарада. Серед її членів не було єдності, тому обговорення цього питання проходило в надзвичайно гострих дебатах. Нарешті, 20 березня 1920 р. було видано узгоджену декларацію, де окреслювалися мета й шляхи проведення земельної реформи. В документі передбачалося проведення таких заходів: зміцнення дрібних і середніх селянських господарств шляхом додаткового наділення їх землею, відчуженою від державного та поміщицького землеволодіння; закріплення за новими власниками землі у приватну власність; кредитування індивідуальних селянських господарств; закупівля державою для них необхідного насінневого фонду, реманенту. Для кожного регіону визначався розмір наділу, що залишався у власності колишніх господарів, а також порядок переходу за плату надлишків до мало- та безземельних селян. В основі наділення селян землею лежали принципи відчуження та придбання за гроші. Не підлягали відчуженню козачі та надільні землі, а також угіддя високопродуктивних сільськогосподарських підприємств⁷⁸.

Подальше опрацювання головних положень декларації покладалося на земельну комісію. Комісія мала вирішити такі принципові проблеми.

Насамперед, час проведення аграрної реформи — проводити її негайно і рішуче чи обмежитися напівзаходами, тільки підготувавши ґрунт для її реалізації. Іншим важливим питанням був розмір землі, яка мала залишитися при відчуженні за колишніми власниками. А. Денікін стояв на позиції необхідності термінової розробки земельного законодавства з максимальним обмеженням великого поміщицького та казенного землеволодіння.

Сучасний дослідник аграрного законодавства білогвардійських урядів С. Корновенко виділяє два умовних етапи в діяльності земельної комісії періоду А. Денікіна. Перший — робота комісії під головуванням В. Колокольцева, другий — діяльність комісії О. Билимовича — В. Челищева⁷⁹.

На чолі першої комісії стояв В. Колокольцев, колишній міністр земельної справи в уряді П. Скоропадського, ставленик правих політичних сил. За свідченням А. Денікіна, в комісії зразу окреслилося три течії: ліві, які прагнули ліквідувати поміщицьке землеволодіння; праві, що відстоювали інтереси класу поміщиків і намагалися відтягнути час; центр, представники якого шукали компроміс і хотіли стихійні процеси повернути в русло державних інтересів. Голова комісії належав до другої течії⁸⁰.

На початку липня 1919 р. комісія В. Колокольцева завершила свою роботу, розробивши «Земельне положення». Згідно із цим документом за поміщиками зберігалася від 300 до 500 дес. землі, з урахуванням регіональних особливостей. Надлишки підлягали відчуженню та продажу селянам. Однак першість у придбанні цих угідь належала не селянам, а культурним і заводським господарствам. Відчуженню не підлягали землі міст, земств, церков, монастирів, наукових і освітніх товариств. На звільнених ЗСПР українських територіях у першу чергу в права власності вступали казна, банки, міста, церкви, монастирі, колишні власники, натомість селяни могли купити відчужені землі тільки через три роки після припинення громадянської війни⁸¹.

Таким чином, запропонований комісією проект земельної реформи фактично передбачав збереження великого поміщицького й державного землеволодіння, відбивав інтереси правих політичних сил і абсолютно не враховував настроїв і бажань селянства. Крім того, документ суперечив і позиції самого А. Денікіна, тому головнокомандувач відхилив його. Він характеризував його як «акт відчайдушної самооборони класу»⁸².

Показовим є те, що невідповідність проекту життєвим реаліям розуміли не тільки ліві та центристські сили, а й певна частина правих. Так, рада Державного об'єднання відреагувала листом А. Кривошеїна та постановою, де підкреслювалося: «Намечаемое законопроектom огульное принудительное перераспределение владения возбуждает серьезное опасение в том, что проведение его в жизнь породит тяжелые производственные последствия для государства и экономическое бессилие его»⁸³.

Голова земельної комісії пішов у відставку, яку А. Денікін прийняв, результати роботи комісії були анульовані. Після цього була створена друга комісія, на чолі якої стали О. Билимович (начальник управління землеробства) та В. Челищев (начальник управління юстиції). На початку листопада

1919 р. комісія завершила розробку оновленого «Земельного положення». Згідно з документом підконтрольні ЗСПР українські території поділялися на п'ять категорій за принципом густонаселеності та землезабезпеченості. Для кожної з них визначалася норма землі, що залишалася за колишніми власниками (від 150 до 400 дес.). Угоди між колишніми та новими землевласниками укладалися на добровільній основі упродовж двох років. Примусове відчуження землі розпочиналося лише після цього терміну. Усі землі, що відчужувалися, надходили до державного земельного фонду, а потім мали розпродаватися тим, хто займався сільськогосподарською працею, насамперед місцевим селянам. Розмір придбанної ділянки встановлювався від 9 до 45 дес.⁸⁴. Для відшкодування заподіяних поміщикам збитків держава випускала білети довгострокової закордонної позички, забезпечені золотом та валютою.

Безумовно, новий варіант «Земельного положення» в порівнянні з попереднім більше відповідав інтересам селянства, а з позиції голої теорії можна погодитися з думкою А. Денікіна, що він продовжував започатковані П. Столипіним тенденції обмеження поміщицького землеволодіння та підтримки економічно потужних одноосібних селянських господарств. Однак, з позиції реального життя, він не міг внести спокій в розбурхане революцією українське село.

Протягом усього часу існування денікінського режиму йому так і не вдалося знайти порозуміння із селянством України, незважаючи на анулювання політики «воєнного комунізму» та постійні обіцянки проведення аграрної реформи. Селянство в основному своєму загалі не довіряло білим, ототожнюючи їхню владу з реставрацією старої політичної та соціально-економічної системи, з відновленням прав поміщиків. Такі настрої значною мірою формувалися внаслідок політики поміщиків. Останні до впровадження положень земельного законодавства з допомогою каральних загонів повертали собі земельні ділянки, конфісковані будівлі, худобу, реманент. Згідно із законом про врожай 1919 р. селяни мали віддавати 1/3 зібраного збіжжя поміщикам і орендарям, а також по 5 пудів зерна з кожної десятини здавати на потреби денікінської армії. Будь-яка затримка поставок сільськогосподарської продукції або спротив владі викликали репресивні заходи з боку військових команд.

Як результат, у тилу зайнятих ЗСПР територій швидко розростався широкий селянський повстанський рух. Лише декілька повстанських отаманів, які відзначилися боротьбою з більшовиками, пішли на службу до А. Денікіна, переважна ж більшість повстанських загонів виступила проти білих. Серед повстанських підрозділів, що активно діяли у тилу білих, варто назвати загони отамана Зеленого, який восени 1919 р. загинув в одному з боїв проти денікінців. Визначальну роль у розгромі денікінського тилу відіграла Революційна повстанська армія України (махновці).

Широку повстанську діяльність проводили ліві партії. Особливою активністю відзначалися боротьбисти — на всій території України була розгорнута система партійних емісарів, які керували процесом створення

повстанських загонів. Траплялися випадки, коли повстанці власними силами звільняли від білих цілі повіти на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині⁸⁵. Для керівництва повстанським рухом створювали власні органи й більшовики. Так, на початку липня 1919 р. утворилися Зафронтове бюро ЦК КП(б)У на чолі з С. Косіором, Реввійськрада та Головний штаб повстанських радянських військ Лівобережної України на чолі з Г. Колосом⁸⁶. Селянські партизанські загони очолювали також представники українських і російських есерів та анархістів. Загалом денікінський режим в особі селянського руху мав фактично другий фронт, який відтягував значні військові сили.

Звичайно, видання в листопаді 1919 р. «Земельного положення» не могло змінити ситуацію — уряд ЗСПР фатально запізнився з розробкою даного законопроекту, що збіглося з початком кінця денікінського режиму.

Як свого часу А. Денікін, П. Врангель також надавав великого значення вирішенню аграрного питання. Газета «Южное слово» надрукувало його слова, що спокій в країні стане можливим лише тоді, коли селянство отримає землю⁸⁷. 11 квітня 1920 р. за наказом головнокомандувача була створена комісія для розробки земельної реформи. У розробці основ врангелівської аграрної політики умовно виділяють три етапи: 1) робота Ялтинської комісії; 2) діяльність Сімферопольської комісії; 3) напрацювання комісії третього скликання⁸⁸.

Головою Ялтинської комісії став Г. Глинка — колишній товариш міністра землеробства. За соціальним складом комісія складалася переважно з великих землевласників, які дотримувалися правих поглядів на шляхи аграрної реформи. З огляду на це, у постанові комісії відхилився принцип відчуження надлишків казенного та поміщицького землеволодіння, а сутність реформи обмежувалася сприянням селянам у придбанні землі у великих землевласників. П. Врангель відхилив ці рішення. Г. Глинці було наказано створити нову комісію, включивши до її складу представників селянства.

Нова комісія працювала 21–25, 27 квітня 1920 р. у Сімферополі. Незважаючи на оновленість складу, єдності серед членів комісії не було. Під час її роботи оформилося дві групи, представники яких стояли на діаметрально протилежних позиціях. Перша група, на чолі якої стояв В. Налбандов (кримський землевласник, принциповий прихильник великого землеволодіння), вважала за доцільне лише проголошення реформи з відстрочкою її реалізації. Друга — В. Оболенський, К. Зайцев — виступала за негайне закріплення за селянами орендованих і самозахоплених земель⁸⁹. Рішення, ухвалені цією комісією, за своїм змістом нагадували проект В. Колокольцева, тому не були затверджені П. Врангелем.

Склад земельної комісії був змінений втретє — до неї ввійшли В. Оболенський, представники селянського союзу, трудовиків. У результаті комісія розробила проект діаметрально протилежний за змістом попереднім.

25 травня 1920 р. були опубліковані підписані П. Врангелем проект «Закону про землю» разом із іншими документами, які регламентували роботу

земельних установ. Відповідно до цих документів казенні та приватновласницькі землі відчужувалися, однак за колишніми землевласниками зберігалися угіддя, розміри яких, залежно від регіональних особливостей, визначалися місцевими земельними установами, до складу яких входили селяни. Уряд лише затверджував їх рішення.

Не підлягали відчуженню 1) угіддя, придбані через Селянський поземельний банк, які не перевищували встановленої норми; 2) відруби та ділянки, відведені під хутори; 3) церковно-приходські наділи, садибні та висококультурні угіддя; 4) землі сільськогосподарських дослідних і навчальних закладів; 5) володіння, що не перевищували визначених розмірів. Землі, які відчужувалися, закріплювалися за тими селянами, що їх обробляли на час виходу закону. Розміри цих угідь визначалися місцевими земельними закладами, але не могли бути меншими за норми, установлені Селянським банком. Такий розподіл закріплювався актом, який визнавав беззаперечне володіння. На його основі видавалися документи, що остаточно закріплювали право за новими власниками після виплати всієї вартості державі. Землі, хоч і без негайного розмежування, передавалися в довічну, спадкову власність за викуп задля того, щоб вони дісталися економічно міцним господарям, здатним її обробляти.

Оплата за отримані угіддя вносилися новими власниками натурою — хлібом, який щороку здавався б у державний фонд (із кожної десятини п'ята частина від середньостатистичного врожаю жита чи пшениці). Бажаючі могли сплачувати грошима за ринковою вартістю хліба на момент оплати. За підрахунками, нові власники сплачували б меншу суму, ніж за оренду, і за 25 років ставали власниками. Гроші, які надходили до бюджету від селян за землю, витрачалися на компенсацію попереднім власникам. У розпорядження уряду або волосних земельних установ переходили радгоспи й комуні, уцілілі за більшовиків промислові та державного значення господарства. Від них відчужувалися орендовані ними землі⁹⁰.

Аналіз аграрного законодавства П. Врангеля свідчить, що воно більшою мірою відповідало інтересам селянства. Однак його реалізація виявилася надто складною. Насамперед, шалений опір проведенню реформи чинили поміщики, агітуючи проти закону, вживаючи заходів щодо його саботування, зганяючи орендарів зі своїх земель тощо. Водночас і селянство не поспішало викуповувати поміщицькі землі. Зважаючи на громадянську війну, воно очікувало результатів військових дій, не дуже вірячи у тривалість врангелівського режиму. До кінця реформа була проведена тільки в маєтку Акманай Філібера-Шатілова Мелітопольського повіту, де 22 селянина одержали у власність орендну землю⁹¹.

Втім не було й серйозних протестів проти реформи. Загалом, заради справедливості варто зазначити, що в тилу П. Врангеля не спалахувало таких селянських повстань, як свого часу в тилу А. Денікіна. Разом із тим, селяни не поповнювали масово білу армію, як того прагнув головнокомандувач. Стереотипи сприйняття селянством білих уже сформувалися і П. Врангелю вдалося їх лише похитнути, але не розбити.

Таким чином, попри всі намагання розв'язати аграрну проблему в країні, білогвардійським урядам це зробити не вдалося. Селянство в основному своєму загалі не довіряла цим заходам і або чинило опір, як за часів А. Денікіна, або залишалося нейтральним, як у період П. Врангеля.

Поряд із спробою вирішення земельного питання уряди намагалися врегулювати й робітниче питання. Ці процеси розпочалися за правління А. Денікіна. У березні 1919 р. він надіслав до Особливої наради розпорядження щодо необхідності розпочати розробку робітничого законодавства. В основу мали лягти такі положення: 1) повернення законних прав власникам підприємств і разом із тим забезпечення робітничому класу захисту його професійних інтересів; 2) встановлення державного контролю за виробництвом в інтересах народного господарства; 3) підвищення всіма засобами продуктивності праці; 4) встановлення 8-годинного робочого дня; 5) примирення інтересів роботодавців і робітників і неупереджене вирішення спорів між ними (промислові суди, замирюючі камери); 6) подальший розвиток страхування робітників; 7) організаційне представництво робітників у зв'язку з розвитком професійних товариств і союзів; 8) охорона праці трудящих, поліпшення житлових умов; 9) всебічне сприяння відбудові підприємств і створення нових з метою ліквідації безробіття⁹².

Для реалізації цих задумів А. Денікіна була створена робоча комісія на чолі з М. Федоровим. Однак, як і у випадку з аграрним питанням, рішення комісії не відповідали висловленим побажанням головнокомандувача. В ухваленій нею декларації відновлювався 12-годинний робочий день, капіталісти отримали право самостійно регулювати зарплатню, заборонялися страйки, обмежувалася діяльність профспілок.

Неоднозначною була політика щодо профспілок. Ті профспілки, що активно відстоювали інтереси робітників і виступали проти наявного політичного режиму, закривалися. Однак паралельно влада сприяла оформленню нових, які лояльно ставилися до неї та стримували робітників від радикальних методів економічної боротьби. Насамперед такою підтримкою уряду користувалося Бюро профспілок Півдня Росії («Югпроф»), керівництво якого складалося переважно з представників меншовиків і російських есерів.

У серпні–вересні 1919 р. інженер К. Кірта разом із однодумцями створив організаційний комітет для об'єднання всіх професійних спілок Києва. Уряд підтримав цю акцію, маючи на увазі не об'єднання, а фактичний розкол профспілкового руху, його деполітизацію. Задум нагадував друге видання «зубатовщини». Програма організації мала виразне економічне спрямування, кінцевою метою якої було повне відвернення робітників від активної політичної боротьби. Програма проголошувала збереження й недоторканність приватної власності, утримання робітників від страйків, сприяння повній свободі торгівлі тощо. Основними формами роботи серед робітників вважалося — збирання загальних робітничих зборів, проведення активів, виступи на підприємствах. З ініціативи комітету в жовтні була створена військова організація, так звана робітничо-офіцерська рота, яка часом виконувала й поліцейські функції.

Робітничі маси неоднозначно сприйняли діяльність новостворених спілок та їхні програмні настанови. Частина з них засудила розкольніцькі дії К. Кірсти, розправу з противниками його курсу, інші — гаряче підтримували його. Так, робітники одеського заводу «Ропіт» відверто співробітничали з білогвардійською адміністрацією, не сумніваючись у її перемозі. Вони брали участь у розробленні робітничого законодавства, відрядивши працівників свого заводу до діючої робітничої комісії. Широким фронтом на підприємстві впроваджувалася денікінська ідея «державного контролю» над виробництвом. У цілому кількість членів професійних спілок, які працювали під егідою організаційного комітету, досягла 32 тис. осіб⁹³.

23 жовтня 1919 р. урядом А. Денікіна були затверджені два нормативно-правові акти — «Тимчасове положення про присутність у справах страхування робітників» і «Положення про професійні спілки робітників», які діяли і в період функціонування уряду П. Врангеля. Перший визначав умови забезпечення робітників у разі хвороби та їх страхування від нещасних випадків. Ці питання поклалися на спеціальну комісію у складі старшого фабричного інспектора, представника судової установи, земської і міської лікувально-санітарної частини, трьох представників від промисловців і трьох від робітників. Кількість членів комісії залежала від кількості робітників на підприємстві.

Комісія мала стежити за встановленим законом забезпеченням робітників у разі нещасних випадків і хвороби, вирішувати суперечки між лікарняними касами і робітничими страховими товариствами, встановлювати розмір компенсації натурою хворому або покаліченому робітнику, визначати розмір добової вартості лікування хворих у лікувальних закладах тощо⁹⁴.

«Положення про професійні спілки робітників» визначало умови діяльності профспілкових організацій і коло їхніх повноважень. Профспілкові організації створювалися за виробничим принципом російськими громадянами, які працювали у виробничій сфері за штатним розписом або за наймом на підприємствах державної та приватної форми власності для захисту професійних інтересів членів трудового колективу. Їм надавалося право обстежувати умови праці на виробництві, побут, захищати інтереси своїх членів у різних установах, виступати арбітрами між роботодавцями і робітниками, надавати юридичну і медичну допомогу під час безробіття, створювати з цією метою особливі каси і фонди взаємодопомоги.

У «Положенні» були окреслені також повноваження профспілкових організацій у культурно-масовій сфері. Вони мали право здійснювати заходи щодо духовного і фізичного розвитку своїх членів, організації лекцій, навчальних курсів, бібліотек, видання газет, створювати дитячі ясла, професійні і ремісничі школи⁹⁵.

Уряд П. Врангеля продовжив цю активну законодавчу діяльність. 23 квітня 1920 р. наказом головнокомандувача встановлюється система оплати праці, згідно з якою вона підвищувалася автоматично, в однаковому розмірі для всіх категорій службовців і робітників, з вільних продовольчих запасів передбачалося видавати робітникам за рахунок заробітної плати інтендантський

пайок натурою, одяг на виплату на 12 місяців, організувати державні магазини⁹⁶. Але виконання цього наказу було фактично зірвано.

Одночасно П. Врангель надіслав до Ради при головнокомандувачеві ЗСПР пропозицію про необхідність практичних заходів щодо урегулювання робітничого питання: з одного боку — надання демократичних свобод, з другого — рішуча боротьба зі страйками через підбір незалежних робітників у найважливіших галузях виробництва. Профспілки, у разі виникнення конфлікту робітників із власниками підприємств, брали на себе роль посередників, виключаючи можливість виникнення гострих соціальних конфліктів⁹⁷.

Але практика застосування цих нормативно-правових актів засвідчила їх утопічність в умовах війни. У червні 1920 р. розпочався страйк на портовому заводі в м. Севастополі. Профспілкова організація практично не змогла протидіяти адміністрації заводу і захистити інтереси робітників. Керівництво страйку було заарештовано, а активних учасників мобілізовано на фронт.

Загалом аналіз нормативно-правових актів військово-адміністративних режимів А. Денікіна і П. Врангеля дає змогу стверджувати, що вони усвідомлювали необхідність широких соціальних програм та демократичних перетворень. Але реалізувати їх на практиці об'єктивно було неможливо — за ними стояли праві політичні сили, метою яких було максимальне збереження своїх економічних і політичних привілеїв. З цього приводу варто навести слова російського історика і політичного діяча П. Мілюкова, який так охарактеризував причини невдач політики П. Врангеля: «До кримської спроби Врангель приступив, цілком свідомий помилок, зроблених його попередником. Але ... і вибір співробітників, і політика, яку він провадив, геть суперечили первісним намірам Врангеля. Три питання: земельне, національне і ставлення до населення — треба було вирішити інакше, ніж вони були вирішені за Денікіна. Але всі правильні рішення були лівими рішеннями. Врангель був кандидатом правих. Із суто військовою рішучістю він зв'язався б із будь-ким і будь-якими способами, аби тільки досягнути успіху. Але «ліві» рішення приймалися Врангелем тільки як засіб, а не мета. І досить швидко з цієї всієї переоцінки цінностей визирнула попередня права психологія. Ліва політика фатально переставала бути лівою, потрапляючи в «праві» руки. Так було із земельною справою, так було з формою правління, так було з національним питанням»⁹⁸.

Підводячи підсумок, слід констатувати, що внаслідок встановлення на території України військово-політичних режимів А. Денікіна та П. Врангеля в соціально-політичному житті суспільства відбулося ряд трансформацій. Зокрема, в політичній сфері:

— відмова від національного принципу державного будівництва, ліквідація української державності у будь-яких формах, спроба відбудови «єдиної неподільної Росії»;

— формування специфічної форми влади, яка поєднувала моделі цивільного та військового управління у формі військово-диктаторського режиму як одного із різновидів авторитарного режиму;

— обмеження повноважень органів самоврядування — ліквідація рад робітничих, селянських та солдатських депутатів; практика припинення діяльності міських дум і передача їх функцій міським управам; запровадження цензових обмежень;

— зміна розстановки політичних сил — прихід до влади правих партій і організацій.

У економічній сфері:

— закріплення інституту приватної власності, денаціоналізація підприємств і повернення землі колишнім власникам;

— відродження свободи торгівлі;

— скасування політики «воєнного комунізму»;

— спроба розробки демократичного земельного та робочого законодавства.

У соціальній структурі суспільства:

— скорочення кількості робітничого класу та його люмпенізація внаслідок масового закриття заводів і фабрик;

— відчуження значної маси селянства від землі внаслідок мобілізацій до білої армії та поповнення за їх рахунок повстанських загонів;

— обмеження політичних прав «нецензової» інтелігенції, усунення її від участі в органах самоврядування — земствах і міських думах.

У культурній сфері:

— обмеження сфери вживання української мови, закриття українських газет і журналів;

— припинення діяльності Української академії наук.

§ 3. Українська Соціалістична Радянська Республіка як варіант втіленої більшовицької моделі державності

Розгортання антигетьманського повстання на чолі з Директорією, демократична революція в Німеччині та швидкий вихід австро-німецьких військ з території України прискорили процес підготовки нового більшовицького походу.

28 листопада 1918 р. за погодженням з ЦК РКП (б) в Курську було створено всеукраїнський радянський центр — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. Пятаковим. Наступного дня, 29 листопада 1918 р. уряд переїхав до м. Суджі, де опублікував Маніфест до українського народу, в якому оголосив владу гетьмана скинутою, виклав основи своєї соціально-економічної програми, звернувся до робітників і селян із закликом боротися за відновлення і захист радянської влади⁹⁹. 30 листопада він повідомив про утворення Реввійськради Червоної армії України у тому ж складі, що й Реввійськрада групи військ Курського напрямку.

Про характер і справжню мету названого уряду Х. Раковський, який через гострі суперечності між прибічниками Г. Пятакова і Ф. Сергєєва (Артема) змінив першого за дорученням В. Леніна на посаді голови українського

радянського уряду, писав: «1. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створено за постановою ЦК РКП, є його органом і проводить всі розпорядження і накази ЦК РКП безумовно. 2. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, не являючись, по суті, самостійним, не створює і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськ групу Курського напрямку «Реввійськрадою Української радянської армії» виключно для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжувати ту політику, яка була розпочата утворенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України»¹⁰⁰.

Підтримана військовими загонами місцевих більшовиків, а також збройними формуваннями, що перебували під впливом лівих українських партій, Червона армія вже 3 січня 1919 р. захопила Харків, куди незабаром переїхали ЦК КП(б)У і радянський уряд України. 4 січня війська Курського напрямку були перетворені на Український фронт. Протягом січня — початку лютого під контроль червоних перейшли Полтава, Катеринослав, Кременчук, Чернігів та інші міста. 5 лютого було зайнято Київ. У зв'язку з тим, що війська Українського фронту воювали проти не лише армії УНР, а й білогвардійців А. Денікіна та військ Антанті, що висадилися на півдні республіки, українські повстанці активно переходили на їх бік. Зокрема, до складу Червоної армії влилися загоони Н. Махна, М. Григор'єва, Д. Терпила (Зеленого), А. Богунського та інших відомих повстанських ватажків.

Внаслідок радикалізації соціальних настроїв, радянські гасла ставали дедалі популярнішими серед мас. Склалися сприятливі політичні умови для відновлення влади Рад. Про готовність співробітничати з радянським урядом заявили ліві українські соціалістичні партії — УПСР (боротьбисти), УПЛСР, УСДРП(нез.), частина УПРС (центр. теч.).

Весною 1919 р. майже вся територія України (за винятком частини Правобережжя, де була Директорія) контролювалася українським радянським урядом. На підконтрольній йому території відбувалися зміни у системі організації влади.

Очоловав владну структуру Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який здійснював повноваження не тільки центрального органу управління, а одночасно був і вищим законодавчим органом державної влади. Вся його діяльність спрямовувалася і контролювалася ЦК РКП(б), Раднаркомом РСФРР, а також ЦК КП(б)У. За рішенням ЦК РКП(б) була організована систематична відправка в Україну партійних, радянських і військових працівників. Лише на початку 1919 р. із Москви і Петрограда в Україну було направлено 3 тис. працівників у розпорядження Наркомату продовольства, який очолював О. Шліхтер. Великі групи російських радянських працівників направлялися також із Смоленська, Брянська, Івано-Вознесенська, Кронштадта та ін.¹⁰¹.

Серед перших декретів радянського уряду був акт про відмову від старої назви держави — Українська Народна Республіка, визначеної ще Центральною Радою, і присвоєння нового найменування — Українська

Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Нова офіційна назва держави встановлювалася за аналогією з РСФРР.

Програму своєї діяльності уряд виклав у Декларації, схваленій 25 січня 1919 р. У політичній частині головним обов'язком він вважав «довести соціалістичну революцію до кінця, відновити скрізь владу Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів»¹⁰². В економічній сфері уряд висловлював намір здійснити експропріацію капіталу, передати засоби виробництва державі. З цією метою передбачалися негайна націоналізація промислових підприємств, ліквідація приватної власності на землю. Надто схематично й однобоко представлена в програмі уряду національна політика, що, звичайно, не випадково. Підкреслювалася тождество політичних, економічних, військових завдань УСРР і РСФРР та декларувалася необхідність їх об'єднання на засадах соціалістичної федерації.

29 січня 1919 р. відбулася реорганізація уряду — відділи були перетворені на народні комісаріати, завідувачі відділів стали називатися народними комісарами. Останні на чолі з головою уряду утворювали Раду народних комісарів УСРР. У реорганізованому вигляді уряд мав у своєму складі двадцять наркомів (замість восьми членів уряду попереднього складу).

Що стосується місцевих органів влади, то у період другого наступу військ радянської Росії ради існували в Україні лише в губернських містах та в окремих великих повітових центрах. Побоюючись, що надання права виборності до рад не принесе більшості, більшовицька влада вирішує змінити тактику.

30 листопада 1918 р. уряд видав декрет «Про організацію влади на місцях» і тимчасове положення про місцеві органи влади. В них підкреслювалося, що до організації рад робітничих, батрацьких, селянських і червоноармійських депутатів на місцях «в містах негайно організуються невеликі військово-революційні комітети, а в селах — комітети бідноти. Вся влада на місцях знаходиться в їх руках»¹⁰³.

17 січня 1919 р. було опубліковано постанову Тимчасового робітничо-селянського уряду про утворення волосних і сільських комітетів бідноти (тимчасове положення), яким надавалася вся повнота влади у волостях і селах, де не було ревкомів, до організації рад. Вочевидь, що більшовики прагнули використати досвід Росії для встановлення своєї диктатури. У РСФРР комітети бідноти були створені на основі декрету ВЦВК від 11 червня 1918 р. і діяли до листопада, коли вже існували ради і утворилося «двовладдя». Декретом ВЦВК від 2 грудня 1918 р. комбіди були ліквідовані. Подібний експеримент вводився і в Україні.

Основним завданням комбідів було надання допомоги продовольчим органам у збиранні продовольчої розкладки, здійснення контролю за розподілом продуктів харчування та контроль за виконанням декретів радянської влади. Але ці завдання були економічного характеру. Найголовніша мета партійного та радянського керівництва РСФРР полягала в тому, щоб за допомогою комітетів бідноти домогтися розшарування селянства, внести в його ряди розкол і таким чином створити сприятливий ґрунт для поширення своєї диктатури на село.

Масова організація комбідів припадає на квітень—травень 1919 р. На початку червня Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР видав розпорядження, за яким комбідам сіл надавалися права сільських рад і рекомендувалося утримуватися від організації останніх аж до загальнодержавного розпорядження. Сільвиконкоми зобов'язані були передати свої справи комбідам¹⁰⁴.

На такі кроки більшовицьке керівництво пішло тому, що до сільських рад населення часто обирало авторитетних господарів, які, за термінологією більшовиків, належали до середняків або куркулів. Надання комітетам бідноти повноважень влади на селі давало можливість усунути з наявних рад небажаних осіб. Про відсутність рад у селах України залишив переконливі свідчення нарком продовольства та водночас завідувач відділу роботи на селі ЦК КП(б)У О. Шліхтер: «У квітні 1919 р. ще не було сільських рад, як органів влади. Фактично роль органів диктатури пролетаріату на селі, і то тільки в деяких пунктах України, відігравали комітети бідноти»¹⁰⁵.

Найтиповішою формою радянської влади були революційні комітети. Ревкоми призначалися партійними органами, це було ухвалено ще на II з'їзді КП(б)У в жовтні 1918 р.: «1. Всі військово-революційні комітети обираються відповідними партійними комітетами, їм підлеглі і підзвітні... 4. Членами військово-революційних комітетів можуть бути тільки комуністи ...»¹⁰⁶.

Там, де парторганізації були відсутні, вони призначалися відділами внутрішніх справ. Фактично ревкоми мали необмежену владу й офіційно проголошувалися органами диктатури пролетаріату. Ревкоми виконували всю поточну роботу на місцях: організували комбіди і комнезами, домагалися виконання планів продрозверстки, проводили виборчу кампанію тощо. У своїй роботі вони тісно співпрацювали з ЧК. Трудящі маси фактично були позбавлені можливості контролювати їхню діяльність. Таким чином радянська влада набувала форми воєнно-пролетарської диктатури.

Теоретично більшовики розглядали ради як найприйнятнішу для них постійну форму диктатури пролетаріату. 8 лютого 1919 р. Раднарком України видав постанову «Про організацію місцевих органів Радянської влади та порядок управління», де ставилося питання про повсюдну передачу влади радам. Згідно з постановою право обирати та бути обраним до них мали особи, що проживали на території України, незалежно від віросповідання, національності та осілості, які досягли 18 років, займалися суспільно-корисною працею, а також військовослужбовці Червоної армії та флоту. Були позбавлені виборчих прав особи, які жили на нетрудові доходи або використовували найману працю, колишні службовці та агенти поліції, жандармерії, державної варті і охоронних відділень, служителі релігійних культів. Так закріплювалися правові обмеження політичних і цивільних прав за класовою ознакою та мотивами соціального походження.

У практиці виборів до рад траплялося багато випадків грубих порушень закону, сваволі влади, тиску на виборців. Вирішальну роль відігравали відкритий характер голосування, погрози репресіями на адресу противників

радянської влади. Досить поширеним явищем (через названі причини) стало зволікання з проведенням виборів до рад з боку місцевих надзвичайних органів влади на місцях.

Характерною рисою створюваної більшовиками політичної системи було встановлення своєї абсолютної монополії на державну владу. Тому не випадково, що всі наркоми УСРР представляли лише одну керівну партію. Більшовики України не захотіли ділитися владою навіть з лівими українськими партіями, які визнавали радянську владу і немало зробили для її встановлення. Це яскраво засвідчив III з'їзд КП(б)У, що відбувся 1–6 березня в Харкові. Уперше місцеві більшовики провели свій вищий форум в Україні. В резолюції «Про ставлення до дрібнобуржуазних партій» говорилося про неприпустимість будь-яких угод з ними і заборону надавати їхнім представникам відповідальні керівні посади в радах. «З'їзд особливо відмічає, — наголошувалося в ній, — недопустимість надання місць в уряді українським есерам; він повинен складатися тільки з представників Комуністичної партії — єдиного вождя трудових революційних мас»¹⁰⁷.

Задля закріплення своєї влади більшовики вже на початку лютого 1919 р. розпочали підготовку до скликання Всеукраїнського з'їзду рад. Щоб не допустити до державного управління представників українських партій, насамперед боротьбистів, яких підтримувала значна частина селянства, вони застосовували явно дискримінаційні норми представництва. 5 лютого 1919 р. ЦК КП(б)У вирішив, а Раднарком УСРР своїм декретом незабаром закріпив, що на майбутній III Всеукраїнський з'їзд рад кожна сільська волость має право послати одного депутата. Зрусифіковані в переважній більшості міста, фабрично-заводські й рудничні поселення делегували депутата від кожних 10 тис. чоловік населення. Кожний полк або окрема частина Червоної армії теж мали право посилати свого депутата. Якщо врахувати, що населення волості в середньому по Україні в кілька разів перевищувало норму в 10 тис. чоловік, а полки й окремі військові підрозділи налічували лише від 500 до 1000 осіб, то стане ясно, хто ж насправді наділявся винятковими правами, а чії права грубо порушувалися¹⁰⁸. Корінне селянське населення України мало у п'ять разів менше представництво, ніж робітники, і в десятки разів менше, ніж червоноармійці, основна маса яких прибула з Росії й вороже ставилася до українського національно-визвольного руху. Значні верстви населення взагалі позбавлялися виборчих прав. Право обирати і бути обраними формально надавалося лише пролетаріату і сільській бідноті. Вся виборча кампанія проходила під контролем КП(б)У, яка, щоб домогтися вигідного їй складу делегатів з'їзду, використовувала весь апарат державної влади, в тому числі й каральні органи.

Внаслідок цього більшовикам вдалося забезпечити собі домінуюче становище на III Всеукраїнському з'їзді рад, який прачитав у Харкові з 6 по 10 березня 1919 р. У його роботі взяли участь 1 719 делегатів з ухвальним голосом і 68 з дорадчим. За партійною належністю делегати розподілилися так: комуністи та їм співчуваючі — 1435, українські ліві соціалісти-революціонери — 100, українські соціалісти-революціонери (боротьбисти) — 150,

«комуністичний Бунд» — 19, «Поалей-Ціон» і Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія — 6, анархісти — 2, українські соціал-демократи — 2, незалежники — 1, інтернаціоналісти — 5, безпартійні — 70¹⁰⁹. Незначної частини делегатів партійність не з'ясована. Загалом понад 80 % делегатів були комуністами та їм співчуваючими, а трохи менше 20 % представляли різні національні соціалістичні партії, що й визначило характер і зміст прийнятих рішень.

Одним з основних предметів обговорення з'їзду став проект Конституції УСРР, запропонований більшовицькою фракцією. 10 березня 1919 р. з доповіддю про проект Конституції виступив член ЦК КП(б)У, нарком юстиції О. Хмельницький. Проти проекту виступили ліві есери, які піддали критиці положення, що УСРР є республікою диктатури пролетаріату. Однак більшість делегатів з'їзду, з огляду на свою партійну належність, відкинули ці заперечення та ухвалили запропонований проект Конституції УСРР.

Конституція УСРР мала юридично оформити режим «диктатури працюючих і експлуатованих мас пролетаріату і біднішого селянства над їх віковими гнобителями і експлуаторами-капіталістами і поміщиками». Основним завданням цієї диктаторської влади проголошувалося «здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму шляхом проведення соціалістичних перетворень і систематичного придушення всіх контрреволюційних замірів з боку заможних класів»¹¹⁰.

Конституція скасувала приватну власність на землю і на всі засоби виробництва, проголосила, що участь у владі повинен мати тільки «робітничий клас», що вся влада на території УСРР здійснюється радами робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Згідно з нею найвищою владою УСРР був Всеукраїнський з'їзд рад, а в період між з'їздами Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Урядові функції мала виконувати обрана ВУЦВК Рада народних комісарів. Це була перша Конституція радянської України і вона майже дослівно повторювала Конституцію РСФРР, ухвалену в липні 1918 року.

Переважна частина сучасних дослідників справедливо вважає даний основний закон більше ідейно-політичним, ніж правовим документом. Адже ряд його положень мали суто декларативний і антидемократичний характер, заперечували фундаментальні принципи народоправства й розподілу влад. Зокрема, радянська Конституція закріпила систему нерівних, непрямих і нетаємних виборів, позбавивши при цьому значні верстви суспільства виборчих прав за так званим класовим принципом. Крім того, в ній нечітко визначалися функції і розмежовувалися компетенції кожного з органів центральної влади — Всеукраїнського з'їзду рад, ВУЦВК, Раднаркому, а також місцевих органів. Більше того, зовсім не згадувався такий орган, як Президія ВУЦВК, яка згодом перебрала на себе великі владні повноваження.

На з'їзді було обрано ВУЦВК у складі 99 членів, з них 89 більшовиків і 10 боротьбистів. Головою ВУЦВК став Г. Петровський. ВУЦВК обрав

Президію і затвердив склад уряду УСРР — Ради народних комісарів, до складу якого ввійшли представники тільки КП(б)У. Головою уряду було обрано Х. Раковського. Незабаром після з'їзду ЦК КП(б)У, ВУЦВК та уряд переїхали до Києва, який майже півроку був столицею УСРР.

14 березня 1919 р. на першому засіданні ВУЦВК було остаточно затверджено Конституцію УСРР. На цьому засіданні представникам українських соціалістичних партій черговий раз було відмовлено в проханні залучення їх до складу уряду¹¹¹. Єдиною поступкою, яку зробили більшовики, було включення до складу Комісії з питань розробки земельного закону боротьбистів О. Шумського і Г. Клунного¹¹².

Відмовивши іншим українським радянським партіям щодо участі в уряді, більшовики змушені були піти на певні поступки під час формування місцевих органів влади, залучаючи до роботи в них членів цих партій, і насамперед боротьбистів. Це пояснювалося тим, що більшовикам не вистачало для цього власних кадрів на місцях, а також впливовістю та популярністю цих партій серед певних прошарків українського суспільства, особливо селянства.

У великих містах до складу виконкомів рад переважно входили представники різних партій. Для прикладу можна навести склад Виконавчого комітету Київської ради робітничих депутатів. Загальна кількість — 35 чол., з них КП(б)У — 22, Бунд — 3, Об'єднана єврейська соціалістична робітничача партія — 3, УПЛСР — 3, УСДРП(нез.) — 3, УПСР(боротьбисти) — 3¹¹³. Крім того, на місцях була поширена практика існування спільних ревкомів і штабів, наприклад, Житомир, Чернігів, Полтава та ін.¹¹⁴. Траплялися випадки, коли на місцях існували спочатку ревкоми, які склалися лише з боротьбистів (бо саме вони вели активну повстанську діяльність проти Директорії), і тільки з приходом Червоної армії вони поповнювалися більшовиками (наприклад, у Ніжені)¹¹⁵.

Водночас практика політичної роботи свідчила, що реальної рівноправності між партіями не існувало, особливо у великих містах. Підтвердженням може бути звіт Г. Михайличенка у Київському виконкомі рад про діяльність фракції боротьбистів. Він, зокрема, зазначав, що більшовики, користуючись своєю кількісною більшістю, вирішують усі справи спочатку на своїх фракційних засіданнях, а потім вже готові постанови виносять на затвердження Виконкому, де решта фракцій приймають їх без обговорення. Така практика фактично позбавляла можливості всіх інших партій впливати на політику Виконкому¹¹⁶. Ситуація в Київському виконкомі не була винятком, а скоріше — правилом, скрізь перебування представників українських партій у місцевих органах влади мало лише формальні ознаки. Більше того, на ці партії почав здійснюватися тиск, у більшовицькій пресі розгорнулася кампанія їхнього ідеологічного цькування. Насамперед переслідувань зазнавали УСДРП(нез.) та УПЛСР.

Поряд із прагненням абсолютної монополії на владу, іншою характерною рисою більшовицької політичної системи в Україні був її чужонаціональний неукраїнський характер. Насамперед це торкалося керівної партії — КП(б)У.

Так, відповідальний співробітник ЦК КП(б) початку 20-х років С. Діманштейн писав, що в рядах більшовиків до 1917 р. було лише 273 українці¹¹⁷. Основне ядро партії становили росіяни і євреї. У період I з'їзду КП(б)У на території України було 4364 члени більшовицької партії, з яких лише 130 осіб визнавали себе українцями¹¹⁸ (3 % від усього складу партії). Навіть на 1 січня 1923 р., як видно із звітної доповіді ЦК КП(б)У УІІ партконференції, серед членів КП(б)У росіяни становили 53, 4 %, євреї — 13,5 %, а українці — 23,7 %. Зокрема, в Донбасі росіян — членів партії було 72 %, у Катеринославі — 76,5 %¹¹⁹.

Керівний склад КП(б)У, починаючи з I з'їзду, був теж російсько-єврейським. Так, у ЦК, обраному I з'їздом, із 15 членів лише двоє були українцями, після II з'їзду — троє українці, а у виконавчому бюро ЦК КП(б)У — жодного. Це ж стосується й Закордонного бюро, до складу якого входили Е. Квірінг (німець), Ф. Сергєєв (Артем) (росіянин) і Й. Сталін (грузин). Така ж ситуація спостерігалася і після III з'їзду¹²⁰.

Подібне становище з національним складом було також і у державних органах влади — ЦВК рад України та уряді. Так, із 41 члена першого ЦВК українців було лише 13 чол.¹²¹. У першому радянському уряді України — Народному секретаріаті, призначеному 15 грудня 1917 р., із 24 народних секретарів та їх помічників лише шестеро були українцями (25 %) ¹²². Із 21 наркома Тимчасового уряду Х. Раковського, сформованого 28 січня 1919 р., — лише вісім українців (38 %) ¹²³. У складі Раднаркому, утвореного 14 березня 1919 р., з 17 наркомів — п'ятеро (29 %) українців¹²⁴.

Отже, в керівних партійних і урядових органах республіки кількаразову більшість становили представники інших національностей. Із центру фактично призначалися люди, які навіть не проживали в Україні, займаючи водночас відповідальні посади в сусідній державі.

Переважно неукраїнський склад уряду зумовив і сутність політики в національному питанні. Недооцінка його виявилася в ігноруванні національно-культурних потреб українського населення, в утисках і перешкодах розвитку української мови та культури, в посиленій русифікації всіх сфер життя суспільства. Багатьох українців дуже непокоїла цілковита залежність ЦК КП(б)У і уряду республіки від ЦК РКП(б), їхня беззастережна орієнтація на союз УСРР з РСФРР, навіть за рахунок відмови від тих завоювань української революції, які ще частково збереглися. Централізація й уніфікація основних структур політичної системи були однією з визначальних рис політики російських більшовиків щодо України.

Аналіз більшовицьких документів тієї пори переконливо свідчить, що ЦК РКП(б) неухильно добивався повної ліквідації суверенітету УСРР та її об'єднання з РСФРР. 3 березня 1919 р. президія Вищої ради народного господарства РСФРР на своєму засіданні розробила проект положення про економічні взаємовідносини між РСФРР та іншими радянськими республіками, утвореними на території колишньої Російської імперії. Проект був внесений на розгляд ЦК РКП(б). У ньому містилася пропозиція про централізацію управління народним господарством радянських республік.

Уже 7 березня 1919 р. Раднарком УСРР на «пропозицію Вищої ради народного господарства Російської республіки про об'єднання ВРНГ РСФРР із Раднаргоспом України» приймає постанову про згоду з цією пропозицією. Водночас дає згоду на об'єднання банківської справи і надає російському банку право поширити свої дії на території України¹²⁵.

13 березня 1919 р. Раднарком УСРР видає декрет про об'єднання статистичного апарату УСРР і РСФРР, а 8 квітня 1919 р. В. Ленін підписав проект постанови ЦК РКП(б) про необхідність термінового проведення в життя єдності радянської Росії і України в питаннях командування, постачання Червоної армії і управління залізничним транспортом. Він запропонував затвердити цю постанову як директиву ЦК КП(б)У¹²⁶.

У цей же день приймається директива ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про необхідність єдиного командування, постачання Червоної армії, про Український раднаргосп, про поширення функцій Наркомату народного контролю РСФРР і Наркомату шляхів сполучення РСФРР на всі установи України тощо¹²⁷.

Після прийняття даної директиви темпи зближення Радянської Росії і України наростали. 11 квітня 1919 р. представник Наркомату торгівлі і промисловості РСФРР пропонує голові Раднаркому УСРР Х. Раковському організувати спільну торгівлю. Особливо його цікавлять порти Чорного моря, зокрема Одеса.

12 квітня 1919 р. ВРНГ РСФРР приймає постанову «на розвиток постанови Раднаркому УСРР» про єдину економічну політику, в якій в односторонньому порядку об'єднуються товарні фонди та встановлюються правила та норми їх розподілу, виробничий план, ціни на сировину тощо. Російська ВРНГ посилалася на постанову Раднаркому України від 7 березня 1919 р., який нібито був ініціатором цієї політики, але в цій постанові Раднарком України, навпаки, посиляється на пропозицію ВРНГ РСФРР. Таким чином політична мета даної постанови ВРНГ РСФРР полягала в тому, щоб завуалювати свою централістську політику щодо України, представляючи об'єднувачий процес як ініціативу національних республік.

4 травня 1919 р. пленум ЦК РКП(б) за поданням Л. Троцького приймає директиву про єдине командування Росії та інших радянських республік¹²⁸. Хоча воно і до цього було єдиним – російським. Але цією директивою об'єднання оформилося формально. За підписом В. Леніна і Й. Сталіна директива була направлена в республіки. На її підставі ЦВК УСРР 18 травня приймає постанову «Про об'єднання військових сил радянських республік».

У травні 1919 р. В. Ленін і Й. Сталін підписують проект директиви ЦК РКП(б) про необхідність об'єднання під час війни матеріальних і військових сил усіх радянських республік. У ній проголошується постановою ЦК РКП(б) про об'єднання всієї справи постачання Червоної армії, залізничного транспорту і управління залізницями під єдиним керівництвом Ради оборони та інших центральних установ РСФРР. Усі декрети інших радянських республік з цих питань повинні були бути скасовані.

Хоча формально директиви і розпорядження не мали законної сили, але тут діяла сувора партійна дисципліна, а керівники республіки були водночас членами РКП(б). Мабуть тому 18 травня 1919 р. ЦВК України приймає постанову про необхідність об'єднання військових і матеріальних сил радянських республік. Характерним є те, що у цій постанові відсутні конкретні пропозиції про об'єднання, а лише «ЦВК доручає своїй президії звернутися до ЦВК всіх радянських республік з пропозицією виробити конкретні форми організації єдиного фронту революційної боротьби»¹²⁹.

Яскравим свідченням зневажливого ігнорування «самостійності» УСРР є телеграма голови Раднаркому РСФРР В. Леніна голові Раднаркому УСРР Х. Раковському від 22 травня 1919 р.: «Цека РКП пропонує Цека КПУ не ставити на обговорення Українського раднаргоспу відповідальних фінансових рішень, як от випуск нових знаків або обмін карбованців, попередньо не запитавши Цека РКП, бо до таких заходів можна вдаватися тільки у всеросійському масштабі»¹³⁰.

28 травня 1919 р. на засіданні політбюро ЦК РКП(б) розглядається питання «Про військово-економічний союз з Україною» і виноситься постановою: «1. Провести через ЦВК постанову про об'єднання а) військового комісаріату і командування, б) ВРНГ, в) Наркому шляхів, г) Наркомзему і Наркому праці. Затвердити як директиву для ЦК КП(б)У, що нарком РСФРР стають союзними наркоматами, а нарком України їх обласними уповноваженими»¹³¹. Таким чином, односторонньою ухвалою було підпорядковано державні органи України наркоматам РСФРР.

1 червня ЦВК РСФРР, посилаючись не на рішення Політбюро ЦК РКП(б), а на постанову ВУЦВК від 18 травня 1919 р., видає декрет про об'єднання радянських соціалістичних республік, у якому «визнає необхідним провести тісне об'єднання: 1) військової організації і військового командування; 2) рад народного господарства; 3) залізничного управління і господарства; 4) фінансової справи; 5) комісаріатів праці радянських соціалістичних республік»¹³².

Після цього декрету Л. Троцький, посилаючись на «угоду українського ЦВК і всеросійського ЦВК від 1 квітня 1919 (а угоди як такої не було) стосовно повного об'єднання військової організації і військових сил самостійної України і всієї Росії», підписує «Директиву уряду з питання про військову політику на Україні», в якій наказом визначається спосіб організації військових сил в Україні¹³³.

Звичайно, що така беззастережна однобічна об'єднувача політика викликала незадоволення з боку українських політичних сил. Навесні 1919 р. організаційно вже оформилося таке суспільно-політичне явище, як український націонал-комунізм. Він виник і розвивався як історична спроба поєднати в політиці та на практиці вимоги національного відродження з основними принципами політичної доктрини більшовизму. Українські комуністичні партії (боротьбисти, борьбисти, незалежні есдеки, а згодом укапісти) мали власний погляд на шляхи національно-державного будівництва в Україні.

На засіданні ВУЦВК 14 червня 1919 р., на якому обговорювалося питання про форми об'єднання радянських республік, боротьбисти запропонували власний проект Декларації ВУЦВК, відмінний від варіанту КП(б)У¹³⁴. Визнаючи необхідність об'єднання радянських республік, проект водночас наполягав на тому, що це об'єднання може бути лише на федеративних засадах і кожна республіка повинна бути рівноправним суб'єктом федерації. О. Шумський у своїй промові зазначив, що об'єднання не повинно нагадувати відбудову «єдиної, неподільної»¹³⁵. На цьому ж засіданні боротьбисти виступили за створення в Україні власного економічного центру, що на практиці означало потребу утворення Раднаргоспу України. Доцільність цього обґрунтовувалася тим, що тільки за таких умов розвиток економіки України можливо було здійснювати в інтересах самої України¹³⁶.

Проект Декларації боротьбистів та їхню загальну позицію підтримали й представники інших українських партій. М. Качинський (бортьбист) наголосив: «Да, принцип економічний примушує нас, вимагає від нас об'єднання, але саме об'єднання за принципом федеративним, а не за принципом якогось звільненого від усіх умов голого централізму», який «є зародок, початок найзгубнішого розпаду»¹³⁷. Піддавши критиці позицію комуністів, М. Качинський порадив спочатку наповнити пропоновану ними федерацію конкретним змістом, бо, на його думку, РСФРР була лише формою, лише назвою, незаповненою змістом. Від лівих незалежних виступив В. Гукович, який повторив тезу про Всесвітню федерацію соціалістичних республік. Він також підтримав думку О. Шумського, що перш ніж утворювати єдиний центральний орган слід виправити помилку щодо використання українських національних кадрів в урядових структурах. Однак більшовики, скориставшись своєю кількісною перевагою та підтримкою Бунду, відхилили цей проект (26 голосів проти 15)¹³⁸.

15 червня голова Раднаркомів України Х. Раковський зателеграфував М. Калініну і В. Леніну про те, що напередодні ВУЦВК приєднався до прийнятої російським ЦВК резолюції від 1 червня про об'єднання. Але формальному об'єднанню України з Росією став на перешкоді наступ денікінських військ.

Економічне та політичне підпорядкування України державним структурам РСФРР зумовило й перенесення в Україну російського досвіду розв'язання економічних і соціальних проблем. Політика «воєнного комунізму», яка пройшла апробацію в 1918 р. на території РСФРР, почала втілюватися і в УСРР.

Одним із основних її напрямів стала націоналізація великих промислових підприємств. У квітні 1919 р. розпочалося одержавлення кам'яновугільної, металургійної та металообробної промисловості, у травні — цивільного флоту. Ті галузі, в яких переважали дрібні та середні підприємства, не були націоналізовані й перебували під контролем держави. Держава прагнула перебрати важелі управління пріоритетними галузями до своїх рук. Для цього встановлювалася державна монополія на торгівлю найважливішими товарами — цукром, вугіллям, залізною й марганцевою рудами,

продукцією металургійної, металообробної, шкіряної промисловості. Приватні підприємства повинні були дотримуватися встановлених згори цін.

Катастрофічний стан фінансової системи підштовхнув Раднарком УСРР до надзвичайних заходів — 14 лютого губернські, повітові виконкоми та міські ради дістали право обкладати «революційними податками осіб, що належали до буржуазного класу». Місцеві органи влади неодноразово скористалися наданими правами. Так, Київська міськрада встановила для міської буржуазії контрибуцію в розмірі 200 млн крб, Харківська — 40 млн¹³⁹. Під час вилучення коштів звичайним явищем стали репресивні дії щодо не лише буржуазії, а й представників інтелігенції. Таким чином реалізовувалося ще одне гасло «воєнного комунізму» — «експропріація експропріаторів».

Спроба подолати розруху та економічну кризу неекономічними засобами не давала бажаного швидкого результату. Навпаки, націоналізація завершила ліквідацію підірваного світовою війною ринкового механізму регулювання виробництва, сфера товарно-грошових відносин була зведена до мінімуму, натомість на перший план виходили такі чинники, як централізація управління — диктатура центру, мобілізація, дисципліна, практично не пов'язані з результатами праці. Розруху намагалися перемогти апаратом. Що більше ставала розруха, то розгалуженішим апарат, міцнішала його централізація, жорсткішими ставали методи адміністративного тиску. Вертикальні управлінські структури, в основу яких був покладений принцип главкізму (главки — фактично радянські монополії), почали створюватися з перших днів відновлення більшовицької влади в Україні. За створенням Української ради народного господарства з'явилися Укрголоввод, Укрголовліс, Укрголовбуд, Укрголовшкіра та маса подібних. Їхні численні відділи і підвідділи заповнили десятки тисяч бюрократів з міщанського середовища.

Тиск на підприємців, відсутність державних коштів призводили до масового закриття заводів і фабрик, збільшення безробіття, інфляції, спекуляції. Виробництво на заводах і фабриках ледве жевріло, цілком реально існувала безпека його повної зупинки. Внаслідок цього відбулися трансформації в соціальній структурі суспільства. Підприємці, представники цензової інтелігенції виїжджали за кордон, частина робітництва (особливо та, що зберегла зв'язки із селом) кидала заводи та йшла в село, що призвело до значного скорочення пролетаріату. Натомість відбулося суттєве кількісне збільшення прошарку чиновництва. Національна інтелігенція, рятуючись від переслідувань, також змушена була залишати батьківщину.

До значних трансформацій відносин на селі призвела й аграрна та продовольча політика більшовиків. Головним завданням комуністичної перебудови села більшовики вважали перехід від одноосібного господарювання до товариського. Однак задля повернення на свій бік селянства з початком просування Червоної армії територією України, РКП(б) та КП(б)У змушені були відмовитися від подібних гасел, а навпаки, закликали ділити поміщицьку землю.

11 березня 1919 р. Наркомзем УСРР видав інструкцію «Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування», якою встановлювалися норми земельних наділів під час розподілу конфіскованої землі: від 12 десятин на Лівобережжі до 30 десятин у степовій частині. Розподіл конфіскованої поміщицької, удільної, монастирської та церковної землі здійснювали земельні відділи при сільських і волосних радах. Однак з утвердженням своєї влади більшовики почали проводити зовсім іншу земельну політику, яка була закріплена в рішеннях III з'їзду КП(б)У і III Всеукраїнського з'їзду рад. Сутність її полягала у відмові від одноосібного господарювання, яке розглядалося як тимчасове і відживаюче, до колективного і державного.

Внаслідок цього надії селян отримати у власне користування всі колишні поміщицькі землі не справдилися. Наркомзем на підставі урядового декрету видав розпорядження, за яким весь самовільно захоплений інвентар, худобу, будівлі, запаси продуктів і кормів та інше майно селяни мали повернути до земельних відділів районів. На основі поміщицьких господарств форсованими темпами почали створюватися комуні, артіль, радянські господарства. Процес цей супроводжувався шаленою комуністичною пропагандою, примусом, на тих, хто небажав вступати в комуні, накладалися контрибуції, їм погрожували тощо. У травні 1919 р. в УСРР було вже 300 комун, у липні — понад 500. Крім того, було створено 1256 радгоспів. Із 15 млн дес. поміщицької землі селянам в одноосібне користування перейшло всього 5–6 млн¹⁴⁰. Селяни відчували себе обдуреними.

Під час проведення аграрної реформи особлива роль належала комбіндам, основні політичні та економічні завдання яких були проаналізовані вище. Перебираючи на себе функції рад, земельних відділів, ці надзвичайні органи революційними методами здійснювали перерозподіл землі. Одним із наслідків їхньої діяльності стало загострення протистояння між напівпролетарськими й заможними верствами села.

Унаслідок заходів радянської влади безземельні та малоземельні селяни отримали без викупу близько 5 млн дес. землі. Проте це не зняло соціальної напруги в українському селі.

Не менш болісною для українського селянства була продовольча політика влади. Не маючи ані можливості, ані навіть намірів налагодити виробництво сільгосппродуктів і нормальний товарообмін міста із селом, вона вдалася до розподілу і посилення адміністративного контролю за використанням тих продуктів, які були у селян. Органи Наркомпроду не могли забезпечити хлібом населення міст і чисельну Червону армію. Тому військові частини часто вдавалися до самозаготівель, що дезорганізувало роботу і викликало велике незадоволення селян.

Не допомогло вирішення продовольчого питання й запровадження продрозкладки, згідно з якою залишки хліба мали надходити до органів Наркомпроду за твердими державними цінами, а також введення державної монополії на заготівлю і продаж хліба, цукру і солі. 12 квітня 1919 р. уряд УСРР видав декрет «Про розверстку лишків урожаю 1918 року і минулих років», який призвів до ще більшого загострення класової боротьби

на селі й фактично означав перехід до боротьби за хліб з його виробниками шляхом примусових методів заготівлі.

15 квітня ВУЦВК опублікував декрет «Про загальнодержавний облік і розподіл продовольчих продуктів і речей домашнього господарства». Ним закріплювалася продовольча диктатура, в основу якої були покладені комуністичний розподіл і продрозверстка. Ще раніше уряд приступив до формування робітничих продзагонів, які мали спільно з комбідами вилучати у селян хліб за продрозверсткою. Крім того, в Україну були направлені десятки продовольчих загонів, сформованих у Росії. Наступним кроком на шляху посилення адміністративно-репресивної системи в галузі продовольчої політики стало створення спеціальних ревізійних загонів на залізницях і пристанях.

Однак усі перелічені вище заходи виявилися малоефективними, оскільки селянство не бажало за безцінь, а здебільшого — задарма, віддавати продукти своєї праці й чинило запеклий опір політиці властей. Незважаючи на наявність величезного продовольчого апарату, що складався з кількох десятків тисяч чоловік, результати його роботи виявилися мізерними. За даними наркома продовольства О. Шліхтера, замість запланованих за продрозкладкою 140 млн пудів було зібрано всього 8 млн пудів¹⁴¹.

Така політика призвела до того, що навесні 1919 р. відбулася різка зміна політичних настроїв суспільства, яке не бажало миритися з більшовицькою диктатурою. Антиккомуністичні настрої виявлялися у найрізноманітніших формах. Невдоволення селянства та інших верств населення політикою більшовицько-радянського режиму швидко наростало, соціальна опора останнього неухильно звужувалася. Про це переконливо свідчили численні резолюції селянських з'їздів, з'їздів рад, повідомлення з місць¹⁴².

За величезної кількості зброї, яка за попередні роки накопичилася у селі, антикомуністичні настрої досить швидко переросли у масові збройні виступи проти режиму. За лічені тижні народилося нове явище, яке більшовицька ідеологія називала куркульською контрреволюцією, а сучасні історики — антикомуністичним селянським повстанським рухом. Спочатку найактивніше цей рух виявив себе у Київській, Чернігівській, Полтавській губерніях. Тут виникли десятки повстанських загонів, які намагалися блокувати дію більшовицьких органів влади у місцях власної дислокації. Найчисельнішими з них були заони Зеленого, Соколовського, Гончара, Орловського, Волинця, Ангела, Клименка, Струка, Ковтуна, Вернигори та ін. Уже в квітні їх було зареєстровано 93, в тому числі на Київщині — 38, Чернігівщині — 19, Полтавщині — 17, Херсонщині — 8 і т. д.¹⁴³.

Селянські повстання, виступ дивізії Григор'єва примусили більшовиків все-таки внести певні корективи в свою політику. Постановою ВУЦВК від 12 травня 1919 р. до складу Раднаркому УСРР були включені три члени партії боротьбистів. ВУЦВК поповнили три ліві українські соціал-демократи (незалежники) і представники єврейського комуністичного союзу «Бунд».

16 травня 1919 р. був опублікований декрет, згідно з яким визначення земель цукрових заводів мало здійснюватися спільно з Наркомземом

і Укрголовцукром. Це дало змогу селянам отримати у зрівняльний розподіл частину земель, що раніше належали заводам. З'явилися циркуляри як московських, так і київських властей про недопустимість примусового залучення українських селян у комуни й артілі. Розпорядженням уряду ліквідувалися повітові ЧК, діяльність яких викликала особливе незадоволення, оскільки пов'язувалася з великою кількістю зловживань. Було дозволено видання газет ряду опозиційних партій, у тому числі анархістів. Ці та інші заходи дещо зменшили напругу в суспільстві.

Однак названі поступки мали лише тактичний, вимушений обставинами характер. Більшовики зовсім не збиралися відмовлятися від стратегічного курсу на побудову соціалізму воєнно-комуністичними методами, який було закріплено в їхній програмі, затвердженій в березні 1919 р. VIII з'їздом РКП(б).

Масові селянські повстання до самих основ підірвали позиції радянської влади в Україні та сприяли успішному просуванню військ А. Денікіна. Це змусило керівництво УСРР взятися за перебудову державних органів відповідно до воєнних умов. 30 квітня 1919 р. за прикладом Ради оборони РСФРР була створена Рада оборони УСРР, через яку комуністична партія і радянська влада здійснювали безпосередню мобілізацію усіх сил та засобів республіки в інтересах її оборони. Очолював Раду голова Раднаркому УСРР. До неї входили народні комісари УСРР (або їх заступники) у військових справах, продовольства, шляхів сполучення, а також командувач військ або один з членів Реввійськради Українського фронту, голова Надзвичайної комісії з постачання Червоної армії і по два представники від ВУЦВК. Рада підпорядковувалася безпосередньо ВУЦВК, була наділена всією повнотою влади в республіці, її постанови були обов'язкові для всіх центральних і місцевих установ, для всіх громадян¹⁴⁴.

Просування армії А. Денікіна вимагало від більшовиків утворення надзвичайних органів влади і на місцях. У деяких містах і районах був проголошений воєнний і облоговий стан. Майже в усіх губернських центрах були сформовані комітети оборони, на селі — посилювалися комбіді. Роль Ради оборони у державному житті УСРР ще більше зросла в серпні, її компетенція значно розширилася. 28 вересня відбулося останнє засідання президії Ради оборони, на якому було ухвалено рішення про евакуацію 30 вересня 1919 р. Раднаркому УСРР до РСФРР. Після окупації лівобережної України денікінськими військами органи влади України — Центральний Виконавчий Комітет Рад і Рада народних комісарів України — були ліквідовані.

Питання про український уряд обговорювалося на засіданні політбюро ЦК РКП(б) за участю В. Леніна ще 11 вересня 1919 р. Саме тоді було ухвалено «ліквідувати весь урядовий апарат, зберігаючи існування уряду номінально. Всіх членів уряду і всіх членів ЦК КПУ, які не отримали військового призначення чи не ведуть зафронтової підпільної роботи, викликати в Москву і тут використовувати для загальноросійської роботи»¹⁴⁵.

21 вересня 1919 р. на засіданні ЦК РКП(б), на якому від України був присутній лише один Х. Раковський, удруге слухається питання «Український

уряд і ЦК КПУ». На засіданні ухвалено: а) формальне існування Українського уряду і ЦК КПУ зберігається; б) ЦК РКП затверджує як представників ЦК КПУ уповноважену Українським ЦК трійку: тт. Чаковського, Петровського і Йоффе; в) весь урядовий апарат УСРР ліквідується. Від імені уряду виступає, коли треба, Раковський, який переїжджає у Москву і зберігає лише невеликий секретаріат з українських справ; г) розподіл працівників, які звільнилися, членів уряду і ЦК доручити обраній нині мобілізаційній комісії»¹⁴⁶.

Наприкінці 1919 р. під ударами Червоної армії на фронті й численних українських повстанських загонів з тилу війська А. Денікіна почали відступати з України. Протягом грудня 1919 р. — першої половини лютого 1920 р. майже вся її територія була звільнена від них. Створюваний внаслідок поспішного відступу білогвардійців вакуум влади намагалися заповнити різні політичні сили, однак безперечно перевагу мали більшовики, які хоча й не користувалися тут значним впливом, але спиралися на чисельну російську Червону армію та іншу всебічну допомогу з боку РСФРР. Саме це й стало вирішальним чинником відновлення в Україні більшовицько-радянського політичного режиму.

Однак гіркий досвід попереднього владарювання примусив РКП(б) цей раз особливо ретельно готуватися до оволодіння Україною. Усвідомивши, що одних військових методів для цього недостатньо, більшовики вирішили підкріпити їх ідейно-політичними заходами. Задля привернення на свій бік українського селянства ЦК РКП(б) під безпосереднім керівництвом В. Леніна розробив нову лінію з найважливіших питань політики в Україні. Вона була закріплена в резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», схваленій 4 грудня 1919 р. VIII Всеросійською конференцією РКП(б).

Першочергова увага в цьому документі приділялася національному питанню. Зокрема, декларувалося, що «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР», наголошувалося на необхідності «якнайтіснішого союзу всіх радянських республік в їх боротьбі з грізними силами всесвітнього імперіалізму», зазначалося, що визначення форм такого союзу «буде остаточно вирішено самими українськими робітниками і трудящими селянами»¹⁴⁷. Про демагогічний характер позиції РКП(б) з цього принципового питання свідчить хоча б те, що одночасно зі схваленням названих вище положень резолюції політбюро ЦК РКП(б) постановило «партійним шляхом вести обережну підготовку планів злиття України і Росії»¹⁴⁸.

Певні корективи вносилися також у продовольчу і земельну політику більшовиків в Україні. «Найближчим завданням продовольчої політики на Україні, — наголошувалося в резолюції, — повинно бути вилучення хлібних надлишків тільки в строго обмеженому розмірі, необхідному для постачання української бідноти, робітників і Червоної Армії»¹⁴⁹. Щодо земельної політики, то намічалася ліквідація відновленого А. Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним селянам, радянські господарства рекомендувалося створювати лише в суворо

обмежених розмірах, «зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства», а в справі об'єднання селян у комуні, артілі тощо не допускати жодного примусу¹⁵⁰.

Отже, шляхом зміни не стратегії, а лише тактики, лавіруючи, йдучи на окремі поступки, керівництво більшовиків прагнуло тим самим привернути на свій бік трудящих України, щоб утвердити в ній свою політичну систему. На перших порах це йому певною мірою вдалося. Резолюція «Про Радянську владу на Україні» ввела в оману не лише значні верстви трудящих мас, а й частину провідних діячів українського національного табору, особливо націонал-комуністів, а також окремих демократів, які, повіривши демагогічним обіцянкам керівної більшовицької партії, намагалися налагодити співробітництво з нею.

Декларативність заяв більшовиків щодо зміни політики в Україні підтверджує той факт, що питання про організацію радянської влади та політику в Україні, про Всеукраїнський центр, про склад Всеукраїнського ревкому тричі заслуховувалося в Москві у листопаді 1919 р.: двічі — на засіданнях політбюро ЦК РКП(б) і один раз, 29 листопада, — на пленумі ЦК за участю В. Леніна. На останньому ухвалили «затвердити резолюцію про радянську владу на Україні і запропонувати ЦК КПУ покласти керівництво всією партійною роботою на Україні на тимчасове бюро в складі тт.: Раковський, Петровський, Мануїльський, Затонський і Косіор. ... Зафронтбюро КПУ залишити у підпорядкуванні Південного фронту, зв'язатися з Оргбюро не безпосередньо, а через вказане вище тимчасове бюро ЦК КПУ»¹⁵¹.

21 листопада 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) розглянуло питання про створення, назву і персональний склад майбутнього всеукраїнського державного центру. Відповідно до його постанов 11 грудня в Москві було створено надзвичайний орган радянської влади — Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), якому тимчасово передавалася вся законодавча і виконавча влада у відновлюваній УСРР. Наприкінці грудня він прибув до Харкова, який на тривалий період (аж до 1934) став столицею України.

На Всеукрревком покладалися такі завдання: всебічно сприяти наступові Червоної армії, ліквідувати поміщиків і поміщицьке землеволодіння, встановити тверду робітничо-селянську владу, скликати після визволення України від білогвардійців IV Всеукраїнський з'їзд рад. До його складу спочатку ввійшли Г. Петровський (голова), Д. Мануїльський і В. Затонський. Щоб привернути на бік радянської влади трудяще селянство, через кілька днів до нього були введені від партії боротьбистів Г. Гринько, а від боротьбистів В. Качинський. 5 лютого 1920 р. Всеукрревком поповнився ще трьома більшовиками: Х. Раковським, М. Владимировим і В. Чубарем.

Діяльність Всеукрревкому спрямовувалася, насамперед, на ліквідацію державного апарату білогвардійського режиму і створення радянських органів влади. У «Тимчасовому положенні про організацію Радянської влади на Україні», схваленому 22 грудня 1919 р., зазначалося, що, виходячи з умов війни проти контрреволюції, тимчасово створюються надзвичайні

органи революційної влади — ревкоми. Характерно при цьому, що їх створення мало здійснюватися за згодою військового командування Червоної армії, яка звільняла Україну від білогвардійців.

Щодо створення Всеукрревкому за участю представників України, то в ЦДАГО України зберігся протокол засідання ЦК КП(б)У від 2 грудня 1919 р., в якому містяться такі пункти:

«Про Всеукраїнський ревком.

1. Утворити Всеукраїнський ревком у складі 5 чол.: Затонський, Мануїльський, Раковський, Серебряков, Ворошилов (боротьбистів не включати).

Про засідання ЦВК.

2. Засідання Всеукраїнського ЦВК не скликати, а утворення Ревкому оформити актом за підписами голови ЦВК т. Петровського і голови Раднаркому України т. Раковського»¹⁵².

Загалом, зі змісту питань, які розглядалися ЦК РКП(б), видно, що доля України, її владних структур і радянської влади вирішувалася не в Києві чи Харкові, а в Москві, без участі представників українського народу. За роки революції, політбюро ЦК РКП(б) понад 80 разів обговорювало питання, пов'язані з Україною. Крім того, близько 30 разів вони стояли на порядку денному засідань пленумів ЦК, понад 80 — засідань РНК і майже 70 — засідань Ради оборони і Ради праці й оборони¹⁵³.

19 грудня 1919 р. рішенням Всеукрревкому і Реввійськради Південного фронту було створено Київський губревком. 29 грудня Всеукрревком затвердив ревком Донбасу й ревком Катеринославської губернії, накреслив шляхи організації Херсонського губревкому, Зміївського і Юзівського ревкомів. 26 січня 1920 р. були затверджені ревкоми Одеси, Миколаєва, Херсона, Вінниці, 23 січня — ревком Мелітополя¹⁵⁴.

21 січня 1920 р. були скасовані усі закони попередньої влади й проголошена чинність декретів, виданих урядом УСРР у першій половині 1919 р. У разі відсутності декретів УСРР з якихось питань слід було тимчасово керуватися відповідними декретами РСФРР. 27 січня Всеукрревком схвалив постанову «Про об'єднання діяльності УСРР з РСФРР», згідно з якою в Україні набирали чинності декрети РСФРР, що стосувалися об'єднаних органів влади і підвідомчих установ. Об'єднання діяльності багатьох наркоматів і відомств УСРР і РСФРР значно обмежило суверенітет радянської України, що формально існувала як самостійна держава.

Одним з найважливіших засобів радянзації України стала кадрова політика РКП(б). Оскільки КП(б)У була нечисленною і слабкою, а частина її членів політично ненадійною, як і в попередній період, основна ставка робилася на прибулих з РСФРР працівників. У грудні 1919 р. ЦК РКП(б) направив до УСРР на постійну роботу 312 партпрацівників, у січні 1920 р. — 391, у лютому — 98. Загалом за перше півріччя 1920 р. ЦК РКП(б) надіслав сюди 1232 відповідальних працівники, в тому числі 144 — губернського масштабу, 229 — повітового, 296 — міського¹⁵⁵. Крім того, багато кадрів з РСФРР прибуло в Україну за розпорядженням російських народних комісаріатів,

Всеросійської центральної ради професійних спілок (ВЦРПС), її галузевих об'єднань та інших центральних установ і відомств РСФРР.

Однак вирішальним чинником утвердження більшовицько-радянського політичного режиму в Україні, як і в попередні періоди, була російська Червона армія. ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У пильно стежили за тим, щоб не допустити створення окремої української Червоної армії, вслякяко протидіяли щодо цього боротьбистам, укапістам та іншим патріотично налаштованим партіям. У директивах з військового питання, в основу яких були покладені тези Л. Троцького, особливо наголошувалося, що українською є та армія, яка вступає в Україну, будь-які формування на українському ґрунті можуть створюватися лише в зв'язку з потребами тих регулярних військових частин, які вступають на українську територію. Ніяких самочинних українських формувань допускати не можна. Відповідно до цього Всеукрревком прийняв 22 січня 1920 р. декларацію «Про військову політику на Україні», в якій виклав першорядні завдання влади у цій сфері. «Наше військове будівництво, — відзначалося в ній, — базується на угоді Українського Центрального Виконавчого комітету і Всеросійського Центрального Виконавчого комітету від 1 червня 1919 року про необхідність повного об'єднання військових сил самостійної України і всієї Росії»¹⁵⁶.

Згідно з наказом Реввійськради РСФРР від 23 січня 1920 р., продубльованого 2 лютого рішенням Всеукрревкому, на території УСРР створювалися Харківський і Київський військові округи. Вони безпосередньо підпорядковувалися Реввійськраді Росії. До складу першого з них увійшли Харківська, Катеринославська, Полтавська і Донецька губернії. До другого — Київська, Чернігівська, Волинська, Подільська, Одеська і Херсонська. До весни 1920 р. в УСРР було організовано 10 губернських і 90 повітових військкоматів¹⁵⁷. У контакті з місцевими партійними і радянськими органами вони здійснили значну роботу, спрямовану на наповнення частин Червоної армії, зміцнення тилу, вилучення у населення зброї.

5 лютого 1920 р. Всеукрревком прийняв новий земельний закон. У ньому проголошувався зрівняльний поділ земель, добровільність у створенні комун та артільей, скорочення земельної площі радгоспів. Закон дістав підтримку і схвалення селянства, оскільки в основному відповідав його віковичним сподіванням про землю. Всього завдяки реалізації цього закону близько 60 % селянських дворів (безземельних і малоземельних) отримали майже 15 млн дес. землі¹⁵⁸. Однак впровадження його в життя дуже затягнулось, здійснювалося непослідовно, з порушенням інтересів частини селянства, що нерідко призводило до загострення громадянської війни.

Як і в першій половині 1919 р., активно впроваджувалася політика «воєнного комунізму», основу якої становила продрозверстка, утверджувалося монопольне керівництво єдиної керівної партії, яке маскувалося ширшою диктатурою пролетаріату. Національна державність в УСРР мала суто формальний характер.

19 лютого 1920 р. ЦК КП(б)У визначив персональний склад Раднаркому і президії ЦВК рад України. Всеукрревком припинив своє існування.

Тоді ж було ухвалено рішення, згідно з яким усі принципові питання, що стосувалися комісаріатів України, до їх розгляду в уряді чи інших установах підлягали попередньому вирішенню ЦК КП(б)У¹⁵⁹. Тим самим партійний диктат над всіма сферами життя республіки значно посилювався.

Ставши панівною, КП(б)У проводила курс на усунення з політичної арени всіх інших політичних партій, у тому числі навіть тих, які виступали в підтримку радянської влади — боротьбистів, борьбистів, укапістів. Найбільшу небезпеку для них становили тоді боротьбисти, які, спираючись на свої традиційні зв'язки з селянами, боролися за політичну гегемонію в Україні, небезпідставно називаючи більшовиків «окупаційною партією гастролерів».

Однак В. Леніну, ЦК РКП(б) за допомогою Комінтерну і підступної тактики вдалося схилити керівництво боротьбистів до розпуску їх партії і влиття у КП(б)У. Спочатку вони загравали з боротьбистами, йшли їм на певні поступки, допустили їх представників до участі у роботі ревкомів, обіцяли здійснювати зважену національну політику, та згодом взяли курс на ліквідацію цієї партії. Проти неї була розгорнута безпрецедентна кампанія цькування і утисків з боку більшовиків і контрольованих ними органів влади. У березні 1920 р. боротьбисти змушені були піти на саморозпуск своєї партії і злиття з КП(б)У. В липні така ж доля спіткала партію борьбистів.

Для усунення з політичної арени всіх інших партій, у тому числі меншовиків, українських соціал-демократів, есерів, анархістів тощо, активно використовувалися не лише ідейно-політичні та адміністративні важелі, а й каральні органи державної влади.

Монополізувавши політичну владу в Україні, більшовики прагнули якнайшвидше встановити цілковитий контроль над її народним господарством. Не секрет, що спираючись на економічний потенціал України, вони розраховували втілити в життя свої стратегічні плани комуністичного будівництва. Невипадково у виступі Л. Троцького перед партійними агітаторами, які направлялися наприкінці 1919 р. в Україну, були й такі цинічні та водночас красномовні слова: «Пам'ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може: вона задихнеться, а з нею і радянська влада і ми з вами»¹⁶⁰.

З перших днів відновлення УСРР основні більшовицькі принципи й методи господарювання — форсована націоналізація всіх і насамперед провідних галузей народного господарства, жорстка централізація керівництва всім економічним життям, мілітаризація виробництва і праці, надзвичайний податок на заможні верстви, загальна трудова повинність та інші надзвичайні заходи активно впроваджуються в життя.

При цьому варто підкреслити, що і військову, і господарську сфери, за будь-якого вирішення питання щодо державного статусу УСРР, РКП(б) відносила винятково до компетенції всеросійського центру. Всі реальні механізми управління промисловими об'єктами належали ВРНГ РСФРР. В Україні ж для керівництва народним господарством утворювалися лише її обласні філії.

Задля закріплення радянської політичної системи було проведено вибори до рад. Для цього при президії ВУЦВК створювалася Центральна виборча комісія, а на місцях — губернські, повітові й волосні виборчі комісії. Вибори мали недемократичний, дискримінаційний характер щодо багатьох верств суспільства. Значні групи населення взагалі позбавлялися виборчого права. В більшості губерній вибори пройшли в березні — на початку квітня 1920 року. Членів міських рад обирали відкритим голосуванням на підприємствах, у профспілкових організаціях і військових частинах. Сільські ради обиралися на загальних зборах виборців також шляхом відкритого голосування. Сільради виділяли делегатів на волосний з'їзд, де обирався волосний виконком і делегати на повітовий з'їзд рад. На повітових з'їздах обиралися повітвиконкоми і делегати на губернські з'їзди.

Вся виборча кампанія проходила під повним контролем більшовиків. Вони монополюючи розробляли і здійснювали плани проведення виборів у губерніях, повітах і волостях, визначали склад виборчих комісій, кандидатур до рад, розгорнули активну агітаційно-масову кампанію серед мас. Невипадково в радах обраними виявилось багато комуністів. У середньому по Україні їх питома вага в повітових виконкомах рад становила понад 70 %, у губернських — близько 85 %. Внаслідок виборів було створено розгалужений низовий радянський апарат органів влади на місцях — близько 2 тис. волосних виконкомів і 15 тис. сільських рад¹⁶¹.

Завершилася виборча кампанія виборами на IV Всеукраїнський з'їзд рад.

IУ Всеукраїнський з'їзд рад проходив у Харкові 16–20 травня 1920 р. З'їзд прийняв резолюції з найважливіших сфер діяльності, в тому числі «Про державні взаємини між УСРР і РСФРР», «В земельному питанні», «В продовольчому питанні», схвалив закон про комітети незаможних селян та інші.

Зокрема, в резолюції «Про державні взаємини між УСРР і РСФРР» проголошувалося, що «УСРР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є член Всеросійської соціалістичної федеративної радянської республіки»¹⁶². По суті, це означало односторонню ухвалу про належність до складу російської федеративної держави, відмову від державної самостійності УСРР. З'їзд підтвердив угоду від 1 червня 1919 р. про об'єднання комісаріатів військового, фінансового, залізничного, народного господарства, пошт і телеграфів та праці і доручив майбутньому ЦВК рад УСРР «провадити і надалі політику найщільнішого зближення»¹⁶³ з РСФРР.

IУ з'їзд рад обрав Всеукраїнський ЦВК у складі 82 членів і кандидатів. До Всеросійського ЦВК з'їзд рекомендував 38 членів і 13 кандидатів від УСРР. Головою президії ВУЦВК було обрано Г. Петровського, а головою РНК і наркомом закордонних справ УСРР — Х. Раковського.

Воєнно-комуністичні методи організації виробництва, застосування військових частин на трудовому фронті, інші надзвичайні заходи дали змогу мобілізувати матеріальні й людські ресурси на вирішення окремих завдань. Однак у цілому ці методи негативно позначилися на функціонуванні економіки, оскільки вона штучно була позбавлена природних стимулів розвитку.

Матеріальне становище трудящих неухильно погіршувалося. Наприкінці року навіть серед робітників на багатьох підприємствах посилювалось незадоволення, пройшли страйки протесту. Лише на шахтах Донбасу в жовтні–листопаді 1920 р. було зафіксовано 44 страйки та заворушення¹⁶⁴. Робітничі протести викликали велике занепокоєння і репресії з боку властей. Зокрема, у відповідь на заворушення робітників Харківського паровозоремонтного заводу політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши на своїх засіданнях 27 листопада і 1 грудня це питання, санкціонувало застосування вкрай жорстких засобів — закриття заводу, чистку серед працюючих, арешти «найбільш активних елементів» і відправлення до концентраційного табору тієї частини робітників, яка «заважає роботі заводу»¹⁶⁵.

Однак найактивнішою опозиційною силою і далі залишився селянський повстанський рух. Політика «воєнного комунізму» безумовно не відповідала інтересам селянства. Внаслідок неї економічне становище майже всіх верств села значно погіршилось. Особливу ненависть викликали продовольча політика і репресивні методи її здійснення. Як і раніше, вона зводилася до примусового вилучення із селянських господарств хліба, а також інших продуктів харчування.

З цією метою більшовики мілітаризували організацію продовольчої справи, створили велетенську армію так званих продовольчих працівників. Лише штат губернських, повітових і районних особливих продовольчих комітетів становив 60 тис. чоловік. Для виконання продрозкладки створювалися спеціальні продовольчі загони, широко залучалися червоноармійці, Укрудтудармія, війська внутрішньої служби, комітети незаможних селян, робітники промислових підприємств. У травні 1920 р. в Україні було створено Воєнно-продовольче бюро, яке формувало продовольчі загони і розподіляло їх по губерніях і повітах. На жовтень 1920 р. діяло 199 таких загонів (у тому числі 27 надісланих з РСФРР). Усього з квітня по жовтень для цієї роботи було мобілізовано 10 576 робітників, серед них 1323 — комуністи¹⁶⁶.

Тисячами невинних жертв обернулася для селянства України така політика. Однак місцеві власті з усіх сил виконували директиви центру про регулярну відправку до Москви й Петрограда ешелонів з хлібом. Лише в квітні в розпорядження продорганів РСФРР з України було відправлено 490 вагонів різного продовольства¹⁶⁷. Природно, що селяни чинили вселякий опір цій політиці, використовуючи найрізноманітніші методи: від саботажу здачі хлібопродуктів до активної збройної боротьби.

Крім продовольчої політики влади, селянство України було незадоволене повільним проведенням широко розрекламованої земельної реформи, відсутністю промислових товарів, нормального товарообміну з містом, численними трудовими повинностями, спробами знову нав'язувати йому колективне господарювання, штучним загостренням класової боротьби, особливо після створення комітетів незаможних селян.

Селянсько-повстанський рух з літа 1920 р. охопив майже всю Україну. При цьому простежувалися два його відтінки, які чітко визначилися географічно. У південних районах і частині Лівобережжя повстанці діяли

під анархо-комуністичними гаслами. Вони групувалися навколо талановитого селянського ватажка — «батька» Махна. На решті території діяли загони, об'єднані націоналістичними гаслами. Тут більш впливовими були партії, що сповідували ідеї створення самостійної України. Назване розмежування пояснюється перш за все різними обставинами попереднього історичного розвитку цих регіонів.

Застосовуючи тактику партизанської боротьби, повстанці контролювали фактично всю сільську місцевість. Ось лише деякі окремі підсумкові дані, які свідчать про справжній розмах селянських повстань влітку 1920 р. На Київщині в червні було 11 селянських виступів, в липні — 51, в серпні — 106. На Полтавщині в ті ж місяці, відповідно, — 76, 99 і 92 виступи¹⁶⁸. Навіть за офіційними даними наприкінці 1920 — на початку 1921 рр. лише у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. бійців¹⁶⁹. Про могутність селянського руху свідчить хоча б той факт, що окрім військ спеціального карального призначення, більшовицький режим вимушений був кинути проти українських повстанців дві третини регулярних частин Червоної армії, що діяли проти військ П. Врангеля.

Зовнішньополітичні обставини, зокрема радянсько-польські переговори в Ризі з приводу підписання мирного договору, змусили керівництво РСФФР розпочати, нарешті, впорядкування правового статусу взаємин з УСРР. 7 грудня 1920 р. пленум ЦК РКП(б) спеціально розглянув питання «Про врегулювання міжнародних і правових відносин між РСФФР і УСРР». Керуючись тактичними мотивами, щоб на мирних переговорах з Польщею замінити УНР нібито незалежною УСРР, проект договору було розроблено на основі принципу самовизначення. Після його прийняття урядами обох радянських республік 28 грудня 1920 р. в Москві В. Леніним і Х. Раковським був підписаний «Союзний робітничо-селянський договір між РСФФР і УСРР».

Визнаючи на словах незалежність і суверенність кожної з договірних сторін, РСФФР і УСРР вступали згідно з першою його статтею «у військовий і господарчий союз»¹⁷⁰. Для здійснення цієї мети оголошувалися об'єднаними Вища рада народного господарства, комісаріати військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфу, тобто ті комісаріати, які фактично вже давно були об'єднаними. Договір був відразу ж ратифікований VIII Всеросійським з'їздом рад, а в березні 1921 р. — V Всеукраїнським з'їздом рад.

Таким чином, замість попередньо запланованого злиття з РСФФР із суто тактичних міркувань УСРР була перетворена на формально незалежну республіку. Однак її державний суверенітет був дуже обмежений не лише цим договором, а ще більшою мірою жорстким монополюючим керівництвом єдиної, суворо централізованої РКП(б), до якої КП(б)У входила фактично на правах обласної організації.

Таким чином, остаточне встановлення більшовицько-комуністичної влади в Україні в 1920 р. призвело до ряду суттєвих трансформацій усіх сфер життя республіки і на декілька десятиліть вперед зумовила основні тенденції її розвитку.

У політичній сфері:

- скасування назви та державних структур УНР;
- декларативне створення УСРР, поступова втрата нею політичного суверенітету;
- радянська влада набула форми воєнно-пролетарської диктатури;
- керівна роль більшовицької партії в державному керівництві, її інтеграція у владні структури;
- ліквідація політичного плюралізму, тенденція до встановлення її монополії на владу;
- формування та зміцнення державних органів, безпосередньо пов'язаних зі здійсненням функцій оборони і придушення опору класових супротивників, утворення нелегітимних надзвичайних органів;
- розкол українського національного табору, завершення процесу оформлення течії українського націонал-комунізму.

В економічній сфері:

- втрата економічної незалежності УСРР, повне підпорядкування її економіки потребам РСФФР;
- ліквідація ринкового механізму регулювання виробництвом, припинення дії економічних законів, зведення до мінімуму сфери товарно-грошових відносин;
- ліквідація державних органів і правових норм, розрахованих на керівництво в умовах ринкових форм господарювання з одночасним розвитком державних органів і правових норм, пов'язаних з проведенням «воєнно-комуністичних заходів» в економіці;
- надмірна централізація, формування органів командно-адміністративної системи;
- одержавлення земельного фонду, проведення аграрної реформи не в інтересах значної частини селян.

У соціальній структурі:

- ліквідація підприємницького класу;
- суттєве скорочення робітничого класу, перехід значної частини робітників у село;
- збільшення чиновницького прошарку.

У культурній сфері:

- ідеологізація духовної та культурної сфери суспільства, підпорядкування інтересам і потребам соціалістичної держави;
- встановлення контролю держави над духовною та культурною царинами суспільства;
- початок розгортання процесу русифікації.

Створена більшовиками на основі воєнно-комуністичної моделі державно-політична система виявилася вкрай неефективною. УСРР наприкінці 1920 — початку 1921 рр. опинилася в стані тотальної кризи — економічної, політичної, соціальної тощо. Для того, щоб утриматися при владі, необхідно було принципово змінити напрями національної, економічної та аграрної політики.

- ¹ Декларація Директорії Української Народної Республіки // Історія України: Хрестоматія: У 2-х ч. — К, 1996. — Ч. 2. — С. 86.
- ² Там само. — С. 87.
- ³ Там само.
- ⁴ Шаповал М. Соціологія українського відродження. — К., 1994. — С. 31–34.
- ⁵ Декларція Директорії Української Народної Республіки. — С. 89.
- ⁶ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 128.
- ⁷ Робітнича газета. — 1919. — 16 січня.
- ⁸ Вісник УНР. — 1919. — 8 лютого.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Робітнича газета. — 1919. — 1 лютого.
- ¹¹ Шаповал М. Занепад УНР. — Прага, 1928. — С. 3–4.
- ¹² Так само. — С. 4–5.
- ¹³ Життя Поділля (Кам'янець-Подільський). — 1919. — 20 лютого.
- ¹⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції: В 3-х т. — Прага, 1941. — Т. 1. — С. 117, 118, 122, 123.
- ¹⁵ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції: В 4-х т. — Прага, 1921. — Т. 3. — С. 117.
- ¹⁶ Там само. — Т. 4. — С. 111.
- ¹⁷ Мазепа І. Назв. праця. — Т. 1. — С. 159.
- ¹⁸ Робітнича газета. — 1919. — 15 квітня.
- ¹⁹ Мазепа І. Назв. праця. — Т. 1. — С. 156.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 231. — Арк. 1.
- ²¹ Там само. — Ф. 4657. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1.
- ²² Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 138.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Трудовий шлях. — 1919. — 29 червня.
- ²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 41.
- ²⁶ Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 147.
- ²⁷ Трудовий шлях. — 1919. — 20 липня.
- ²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 429.
- ²⁹ Там само. — Арк. 429 зв.
- ³⁰ Трудовий шлях. — 1919. — 7 серпня.
- ³¹ Христюк П. Назв. праця. — Т. 4. — С. 154.
- ³² Вісник УНР. — 1919. — 16 серпня.
- ³³ Там само. — 19 серпня.
- ³⁴ ЦДАВО України. — ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 103.
- ³⁵ Вісник УНР. — 1919. — 19 вересня.
- ³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3305. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 31зв.
- ³⁷ Трудовий шлях. — 1919. — 18 липня.
- ³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 114. — Арк. 38.
- ³⁹ Там само. — Спр. 166. — Арк. 117.
- ⁴⁰ Там само. — Ф. 1429. — Оп. 5. — Спр. 3. — Арк. 3.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Україна. — 1920. — 28 травня.
- ⁴³ Слово. — 1920. — 31 жовтня.

- ⁴⁴ Робітнича газета. — 1918. — 29 листопада.
- ⁴⁵ Декларація Директорії Української Народної Республіки // Історія України: Хрестоматія: У 2 ч. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 86.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 39.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 40.
- ⁴⁸ Робітнича газета. — 1919. — 14 квітня.
- ⁴⁹ Трудовий шлях (Кам'янець-Подільський). — 1919. — 29 червня.
- ⁵⁰ Робітнича газета. — 1919. — 16 січня.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Соколов А. К. Курс советской истории. 1917–1940. — М., 1999. — С. 86.
- ⁵³ Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.): Сборник документов: В 4-х т. — Т. 4. — М., 1978. — С. 483.
- ⁵⁴ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 162.
- ⁵⁵ Деникин А. И. Поход на Москву («Очерки русской смуты»). — К., 1990. — С. 40.
- ⁵⁶ Врангель П. Записки (ноябрь 1916 — ноябрь 1920): в 2-х кн.. — Кн.1 — М., 1991. — С. 262.
- ⁵⁷ Там само. — С. 98-99, 112–113.
- ⁵⁸ Белое дело. Летопись белой борьбы. — Берлин, 1928. — Т. VI. — С. 8.
- ⁵⁹ Там само. — С. 12.
- ⁶⁰ Деникин А. И. Очерки русской смуты. — Берлин, 1925. — Т. 5. — С. 142.
- ⁶¹ Там само. — С. 143.
- ⁶² Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний (1917–1920 гг.) // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.–Л., 1930. — С. 53.
- ⁶³ Слащов-Крымский Я. А. Белый Крым 1920 г.: Мемуары и документы. — М., 1990. — С. 191–192.
- ⁶⁴ Там само. — 192.
- ⁶⁵ Организация власти на юге России в период гражданской войны (1918–1920) // Архив русской революции. — Т. 4. — С. 241–243.
- ⁶⁶ Деникин А. И. Поход на Москву («Очерки русской смуты»). — С. 42.
- ⁶⁷ Там само. — С. 184.
- ⁶⁸ Врангель П. Записки. — Кн. 2. — С. 141.
- ⁶⁹ Велигодський Д. В. Державні утворення в Криму наприкінці 1918 — в 1920 рр.: історико-правове дослідження: Дис. ... канд. юрид. наук. — Сімферополь, 2004. — С. 147.
- ⁷⁰ Там само. — С. 148–149.
- ⁷¹ Там само. — С. 152.
- ⁷² Юг России. — 1920. — 21, 24 апреля.
- ⁷³ Южные ведомости. — 1919. — 17, 20, 28 сентября.
- ⁷⁴ Велигодський Д. В. Назв. праця. — С. 156–157.
- ⁷⁵ Крымский вестник. — 1920. — 24 сентября.
- ⁷⁶ Оболенский В. Крым при Врангеле // Деникин, Юденич, Врангель: Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. — М., 1991. — С. 389.
- ⁷⁷ Вечерние огни. — 1919. — 27 сентября.
- ⁷⁸ Деникин А. И. Поход на Москву («Очерки русской смуты»). — С. 54–55.
- ⁷⁹ Корновенко С. В. Розробка білогвардійськими урядами А. Денікіна та П. Врангеля проектів земельної реформи (1919–1920 рр.) // Український історичний журнал. — 2006. — № 1. — С. 103.

- ⁸⁰ Деникин А. И. Поход на Москву («Очерки русской смуты»). — С. 59.
⁸¹ Там само. — С. 60.
⁸² Там само.
⁸³ Там само.
⁸⁴ Там само. — С. 63.
⁸⁵ Боротьба. — 1920. — 5 лютого.
⁸⁶ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. — С. 163.
⁸⁷ Южное слово. — 1920. — 10 января.
⁸⁸ Корновенко С. В. Назв. праця. — С. 107.
⁸⁹ Оболенский В. Назв. праця. — С. 17.
⁹⁰ Корновенко С. В. Назв. праця. — С. 109.
⁹¹ Зарубін В. Г. «Друге видання» століпінської аграрної реформи П. М. Врангелем (1920 р.) // Український селянин: Зб. наук. праць. — Черкаси, 2006. — Вип. 10. — С. 301.
⁹² Деникин А. И. Поход на Москву («Очерки русской смуты»). — С. 58.
⁹³ Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. — К., 1999. — С. 212–213.
⁹⁴ Приложение № 1 к Журналу № 103 Совещания при главнокомандующем ВСЮР.
⁹⁵ Приложение № 2 к Журналу № 103 Совещания при главнокомандующем ВСЮР.
⁹⁶ Велігодський Д. В. Назв. праця. — С.
⁹⁷ Штейнах Е. М. Профессиональное движение в Крыму. — Симферополь, 1927. — С. 50.
⁹⁸ Милкоков П. Н. Россия на переломе: В 2 т. — Т. 2. — Париж, 1927. — С. 219, 228.
⁹⁹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919). Збірник документів і матеріалів. — К., 1962. — С. 40–43.
¹⁰⁰ Історія України: нове бачення. Курс лекцій. В двох томах. — К., 1996. — Т. 2. — С. 147.
¹⁰¹ ЦДАВОУ. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 129. — Арк. 26.
¹⁰² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919). — С. 57.
¹⁰³ Там само. — С. 44.
¹⁰⁴ Хроніка // Вестник НКВД. — 1919. — № 28. — С. 15.
¹⁰⁵ Шлихтер А. Борьба за хлеб на Украине в 1919 г. // Летопись революции. — 1928. — № 2. — С. 128.
¹⁰⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 36–37.
¹⁰⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях... — Т. 1. — С. 45.
¹⁰⁸ Українська революція і державність (1917 — 1920 рр.). — С. 178 — 179.
¹⁰⁹ III Всеукраїнський з'їзд Рад (6 — 10 березня 1919р.). Стенографічний звіт. — Харків, 1932. — С. 224.
¹¹⁰ Там само. — С. 282.
¹¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 2.
¹¹² Там само.
¹¹³ Боротьба (Київ). — 1919. — 8 лютого.
¹¹⁴ Там само. — 25 лютого.
¹¹⁵ Там само. — 21 лютого.
¹¹⁶ Там само. — 20 лютого.

- ¹¹⁷ Диманштейн С. М. Революция и национальный вопрос: Док. и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX в. — Т. 3. — Т., 1930. — С. 197.
¹¹⁸ Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. — Торонто, 1971. — С. 77.
¹¹⁹ Варгатюк П. Л., Гошуляк І., Курас І. Ф. На шляху до I з'їзду КП(б)У // Про минуле — заради майбутнього. — К., 1989. — С. 26.
¹²⁰ Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. — Харків, 1929. — С. 42.
¹²¹ ЦДАВОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 27.
¹²² Протоколи перших засідань ЦВК \\ Архіви України. — 1989. — № 2. — С. 32.
¹²³ Известия ВЦИК. — 1919. — 30 января.
¹²⁴ ЦДАВОУ. — Ф. 1. Оп. 1. — Спр. 10. — Ч. 1. — Арк. 11.
¹²⁵ Там само. — Спр. 18. — Арк. 47.
¹²⁶ Протокол заседания Пленума ЦК РКП(б) 4 мая 1919 г. // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 12. — С. 141.
¹²⁷ ЦДАВОУ. — Ф. 1. — Оп. 141-а. — Спр. 1. — Арк. 4–5.
¹²⁸ Протокол заседания Пленума ЦК РКП(б) 4 мая 1919 г. // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 12. — С. 156
¹²⁹ Коммунист (Київ). — 1919. — 20 мая.
¹³⁰ Ленин В. И. Телеграмма Х. Г. Раковському 22 травня 1919 р. // Повне зібр. тв. — Т. 50. — С. 322.
¹³¹ Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 12. — С. 155–159, 163.
¹³² Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. — 1919. — № 21. — С. 264.
¹³³ ЦДАВОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 107. — Арк. 48–50.
¹³⁴ ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 15–17.
¹³⁵ Боротьба (Київ). — 1919. — 17 червня.
¹³⁶ Там само.
¹³⁷ Там само.
¹³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 43. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 17.
¹³⁹ Рубльов О. С., Реєнт О. П. Назв. праця. — С. 205.
¹⁴⁰ Українська революція і державність (1917 — 1920 рр.) — С. 182.
¹⁴¹ Історія України: нове бачення. — Т. 2. — С. 169.
¹⁴² Там само. — С. 152.
¹⁴³ Українська РСР в період громадянської війни 1917 — 1920 рр. В 3-х т. — Т. 2. — С. 290 — 291.
¹⁴⁴ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. — С. 462.
¹⁴⁵ Из Архивов партии // Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 2. — С. 152–159.
¹⁴⁶ Там само. — С. 162–163
¹⁴⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. — С. 120.
¹⁴⁸ Українська революція і державність (1917 — 1920 рр.) — С. 192.
¹⁴⁹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. — С. 121.
¹⁵⁰ Там само. — С. 122.
¹⁵¹ Из Архивов партии // Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 2. — С. 177–178, 181.
¹⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 14.

- ¹⁵³ Гошуляк І. Л. В. І. Ленін і Компартія України // Про минуле — заради майбутнього. — С. 54.
- ¹⁵⁴ Українська революція і державність (1917 — 1920 рр.) — С. 194.
- ¹⁵⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 330. — Арк. 9.
- ¹⁵⁶ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). — К., 1957. — С. 49.
- ¹⁵⁷ Українська РСР в період громадянської війни 1917 — 1920 рр. — К., 1970. — Т. 3. — С. 47.
- ¹⁵⁸ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 295.
- ¹⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 57. — Арк. 13.
- ¹⁶⁰ Київ. — 1990. — № 12. — С. 47.
- ¹⁶¹ Українська РСР в період громадянської війни 1917 — 1920 рр. — Т. 3. — С. 50.
- ¹⁶² Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. — Харків, 1932. — С. 73.
- ¹⁶³ Там само.
- ¹⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 196. — Арк. 139.
- ¹⁶⁵ Там само. — Спр. 7. — Арк. 110, 112.
- ¹⁶⁶ Українська революція і державність (1917 — 1920 рр.). — С. 207.
- ¹⁶⁷ Українська РСР в період громадянської війни 1917 — 1920 рр. — Т. 3. — С. 130.
- ¹⁶⁸ Попов Н. Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. — Харьков, 1928. — С. 265.
- ¹⁶⁹ Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1996. — С. 32.
- ¹⁷⁰ Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 97.

VI

ЗДІЙСНЕННЯ ПЛАНІВ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ПЕРЕУСТРОЮ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: НЕОДНОЗНАЧНІ РЕЗУЛЬТАТИ

1921 рік. Завершилися Перша світова й громадянська війни. Україна зазнала величезних втрат у матеріальному виробництві: загальний обсяг її валової продукції знизився від рівня 1913 р. до 10 %, у тому числі виплавка чавуну — до 0,5 %, сталі — до 1,7 %, виробництво прокату — до 1,8 %, продукції машинобудування — до 4 %, видобутку вугілля — до 17,8 %¹. Був зруйнований транспорт, у найтяжкому стані перебувало сільське господарство, продукція якого навряд чи досягала двох третин рівня, що передував початку Першої світової війни. У ході воєн і революцій вся Україна дуже постраждала. Адже на її території велися інтенсивні воєнні дії. Не було жодної галузі індустрії, стан якої не можна було б назвати катастрофічним.

Варто підкреслити також, що Україна зазнала значного руйнування економічного життя внаслідок окупації Німеччиною, Австро-Угорщиною, Румунією, Польщею, а також інтервенції, здійсненої країнами Антанти.

Внаслідок воєнних дій, дестабілізації всієї економіки з 11 тис. промислових підприємств, які існували в Україні, до початку 1921 р. діяло тільки 2552, в основному дрібні; з 1,5 тис. шахт Донбасу працювало 509, з 57 доменних печей на повну потужність функціонувала лише одна на невеликому Петровському (Єнакіївському) заводі. Із 195 цукрових заводів діяла лише половина, їхня продукція становила в сезон 1920/21 р. лише 76,7 тис. тонн, у той час як в 1913/14 р. Україна виробляла майже 1105 тис. тонн цукру. На території республіки за роки воєн було знищено повністю понад 4 тис. км і частково — 2 тис. км залізничного полотна, висаджено багато мостів, портових і станційних споруджень, інших об'єктів господарської інфраструктури².

Перехід до нової економічної політики (непу) в радянській Росії і радянській Україні визначив їх подальший економічний і політичний розвиток. Колишня політика «воєнного комунізму» замінялася, а точніше — витіснялася принципово новими підходами у відновленні всього господарського комплексу в умовах мирного будівництва. І Всеукраїнська нарада КП(б)У, проведена 2–4 травня 1921 р. у Харкові, обговорила питання, пов'язані з новою економічною політикою: про продподаток й комнезами, про кооперацію і, що дуже важливо, намітила основні шляхи здійснення економічного розвитку республіки відповідно до рішень X з'їзду РКП(б). Надалі VI конференція КП(б)У в грудні 1921 р. сформулювала загальне завдання республіки в умовах непу: «Основним моментом нової економічної політики

в промисловості є принцип зосередження сил і засобів пролетарської держави на завданнях піднесення великих підприємств, які за своїм господарським укладом найбільше відповідають формам державного капіталізму як безпосередній перехідній стадії до соціалізму»³.

Запровадження непівської політики в країні було зустрінuto неоднозначно як лідерами компартії й держави, так і рядовими комуністами й простими трудівниками. Найважливішою багатокладністю у господарстві (від державно-капіталістичної до дрібнотоварної) видавалася за основу для повернення до дореволюційного стану суспільства, тобто втратою всіх завоювань радянської влади та її безпосередньої ліквідації. Із введенням непу загострилися класові протиріччя не тільки у сфері економіки, а й у політиці та ідеології. Основним у протистоянні політичних сил стала теза про те, що введення непу свідчить про нездатність радянської держави здійснити своє головне завдання — будівництво соціалізму. У цьому зв'язку розбіжності в поглядах на непівську проблему торкнулися політичного керівництва України: діячів КП(б)У, господарських керівників. Наприклад, Г. П'ятаков — один із найвпливовіших членів ЦК КП(б)У, що був у цей період головою Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донецького басейну, називав неп реформістським відступом від «істинно більшовицького духу Жовтня», «селянським Брестом» і т. д., пропонував відмовитися від непу, націлившись на «революційний штурм капіталізму»⁴. І таких, як Г. П'ятаков, було чимало.

Відповіддю на всі спірні питання могли стати лише результати проведення непівської політики — економічні й соціальні успіхи, які могли істотно вплинути на всю постановку питання про відродження народного господарства й подальшого його розвитку. Повсякденною реальністю ставали госпрозрахунок, грошовий обіг, замість упередженого бартеру. Розвивалася торгівля, скасовувався безкоштовний розподіл продовольства, промислових товарів, навчальних посібників і тощо. У життя входили такі поняття, як «прибуток», «товар», «товарообмін». Поступово вирішувалася продовольча проблема, незважаючи на найжорстокіший голод у ряді регіонів радянської держави, особливо в Поволжі. Торкнувся він значною мірою й України.

Уже в другій половині 1921 р. і в 1922 р. із кризи стали виходити галузі промисловості, які розвивалися за рахунок як власних, так і загальнодержавних субсидій, опираючись дедалі більше на трудовий ентузіазм працівників. Однак це були ще досить скромні результати, які мали скоріше політичне й ідеологічне значення, ніж економічне.

Відновлення промисловості, усього народного господарства йшло двома шляхами: з одного боку, збереження твердої централізації керівництва економікою, як у цілому, так і окремими галузями; з іншого — надання ініціативи губернським радам народного господарства, які в Україні створювалися й функціонували вже з 1920 р. У цей період співіснували націоналізовані та ненаціоналізовані підприємства. Проблема плановості відновлення господарства уявлялася ще досить абстрактною перспективою. Проте

саме елементи планування, централізації керівництва, тверда виробнича, організаційна, технологічна й технічна дисципліна створили важливі передумови для здійснення головного завдання — відродження країни.

Основні чинники розробки єдиного загальнодержавного плану розвитку господарства країни були визначені планом ГОЕЛРО, прийнятий VIII Всеросійським з'їздом рад у грудні 1920 р. Цей план голова РНК Росії В. Ленін назвав «другою програмою партії, планом робіт з відтворення всього народного господарства й доведення його до сучасної техніки»⁵. Передбачалося за 10–15 років зведення 30 електростанцій загальною потужністю 1,5 млн кіловат, що збільшило б виробництво електроенергії в країні порівняно з 1913 р. у 4,5 раза. План передбачав також розвиток галузей важкої індустрії (у тому числі значною мірою в Україні) — машинобудування, чорної й кольорової металургії, паливної, хімічної й інших галузей.

Зрозуміло, план ГОЕЛРО не міг врахувати особливості розвитку всіх регіонів радянської держави, всіх республік. Однак надалі, розробляючи плани п'ятирічок, особливо першої, багато методологічних підходів до справи скоригували за досвідом перших післявоєнних років.

Початковий етап відновлення господарства в Україні збігся з подіями, пов'язаними з утворенням СРСР. Після закінчення громадянської війни взаємини радянських республік регулювалися системою обопільних угод. Між УРСР і РСФСР існував договір, затверджений 29 грудня 1920 р. VIII Всеросійським з'їздом рад і V Всеукраїнським з'їздом рад 2 березня 1921 р. У цих документах підкреслювалася суверенність кожного з договірних суб'єктів; договір же закріплював фактично вже існуючий раніше союз двох республік, насамперед у господарській і військовій сфері. Із цією метою відбулося об'єднання найбільш значимих структур господарського й оборонного характеру: наркоматів військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, пошти й телеграфу, шляхів сполучення. Поєднувалися й вищі ради народного господарства в одну, наркомати входили до РНК РСФРР, маючи своїх уповноважених при Раднаркомі України.

Єдність і співробітництво республік особливо були необхідними для відбудови народного господарства, зміцнення спільної обороноздатності. Крім того, враховувалося й те, що Україна входила в єдиний господарський комплекс колишньої Російської імперії. У 1922 р. договірні відносини всіх союзних республік були закріплені підписанням документа про дипломатичний союз. Уже на Генуезькій міжнародній конференції делегація РСФСР одержала повноваження від усіх республік, у тому числі від України, відстоювати загальносоюзні політичні й економічні інтереси.

Разом з тим договірні взаємини радянських республік вимагали подальшого розвитку й удосконалення. Новою формою Радянської федерації став Союз Радянських Соціалістичних Республік. 10 грудня 1922 р. VII Всеукраїнський з'їзд рад, що проходив у Харкові, обговорив і прийняв декларацію про утворення СРСР і проект основ Конституції Радянського Союзу. 30 грудня 1922 року I з'їзд рад СРСР у Москві в урочистій обстановці на своєму засіданні, де була присутня й делегація України (364 особи) затвердив

Декларацію про утворення СРСР і текст Союзного договору. Пізніше, 2 липня 1923 р., III сесія ВУЦВК 7-го скликання ратифікувала проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік і ввела її в дію на території України. Була переглянута й Конституція УРСР: новий її текст зі змінами й доповненнями затвердив IX Всеукраїнський з'їзд рад у травні 1925 р. Значного розмаху й результативності набрала політика українізації.

20-ті рр. стали періодом стрімкого форсування темпів розвитку промисловості, насамперед важкої, що визначалося загальною політикою будівництва основ соціалізму, ворожим оточенням Радянського Союзу, можливістю військових конфліктів. У партійних документах, у тому числі Компартії України як складової частини ВКП(б), можна побачити націленість на застосування надзвичайних революційних заходів. Ці заходи надалі стали підставою наступного зміцнення адміністративних методів керівництва економікою. Вони надовго стали переважати в господарському керівництві, відіграли свою негативну роль. Теоретичним посиленням виправдання, а потім узаконення взятого в 20-х рр. курсу може служити теза, висунута Й. Сталіним у промові на I Всесоюзній конференції працівників соціалістичної промисловості 4 лютого 1931 р.: «Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми повинні пробігти цю відстань за десять років. Або ми зробимо це, або нас змінуть»⁶. Таким чином, досягнення позитивних результатів у ході соціалістичного будівництва, відповідно до даної тези, мало бути виправдане за будь-яку ціну.

Подолання економічних труднощів в Україні залежало від розв'язання ряду проблем як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

По-перше, населення республіки за даними перепису 1920 р. становило 25,5 млн чоловік, з яких на селі проживала абсолютна більшість: 20,9 млн, у той час як у містах тільки 4,6 млн чоловік. Скорочення кількості населення (порівняно з 1913 р.) стало наслідком воєн, голоду, розрухи, еміграції. Це означало, крім усього іншого, значне скорочення кількості робітників великої промисловості з 631 тис. у 1914 р. до 274 тис. у 1923 р.⁷, відповідно — явну нестачу кваліфікованих робітників у всіх галузях індустрії. Наприклад, на підприємствах великої промисловості Києва на початку 1921 р. значилося 6,2 тис. робітників, що становило лише 41,7 % від довоєнного рівня⁸.

По-друге, відновлення, а також нове будівництво об'єктів важкої промисловості вимагало значних витрат — матеріальних, фінансових, кадрових. До середини 1923 р. сільське господарство республіки було відновлено на 70 % від довоєнного рівня, у той час як індустрія, особливо її базові галузі, менше ніж на 40 %. Тим часом, загальне завдання економічної політики країни, сформульоване XII з'їздом РКП(б) (квітень 1923 р.), залишалося колишнім: «Вугілля, нафта, метал — ось ті галузі промисловості, успіхи яких дійсно забезпечать і господарське процвітання республіки, і її зовнішню безпеку»⁹. Невідповідність у темпах відновлення промисловості й сільського господарства вела, з одного боку, до подорожчання продукції фабрично-заводського виробництва, а з іншого боку — до здешевлення сільськогосподарської продукції. На практиці це означало значне зниження

купівельної спроможності основної маси населення — селян. Плуг, який у 1913 р. обходився сільському трудівникові у 6 пудів пшениці, в 1923 р. вимагав у 4 рази більших затрат. Тим самим село втрачало щорічно до 500 млн рублів, тобто половину свого платоспроможного попиту.

По-третє, радянська держава і надалі залишалася в кільці недружніх їй держав. Незважаючи на визнання СРСР рядом капіталістичних країн, активізацію зовнішньої торгівлі, небезпека військової агресії залишалася. Це вимагало від радянської держави не лише ведення вмілої зовнішньої політики, а й, що значно важливіше, постійного зміцнення своєї обороноздатності. І хоча ідея світової революції поступово відходила в минуле, Радянський Союз був завжди готовий надати необхідну допомогу народам і країнам згідно з принципами класової солідарності. Це зумовлювало необхідність розвитку збройних сил, опорою яких, звичайно ж, мала стати потужна промислова індустрія.

Закономірним виявився курс країни не просто на реконструкцію всього народного господарства, а насамперед на її індустріалізацію. Україна в цьому процесі займала одне з провідних місць: серед першочергових завдань країни стало будівництво промислових об'єктів у Донбасі, Криворіжжі, стрімкий розвиток машинобудування Харкова, Одеси, Києва, значне розширення всієї транспортної системи республіки.

Уже перші роки здійснення непу показали, що вкрай необхідне тверде й неухильне керівництво ринковими відносинами з боку держави. Очевидною ставала потреба державного контролю за ціновою політикою, регулювання збуту продукції, досягнення прибутку за будь-яку ціну. Відтак питання планування набували дедалі більшого значення.

Відсутність єдиного плану розвитку народного господарства в масштабі всього Радянського Союзу гальмувала темпи будівництва й реконструкції в кожній союзній республіці. Хоча деякі спроби загального планування в Україні мали місце, але результати виявилися незначними. Кожна галузь промисловості намагалася створити свій план розвитку. Так, питання перспективного планування хімічної промисловості України в 1925 р. розглядалися Економічною нарадою УРСР (ЕКОСО), Радою з'їздів промисловості, торгівлі й транспорту України, Укрдержпланом, хімічними трестами Южхімтрест, Коксобензол, Анілтрест. Однак, як вказувалося пізніше в пояснювальній записці Промплану УРСР, у планах не було відповідності між використанням сировини, палива тощо і зростанням виробництва, зразковими й орієнтованими загальними висновками («запаси під кінець року будуть досягати майже річної норми») ¹⁰.

Індустріалізація підказувала тільки один вихід: подальше вдосконалення й зміцнення планового виробництва на всіх рівнях керівництва народним господарством, підготовка вже не річних, а довгострокових програм, розрахованих на рішуче прискорення процесу зростання насамперед важкої промисловості. Такі роботи почалися в 1925 р. Планування велося відповідно до тогочасних досягнень науки, техніки, нових технологій, досвіду організації виробництва. Важливість конкретного наукового

планування народного господарства була підкреслена в рішеннях березнево-квітневого (1926 г.) пленуму ЦК КП(б)У. Із цього часу в республіці, як і у всьому Радянському Союзі, почалося наполегливе виконання планів капітального будівництва.

В Україні в 1927/28 господарському році споруджувалося 50 районних, міських і заводських електростанцій, серед яких Харківська, Київська, Миколаївська, Маріупольська, Штерівська й ін. У березні 1927 р. почалися роботи з будівництва Дніпровської гідроелектростанції — одного з перших комплексних гідровузлів СРСР. Будувалися підприємства машинобудування, хімічної, цементної, видобувної промисловості, інші об'єкти важкої індустрії. В Україні створювалася потужна вугільно-металургійна база, що мала загальносоюзне значення. Варто наголосити, що в 1925/26 — 1928/29 рр. індустрія республіки одержала близько половини капіталовкладень у важку промисловість усього Радянського Союзу. Надалі за роки першої п'ятирічки капітальні вкладення державних і кооперативних підприємств і організацій України становили 1460 млн карбованців проти 359 млн карбованців за 1918–1922 рр., тобто зросли в 4 рази, у середньому на рік більше ніж в 10 разів¹¹.

XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.) прийняв директиви щодо складання першого п'ятирічного плану країни. Народне господарство вступало в небачений раніше етап стрімкої реконструкції всього суспільного виробництва. 20 травня 1929 р. на V з'їзді рад СРСР, у якому брала участь і представницька делегація Української РСР, були обговорені й прийняті планові показники на першу п'ятирічку.

Роки першої п'ятирічки — це роки самовідданої праці мільйонів людей, результати якого вражають. На Донбасі, що був тоді всесоюзним центром вуглевидобутку, за 4 роки реконструйовано 20 великих шахт (продуктивністю 600–700 тис. тонн видобутку вугілля на рік), 129 середніх (по 110 тис. тонн на рік), 41 малу шахту. Загалом за першу п'ятирічку вступили до ладу 179 шахт із загальним обсягом видобутку вугілля в 57 млн тонн. При цьому зросла продуктивність праці в галузі: в 1932 р. до 155 тонн на одного шахтаря. У металургійну промисловість за 1928–1932 рр. було вкладено 3695,1 млн рублів, у тому числі безпосередньо в будівництво металургійних заводів — 2881,3 млн рублів. Діяли такі гіганти галузі, як Макіївський, Костянтинівський, імені К. Лібкнехта та ін. У 1930 р. почалося будівництво «Азовсталі» (проектна потужність 1,5 млн тонн), «Запоріжсталі» (1,2 млн т), «Криворіжсталі» (1,3 млн т), Нікопольського трубопрокатного заводу й інших гігантів індустрії. Усього за роки першої п'ятирічки в Україні стало до ладу 16 доменних печей (з них 10 нових), 17 маргенівських (у тому числі 15 нових, висококомеханізованих), 4 томасівських конверторів, реконструйовано 8 прокатних станів й інших агрегатів¹².

У ході першої п'ятирічки вирішувалося важливе завдання зміни самої структури промисловості. На 1933 р. питома вага промисловості в сумарному обсязі всього народного господарства України становила 72,4 %, що створило можливість у подальшому підтримувати високі темпи розширеного

відтворення на власній вітчизняній індустріальній основі. В умовах досить незначного обсягу іноземних інвестицій, що були в розпорядженні радянської країни, досягнуто зростання промисловості. Виробництво засобів виробництва в Україні до кінця першої п'ятирічки зросло в 2,8 раза, але й виробництво засобів споживання збільшилася в 2 рази. На зміну дрібному кустарному виробництву повсюдно, у всіх галузях приходило виробництво індустріальне, масштабне, з порівняно високою продуктивністю. Якщо в 1928 р. в республіці залишалось ще 595 підприємств приватновласницького характеру, що давали 2 % продукції, то до кінця п'ятирічки їх не стало.

Різко зросла динаміка капіталовкладень в основні промислово-виробничі фонди України. Якщо за 1921–1928 рр. у всю промисловість республіки було вкладено 760,9 млн рублів, то в 1932 р. — 1229,3 млн рублів (у порівняльних цінах), у тому числі по групі «А» (важка індустрія) ці показники зросли майже в 2 рази за зазначений період — з 659,5 до 1140,4 млн рублів. У той же час, капіталовкладення у виробництво групи «Б» виявилися мінімальними.

Сільське господарство стало джерелом поповнення коштів, що витрачалися на індустріальний розвиток. Але до кінця 20-х рр. стало очевидним, що це джерело не безмежне. Оголошений в 1927 р. XV з'їздом ВКП(б) курс на колективізацію сільського господарства став здійснюватися в Радянському Союзі, у тому числі в Україні, стрімкими темпами, що призводило до серйозних проблем як економічного, політичного, так і психологічного характеру.

Перші спроби колективізації в Україні здійснювалися ще в 1919 р. Під впливом гасел про світову революцію й всесвітнє щастя, які стимулювалися тоді лівоекстремістськими партійними елементами в ряді регіонів України, аграрну політику радянської влади намагалися здійснювати швидко й радикально. На місцях прибічники диктатури пролетаріату намагалися форсувати процес усупільнення землі, незалежно від бажання й волі селян. Середняки, що визнали радянську владу на селі, у своєму загалі не бажали колективізації, не говорячи вже про заможних хліборобів. Продовольчі кризи, що поширилися в багатьох регіонах України, ставали вирішальними в спробах здійснення програми усупільнення землі. І хоча на III Всеукраїнському з'їзді рад у березні 1919 р. нарком у земельних справах В. Мещеряков стверджував, що селян «у комуні не заганняють»¹³, проте лінія на колективізацію і надалі здійснювалася. Це викликало дедалі більший рух селян у боротьбі з «комунією», а значить, і з радянською владою. Створені близько шести сотень колективних господарств в Україні дуже швидко розвалилися.

Менше ніж через десятиліття в Україні знову в масштабах усієї республіки стала рішуче здійснюватися, а точніше, насаджуватися колективізація. Методи, які вживалися при цьому, темпи, сама ідея не були сприйняті значною частиною селянства. За деякими даними, в республіці тільки в 1930 р. було більше 40 тис. тих, хто чинив спротив і часто намагався зі зброєю

в руках відстояти свої права. Однак державний механізм, адміністративна система влади рішуче придушували всі спроби селянства протистояти змінам в їхньому становищі. Одним із наслідків форсованої колективізації в Україні, як і в ряді областей Росії, став масовий голод 1932–1933 рр., що змусило не тільки послабити темпи індустріалізації, а й чималою мірою переглянути структуру другого п'ятирічного плану. Втім, загальна філософія керівництва партії й держави «наздогнати, інакше нас знімуть» залишилася незмінною, хоча в ході її здійснення керівництво країною прагнуло подолати допущені помилки: адміністрування, формалізм, гонитву за загальними показниками та ін. Поступово ситуація виправлялася. До 1 лютого 1930 р. у степових районах України, наприклад, у колгоспи вступило понад 50 % селян, на Лівобережжі — чверть, на Поліссі — лише 3 %. Загалом же колективізація тривала до 1935 р.

До кінця 30-х рр. остаточно була сформована соціальна структура радянського суспільства. Учораšní одноосібники, селяни перетворилися на колгоспників. Лише кілька відсотків з-поміж населення України вважалося кустарями (ремісниками). Куркульство, тобто стан найзаможніших селян, припинило існування. Зрозуміло, термін «куркульство як клас» використовувався лише в ідеологічному сенсі, ніякого «класу», що склався з куркулів, не було. Ішов процес остаточної перетворення приватної власності на суспільну, що відповідало стратегічним завданням соціалістичної революції. Експропріації підлягали, згідно з офіційною статистикою, понад 200 тис. селянських господарств¹⁴, хоча фактично таких було набагато більше.

Можна сказати, що в процесі колективізації селянських господарств із «водою виплеснули й дитину»: на багато десятиліть відлучили людей, що працювали на землі, від результатів їхньої праці. Це не могло не позначитися на економіці сільського господарства: дотепер, уже в XXI ст., Україна, що має найплідніші землі у світі, ніяк не може розв'язати, навіть для себе, завдання забезпечення сільськогосподарською продукцією власного населення.

Будівництво соціалізму вимагало розв'язання низки найважливіших стратегічних завдань.

По-перше, безумовний розвиток і зростання важкої індустрії передбачав дотримання певних пропорцій з розвитком галузей легкої промисловості (групи «Б»). Дедалі нагальнішою ставала потреба постачання населення товарами першої необхідності, що пояснювалося швидким збільшенням кількості городян, зумовленим гігантським промисловим будівництвом.

По-друге, необхідно було за короткий час поповнити народне господарство фахівцями, як вищої кваліфікації, так і робітничих професій. Досягнути на цьому напрямі результати в роки першої п'ятирічки стали лише початком масштабного процесу навчання й виховання практично всіх громадян країни: від ліквідації елементарної неграмотності до підготовки кадрів для науки й високих технологій. Адже ще в 1927 р. половина дорослого сільського населення й третина міського залишалися неписьменними. Ліквідація неграмотності, стрімке зростання кількості освітніх уста-

нов усіх рівнів в 20–30-ті рр., безумовно, можна віднести до справжніх успіхів, які іменують культурною революцією.

По-третє, починаючи з другої п'ятирічки почався перехід від кількісних до пріоритетних, якісних показників розвитку економіки. Впровадження й освоєння нової техніки, масова заміна ручної праці механізмами стали реаліями в діяльності господарських органів у центрі й на місцях. Серед найголовніших висувалися завдання підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, зміцнення виробничої дисципліни й т. ін.

По-четверте, гігантське збільшення кількості робітників у промисловості, будівництві, на транспорті відбулося на соціальній структурі робітничого класу загалом. Як наслідок, змінювалася й соціальна структура всього населення країни й України, як її частини. Зміни відбувалися не лише за формальними ознаками, а й за сутнісними: у середовищі робітничого класу, що мало певні пролетарські традиції, впроваджувалися елементи дрібнобуржуазного анархізму, власницької психології, особливостей сільського укладу життя. Селяни, які вступили до колгоспів, все ще залишалися, по суті, тими ж, ким вони були кілька років назад. Приватновласницька психологія повільно поступалася новим критеріям оцінок суспільного буття. Немоżliво було миттєво викоринити світогляд мільйонів громадян, джерела якого сягали в глибоку давнину.

Зрозуміло, характер міського й сільського населення поступово змінювався на соціалістичний, але за еволюційного шляху на ці процеси могли знадобитися не роки, а довгі десятиліття, чого радянська влада собі дозволила не могла й не бажала. У найкоротший термін слід було провести «перевиховання» багатьох мільйонів людей для засвоєння ними пролетарської психології, перетворити їх на активних будівничих соціалізму. Тому дедалі активніше діяв ідеологічний апарат влади, а поряд із цим усе інтенсивніше починав працювати апарат репресивний.

Уже колективізація показала, що організаційна, роз'яснювальна робота підмінялася силовими методами, грубим тиском, поспішним адмініструванням. Надалі, хоча й в інших формах, ці методи поширилися на весь суспільний устрій країни. Всі зусилля партійних, радянських, господарських органів, а також громадських (профспілкових, комсомольських й ін.) були націлені на безумовне виконання планових завдань у промисловості й у сільському господарстві. Форсовані темпи індустріалізації й колективізації значною мірою базувалися на масовому ентузіазмі, підкріпленому строгими дисциплінарними заходами, підмінювали собою зважену наукововивірену техніко-економічну й соціальну політику.

Завдання другого п'ятирічного плану (1933–1937 рр.) визначалися необхідністю розв'язання завдань, як внутрішнього, так і міжнародного характеру. У Німеччині до влади прийшов нацистський уряд, а через деякий час відбулося відкрите оформлення союзу Німеччини й Італії. Незабаром до них підключилася Японія й була створена «вісь» Берлін — Рим — Токіо. Як на Заході, так і на Сході виникли вогнища агресії, на що Радянський Союз не міг не реагувати. Він виступав із пропозиціями про створення системи

колективної безпеки, що передбачала, зокрема, укладення багатосторонньої угоди між СРСР, Францією, Польщею, Чехословаччиною. На жаль, жодна із досягнутих угод не була реалізована на практиці.

Хоча до початку наймасштабнішої з усіх воєн в історії людства залишалося кілька років, другу п'ятирічку в СРСР можна практично повністю вважати п'ятирічкою підготовки до майбутніх військових дій. XVII конференція ВКП(б) у Директивах до другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства країни на 1933–1937 рр. указувала: «Розгорнута в першому п'ятиріччі робота щодо перетворення СРСР із країни, що ввозить машини й устаткування, у країну, що самостійно виробляє машини й устаткування, буде завершена й остаточно забезпечить за СРСР економічну самостійність, що оберігає СРСР від перетворення його в придаток капіталістичного світового господарства» (XIV з'їзд ВКП(б))¹⁵.

У другій п'ятирічці передбачалося завершити багато соціально-економічних процесів, що почалися ще на початку 20-х рр., а потім у роки першої п'ятирічки. До завдань політичного характеру належала остаточно ліквідація залишків так званих капіталістичних елементів і, у зв'язку із цим, повне знищення будь-яких форм експлуатації людини людиною. У розв'язанні цього завдання брали участь мільйони людей, головним же виконавчим механізмом і надалі залишалася держава, що у числі владних функцій вдавалася й до репресивних функцій. Гасло ліквідації куркульства як класу у цей період було одним з найпопулярніших у країні.

Економічні завдання зводилися до здійснення розпочатої реконструкції всього народного господарства, не зменшуючи, а, навпаки, нарощуючи темпи виконання планів п'ятирічки. Важливим напрямом ставало обов'язкове освоєння й впровадження нової техніки, нових технологій в усі галузі господарства. Здійснення масштабного будівництва не завжди укладалося в п'ятирічний строк, а визначалося як перспективне на майбутнє. Планові завдання в економіці стали більшою мірою співвідноситися між собою, а також і у загальносоюзному і в республіканському масштабах. Це було результатом досвіду, серед іншого, врахування помилок і недоробок першої п'ятирічки.

Найслабкішим був сектор соціального розвитку. Населення України, як і всієї країни, усе ще залишалося бідним, до 1935 р. багато товарів, у тому числі й продовольчих, видавали за картками. Дуже відставало житлове будівництво, мало задовільною залишалася побутова сфера в містах загалом. Ліквідоване до початку 30-х рр. безробіття лише незначно підвищило загальний рівень життя населення. Серйозними залишалися наслідки голоду 1932–1933 рр.

Держплан УРСР, спираючись на союзні планові показники, провів величезну роботу щодо розробки всіх напрямів господарського будівництва на 1933–1937 рр. У республіці був прийнятий офіційний документ «Напрямки й орієнтовні ліміти розвитку народного господарства УРСР на другу п'ятирічку», де буквально до кожного наркомату, обласних планових органів доводилися орієнтовні планові показники. Надалі вони зазнавали

змін, але майже завжди убік збільшення обсягів виробництва й зниження строків виконання.

Україна входила до числа республік і регіонів країни, де передбачався подальший особливо інтенсивний промисловий і сільськогосподарський розвиток. Досить сказати, що в галузі машинобудування мало завершитися будівництво таких гігантів, як Новокраматорський машинобудівний, Харківський турбогенераторний, Ворошиловградський паровозобудівний заводи, низки підприємств верстатобудівного профілю. Мало бути завершене будівництво заводів чорної металургії: «Запоріжсталі», «Криворіжсталі», «Азовсталі», Дніпропетровського ім. Дзержинського, Макіївського ім. Кірова й інших. Великі заводи хімічної промисловості будувалися в Горлівці, Дніпропетровську, Лисичанську. Виробництво електроенергії повинне було зрости з 3,1 млрд квт/год в 1932 р. до 9,7 млрд квт/год в 1937 р. Будувалися типові електростанції в Харкові, Одесі, Києві й інших містах. Реконструювалися підприємства легкої, харчової, переробної, добувної й іншої галузей промисловості¹⁶.

Друга п'ятирічка стала часом, коли багато чого, зокрема в Україні, робилося вперше у світовій практиці. Так, соціалістичне змагання великих виробничих колективів, починаючи з кінця 20-х рр., ставало нормою. Ще 28 січня 1929 р. робітники рудника № 1 Горлівського шахтоуправління (надалі — шахта «Кочегарка») звернулися до колективу Ірмінського рудника (пізніше — шахта «Центральна — Ірміно») з пропозицією почати трудове суперництво. Цей заклик, оприлюднений «Рабочей газетой», став початком всесоюзного змагання шахтарів. Трудові колективи України змагалися не тільки між собою, а й викликали на змагання колективи інших республік Радянського Союзу. Змагання, що дедалі ставало масовим, повсюдно очолювали партійні, профспілкові й комсомольські комітети.

Масове змагання на виробництві забезпечувалося, з одного боку, організаторською роботою, ідеологічним впливом, підтримкою трудових ініціатив на місцевому рівні й, безумовно, загальнодержавною політикою. З іншого боку — ентузіазмом в основному нового, молодого покоління радянських громадян, що сформувалося вже в післяреволюційний період — в 20-ті — 30-ті рр. Державна політика значною мірою акумулювалася в основному принципі: малими витратами (матеріальними, фінансовими) одержати більші результати (економічні, виробничо-господарські). Прагнення впровадити нове ставлення до праці широких мас, піднімаючи одночасно ефективність виробництва, продуктивність праці — так ставилося завдання. Були, звісно, й матеріальні стимули (підвищена, але не дуже висока зарплата, премії, нагороди й т. ін. передовикам виробництва). Однак вони становили лише незначний відсоток у загальному результаті, здобутому в ході змагання.

Паралельно із виробничими завданнями вирішувалася й кадрова проблема. Масовий приплив на виробництво працівників із села вимагав не простого навчання, а й постійного підвищення кваліфікації з усіх спеціальностей. Розгалужена мережа, підготовки кадрів стала базовою всієї системи технічної освіти. Повсюдно виникали й діяли найрізноманітніші форми

навчання. Одним з найбільш значимих джерел поповнення виробництва кваліфікованими кадрами стали школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ).

Наприклад, у хімічній промисловості України систему ФЗУ було розгорнуто вже в 1930 р. За наступні чотири роки тільки в структурі Укрхімтресту були організовані центри з підготовки робітників з різних спеціальностей у Горлівці, Рубіжному, Дніпропетровську, Костянтинівці, Слов'янську. У Єнакієвому школа ФЗУ стала готувати кадри для семи коксобензолних заводів Донбасу й Запоріжжя. У системі Главхімпрому, у віданні якого був Укрхімтрест, тільки в 1932–1933-х рр. навчалось 2670 чоловік, у тому числі 400 — спеціально для новобудов хімічної індустрії України¹⁷.

На всіх підприємствах було запроваджено обов'язкове складання робітниками іспиту з технімуму. Створювалися різні курси для працюючих при інститутах і технікумах. На багатьох заводах створювалися школи передового досвіду, що надалі переросли в такий рух, як наставництво, що закріпилося й продовжувало існувати багато наступних років. У клубах, будинках культури проводилися спеціальні вечори запитань і відповідей на техніко-виробничі теми, проводилися «виставки бракованої продукції», технічні вікторини, конкурси. Особливого значення дедалі більше набували бібліотеки, у тому числі ті, що працювали безпосередньо на підприємствах. Таким чином, друга п'ятирічка стала періодом значного підвищення не тільки загальних, а й спеціальних технічних знань працівниками підприємств, що дало можливість країні, зокрема Україні, у короткий строк освоїти нові виробничі потужності, реконструювати ті, що раніше існували, домогтися значних успіхів у виконанні господарських планів. Помітно зміцнився промисловий потенціал країни, в тому числі її обороноздатність.

Загалом було досягнуто значних результатів. Наочним був не лише прогрес в індустрії, а й у розвитку практично всіх галузей народного господарства. Відбувалися істотні зміни в соціально-політичній структурі суспільства, зміцнювався міжнародний авторитет Радянського Союзу. На тлі кризових явищ у багатьох капіталістичних країнах першої половини 30-х рр. безкризовість становища СРСР видавалася за один із кращих елементів прямої агітації за соціалізм. Соціально-економічні процеси, що відбувалися в радянській країні, привертала увагу світової громадськості, насамперед міжнародного робітничого класу, своєю новизною, оригінальністю рішень, а головне — результатами праці.

Ліквідація залишків капіталістичних елементів, що переросла в репресії 1937–1938 рр., почасти сприймалася як виконання загального політичного завдання: побудови в країні нового суспільства, найменованого соціалістичним в умовах ворожого оточення.

Перетворення суспільних відносин спиралося на розвиток індустрії, масову колективізацію й здійснення культурної революції. Силкові, вольові методи виконання поставлених у зазначених сферах завдань, становили основу для появи, поширення й абсолютного закріплення нової адміністративної системи, що ввійшла в історію як «культ особи». Це потворне явище істотно деформувало позитивні процеси; стало антиподом щодо

соціальної самовідданості, активності мільйонів радянських громадян, їх трудового внеску у розвиток Вітчизни.

На практиці означена розбіжність породила реалізацію політики, в основі якої були гасла: «Хто не з нами, той проти нас», «Якщо ворог не здається, його знищують», «Залізною рукою заженемо в соціалізм...» та ін. Революційні перетворення через два десятиліття після Жовтня 1917 року будувалися, хоч і в іншій формі, але за принципом революційної необхідності. А це рано або пізно повинно було привести до кризи.

Націоналізований народногосподарський комплекс (промисловість, торгівля, аграрний сектор і т. д.) перетворився фактично на державний капіталізм: використовувалися лише адміністративні важелі, практично були ліквідовані всі господарсько-економічні методи, пішли в небуття конкуренція, госпрозрахунок, виробничий і навіть особистий інтерес як такий, гнучке керування всіма соціально-економічними процесами. Закріпився економічний примус, найменованний централізованим плануванням. Ефективне ведення господарства підмінялося неухильним виконанням плану, тобто наказу (закону).

Таким чином, «великий стрибок у соціалізм» у Радянському Союзі з кінця 20-х до кінця 30-х рр. став дуже складним, суперечливим процесом, скеровуваним Комуністичною партією. Саме нею була визначена й поставлена мета («наздогнати й перегнати»), а потім під неї створювалися й пропонувалися політичні гасла й ідеологічні концепції, стимулювалася конкретна організаційна діяльність на всіх рівнях — і в центрі, і на місцях. Усі досягнуті успіхи приписувалися «вождеві», у недоліках, помилках і т. д. обвинувачували «ворогів народу».

Узяті темпи розвитку другої п'ятирічки зберігалися неухильно. За 1933–1937 рр. в Україні були введені в дію нові об'єкти металургійної промисловості: 12 доменних, 23 мартенівських, 8 електросталеплавильних печей і 8 прокатних станів¹⁸, що становило майже третину побудованих у СРСР за роки другої п'ятирічки. В Україні за 5 років видобуток залізної руди виріс у 2 рази, марганцевої руди — в 2,2 рази¹⁹.

Результати другої п'ятирічки стали важливою передумовою, базою виконання планів перших трьох років третьої п'ятирічки. Так, в 1940 р. промислові підприємства (нові або повністю реконструйовані старі) виробляли 92 % всієї продукції, що випускалася в Україні. Загалом у республіці загальний випуск промислової продукції з 1917 до 1940 р. зріс в 10,6 рази²⁰. Виробництво сірчаної кислоти збільшилося в 5,4 рази, мінеральних добрив — у 28 разів, соди — в 6 разів. Україна становила разом із Центральним (Московським) і Північно-Західним економічними районами головну базу хімічної індустрії країни²¹.

До кінця 30-х рр. сільське господарство України було всуціль колективізоване. На колгоспи й радгоспи вже в 1933 р. припадало 84,5 % посівів зернових культур. Ці господарства стали основними постачальниками товарного хліба. Активно працювали машино-тракторні станції, що в умовах обмеженої кількості техніки було особливо важливим. До 1937 р. було

підготовлено для сільського господарства кадрів різних спеціальностей: перших керівників колгоспів і радгоспів 5134, бригадирів (у тому числі тваринницьких бригад) — 68 279, ланкових (на цукрових плантаціях) — 194 543, ветеринарних санітарів — 14 161 чоловік. Було навчено близько 200 тис. трактористів, комбайнерів, шоферів, механіків. На 1 липня 1937 р. 96,1 % сільських господарств із посівною площею 99,7 % були об'єднані в 28 268 колгоспів. У республіці функціонувало 865 радгоспів і 989 машино-тракторних станцій²².

Загалом підсумки другої й перших трьох років третьої п'ятирічки стали продовженням загальної програми індустріалізації, що було зв'язано, у першу чергу, зі спорудженням великих промислових підприємств, озброєних новою технікою, які працювали за передовими для свого часу технологіями. З 35 гігантів індустріального будівництва в СРСР 11 споруджувалися на території України. Капітальні вкладення в них становили 2491 млн рублів (у цінах 1936 р.). Для порівняння: капіталовкладення на будівництво великих промислових об'єктів у європейській частині РСФСР було витрачено 1963 млн рублів, Уралу й Сибіру — 3548 млн, Середньої Азії й Закавказзя — 588 млн рублів²³.

Зрозуміло, що за зазначеними цифрами стояла праця мільйонів людей, яку з повним правом можна назвати великим трудовим подвигом. До розряду узагальнювальних показників, що характеризують трудову доблесть громадян радянської країни, у тому числі України, можна віднести таке. По-перше, це темпи будівництва: щодня в республіках Радянського Союзу здавалося в експлуатацію 2–3 великих виробничих об'єкти. По-друге, невпинно наростали обсяги освоєння нової техніки й нових технологій. По-третє, як результат зазначеного — підвищення продуктивності праці (загалом у промисловості за роки другої п'ятирічки більш ніж в 2 рази), зниження собівартості продукції, що випускалася (майже в 9 разів). Зростали енергоозброєність, механізація й автоматизація виробництва. До кінця 30-х рр. СРСР перегнав за обсягами промислової продукції Англію, Німеччину, Францію й зайняв друге місце у світі (після США), а за темпами індустріального зростання вийшов на абсолютне перше місце у світі.

Внесок України у виконання загальних планів був досить значний. Валова продукція всієї промисловості в 1937 р. зросла, порівняно з 1932 р., в 2,2 рази, а у великій індустрії — в 2,3 рази; питома вага продукції дрібної промисловості становила усього 7,5 %. Середньорічні темпи приросту промисловості по республіці становили 17,4 %; особливо високими вони були в енергетиці — 23,8 %, машинобудуванні — 20,7 %, сталеварінні — 21,5 %, виробництві прокату — 19,3 %²⁴. Дніпрогес виробляла більше електроенергії за всі електростанції дореволюційної царської Росії.

Джерелом поповнення рядів робітничого класу в Україні, як і у всій країні, було селянство. Тим самим у республіці відбулися значні зміни демографічного й соціального характеру. Збільшувалася кількість жінок-робітниць. Якщо в 1928 р. їхня питома вага в Україні становила 12,2 % від загальної кількості промислових робітників, то в 1937 р. — 30 %. У текстильній

промисловості із загального числа працюючих 63 % становили жінки, в шкільній — 61,8 %, в поліграфічній — 47,7 %²⁵.

Характерно, що близько 40 % робітників промислових підприємств були молодими людьми до 23 років, які мали не тільки роботу, а й можливість навчання, набуття або вдосконалення спеціальності. Це вже була молодь нового покоління, що виросла й сформувалася після революції в умовах радянської влади, виховувалася піонерськими й комсомольськими організаціями. Саме вони прийняли на себе жорстокий удар Великої Вітчизняної війни: перші мобілізації проводилися серед осіб 1910–1923 рр. народження.

У 30-ті рр. відбулися зрушення і в справі поліпшення матеріального добробуту трудящих. Кількість робітників та службовців в Україні до 1940 р. зросла до 5,7 млн чоловік. Фонд заробітної плати, що становив основну частину грошових доходів працюючих, виріс із 13 426,9 млн рублів наприкінці другої п'ятирічки до 22 832,5 млн рублів у 1940 р.; середня заробітна плата одного робітника й службовця зросла з 2850 до 3979 рублів. Розвивалася інфраструктура культурних і побутових підприємств і установ, будувалися лікарні, поліклініки, магазини, їдальні. При підприємствах створювалися підсобні тваринницькі й плодово-овочеві господарства. В 1940 р. функціонувало 1314 профспілкових палаців культури й клубів, у яких працювало 3265 суспільно-політичних, художніх, драматичних, хореографічних та інших гуртків. Тільки профспілки України мали у своєму розпорядженні 4152 бібліотеки, окрім яких працювали книжкові пересувки, червоні куточки, читальні й тощо.²⁶

Збільшилося споживання, насамперед продуктів харчування, виросли можливості галузей промисловості, що виробляли побутові товари — тканини, взуття, трикотаж, прилади й т. ін. Розвивалися державна торгівля, громадське харчування, колгоспні ринки. Дедалі більшого значення надавалося охороні здоров'я. На нього в Україні в 1937 р. було асигновано 1136 млн рублів, що більше, ніж у 7 разів, перевищило витрати початку другої п'ятирічки. У республіці функціонувало 366 стаціонарних санаторіїв на 35 тис. місць і 174 будинків відпочинку на 24 тис. місць. Одночасно дедалі більшого поширення набували нічні санаторії, профілакторії на підприємствах. Значні засоби виділялися на розвиток спорту й фізичної культури: будувалися стадіони, водні станції, спортивні зали й площадки, спортивні комплекси й бази.

Особливо значимим завоюванням радянської влади стало досягнення загальної грамотності. Народна освіта вже спиралася на обов'язкову 4-класну (початкову) освіту з наступним переходом на обов'язкове 7-річне, а потім — і середнє навчання. Зростали витрати на підготовку вчительських, викладацьких кадрів, зміцнення матеріальної бази навчальних закладів усіх рівнів. Розгорнувся масовий суспільний рух підтримки шкіл, професійно-технічних училищ, технікумів: за рахунок підприємств купувалися шкільні меблі, паливо, підручники. Створювалися грошові суспільні фонди всеобуча, здійснювався ремонт шкільних приміщень. Поза навчанням не залишалася жодна дитина шкільного віку — було введено найжорстокіший облік. Кількість шкіл усіх рівнів виросла в 10 разів порівняно із

серединою 20-х років. У 1937 р. в Україні в 35 педагогічних вузах і 66 технікумах одночасно навчалось понад 55 тис. чоловік — майбутніх учителів²⁷.

Напередодні Великої Вітчизняної війни в Україні працювало майже 130 вищих навчальних закладів різного профілю, близько 600 технікумів — індустріальних, сільськогосподарських, медичних і т. п. Кількість випускників вузів і середніх спеціальних навчальних закладів визначалася десятками тисяч чоловік. Частина випускників закінчували робітфаки — навчальні заклади, які працювали при підприємствах і навчали тих, хто там трудився.

Таким чином, республіка домоглася значних успіхів у будівництві економічного й культурного фундаменту — основи подальшого розвитку республіки як частини загальносоюзної держави. Важливим результатом стало залучення широких мас трудящих у виробничі й суспільно-політичні процеси. Прийняття Конституції УРСР XIV Надзвичайним з'їздом рад України 30 січня 1937 р. законодавчо закріпило досягнуте, у тому числі — добровільне вхідження України в Союз Радянських Соціалістичних Республік — СРСР.

Відповідно до нової Конституції в Україні пройшли вибори до вищого законодавчого органу країни — Верховної Ради СРСР. У республіці взяло участь у виборах 97,8 % виборців. Від України було вибрано у Верховну Раду 127 депутатів, у тому числі в Раду Союзу — 102, у Раду Національностей — 25 чоловік. У верховній законодавчій орган увійшли представники робітничого класу й колгоспного селянства, передовики виробництва, представники інтелігенції, молоді. До складу депутатського корпусу ввійшло чимало жінок.

30-ті рр. стали періодом зміцнення громадських організацій, у першу чергу профспілок і комсомолу. Так, в Україні діяло 12 центральних комітетів профспілок, створених за виробничо-територіальним принципом (з 65 по всьому Радянському Союзу). Членами профспілок працівників різних галузей народного господарства були понад 4 млн робітників та службовців. На 1 січня 1937 р. комсомол республіки об'єднував 41 123 комсомольських організації, кількість членів ЛКСМУ наближалася до 1 млн. Профспілкові, комсомольські, інші громадські організації вели широку інтернаціональну роботу зі зміцнення дружби народів, що визначало один з найважливіших напрямів діяльності радянської влади.

До кінця 30-х рр. практично завершилося формування єдиного народно-господарського комплексу в СРСР, куди Україна входила досить вагомою складовою частиною. Концентрація виробництва перевищувала кордони окремих союзних республік (наприклад, Середньоазіатський економічний комплекс охоплював чотири союзні республіки: Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан і Киргизію), у той час як в одній Україні таких комплексів було кілька: Донбас, Запорізько-Криворізький, південь республіки (Одеса, Миколаїв, Херсон), Харків, Київ. Зростання ж міжреспубліканських кооперованих поставок, розширення виробничих зв'язків сприяли стрімкому розвитку народного господарства, у тому числі в Україні.

Відбулися корінні зміни й у соціальній структурі українського суспільства. До кінця другої п'ятирічки робітники та службовці становили 45,7 %

складу населення, селяни-колгоспники й кооперовані кустарі — 48,8 %, селяни-одноосібники й некооперовані кустарі — 5,5 %. Надалі кількість останніх знизилася до десятих часток відсотка населення. Зросла питома вага робітничого класу: його кількість перевищувала 20 млн чоловік. Значне зростання народної освіти створювало основу для розвитку науки, культури, мистецтва, що сприяло функціонуванню нової соціальної групи — вітчизняної інтелігенції. Розв'язання проблеми загальної грамотності безумовно сприяло прогресові у сфері освіти: якщо в 1920 р. в Україні грамотність серед дорослого населення становила 51,9 %, то в 1937 р. — 97,7 %²⁸. Розвивалася українська культура, в основі якої були національні традиції, демократичні й прогресивні за своїм духом і змістом. Водночас українська культура взаємопроникала в культури інших народів СРСР, паралельно збагачуючись і розвиваючись сама, переймаючи цінності й духовне багатство інших народів.

Фактично з кінця 30-х рр. республіка, як і вся країна, перебувала у стані передвоєнного очікування: трагедія могла розпочатися в будь-який час. Внутрішня й зовнішня політика СРСР значною мірою визначалася складною міжнародною обстановкою. Звідси — ставилися завдання зміцнення обороноздатності країни, її збройних сил. Україна робила значний внесок у цей процес: вона давала більше половини вугілля, що добувалося в країні, 2/3 залізної руди, виплавляла 65 % чавуну й 49 % сталі від загальносоюзних обсягів. На її оборонних підприємствах випускалися новітні види озброєння — танки, літаки, стрілецька зброя, військові кораблі різної водотоннажності.

У зв'язку із загальним збільшенням кількості військ і появою нових військових формувань були реорганізовані й посилені Київський (Особливий), Харківський військові округи, у жовтні 1939 р. сформувався Одеський військовий округ. Усі військові школи, починаючи з 1937 р., були перетворені на військові училища (в тому числі в Україні таких стало 15). Повсюдно велася широка й різнобічна оборонно-масова робота з населенням, особливо з молоддю. Розвивалися оборонні види спорту: стрілецький, парашутний, авіаційний. У значних масштабах ішло медично-санітарне навчання як міського, так і сільського населення.

Величезна організаторська робота в передвоєнний період чималою мірою змогла забезпечити створення військово-технічного потенціалу країни, що, безумовно, стало реальною передумовою майбутньої перемоги у Великій Вітчизняній війні.

З висоти минулих десятиліть, із сучасних позицій період 20–30-х рр. у вітчизняній історії жодним чином не можна оцінити однозначно. Це був час стрімкого злету трудового й соціального ентузіазму, з одного боку, і жорсткої політики, що існувала в країні адміністративної системи, «культу особи» з його негативними проявами, — з іншого. Ця політика, антигуманна за своєю суттю, проводилася на всіх рівнях влади, як у центрі, так і на місцях. Принцип досягнення поставленої мети будь-якою ціною став основним, якщо не головним. Вся країна працювала як єдиний величезний механізм, паливом якого було сполучення ентузіазму й страху працюючих.

Можна говорити про те, що багато чого робилося вперше — на підприємствах, у селах, галузях, регіонах, країні. Це безперечно. Однак дуже легко було сховати своє невміння, бездарність, елементарну безвідповідальність за таке «впровадження нового». Наприклад, у ході першої п'ятирічки з'ясувалося, що зі взятими темпами не можна приступати до реалізації планів другої. Повне виключення в другій половині 20-х рр. економічних, госпрозрахункових методів з ведення всього народного господарства досить швидко призвело до того, що зменшився, а то й зник інтерес людини до результатів своєї трудової діяльності. Уже на початку другої п'ятирічки темпи приросту промисловості стали помітно падати. Потрібно було повернутися до відкинутих, а, значить, упущених можливостей відновлення госпрозрахункових відносин у промисловості й у сільському господарстві. Та цього не сталося. Натомість з'явилися нові стахановські методи роботи, що жорстко поділяло трудівників на «гарних» і «поганих». Так, Олексій Стаханов, безумовно, герой: денну норму він перевищив у 14 разів! Протягом кількох днів рекорди стали рости: О. Стаханов вирубував 102 т вугілля, М. Дюканов — 115, Д. Концедалов — 125 т; потім знову сам О. Стаханов видав «на гора» 175 т вугілля. А ще через кілька днів Н. Изотов вирубував 241 т, Ф. Артюхов — 310 т вугілля! Честь і слава трудівникам!

Але відразу виникає кілька запитань, головне з них таке: яким же чином формувалися норми праці, як визначалася її продуктивність? А головне — чому ці люди могли перевищити норму в 30–40(!) разів, а за ними й десятки тисяч інших? Простих відповідей на ці питання немає.

Відомо, що нарком промисловості Г. Орджонікідзе на Макіївському заводі намагався провести економічний експеримент у галузі матеріального стимулювання працівника. Однак далі символічних кроків справа не пішла. Чи не тому, що дуже швидко не стало самого Серго? Або комусь більше подобалося управляти «натисканням кнопки» — і просто, і результативно. Тим самим уже сформована адміністративна система просто поглинула чергову спробу переходу до нових методів трудової діяльності з відповідними моральними і матеріальними стимулами.

Економічні завдання й досягнення 20–30-х рр. (як, втім, і в наступні десятиліття) оцінювалися на основі гасла «Час — вперед!», у режимі надзвичайщини. Тому будували Магнітку й Дніпрогес переважно молоді люди, що легко піддавалися емоційним поривам. Зрозуміло, були й ситуації, коли особливо ніколи було розмірковувати про економічну доцільність, матеріальні стимули тощо. Але виняткові «випадки» затим швидко ставали системою. Остання покривала неякісне управління на всіх рівнях виробництва — від будівельного майданчика до наркомату. Низька якість керівництва своєю чергою неодмінно породжує низьку відповідальність, штовхає виконавців на досягнення поставленої мети будь-якими засобами.

Разом із тим слід згадати, що в 20-ті рр. було чимало форм управління виробництвом, які вже тоді давали позитивні результати. Існували синдикати, що були посередниками між споживачем і виробником. Практикувалися управлінські послуги на основі госпрозрахунку. Діяли губернські, повітові

та інші ради народного господарства. Потім, у наступні роки, намагалися до цього повернутися, але час був упущений...

Виступаючи на Х з'їзді РКП(б), даючи оцінку «воєнному комунізму», В. Ленін сказав: «Ми не мали ніякої іншої можливості, крім максимального застосування негайної монополії аж до узяття всіх надлишків, хоча б без усякої компенсації. І інакше до цього завдання ми приступитися не могли. Це не означало стрункої економічної системи. Це була міра, викликана умовами не економічними, а запропонована нам значною мірою умовами військовими»²⁹. Так, у певний період, за певних екстремальних обставин потрібно було діяти такими або подібними методами. Але чи можна пояснити вилучення хліба у людей, селян, прирікаючи тим самим їх на голодну смерть через півтора десятка років після революції, більше ніж через десятиліття після закінчення громадянської війни? Це важкозбагненно.

Україна, як і інші республіки СРСР, в 30-ті рр. пережила не тільки «великий стрибок», а й «великий терор». Система адміністративно-бюрократичного характеру працювала головним чином у режимі репресій, що породжують загальний страх, тотальну підозру, доноси, підлабузництво підлеглих перед начальниками.

На території України масові репресії 30-х рр. здійснювалися особливо масштабно й жорстко. Причому, все робилося «в інтересах народу», «в інтересах країни», «для побудови світлого майбутнього». Зазнавали арештів, заслань, тюремного ув'язнення, розстрілів не тільки так звані політичні супротивники (відомо, що приблизно половина делегатів XVII з'їзду ВКП(б) була репресована — 1108 з 1966 делегатів і 98 з 139 членів і кандидатів у члени ЦК партії, вибраних на з'їзді), а й рядові партійці, прості громадяни. З 1928–1929-х рр. почалося «полювання на відьом», де головним чином постраждала інтелігенція. Одним із показових приводів у боротьбі з «ворогами народу» стало «обуржуазнення» літератури, мистецтва, будь-які кроки до прояву національної культури. В Україні покінчив життя самогубством молодий пролетарський письменник М. Хвильовий, загинули інші творчі працівники. Тільки в 1997 р. стало відомо про загибель 1111 політв'язнів в урочищі Сандармох у Карелії. Серед них було понад 300 представників української інтелігенції, серед яких історик М. Яворський, поет М. Зеров, драматург М. Куліш, міністр освіти УНР А. Крушельницький, режисер Лесь Курбас та інші.

Можна стверджувати, що «культ особи, іманентні йому репресії завдали колосальної шкоди й КП(б)У, і всьому українському суспільству. Так, зі 151 чоловіка, які входили до складу вищого керівного партійного органу — Політбюро ЦК КП(б)У, в 30–40-х рр. від сталінських репресій постраждало (було розстріляно) 46 чоловік, тобто приблизно кожний третій, у тому числі відомі революціонери, партійні, радянські, господарські працівники, воєначальники, керівники республіки»³⁰.

Соціально-економічними параметрами не обмежувалися наслідки масових репресій 30-х рр., були значно підірвані ідейні позиції соціалізму, який творили радянські люди. Саме з репресіями часто, на жаль, ототожнюються сама теорія марксизму, загальний курс соціалістичного будівництва, всі

соціальні перетворення. Похитнулися й моральні начала суспільства: аморальність у політичній сфері переходила в негативні явища, що пронизували всі сфери життя.

- ¹ Історія народного господарства Української РСР. — К., 1984. — Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917–1937 рр.). — С. 100.
- ² История Украинской ССР / В 10-ти т. — Т. 7: Украинская ССР в период строительства и укрепления социалистического общества. — К., 1984. — С. 23–24.
- ³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / В 2-х т. — К., 1976. — Т. 1. — С. 173.
- ⁴ *Солдатенко В. Ф.* Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. — К.: Світогляд, 2004. — 331 с.; 16 с. фото. — С. 253.
- ⁵ *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений, 5-е изд. — Т. 42. — С. 157.
- ⁶ *Сталин И. В.* О задачах хозяйственников. Речь на первой Всесоюзной конференции работников социалистической промышленности 4 февраля 1931 г. // Сочинения. — Т. 5. — С. 382.
- ⁷ История Украинской ССР. — Т. 7. — С. 63.
- ⁸ История Киева. В 3-х т. — Т. 3. Кн. 1: Киев социалистический. — К., 1984. — С. 133.
- ⁹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — К., 1978. — С. 402.
- ¹⁰ *Соколов В. Н.* Курсом на социалистическую индустриализацию. — Киев–Одесса, 1985. — С. 43–44.
- ¹¹ Народне господарство Української РСР. Ювілейний статистичний щорічник. — К., 1977. — С. 255–256.
- ¹² Історія народного господарства Української РСР. — Т. 2. — С. 231–233.
- ¹³ *Сатта М.* 1919 рік — перша спроба колективізації // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 231.
- ¹⁴ История Украинской ССР. — Т. 7. — С. 261.
- ¹⁵ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1970. — Т. 5. — С. 41.
- ¹⁶ История Украинской ССР. — Т. 7. — С. 366–367.
- ¹⁷ *Соколов В. Н.* Назв. праця. — С. 99.
- ¹⁸ *Тереженко Н. А.* Черная металлургия Украинской ССР за 50 лет Советской власти. — К., 1967. — С. 30.
- ¹⁹ Історія народного господарства Української РСР. — Т. 2. — С. 321.
- ²⁰ Народне господарство Української РСР. — С. 25.
- ²¹ *Соколов В. Н.* Назв. праця. — С. 150.
- ²² Там же. — С. 342–343.
- ²³ *Лельчук В. С.* Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы. — М., 1984. — С. 185–186.
- ²⁴ История Украинской ССР. — Т. 7. — С. 386.
- ²⁵ Там же. — С. 396.
- ²⁶ Очерки по истории профессиональных союзов Украинской ССР. — М., 1983. — С. 340, 342.
- ²⁷ История Украинской ССР. — Т. 7. — С. 438.
- ²⁸ Там само. — С. 501.
- ²⁹ *Ленин В. И.* Повне зібрання творів. — Т. 43. — С. 79.
- ³⁰ *Соколов В. Н., Старинец А. Г.* Власть и общество. — Одесса, 2003. — 230 с.

VII ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОН У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: КУРСОМ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ І СОБОРНОСТІ (1921–1941 рр.)

У міжвоєнний період етнічну територію українського народу у 767 тис. кв. км поділили між собою чотири держави: СРСР, у складі якого УСРР займала площу 451,8 тис. кв. км із 32,568 млн населення, з яких майже 26 млн, або 80 %, становили українці; етнічно-українські терени в Польщі — 132,2 тис. кв. км із 10,2 млн мешканцями, з яких майже 6,5 млн, або 64 %, становили українці; відповідно в Румунії — 17,7 тис. кв. км і 1,4 млн мешканців, із яких 875 тис., або 63 %, становили українці; і в Чехословаччині — 14,9 тис. кв. км і 760 тис. мешканців, із яких 560 тис., або 73 %, становили українці¹. Цей процес був далеко не однозначним, однак корінному українству він приніс нові соціально-політичні утиски та втрати, приниження, тяжкі випробування.

Розкладаючи політичний пасьянс на новітній карті Європи, 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти за пропозицією Б. Муссоліні схвалила рішення, яким визнавала за Польщею «суверенне право» на володіння Східною Галичиною без проведення плебісциту: «Зваживши, що згідно зі статтею 91 мирного договору у Сен-Жермені Австрія зреклася на користь союзних і дружніх держав усіх своїх прав і титулів щодо територій, які перед тим належали до Австро-Угорської імперії і які лежать поза новими кордонами Австрії, як це окреслено в ст. 27 згаданого договору, і яких досі ще нікому не признано, маючи на увазі, що Польща визнана у відношенні до Східної Галичини, що етнографічні умови вимагають її автономного устрою, конференція послів вирішила визнати як кордон Польщі з Росією лінію, означену і застовлену згодою цих держав і на їх відповідальність 23 листопада 1922 р.»² Рада послів мала на увазі тут і умови Ризького мирного договору між Польщею і Росією 1921 р., і, зрозуміло, ту діяльність, яку проводила Польща щодо загарбаних українських територій разом із державами-союзниками, прагнучи до міжнародно-правового визнання входження Східної Галичини до складу Другої Речіпосполитої «де-юре» (укладання військової конвенції з Румунією 3 березня 1921 р., чехословацько-польський договір 6 листопада 1921 р., за яким уряд Чехословаччини оголосив, що він не має жодних інтересів до Східної Галичини та схильний у цій справі допомагати Польщі дипломатично, а також обіцянка підтримки Францією після укладання нафтової конвенції 6 лютого 1922 р.)³. Одночасно Польща взяла на

себе зобов'язання надати місцевому населенню автономію, якого так ніколи і не виконала.

Українці ж Східної Галичини не вважали вирішення свого питання справедливим і не розглядали його як остаточне. Зокрема, колишній диктатор ЗУНР Є. Петрушевич на засіданні Ліги Націй у 1923 р. заявив: «Самими голосливими заявами і протестами, самим пасивним чеканням на ласку світу український нарід нічого не досягне, коли не докаже своєї волі до державної незалежності активною боротьбою»⁴.

Правлячі кола Польщі планували проводити політику колонізації й колонізації рішуче й жорстко. Вважалося, що коли у своєму загалі «кресова людність прийде до переконання, що належність кресів до Польщі затверджено назавжди, а марення про непідлеглу... Україну чи Білорусію є нездійсненою утопією, асиміляційні процеси на кресах проходять значно легше», підкреслював польський націоналіст Ю. Гертих⁵.

Із загарбаних ще в 1919 р. західних повітів Волинської губернії Польща утворила Волинське воєводство з центром у м. Луцьку. У 1920 р. Східну Галичину було поділено на три воєводства: Львівське, Тернопільське і Станіславське, які влада почала офіційно називати «Малопольська Вихідна» (Східна Малопольща) та заборонила вживати назви «Західна Україна» і «Східна Галичина». Утворивши тут економічний придаток польської промисловості, Польща наголошувала на другорядному значенні цих земель для держави, на тому, що ці землі не були для неї цінними⁶. Таким чином, основна частина території західноукраїнських земель, окупованих Польщею, де були утворені чотири її воєводства, становила 25 % території самої польської держави і майже 28 % населення всієї країни. Українці були найчисельнішою меншиною міжвоєнної Польщі, яка в цей період належала до країн із найвищим відсотком національних меншостей (1921 р. поляки становили 69,2 %, українці — 14,3 %, євреї — 7,8 %, білоруси — 3,9 %, німці — 3,9 %; разом меншини становили 29,8 %, тобто близько третини населення країни)⁷.

У Румунії українці (а їх у 1920 р. за румунською статистикою налічувалося близько 790 тис. чол. (4,7 % населення держави), які проживали в Ізмаїльському, Аккерманському, Хотинському повітах Бессарабії, Північній Буковині і частині Марамарощини-Сигітщини на Закарпатті, поділялися на три групи⁸.

Перша група (близько 450 тис. чол.) проживала на придунайських землях Бессарабії, які в минулому належали Росії та мали вихід до Чорного моря. Друга група (майже 30 тис. чол.) українців проживала у повіті Марамуреш (Марамарош) — краї, що охоплює сточище Верхньої Тиси⁹, і не виявляла особливої соціально-політичної активності. Третя група (понад 310 тис. чол.) — населяла Північну Буковину і була найрозвинутішою та найполітизованішою, відрізнялася високим рівнем національно-культурного життя¹⁰.

Підкарпатська Русь (Закарпаття), а з 1928 р. — Підкарпатський край, у складі Чехословаччини серед усіх названих вище окупованих різними державами українських земель була порівняно у кращому політичному і соціальному становищі. Політично-культурний розвиток Закарпаття здійснювався

між чехословацьким централізмом і місцевим автономізмом. Адміністративно-політичну організацію краю визначали празькі статuti 1919 р. та 1920 р. Ці державно-правові акти не впроваджували постанов Сен-Жерменського договору та Конституції ЧСР щодо Закарпаття, яке було виділено в окрему адміністративно-територіальну одиницю «Підкарпатська Русь», залишивши поза її межами майже 100 тис. українців на теренах Словаччини¹¹. Чехословацький уряд не виконав і Сен-Жерменської угоди щодо надання національної автономії краю, на якій налягало українське населення, бо, прагнучи централізації, вбачав в українському національному русі загрозу державі й вважав, що населення краю «не дозріло до автономії»¹².

Польський уряд, проводячи політику колонізації, усю свою ідеологічну машину, mass media націлив на культивування високої «місії» асиміляції меншовартісних народів з боку представників «значно вищої культури і рівня розвитку», аніж усі національні меншості держави¹³. Польський націоналіст В. Лютославський навчав, що «русини увійдуть як окреме плем'я до складу польського народу»¹⁴. За планами уряду польське населення на східних окраїнах мало збільшитися на 30 %. Останнє, на думку уряду, мало гарантувати, що «зміцнення польськості» на цих теренах дозволить тримати їх під своєю владою вічно¹⁵.

Політиці колонізації сприяли аграрні закони 1919–1920 рр., закон про осадництво 1920 р., відповідно до яких на східних теренах країни було розподілено 600 284 га кращих земель, а у сільську місцевість цих районів було переселено близько 200 тис. польських колоністів-осадників¹⁶.

За офіційними статистичними даними, у промисловості Східної Галичини було зайнято лише близько 7,9 % всього населення, а заробітна плата робітників становила не більше 50 % від зарплати робітників у центральній частині Польщі¹⁷. Злиденність трудящого люду довершувалася ще й тим, що була велика нестача житла, як наслідок воєнних дій 1914–1921 рр. Практично не виділялися кошти на охорону здоров'я для Східної Галичини. Якщо, наприклад, на охорону здоров'я у Краківському воєводстві виділялося 0,8 злотого на одного жителя, то у Станіславському воєводстві — усього 0,06 злотого, тобто в 13 разів менше. Загрозливого розмаху набули у краї дитяча смертність, такі захворювання серед місцевого населення, як туберкульоз легень та сифіліс¹⁸.

Безробіття в містах та малоземелля і безземелля селян Східної Галичини і Волині гнало український люд десятками тисяч у пошуках кращого життя за океан і до європейських країн. Однак далеко не всім посміхалася доля і вони поверталися назад, але польська влада вбачала в реемігрантах-українцях елемент «надзвичайно податливий на антипольську агітацію». Тому міністерство внутрішніх справ Польщі звернулося до міністерства закордонних справ з таємним листом такого змісту: «В інтересі держави лежить обов'язок не допустити повернення українців на батьківщину, де вони можуть розгорнути надзвичайно шкідливу діяльність. У зв'язку з цим необхідно дотримуватися засади, що навіть у випадку підтвердження польського громадянства реемігрантам цієї категорії чинити перешкоди при наданні паспортів, застосовуючи при цьому певну сегрегацію»¹⁹.

Польські панівні кола особливу роль в асиміляторській політиці відводили дискримінації української мови та української освіти. Керівники міністерства віросповідань і освіти видали розпорядження про звільнення учнів від вивчення української мови. Вчителів-українців не приймали на роботу в школи²⁰. У 1924 р. був схвалений закон про усунення української мови з усіх державних і самоуправних установ Східної Малопольщі; у 1925 р. уряд прийняв так званий «шкільний закон» С. Грабського, який започаткував процес закриття українськомовних шкіл; масово вводились утраквістичні, тобто двомовні, школи, які були нетривкою ланкою ліквідації українськомовних шкіл взагалі; були закриті усі українські кафедри у Львівському університеті, українські державні семінарії тощо. Міністр освіти С. Грабський вихвалявся: «Відзначаю із задоволенням, українська мова під владою Польщі втрачає право. Українські написи зникли з державних установ і станцій...»²¹.

Розпочався і масовий утиск та переслідування українських національних культурних товариств, зокрема «Просвіти» (фактична ліквідація яких, наприклад, на Волині була повною)²².

Утиски стосувалися і церкви, православного та греко-католицького духовенства, і проблеми українського народонаселення. Православне духовенство примушувало виголошувати церковні проповіді й навчати релігії в школах польською мовою. Слід мати на увазі, що православне духовенство Волині, Холмщини, Полісся та Закарпаття було здебільшого проижене русофільством, а значна частина греко-католицьких священників тяжіли до Угорщини. Польський уряд негативно ставився до православної церкви. Після закінчення війни православної церкві не повернули великої кількості анексованих приміщень. До 1922 р. із 400 церков, які існували перед війною, 154 було висвячено на римо-католицькі костьоли, сім передано для «культурних цілей», 164 стояли зачинені й тільки 40 діяли як православні²³.

З метою зменшення кількості українців на східних теренах Польщі польський уряд зараховував усіх українців, які сповідували католицьку віру, до поляків, а від решти українців при перепису штучно виділяли русинів, окремі народності: гуцулів, бойків, лемків, поліщуків і навіть «тутейших людей»²⁴.

Українській спільноті, яка проживала на територіях, окупованих королівською Румунією, було ще складніше, ніж за польського режиму. Справа в тому, що в 1918–1928 рр. (а потім ще раз з 1937 по 1940 рр.) в Румунії було запроваджено стан облоги — воєнний стан, умови якого були використані урядом для знищення українського національного життя. Усі колишні автономні права Буковини були скасовані, а край перетворено на провінцію Румунії. Насильницька румунізація проводилася в грубих формах. Ще з 21 липня 1919 р. спеціальним декретом румунського уряду були змінені майже всі українські назви населених пунктів. При цьому зазначалося, що присвоюються населеним пунктам їхні давні історичні румунські назви. «...але ця аргументація, — писалося 24 березня 1921 р. у газеті буковинських комуністів «Громада»²⁵, — не відповідає дійсності. Приміром, Глибока називалася так ще в XIV столітті. Існує навіть грамота з 1481 року, в якій говориться про Глибоку. Відколи світ — світом ніхто не знав Глибоку — Адинката,

Жучку — Моша»²⁶. Українські народні і середні школи було закрито або румунізовано, а у зв'язку зі станом облоги українці не мали змоги протестувати проти румунізації шкіл.

У доповненні до румунської конституції від 26 липня 1924 р. українці вважалися румунами за походженням, що забули свою рідну мову²⁷, а закон про шкільництво вимагав, аби вони віддавали своїх дітей до румунських шкіл. Дітям-українцям суворо заборонялося читати й розмовляти українською мовою; вчителів, які не володіли румунською мовою, звільняли з роботи, або переводили на румунську етнічну територію, а на їх місце прибували вчителі з «Регату»²⁸. Українську пресу було піддано жорсткій цензурі; заборонено перевезення з-за кордону книжок, виданих українською мовою, газет, нотних видань і навіть ікон²⁹. Політика румунського уряду призвела до того, що вже в 1927 р., зокрема на Буковині, не залишилося жодної української школи (зрумунізовані гімназії, дві семінарії), було закрито кафедру української мови й літератури у Чернівецькому університеті; влада перетворювала православну церкву на знаряддя румунізації; колонізація (під виглядом «аграрної реформи») також була засобом румунізації. Окупаційна влада переслідувала культурно-освітню працю українців на Буковині. Із 590 товариств, що були перед війною, у 1924 р. залишилося тільки 14³⁰. Таким було впровадження румунської конституції 1923 р., де проголошувалася «рівність усіх громадян, незалежно від їх походження, мови і релігії»³¹.

Посилення репресій проти трудящих розпочалося спробою запровадження румунським парламентом у серпні-вересні 1920 р. антиробітничого закону Транку-Яшь, який фактично забороняв страйки. Буковинські робітники назвали його «законом кайданів», і тільки безперервні двомісячні багатотисячні страйки та мітинги робітників змусили румунський уряд відступити³².

Жорстоке поводження з українським населенням, терор постійно викликали активний супротив. А у вересні 1924 р. на придунайських землях Ізмаїльщини спалахнуло Татарбунарське повстання, кероване комуністами. На його придушення румунський королівський уряд кинув війська з артилерією та Дунайську флотилію, внаслідок чого загинуло понад 300 повстанців. Над арештованими учасниками повстання було організовано «процес 500», проте під тиском громадської думки суд виправдав більшість арештованих, і лише 85 з них було засуджено на різні терміни ув'язнення.

Події на придунайських теренах набули небаченого міжнародного резонансу. На захист арештованих татарбунарів виступили Р. Роллан, Е. Сінклер, Т. Драйзер, А. Енштейн, Б. Шоу, Л. Арагон, Т. Манн. «Тепер, — писав у вересні 1924 р. американський письменник Е. Хемінгуей, — Румунія мусить утримувати найбільшу в Європі постійну армію, щоб придушувати повстання своїх новоспечених румунів, які бажають одного — перестати бути румунами»³³. А французький письменник А. Барбюс під безпосереднім враженням побаченого судилища над татарбунарськими повстанцями у 1925 р. написав книгу «Кати».

Рятуючись від терору і голоду, понад 500 тис. бессарабців-молдаван, українців, росіян, євреїв та інших емігрували до країн Західної Європи, за океан, втікали через Дністер до СРСР.

Перебування Закарпаття у складі Чехословаччини позначилося низкою реформ, більшість яких була позитивною, бо давали змогу українцям брати участь у громадсько-політичному, економічному, соціальному розвитку самої Чехословацької республіки. Водночас здійснювалися заходи, що йшли врозрід із прагненням карпатських українців до національного розвитку, самоуправління тощо. Зокрема, 28 червня 1925 р. Вищий адміністративний суд ЧСР визнав українську мову «чужою» для населення Закарпаття, після чого почався наступ на українські школи³⁴. Якщо у 1921 р. чеські школи у краї становили 3,2 % загальної кількості шкіл, то в 1937 р. — вже 23 %. Денаціоналізаторська політика масариківського «демократичного» уряду проявлялась і на рівні гімназій: 450 тис. українського населення Закарпаття мало 4 гімназії, а 34 тис. чехів, які проживали в краї, — 5³⁵.

Не справдилися сподівання нечисельної української інтелігенції щодо організації управління краєм із участю місцевих представників. На пост першого губернатора Підкарпатської Русі президент ЧСР Т. Масарик запросив вихідця з України, молодого адвоката, але громадянина США Г. Жатковича, сформувавши його адміністрацію з чехів. Спроби губернатора запровадити широко автономію були безуспішними, і 16 жовтня 1921 р. Г. Жаткович залишив свій пост, висловивши протест пражському уряду, а наступного дня у зверненні до закарпатців заявив про неможливість досягнення Підкарпатською Руссю повної політичної, культурної, економічної, адміністративної і народної автономії — самоуправління. Призначений після нього губернатором А. Бескид, політичний і громадський діяч, упродовж 10 років не мав реальної влади. Натомість краєм володів віце-губернатор А. Розсипал, чех за походженням, та очолювана ним адміністрація, до складу якої входили чехи³⁶. Участь же українців у державних установах була обмеженою: лише 301 українець (13 %) серед 2346 державних службовців³⁷.

Політичний лібералізм влади сприяв діяльності культурних українських товариств, зокрема таких, як «Просвіта», товариства русофілів ім. О. Духновича, театральних труп і хорів. Однак соціально-економічне, політичне становище Карпатської України у складі Чехословацької Республіки для трудящих, корінного українського населення, залишалося важким через дискримінаційну політику правлячих кіл, для яких Закарпаття стало внутрішньою колонією, як Західна Україна для Польщі, Буковина для Румунії.

* * *

Коли Польща окупувала Галичину, тут діяли чотири основні українські політичні партії: народно-трудова (УНТП), соціал-демократична (УСДП); радикальна (УРП) та християнсько-суспільна (УХСП). На Волині існували рештки партій УНР — УСДРП, УПСР та ін.

Спочатку галицькі партії діяли одноставно і координували свою діяльність через Міжпартійну раду, головою якої був спершу професор

К. Студинський, а згодом — лідер УНТП В. Бачинський. Міжпартійна рада підпорядковувалась еміграційному уряду ЗУНР Є. Петрушевича. Але з плином часу, коли Рада послів держав Антанти надала Польщі право на управління західноукраїнськими землями, а в радянській Україні почалася політика українізації, серед політичних діячів Східної Галичини почалася диференціація поглядів щодо майбутнього Західної України. Ці погляди представляли три основні групи. Одна група (голова партії трудовиків В. Охримович), дотримувалась автономістської концепції, не відмовляючись від створення незалежної соборної української держави як кінцевої мети, враховуючи наявні об'єктивні обставини, йти на компроміс із польською владою, домогтися територіальної автономії для українських земель. Друга група відкидала будь-яку можливість співробітництва з польською владою і виступала за налагодження зв'язків із радянською Україною, повіривши в лібералізацію більшовицького режиму, особливо у зв'язку з проведенням політики українізації (до цієї групи належав Є. Петрушевич). Третя група, гуртуючись навколо журналу «Заграва» на чолі з редактором Д. Донцовим, заперечувала ідею як автономії, так і радянсько-фільські позиції, пропонувала боротися власними силами за українську соборну незалежну державу (члени цієї групи у квітні 1924 р. заснували Українську партію національної роботи (УПНР) на чолі з трудовиком С. Підгірським (голова), Д. Паліювом та Д. Донцовим).

Ситуація після 1923 р., коли Польща отримала право на західноукраїнські землі і посилила асиміляційну політику й наступ на права українського населення, вимагала консолідації українських політичних сил. У липні 1925 р. всі три вищезгадані політичні групи об'єдналися на установчому з'їзді в Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), на чолі якого стояли Д. Левицький, В. Мудрий, С. Баран, М. Рудницька, І. Кедрин-Рудницький. Неофіційним органом УНДО стала найвпливовіша українська газета «Діло».

У відозві до українства з приводу свого заснування УНДО проголошувала: «У боротьбі за найвище право нації УНДО спиратиметься на все свідоме громадянство Західної України і, виходячи з принципу національної єдності..., обстоюватиме й розбудовуватиме одноцільний український національний фронт, прагнучи до культурної, економічної і політичної уніфікації української нації»... однак застерігалось, що воно «не може дати свого схвалення на існуючий в радянській Україні перехідний диктаторський режим і одно-класовий устрій», але висловило віру в те, що під натиском «свідомих українських мас та своєрідна державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації»³⁸. Програма УНДО проголошувала боротьбу за самостійну і соборну Україну легальними засобами.

УНДО, ставши на шлях парламентаризму, була найвпливовішою і наймасовішою легальною українською силою, яка, взявши участь у виборах 1928 р., провела 23 депутати до сейму (нижньої палати парламенту) і вісім депутатів — до сенату Польщі. На початку 30-х рр. УНДО висунуло вимогу автономії українських земель у межах Польщі; у 1935 р. — виступило

ініціатором «нормалізації» польсько-українських стосунків. Але внаслідок польських репресій, з одного боку, та опору інших українських політичних сил, особливо ОУН, з іншого, політика «нормалізації» зазнала краху. Це призвело до падіння популярності УНДО у другій половині 30-х рр.

Другою за своїм значенням і впливом була соціалістична радикальна партія (УСРП), яка утворилася в 1926 р. внаслідок об'єднання радикалів з волинськими есерами. Партію очолювали Л. Бачинський, І. Макух, Д. Ладика. Вона мала свій друкований орган — тижневик «Громадський голос»; заснувала власну молодіжну організацію «Каменярі»; підтримувала Союз українських жіночих громад; видавала освітню бібліотеку для народу «Самоосвіта». У 1931 р. УСРП була прийнята до II Соціалістичного інтернаціоналу. У своїй програмі ця партія на перший план ставила класові інтереси селян і робітників, проповідувала немарксистський соціалізм, проголошувала своєю метою об'єднати суверенну Українську Соціалістичну Республіку, різко критикувала суспільний устрій СРСР, який називала державним капіталізмом, а своїм ідеалом вважала М. Драгоманова.

Іншою соціалістичною партією на західноукраїнських землях була соціал-демократична (УСДП), головою якої був Л. Ганкевич. Від попередньої вона відрізнялася своїми ліво-радикальними поглядами. Активними її діячами були В. Старосольський, С. Вітик, О. Безпалко, В. Темницький. А оскільки вона виступала з позицій радянсько-комуністичної орієнтації і була з 1923 р. фактично представницею нелегальної Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), то польська влада у 1924 р. заборонила її діяльність. У 1929 р. УСДП відновила вже як незалежна від комуністів організація, що стояла на платформі європейської соціал-демократії, засуджуючи більшовицьку практику будівництва соціалізму, але її вплив на маси був незначним. Вона орієнтувалася на нечисленний український міський пролетаріат.

Водночас існували й угодівські організації. Зокрема, такі як Українська католицька народна партія (утворена у 1930 р. під проводом єпископа греко-католицької церкви Г. Хомишина та О. Назарука; з 1931 р. ця партія носила назву Українська народна обнова), Волинське українське об'єднання (ВУО очолювали колишні соратники С. Петлюри П. Певний, С. Тимошенко і С. Скрипник). Ці організації були лояльними щодо Польщі і проповідували польсько-українське співжиття.

Ліворадикальний рух на західноукраїнських теренах представляла КПЗУ, яка діяла нелегально при політичній і фінансовій підтримці КП(б)У. Вона була наступницею Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ), проголошеної ще в лютому 1919 р. У грудні 1920 р. КП(б)У уклала угоду про входження КПСГ до складу Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП) з умовою, що галицькі комуністи матимуть обласну автономію. Але у зв'язку з тим, що ЦК КРПП автономних прав не визнавав, стався розкол КПСГ, який продовжувався до червня 1923 р., коли на категоричну вимогу Комінтерну обидві частини КПСГ об'єдналися, взявши назву Комуністична партія Західної України³⁹.

Єдність КПЗУ тривала недовго. Кампанія проти «націоналістичного ухилу О. Шумського» в радянській Україні призвела до розколу КПЗУ на початку 1928 р., коли більшість її членів на чолі з лідерами Й. Кріліком (Васильківом) і Р. Кузьмою (Турянським) не тільки підтримала О. Шумського, а й виступила з критикою національної політики Й. Сталіна та його соратника в Україні Л. Кагановича. Серед них — кандидат у члени ЦК КП(б)У, член ЦК КПЗУ К. Саврич (Максимович), колишній перший керівник КПСГ. Людей, які виявляли стійкість, працюючи в глибокому підпіллі під постійним переслідуванням польської поліції, звинувачували у зраді, буржуазному націоналізмі, зв'язках з ворожою агентурою, шпигунстві тощо. Наслідком було різке скорочення партійних рядів КПЗУ. Із 3243 членів партії в 1925 р. до липня 1928 р. залишилося не більше 600 чоловік⁴⁰.

Незважаючи на активізацію роботи партії у 30-х рр. і збільшення її членів до 4,3 тис. чоловік, Виконком Комінтерну 16 серпня 1938 р. ухвалив рішення про розпуск КПЗУ (такою ж була доля Компартії Західної Білорусії та Комуністичної робітничої партії Польщі). Офіційною причиною було визнано те, що керівний склад КПЗУ став «націоналістичною ворожою агентурою», а «в її керівні органи проникли ворожі провокатори»⁴¹. За мужні виступи з критикою політики ВКП(б) багатьох членів ЦК КПЗУ чекала трагічна доля. Починаючи з 1933 р., їх викликали до СРСР, заарештовували і вони здебільшого зникали у катівнях НКВС⁴².

Нечисельність, внутріпартійна боротьба, постійні втручання закордонного відділу ЦК КП(б)У в діяльність КПЗУ заважали посиленню впливу партії на західноукраїнське населення. Однак комуністи Західної України не стояли осторонь боротьби трудового люду за свої права, долю і гідність.

Комуністи брали активну участь у гострих виступах робітничого класу 20–30-х рр. Так було у 1923 р., коли страйк залізничників Східної Галичини, розпочавшись у Львові, переріс у страйк по всій Польщі. Утворена під керівництвом комуністів профспілкова лівиця проводила значну роботу щодо інтернаціонального згуртування робітників, безпосередньо організовувала страйки та демонстрації трудящих. Як наростала класова боротьба, свідчать такі дані: якщо у 1925 р. у Західній Україні відбулося 63 страйки, у 1926 р. — 94, то у 1928 р. — вже 132 страйки. Комуністи проводили роботу серед безробітних, виступали за надання їм допомоги. Як «кривава середина» увійшли до історії революційного руху західноукраїнських трудящих події 31 березня 1926 р. у м. Стрию, де поліція вчинила розстріл мирної демонстрації безробітних. Загинуло 13 учасників походу. Похорони жертв «кривавої середина» перетворилися на могутню демонстрацію пролетарської солідарності. У траурній процесії взяло участь шість тисяч робітників. На мітингу виступали комуністи — депутати польського сейму Є. Сохацький та А. Пашук. По всій країні відбувся збір коштів для родин загиблих безробітних. ЦК КПЗУ видав спеціальні листівки та відозви, присвячені подіям у Стрию. Журнал ЦК КПЗУ «Наша правда» у п'ятому номері за 1926 р. на обкладинці в траурній рамці умістив прізвища 13 загиблих безробітних та опублікував статті «Від Заболотова до Стрия» і «Підкарпатська Лена».

У статтях розкривався вплив «кривавої середі» на весь революційно-визвольний рух, висловлювалася впевненість, що робітнича кров, пролита в Стрию, масовий рух солідарності з жертвами «кривавої середі» ще більше зміцнять бойовий союз трудящих Західної України з трудящими всієї Польщі⁴³.

Апогеєм авторитету КПЗУ стали квітневі події 1936 р. у Львові, коли комуністи стали авангардом єдиного пролетарського фронту у боротьбі проти влади за права безробітних і взяли участь у загальному страйку протесту майже 100 тис. чол. З цього приводу глава УГКЦ митрополит А. Шептицький наголошував, що Західна Україна стоїть напередодні більшовицького перевороту⁴⁴.

Самовіддано комуністи боролися за революціонування селянських мас через легальне Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання («Сельроб»), а з часом і через «Сельроб-Єдність», очолюване комуністами. Виступи селянства набирали особливо гострого характеру у дні революційних свят і часто супроводжувалися масовими арештами та, як це було 1 травня 1931 р. у селах Маневичі й Голоби на Волині, кривавими сутичками з поліцією.

Кульмінаційним моментом у революційному русі селян у роки економічної кризи стало повстання влітку 1932 р. понад 30 тис. мешканців 19 сіл Ліського повіту, яке підтримали сільські трудівники Добромільського, Сяноцького і Турківського повітів. Організаторами виступили робітники-комуністи П. Мадей, М. Мадей, М. Малецький та селяни-бідняки А. Паславський і В. Дуник. У Ліському повіті під час повстання активну організаторську та політичну роботу проводили сім партійних та три осередки комсомолу Західної України. 20 днів героїчно стримували українські та польські робітники й селяни натиск поліцейських і армійських підрозділів. КРПП та КПЗУ справедливо вбачали у цьому повстанні початок вищого етапу революційної боротьби селянства.

Одночасно з Ліським повстанням відродився партизанський рух на Волині, де лише протягом липня–вересня 1932 р. партизани Ковельщини здійснили понад 20 нападів на поміщицькі маєтки, садиби осадників, відбулися десятки сутичок з поліцією. У збройне повстання цей рух не переріс лише завдяки виваженому рішенню ЦК КПЗУ, який прийняв постанову про розпуск партизанських загонів⁴⁵.

КПЗУ виступала і за об'єднання прогресивної інтелігенції під гаслами демократії, соціальної справедливості та солідарності із знедоленими. Саме у такому напрямі діяв у травні 1936 р. Антифашистський конгрес діячів культури у Львові, скликаний за ініціативи комуністів. Проте утвердження впливу КПЗУ заважало сектантство: всі некоммуністичні партії, навіть соціалістичні, вона огульно зараховувала до фашистських.

КПЗУ боролася за утворення широкого народного фронту боротьби проти фашизму й загрози війни, за соціальне і національне визволення, воз'єднання західноукраїнських земель з радянською Україною. Комуністів жорстоко переслідували за це окупаційні власті. Тільки за період з липня 1931 р. по червень 1932 р. в Західній Україні відбулося 67 політичних

процесів над 515 комуністами, загальний судовий вирок яким становив 900 років ув'язнення, шістьох чоловік покарали на смерть. На Волині протягом 1935–1938 рр. на 308 судових процесах було засуджено 1963 комуністи⁴⁶.

У Чехословаччині легально діяли політичні партії різного спрямування. У 1921 р. було створено Комуністичну партію Чехословаччини, до складу якої входила Закарпатська крайова організація. Закарпатські комуністи, піднімаючи маси на визвольну боротьбу, брали активну участь у борні за національні права, економічне і соціальне рівноправ'я з чехами і словаками. Особливо гострий характер вона мала на початку 30-х рр., коли неодноразово проливалася кров робітників та безробітних, як це було під час масових демонстрацій та страйків у 1930 р. у Великому Бичкові, у 1931 р. у Хусті, в 1932 р. у Воловому⁴⁷. Під проводом комуністів розгорнулася боротьба за створення антифашистського і антивоєнного фронту. На виборах до парламенту Чехословаччини у травні 1935 р. КПЧ отримала 25,6 % голосів виборців. Депутатами парламенту були обрані й закарпатські комуністи О. Борканюк, І. Локота, В. Попович, П. Терек.

На Закарпатті зміцнювався і український народовецький (українофільський) табір, який очолювали відомі громадсько-політичні діячі: директор учительської семінарії в Ужгороді, священник, доктор теології А. Волошин — лідер Християнської народної партії (саме від неї він був обраний послом до чехословацького парламенту у 1925–1929 рр.)⁴⁸, брати М. Брацайко і Ю. Брацайко. Народовці пропагували ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом, боролися з русофілами і «мадяронами».

На українських землях, окупованих Румунією, в умовах політичного терору українські політичні організації та партії діяли у дуже складних умовах. Продовжувалася робота Компартії Буковини, заснованої ще у 1918 р., на чолі з С. Канюком. Однак у 1921–1922 рр. були розгромлені ЦК Компартії Буковини і комуністичні організації у Хотині, Кельменцях, Зарожанах, Бабині, Мамаївцях, Новій Жучці. А 19 грудня 1924 р. було прийнято закон, відомий під назвою «закону Мирзеску», за яким тільки належність або симпатії до Комуністичної партії каралися 10-річним тюремним ув'язненням, штрафом від 10 до 100 тис. левів та обмеженням громадянських прав⁴⁹. Компартія Буковини наприкінці 1926 р. на правах крайової організації увійшла до складу Компартії Румунії і був створений новий керівний орган — Буковинський крайовий комітет КП Румунії, першим секретарем якого було обрано С. Галицького.

У лавах КПр буковинська партійна організація у боротьбі за соціальне й національне визволення використовувала різні форми і методи роботи. Так, у 1931 р. брала участь у виборах до парламенту через легальну організацію — Робітничо-селянський блок (РСБ був утворений ще у 1925 р. за ініціативи КПр), від якого в парламент було обрано п'ять депутатів, серед них комуніст-підпільник із с. Раранча Чернівецького повіту В. Кашул⁵⁰; у 1934 р. — у підтримці молодих комуністів і соціалістичної організації молоді, у створенні культурницької організації та виданні газети в Чернівцях⁵¹.

Частина буковинських громадських діячів, подібно до галицьких «легалістів», схилилася до «органічної роботи» та компромісу з владою. У 1927 р. виникла Українська національна партія (УНП) під проводом В. Залозецького, яка намагалася захищати права українців, зберігаючи лояльність до Румунії. У 1930 р. вона уклала виборчу угоду з владною націонал-цараністською партією, внаслідок якої українцям було надано кілька місць у парламенті, а в уряді створено спеціальне відомство у справах національних меншин. УНП видавала тижневик «Рада» за редакцією Ю. Сербинюка. Однак у 30-х рр. вплив УНП став послаблюватися.

У 1929 р. група українців, що відокремилася від соціал-демократів, створила на Буковині легальну партію «Визволення». Вона закликала до боротьби за «Радянську червону Буковину» та її приєднання до радянської України. Комуністи використовували цю партію для легального прикриття своєї діяльності. У 1934 р. партія «Визволення» була заборонена⁵².

У міжвоєнний період у західноукраїнському регіоні діяла і праворадикальна організація — Організація українських націоналістів (ОУН). Її зародком була Українська військова організація (УВО), утворена у Празі колишніми старшинами Січових стрільців. Перші осередки УВО виникли на західноукраїнських землях в липні 1920 р. а остаточне організаційне оформлення УВО відбулося весною 1921 р. Очолював УВО Є. Коновалець. У друкованому органі націоналістів «Сурма» зазначалося, що УВО «є революційною організацією, якої основними завданнями є пропагувати думку загального революційного зриву українського народу з остаточною метою створити власну національну самостійну і з'єднану державу»⁵³.

Крім УВО, у 20-х рр. на західноукраїнських землях і за кордоном нелегально виникла низка націоналістичних організацій («Українська націоналістична молодь» у Празі, «Легіон українських націоналістів» у Подєбрадах, «Асоціація української націоналістичної молоді» у Львові та ін.), які у липні 1927 р. утворили Союз організацій українських націоналістів. Важливою віхою на шляху консолідації націоналістичних груп стала II конференція українських націоналістів (Прага, квітень 1928 р.), яка ухвалила рішення про утворення єдиної організаційної форми руху, відстороненої від решти політичних угруповань. Як зазначалося у виступі одного з фундаторів націоналістичного руху Д. Андрієвського, ідеалом цієї політичної течії є «Велика Самостійна Соборна Українська держава».

Перший конгрес (Великий збір) українських націоналістів (28 січня — 3 лютого 1929 р., Відень) закріпив злиття окремих організацій руху в Організацію українських націоналістів (ОУН). На чолі Проводу українських націоналістів (ПУН) став Є. Коновалець. Як єдина, ОУН існувала лише впродовж 11 років. Тертя між молодію генерацією націоналістів, які жили і працювали передусім в Галичині, і старшими членами ОУН, що жили за межами тодішньої Польщі (в еміграції), більшість з яких була членами УВО, тривало і після об'єднання. Але Є. Коновалець, маючи життєвий досвід і дипломатичний хист, утихомирював суперечки. Однак у 1938 р. він був убитий в Роттердамі (Голландія) агентом НКВС П. Судоплатовим.

У практичній політиці ОУН застосовувала тактику «перманентної революції», що передбачала постійні збройні акції проти окупантів, аж поки революційне кипіння мас не прорветься всенародним повстанням. З цієї метою організувалися численні терористичні акти. Улітку і восени 1930 р. запалали господарства польських поміщиків і осадників. Оунівські бойовики нападали на поліцейські дільниці, пошти, вчиняли замах на окремих осіб. Так, у 1931 р. у Трускавці був убитий начальник східного відділу МЗС Польщі Т. Голувка; у 1932 р. у Львові — комісар поліції, з наказу якого заарештованих піддавали тортурам, — Е. Чеховський; у 1933 р. — працівник радянського консульства у Львові О. Майлов, як помста за голодомор 1932–1933 рр. у Радянській Україні; в червні 1934 р. — міністр внутрішніх справ Б. Перацький, на якого ОУН поклала відповідальність за пацифікацію 1930 р., а в липні — директор української гімназії у Львові, авторитетний український педагог І. Бабій, який не погоджувався з політикою ОУН. Останнє вбивство викликало громадський осуд з боку українського населення і окремих впливових осіб, зокрема націонал-демократів М. Рудницької і С. Барана, соціал-демократа В. Старосольського, митрополита А. Шептицького.

Усього в 1921–1939 рр. націоналістичне підпілля здійснило 63 замаху. Серед жертв було 36 українців, 25 поляків, один росіянин і один єврей⁵⁴.

Акції ОУН дуже загострили польсько-українські стосунки. Польська влада посилювала репресії. Вже через два дні після вбивства Б. Перацького президент Польщі І. Мосьціцький підписав декрет про створення в Березі Картузькій концентраційного табору для ізоляції «соціально-небезпечних елементів». До нього відправляли запідозрених у революційній діяльності, в основному українських націоналістів і комуністів. За п'ять років існування цієї катівні через неї пройшло близько 10 тис. чоловік⁵⁵. Польська влада розпочала масові політичні процеси на західноукраїнських землях. За 1929–1933 рр. відбулося 237 протиукраїнських політичних процесів із загальною кількістю 1332 обвинувачених, з яких 777 чоловік було засуджено⁵⁶. Радикалізм оунівців у боротьбі з польською владою не виправдовував себе. У відповідь на терористичні акції польська влада посилювала репресії, переслідування. У мирний час у жертву було принесено багато людських життів. Однак саме на Галичині український націоналізм «внурився в народні маси, опанував їх і протягом трьох десятиліть — від виникнення УВО до Другої світової війни істотно змінив характер української людини»⁵⁷.

На початку 30-х рр. з'явилися осередки ОУН на Буковині. Їх очолювали П. Григорович, О. Зибачинський, Д. Квітковський. Як і в Галичині, націоналісти користувалися підтримкою молоді, передусім студентства, а також частини селянства. Під їх впливом перебували спортивне товариство «Мазепа», студентське товариство «Залізняк». Націоналісти видавали журнал «Самостійна думка» і тижневик «Самостійність». Однак серед оунівців Буковини такої активності, як в Галичині, не спостерігалось, що пов'язувалося із жорстокими переслідуваннями революційного націоналізму. У 1937 р. відбулися два політичні процеси над українськими націоналістами, які були використані румунською владою для наступу на всі прояви українського

політичного життя. А коли у 1938 р. король Кароль II встановив у Румунії військову диктатуру, політичні партії та інші організації, крім провладних, були розігнані.

Ідеологія ОУН ґрунтувалася на засадах українського «чинного» націоналізму, розроблених Д. Донцовим, концепції «націократії» М. Сціборського. Вона підкреслювала волю до життя, до влади, до експансії, оголошувала націю абсолютною цінністю, а незалежну Українську державу найвищою метою, для досягнення якої виправдані усі засоби. Характерними рисами державно-політичних і соціальних поглядів українських націоналістів стали ідеї верховенства нації, її невід'ємного права на державний суверенітет, соборність етнічних земель, радикальна визвольна ідея, принципи надкласовості і вождізму, авторитарність, нетерпимість до політичних опонентів, гасло національного солідаризму⁵⁸. Важливе значення мало визначення зовнішніх орієнтацій УВО і ОУН як факторів державницьких змагань. У програмних матеріалах націоналістів підкреслювалося, що їхнім «обов'язком є шукати собі союзників» серед держав — геополітичних противників Польщі та інших «окупантів України». Є. Коновалець вельми прозоро окреслив мотиви співпраці з Німеччиною у листі митрополиту А. Шептицькому: «Нехай сьогодні ми знаходимося на слугуванні німецьким державним урядовцям. Але завтра ми маємо надію з їх допомогою і під їхнім керівництвом здобути власну державність»⁵⁹. У цьому плані характерно, що суспільно-політична думка регіону загалом з розумінням ставилася до потреби співпраці з зовнішніми силами в інтересах боротьби з шовіністичним польським режимом. І УВО, і ОУН заради реалізації своєї мети контактували зі спецслужбами не тільки Німеччини, а й Литви, були контакти з британською СІС, розвідками Франції, Італії, Іспанії, Фінляндії, Туреччини, Югославії і навіть Японії.

Однак суперечності між «молодою», радикальнішою генерацією оунівців на чолі з С. Бандерою та «старою гвардією» націоналістичного руху під проводом заступника Є. Коновальця А. Мельника призвели на початку 1940 р. до остаточного розколу ОУН на «самостійників-державників» — ОУН (СД), або «революційну» ОУН Бандери, ОУН(р) та «материнну» — ОУН Мельника, ОУН(м). ОУН(р) працювала над розбудовою незалежних українських політичних та збройних сил. Її численні загони мали бути готові до революційної дії згідно з гаслом: «Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї». Прибічники ж А. Мельника орієнтувалися на Німеччину, намагаючись переконати її керівництво у доцільності й корисності підтримати справу побудови Української держави.

Ці дві позиції створення Української самостійної соборної держави (УССД) чітко виявилися у період становлення Карпатської України в 1938–1939 рр. Прихильники першої з них, очолювані М. Колодзінським, Р. Шухевичем, З. Коссаком, енергійно взялися за створення українських збройних сил — Карпатської Січі. Провідники ж другої позиції на чолі з А. Мельником, Я. Барановським, Р. Сушком пристосували свою лінію до політики Берліна.

Обстановка наближення військового зіткнення між Німеччиною та СРСР народжувала у керівництва ОУН сподівання на реалізацію образного вислову Д. Донцова про те, що незалежність України постане в тіні німецького походу на Схід. Розроблялися конкретні організаційні настанови щодо встановлення контролю ОУН над територіями УРСР, з яких будуть вибиті війська Червоної армії та повалено радянську владу. Обидві гілки ОУН формували похідні групи для пропагандистської роботи, творення мережі ОУН й формування органів українського самоврядування. Найбільш енергійно готувалися до початку війни бандерівці, котрі після вересня 1939 р. вкрили західний регіон УРСР розширеною мережею підпільних осередків.

У грудні 1940 р. ОУН(р) опублікувала свій маніфест, у якому закликала революціонерів, усі поневолені Москвою народи до спільної боротьби та співпраці з українськими революціонерами-націоналістами.

* * *

Підготовка до нової світової війни, за задумами тогочасних основних міжнародних політичних центрів, передбачала поетапне зміцнення позицій задовго перед вирішальними битвами. Однією з перших ланок у цьому трагічному ланцюгу попередніх кроків судилося стати найменшій гілці українського народу — закарпатцям.

Боротьба українців краю за соціальні права і національну свободу, яка не припинялася всі роки належності Закарпаття до ЧСР, не приносила відчутних результатів. Однак ситуація карколомно змінилася під дією зовнішніх чинників. Намагаючись спрямувати гітлерівську Німеччину на Схід, західноєвропейські держави охоче погодилися на Мюнхенській конференції 28–30 вересня 1938 р. на розчленування Чехословаччини, чим завдали нищівного удару політичній стабільності держави, престижу і дієздатності її уряду. Одним із рішень, що гарячково приймалися в ті дні у Празі, було надання словакам та українцям автономії і перетворення ЧСР на триєдину федеративну державу. Втрачаючи контроль над соціальними процесами, празькі правителі прагнули запобігти неминучому краху, йдучи назустріч вимогам національних меншин, намагаючись викликати хоч якусь схильність і симпатії до себе. Для українців Закарпаття така політична ситуація була сприятливою, бо наближала до реалізації давніх автономістських задумів.

11 жовтня 1938 р. був затверджений український уряд на Закарпатті, до складу якого увійшло шість міністрів.

Першу адміністрацію так званої Карпаторуської держави очолили А. Бродій та С. Фенцик, проте вони швидко дискредитували себе як агенти Угорщини і Польщі. Замість них 27 жовтня 1938 р. Прага призначила новий Кабінет міністрів, що складався з українофілів. Посаду прем'єр-міністра обійняв знаний у краї громадський діяч А. Волошин, людина, яка мала великий авторитет серед широких мас населення. На його долю випала нелегка місія очолювати уряд саме в період вкрай напруженої міжнародної обстановки.

У той же час хортістська Угорщина дістала підтримку Німеччини й Італії у своїх посяганнях на частину Закарпаття. 2 листопада 1938 р. відповідно до рішень Віденської арбітражної комісії, до якої входили міністри іноземних справ Німеччини та Італії — Й. Ріббентроп та Г. Чіано, на підставі Мюнхенської угоди присудили Угорщині південну частину Закарпаття: міста Ужгород, Мукачеве та Берегове з округами та Іршавську і Севлюшську округи, де проживало близько 173 тис. чоловік⁶⁰. У маніфесті «Український народі Прикарпаття!» стосовно цього грабіжницького акта зазначалося: «З боєм у серці сповіщаємо тобі сумну звістку про те, що комісія арбітрів двох великих держав... постановила — від нашого краю, від нашої молоді держави були відірвані деякі землі. Представники нашої влади змушені були прийняти цю умову, бо несила боротися зі світовими державами. Очікуємо твердого морального оперття населення Карпатської України і всього українського народу»⁶¹. Український уряд переїхав до Хуста.

А. Волошин, який був присутній на Віденському арбітражі, висловив надію, що на цьому все закінчиться, бо Польща й Угорщина взяли до відома умову, за якою зобов'язалися не втручатися в українські внутрішні справи. Однак Угорщина, прикриваючись демагогічними обіцянками, готувалася до окупації краю, а Польща підштовхувала її до цього.

Уряд А. Волошина вжив ряд заходів щодо зміцнення автономії Карпатської України. Розпочалася підготовка до виборів у регіональний парламент — сойм; було сформовано перший загін Української національної оборони; українізувалися система освіти, видавнича справа та адміністрація.

Вибори до сойму розпочалися 12 лютого 1939 р. Голосування проходило на основі виборчого закону Чехословацької республіки, який діяв і на території Карпатської України. Всього у виборах взяли участь 92,5 % з усіх тих, хто мав право голосувати, з них 92,4 % проголосували за Українське національне об'єднання, яке очолював А. Волошин.

Скликання сойму уряд ЧСР весь час відкладав, і нарешті президент Е. Таха призначив його на 15 березня 1939 р. Однак у зв'язку з ускладненням міжнародної обстановки А. Волошин 14 березня 1939 р. прийняв рішення проголосити самостійність, про що писав у Німеччину: «До міністра закордонних справ, Берлін. Від імені уряду Карпатської України прошу вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною німецького Рейху. Прем'єр-міністр, д-р Августин Волошин, Хуст». Тоді ж був сформований тимчасовий уряд, який очолив А. Волошин, а міністрами стали Ф. Ревай, Ю. Перевузік, С. Клочурак, Ю. Брацайко, М. Долинай.

Перший сойм Карпатської України розпочав роботу у Хусті. Серед 32 депутатів сойму три мандати отримали представники національних меншин: чеський адвокат М. Дрбал, німецький інженер А. Ольфред з Хуста та румунський священик Г. Мойс з с. Біла Церква⁶².

Шістьом засіданням сойму, які відбулися в цей день, випала доля бути історичними, бо на них прийняли визначальної ваги законопроекти — документи про незалежність, назву, державний устрій, державні мову, прапор, герб і гімн Карпатської України. Їх референтом був адвокат М. Брацайко. Саме

він виступив ініціатором злуки Закарпаття з УНР у січні 1919 р. і на засіданні сойму наголосив: «По тисячолітній неволі наша земля стала вільною, незалежною та проголошує перед цілим світом, що вона була, є і хоче бути Україною. І коли б навіть нашій молодій Державі не суджено було б довго жити, то наш край назавжди залишиться українським, бо нема такої сили, яка б могла знищити душу, сильну волю нашого українського народу»⁶³.

Таємним голосуванням був обраний президент Карпатської України — А. Волошин, за якого проголосували всі послы.

Створення своєрідного «п'ємонту України» в Закарпатті аж ніяк не входило у плани Угорщини, Польщі, Радянського Союзу та й самої Німеччини в її стратегічних розрахунках. Історія зайвий раз довела, що у міжнародній політиці єдиним вагомим аргументом є баланс сил. Й. Сталін нервово відреагував на перспективу, що маленьке Закарпаття могло стати прикладом у боротьбі всього українського народу за незалежність. Про це він гостро застеріг Німеччину. А. Гітлер відразу сприйняв позицію СРСР як таку, що давала змогу на основі німецько-радянських відносин не допустити створення радянсько-англо-французького блоку. 12 березня 1939 р. він викликав посла Угорщини і дав згоду на анексію всього Закарпаття.

У ніч з 13 на 14 березня 1939 р. 40-тисячна угорська армія розпочала агресію проти незалежної Карпатської України. Німецький консул Г. Гофман передав А. Волошину телеграму від А. Гітлера, щоб територія краю була передана угорцям без боїв. Президент А. Волошин дав гідну відповідь: «Хоч Карпатська Україна хоче жити в мирі зі своїми сусідами, однак зі зброєю в руках виступить проти всіх, хто задумав би порушити її свободу та державні кордони»⁶⁴. Такою була воля народу. Вперше на шляху опанування Європою і світом агресори дістали належну відсіч.

Головною силою, яка стала на перешкоді просуванню угорських фашистів углиб країни, була Карпатська січ. Перші загони січовиків на Закарпатті сформував Д. Климпуш в Ясіні ще 1932 р. Однак остаточно питання про створення національної оборони було вирішене у вересні 1938 р. — після Віденського арбітражу. Вже 4 грудня 1938 р. у Хусті відбувся I з'їзд Карпатської січі, на якому розглядалися внутрішні організаційні справи, а 19 лютого 1939 р. — II з'їзд, який продемонстрував військову силу в 10-тисячному параді січовиків у столиці краю. Парад приймали члени уряду на чолі з А. Волошином, серед промовців був і генерал Української галицької армії В. Курманович. Січові гарнізони створювалися в особливо важливих пунктах краю — Королевім над Тисою, Іршаві, Торуні, Ставному, Перечині. Робітничі відділи Карпатської січі мали завдання відбудовувати дороги, пильнувати головний шлях Хуст–Довге–Свалява–Перечин. Жіночі відділи здійснювали вишкіл медичних сестер, які згодом відіграли велику роль у боях за незалежність Карпатської України.

З хвилюванням усе прогресивне українство стежило за долею Карпатської України. Сотні галичан, волинян, синів і дочок інших українських земель влилися у Карпатську січ, щоб зі зброєю в руках боронити свободу земляків. До складу команди Карпатської січі увійшли Д. Климпуш (комендант),

І. Роман (заступник), І. Рогач (генеральний писар), С. Росоха (референт преси та інформації і зв'язків з урядом). До штабу Карпатської січі були включені М. Колодзінський, його заступники Р. Шухевич та З. Коссак, члени О. Карачевський, Ю. Лопатинський, Є. Врецьона. Та високе почуття патріотизму, відповідальності за долю молодого держави, на жаль, не могло замінити відсутності належної боєздатності збройних сил, яким зброї та набоїв до неї катастрофічно не вистачало. Озброєння, викуплене на кошти діаспори і направлене Карпатській Україні, було конфісковане у порту Гамбурга в Німеччині.

14 березня 1939 р. на Красному Полі на шляху до Хуста зав'язався історичний бій січовиків з військами регулярної армії фашистської Угорщини. Майже дві доби йшла нерівна боротьба...

15 березня 1939 р. А. Волошин призначив військовим міністром С. Ключурака, головнокомандувачем військ — С. Єфремова. Велике значення мав наказ про створення регулярної армії, згідно з ним вона була під охороною Женевської конвенції стосовно ведення війни, обміну полонених тощо. Однак доля Карпатської України була вирішеною.

18 березня 1939 р. угорці захопили Хуст, однак бої тривали. Закарпатці вдалися до партизанської боротьби. Особливо активно діяли партизанські загони Ф. Таціня, М. Крупи та О. Ворохти. В горах Закарпаття окремі загони Карпатської січі вели боротьбу з окупантами до кінця травня 1939 р.⁶⁵

У боях за незалежну Карпатську Україну полягло близько 5 тис. закарпатців і галичан⁶⁶. Людська пам'ять зберігає страшні непоодинокі факти мученицької смерті борців за українську державність. ...Жахом дихала казарма у с. Крива Хустського району, де розпеченим залізом випікали з полонених підлітків Україну. Підвішували їх за руки, палили під ними соломю. Дим з людських тіл стелився по всій долині. Жорстокість не мала меж. Хлопцям відрізали вуха, носи, виколовали багнетами очі, відтинали статеві органи; на завершення притинали руки, зв'язували колючим дротом по 25 стрільців і живцем скидали у Тису, води якої довго червоніли від крові... Майже півтисячі полонених було передано польським властям, за розпорядженням яких бранці були розстріляні на Веречанському перевалі над прірвою... Сотні українців загинули в угорському концтаборі Вор'ю-Лопощ⁶⁷. Хортістський режим перейшов до етнічного геноциду. Понад 10 тис. українців було кинуте до тюрем і таборів, де загинуло майже 5 тис. чоловік⁶⁸.

Чутки про героїчний опір Карпатської січі як армії Карпатської України поширилися по всьому світу, викликаючи симпатії до стійкості оборонців. Зі сторінок світових газет зникали архаїчні назви Карпатська Русь, Мадярська Русь, поступившись місцем назві Карпатська Україна. Це означало, що Закарпаття — це ані «нічия земля», ані «земля без імені», а частина України.

Навіть польська преса, засліплена ненавистю до всього українського, але вражена мужністю захисників Карпатської України, зазначала: «Мусимо, однак, чесно сказати, що в контексті останніх подій маємо більше пошани до українців, ніж до чехів і словаків. Хоч би як там було і хоч би ким були оті «січовики», все ж таки ті люди не скавуліли, не склали зброї, але билися в найтяжчих політичних і стратегічних умовах»⁶⁹.

Отже, проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України та її героїчна оборона були волевиявленням частки українського народу, актом сміливим, рішучим, гідним пошани. Карпатська Україна сприяла перетворенню великої частини населення краю, особливо молоді, на національно свідомих українців.

Події міжвоєнного періоду наштовхували на важливі висновки щодо німецько-радянських стосунків, слугуючи переконливим доказом того, як мало українці могли покладатися на «добру» волю А. Гітлера і Й. Сталіна. Відповідно до таємних протоколів, у зв'язку з підписанням «пакту Ріббентропа–Молотова» від 23 серпня 1939 р. західноукраїнські землі відходили до сфери впливу СРСР.

Прихід Червоної армії вніс кардинальні зміни у розстановку політичних сил регіону. При наближенні радянських військ до Львова десятки тисяч активістів політичних партій, громадських організацій, відомих представників кооперації, науковців, журналістів, творчої інтелігенції, які діяли в Західній Україні, вирішили виїхати на окуповану німцями територію Польщі.

На західноукраїнських землях без врахування регіональної специфіки, реальних потреб і можливостей насаджувалися методи радянського господарювання. Перш за все формувався розгалужений бюрократичний апарат, що вело до зниження ефективності виробництва і дорожчання продукції; було ліквідовано розгалужену систему кооперації, яка існувала до 1939 р. За рішенням уряду всі кооперативні об'єднання включалися до споживчої кооперації УРСР.

У краї розпочалося запровадження радянської суспільно-політичної моделі. Причому робилося це значною мірою за допомогою військових та інших силових структур.

Частина політичних лідерів і організацій, що залишилася, зробила спробу встановити співробітництво з новою владою. Однак органи НКВС відразу провели арешти серед західноукраїнської політичної еліти. Більшість лідерів політичних партій потрапила до в'язниць. Такі кроки відвертали значну і впливову, політично активну частину українського населення від нової влади.

Були розігнані й громадські організації, що традиційно діяли в регіоні. Замість структур, що стали звичними в регіоні, почали організовуватися радянські громадські товариства. З початку 1940 р. створюються організації «Осовіахім», «Червоний хрест», спортивні — «Динамо», «Спартак», «Локомотив» та ін.

Зі зміцненням радянського тоталітарного режиму в новоутворених областях почалися переслідування «антирадянських елементів». «Ворогами» оголошувалися заможні верстви, колишні державні службовці, військові, поліцейські, громадські діячі, мешканці прикордонної смуги, інтелігенція та ін. Чимало дослідників в Україні та за кордоном наводять різні дані щодо депортованих, репресованих, вивезених радянською владою до початку війни з Німеччиною із Західної України та Західної Білорусії у віддалені райони Радянського Союзу. Наводяться вражаючі цифри від декількох

сотень тисяч до 1 млн 250 тис. осіб, тобто приблизно 10 % тогочасного населення регіону⁷⁰. Та як би там не було, а місцеве населення, швидко оцінивши «переваги» радянського ладу з його репресивною командно-адміністративною машиною, з часом покладалося на свої власні націоналістичні сили, плекаючи надію на кращу долю.

Й. Сталін та його оточення, користуючись сприятливою кон'юнктурою, розв'язували й інші територіальні проблеми. Після ультиматуму радянського уряду від 26 червня 1940 р. Румунія змушена була повернути Бессарабію, Північну Буковину, придунайські землі, захоплені ще у 1918 р.

Керівництво ОУН з кінця 1939 р., перебуваючи у Кракові, відчувало, що радянсько-німецька війна неминуха, і вбачало в ній нові можливості для розгортання українських визвольних змагань. Воно сподівалося, що у збройному конфлікті двох тоталітарних систем загине головний ворог України — московсько-більшовицька імперія і на її уламках буде можливим здійснити головне завдання програми — відродити самостійну соборну Українську державу. Відповідно до цієї концепції політика ОУН була чітко сформульована в постановах II Великого збору у квітні 1941 р. та у програмі «Боротьба і діяльність ОУН під час війни».

З початком радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. на схід України у напрямках Львова, Києва і Дніпропетровська рушили три похідні групи ОУН. Одна з них, чисельністю близько 1,5 тис. осіб під командуванням М. Лемика разом з батальйоном українських націоналістів «Нахтігаль» на чолі із сотником Р. Шухевичем ранком 30 червня прибула до Львова. Прибула також спеціальна група під керівництвом Я. Стецька, яка мала завдання відновити Українську державу й організувати державний апарат. Те, що група Я. Стецька діяла без відома німців, засвідчують її рішучі військові заходи у Львові, скликання в лічені години установчих зборів.

Оперативно були встановлені контакти з підпільниками і провідниками революційної ОУН у місті; захоплено львівську радіостанцію, якій присвоїли ім'я Є. Коновальця. Було вирішено скликати ввечері широкі громадські збори в Домі товариства «Просвіта» на площі Ринок і там же створили органи державної влади.

У зборах взяли участь близько 100 львів'ян, серед них ректор Духовної академії Й. Сліпий, посажник міста Львова Ю. Полянський, професори, науковці, господарські діячі, кооператори. В будинку не вистачало місця і люди тіснилися на вулиці. Я. Стецько прочитав від імені проводу ОУН проект Акта відновлення Української держави. В ньому, зокрема, зазначалося: «1. Волею Українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує створення Української Держави, за яку покляли свої голови цілі покоління найкращих синів України... 2. На Західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України — Києві»⁷¹. Цей проект був схвалений присутніми.

Після проголошення Акта відновлення Української держави Національні збори обрали головою Державного правління Я. Стецька й уповноважили

його підготувати Крайове правління. На хвилях радіостанції імені Є. Коновальця в ефір було повідомлено український народ і світ про встановлення Української держави. На особливу увагу заслуговує той факт, що українські церкви — греко-католицька і православна — не тільки визнали рішення Національних зборів, а й закликали український народ об'єднатися навколо Державного правління і працювати на благо Української держави.

Передані львівською радіостанцією постанови зборів та звернення митрополита А. Шептицького, який вітав проголошення української державності, сколихнули західноукраїнські землі.

Розпочалися практичні кроки у розбудові Української держави. Уже 30 червня 1941 р. створено міське правління у Львові, яке очолив Ю. Полянський, колишній крайовий комендант УВО. 1 липня 1941 р. розпочало діяльність Львівське обласне правління під керівництвом професора Львівського університету О. Марітчака, знаного фахівця з міжнародного права, відомого адвоката на судах політичного обвинувачення, члена УНДО. Упродовж кількох днів функціонували повітові правління. У містах і селах створювалися органи самоуправління, організаторами яких були групи ОУН. Керівництво ОУН(р) діяло енергійно, цілеспрямовано, розраховуючи на те, що німецькі окупаційні власті визнають відновлену Українську державу і не підуть з нею на конфронтацію у перші дні війни.

Державне правління 3 липня 1941 р. надіслало урядові Німеччини та інших держав декларацію, де зазначалося: «Український народ відновив і проголосив у Львові Українську Незалежну Державу. Вона має за собою тисячолітню традицію. Його остання історична форма — це УНР 1917, 1918–1920 рр., яка була визнана урядами Німеччини, Австрії та інших Центральних держав. Берестейським договором згадані держави заключили з Україною мир. Спираючись на тисячолітню традицію і рівно ж на міждержавний акт, заключений в Берестю 1918 р., український народ відбудовує справжню незалежну державу на руїнах російської імперії»⁷².

Голова Державного правління Я. Стецько 5 липня 1941 р. сформував Крайове правління. Из 26 міністерських портфелів 11 одержали члени ОУН (р), 11 — безпартійні, решту — представники партій соціалістів-радикалів⁷³. Серед членів уряду були такі відомі галицькі громадські діячі, як Є. Храпливий — міністр сільського господарства, Ю. Павликівський — міністр народного господарства, М. Панчишин — заступник голови уряду. Не прийняв запропонованої йому посади міністра освіти відомий львівський історик І. Крип'якевич. Міністром освіти став знаний вчений-філолог В. Сімович. До складу правління увійшли Л. Ребет — другий заступник голови уряду, Р. Шухевич — заступник міністра оборони, М. Лебідь — міністр державної безпеки, В. Стахів — міністр закордонних справ⁷⁴.

Велику державотворчу роботу виконували похідні групи ОУН, що налічували близько семи тисяч добре вишколених осіб. Вони повинні були охопити своєю діяльністю усю територію України: створювати націоналістичні організації і встановлювати українську державну владу. Українське правління запроваджувалося в 11 областях.

За вказівкою міністерства державної безпеки під керівництвом М. Лебедя була створена Українська державна міліція; впродовж кількох тижнів почали функціонувати сотні міліцейських станиць.

Неабияке значення мало створення за дорученням міністерства оборони військових шкіл. Такі таємні школи постали в Мостах Великих — старшинська під керівництвом сотника Д. Грицяя-Перебийноса, в Поморянах — підстаршинська під керівництвом О. Карачевського. Дружини українських націоналістів під командою майора Є. Побігушого і сотника Р. Шухевича були підпорядковані Державному правлінню. Так формувався кістяк майбутньої Української повстанської армії.

Міністерство закордонних справ на чолі з В. Стахівим вживало заходів у Берліні щодо визнання Німеччиною Української держави, розсилало відповідні документи та інформацію про Українську державу до різних посольств, що перебували в Берліні. Є підтвердження, що західні держави були ознайомлені з процесом становлення Української держави.

6 липня 1941 р. був створений новий державний орган — Рада сеніорів, на яку поклалися обов'язки передпарламенту. До неї обрали 13 осіб. Президентом став відомий політичний і державний діяч К. Левицький, а його заступником — Й. Сліпий. На почесного голову запросили митрополита А. Шептицького. У Раді сеніорів були такі відомі особи, як священники Г. Костельник, Ю. Дзерович, кооперативний діяч І. Филипович, адвокат Р. Заячківський та ін. Згодом представництво в Раді збільшилося до 45 осіб, здебільшого безпартійних, близьких за своїми поглядами до УНДО і демократичного напрямку загалом, а сама Рада була реорганізована в Українську національну раду.

Керівництво ОУН вважало, що Акт проголошення Української держави від 30 червня 1941 р. продемонструє німецьким окупантам та й усьому світові незламне прагнення українців до створення власної самостійної держави.

Подія, що відбулася у Львові, викликала обурення у Берліні. Помічник державного секретаря Німеччини вимагав від С. Бандери і членів Українського національного комітету оголосити Акт недійсним. Проте С. Бандера відмовився зробити це, наголосивши, що віддаючи накази, «не спирався на жодні німецькі органи влади й ні на жодні угоди з німецькою владою, а тільки на мандат, який мав від українців»⁷⁵. 14 липня 1941 р. відомий нацистський ідеолог А. Розенберг особисто звернувся до С. Бандери з листом, в якому вимагав припинити діяльність ОУН і розпустити уряд, але знову одержав відмову. С. Бандера встиг відправити до Львова гінця, з яким передав вказівку своїм організаціям переходити у підпілля. 15 липня 1941 р. гестапо заарештувало С. Бандеру, Я. Стецька, крайовий уряд і 300 членів ОУН. Масові арешти означали не тільки початок активної боротьби з бандерівською ОУН, а й повний і остаточний розгром державницьких зусиль українських націоналістів, розпочатих 30 червня 1941 р.⁷⁶

* * *

У міжвоєнний період процес трансформації суспільно-політичного життя українців на українських територіях, що завдяки «сприянню» Антанти увійшли до складу новостворених держав — Польщі та Чехословаччини, а також Румунії, мав низку особливостей. виявилися втраченими усі популярні завоювання у політичній, соціальній, культурно-національній, економічній сферах. Українські землі, розшматовані між країнами-окупантами, були підпорядковані політиці держав панівних націй, а корінний український люд практично спочатку розпочав боротьбу за відстоювання пограничних прав, за своє національне визволення, за об'єднання у майбутній вільній українській державі. Цей тернистий шлях торувався кров'ю і потом, тисячами жертв патріотів, які віддавали своє життя за кращу долю рідного народу, пошуком нових підходів до розв'язання політичних, національних, соціальних проблем, а «в силу тодішніх політичних обставин події на цих землях відбувалися майже цілком відокремлено і між ними існували тільки спорадичні зв'язки»⁷⁷.

Українські патріотичні сили брали участь у політичному й економічному житті країн, до яких вони територіально належали, одночасно відстоюючи ідентичність та права рідного народу. Діяльність українських політичних організацій та партій, громадських об'єднань та культурно-просвітницьких згромаджень на зазначених теренах мали багато спільного і відмінного. І надалі існували партії, що мали достатньо досвіду і своєї власної історії, народжувалися нові, які на практиці перевіряли свої ідеологічні постулати, політичні орієнтації, союзників у боротьбі, маючи активну підтримку різних верств українства, боролися за рівноправ'я та свободу, за національне визволення, поглиблене розуміння ідеї соборності, українську державність. Ці неоднозначні, але, по суті, епохальні політичні процеси відбувалися за умов реалізації геополітичних задумів держав, які зчепилися у небаченій боротьбі за переділ світу, де «українська карта», перш за все у період 1938–1941 рр., відігравала особливу роль.

Державницькі змагання українського народу західноукраїнського регіону у міжвоєнний період, проголошення незалежності Карпатської України, Акт відновлення української державності 30 червня 1941 р. у Львові, які стали реалізацією українського національного інтересу, і навіть «визвольно-захисні» дії Радянського Союзу щодо українського населення у 1939 та 1940 рр. були важливими чинниками для вирішення питань національного визволення, соборності західноукраїнських земель, долі майбуття України загалом.

¹ Див.: Кубієвич В., Жуковський А. Україна. — Мюнхен, 1978. — С. 3; Сціборський М. Україна в цифрах. — Вінниця, 1940. — С. 5; Енциклопедія українознавства. — Т. 6. Перевидання в Україні. — Львів, 1996. — С. 2248.

² Цит. за: Кедрич І. Україна як підмет і предмет міжнародної політики (з нагоди 64-х роковин призначення Галичини Польщі) // Альманах Українського

- Народного Союзу. — 1983. — С. 131; Див. також: *Дюрозель Жан-Батіст*. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів // Пер. з фран. — К., 1995. — С. 22–23, 38.
- ³ Див.: *Сливка Ю. Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). — К., 1985. — С. 34–36.
- ⁴ Цит. за: *Кульчицький В. С., Тищик Б. Й.* Історія держави і права України: Навч. посібник. — К., 2001. — С. 184.
- ⁵ Цит. за: *Giertych J.* O Program polityki krezowej. — W., 1932. — S. 61.
- ⁶ Див.: *Beouvois D.* Mit «Krezyw Wschodnich» czyli jak mu polozyć Krecs. W.: Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. — T. IX. — Wrocław, 1994. — S. 94.
- ⁷ Див.: *Kallas M.* Historia ustroju Polski X–XX w. — W., 1997. — S. 305.
- ⁸ Див.: Україна у міжнародних відносинах ХХ століття: Навчальний посібник / За заг. ред. Я. Й. Малика. — Львів, 2004. — С. 117.
- ⁹ Див.: *о. Пензеш Василь*. Історія Української Греко-Католицької Церкви в Мараморошині й цілій Румунській державі. — Львів, 1994. — С. 4.
- ¹⁰ Див.: *Ботушанський В. М., Глуговський А. М., Гриценко І. А. та ін.* Нариси з історії Північної Буковини. — К., 1980. — С. 260–315.
- ¹¹ Див.: Україна у міжнародних відносинах ХХ століття. — С. 141.
- ¹² Цит. за: *Штефан А.* Августин Волошин — президент Карпатської України. — Торонто, 1977. — С. 53.
- ¹³ Див.: *Zempicki S.* Kola Kultury polskiej na ziemiach południowo-wschodnich. — Lwow, 1938. — S. 5.
- ¹⁴ Цит. за: *Lutosławski W.* Wojna wszechświatowe, jej odlegle przyczyny i skutki. — Lwow, 1920. — S. 227.
- ¹⁵ Див.: *Красівський О.* Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. — К., 1998. — С. 153.
- ¹⁶ Див.: *Кульчицький В., Настюк М., Тищик Б., Грубіш М.* Вхідження Галичини, Північної Буковини та Закарпаття до складу України (1939–1945 рр.). — Дрогобич, 1995. — С. 12.
- ¹⁷ Див.: *Гловацький І. Ю.* Українські адвокати у політичних судових процесах у Східній Галичині (1921–1939 рр.). — Львів, 2003. — С. 17.
- ¹⁸ Див.: *Геник С.* Польська політика геноциду та етноциду в Галичині // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). — Івано-Франківськ, 1997. — С. 184–189.
- ¹⁹ Цит. за: *Качараба С. П.* Еміграція з Західної України. 1919–1939. — Львів, 2003. — С. 46–47.
- ²⁰ Див.: *Середняк Л.* «Dzennik Urzędowy Rady szkolnej krajowej w Galicji» як джерело до вивчення історії українського шкільництва у Польщі в 1919–1924 рр. // Історичні пам'ятки Галичини. — Львів, 2003. — С. 68.
- ²¹ Цит. за: *Гловацький І. Ю.* Назв. праця. — С. 31.
- ²² Див.: Україна–Польща: важкі питання // Матеріали 2-го міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках». Варшава, 22–24 травня 1997. — Варшава, 1998. — С. 68.
- ²³ Див.: *Купріянович Г.* Український національний рух на Холмщині та Південному Підляшші в 1920-і роки // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, духовність. — Львів, 2000. — С. 360.

- ²⁴ Див.: *Макарчук С. А.* Етносоціальне розвиток і національні відносини на заходно-українських землях в період імперіалізму. — Львів, 1983. — С. 147.
- ²⁵ Див.: Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — К., 2007. — С. 345.
- ²⁶ Цит. за: *Ботушанський В. М., Глуговський А. М., Гриценко І. А. та ін.* Назв. праця. — С. 274.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Див.: *Яремчук В. Д.* Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. — К., 1993. — С. 26.
- ²⁹ Див.: *Макарчук С. А.* Український етнос (виникнення та історичний розвиток): Навч. посібник. — К., 1992. — С. 94.
- ³⁰ Див.: Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — Т. 3. Репринтне відтворення 1949 року. — К., 1995. — С. 950.
- ³¹ Цит. за: Україна у міжнародних відносинах ХХ століття. — С. 118.
- ³² Див.: *Ботушанський В. М., Глуговський А. М., Гриценко І. А. та ін.* Назв. праця. — С. 260, 263.
- ³³ Цит. за: Політика. — 1990. — № 6. — С. 6.
- ³⁴ Див.: *Кучма Л.* Україна — не Росія. — М., 2003. — С. 51.
- ³⁵ Див.: Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. — Ужгород, 1973. — С. 149–151.
- ³⁶ Див.: Україна у міжнародних відносинах ХХ століття. — С. 141.
- ³⁷ Див.: *Химинець Ю.* Закарпаття — земля Української держави. — Ужгород, 1991. — С. 49.
- ³⁸ Див.: Діло. — 1925. — 15 липня.
- ³⁹ Див.: *Кульчицький С. В.* Україна між двома війнами (1926–1939). — К., 1999. — С. 299–301.
- ⁴⁰ Там само. — С. 302.
- ⁴¹ Див.: Сторінками історії Компартії України: запитання і відповіді. — К., 1990. — С. 208–209.
- ⁴² Див.: *Сливка Ю. Ю.* Сторінки історії КПЗУ. — Львів, 1989. — С. 86–87.
- ⁴³ Див.: *Панчук М. І.* «Білі плями» героїчного літопису: Із історії Комуністичної партії Західної України. — К., 1989. — С. 44–45.
- ⁴⁴ Там само. — С. 68.
- ⁴⁵ Там само. — С. 94–95.
- ⁴⁶ Див.: *Сливка Ю. Ю.* Назв. праця. — С. 20.
- ⁴⁷ Див.: Українська Радянська Енциклопедія: В 17-ти т. — Т. 5. — К., 1961. — С. 137.
- ⁴⁸ Див.: Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 1. Репринтне відтворення 1955–1984 рр. — Львів, 1993. — С. 315.
- ⁴⁹ Див.: *Ботушанський В. М., Глуговський А. М., Гриценко І. А. та ін.* Назв. праця. — С. 274.
- ⁵⁰ Там само. — С. 292.
- ⁵¹ Див.: *Тэнэсеку Ф.* Сотрудничество коммунистов, социалистов и социал-демократов в классовых и антифашистских выступлениях в Румынии в 1933–1938 гг. // Румыния: страницы истории. — Бухарест, 1976. — № 3–4. — С. 251–251.
- ⁵² Див.: Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Вид. 2-ге, зі змінами. — Львів, 1998. — С. 281.
- ⁵³ Цит. за: *Мірчук П.* Нариси історії Організації Українських Націоналістів. Перший том. 1920–1939. — Мюнхен — Лондон — Нью-Йорк, 1968. — С. 23.

- ⁵⁴ Див.: *Кульчицький С. В.* Назв. праця. — С. 309.
- ⁵⁵ Див.: *Панчук М. І.* Назв. праця. — С. 54.
- ⁵⁶ Див.: *Мірчук П.* Назв. праця. — С. 428.
- ⁵⁷ Цит. за: *Бойко Юрій.* Основи українського націоналізму. — На чужині, 1951. — С. 115.
- ⁵⁸ Див.: Дещо про діяльність і плани УВО // Сурма. — 1928. — Квітень. — С. 19; *Книш З.* Становлення ОУН. — К., 1994. — С. 98.
- ⁵⁹ Цит. за: *Кентій А. В.* Нариси історії організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). — К., 1998. — С. 51.
- ⁶⁰ Див.: *Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.* Цивілізаційна історія України. — К., 2005. — С. 418–419.
- ⁶¹ Цит. за: *Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Історія української державності. — Львів, 1995. — С. 156.
- ⁶² Див.: Національні меншини України у ХХ ст.: Політико-правовий аспект. — К., 2000. — С. 163.
- ⁶³ Цит. за: *Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Назв. праця. — С. 158.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Див.: Довідник з історії України. — К., 1995. — Т. 2. — С. 18.
- ⁶⁶ Див.: *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж–Нью-Йорк — Львів, 1993. — С. 68.
- ⁶⁷ Див.: Голос Галичини: Міжрегіональний історико-політичний кварталник // Матеріали першого всесвітнього конгресу українських політв'язнів. — Борислав, 1992. — № 1 (2–3). — С. 45–47.
- ⁶⁸ Див.: *Мишанич О.* «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у ХХ ст. — К., 1992. — С. 23.
- ⁶⁹ Цит. за: *Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Назв. праця. — С. 160.
- ⁷⁰ Див.: *Макаруч В. С.* Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.). — К., 2004. — С. 104–108.
- ⁷¹ Самостійна Україна. — 1941. — 10 липня.
- ⁷² Цит. за: *Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Назв. праця. — С. 172–173.
- ⁷³ Там само. — С. 173.
- ⁷⁴ Див.: За здійснення заповіту Шевченка // Визвольний шлях. — 1971. — Ч. 6. — С. 580; *Андрухів І. О., Француз А. Й.* Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). — Рівне — Івано-Франківськ, 2001. — С. 46–54.
- ⁷⁵ Цит. за: *Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Назв. праця. — С. 174.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ Цит. за: *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. — Львів, 1992. — С. 99.

VIII

УКРАЇНЦІ І НІМЕЦЬКИЙ «НОВИЙ ПОРЯДОК»: АНТАГОНІЗМ, ДЕТЕРМІНАНТИ БОРОТЬБИ З ОКУПАНТАМИ

1. Німецька модель України в контексті підготовки до війни

Серед актуальних проблем міжвоєнної та воєнної історії Другої світової війни чільне місце посідають питання, пов'язані з планами німецьких нацистських провідників, у першу чергу А. Гітлера, щодо України. Перш за все це стосується теоретичних, ідеологічних напрацювань щодо завоювання нових територій для «Великої Німеччини», що її планував збудувати вождь німецького народу та його сподвижники. Важливе місце в німецьких планах відводилось Україні, багатій на земельні, сировинні, людські ресурси. У своїх теоретичних побудовах А. Гітлер, А. Розенберг, Г. Гімлер, Г. Герінг та інші керівники нацистської партії та держави намагалися змоделювати майбутню Україну, яка разом з іншими територіями Радянського Союзу становила б так званий життєвий простір, за який збирався воювати А. Гітлер та його найближче оточення.

Плануючи війну проти Радянського Союзу, нацисти мали на меті глобальні цілі: викорінення комунізму у всіх його проявах; максимальне нищення євреїв; боротьбу проти слов'янства як неповноцінної спільноти, що стояла на заваді арійської вищої раси, яка покликана виконати свою месіанську роль; колонізацію східних територій, в першу чергу України.

Особливо нацистське керівництво, особисто А. Гітлера турбувало продовольче забезпечення німецького народу. Для них недалекоим прикладом були роки Першої світової війни, коли в Німеччині сталася кризова ситуація в постачанні населення всім необхідним, насамперед продовольством.

У 1939 р., напередодні розв'язання Другої світової війни, думки стосовно голодування німців в роки Першої світової війни А. Гітлер висловив у розмові з Верховним комісаром Ліги Націй Буркхардтом. Ведучи мову про зовнішньополітичну діяльність нацистського уряду, А. Гітлер довірливо поділився зі своїм співрозмовником планами на майбутнє: «Все, що я роблю, спрямовано проти Росії. Якщо Захід такий дурний і сліпий, що не може цього зрозуміти, я буду змушений знайти взаєморозуміння з руськими, розбити Захід, а потім всіма моїми об'єднаними силами повернути проти Радянського Союзу. Мені потрібна Україна, щоб ми знову не голодували, як в останній війні»¹.

Проблема завоювання нових територій для німецького народу, забезпечення його всім необхідним, у першу чергу продовольством, а промисловість

сировиною, було одним з головних питань у теоретичних і ідеологічних працях А. Гітлера з самого початку його політичної діяльності.

Свої погляди на завоювання східних територій, плани нападу і знищення Радянського Союзу, експлуатацію людських, матеріальних ресурсів знайшли відображення в одній із головних праць А. Гітлера «Майн Кампф» («Моя боротьба»), що побачила світ у 1925 р. в Мюнхені. Особливо в даному контексті важливий розділ «Східна орієнтація або східна політика».

Уже в перших рядках А. Гітлер виклав мету написання розділу: «Ставлення до Росії я вважаю необхідним піддати особливому розгляду. І це з двох причин: 1. Ця проблема має вирішальне значення для всієї загалом зовнішньої політики Німеччини; 2. Ця проблема є пробним каменем, на якому перш за все перевіряються політичні здібності нашого молодого націонал-соціалістичного руху, на цьому пробному камені ми перевіряємо, наскільки справді ми здатні ясно мислити і правильно діяти»².

А. Гітлер писав, що до молодого націонал-соціалістичного руху вливаються люди, які сповідують застарілу зовнішню політику Німеччини. Особливо це спостерігається в урядових колах. Вони визначають зовнішню політику, яка не відповідає новим вимогам, що постають перед німецьким народом. Тому він, А. Гітлер, поставив за мету розробити «найважливішу проблему всієї нашої зовнішньої політики, тобто питання про відношення наше до Росії»³.

А. Гітлер відкидав застарілі підходи колишніх німецьких урядових кіл щодо кордонів, писав, що націонал-соціалісти прагнуть втілити в життя власну зарубіжну політику з тим, щоб німецький народ одержав території, які йому необхідні. При цьому потрібні такі землі, які безпосередньо прилягають до німецьких корінних земель. «Ми, націонал-соціалісти, — наголошував А. Гітлер, — абсолютно свідомо ставимо хрест на всій німецькій зарубіжній політиці довоєнного часу. Ми хочемо повернутися до того пункту, на якому перервався наш старий розвиток 600 років тому. Ми хочемо призупинити одвічний німецький потяг на південь і захід Європи і звертаємо наші погляди на Схід. Ми остаточно рвемо з колоніальною і торговою політикою довоєнного часу і свідомо переходимо до політики завоювання нових земель в Європі. Коли ми говоримо про завоювання нових земель в Європі, ми, звичайно, можемо мати на увазі в першу чергу тільки Росію і ті окраїнні держави, які їй підлягають»⁴.

«Сама доля, — зазначав А. Гітлер, — вказує нам перстом. Росія опинилася в руках більшовиків. І зовсім не слов'яни заклали міць і силу російської держави. Цим Росія зобов'язана германському прошарку, який нині повністю і остаточно знищений. Ця величезна східна держава приречена на загибель»⁵.

Пишучи про окраїнні держави, що були залежними від Росії, А. Гітлер мав, безперечно, на увазі Білорусію, Україну, Кавказькі республіки. Про роль і значення їх сировинних, людських ресурсів і загалом територій він неодноразово наголошував у своїх численних виступах, меморандумах, заявах.

Особливо німецькому фіюеру не давали спокою природні ресурси Сходу, зокрема плодючі ниви України, за рахунок яких він мріяв побудувати могутню «Велику Німеччину». Виступаючи у вересні 1936 р. на з'їзді

нацистської партії у Нюрнберзі, він наголосив, що проблеми забезпечення німецького народу продовольством, а промисловість сировиною можна вирішити лише за рахунок придбання нових земель на Сході. «Якщо б ми мали в своєму розпорядженні незчисленні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру і безмежні плодючі ниви України... німецький народ купався б у розкошах»⁶. А. Гітлер переконував своїх прихильників і соратників по партії, що рано чи пізно, але неодмінно буде робити рішучі кроки у реалізації давно задуманих планів у просуванні на Схід.

Ідеї А. Гітлера щодо планування, підготовки до боротьби за життєвий простір підхоплювали і розвивали його сподвижники з найближчого оточення. Таким був А. Розенберг, який вважався одним з теоретиків нацистської ідеології, був серед тих, хто впливав на формування поглядів А. Гітлера. Він написав низку праць, в яких виклав свої погляди на расову теорію, зовнішню політику Німеччини, обґрунтовував націонал-соціалістичний світогляд. На ранній стадії політичної діяльності мав деякі відмінні від інших погляди на розв'язання «українського питання», зокрема, планував надати Україні обмежену автономію, через що мав непорозуміння з А. Гітлером.

А. Розенберг, як і А. Гітлер, вважав німців вищою расою, ненавидів Росію і росіян, вважаючи їх шкідливою, неповноцінною, а разом з тим небезпечною нацією. Важливим спонукальним мотивом радянської агресивності він вважав традиційну російську зовнішньополітичну експансію, можливо, навіть важливішим чинником, ніж «світова революція» у сталінському виконанні. При цьому А. Розенберг достатньо доброзичливо ставився до устремлень українських політичних сил, які боролися за самостійну Україну. На думку А. Розенберга, незалежна Україна під німецьким протекторатом повинна була стати противагою полякам і росіянам, які мали втратити свою державність. Він рішуче виступав проти планів командувача Російської визвольної армії А. Власова, який відстоював ідею «єдиної, неділимої Росії», висловлювався за самостійну Україну. Як відомо, на цій ниві він постійно конфліктував з запеклим українофобом, рейхскомісаром України Е. Кохом⁷.

У своїй роботі «Майбутній шлях німецької зовнішньої політики», що вийшла в 1927 р., А. Розенберг, певною мірою наслідуючи А. Гітлера, також писав, що необхідно відмовитися від територій в Африці, а зміцнитися на континенті настільки, щоб німці були здатними вибороти життєвий простір у самій Європі. Цей шлях, на його думку, був цілком природним. «Потрібно тверезо дивитися на речі, необхідні німцям землі потрібно завойовувати не в Африці, а в Європі, перш за все на Сході. Визнання цього є органічною установкою німецької зовнішньої політики на сотні років наперед»⁸, — писав А. Розенберг.

Розмірковуючи про територіальні надбання Німеччини на Сході, А. Розенберг насамперед звертав увагу на необхідність анексії Прибалтики, а за нею — вирішення долі України. Він запевняв, що в найближчому майбутньому створення південної держави, а нею має бути самостійна Україна, стане фактом. А те, що між Німеччиною і Україною знаходиться Польща,

не має жодного значення. А. Розенберг був впевнений, що прийде час і вона буде знищена. Отже, «ми зрозуміли, — пише він, — що усунення польської держави є найпершою необхідністю для Німеччини, а відтак союз між Києвом та Берліном і створення спільного кордону стає народною і державною необхідністю для майбутньої німецької політики»⁹.

Завдання, на думку А. Розенберга, полягало в тому, щоб виробити плани відірвання України від Радянського Союзу. В першу чергу він покладав великі надії на сепаратистський рух в Україні тому вважав за необхідне «підтримати українську національну революцію в боротьбі проти Москви, спільно підготувати її, щоб створити умови, які б забезпечили Німеччині територію, свободу і хліб»¹⁰.

У той час у самій Німеччині і західних країнах дедалі частіше обговорювалося «українське питання», можливість відриву України від СРСР як перший крок до його остаточного знищення. У червні 1933 р. в Лондоні проходила міжнародна економічна і фінансова конференція, на якій порушувалося питання боротьби з економічною кризою. Голова німецької делегації член нацистського уряду міністр продовольства і одночасно міністр економіки А. Гугенберг переконував присутніх у необхідності передачі Німеччині України з метою використання її природних ресурсів. Однак підтримки у західних країн ця ідея не набула¹¹.

У наближеному до урядових кіл в Німеччині журналі «Volk und Reich» («Народ і рейх») у номері за серпень 1933 р. була надрукована стаття відомого німецького українознавця А. Шмідта, в якій він торкався українського питання. Стає очевидним, зазначає автор, що Радянський Союз схильний до зближення з Францією і Польщею. Ця орієнтація Радянського Союзу вже сама по собі повинна примусити Німеччину знову звернути увагу на українську проблему. Було б, однак, помилкою розглядати українське питання як допоміжний засіб німецько-польських відносин. Правильніше буде вважати, що Німеччина і Україна політично зв'язані одна з одною, економічно ж одна одну добре доповнюють. Якщо вважати правильною концепцію, що розпад велетенської царської імперії був вигідний для Німеччини, то потрібно довести цю думку до кінця і поділити Східну Європу на етнографічні елементи. До того часу, поки це прагнення не здійсниться, у Східній Європі не наступить заспокоєння¹².

А. Шмідт доказував, що Україна повинна стати самостійною державою, яка об'єднуватиме також польські й румунські території, заселені українцями.

Розробляючи далекосяжні плани щодо війни проти СРСР, А. Розенберг піклувався про забезпечення відповідними кадрами управління зовнішньої політики нацистської партії, яке він очолював. Особливо його цікавили вихідці з Росії, що добре знали її життя, так би мовити, зсередики. Вибирати було з кого. Як відомо, під час революції та громадянської війни 1917–1920 рр. приблизно 120 тис. німців змушені були виїхати з Росії та України. Більшість з них емігрували до США. Понад 55 тис. німецьких емігрантів із СРСР оселилися в Німеччині. Серед них були майбутні прихильники А. Гітлера і активні його сподвижники в боротьбі за владу: А. Розенберг,

Г. Ляйббрандт, А. Шікенданц, М. Шойбнер-Ріхтер та ін. За свідченням дослідників, саме з допомогою емігрантів німецький націонал-соціалізм, очолюваний А. Гітлером, насичувався ідеями жахливого «єврейсько-азіатського більшовизму», антисемітизму, яким була заражена певна частина німецьких колоністів у Росії¹³.

У 1933 р. А. Розенберг призначив фахівця з «російського питання», вихідця з Росії А. Шікенданца начальником департаменту управління зовнішньої політики нацистської партії. Йому було доручено займатися діяльністю емігрантських, у тому числі й українських організацій і угруповань, вивчати їхнє ставлення до нацистської політики. Зокрема у своїх аналітичних довідках А. Шікенданц постійно інформував вищих партійних і державних посадовців про політичні погляди провідників українських політичних організацій Є. Коновальця, П. Скоропадського, І. Полтавця-Остряниці та ін.

У 1934 р. в структурі зовнішньополітичного управління НСДАП було створено спеціальний відділ інформації, метою якого було вивчення та характеристика зарубіжної, зокрема української і російської емігрантської преси. Керівником відділу А. Розенберг призначив Г. Ляйббрандта, вихідця з України. Він народився в німецькому поселенні поблизу Одеси в сім'ї колоніста. Його дід і батько займалися сільським господарством на півдні України¹⁴.

Таким способом А. Розенберг мав можливість контролювати український незалежницький рух, сподіваючись у недалекому майбутньому використати українських політичних опозиціонерів радянській владі у вирішенні українського питання. 20 квітня 1941 р. А. Гітлер призначив А. Розенберга уповноваженим з контролю за окупаційними органами на східних територіях, що незабаром мали бути окупованими. Для виконання покладених на нього завдань А. Розенберг розгорнув активну діяльність з розробки проєктів управління на цих територіях. Він виходив з того, що окупація СРСР викличе труднощі економічного, політичного й адміністративного характеру через величезну територію. Там, на його погляд, необхідно буде утворити такий орган управління, який би сконцентрував у своїх руках усі важелі впливу. У своєму меморандумі, підготовленому ще 2 квітня 1941 р. і представленому А. Гітлеру, А. Розенберг писав, що вирішення запланованих завдань буде можливим «тільки за умови забезпечення важливих у воєнному відношенні поставок з окупованих районів, оскільки ці поставки необхідні великонімецькій імперії для продовження війни»¹⁵.

Згідно з меморандумом А. Розенберга політична мета, що її добивалися нацисти, полягала в систематичному ослабленні Росії як основи всього Радянського Союзу, повному знищенні державного управління, глибокій і повсюдній експлуатації економіки на користь рейху; передачі до нових адміністративних утворень важливих російських територій, зокрема Білорусії, України і Донської області.

Стосовно України в меморандумі були виписані цікаві положення і пропозиції А. Розенберга: «Україна («Окраінна область»). Головним центром держави, вищу соціальну верству якої становили варяги, став Київ. Але і після

татарського іга Київ тривалий час відігравав роль суперника Москви. Його внутрішня самостійність ґрунтується на ще й нині не зламаній традиції, хоча московська історіографія, а слідом за нею і вся європейська наука стверджують, що традиція суперництва вже зникла»¹⁶.

У меморандумі наголошувалося, що німецькою «політичною лінією стосовно цієї області стало б заохочення устремлінь до національної незалежності аж до потенційного створення власної державності — або на Україні як такій, або в об'єднанні з Донською областю і Кавказом. Це об'єднання утворило б Чорноморський союз, який би постійно загрожував Москві і прикривав би великонімецький життєвий простір зі сходу. В економічному плані ця область одночасно являла б собою могутню сировинну і харчову базу великонімецької імперії»¹⁷.

20 червня 1941 р., тобто, за два дні до нападу Німеччини на Радянський Союз, А. Розенберг виступив з великою промовою перед вищим нацистським керівництвом та своїми співробітниками. Він підсумував свої міркування та ідеї про майбутню окупацію і експлуатацію східних територій і про політичні цілі війни проти СРСР. Торкаючись питання про Україну, А. Розенберг наголосив, що російське панування всюди царює в Україні. Звідси перед Німеччиною постає завдання — забезпечити свободу українському народові. Це завдання має розглядатися як програмова вимога. В яких формах і в якому обсязі буде відтворена українська держава, — про це поки що не йшлося.

Наша мета, наголошував А. Розенберг, «викроїти з величезної території Радянського Союзу окремі державні утворення і підбурити їх проти Москви, звільнивши Німецьку імперію на прийдешні віки від східної загрози»¹⁸.

А. Розенберг поділився зі своїми слухачами планами розчленування СРСР. Це мали бути «чотири великих блоки», які повинні були відгородити Німеччину від Росії і одночасно розширити межі Європи далеко на схід. Планувалось утворити: 1. Велику Фінляндію. 2. Прибалтику. 3. Україну. 4. Кавказ. Це райони, зауважив А. Розенберг, майбутніх рейхскомісаріатів, створених на території Радянського Союзу.

А. Розенберг окреслив кордони цих утворень, які поділяли територію СРСР аж до Уралу. До складу України, на його думку, мали бути включені чорноземні області Росії — Воронежська, Курська, Тамбовська і Саратовська — їх необхідно буде передати у розпорядження українського уряду. Він планував поділити Україну на вісім генеральних округів загальною площею 1,1 млн кв. м з населенням 59,5 млн чоловік¹⁹.

Одним із важливих завдань, висунутих А. Розенбергом до своїх підлеглих, мала бути ефективна експлуатація окупованих територій. Він зазначив, що «забезпечення продовольством німецького народу впродовж цих років без сумніву буде найголовнішою вимогою на Сході. Південні області (Україна в першу чергу. — В. К.) і Північний Кавказ повинні прислужитися компенсацією у справі забезпечення продовольством німецького народу»²⁰.

А. Розенберг наголошував, що Німеччина не бере на себе жодного зобов'язання щодо забезпечення харчуванням населення східного простору.

Ми знаємо, що це є жорстокою необхідністю, яка виходить за межі будь-якого почуття.

Нацистське керівництво чимало уваги приділяло моделюванню політичних відносин з народами територій, які планувалося окупувати в недалекому майбутньому. Значну роль в опрацюванні проектів з даного питання відігравав рейхсфюрер СС, керівник німецької поліції, імперський комісар з консолідації німецької нації Г. Гімлер. Саме йому А. Гітлер доручив здійснення заходів щодо германізації східних територій — Польщі, а також України, Кавказу, інших народів СРСР. У межах германізації передбачалося здійснити переселення і знищення мільйонів поляків, українців, росіян, євреїв та інших народів для того, щоб звільнити місце для заселення етнічними німцями. У травні 1940 р. Г. Гімлер склав спеціальну записку «Деякі міркування про поведження з місцевим населенням східних областей», яку 25 травня передав А. Гітлеру. Прочитавши записку, фюрер зауважив, що цей документ необхідно вважати надзвичайно таємним, заборонити його множення і розповсюдження.

У записці наголошувалося, що керівники третього рейху, нацистської партії після окупації східних областей повинні виробити лінію поведінки з місцевими народами — українцями, білорусами, поляками, євреями та ін. «Цим я хочу сказати, — зазначав Г. Гімлер, — що ми вищою мірою зацікавлені в тому, щоб в жодному разі не об'єднувати народи східних областей, а навпаки — ділити їх на найдрібніші гілки і групи. Що ж стосується окремих народностей, ми не прагнемо до їх згуртування і зростання, а також до поступового прищеплення їм національної самосвідомості й національної культури. Навпаки, ми зацікавлені в розподіленні на численні дрібні групи»²¹.

Засліплені ненавистю до ненімецьких народів, нацисти ладні були через ідеологічні розходження знищити мільйони людей. Той же Г. Гімлер, виступаючи в липні 1941 р. перед своїми однопартійцями, наголошував, що «війна з Росією — це не тільки протистояння двох непримирених ідеологій, це ще й смертельний двобій двох рас. Ми кинули на шальки терезів світоглядні цінності націонал-соціалізму, наш світ, наш спосіб життя, оплачені дорогоцінною нордичною кров'ю... На іншій шальці терезів — 180-мільйонний народ (СРСР. — В. К.), потворна суміш рас і народностей з важкими для вимови мовами людей і настільки відразливою зовнішністю, що тільки за одне це їх можна з чистим сумлінням розстріляти»²².

Розгромивши спільно з Радянським Союзом восени 1939 р. Польщу, А. Гітлер здійснив агресію навесні 1940 р. проти західних держав, порівняно легко окупував майже увесь європейський континент. Закріпившись у Європі, нацисти розгорнули активну підготовку до війни проти Радянського Союзу.

31 липня 1940 р. на нараді з генералами вермахту А. Гітлер уперше відкрито заявив про своє рішення напасти на СРСР. Начальник генерального штабу сухопутних сил генерал Ф. Гальдер записав у своєму щоденнику промову А. Гітлера. Фюрер дедалі більше переконується, що Англія сподівається на допомогу Росії. «Якщо Росія буде розгромлена, Англія втратить останню

надію. Тоді господарювати в Європі й на Балканах буде Німеччина. Висновок: відповідно до цих міркувань Росія має бути ліквідована. Термін — весна 1941 року. Чим скоріше ми розіб'ємо Росію, тим краще»²³.

А. Гітлер висловив головну ідею у війні проти Радянського Союзу: «Операція буде мати значення тільки в тому разі, якщо ми одним потужним ударом розгромимо всю державу цілком. Захоплення якоїсь однієї частини території недостатньо... Мета — знищення життєвої сили Росії»²⁴.

Фюрер наголосив, що першого удару буде завдано на Київ, Одесу. Одночасно через Прибалтику — на Москву, захоплення Баку. Одразу ж будуть анексовані Україна, Білорусія, Прибалтика. Вся воєнна кампанія проти Росії мала завершитися до зими.

Наступного дня розгорнулося детальне планування війни на трьох рівнях: у генеральному штабі сухопутних військ, штабі оперативного управління збройних сил, в управлінні воєнної економіки і озброєння. Відповідним службам були дані вказівки щодо підготовки детальних оглядів радянської промисловості, транспорту, нафтових центрів, інших стратегічних об'єктів СРСР, щоб завдати цілеспрямованих ударів.

Важливі рішення військового характеру були прийняті на нараді за участю фюрера та вищого командування вермахту 5 грудня 1940 р. Начальник генерального штабу сухопутних військ генерал Ф. Гальдер, презентуючи проект плану нападу на СРСР, зауважив, що «найважливіші промислові центри знаходяться в Україні, Москві й Ленінграді. Крім того, Україна є найбагатшим сільськогосподарським районом»²⁵.

Розвиваючи у своєму виступі думку про майбутні військові операції на Україні, Ф. Гальдер застеріг присутніх, що на шляху німецьких армій знаходяться Прип'ятські болота, що становитиме певну перешкоду для їх просування. Головне завдання німецьких військ полягало в тому, щоб танковими клинами оточити радянські армії в Правобережній Україні, не дати їм можливості відступати на Схід. Важливо було також не допустити створення росіянами суцільного оборонного фронту. Планувалося силами групи армій «Південь» завдати головного удару на Київ. Одна армія зі складу цієї групи мала наступати з району Любліна, друга — з району Львова і третя — з Румунії.

А. Гітлер із задоволенням слухав, як його думки щодо війни проти СРСР були оптимізовані військовими у конкретні оперативні тактичні й стратегічні плани. Після виступу Ф. Гальдера він зауважив, що погоджується із цими планами. Одночасно наголосив, що «найважливішою метою є не допустити, щоб росіяни відходили, зберігаючи цілісність фронту. Наступ слід вести так далеко на схід, щоб російська авіація не могла більше здійснювати нальоти на територію німецького рейху і щоб, з іншого боку, німецька авіація могла завдати ударів з повітря проти російських воєнно-промислових районів»²⁶.

А. Гітлер також наголосував на важливості наступу групи армій «Південь», щоб «добитись оточення значних ворожих сил в Україні шляхом завершення охоплюючого маневру з півночі»²⁷. Він висловив деякі пропозиції та побажання з метою вдосконалення плану.

15 грудня 1940 р. головнокомандувач сухопутних військ генерал В. Браухіч і начальник генерального штабу генерал Ф. Гальдер на вимогу А. Гітлера доповідали про підсумки роботи над планом. В основному схваливши ідею і зміст плану нападу на Радянський Союз, фюрер 18 грудня 1940 р. підписав його під назвою директива № 21 «Барбаросса».

Уточнення і доповнення до плану «Барбаросса» вносилися фюрером і пізніше. Поправки стосувалися ідеологічних питань, майбутньої окупації радянських територій. А. Гітлер вважав, що війна проти Радянського Союзу «це щось більше, ніж просто збройна боротьба, це — конфлікт двох світоглядів. Враховуючи розміри російських просторів, для закінчення війни недостатньо буде розгромити збройні сили противника. Всю територію Росії потрібно розділити на ряд держав з власними урядами, готовими укласти з нами мирні угоди»²⁸.

У директиві № 21 А. Гітлер зробив доповнення стосовно майбутньої окупації і експлуатації радянської території, схематично окреслив структуру німецьких окупаційних органів. Він вважав, що на окупованій території функціонуватимуть імперські комісаріати. Кордони територій, що входять до компетенції кожного комісаріату, повинні визначитися, на його думку, з урахуванням народонаселення. Комісарам буде поставлене політичне завдання — швидко сформувати нові державні утворення. При кожному комісарі повинен знаходитись командувач військ²⁹.

Ідеї А. Гітлера щодо облаштування України дедалі чіткіше вимальовувались із переможним просуванням німецьких військ на Схід. Він любляв висловлювати свої думки з будь-яких проблем під час так званих розмов за столом разом із запрошеними на обід урядовцями свого найближчого оточення. Однією з тем, навколо яких точилися розмови, було питання про обживання захоплених територій на Сході, зокрема в Україні. Він мріяв про те, що так звані «імперські селяни», переселені з Німеччини на окуповані землі, «будуть жити в поселеннях виключної краси. Німецькі адміністративні та інші установи повинні розташовуватися в чудових будівлях, а губернатори у палацах. Навколо установ буде вибудовано все, що необхідно для життя»³⁰.

А. Гітлер часто торкався питання про адміністративний устрій на окупованих східних територіях. Зокрема, він говорив: «...якщо ми захочемо ошчасливити кожного окремого німця, то нам не обійтися без введення якоїсь адміністративної організації на зразок німецького державного управління. А це викличе лише ненависть з боку місцевого населення до нас як окупантів». Тому, на думку А. Гітлера, найвищий щабель адміністративних установ, які можна дозволити місцевим жителям, це — общинне управління, та й то лише тією мірою, якою воно необхідно для утримання робочої сили, задля задоволення її насущних потреб³¹.

А. Гітлер, буваючи в Україні, ознайомившись з її природою, кліматом, родючими ґрунтами, був у захваті від побаченого. Він неодноразово повертався до цього питання. У розмові зі своїми наближеними партійними, державними, військовими однодумцями у липні 1942 р. висловився в тому дусі, що центральна Росія — це велика «пісочниця». Зате Україна нечувано гарна.

Дивлячись з літака, думаєш, що бачиш під собою «землю обітовану». А. Гітлера захоплювало те, що земля в Україні надзвичайно родюча. Разом з тим він дивувався, що значна частина землі не оброблена. Він вважав, це відбувається тому, що населення, якому все дістається без особливих зусиль, завдяки природній родючості, явно заклопотане тим, щоб нічого не робити більше, ніж це потрібно для прожиття. Фюрер зауважив, що скрізь бачив сплячих людей, це яскраво виражені ледарі, особливо чоловіки³².

Україною захоплювалися також й інші партійні та державні діячі рейху. У липні 1942 р. заступник фюрера по партії М. Борман відвідав Україну. Він здійснив поїздку районами Вінниччини, побував у колгоспах, милувався природою, врожаєм, що дозрівав на полях. М. Бормана вразив здоровий вигляд населення, особливо дітей. Своїми враженнями він поділився з А. Гітлером, повідомивши, що був здивований тим, що вони світловолосі й синьоокі, товстощокі й круглотілі, мають дуже гарний вигляд. Порівнював українських дітей з німецькими. М. Борман зазначив, що там, де вони подорожували, мало чоловіків, зате дуже багато дітей. Це, на його думку, може для німців у майбутньому дорого коштувати.

М. Борман вважав, що німцям було б вигідно добитися такого становища, за якого українці не розмножувалися б так швидко. Адже уряд планує через деякий час заселити всю цю землю німцями³³.

У відповідь на це А. Гітлер сказав, що йому відомо про пропозиції щодо заборони в окупованих східних областях продажу і вживання засобів проти вагітності. Навпаки необхідно не тільки допустити жваву торгівлю проти запліднювальними засобами у східних областях, але всіляко її заохочувати, оскільки ми жодною мірою не зацікавлені у збільшенні місцевого населення³⁴.

У зв'язку з тим А. Гітлер торкнувся питання медичного обслуговування місцевого населення, наголосивши, що було б безглуздом влаштувати для жителів окупованих східних областей систему охорони здоров'я, подібну до німецької³⁵.

Розглянуті нами заходи нацистських провідників щодо моделювання України такою, яку б вони хотіли бачити, окупанти почали втілювати на практиці після її захоплення, встановивши новий німецький порядок. Основними засобами насадження окупаційного режиму були насилля, репресії, терор, спрямовані на досягнення військових, політичних, економічних цілей, що полягали в установленні повного панування над населенням з метою ефективного пограбування людських і матеріальних ресурсів України.

2. Німецькі окупаційні структури — інструментарій для експлуатації України

Керівники нацистської Німеччини розраховували, знищивши Радянський Союз і оволодівши величезними територіями, в тому числі й українськими промисловими і сільськогосподарськими районами, будь-якими

засобами поставити їх на службу вермахту та зміцненню економіки рейху. В одній з розмов з найближчими соратниками невдовзі після нападу на СРСР А. Гітлер зауважив, що «наш провідний принцип повинен полягати в тому, що ці народи (народи СРСР — *В. К.*) мають для нас одне-єдине виправдання для свого існування — бути корисним для нас в економічному відношенні»³⁶.

Заяви, декларації, розпорядження А. Гітлера, Г. Герінга, Г. Гімлера, М. Бормана та інших нацистських державних, партійних, військових діячів цілком відображали інтереси німецького фінансового капіталу, промислових магнатів, земельної аристократії. Фактично саме вони привели нацистів до влади, сподіваючись мати величезні прибутки за рахунок нових східних територій, багатих людськими і природними ресурсами. В меморандумі А. Розенберга від 2 квітня 1941 р. наголошувалося, що військове зіткнення Німеччини і Радянського Союзу призведе до надзвичайно швидкої окупації важливих регіонів останнього. Потім настане повна воєнна катастрофа СРСР. «У цьому випадку окупація території являла б собою не стільки військову, скільки адміністративну і економічну проблему»³⁷, — зазначав А. Розенберг.

Тобто нацистів турбувало питання «освоєння» загарбаних у майбутньому радянських територій та ефективної їх експлуатації. При цьому планувалося здійснити тут масштабну деіндустріалізацію³⁷, розвивати лише сільське господарство і добувну промисловість, сконцентрувавши промислові галузі в Німеччині. Метою цієї політики було перетворення радянських районів, зокрема України, на аграрно-сировинний придаток німецького рейху. Згідно із цими установками у згаданому меморандумі А. Розенберга перед відповідними економічними структурами ставилося завдання пограбувати окуповані області шляхом тотальних і повсюдних реквізицій, вивезення промислового обладнання, запасів сировини, продуктів сільськогосподарського виробництва, особливо хліба³⁸.

Для негайного впорядкування окупованої території та експлуатації матеріальних і людських ресурсів на потреби війни А. Гітлер 17 липня 1941 р. видав наказ про встановлення цивільного управління. Згідно з наказом вся влада передавалась у підпорядкування А. Розенберга, який був призначений міністром імперського міністерства окупованих східних областей, більше відомого як рейхсміністерство «Схід». Місцем знаходження резиденції А. Розенберга був Берлін³⁹.

У розпорядженні міністра А. Розенберга знаходились: ад'ютант, особисті референти, секретар, уповноважені з особливих питань. Усі разом вони становили міністерське бюро, яке спрямовувало роботу всього міністерства.

Поліцейська охорона зайнятих східних областей покладалася на рейхсфюрера СС і шефа німецької поліції Г. Гімлера, з яким міністерство А. Розенберга знаходилося у тісному контакті. Для насадження нацистського світогляду в зайнятих східних областях підтримувалися тісні зв'язки з нацистською партією через її канцелярію на чолі з М. Борманом⁴⁰.

У структурі міністерства існував управлінський апарат чотирьох територіальних груп: «Схід» (Прибалтика), «Україна», «Росія», «Кавказ».

Управлінський апарат групи «Україна» складався зі спеціальних відділів, підрозділів і груп. Головним вважався політичний відділ, який займався розробкою і формуванням політичних принципів і директив щодо управління окупованими областями. У його підпорядкуванні знаходилося кілька структурних підрозділів, які займалися вирішенням політико-організаційних регіональних питань. Існували групи, які відали загальними питаннями, особами німецького походження (фольксдойче), корінними українськими областями, окраїнами (приєднаними українськими областями), російськими поселеннями в Україні, кримськими татарами, українськими емігрантами.

Підвідділ культурної політики займався загальними питаннями, школами, наукою, літературою, музикою, театрами, образотворчим мистецтвом, релігією.

Підвідділ преси і пропаганди поділявся відповідно на самостійні структурні підрозділи: преси (займався питаннями німецької, іноземної і східної преси) і пропаганди (відав радіо, кіно і наочною пропагандою).

Нацистське керівництво важливого значення надавало молодіжній політиці. До складу молодіжного відділу входили групи, які займалися роботою серед німецької, іноземної (не німців) молоді й молодими фольксдойче. Окремо функціонував відділ по роботі серед жінок — німецьких, іноземок і фольксдойче⁴¹.

Своїм декретом від 20 серпня 1941 р. А. Гітлер зробив крок, яким остаточно закріплював поділ України на окремі частини. У декреті наголошувалося, що «заселена українцями частина окупованих східних областей, які не входять до компетенції генерал-губернатора, утворює рейхскомісаріат згідно з моїм наказом від 17 липня 1941 р. про введення цивільного управління в окупованих східних областях. Рейхскомісаріат переходить у підлеглість рейхсміністру окупованих східних областей. Рейхскомісаріату присвоюється назва «Україна» (Reichskommissariat Ukraine)... Рейхскомісаром України призначено гауляйтера і обер-президента Еріха Коха. Його резиденція тимчасово знаходиться в м. Рівне»⁴².

У віданні рейхскомісарів були всі органи цивільного управління підпорядкованих їм територій. Вони мали узгоджувати свою діяльність у справі освоєння і експлуатації окупованих областей з державною політикою через міністра А. Розенберга. Тому останній повинен був підтримувати тісний зв'язок з адміністраціями рейхскомісаріатів. А. Розенберг мав повноваження на видання окремих законів для окупованих областей, а також мав право надавати такі ж повноваження у разі необхідності рейхскомісарам⁴³.

Одночасно з введенням цивільного управління окремим наказом А. Гітлера від 17 липня 1941 р. перед рейхсфюрером СС і начальником німецької поліції Г. Гімmlером ставилося завдання щодо забезпечення діяльності німецького адміністративного апарату. Він мав необмежене право давати розпорядження і вказівки рейхскомісарам як загального, так і політичного характеру в разі виникнення будь-якої загрози для окупаційного режиму та його функціонерів. Для здійснення ефективних запобіжних

заходів при кожному рейхскомісарі призначалися керівники СС і поліції, підлеглі безпосередньо рейхсфюреру Г. Гімmlеру. Керівники СС і поліції прикомандировувалися також до кожного територіального комісара⁴⁴.

На території рейхскомісаріату «Україна» на захисті німецьких інтересів була мережа каральних органів, зокрема поліція безпеки, гестапо, кримінальна поліція під загальною назвою «поліція безпеки і СД». Крім того, охороною території та наведенням порядку займалися охоронна поліція і поліція порядку, цивільна жандармерія, пожежна поліція, залізнична охорона, українська допоміжна поліція⁴⁵.

Для збройного придушення партизанського руху, повстань, саботажу місцевого населення командування вермахту виділило спеціальні охоронні збройні сили. Для охорони території рейхскомісаріату «Україна» виділялися також окремі частини вермахту під командуванням генерала Кітцінгера. Підпорядковані йому війська спочатку склалися з охоронних батальйонів, але з осені 1942 р. були підсилені 12-м резервним корпусом, 143-ю і 147-ю резервними дивізіями⁴⁶.

За два тижні до нападу Німеччини на СРСР за домовленістю між начальником поліції безпеки (Сіпо) і службою безпеки (СД), з одного боку, та верховним командуванням німецьких військ, з іншого, були створені чотири оперативні групи (айнзатцгрупи) «А», «Б», «Ц», «Д». Дві останні діяли на території України. Кожна така група нараховувала до 1200 чоловік, поділялася на кілька оперативних команд (айнзатцкоманд або зондеркоманд). Вони мали забезпечити політичну безпеку тилу в зоні бойових дій та в тилу армій. Це означало, що всі вороги рейху: комуністи, політичні, ідеологічні функціонери, євреї, саботажники, партизани, опозиціонери, терористи, які підпадали під соціальні, політичні чи расові ознаки, мали бути знищені.

Конкретна програма експлуатації захоплених територій СРСР, в тому числі й України, була опрацьована рейхсмаршалом, уповноваженим по чотирирічному плану перебудови економіки Німеччини для потреб війни Г. Герінгом. Вона відома як «Директиви щодо керівництва економікою в нових окупованих східних областях», що вступали в дію з моменту вторгнення німецьких військ на територію СРСР. «Згідно з наказами фюрера необхідно вжити всіх заходів для негайного і повного використання окупованих областей в інтересах Німеччини... Отримати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти — така головна економічна мета кампанії. Поряд із цим німецькій військовій промисловості необхідно дати й інші продукти сировини з окупованих областей... Першим завданням є якнайшвидше забезпечення повного продовольчого постачання німецьких військ за рахунок окупованих областей»⁴⁷, — наголошувалося в директивах.

З метою зосередження керівництва економічними питанням в районі воєнних операцій і на окупованих територіях за дорученням А. Гітлера від 29 квітня 1941 р. рейхсмаршал Г. Герінг сформував Східний штаб економічного керівництва. Фактично штабом керував його заступник державний секретар П. Кернер⁴⁸.

На час підготовки і проведення воєнних операцій питаннями окупаційної політики, економікою, забезпеченням вермахту всім необхідним при Східному штабі економічного керівництва було утворено його польове управління Східний економічний штаб. «Він повинен, — зазначалося в директивах Г. Герінга, — представляти і добиватися через генерал-квартирмейстера головного командування сухопутними силами проведення в життя директив рейхсмаршала, які він одержує через «Східний штаб економічного керівництва» від начальника управління воєнного господарства і озброєння та забезпечувати їх виконання»⁴⁹.

На працівників штабу покладалися завдання: під час наступу німецьких військ рухатися за передовими частинами, щоб запобігти знищенню продовольчих, сировинних запасів, забезпечити вивезення найважливішого майна, трофеїв, налагоджувати управління окупованою територією і займатися оцінкою економічних районів⁵⁰.

У директивах Г. Герінга була опрацьована структура Східного економічного штабу. Начальникові штабу підпорядковувалася група фахівців, що керувала діяльністю економічних організацій на окупованій території. До складу штабу як структурні одиниці входили кілька спеціальних груп. Група «Ла» займалася сільським господарством, заготівлею і забезпеченням збройних сил продовольством, вивезенням до рейху запасів харчових продуктів і сировини. Група «В» брала на облік промислові підприємства, сировинні запаси, займалася лісовим господарством, фінансовою і банківською справою, торгівлею, трофеями. Сюди входив штаб особливого призначення генерального уповноваженого з автомобільної справи. Група «М» вивчала потреби військових частин, займалася промисловою економікою, транспортним господарством тощо⁵¹.

Штабу підпорядковувалися господарські інспекції, що діяли при командувачах тилу груп армій. На них покладалося завдання керувати економічною експлуатацією окупованої території. В Україні існувала господарська інспекція «Київ» («Баден»).

Важливою структурою Східного економічного штабу були господарські команди, що підпорядковувалися господарським інспекціям. Вони діяли при штабі кожної охоронної дивізії, дислокувалися в містах Львові, Києві, Кишиневі, Одесі, Харкові, Дніпропетровську та ін. Господарська команда складалася з керівника-офіцера, кількох фахівців з окремих галузей сільського господарства щодо використання робочої сили, з промислової економіки, питань озброєння, транспортування, загальних економічних питань. Для охорони виявлених запасів продовольства, сировини, знарядь виробництва господарським командам надавалися збройні підрозділи⁵².

Нижньою ланкою в структурі штабу були господарські групи при польових комендатурах. До їх складу входили керівник-офіцер, фахівці з використання робочої сили, з продовольчого постачання і сільського господарства, з промислової економіки, загальних економічних питань.

Важливою структурною одиницею Східного економічного штабу був господарський відділ, що існував при штабі кожної німецької армії. Його

очолював офіцер зв'язку управління воєнного господарства й озброєння, який підпорядковувся начальникові генерального штабу армії та одночасно, як фахівець, перебував при головному квартирмейстерові. Його завдання полягало в тому, щоб надавати допомогу фахівцям в їхній роботі із забезпечення військових частин усім необхідним з ресурсів окупованих територій. Він також мав підготовляти і проводити загальну економічну експлуатацію цих територій для потреб воєнного господарства відповідно до спеціальних директив Східного економічного штабу⁵³.

Керівник господарського відділу мав надсилати звіти про діяльність своєї структури до Східного економічного штабу і господарської інспекції своєї армійської групи.

З огляду на ту обставину, що господарський відділ мав охопити своєю діяльністю досить велику територію, а також враховуючи складність поставлених перед ним завдань, у розпорядження його керівника передавався один технічний батальйон для відбудови комунальних підприємств, забезпечення постачання газу, води, електроенергії, усунення аварій у комунальному господарстві тощо.

Господарському відділу також додавалися — один технічний взвод для відбудови підприємств харчової промисловості, розвідувальні підрозділи для виявлення і охорони промислових підприємств, запасів мінеральної сировини, продуктів харчування, техніки, ремонту, обладнання тощо⁵⁴.

Усі структури, що входили до Східного економічного штабу, мали завдання розгорнути свою діяльність задля ефективної і масштабної експлуатації окупованої східної території, особливо України. У першу чергу необхідно було забезпечити німецьку промисловість сировиною, а збройні сили продовольством. У наказі військового інтенданта верховного головнокомандування німецької армії «Про постачання військ» від 16 червня 1941 р. наголошувалося: «Загальне напружене продовольче становище в Німеччині більше не дозволяє поповнювати склади і постачання військ за її рахунок. Про це має пам'ятати кожен командир і начальник під час війни в країні противника. Для збереження запасів Німеччини війська повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства»⁵⁵.

Про першочергове забезпечення збройних сил говорилося в згаданих нами «Директивах щодо керівництва економікою в нових окупованих східних областях». «Усі потрібні нам сировинні товари, напівфабрикати і готову продукцію слід вилучати шляхом наказів, реквізицій і конфіскацій... Виявлені в прифронтовій смузі і в тилкових областях продукти харчування, а також засоби побутового і особистого вживання і одягу поступають в першу чергу в розпорядження військово-господарських відділів для задоволення потреб військ»⁵⁶.

Питаннями підготовки до економічного «освоєння» окупованих територій займалося управління воєнної економіки і озброєння штабу головнокомандування вермахту, очолюване генералом Г. Томасом. Він у своїй доповідній штабу головнокомандування вермахту «Воєнно-економічні наслідки операцій на Сході» від 13 лютого 1941 р. переконував нацистських

провідників у тому, що «в перші ж місяці після окупації для Німеччини наступить полегшення як у галузі продовольчого постачання, так і в галузі сировинних ресурсів»⁵⁷.

Німецькі фахівці, які прибували на окуповану територію, зіткнулися з повною розрухою, спричиненою військовими діями, наслідками евакуації радянською владою виробничих потужностей, зокрема в сільському господарстві України. Керівник Східного штабу економічного керівництва державний секретар П. Кернер в одному зі своїх документів, підготовленому в листопаді 1941 р., на наш погляд, дав досить об'єктивну оцінку становища на окупованій території України. Він писав, що за 25 років більшовицького панування кошти витрачалися головним чином на озброєння СРСР. Це призвело сільське господарство до повного занепаду. Майже всі сільськогосподарські будівлі напівзруйновані, поголів'я тварин дуже скоротилося, трактори, машини, реманент прийшли в непридатність. Тракторні заводи були переобладнані для виробництва танків, тому тракторний парк не поновлювався⁵⁸.

П. Кернер зазначав, що до цих величезних збитків, завданих більшовицьким пануванням, додалися втрати, завдані війною. Внаслідок ефективної діяльності його відомства було виявлено чималу кількість радянських організацій і структур, що виконували одну й ту ж саму роботу, в документації спостерігалася плутанина тощо. На допомогу прийшли місцеві фахівці, які були готові співпрацювати з німцями, сприяти налагодженню сільськогосподарського виробництва. Спільно з ними було проведено велику роботу з усунення організаційних недоліків, створення, по можливості, чіткої структури для керівництва організаціями, установами. Спільно з місцевими фахівцями німецькому керівництву вдалося розв'язати в Україні завдання, висунуті урядом щодо виробництва сільськогосподарської продукції, сировини для промисловості⁵⁹.

Важливою проблемою для нацистського керівництва було формування окупаційних органів влади. Згідно з планами, на окупованих територіях необхідно було сформувати 15 комісаріатів лише обласного масштабу. Для їх укомплектування міністерство А. Розенберга відібрало і послало на схід 144 офіцери із штурмових загонів нацистської партії, 711 чиновників міністерства внутрішніх справ та організації «Трудовий фронт»⁶⁰.

За даними господарської інспекції, що діяла в Україні станом на 15 квітня 1942 р., тут діяло 7613 обласних, окружних і районних сільськогосподарських керівників, що прибули з Німеччини. Вони з допомогою місцевих фахівців займалися експлуатацією природних і людських ресурсів України.

Питання ефективної експлуатації східних окупованих територій постійно знаходилося в полі зору керівників нацистської Німеччини. 16 липня 1941 р. у ставці А. Гітлера відбулася нарада за участю рейхсляйтера А. Розенберга, рейхсміністра Г. Ламмерса, фельдмаршала В. Кейтеля, рейхсмаршала Г. Герінга, рейхсляйтера М. Бормана. На нараді йшлося про встановлення «нового порядку» на окупованих територіях СРСР. На той час величезні райони вже були під владою вермахту. За військами вирушили на

Схід групи і команди німецьких фахівців, яким доручалося «освоювати» східні простори для німецьких потреб.

Виголошена А. Гітлером промова зводилася до того, щоб не розкривати перед усім світом істинних планів на окупованих територіях. Фюрер говорив: ми маємо наголошувати, що змушені захопити територію СРСР для встановлення там порядку і забезпечення спокою, налагодження роботи транспорту, забезпечення населення всім необхідним, роботою. Наша діяльність буде спрямована в інтересах окупованого населення. Німецька пропаганда має наголошувати, що німці несуть свободу народам. Насправді ж ми маємо проводити жорстоку політику, посилити всі необхідні запобіжні заходи, такі як страти, депортації населення, покарання за будь-який виступ проти нового порядку.

Фюрер наголосив, що все зводиться до того, щоб «оволодіти величезним пирогом для того, щоб ми могли: по-перше, ним володіти; по-друге, керувати, по-третє, його експлуатувати»⁶¹.

На нараді виступив А. Розенберг, який наголосив, що в кожному комісаріаті ставлення до населення повинно бути різним. В Україні він пропонував виступити з обіцянками щодо галузі культури, варто було б піднести історичну свідомість українців, відкрити університет у Києві. В Україні, на думку А. Розенберга, потрібно було б підтримати потяг українського народу до незалежності.

У ході виступів лунали зауваження, що А. Розенберг багато уваги приділяє Україні. Коли зайшла мова про Крим, фюрер сказав, що він має бути частиною німецької імперії. А. Розенберг знову висловив свої сумніви щодо частини українців, які там проживали. А. Гітлер запропонував передати Галичину до складу Генерального губернаторства, підпорядкувавши її рейхсміністру, губернатору Г. Франку. Він наголосив, що найважливішою територією на найближчі три роки, без сумніву, буде Україна. Тому там потрібен Е. Кох⁶².

У подальшому А. Гітлер неодноразово повертався до ролі України в процесі освоєння й експлуатації східних територій. Зокрема, 19 вересня 1941 р. у розмові з рейхсміністром Г. Ламмерсом і рейхскомісаром України Е. Кохом вони торкнулися питання «вільна Україна». Вважаючи територію України важливою в економічному плані, А. Гітлер і Е. Кох відкинули саму ідею самостійної України. «Слов'яни, на думку А. Гітлера, це родина кроликів. — Якщо клас господарів їх не підштовхуватиме, вони самі ніколи не зможуть піднятися вище рівня кролячої родини. Природний стан, якого вони прагнуть — це загальна дезорганізація. Будь-яке знання, дане їм, у кращому разі перетвориться в них у напівзнання, яке зробить їх незадоволеними й архаїчними. Саме з цієї причини ідея створення університету в Києві повинна бути відкинута. Зрештою, від цього міста майже нічого не залишиться»⁶³.

Розмірковуючи над словами А. Гітлера, переконаємося, що психічно здорова людина, живучи у ХХ ст., у час технічного прогресу, високої духовної культури, не могла б порівнювати людей з кроликами, вважаючи їх недолугами, а себе разом з групою «обраних» вищою расою.

На згадуваній нараді рейхскомісар України Е. Кох підтримав А. Гітлера, наголосивши, що у поведженні з українським населенням із самого початку потрібно бути твердим і жорстоким. Він обіцяв своєму фюрерові викачати з України сировину, продовольство, особливо хліб, до останньої зернини. Що буде з місцевим населенням — це його не стосується.

А. Гітлеру завжди подобалися думки Е. Коха, тому він сказав, що Е. Кох саме та людина, яка його добре розуміє і виконає всі його настанови щодо експлуатації українських людських і матеріальних ресурсів.

Особистий радник А. Гітлера штандартенфюрер СА В. Кеппен, який записував наради за участю свого шефа, тоді занотував: «У головному штабі фюрера ставлення до Коха дуже привітне. Всі вважають його «другим Сталіном», який зможе якнайкраще виконати своє завдання»⁶⁴.

29 вересня 1941 р. А. Гітлер запросив на нараду міністра східних окупованих областей А. Розенберга. Були присутні Г. Ламмерс і М. Борман. Розмова знову точилася навколо питання про Україну. Фюрер переконував присутніх у тому, що продовольством та іншими природними ресурсами з України можна було б забезпечити не тільки Німеччину, а й інші країни Європи⁶⁵.

У вересні 1941 р. фюрер видав меморандум, в якому йшлося про те, що він «зберігає за собою право приймати рішення про державно-політичне оформлення території, де проживає українське населення. Військові органи влади принципово не повинні займатися цими питаннями»⁶⁶.

Фюрер зауважував, що він знає про те, що серед української спільноти ширяться протести проти поділу України, заборони її самостійного існування. На думку А. Гітлера — це політичне питання, яке він вирішуватиме особисто в майбутньому. На всі скарги українців щодо передачі окремих територій України під управління генерал-губернатора Г. Франка або Румунії необхідно відповідати: «Україна була врятована завдяки німецькій крові і що з цієї причини Німеччина зберігає за собою право розпоряджатися цими територіями відповідно до загальних політичних потреб»⁶⁷.

Фюрер декларував, що в разі необхідності в майбутньому буде допущена участь деяких українців до управління країною на рівні повітів і регіонів у формі комітетів довіри. До вищих органів влади поодинокі достойні довіри українці можуть бути запрошені тільки для консультацій, але виключаються будь-які домовленості чи зобов'язання політичного характеру. А. Гітлер наголосив, що «кінцева економічна мета — це природний розвиток України як житниці Європи. З іншого боку, весь східноєвропейський простір повинен стати головним ринком промисловості Західної Європи, товари якої будуть оплачені продовольчими товарами й сировиною»⁶⁸.

А. Гітлер та його найближче оточення неодноразово висловлювалися про політичний устрій України. Фюрер не погоджувався з А. Розенбергом, який пропонував надати певну автономію Україні. Він не приховував, що має намір зробити з України німецьку колонію. Згідно з концепцією А. Гітлера «не може бути й мови в найближчі десятиліття про незалежну Україну. Фюрер думає про німецький протекторат в Україні принаймні на 25 років»⁶⁹, — зафіксував його висловлювання В. Кеппен.

Під впливом А. Гітлера міністр східних окупованих областей А. Розенберг змінив свої ліберальні погляди щодо України, хоча часом пропонував дещо пом'якшити жорстоку окупаційну політику. Згідно з генеральною політичною лінією націонал-соціалістичної партії А. Розенберг видав необхідні розпорядження про заборону на існування будь-якої української політичної партії, вимагав покласти край усім політичним домаганням українців. Їх роль і завдання полягали в тому, щоб сумлінно працювати на користь Німеччини. В інструкціях рейхскомісару «Україна» Е. Коху А. Розенберг писав, що необхідно вжити заходів з тим, щоб українське населення було віддане Німеччині, виявляло бажання до праці задля виробництва сільськогосподарської продукції, видобутку мінеральної сировини для німецької промисловості. Важливі завдання ставилися щодо забезпечення збройних сил продуктами харчування на східному фронті⁷⁰.

Однак, як показав час, бажання і прагнення нацистського керівництва часто не збігалися з реаліями життя на окупованих територіях. Збройний опір, що його відчайдушно чинила Червона армія, нестача стратегічних промислових, сільськогосподарських, людських ресурсів негативно впливали на подальші наступальні можливості вермахту. Під впливом обставин змінювалися політичні настрої населення окупованої території, яке не сприймало силових методів і засобів, з допомогою яких нацисти вибудовували новий порядок.

3. Експлуатація окупованої території України. Наростання кризи окупаційного режиму

Встановлюючи окупаційний режим на захоплених східних землях, нацистське керівництво сподівалося на швидкий повний розгром Радянського Союзу. Його матеріальні, людські ресурси, особливо українські, мали стати одним з важливих джерел поповнення продовольства, мінеральної сировини для німецької промисловості. Разом з тим, німецькі спецслужби, пропагандисти, військові, політики, що відвідували окуповану територію, спостерігали за зміною настроїв українського населення. Переважна більшість українців почала розчаровуватися німецькою політикою. Гостро відчувалася нестача продовольства, особливо для міських жителів. Збереження колгоспів, утиски в суспільно-політичному житті, заборона вищої освіти, обмеження в середній освіті, жорстокість, відверто проголошена грабіжницька політика, винищення мирного населення, військовополонених, терор, насилля виключали можливість мирного розвитку подій. Це не могли не помітити представники німецьких військових, урядових, партійних сил. Начальник 2-го відділу армійської розвідки генерал Е. Лахузен на підставі достовірних розвідувальних даних зробив висновок, що лояльне ставлення населення зникає через негідне поведження з ним військових, цивільних чиновників, місцевих окупаційних адміністрацій. Перебуваючи в Україні влітку 1941 р., він неодноразово чув, як деякі німецькі керівники

казали, що необхідно облишити сентиментальну легковажність і показати українцям, хто є господарем на їхній землі.

До місцевих жителів, зауважував Е. Лахузен, застосовується насильство лише через те, що вони захищали своє власне майно від пограбування німецькими солдатами⁷¹.

Подібні явища на окупованій території спостерігало чимало німецьких службовців різних відомств. Офіцер зв'язку розвідки групи армій «Південь» лейтенант Т. Оберлендер у своєму донесенні до Берліну 28 жовтня 1941 р. писав, що ситуація в Україні погіршується на очах: ставлення населення до окупантів змінилося буквально за кілька тижнів після приходу німецьких військ. «Хто ж у цьому винен? — запитував Т. Оберлендер. І відповідав: — Самі німці. Стомлені за три роки війни, німецькі солдати зганяють свій поганий настрій на місцевих жителях. Звичайно, зауважував він, населення повинно боятися порушувати закони, новий порядок, але ми самі часто поводимося з ним таким чином, що людей карали за незначні провини, як це було за більшовицької влади. Це негативно відбивається на результатах роботи, населення почало нас ненавидіти»⁷².

Лейтенант Т. Оберлендер привертая увагу політичних керівників рейху до численних помилок, вчинених німцями. Він застерігав: якщо з українським населенням не будуть поводитись належним чином, воно перейде до активного опору. Партизанський рух стане на перешкоді постачання армії, бо створить загрозу німецьким комунікаціям. Це вже спостерігається в тилу німецьких військ.

Т. Оберлендер пропонував деякі поради в економічній галузі. На його думку, для заохочення робітників необхідно ввести систему преміальних на виробництві, практикувати прилюдне вручення премій, впровадити кредитну систему з метою відновлення промислово-ремісничого виробництва. Він також рекомендував відправляти до Німеччини фахові делегації з робітників і селян задля підвищення кваліфікації та ознайомлення з життям у рейху. Заготівлю сільськогосподарської продукції здійснювати не силами німців, а з допомогою місцевих помічників, яких необхідно добре забезпечити матеріально, розгорнути широку преміальну винагороду⁷³.

Подібних документів, що надходили до Берліна з окупованих територій з різних джерел, було чимало. Всі вони або майже всі акумулювались у міністерстві східних окупованих областей. Ці документи свідчили про наростання кризи в окупаційній політиці нацистів, необхідність певних змін у відносинах окупантів до населення.

Заступник начальника департаменту цього міністерства О. Бройтігам, який опікувався ідеологічним забезпеченням своїх співробітників на окупованій території, здійснював аналіз цих матеріалів. У листопаді 1941 р. він надіслав доповідню до штабу верховного командування збройних сил. О. Бройтігам прийшов до висновку про необхідність певної трансформації східної окупаційної політики Німеччини. Він висловлював категоричну незгоду з тим, що нацистські політики, урядовці, військові наполягали на тому, що з українцями необхідно поводитись як з людьми другого сорту,

колоніальним народом. Стверджував, що вони — європейський народ, який вдячний німцям за визволення від більшовизму. Це засвідчили події перших місяців війни, коли населення в багатьох селах і містах привітно зустрічало війська. Однак нині симпатії українського народу поступаються місцем негативному ставленню до німецької армії та окупаційних адміністративних органів. Причиною такого явища є жорстоке поводження з населенням, пограбування продовольства, майна, заборона освіти, культури, зниження життєвого рівня⁷⁴.

О. Бройтігам був переконаний, що звільнення від сталінського тоталітарного режиму повинно призвести не до поневолення Німеччиною, а до культурного піднесення, яке відповідало б багатству країни та здібностям українського народу. Він не виступав рішуче проти експлуатації сировинних запасів України під час війни, але вважав, що найбільшу користь можна одержати тоді, коли населення буде підтримувати німецьку політику. Але цього не можна досягти драконівськими методами, які уярмлюють український народ⁷⁵.

Загострення ситуації на окупованій території, активізація діяльності радянських партизанів, українських національно-визвольних сил змушувало німецьке командування вживати каральних заходів, застосовувати збройну силу спеціальних охоронних, а часом і регулярних військ, знімаючи їх з фронту. Це викликало невдоволення частини військових, які виступали за деяке пом'якшення окупаційного режиму. Особливо їх турбувало питання наростання партизанського руху, саботажу, диверсій на комунікаціях, втрати виробничих сил, скорочення посівних площ, зменшення поголів'я худоби. Все це значною мірою негативно впливало на забезпечення армії продуктами харчування та всім необхідним для успішного ведення війни на східному фронті. Безумовно, все це врешті-решт спричинило поглиблення політичної кризи окупаційного режиму.

Всупереч твердженням деяких німецьких генералів у повоєнний час про неучасть вермахту у вирішенні економічних проблем, встановленні окупаційного режиму документи свідчать про зворотне.

Ще 13 березня 1941 р. начальником штабу верховного командування німецьких збройних сил генералом В. Кейтелем була видана директива «Про встановлення окупаційного режиму на захопленій території Радянського Союзу». Йшлося про те, що головнокомандувач сухопутних військ має право здійснювати свою владу на окупованій території і уповноважувати на це командувачів армій або груп армій.

Як свідчить даний документ, верховне командування вермахту ніби-то схилилося до думки про створення на окупованій території окремих національних держав з власними урядами, залежними від Німеччини. Зокрема, в директиві наголошувалося, що «на окупованій території, що знаходилася за районами бойових дій, буде організоване окреме політичне управління. Ця територія з урахуванням національності її населення і відповідно до приблизних кордонів груп армій буде поділена спочатку на області: Північну (Прибалтика), Центральну (Білорусія) і Південну (Україна).

В цих областях політичне управління буде передано рейхскомісарам, які отримають відповідні інструкції від фюрера»⁷⁶.

Однак, як показали подальші події, А. Гітлер не поділяв думки військових про утворення окремих, навіть напівдержавних, сателітних національних структур. Питання про статус радянських республік, регіонів, що потрапили під німецьку окупацію, фюрер обіцяв вирішити після війни.

Частина генералів все ж таки пропонувала дещо пом'якшити окупаційний режим, щоб завоювати довіру українців. У середовищі військових побутувала думка про необхідність здійснення аграрної реформи як однієї з умов переходу на приватновласницьке землеволодіння на окупованих територіях. Вони вважали, що це певною мірою задовольнило б українських селян, які мріяли про власну землю, створило б умови для терпимих економічних і політичних умов для населення, сприяло б зменшенню руху опору проти німецьких окупантів.

Німецький генерал Л. Рендулич у своїй праці, присвяченій партизанській боротьбі, писав про ту безглузду, жорстоку політику, яку проводив рейхскомісар Е. Кох в Україні. Офіційна пропаганда ідеї, що радянська людина — істота «нижчої раси», невиконання обіцянок про самоуправління, проведення земельної реформи і надання українському народові певних прав — усе це спричинилося до того, що Німеччина втратила на Сході абсолютно неочікувані можливості на успіх. Населення окупованих районів спочатку вбачало в німецькому солдаті визволителя. Абсолютно неправильна політика гноблення остаточно підірвала довіру народу до німецької армії і до німців, за умов грізного розчарування місцевого населення німецькою політикою створювала партизанам усі передумови для розширення масштабів своєї боротьби⁷⁷.

Як відомо, компетенція міністерства окупованих областей, очолюваного А. Розенбергом, поширювалася на всю захоплену українську територію. На нього лягала вся відповідальність за ефективну і результативну експлуатацію природних, людських ресурсів, у першу чергу продукції сільськогосподарського виробництва, якої не вистачало в рейху, особливо хліба. А. Розенберг вимагав усі зусилля окупаційного апарату направити на виконання цих завдань.

У «Загальних основах економічної політики в окупованих східних областях», виданих начальником штабу зв'язку військово-господарського управління верховного командування вермахту генералом В. Нагелем 8 листопада 1941 р., наголошувалося, що найвищим законом в усій економічній діяльності на окупованих східних територіях є потреби військової економіки. Тому головним завданням, що висувалося перед окупаційними органами влади, було виробництво продовольства і видобуток мінеральної та сільськогосподарської сировини. В документі вказувалося, що з допомогою дешевої собівартості продукції за умов збереження низького життєвого рівня місцевого населення висувається мета досягти найвищого рівня випуску продукції для забезпечення Німеччини і європейських країн. Таким шляхом будуть відкриті джерела прибутків для рейху, які дозволять покрити суттєву частину витрат, захистивши в такий спосіб німецьких платників податків⁷⁸.

Плануючи досягти максимальних прибутків за рахунок рабської праці українського населення, нацисти були переконані, що про забезпечення його продуктами споживання не могло бути й мови. Навпаки, всі тенденції підвищення загального життєвого рівня повинні придушуватися найжорстокішими засобами. Рівень заробітної плати на окупованих територіях необхідно утримувати на найнижчому рівні. Будь-яким зловживанням у галузі політики заробітної плати необхідно покласти край⁷⁹.

Один з керівників імперського міністерства продовольства і сільського господарства, державний секретар Г. Бакке закликав до тотального вилучення продуктів харчування в українських селян, колгоспних коморах і вивезення його до Німеччини. Він вважав, що політичні міркування не повинні переважати над економічними. Г. Бакке послідовно впроваджував у життя складені ним 12 заповідей для німецьких керівників на східних окупованих територіях. У заповідях йшлося про те, що німецькі керівники є чільними представниками Великої Німеччини і прапороносцями націонал-соціалістичної революції та нової Європи. Тому вони повинні вживати всіх заходів, що вимагають інтереси держави у справі нещадної експлуатації східних окупованих областей. «Ніколи не питайте, чи корисно це селянству, а питайте лише, чи корисно це Німеччині. Тільки те, що корисно Німеччині, мусить бути корисно селянству»⁸⁰, — повчав своїх підлеглих Г. Бакке.

Як ми зауважували вище, ще до війни А. Розенберг висловлював певною мірою ліберальні погляди на окупаційну політику в Україні. Зокрема, він вважав, що Україні варто надати права обмеженої автономії. Однак під впливом А. Гітлера, який не схвалював цих поглядів, особливо після того, як війна набрала затяжного характеру, він відмовився від них, ставши на шлях жорстокого прагматизму. Видані ним 18 листопада 1941 р. директиви рейхскомісару «України» Е. Коху викривали його справжню сутність. «Ця боротьба, — наголошував А. Розенберг, — має на меті забезпечити життя як німецького народу, так і всієї нової Європи. Боротьба ідеологічного характеру, державно-політична війна містить у собі нову концепцію нашого континенту і яка рішуче просуне справжню Європу на Схід»⁸¹.

А. Розенберг писав, що жертви німецького народу, яких він зазнав у цій війні, необхідність розширити межі Європи спонукали до опрацювання широких планів освоєння східного простору. «Саме з цієї причини ідея розбудови українства в політичну силу проти Москви, яку було обмірковано перед війною 1941 р., мусила бути відкинута. У теперішній ситуації німецький рейх не може більше брати на себе духовну допомогу чужому народові, який потрапив у нинішню важку ситуацію не з вини німців»⁸².

А тим часом обстановка на окупованій території України загострювалася. Незадоволене окупаційним режимом населення дедалі рішучіше переходило до опору, активізувалася діяльність підпільних осередків, партизанських підрозділів, що вціліли під час каральних акцій нацистів. Про це доповідали в Берлін спецслужби, охоронні структури, військові. У міністерство А. Розенберга надходили пропозиції про пом'якшення окупаційної

політики, що дало б можливість успішно виконувати завдання щодо експлуатації східного простору.

Узагальнивши всі пропозиції, проаналізувавши ситуацію в тилу німецьких армій, міністерські чиновники за завданням А. Розенберга підготували доповідну, яку 16 березня 1942 р. він надіслав А. Гітлеру. А. Розенберг переконував останнього, що німецька політика на окупованій території здійснюється за принципами, що їх сформулював фюрер. Та разом з тим спостерігається те, що представники німецької влади на місцях впроваджують цю політику брутальними, репресивними методами і засобами. Українців порівнюють з неграми, мовляв, це колоніальний народ, яким потрібно управляти за допомогою батога, він лінивий, безграмотний, дурний тощо. Ці висловлювання, незважаючи на схвалену фюрером інструкцію для рейхскомісара Е. Коха, поширюються по всій території⁸³.

Усі, хто відвідує Україну з Німеччини, зазначав А. Розенберг, повідомляють, що виставлене напоказ зневажливе ставлення до місцевого населення призводить до негативних наслідків, впливає на результати трудової діяльності. Дійшло до того, що представники вермахту звернулися до міністерства з нагальною вимогою вжити заходів для «умиротворення українського населення з метою запобігання саботажу, формування банд».

Занепокоєне політичною та економічною напругою на окупованій території, нацистське керівництво намагалося будь-якими методами і засобами змусити завойовані народи працювати на рейх без надання їм будь-яких соціальних, національних, політичних прав і свобод. Про це, зокрема, йшлося у розмові між А. Гітлером, М. Борманом, Г. Ламмерсом, А. Розенбергом, що мала місце 11 квітня 1942 р. Фюрер наголосив, що основна місія підкорених народів полягає в економічному обслуговуванні німецької імперії, яка потребує все в більших масштабах продовольства, сировини, людських ресурсів. Тому потрібно будь-якими засобами викачати зі східних територій все, що необхідне для економічного розвитку Німеччини⁸⁴.

Фюрер рішуче виступав проти відновлення будь-якого державного утворення. Це, на його думку, згуртовувало б населення, що становило загрозу існуванню окупаційній владі. Найвищою ступінню адміністративного самоврядування, яку можна дозволити населенню, так це обцинне управління.

Насправді ж єдиним ефективним стимулом, що його щедро застосовували нацисти для отримання бажаних їм результатів, залишалися жорстоке і нелюдське поводження з українським населенням.

У відповідь жителі міст і сіл щораз активніше піднімалися на боротьбу проти окупаційного режиму. Про це свідчать численні заяви, доповідні, що їх надсилали німецькі чиновники до Берліна. Генеральний комісар Волині – Поділля Г. Шене у доповідній на ім'я керівника політичного департаменту східного міністерства Г. Ляйббрандта звертав увагу на неспокійну, загрозливу обстановку в Україні. Він пропонував з метою заспокоєння і заохочення населення до праці на користь рейху провести аграрну реформу, наділивши селян землею, передавши її у приватну власність. Це варто зробити для того, писав він, щоб вони відчули, що життя справді змінилося на краще, ніж за

радянської влади. Рішення А. Гітлера про збереження колгоспів він вважав не зовсім правильним. Це, на його думку, завдавало чимало клопотів окупаційній владі⁸⁵.

Великою помилкою Г. Шене вважав закриття шкіл. Навіть дозвіл на відкриття чотирикласних шкіл не зміг нормалізувати ситуацію. Не зайняті у школі діти навчилися красти, ледарювати, молодь стала об'єктом антинімецької пропаганди. На його думку, було б краще дати їй можливість навчатися в Німеччині, щоб українська молодь проймалася німецьким духом⁸⁶.

Генерал-комісар Г. Шене зауважував у своєму листі, що в рейхскомісаріаті «Україна» значно нижчий життєвий рівень населення у порівнянні з рейхскомісаріатом «Остланд», до складу якого входили колишні Прибалтійські республіки СРСР⁸⁷.

Проблеми з продовольством у Німеччині, незадовільне харчування армій на східному фронті змусили А. Розенберга, за вимогою Берліна, прискорити виконання поставок, застосовуючи репресивні заходи. 4 травня 1942 р. він видав розпорядження «Східному економічному штабу», в якому писав: «Я прошу потурбуватися про те, щоб влада застосувала всі засоби, які б гарантували поставку для армії і рейху необхідної кількості збіжжя. Для великонімецького харчового балансу Україна являє собою суттєвий зерновий резерв: близько 1,3 млн тонн; цей фактор має як ніколи величезне значення... Завдання полягає в тому, щоб продуктову і сільськогосподарську сировину скоріше пустити вхід: всю південну армію утримувати за рахунок села, а також відправити до рейху необхідну кількість продовольства»⁸⁸.

Однак сподівання окупаційних властей на безперешкодне виконання поставок населенням сільськогосподарської продукції, мінеральної сировини не справджувалося. Своєю безглуздою окупаційною політикою, застосуванням репресій, терору вони сприяли зростанню саботажу, руху опору як радянських партизанів, так і українських національно-визвольних сил. На думку деяких німецьких політиків, особливо в середовищі військових, окупаційної адміністрації, яка безпосередньо займалася питаннями організації управління й експлуатації природних і людських ресурсів, необхідно було дещо трансформувати окупаційну політику з метою її пом'якшення. Та до цих пропозицій нацистське керівництво не прислухалося. А. Гітлер та його найближче оточення вважали, що лише із застосуванням сили, жорстоких методів і засобів можливо досягти максимальної експлуатації окупованих областей, забезпечити рейх і армію продовольством, німецьку промисловість сировиною та робочою силою.

4. Спроби реформування окупаційної політики: ілюзії та реалії

Загроза зриву постачання німецької армії, що воювала на східному фронті, продовольством, вивезення продуктів сільськогосподарського виробництва і мінеральної сировини, оstarбайтерів до Німеччини змушували відповідні

структури окупаційної влади, командування вермахту вдаватися до аналізу становища на окупованих територіях. Німецькі аналітики, теоретики, ідеологи шукали також шляхи виходу із кризового становища, не змінюючи сутності жорстокого нового порядку. На наш погляд, більш-менш об'єктивну оцінку ситуації на окупованій території України дає оперативне зведення від 31 травня 1942 р. штабу командування німецькими тиловими військами, очолюваного генералом Кітцінгером. «Настрій населення, — говорилося у зведенні, — є проблемою, яка має велике значення не тільки для самої України, але також для ведення війни загалом. Чим довше триває війна, тим важливіше повністю використати Україну для забезпечення продовольством військ на фронті і населення на батьківщині. Однак використання ресурсів країни тісно пов'язане з настроями її населення. Правильне вирішення цієї проблеми є не тільки надзвичайно важливим питанням з воєнної точки зору, але також завданням, вирішення якого не може бути відкладено, а повинно здійснюватися негайно»⁸⁹.

У зведенні аналізувалися причини, що спонукали до погіршення настрою населення. Однією з них була напружена ситуація, особливо в містах, пов'язана із забезпеченням продуктами харчування та всього необхідного для нормального життя, зростання цін на продовольство, товари першої необхідності, постійні арешти, репресії проти цивільного населення. Згубно впливали на ситуацію невиконання політичних обіцянок, зокрема розпуску колгоспів. Особливо негативно відбивалося на настроях населення покарання робітників, селян, облави на людей під час богослужінь у церквах, кінотеатрах, на базарах, в інших людних місцях. У відповідь дедалі частіше було чути вислови «прокляті німці», «загарбники» тощо⁹⁰.

На думку авторів зведення, неабияку проблему становить культурний, духовний розвиток українського населення. Українці негативно ставляться до заборони середньої і вищої освіти, початкова чотирирічна школа їх не задовольняла. Українська інтелігенція дійшла висновку, що німецька окупаційна влада поставила за мету зробити з українців неуків. А без середньої та вищої освіти їх не будуть призначати на вищі адміністративні посади, де потрібний необхідний рівень освіти, знань⁹¹.

З метою контролю за встановленням нового порядку, вивченням питання про загострення політичного становища на окупованій території у червні 1942 р. Україну відвідав міністр окупованих східних областей А. Розенберг. Його супроводжував чималий штат економічних, політичних, військових радників. Цій події була присвячена спеціальна брошура за назвою «Поїздка Альфреда Розенберга по Україні. Ілюстроване повідомлення про першу офіційну поїздку рейхсміністра визволених східних областей на Україну». Видана російською мовою, вона масово розповсюджувалася на окупованій території. На сторінках видання вміщено чимало фотографій, на яких зображений А. Розенберг зі своїм оточенням під час зустрічей з населенням у багатьох регіонах, на виробництвах, заводах, фабриках, у колгоспах тощо.

Автори брошури зазначали, що А. Розенбергу краще, ніж будь-кому, відомі страждання, що їх зазнали селяни цього краю в «радянському раю».

Але він знає, що незважаючи на всі випробування, в українського населення ще достатньо сил, щоб під його керівництвом залікувати завдані більшовиками рани і сприяти зародженню нового, кращого життя на українській території.

На думку авторів брошури, важливу роль у розвитку сільськогосподарського виробництва в Україні відіграв «Земельний закон» А. Розенберга, виданий 15 лютого 1942 р., яким ліквідувався колгоспний лад і вводилася приватна власність на землю. «Колгоспна система вмерла!» Цей неспростовний факт, наголошують автори брошури, вдихнув нову бадьорість духу, нову трудову енергію в душі безправних, пригноблених селян. Куди не поглянеш, повсюди повним ходом йде будівництво нового життя.

Варто зауважити, що це був час, коли ще не було відомо, куди схиляться шальки терезів боротьби між німецькими і радянськими військами. Переваги німців на східному фронті влітку 1942 р. були очевидними. Тому не виключено, що якась частина українського населення, всупереч радянській пропаганді, що твердила про абсолютну відданість його радянській владі, пов'язувала свої сподівання на майбутнє з Німеччиною.

Окремі пропозиції окупаційних чиновників, політиків, військових поміжкити жорстоку окупаційну політику в рейхскомісаріаті «Україна» не мали позитивних наслідків. Користуючись повною підтримкою і довірою А. Гітлера, маючи від нього необмежені повноваження, Е. Кох послідовно виконував волю фюрера, не бажав йти на будь-які поступки. Він вперто не визнавав українців окремою нацією, вважав їх росіянами. Свої погляди і дії він намагався прищепити всім працівникам рейхскомісаріату. На нараді в м. Рівне, столиці рейхскомісаріату, що відбулася 26–28 серпня 1942 р., Е. Кох у своєму виступі виклав політичну і господарську програму, яку будь-що необхідно було реалізувати в майбутньому. Він наголосив: вони одностайно згодні з А. Гітлером у тому, що ніякої вільної України не існує і не буде існувати, як цього домагаються деякі групи української спільноти. Мета нашої діяльності, зазначав Е. Кох, змусити українців працювати на Німеччину, а не ошчаслилювати цей народ. Україна має постачати все, чого бракує в рейху. І це завдання має бути виконане, незважаючи на жертви.

Е. Кох наголосив, що покладені на рейхскомісаріат важливі стратегічні завдання мають виконуватися за рахунок інтенсивної, ефективної праці українського населення. Якщо українці працюють 10 годин на добу, то з них 8 годин вони повинні працювати на німців. Їх, говорив Е. Кох, не повинні стримувати сентименти. Цим народом має керувати залізна влада, щоб він допоміг виграти війну. Вони звільняли Україну не для того, щоб його ошчасливити, а щоб здобути необхідний життєвий простір для Німеччини і забезпечити її продовольством, сировиною для промисловості, людськими ресурсами.

Незважаючи на тотальне пограбування продовольчих, сировинних ресурсів в окупованих територіях, особливо в Україні, нацистське керівництво не могло остаточно розв'язати питання забезпечення армії, німецького населення продуктами харчування, а промисловість сировиною. За свідченням

різноманітних джерел, в 1942 р. рейху і збройним силам не вистачало 5 млн тонн продовольчого зерна, 7 млн тонн фуражу, 100 тис. тонн м'яса і м'ясо-продуктів для армії, 50 тис. тонн для німецького населення. Лише для німецьких військ на східному фронті щорічно потрібно було: хліба близько 1,5 млн тонн, фуражу — 1,8 млн тонн, м'яса — 600 тис. тонн, жирів — 100 тис. тонн⁹².

Як засвідчують німецькі документи, змістом яких був аналіз подій на окупованих територіях, без зміни окупаційної політики подальша ефективна експлуатація українських ресурсів ставала проблематичною. З цього погляду цікавим є меморандум до уряду згадуваного нами заступника начальника департаменту східного міністерства О. Бройтігама, підготовленого ним у жовтні 1942 р. Цей урядовець дав вичерпну характеристику суспільно-політичного, економічного становища в Україні.

Особливо цікаві політичні висновки О. Бройтігама. Він писав, що заяви німецьких урядових кіл про визволення від більшовизму насправді виявилися приводом для поневолення східних народів німецькими методами. Робітники і селяни України швидко збагнули, що Німеччина не розглядає їх як рівноправних партнерів, а вважає лише об'єктом своїх політичних і економічних цілей.

О. Бройтігам пропонував змінити цю політику на більш лояльну, щоб завоювати довіру місцевого населення. Однак нацистське керівництво не йшло на будь-які послаблення окупаційного режиму, що призводило до ускладнення у відносинах між українським населенням і німецькою адміністрацією та військами. Він писав, що виконувати поставки, залучати місцевих людей до виконання економічних, політичних, військових завдань ставало дедалі важче⁹³.

О. Бройтігам повідомляв, що неабияку загрозу окупаційному режиму, зриву поставок всього необхідного для фронту та до рейху, особливо продовольчих та сировинних ресурсів, становили українські націоналісти. Це передусім активна діяльність Організації українських націоналістів, груп С. Бандери і А. Мельника, які діяли окремо одна від одної через ідейні розходження. Замість того, щоб об'єднати свої зусилля для боротьби з московськими більшовиками і присвятити себе економічному і духовному відродженню України з німецькою допомогою, вони воюють проти німецької присутності. Причиною цього є те, що Німеччина відмовилася надати їм можливість вибудувати українське національне життя. Націоналісти намагаються підняти повстання проти німецьких окупантів⁹⁴.

О. Бройтігам прийшов до однозначного висновку про необхідність пом'якшення окупаційного режиму.

Нацистське керівництво не бажало йти на поступки, дотримувалось вимог А. Гітлера та його найбільшого оточення про застосування примусових методів і засобів для інтенсифікації виробництва всього необхідного для вермахту і Німеччини.

А. Розенберг намагався своїм втручанням дещо обмежити сваволлю і розгул насилля на окупованій території. В інструкції Е. Коху він вимагав від останнього не закривати чотирикласних шкіл, більш помірковано поводитися

з українським населенням, ставитися до нього прихильно, нагороджувати українців за сумлінну працю. А. Розенберг також рекомендував рейхскомісару Е. Коху не проводити набір робочої сили до Німеччини жорстокими, репресивними методами, здійснюючи масові облави. Як з'ясувалося, десятки тисяч хворих, відправлених до рейху, потрібно повертати назад в Україну⁹⁵.

Однією з причин незадовільного становища на окупованій території міністр А. Розенберг вважав неефективну пропагандистську діяльність в Україні. 16 грудня 1942 р. він видав директиви, в яких наголошував, що німецька пропаганда в Україні повинна проводитися таким чином, щоб вимогливість у всіх питаннях, пов'язаних з військовими потребами Німеччини, була поєднана з сумлінною доброзичливою поведінкою німців на окупованих територіях, природні ресурси яких мають слугувати німецькому народу.

У директивах А. Розенберга йшлося про те, що німецька пропаганда повинна підбурювати українців проти більшовицької ідеології, розпалювати ненависть до Москви. Необхідно розбудити спогади про голодомор, репресії більшовиків проти українського селянства, наслідки панування більшовицького режиму, що правив в Україні з допомогою терору⁹⁶.

Директиви вимагали, щоб пропаганда переконувала українців у тому, що вони в майбутньому матимуть власне місцеве самоврядування, їм гарантується свобода віросповідання, підтримка і сприяння українській мові, початкової, сільськогосподарської і ремісничої школи, зростання матеріального забезпечення. Селяни будуть наділені землею для приватного господарювання без оподаткування⁹⁷.

Намагаючись знайти важелі, з допомогою яких можна було виконати завдання, що стояли перед окупаційною адміністрацією, міністерство, очолюване А. Розенбергом, 18 грудня 1942 р. провело в Берліні конференцію. В ній активну участь взяли працівники міністерства, командувачі військ зон, представники економічних структур. Серед обговорюваних питань було питання про можливе пом'якшення режиму на східному просторі. У виступах проглядав страх перед небезпекою антинімецького повстання в тилу вермахту. Всі промовці, особливо військові, наголошували на необхідності корегування планів щодо експлуатації окупованих територій та покращення стосунків з українським населенням. Жорстока експлуатація матеріальних і людських ресурсів, вивезення населення до Німеччини, насилля, репресії, терор, зазначалося у виступах, сприяють активізації партизанської боротьби, саботажу. Виникає потреба у збільшенні збройних сил для придушення руху опору в тилу німецьких армій, проведення масових каральних заходів⁹⁸.

Значні втрати вермахту на фронтах, відволікання значних сил на охорону тилу діючих армій висували питання про людські резерви для німецьких збройних сил. Тому не випадково на конференції обговорювалося питання про залучення східних народів до боротьби проти Радянського Союзу. Йшлося про вироблення нової політики щодо народів Прибалтики, України, Кавказу. Лунали пропозиції визнати їх союзниками у боротьбі проти

радянського політичного устрою та його збройних сил. Пропонувалося послабити окупаційний режим, дозволити розвивати національне життя в окупованих радянських республіках, створити національні армії з представників цих народів⁹⁹.

Разом з тим, учасники конференції розуміли, що створення частин і з'єднань з добровольців і полонених різних національностей не можливе без відповідних політичних кроків. Йшлося про те, щоб «створити такі політичні умови, які б стимулювали мотивацію цих народів стати до спільної боротьби на німецькому боці»¹⁰⁰.

Поразки німецьких військ на східному фронті, загострення ситуації на окупованих землях негативно позначалися на виконанні поставок продовольства, сировини для армії і до рейху, змусили нацистське керівництво реагувати на події, що відбувалися на східних територіях. В одному з документів, підготовлених міністерством А. Розенберга, висвітлювалося становище на окупованих радянських територіях, причини його загострення. Замість того, щоб визволити народи Сходу з ярма колективізму та гніту більшовицької держави-тирана, які вітали німецькі війська з найбільшими сподіваннями, говорилося в документі, вони сприяли тому, що населення чекає повернення більшовицької влади. Активізувався партизанський рух, спостерігається цілковитий крах політичних настроїв населення та економічний занепад. Важливим питанням є поповнення збройних сил особовим складом за рахунок жителів окупованих східних територій. Це питання ще не пізно реалізувати, але потрібно змінити окупаційну політику, бо марно сподіватися, що українці, росіяни, естонці чи грузини боротимуться і загинуть за вермахт, бачачи, що їх власні народи перебувають у становищі принизливого рабства. «Ця зміна, — наголошувалося в документі, — повинна бути принциповою і загальною, тому що завдяки найжорстокішим заходам ми зможемо знову завоювати довіру народів, яка була зруйнована півторарічним курсом експлуатації. У цьому і полягає однодушність усіх відповідних інстанцій вермахту, поліції безпеки і міністерства окупованих територій Сходу»¹⁰¹.

А. Розенберг переконував фюрера в тому, що в Радянському Союзі, зокрема в армії, Й. Сталін відродив ідею національного патріотизму, звернувся до національного почуття, традицій російського народу. В той же час німецька політика ігнорує цей важливий політичний чинник на окупованих територіях.

А. Розенберг пропонував А. Гітлеру виступити із заявою про нову європейську політику Німеччини, поширивши її на народи Радянського Союзу. Ця заява повинна мати форму великої європейської хартії, на противагу Атлантичній хартії, підписаній союзниками по антигітлерівській коаліції. За великою європейською хартією фюрер мав надати народам Радянського Союзу статусу партнерів європейської співдружності народів¹⁰².

У цьому документі А. Розенберг рекомендував принципово перебудувати німецьку східну політику. Ліквідувати всю більшовицьку систему господарювання, в першу чергу колгоспи, дозволити селянам приватне землеволодіння, відновити приватну власність в ремісництві й промисловості.

Дозволити формування національних військових частин як союзних Німеччині для боротьби проти СРСР.

Усі теоретичні напрацювання А. Розенберга щодо реформування окупаційної політики зустрічали рішучу протидію рейхскомісара Е. Коха. Останній, маючи повну підтримку А. Гітлера, виступав проти будь-якої лібералізації або послаблення нового порядку, продовжував застосування репресивних методів проти українського населення. Він не забував нагадувати своїм підлеглим про значення економіки України для Німеччини і армії задля ведення тотальної війни проти СРСР. У своєму зверненні до окупаційного апарату рейхскомісаріату напередодні нового 1943 р. Е. Кох зазначив, що вождь німецького народу твердо знає, навіщо йому була потрібна Україна. Німецькі вояки проливали свою кров у цій країні не за якісь міфічні ідеї про ошчасливлення українців, а за те, щоб українські багатства поставити на службу фронту та батьківщини¹⁰³.

У своїх вказівках Е. Кох об'єктивно оцінював становище в сільському господарстві, де для весняних польових робіт бракувало пального, машин, реманенту, коней, а подекуди й робочої сили. Він вимагав від кожного службовця, комісарів, управителів усіх рівнів, «щоб весняні роботи були проведені на 100 %, якщо навіть вам доведеться обробляти величезні поля України вручну великою кількістю людей»¹⁰⁴.

Головними принципами управління українцями Е. Кох визнавав жорстокість. Вимагав від своїх підлеглих «виконувати всі вимоги німецького керівництва, всіма засобами, якнайпослідовніше і негайно приборкувати саботаж і опір»¹⁰⁵. Рейхскомісар наголосив, що він встановив право окружних комісарів виконувати функції судової влади, розширивши їх права своїми розпорядженнями. Їм надано право за саботаж і підбурювання до опору судити всіх військово-польовими судами і негайно виконувати вирок. Якщо населення не виконуватиме розпоряджень властей, знищуватиме збіжжя, вирізатиме худобу, то всі села підлягають зруйнуванню, а жителі — депортації до Німеччини.

Українське населення потрапило в дуже непросту ситуацію, потерпаючи від репресивної окупаційної політики. Разом з тим жителі зазнавали страждань з боку партизанів, які їх грабували. У звіті уповноваженого міністерства окупованих територій Сходу при головному штабі групи армій «Південь» від 16 березня 1943 р. майора О. Мюллера наголошувалося: «Населення дуже страждає від терору банд. Худобу забирають, запаси вивозять або знищують. У цей час банди здебільшого приходять малими підрозділами. Цим самим їм не важко швидко з'являтися і зникати, забезпечивши себе продуктами харчування»¹⁰⁶.

Намагаючись прихилити окуповані народи СРСР на свій бік, нацисти вдавалися до демагогічних гасел і заяв про зміну своєї окупаційної політики. 10 лютого 1943 р. А. Розенберг мав зустріч з представниками відділу пропаганди вермахту на окупованій території. Він просив пропагандистів змістити деякі акценти в агітаційно-масовій роботі серед населення, проводити ідею, що всі народи Радянського Союзу рівні партнери європейської співдружності

націй і народів. Німеччина, мовляв, веде війну за інтереси не свої власні, а всієї Європи. Віднині росіяни не будуть «старшим братом», а рівними з іншими народами СРСР. Отже, всі вони мають брати активну участь у захисті й побудові нової Європи¹⁰⁷.

Подібні установки виходили з надр міністерства пропаганди нацистської Німеччини, очолюваного Й. Геббельсом. Згідно з вказівками останнього всі осередки нацистської партії, служби інформації, пропаганди, окупаційні адміністрації в лютому 1943 р. отримали таємні інструкції, у яких йшлося про деякі зміни в німецькій окупованій політиці.

Посилаючись на директиви А. Гітлера, Й. Геббельс зазначав, що війна, яку веде Німеччина, має важливе значення не тільки для третього рейху, а й для всієї Європи. Враховуючи цей політичний чинник, вважалося за доцільне змінити ставлення до народів Європи, включаючи й ті народи, які живуть на східних територіях.

Г. Геббельс пропонував принципи, якими мала керуватися німецька пропаганда:

«1. Для досягнення перемоги необхідно мобілізувати на боротьбу з комунізмом не тільки сили німецького народу, але і народи окупованих країн; 2. У пропагандистській діяльності необхідно робити особливий наголос на роз'ясненні, що перемога А. Гітлера відповідає інтересам всієї Європи; 3. У зв'язку з вищезгаданим не варто прямо або побічно (перш за все в офіційних виступах і публікаціях) говорити про низьку цінність інших народів. Не можна, наприклад, називати народи Східної Європи «варварами» і «звірами», «неграми», чекаючи одночасно від них зацікавленості в перемозі рейху; 4. Майбутній новий європейський порядок не може асоціюватися у підкорених народів з колонізаторською політикою рейху на окупованих територіях, особливо на Сході. Будь-які порівняння долі підкорених народів Східної Європи з долею негрів веде лише до посилення опору населення проти німецького вермахту і рейху і 5. Подібним чином діють на людей і висловлювання про онімечення їх земель»¹⁰⁸.

Інструкції Й. Геббельса зовсім не означали, що нацистське керівництво справді щиро бажає змінити жорстоку окупаційну політику на лояльне поводження з населенням. Це не було також прагненням нацистів розглядати народи окупованих східних територій як своїх партнерів у боротьбі проти більшовиків. Вони не хотіли ділити владу з будь-ким, відмовивши українським націоналістам реалізувати Акт проголошення Української держави від 30 червня 1941 р.

Як свідчать німецькі документи, населення не довіряло декларативним закликам, заявам нацистських провідників пом'якшити окупаційний режим. Українці на практиці відчували всі принади таких обіцянок, у той час як каральні спецслужби окупантів посилювали боротьбу з ворогами рейху, намагаючись остаточно винищити їх, не зупиняючись перед розстрілами, ув'язненням десятків і сотень тисяч мирних громадян.

Репресії, терор проти мирного населення, застосування драконівських методів задля виконання ним поставок для вермахту і рейху, каторжна

праця на окупантів, низький рівень матеріального забезпечення населення сприяли саботажу, активізації партизанського руху.

Можна навести безліч офіційних німецьких документів, у яких йдеться про масовий опір населення всім економічним, політичним, військовим заходам окупаційних властей. У той же час декларативні обіцянки нацистських провідників не заважали Е. Коху проводити в рейхскомісаріаті «Україна» свою лінію, на силове виконання матеріальних і людських поставок до рейху, забезпечення вермахту продовольством, одягом, виконання допоміжних робіт для армії.

5 березня 1943 р. у Києві відбулася конференція членів нацистської партії, на якій були присутні працівники різних служб рейхскомісаріату, чиновники місцевих адміністративних органів, представники військових. Виступаючи перед зібранням, рейхскомісар Е. Кох однозначно визначив свою лінію, зневажаючи заклики А. Розенберга та інших нацистських провідників до деякого пом'якшення окупаційного режиму. «Ми панівний народ і повинні керувати жорстоко, але справедливо, — наголосив Е. Кох. — Я зможу витиснути з цієї країни все до останньої краплі. Я прибув сюди не для того, щоб роздавати благословення, а щоб допомогти фюреру. Але деякі починають хвилюватися, що населення, може, не отримує достатньої їжі. Населення не повинно цього вимагати. Треба думати про те, без чого мусили обходитися наші герої Сталінграда... Ми не прийшли сюди, щоб роздавати манну небесну, а щоб створити передумови для перемоги.

Ми — панівний народ, а це означає, що расово найпростіший німецький робітник біологічно в тисячу разів цінніший за тутешнє населення»¹⁰⁹.

Успіхи радянських військ на фронтах, діяльність партизанів, націоналістичних формувань, посилення саботажу населення негативно впливали на виконання поставок з рейхскомісаріату «Україна». Характерними, на наш погляд, для ситуації на українських теренах є оперативні зведення, інформації, доповідні, листи, що посилалися з окупованої території чиновниками, розвідкою, військовими штабами до Берліна. Рейхскомісар Е. Кох доповідав 4 квітня 1943 р. у столицю рейху: «Очевидно, дуже зріс пасивний опір населення у зв'язку з ситуацією на фронті, а також з інших причин. Внаслідок воєнних подій діяльність банд скрізь зросла і навіть поширилася в південні райони, в яких мало лісів»¹¹⁰.

Певним підсумком критичної ситуації в рейхскомісаріаті «Україна» була доповідна, підготовлена департаментом політики східного міністерства, очолюваного А. Розенбергом, — «Два роки німецької політики на Україні» від 14 травня 1943 р. В цьому документі містився детальний аналіз прорахунків, помилок, допущених німецькою адміністрацією, планувалися заходи задля виправлення становища. «Теперішня військова і політична ситуація рейху потребує серйозного перегляду німецької політики на Сході, зокрема політики стосовно України. Банди, кількість яких постійно зростає і котрі контролюють уже не тільки великі території у Білорусі, а нині й на Україні, загрожують фронтові через перервання постачання з тилу. Зменшення посівної площі й поголів'я худоби в Україні призведе до нового скорочення

продовольчих запасів для фронту і для рейху, а також для місцевого населення, і тим самим спричинить підвищене обтяження фізичних і психічних оборонних сил під час наступної зими»¹¹¹, — говорилося в цьому документі.

Як ми вже зазначали, у складному становищі на території рейхскомісаріату «Україна» А. Розенберг звинувачував Е. Коха, який нібито нехтував його інструкціями. Останній, мовляв, усі питання стосовно експлуатації окупованих областей вирішував особисто з А. Гітлером, який стояв на боці рейхскомісара.

Врешті, після довгих зволікань 19 травня 1943 р. фюрер викликав А. Розенберга і Е. Коха, щоб з'ясувати причини конфлікту між ними. Під час розмови були присутні заступник фюрера у справі керівництва нацистською партією М. Борман і начальник партійної канцелярії Г. Ламмерс. А. Гітлер попросив А. Розенберга і Е. Коха з'ясувати суть їхніх суперечок. А. Розенберг звинуватив останнього в тому, що той ігнорує вказівки і розпорядження його міністерства, видає свої декрети без будь-яких консультацій, звинувачує його, А. Розенберга, у змові з емігрантами (з українськими націоналістами. — *В. К.*), висловлює свою зневагу до українців. Політика Е. Коха сприяла утворенню і поширенню партизанського руху, призвела до зриву поставок сільськогосподарської продукції, сировини з окупованих територій, як це трапилося в генеральній окрузі Волинь — Поділля. А. Розенберг назвав політику Е. Коха безвідповідальною і шкідливою для забезпечення фронту і рейху продовольством¹¹².

У відповідь Е. Кох відкинув усі звинувачення А. Розенберга, давши пояснення щодо його претензій. Варто зауважити, що в цій суперечці А. Гітлер, як і завжди, підтримав Е. Коха. Він виголосив основні напрями німецької окупаційної політики в Україні, нагадавши, що всі заклики, декларації до населення Сходу можуть виходити тільки від нього або за його згодою. Більше ніхто не має права видавати будь-яких розпоряджень. Ситуація на окупованих землях вимагає від нас вдаватися до суворих заходів, бо годі сподіватися, щоб українці схвалювали політику окупантів. А. Гітлер не вважав, що партизанські рухи виникли внаслідок німецької політики, бо інакше партизанів не було б у зоні діяльності вермахту, де окупаційна політика була дещо м'якшою. Партизанську проблему можна вирішити за наявності достатньої кількості поліцейських сил¹¹³.

Необхідно усвідомити, наголосив фюрер, що лише застосовуючи найбільшу жорстокість, вони зможуть існувати, а так званий принцип лагідної поведінки щодо місцевого населення на окупованій території безглуздий, він далекий від дійсності і його необхідно відкинути. А. Гітлер сказав, що вони підкоряються суворому закону війни, а цей закон вимагає брати з України продукти харчування і робочу силу. Лише слабі духом генерали можуть повірити, що якимось красномовством можна здобути все необхідне для рейху¹¹⁴.

Отже, А. Гітлер не погодився на будь-яку зміну або хоча б послаблення окупаційної політики в Україні. Він закликав А. Розенберга і Е. Коха до тісної співпраці з метою забезпечення армії і рейху продовольством і сировиною.

Після розмови з А. Гітлером А. Розенберг передав службам свого міністерства вказівки останнього посилити діяльність на благо вермахту і рейху. Він запланував поїздку в Україну з метою вивчення ситуації безпосередньо на місцях. Зустрівся з Е. Кохом, щоб погодити програму візиту на окуповану українську територію.

На початку червня 1943 р. А. Розенберг виїхав в Україну і вже 5 червня відбулася його зустріч з керівниками генеральної округи Волинь—Поділля. У своєму виступі перед присутніми він наголосив на необхідності реорганізувати роботу у зв'язку з труднощами затяжної війни. Потрібно продовжувати набір робочої сили до Німеччини, незважаючи на втрати від цього у промисловості України, застосовуючи жорстокі методи. На думку А. Розенберга, в Україну необхідно закликати іноземних спеціалістів і кваліфікованих робітників, посилити німецьку окупацію за допомогою голландців і норвежців. Французів також необхідно зацікавити в освоєнні українських земель¹¹⁵.

А. Розенберг закликав присутніх впроваджувати аграрну реформу згідно з його директивою від 15 лютого 1942 р. Це потрібно робити «зادля підтримки трудового ентузіазму населення. Землевпорядкування не повинно бути лише пропагандою, воно має приносити результати. Схвалений фюрером новий порядок повинен підтримувати надію східних народів»¹¹⁶, — наголосив А. Розенберг.

Перебування А. Розенберга в Україні та його інспекційні поїздки не могли зарадити покращанню ситуації з постачання армії та рейху продовольством і сировиною. А це було вкрай необхідно тому, що влітку 1943 р. німецьке командування готувалося до важливої битви на Курській дузі. Україна була потрібна нацистам як база виробництва сільськогосподарської продукції.

Про значення української сільськогосподарської продукції та мінеральної сировини йшлося на зустрічі рейхскомісара Е. Коха з німецькими журналістами 21 червня 1943 р. Він заявив, що завдання рейхскомісаріату «Україна» полягає в тому, щоб відправити до рейху якнайбільше східних робітників, необхідних у промисловості й сільському господарстві, а також продовольства та сировини.

У розмові з журналістами Е. Кох засудив аграрний закон А. Розенберга, який передбачав передачу землі селянам у приватну власність. На його думку, це божевільна ідея. Хіба можна роздавати німецьку власність українцям, в той час коли німці втратили свою власність внаслідок авіаційних бомбардувань. Німці живуть гірше ніж українці, тому останні мають працювати на рейх, щоб підняти рівень життя німецького народу.

Щодо політичного устрою України Е. Кох зазначив, що адміністративна автономія, яку обстоюють деякі політики, військові, нині не є актуальною. Україна має бути джерелом сировини і продовольства для Німеччини і Європи загалом.

Отже, намагання деяких посадовців з німецького уряду, окупаційних адміністраторів, вищих чинів з військового командування вермахту певним

чином реформувати жорстоку окупаційну політику на ліберальнішу було ілюзією. Застосування масових репресивних заходів щодо населення окупованих областей диктувалося необхідністю максимального використання нацистським керівництвом матеріальних і людських ресурсів східних територій на потреби вермахту і Німеччини.

5. Рух опору на перешкоді пограбування України

Німецька окупаційна політика, побудована на жорстоких, репресивних методах і засобах, тривала аж до остаточного вигнання нацистських збройних сил за межі України. Спроби окремих нацистських провідників, зокрема А. Розенберга, деяких військових генералів дещо її реформувати у бік пом'якшення виявилися ілюзорними. А. Гітлер, Е. Кох та інші нацистські керівники із самого початку війни виявилися реалістичними прагматиками, які з допомогою сили, тоталітарних методів і засобів грабували природні й людські ресурси на окупованій українській території. Вони не погоджувалися на будь-яке пом'якшення чи послаблення встановленого нового порядку. І лише силою зброї радянських військ Україна була визволена від німецьких окупантів.

Сподівання німецьких окупантів на тотальне пограбування природних, людських ресурсів України виправдалися лише частково. На перешкоді виконання загарбницьких планів виробництва сільськогосподарської продукції, видобутку мінеральної сировини виступили партизани і підпільники.

Варто зауважити, що в початковий період війни, коли радянські війська під могутніми ударами вермахту відступали у східному напрямку, ініціаторами руху опору партійними, радянськими органами були створені партизанські загони, диверсійні групи, послані у тил ворожих військ. Однак їх діяльність виявилася не дуже ефективною у боротьбі з німецькими регулярними військами та спеціально підготовленими, добре озброєними каральними формуваннями. Майже всі партизанські загони були розбиті, зазнавши суттєвих втрат.

До партизанських дій вдавалися радянські військовослужбовці, які потрапляли в оточення, не маючи можливості прорватися через лінію фронту до своїх військ. Цю ініціативу підтримало радянське командування, щоб перешкодити швидкому просуванню німецьких армій. 15 липня 1941 р. головне політичне управління Червоної армії видало звернення «До військовослужбовців, що б'ються в тилу противника», яке розкидали з літаків над окупованою територією. У ньому діяльність радянських військовиків за лінією фронту розглядалася як продовження виконання ними бойових завдань. Командирам і рядовим пропонувалося переходити до методів партизанських дій і всіма доступними засобами знищувати ворога.

Ці заклики мали певне значення для розгортання військовими партизанської боротьби. Як свідчать джерела, деяка їх частина відгукнулася на них. На окупованій ворогом Україні було сформовано цілий ряд партизан-

ських загонів, що склалися з військовослужбовців. Існували також змішані партизанські загони, що склалися з цивільних і військових. Військові внесли в ряди партизанів дисципліну, порядок, організованість, знання та володіння зброєю, військовою технікою, мінно-підіривною справою. Вони сприяли підвищенню боєздатності партизанських формувань, займалися підготовкою кадрів, навчанням цивільних бійців військової справи, плануванням і здійсненням бойових операцій, диверсійною діяльністю. Як свідчать звіти партизанських формувань, на посадах командирів різного рівня, політпрацівниками, начальниками штабів здебільшого працювали військовослужбовці, поступово оволодіваючи тактикою партизанських дій.

З метою активізації партизанської боротьби в тилу німецьких військ оперативне управління генерального штабу Червоної армії в кінці липня 1941 р. опрацювало документ за назвою «Партизанські загони та їх тактика», який направило начальникам штабів фронтів.

Того ж місяця головне політичне управління Червоної армії передало військовим радам фронтів «Інструкцію щодо організації партизанських загонів і груп». Це, власне, була перша партизанська інструкція. В ній повідомлялося, що створювати партизанські загони і диверсійні групи необхідно в першу чергу на напрямках дій німецьких військових угруповань і на їх головних комунікаціях. Наголошувалося, що лише сміливі, рішучі й цілеспрямовані удари партизанських сил по найважливіших військових об'єктах ворога забезпечать успіх і нададуть суттєву допомогу Червоній армії. Сила партизанів у тому, що в їхніх руках, а не в руках противника, знаходиться ініціатива. В інструкції детально викладалися методи партизанської війни, проведення бойових і диверсійних дій на комунікаціях ворога.

Задля розгортання партизанської боротьби, посилення диверсійно-розвідувальної діяльності на комунікаціях противника армійські, фронтові розвідоргани та спецслужби НКВС розпочали підготовку невеликих диверсійно-розвідувальних груп. У доповідній записці на ім'я Й. Сталіна від 8 серпня 1941 р. «Про створення партизанських загонів і диверсійних груп для дій у тилу противника» нарком внутрішніх справ Л. Берія обґрунтовував необхідність перекидання у ворожий тил таких груп, що мали завдання організувати партизанські загони, здійснювати диверсійну і розвідувальну діяльність на комунікаціях вермахту. Він повідомляв, що вже готуються 5 тис. майбутніх диверсантів та розвідників, яких незабаром літаками закиданимуть у ворожий тил.

Аналіз джерел, новітніх публікацій наводить на думку, що в перший період війни саме військовослужбовці, які опинились у тилу ворожих військ та ті, що перекидалися за лінію фронту, перебрали ініціативу в організації руху опору, створювали партизанські загони, відновлювали підпільну мережу. Вони відчували неймовірні труднощі, не маючи досвіду партизанської боротьби, достатньої кількості озброєння, мінно-підіривних матеріалів, засобів зв'язку, медикаментів, продовольства тощо.

Та все ж, попри всі труднощі, партизани поступово розгортали свою бойову діяльність, створивши серйозну перешкоду на шляху просування

німецьких армій. Про це свідчать документи самих армійських штабів, окупаційних властей. Начальник генерального штабу сухопутних сил вермахту генерал Ф. Гальдер, до рук якого потрапляли донесення польових командирів, армійської розвідки, поліції, служби безпеки, був занепокоєний діяльністю радянських партизанів. Уже на десятий день війни він занотував у своєму «Щоденнику»: «Серйозної уваги заслуговує проблема упокорення тилового району ... Лише охоронних дивізій, безперечно, замало для забезпечення всієї зайнятої території. Доведеться виділити для цього й кілька дивізій зі складу діючої армії»¹¹⁷.

До бойових дій переходили партизани в правобережних районах України, де пролягали важливі німецькі комунікації, були розміщені військові бази, склади з озброєнням, продовольством, військовим спорядженням, перекинутим залізницями з Німеччини. У своїх спогадах відомий німецький теоретик і практик танкової війни генерал Г. Гудеріан належним чином оцінив загрозу партизанів тиловим районам німецьких військ: «Розтягнутий тилловий район з важкодоступними лісами й болотами полегшив росіянам створення і широке використання банд, чи так званих партизанів, які склалися з військовополонених, що втекли, місцевих жителів, які побоювалися трудової повинності і йшли в ліси, а також з диверсійних і розвідувальних груп, скинутих з парашутами. Діяльність цих банд включала напади на окремих солдатів, проведення диверсій на важливих об'єктах у нашому тилу. Вони ставали з кожним днем дедалі неприємнішими й вимагали рішучих контрзаходів»¹¹⁸.

Необхідно зазначити, що нацистське керівництво, військове командування вермахту заздалегідь готувалися до рішучої боротьби з партизанами у тилу своїх збройних сил. Ще до початку війни проти СРСР це питання неодноразово обговорювалося на нарадах за участю А. Гітлера, Г. Гімmlера, Г. Герінга, М. Бормана, інших державних, військових, партійних посадовців. Внаслідок цих нарад появились документи, які передбачали заходи щодо придушення партизанських дій у тилу вермахту. Зокрема, 13 травня 1941 р. начальником штабу верховного головнокомандування збройних сил генералом В. Кейтелем було видане розпорядження «Про військову підсудність у районі «Барбаросса» і про особливі повноваження військ». У розпорядженні наголошувалося, що здійснення успішних бойових дій стане можливим лише в тому разі, якщо війська активно захищатимуться від будь-яких загроз з боку цивільного населення. Згідно із цим розпорядженням у районах бойових дій, в тилловій зоні німецьке окупаційне політичне управління встановлювало такі правила: «1. Злочини ворожих цивільних осіб надалі, до подальших розпоряджень, вилучаються з підсудності військових і військово-польових судів; 2. Партизани мають нещадно знищуватися військами в бою або під час переслідування. 3. Будь-які інші напади ворожих цивільних осіб на збройні сили, на осіб, що входили до їх складу і персонал, що їх обслуговує, також повинні придушуватися військами на місці із застосуванням крайніх методів, аж до знищення нападаючого... 4. Щодо населених пунктів, у яких збройні сили зазнали підступного або зрадницького

нападу, мають бути застосовані масові насильницькі методи... 6. У місцевостях, достатньо приборканих, головнокомандувачі армійських груп мають право за узгодженням з відповідними командувачами військово-морських, військово-повітряних сил встановлювати підсудність цивільних осіб військовим судом»¹¹⁹.

У розпорядженні йшлося також про те, що дії німецьких військово-службовців проти цивільного населення окупованих територій не підлягали будь-якому переслідуванню, якщо навіть ці дії кваліфікувалися як кримінальні чи військові злочини..

Тотуючись до тотальної боротьби з комуністичним світоглядом, нацисти особливо ретельно розробляли плани з «нейтралізації», тобто винищення функціонерів партійно-радянських, комсомольських, профспілкових структур, кваліфікованих фахівців господарських організацій, установ і закладів. Ця справа була покладена на охоронні загони нацистської партії (СС), очолювані рейхсфюрером СС Г. Гімmlером, який не підлягав жодному органу влади. На початок війни есесівські війська перетворилися з охоронних загонів на могутню силу воєнно-політичного та ідеологічного контролю, з допомогою якої функціонувала нацистська диктатура. Ця репресивна структура була не тільки інструментом нещадного придушення, а й «ідейним центром», покликаним берегти расистські й антикомуністичні основи нацизму.

Система СС була досить розгалуженою. До її складу входили головне управління імперської безпеки (СД) і поліція безпеки. Управління зарубіжної розвідки, дивізії СС, айнцацкоманди і айнцацгрупи, інші каральні структури покликані боротися із внутрішніми і зовнішніми ворогами нацистського рейху. Рейхсфюреру СС Г. Гімmlеру підлягали також головне господарське управління, головне управління у справі зміцнення німецької раси, головне управління у справах раси і поселень, центральне відомство у справах етнічних німців. Коли почалася підготовка до війни проти Радянського Союзу, яку сам А. Гітлер назвав «боротьбою двох світоглядів, боротьбою проти комунізму на знищення», Г. Гімmlер почав вимагати для себе особливих повноважень. Спеціальним наказом А. Гітлера від 13 березня 1941 р. такі повноваження він дістав. Вони були необхідні Г. Гімmlеру для розгортання терору та здійснення заходів щодо онімечення захоплених східних областей.

Особливо нацистське керівництво турбувало питання про ліквідацію представників політичних структур у Радянському Союзі як носіїв комуністичного світогляду. 12 травня 1941 р. начальник відділу оборони країни оперативного керівництва верховного командування вермахту генерал В. Варлімонт опрацював «Проект наказу про комісарів». У цьому документі наголошувалося, що носіїв державної політичної ідеї і політичних керівників (комісарів) необхідно негайно знищувати. Політичних керівників військових підрозділів наказувалося не визнавати полоненими чи знищувати в пересильних таборах. Керівників-фахівців економічних, технічних організацій, підприємств необхідно було затримувати в тому разі, якщо вони виявляли ворожість до німецьких збройних сил. Усе населення

слід перевіряти на лояльність до окупаційної влади і вермахту зондеркомандами. У разі неприхильного ставлення до німців або здійснення злочинів винуватців необхідно знищуватися як партизанів¹²⁰.

Для придушення будь-якого руху опору в тилу німецьких військ за два тижні до нападу Німеччини на Радянський Союз за завданням Г. Гімлера начальник служби безпеки (СД) і поліції безпеки (гестапо і кримінальна поліція) обергрупенфюрер СС і генерал поліції Р. Гейдріх створив чотири оперативні групи (айнзатцгрупи «А», «Б», «Ц» і «Д»). Дві останні діяли на окупованій території України. Кожна айнзатцгрупа складалася з 4–5 айнзатцкоманд чи зондеркоманд.

У своєму листі до найвищих керівників СС і поліції Р. Гейдріх визначив завдання цим каральним підрозділам, наділеним особливими повноваженнями у боротьбі з ворогами рейху. Він писав, що «найближча мета цілеспрямованих дій — політичне, тобто, фактично, поліцейське утихомирення новоокупованих територій. Кінцева мета — економічне приборкання... Зважаючи на тривале більшовицьке становлення країни, що відбувалося десятками років, ці заходи слід застосовувати з безпощадною суворістю»¹²¹.

Щоб досягти бажаних результатів від айнзатцгруп, айнзатцкоманд вимагалось страчувати «всіх діячів Комінтерну (як, зрештою, просто всіх комуністичних професійних політиків); усіх вищих, середніх і радикальних нижчих функціонерів партії, центрального комітету, обласних і районних комітетів; народних комісарів; євреїв, членів партії чи належних до державного апарату; всіх інших радикальних елементів (саботажників, пропагандистів, вільних стрільців, учасників замахів, провокаторів та ін)»¹²².

На думку Р. Гейдріха, у своїй окупаційній політиці нацистське керівництво повинно широко використовувати національні відмінності між окремими «племенами» СРСР — прибалтами, білорусами, українцями, грузинами, вірменами, азербайджанцями та ін. До бійців Червоної армії слід звертатися російською мовою, а до цивільного населення національними мовами. Загалом же національне питання слід трактувати дуже обережно. Щоб завоювати довіру у населення не варто говорити, що радянський соціалізм буде остаточно зруйнований. Необхідно переконувати населення, що буде побудований справжній соціалізм на гарантованих державою принципах соціальної справедливості для всіх, хто працює. Р. Гейдріх радив своїм підлеглим використовувати міжрелігійні протиріччя. Не забороняти православної церкви, пропагувати ідею відокремлення церкви від держави, але виступати проти створення уніфікованої церкви.

З метою посилення наступальних дій німецьких військ А. Гітлер 19 липня 1941 р. підписав директиву «Подальше ведення війни на Сході». Директивою передбачалося розгортання операцій проти радянських збройних сил, що відступали. Однак у ній нічого не говорилося про загрозу німецькому тилу з боку радянських партизанів. Начальник штабу верховного головнокомандування вермахту генерал-фельдмаршал В. Кейтель запропонував фюреру доповнити директиву заходами для забезпечення тилу вермахту, з чим А. Гітлер погодився.

У документі йшлося про те, що «військ, виділених для несення служби охорони в зайнятих східних областях вистачить для виконання завдання лише в тому разі, якщо будь-який опір буде ліквідований не шляхом юридичного покарання винних, а породженими окупаційними властями страхіттями, здатними відбити у населення бажання чинити опір»¹²³. Відповідальність за спокій в окупованих областях покладалася на війська, підпорядковані командувачам. Останні мали вишукувати засоби для забезпечення порядку не за рахунок додаткових охоронних частин, а застосовуючи відповідні драконівські методи не лише проти партизанів, а й населення, що виявляло нелояльне ставлення до німецьких військ¹²⁴.

Німецьке командування наочно переконувалося, що резервом і базою партизанів, руху опору в цілому є місцеве населення. Тому воно вдавалося до обмежувальних заходів, намагаючись регламентувати життя на окупованій території. У розпорядженні головного командування вермахту, виданому влітку 1941 р., наголошувалося, що цивільному населенню заборонено пересуватися за межами свого місця проживання без спеціального письмового дозволу, виданого найближчою військовою частиною. Всі жителі населених пунктів повинні зареєструватися, а списки мали передаватися місцевому комендантові чи органам, призначеним для контролю. Заборонялося надавати притулок стороннім особам. Німецьке командування погрожувало смертною карою всім, хто не здав зброю, боєприпаси, а також за надання допомоги партизанам, диверсантам, парашутистам¹²⁵.

Спираючись на директиви, накази, розпорядження верховного командування вермахту командувачі армій чи груп армій відповідно реагували на вимоги посилити боротьбу з партизанським рухом. Командувач 17-ї армії генерал К. Штюльпнагель 30 липня 1941 р. видав розпорядження про посилення боротьби з партизанами, саботажниками, пасивним опором, щоб гарантувати безпеку німецьким солдатам. Нападників на підрозділи, військові об'єкти нещадно знищували. Партизанів, захоплених у полон, розстрілювали. Подібним чином поступали з саботажниками та тими, хто надавав допомогу партизанам. Якщо партизанам, підпільникам вдавалося уникнути арешту, до населення застосовувався принцип колективної відповідальності. Заложниками ставали тисячі жителів населених пунктів. Зазвичай їх переважно розстрілювали, частково відправляли до Німеччини як робочу силу¹²⁶.

За німецькими джерелами, кількість заложників становила 7–10 до тис. чоловік. Зокрема, в донесенні до Берліна командира 454-ї охоронної дивізії за листопад 1941 р. зазначається, що за підпали, диверсійні акти було розстріляно 800 киян¹²⁷.

Внаслідок вибуху мін у Харкові, закладених радянськими військовими, що відступали, загинуло чимало німецьких солдатів. Комендант міста наказав негайно розстріляти 50 комуністів, 1 тис. чоловік було взято заложниками, з метою покарання смертю за наступні протинімецькі дії. Для жителів міста встановлювалася комендантська година з 16-ї до 6-ї години. Комендант попереджав, що «кожен мешканець Харкова своїм життям

відповідає за безпеку німецьких збройних сил. Той, хто віднині не повідомлятиме про акції, спрямовані проти німецьких збройних сил, ставить під загрозу не лише власне життя, а й також життя усіх мешканців Харкова»¹²⁸. Подібних наказів і розпоряджень, розклеєних у людних місцях міст, селищ і сіл налічувалося сотнями і тисячами. Це переконливо свідчило про наростання невдоволення серед населення жорстокою окупаційною політикою, яке вдавалося до саботажу всіх заходів нацистів.

Міністр східних окупованих областей А. Розенберг, стурбований вимогами фюрера налагодити безперервне управління захопленими областями, 23 серпня 1941 р. видав розпорядження про запровадження надзвичайних каральних заходів щодо населення. Згідно із цим документом до смертної кари або до ув'язнення засуджувалися особи, які вчинили будь-які дії, спрямовані проти окупаційних військ, цивільних органів влади, майна, проти тих, хто підбурював людей до непокори, невиконання наказів і розпоряджень, здійснював диверсії на німецьких військових об'єктах, комунікаціях¹²⁹.

За цим розпорядженням вироки виносили спеціальні суди, складені з офіцерів вермахту, поліції безпеки і служби безпеки. У документі регламентувався увесь процес від притягнення до відповідальності за вчинений злочин до винесення вироку підсудному. Читаючи розпорядження, складається враження, що німецькі судові органи на окупованих територіях були взірцем справедливості. Однак на практиці, як засвідчують інші німецькі документи, все було інакше. Покарання із застосуванням зброї спостерігалося на всій окупованій території. Людей знищували лише за те, що вони могли бути потенційними ворогами рейху.

Варто зауважити, що протистояння між учасниками різних форм боротьби проти нового порядку і німецькими силовими структурами посилювалося з кожним днем. Населення, яке спочатку повірило німецькій пропаганді про «справжнє визволення від більшовизму», було розчароване агресивним ставленням загарбників. Особливо зневірилося в окупаційній політиці щодо розпуску колгоспів, отримання землі у приватну власність, вільне підприємництво тощо. Не отримавши очікуваного, селяни почали саботувати виконання поставок сільськогосподарської продукції, ухилятися від роботи в громадських господарствах, надаючи перевагу праці на власних присадибних ділянках, щоб забезпечити себе сільськогосподарською продукцією, рятуючись від голодної смерті.

Бойові дії партизанів, підпільних груп, створених з місцевих жителів, диверсійних загонів, перекинутих радянським командуванням літаками чи сухоходом, щораз більше турбували нацистських воєначальників, командирів спеціальних каральних формувань, поліцію, інші силові структури, покликані вести боротьбу в тилу німецьких військ. Про обставини, що склалися внаслідок активізації руху опору за лінією фронту, красномовно свідчив у своїх спогадах начальник штабу верховного головнокомандування вермахту генерал В. Кейтель. Зокрема, він зазначав, що впродовж літа 1941 р. становище на всіх театрах воєнних дій загострилося через непокору цивільного населення, акти саботажу, напади на військовослужбовців, військові

установи, об'єкти, комунікації. Закидання агентів, диверсантів на парашутах, забезпечення їх зброєю, боезапасами, портативними раціями в багатьох місцевостях стало щоденними явищами. Далі В. Кейтель писав, що фюрер вимагав застосування драконівських репресій і жорстоких дій, доки становище не вийшло з-під контролю окупаційних властей¹³⁰.

Наслідком вимог фюрера був виданий В. Кейтелем наказ, від 16 вересня 1941 р. за назвою «Комуністичний повстанський рух на окупованих територіях». У цьому наказі наголошувалося, що «з початком війни проти Радянської Росії на окупованих Німеччиною територіях повсюдно спалахнув комуністичний повстанський рух. Форми дій варіюються від пропагандистських заходів і нападів на окремих військовослужбовців вермахту до відкритих повстань і широкої війни силами банд... Враховуючи, що в окупованих районах існує велика політична й економічна напруженість, варто, крім того, рахуватися з тим, що націоналістичні та інші сили скористаються цією обставиною, приєднавшись до комуністичного повстання, викличуть труднощі для німецької окупаційної влади. Таким чином, дедалі більше постає небезпека для ведення Німеччиною війни, яка виявляється у загальній невпевненості окупаційних військ і вже нині призвела до відтягнення сил на головні вогнища неспокою»¹³¹.

У наказі зазначалося, що застосовані до цього часу методи для придушення всезагального комуністичного повстанського руху виявилися недостатніми. Тому фюрер наказав вжити найкрутіших заходів, щоб у найкоротший час придушити цей рух. У зв'язку із цим необхідно діяти таким чином: кожний випадок опору німецьким окупаційним властям, незалежно від обставин, варто розцінювати як комуністичний підступ. Щоб у зародку придушити будь-які виступи, потрібно за першої ж нагоди вжити негайних і найсуворіших заходів для утвердження авторитету окупаційних властей і запобігти подальшому поширенню руху. При цьому, наголошувалося в наказі, слід усвідомити, що на зазначених територіях людське життя нічого не варте і залякувального ефекту можна досягти лише надзвичайною жорстокістю. Спокутою за життя німецького солдата має служити покарання смертю 50–100 комуністів. Спосіб страти повинен ще більше посилити ступінь залякувального впливу.

У наказі йшлося про необхідність пропагувати серед населення окупованої території ідею про те, що жорстокі заходи окупаційної влади звільнять його від комуністичних злочинів і підуть йому на користь. Особливо важливим вважалося застосування смертної кари за партизанські напади, шпигунство, саботаж, збереження зброї, інші злочини проти рейху¹³².

Як ми зазначали, наказ вимагав застосовувати найжорстокіші методи під час розправи з людьми. Плевнені у своїй близькій перемозі, окупанти діставали садистське задоволення з каральних операцій. У довгі літні вечори вони з найменшого приводу організовували облави на жителів населених пунктів. Село оточували, підпалювали будівлі, а мешканців, які намагалися врятуватися втечею, розстрілювали як дичину на полюванні. Тих, хто потрапляв у полон, страчували як заложників. Дітей, як правило,

командир карателів розстрілював власноручно. Помешкання карателів грабували, палили. Найцінніше майно, коштовності відправляли сім'ям до Німеччини разом з фотографіями, що відтворювали варварські криваві оргії нацистських головорізів над мирними людьми¹³³.

Застосування варварських методів боротьби проти ворогів рейху — партизанів, диверсантів, мирного населення давало бажані наслідки. У донесенні начальника штабу групи армій «Південь» до Берліна за 16 грудня 1941 р. генерала Краузе наголошувалося, що в ході боротьби з партизанами тисячі їх було публічно розстріляно або повішано. Населення жахалося особливо покарання на смерть через повішення. З допомогою цих заходів німецькому командуванню вдалося дещо приборкати саботаж, диверсії, ліквідувати партизанські групи. «Цей досвід учити, що успіх можуть принести тільки такі заходи, яких населення боїться більше, ніж терору партизанів. Група армій рекомендує у разі потреби вдаватися до таких заходів»¹³⁴, — говориться в донесенні.

Як свідчать німецькі документи, що надходили зі штабу групи армій «Південь» до Берліна, партизанський рух в Україні не був активним аж до весни 1942 р. Окремі вогнища партизанського руху не мали вирішального значення для постачання резервами та озброєнням німецьких армій на східному фронті та вивезення до рейху продовольства, сировини, робочої сили¹³⁵.

На наш погляд, деяке затишшя, що встановилося на окупованій території, спричинилося не лише рішучими діями каральних сил вермахту, а також і суворою зимою. З настанням весни 1942 р. рух опору в тилу німецьких армій, зокрема в Україні, активізувався. Надійшли повідомлення про зростання руху опору є свідчення нацистського міністра народної освіти і пропаганди Й. Геббельса. У своєму «Щоденнику» він відверто писав про руйнівні наслідки партизанської діяльності для німецьких армій. Основною причиною розгортання партизанської боротьби він справедливо вважав жорстоку окупаційну політику. Зокрема, 25 квітня 1942 р. він писав: «Спочатку населення України було повністю схильне дивитись на фюрера як на рятівника Європи і сердечно вітало німецьку армію. Через кілька місяців ставлення до нас різко змінилося. Ми занадто боляче вдарили по руських, особливо по українцях, круто поступаючи з ними. Насильство не завжди є переконливим доказом, і це стосується як українців, так і руських»¹³⁶. Через чотири дні, тобто 29 квітня 1942 р., Й. Геббельс визнав, що партизанський рух поставив німецьке командування перед великими труднощами. Партизани ведуть добре організовану партизанську війну. Їх діяльність в останні тижні значно активізувалася.

Й. Геббельс, один із закоренілих нацистських ідеологів, який активно підтримував жорстоку окупаційну політику щодо радянського населення, прийшов до висновку про необхідність її пом'якшення. «Особисто я думаю, — писав головний німецький пропагандист, — що ми повинні змінити нашу політику, особливо щодо народів Сходу. Нам би вдалося значно зменшити небезпеку з боку партизанів, якби ми зуміли завоювати якоюсь мірою

довіру народу. В цьому відношенні могла б здійснити чудеса ясна політика у ставленні до селян і церкви. Можливо, було б корисно організувати в різних районах маріонеткові уряди, щоб покласти на них відповідальність за неприємні і непопулярні заходи»¹³⁷.

Отже, під впливом подій, що відбувалися на окупованій території, нацистські керівники приходили до думки про необхідність деякої корекції окупаційної політики. Однак далі побажань вони не просунулися, посиливши експлуатацію населення, застосовуючи жорстокі методи і заходи задля пограбування сільськогосподарських, промислових, людських ресурсів на користь німецького рейху.

Готуючись до подальших наступальних дій влітку і восени 1942 р., нацисти вживали необхідних заходів з охорони своїх тилкових комунікацій, якими на східний фронт перекидалася військова техніка, озброєння, людські резерви. У свою чергу, радянське командування, щоб ослабити натиск німецьких армій на свої збройні сили, що відступали, вимагало від партизанів посилити бойову діяльність у тилу німецьких військ. Завдяки значній організаторській роботі Кремля вдалося дещо виправити помилки і прорахунки, допущені в початковий період війни. У середині 1942 р. керівництво партизанським рухом було централізовано. У травні Й. Сталін підписав наказ про створення Центрального штабу партизанського руху і Українського штабу партизанського руху.

Одним з найважливіших завдань, що стояли перед партизанами, підпільниками, було порушення роботи ворожого транспорту, знищення воєнної техніки, живої сили, що її ворог перекидав залізницями в бік фронту. Необхідно було також перешкоджати вивезенню до Німеччину зброї і техніки, що потребували ремонту, а також награбованих на окупованій радянській землі народних багатств.

Надаючи важливого значення залізничному транспорту, німецьке командування приділяло велику увагу його безперебійній роботі, відбудові паровозовагонобудівних, ремонтних заводів, майстерень, депо, станційного господарства, інженерних служб тощо.

У наказі Й. Сталіна «Про завдання партизанського руху», виданому 5 вересня 1942 р., наголошувалося, що руйнування шляхів підвозу ворога має найважливіше значення. Ворог тепер змушений перекидати резерви, бойову техніку, пальне і боєприпаси на фронт з далекого тилу, а також перекидати з нашої країни в Німеччину награбований хліб, м'ясо і всяке інше майно. Залізні й шосейні дороги, по яких ворог постачає свої війська, розтягнулися на тисячі кілометрів... Закрити шляхи підвозу — значить позбавити ворога можливості поповнювати фронт живою силою, технікою, пальним, боєприпасами, а також вивозити до Німеччини награбоване в нашій країні народне добро, тим самим полегшити Радянському Союзу розгромити ворога»¹³⁸.

Наказ закликав «створювати всіма способами залізничні катастрофи, підривати залізничні мости, зривати або спалювати станційні споруди, зривати, спалювати і розстрілювати паровози, вагони, цистерни на станціях

і роз'їздах. Під час залізничних катастроф знищувати живу силу, техніку, пальне, боеприпаси та інші вантажі, а також уцілілі паровози і вагони»¹³⁹. Цей наказ був виданий за наслідками наради командирів партизанських з'єднань, що відбулася у Москві 31 серпня — 2 вересня 1942 р. У нараді брав участь Й. Сталін. Від України були присутні командири двох найбільших партизанських формувань С. Ковпак і О. Сабуров. Учасники наради підбили підсумки партизанської боротьби за лінією фронту. Перед партизанами, підпільниками було поставлено завдання перетворити партизанську боротьбу на важливий стратегічний фактор розгрому німецьких армій на східному фронті.

У 1943 р. партизанська боротьба в рейхскомісаріаті «Україна», у прифронтовій зоні, де зосереджувалися основні сили німецьких армій, набувала великої ефективності. Дії партизанських формувань, підпільних організацій реально загрожували тиловим комунікаціям ворога, зриваючи перевезення всього необхідного для фронту. У зв'язку з тим А. Гітлер був змушений видати спеціальний наказ від 27 квітня 1943 р. «Про боротьбу з партизанами». Цей наказ мав ще й іншу назву «Боротьба проти бандитизму». Як відомо, у своїх зведеннях, донесеннях німецькі спецоргани, військові командири тривалий час вживали термін «партизани». 31 липня 1942 р. рейхсфюрер СС Г. Гімлер видав наказ про заборону цього терміна, бо він широко вживався більшовиками. Вимагалось в подальшому вживати слова «бандити», «банди», «група більшовицьких бандитів» тощо.

У наказі А. Гітлера наголошувалося, що руські дуже енергійно розгортають боротьбу в тилу німецьких армій бандитськими методами і засобами. Загонами керують генерали, вони мають надійний радіозв'язок з керівними центрами, налагоджено постачання зброєю. Останнім часом партизанські банди завдали відчутних збитків залізничному транспорту, сільському господарству, забезпеченню східних армій. Боротьбу з партизанським бандитизмом слід розглядати як бойові дії на фронті. Керувати боротьбою проти партизанів, розробляти бойові операції проти них мусять оперативні відділи армій і фронтів. У цій боротьбі необхідно використати всі сили, що є в їх розпорядженні¹⁴⁰.

Активна діяльність радянських партизанів змушувала німецьке командування використовувати проти них не тільки спеціальні каральні сили, але часом знімати війська з фронту. Є чимало німецьких документальних свідчень, що партизани контролювали величезні райони, в яких були ліквідовані окупаційні органи влади, військові, поліцейські комендатури, сільськогосподарські управлінські структури. В цих районах окупаційні власті втратили повністю або частково можливість займатися виробничою діяльністю в сільському господарстві, добуванням сировинних ресурсів, необхідних для німецької промисловості, вивезенням робочої сили до рейху.

Німецькі документальні джерела засвідчують, що в цей період активізувалася боротьба українських націоналістичних формувань. Особливо посилилася їхня діяльність у західноукраїнському регіоні, що незабаром мав стати ареною жорстокого двобою між німецькою і радянською арміями.

Варто зауважити, що націоналістичні провідники взяли на озброєння стратегію так званої «двофронтової» боротьби, розрахованої на одночасну протидію мілітаристам Берліна і Москви.

На початку травня 1943 р. пропагандисти ОУН(Б) розповсюдили листівку під назвою «Перед подвійним наступом». У ній було викладено бачення провідниками цієї фракції політичної ситуації, що склалася внаслідок загострення боротьби на радянсько-німецькому фронті. На думку націоналістів, війна на Сході — це, власне, війна між двома імперіалістичними державами, які ставлять перед собою одну й ту саму мету: вони хочуть панувати над європейськими, в тому числі й українським, народами. Німецькі владні кола вважають, що їхній головний супротивник в Україні — українські націоналісти, які прагнуть вибороти незалежну державу. А це суперечить нацистським планам володіти українськими землями, нещадно експлуатувати населення, природні ресурси, вивозити робочу силу до Німеччини¹⁴¹.

Радянська влада, вважали націоналістичні провідники, через своїх агентів, що оволоділи окупаційними владними структурами, через підпільні організації комуністичної партії та партизанські загони впливають на населення, залякуючи його покараннями радянською владою, що неодмінно повернеться. В той же час, вони ведуть боротьбу проти українських націоналістів, свідомої частини українського народу, який прагне до незалежного існування у власній державі. У листівці наголошувалося, що «наш політичний шлях у майбутньому залишається незмінним — це безкомпромісна боротьба одночасно проти німецького та російського імперіалізму.. Щоб посилити нашу позицію назовні, ми підемо на союз з іншими народами, поневоленими німецьким і російським імперіалізмом»¹⁴².

З метою розгортання збройної боротьби націоналістичні провідники сформували Крайовий військовий штаб, а також регіональні штаби, на які покладалося завдання з підготовки необхідних кадрів. У цей період спостерігався масовий перехід на бік націоналістів поліцейських підрозділів, сформованих з місцевих жителів, військовополонених. Завдяки цьому процесу, а також внаслідок злиття окремих повстанських формувань ОУН(Б), інших збройних угруповань націонал-патріотичної орієнтації, мобілізації населення навесні—влітку 1943 р. остаточно сформувалася Українська повстанська армія (УПА).

Внаслідок розгортання збройної діяльності українських повстанських формувань у ворожому тилу виникли звільнені від окупаційних властей райони на значній території українського Полісся генеральної округи Волинь—Поділля. У донесеннях розвідувальних німецьких структур, служб безпеки до Берліна зазначалося, що на цій території, як і в районах, контрольованих радянськими партизанами, німецька окупаційна адміністрація втратила можливість займатися господарською діяльністю. Це катастрофічно позначилося на виконанні поставок сільськогосподарської продукції, технічної сировини, робочої сили¹⁴³.

У листі рейхскомісара «України» Е. Коха до міністра східних окупованих областей А. Розенберга від 25 червня 1943 р. наголошувалося, що

«північну частину генеральних округ Луцька і Житомира в основному контролюють банди. На Волині ми змушені були в ці останні дні покинути територію між лініями залізниць Брест–Пінськ–Лунінець, Лунінець–Сарни, Сарни–Ковель і Ковель–Брест. Йдеться про територію у 17 400 кв. км. Територія, що далі на північ практично не в наших руках»¹⁴⁴. Далі у своєму листі Е. Кох зауважує, що цю територію ділять радянські партизани і українські націоналісти. Вони нападають на залізниці, шляхи, мости, державні господарства, склади з продовольством, фуражем, на промислові підприємства; особовий склад вермахту, окупаційних функціонерів.

Необхідно сказати і про те, що між радянськими партизанами й українськими повстанцями відбувалися збройні сутички за впливи на населення, що проживало на цій території. Радянське керівництво видавало спеціальні накази партизанським командирам про нещадну боротьбу з «українськими буржуазними націоналістами», які зазіхали на створення самостійної української держави. У свою чергу націоналістичні провідники вважали радянську владу окупаційною, антиукраїнською, проти якої необхідно вести боротьбу. Москва, відаючи накази партизанам, планує знову захопити Україну, щоб над нею панувати.

Нацистське керівництво і особливо командування вермахту були стурбовані втраченою можливістю у тилу німецьких армій займатися господарською діяльністю. В першу чергу це негативно відбивалося на забезпеченні військ продовольством за рахунок окупованої території. Непокіів їх той факт, що населення масово саботувало економічні, політичні, військові заходи, переходило до збройної боротьби в лавах радянських партизанів або націоналістичних формуваннях.

Поставало питання про трансформацію окупаційної політики з метою завоювання довіри населення, про що ми уже говорили. На наш погляд, не зайвим буде навести ще один важливий документ, що проливає світло на політичне становище в тилу німецьких окупаційних армій.

Весною 1943 р. начальник відділу генерального штабу вермахту «Іноземні армії Сходу!», який вів розвідувальну діяльність на радянсько-німецькому фронті, генерал Р. Генлен підготував низку донесень про кризові явища в німецькій політиці на окупованих східних територіях. За цими донесеннями, зміну настроїв населення, незадоволення окупаційною політикою породили такі чинники: збереження колгоспної системи; порушення прав людини внаслідок жорстокого поведіння окупантів з населенням; відсутність відповідних інституцій, що могли б захистити людей від сваволі окупаційних властей; масові арешти українців, запідозрених у націоналізмі; призначення на службові та виробничі посади росіян; ліквідація усіх освітньо-культурних структур, особливо вищої освіти, театрів; провакції більшовицької агентури проти українського населення, яке масово арештовувалося за її доносами¹⁴⁵.

У документі всі перераховані пункти ілюструвалися яскравими прикладами, що свідчили не на користь німецької окупаційної влади. Наголошувалося, що на всій території рейхскомісаріату «Україна» тривають масові

арешти і страти українців, особливо в районах, де спостерігається незалежницький національний рух. До німецького терору долучався комуністичний терор, здійснюваний радянськими партизанськими загонами. Населення залякувалося більшовицькою агентурою про неодмінне покарання радянською владою лише за лояльне ставлення до окупаційного режиму, за допомогу націоналістам¹⁴⁶.

Загрозливе становище для тилкових районів німецьких військ, що склалося внаслідок активної бойової, агітаційно-пропагандистської діяльності радянських партизанів та національно-визвольних сил, змушувало командування вермахту вдаватися до репресивних заходів. На придушення руху опору посилалися спеціальні частини СС, охоронні дивізії, що діяли в прифронтовому районі групи армій «Південь», резервні фронтові частини тощо. Виступаючи 6 жовтня 1943 р. перед рейхслайтерами і гауляйтерами, рейхсфюрер СС, міністр внутрішніх справ Німеччини Г. Гімлер визнав, що боротьба з партизанами відволікає чимало сил і засобів. Упродовж 1941–1943 рр. він особисто виділив для боротьби з бандами 25 поліцейських полків, дві піхотних, одну кавалерійську дивізії. Але, зауважив Г. Гімлер, партизани продовжують активну боротьбу, завдаючи значних втрат німецьким збройним силам, порушують діяльність комунікацій в тилу вермахту¹⁴⁷.

Улітку 1943 р. перед новим наступом на східному фронті німецьке командування здійснило кілька спроб ліквідувати радянські партизанські загопи і націоналістичну Українську повстанську армію. Однак повністю розгромити рух опору на території України нацистам не вдалося.

Німецька окупаційна політика, побудована на жорстоких, репресивних методах і засобах, тривала аж до остаточного вигнання нацистських збройних сил за межі України. Спроби окремих нацистських провідників, зокрема А. Розенберга, деяких військових генералів, дещо її реформувати у бік пом'якшення виявилися ілюзорними. А. Гітлер, Е. Кох та інші нацистські керівники із самого початку війни виявилися реалістичними прагматиками, які з допомогою сили, тоталітарних методів і засобів грабували природні й людські ресурси на окупованій українській території. Вони не погоджувалися на будь-яке пом'якшення чи послаблення встановленого нового порядку.

¹ *Прозектор Д.* Европа — век XX. Войны. Их уроки. Воля к миру. — М., 1984. — С. 79.

² *Гитлер Адольф.* Моя борьба / Пер. с нем. — Б. М., 1990. — С. 201.

³ Там само. — С. 202.

⁴ Там само. — С. 214.

⁵ Там само. — С. 215.

⁶ *Коваль В. С.* Возз'єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини 1939–1941. — К., 1979. — С. 204.

⁷ *Тогун А.* Черный PR Адольфа Гитлера: СССР в зеркале нацистской пропаганды. — М., 2004. — С. 43.

- ⁸ Бовдаренко С. Германский фашизм и Советская Украина. — М.—Л., 1934. — С. 32.
- ⁹ Там само. — С. 36.
- ¹⁰ Кулінич І. М. «Українське питання» в міжнародній політиці напередодні та в роки Другої світової війни // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 8. — К., 1999. — С. 63.
- ¹¹ Там само. — С. 64.
- ¹² Гард Д. Предисловие // Бовдаренко С. Германский фашизм и Советская Украина. — С. 10.
- ¹³ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — С. 98.
- ¹⁴ Зленко Д. Українське питання у 1938–1940 роках і третій рейх // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Том ССХХVІІІ (228). Праці історично-філософської секції. — Львів, 1994. — С. 249.
- ¹⁵ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. В 2-х т. — Т. 2. — М., 1973. — С. 24.
- ¹⁶ Там само. — С. 25.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). — М., 1985. — С. 41.
- ¹⁹ Там само. — С. 44.
- ²⁰ Там само. — С. 42.
- ²¹ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 1. — С. 59.
- ²² Урвол Н. Войска СС. Кровавый след / Пер. с англ. — Ростов-Дон, 2000. — С. 155.
- ²³ Гальдер Ф. Военный дневник. В 3-х т. — Т. 2. — М., 1970. — С. 80.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Дашичев В. И. «Совершенно секретно! Только для командования!». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Док. и мат. — М., 1967. — С. 148.
- ²⁶ Там само. — С. 149.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 148.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само. — Т. 1. — С. 63.
- ³¹ Там само.
- ³² Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания / Пер. с нем. — Смоленск, 2000. — С. 180.
- ³³ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 1. — С. 69.
- ³⁴ Там само. — С. 70.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. — Т. 2. — С. 18.
- ³⁷ Там само. — С. 23.
- ³⁸ Там само. — С. 24.
- ³⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и мат. В 3-х т. — Т. 1. — К., 1980. — С. 326.
- ⁴⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України) Ф. ФКМ. 8, оп. 1, спр. 101, арк. 23.

- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і матеріалів. — К., 1963. — С. 30–31.
- ⁴³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Док. и мат. В 3-х т. — Т. 1. — С. 327.
- ⁴⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 14.
- ⁴⁵ Дерейко І. І. Структура окупаційних органів рейхскомісаріату «Україна» // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. Вип. 8. Ч. 1. — К., 2004. — С. 265.
- ⁴⁶ Мюллер Н. Вермахт и оккупация: о роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. — М., 1971. — С. 105.
- ⁴⁷ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 4.
- ⁴⁸ Там само. — С. 7.
- ⁴⁹ Там само. — С. 9.
- ⁵⁰ Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) — М., 1985. — С. 19.
- ⁵¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. — С. 10.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само. — С. 11.
- ⁵⁴ Там само. — С. 12.
- ⁵⁵ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944. В 2-х кн. — Кн. 1. — К., 1985. — С. 291.
- ⁵⁶ Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944). — М., 1965. — С. 154.
- ⁵⁷ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 182.
- ⁵⁸ Российский государственный архив социально-политической истории (далі — РГАСПИ). — Ф. 17, оп. 125, д. 177, л. 75.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 18.
- ⁶¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — С. 513.
- ⁶² Там само. — С. 515.
- ⁶³ Там само. — С. 533.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Там само. — С. 535.
- ⁶⁶ Там само. — С. 529.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Там само. — С. 530.
- ⁶⁹ Там само. — С. 181.
- ⁷⁰ Там само. — С. 186.
- ⁷¹ Там само. — С. 183.
- ⁷² ЦДАВО України. — Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 31, арк. 68.
- ⁷³ Там само. — Арк. 75.
- ⁷⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 197.
- ⁷⁵ Там само.
- ⁷⁶ Там само. — С. 21.

- ⁷⁷ Рендулич Л. Партизанская война // Итоги Второй мировой войны. — Сб. статей. — М., 1997. — С. 149.
- ⁷⁸ Преступные цели — преступные средства. — С. 62.
- ⁷⁹ Там само. — С. 63.
- ⁸⁰ Там само. — С. 43.
- ⁸¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 541.
- ⁸² Там само. — С. 542.
- ⁸³ Там само. — Т. 2. — С. 140.
- ⁸⁴ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 1. — С. 66.
- ⁸⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 231.
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. ФКМ-8, оп.1, спр. 454, арк. 837.
- ⁸⁹ Там само. — Спр. 38, арк. 1.
- ⁹⁰ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 564.
- ⁹¹ Там само.
- ⁹² Загорудько М. М., Юденков А. Ф. Крах плана «Ольденбург». — М., 1980. — С. 57.
- ⁹³ Там само.
- ⁹⁴ Там само. — С. 290.
- ⁹⁵ Там само. — С. 177.
- ⁹⁶ Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. В 3-х т. — Т. 3. — Львів, 1999. — С. 38.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Коваль В. С. Политический кризис оккупационного режима на Украине // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941–1944 гг.). — М., 1965. — С. 65.
- ⁹⁹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 304.
- ¹⁰⁰ Там само.
- ¹⁰¹ Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. — Т. 3. — С. 53.
- ¹⁰² Там само. — С. 54.
- ¹⁰³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 р. (Зб. документів і матеріалів). — К., 1951. — С. 195.
- ¹⁰⁴ Там само. — С. 72.
- ¹⁰⁵ Там само. — С. 73.
- ¹⁰⁶ Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. — Т. 3. — С. 109.
- ¹⁰⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 309.
- ¹⁰⁸ Грюнберг К. Адольф Гитлер. Биография фюрера. СС—черная гвардия А. Гитлера / Пер. с нем. — М., 1995. — С. 164.
- ¹⁰⁹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 609.
- ¹¹⁰ Там само. — С. 610.
- ¹¹¹ Там само. — С. 611.
- ¹¹² Там само. — С. 345.
- ¹¹³ Там само. — С. 346.
- ¹¹⁴ Там само. — С. 347.
- ¹¹⁵ Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. — Т. 3. — С. 220.
- ¹¹⁶ Там само.
- ¹¹⁷ Гальдер Ф. Военный дневник. В 3-х т. — Т. 3. — М., 1971. — С. 71.
- ¹¹⁸ Гудериан Г. Воспоминания солдата. — М., 1998.

- ¹¹⁹ Преступные цели — преступные средства. — С. 28.
- ¹²⁰ Дашичев И. В. Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 29.
- ¹²¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 506.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 211.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 531.
- ¹²⁶ Там само. — С. 466.
- ¹²⁷ Диксон Ч. О., Гейльбрунн О. Коммунистические партизанские действия. / Пер. с англ. — М., 1957. — С. 188.
- ¹²⁸ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 540.
- ¹²⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. документів і матеріалів. — К., 1963. — С. 32–33.
- ¹³⁰ Кейтель В. Взгляд в прошлое накануне смертного приговора (Из воспоминаний) // Откровения и признания: Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СРСР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. — С. 362.
- ¹³¹ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 431.
- ¹³² Там само.
- ¹³³ Кларк А. Крах «Блицкрига» // От «Барбаросса» до «Терминала»: Взгляд с Запада. Пер. с англ. — М., 1988. — С. 102.
- ¹³⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 549.
- ¹³⁵ Там само. — С. 251.
- ¹³⁶ Диксон Ч. О., Гейльбрунн О. Назв. праця. — С. 37.
- ¹³⁷ Там само. — С. 36.
- ¹³⁸ Военно-исторический журнал. — 1975. — № 8 — С. 63.
- ¹³⁹ Там само.
- ¹⁴⁰ Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. — Т. 2. — С. 446.
- ¹⁴¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 353.
- ¹⁴² Там само. — С. 354.
- ¹⁴³ Там само. — С. 611–612.
- ¹⁴⁴ Там само. — С. 614.
- ¹⁴⁵ Там само. — С. 350.
- ¹⁴⁶ Там само. — С. 351.
- ¹⁴⁷ Гиммлер Г. Речь перед рейхсляйтерами и гауляйтерами в Познани. 6 октября 1943 г. // Откровения и признания нацистской верхушки о войне «третьего рейха» против СССР. — Секретные речи. Дневники. Воспоминания. — Смоленск, 2000. — С. 286.

IX

УКРАЇНА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ СТАЛІНІЗМУ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ В КОНТЕКСТІ ПІСЛЯВОЄННОЇ ДОБИ

1. Радянська політична система України: між війною і миром

Одним з головних парадоксів післявоєнного періоду є те, що народ-переможець фашизму — жахливого витвору ХХ століття — в себе вдома знову повернувся до статусу переможеного сталінізмом. Певною мірою відродженню тоталітарної адміністративно-командної системи сприяли великі труднощі відбудови народного господарства, початок «холодної війни» та ізоляції СРСР від західного світу, ядерна загроза, продемонстрована наприкінці Другої світової війни США. Масштабні надзавдання відбудовчого періоду, необхідність їх розв'язання у максимально стислі строки знову, як під час індустріалізації і колективізації, сприяли значному розширенню функцій держави, мобілізації і концентрації всіх ресурсів у руках сталінського апарату. Історія відбудовчого періоду в СРСР, зокрема в Україні, пішла досить неочікуваним для сучасників шляхом ідеологічного і політичного тиску, значних економічних труднощів, голоду і життєвих нестатків.

Роки війни сприяли піднесенню авторитету СРСР і особисто Й. Сталіна як на міжнародній арені, так і серед населення країни. Реальністю тих років була віра значної частини громадян у тоталітарну ідею (соціалізм і його перевагу над капіталізмом), готовність відмовитися задля неї від своєї індивідуальності. Жорстокість війни, великі втрати радянських людей заради перемоги сприяли формуванню психологічного клімату, коли населення погоджувалося на надзвичайно низький рівень життя та інші обмеження, «аби не було більше війни». Не стали на шлях боротьби зі сталінізмом і мільйони воїнів Червоної армії, які на власні очі могли побачити рівень і принципи організації суспільного життя в європейських державах. Перемога надала нового імпульсу сталінському режимові.

На відміну від інших режимів ХХ століття (Німеччини, Італії), формування тоталітарного суспільства в СРСР було фактично завершено ще перед війною. Більшовицька партія і підконтрольні їй структури — комсомол, профспілки, інші громадські організації мали чітко окреслені тоталітарні риси. Вони були активними провідниками ідеологічної формули сталінізму, яка після війни зазнала деяких змін: замість «один передовий клас — одна партія — один лідер» підкреслювався всенародний характер перемоги. Це певною мірою нівелювало класові аспекти в житті суспільства, гіпертрофовані в довоєнний період. Необхідно врахувати, що в більшості регіонів

України, як і загалом в СРСР, не було заможних класів або тих верств населення, які б могли виступити проти сталінізму. Там, де вони ще існували (Прибалтика, Західна Україна), точилася війна.

Привабливою рисою суспільства тих часів для більшості громадян було те, що між ними не існувало соціального розподілу. Основу держави становили звичайні рядові громадяни, чиє життя повністю регламентувалося державними нормами. Тоталітарна держава була власником усіх багатств. Експлуатація зберігалася в тому розумінні, що створена виробником додана вартість присвоювалася державою. Навіть для найбільш високопоставлених керівників розпорядження власністю не було ані прижиттєвим, ані спадковим. Кадрові чистки сталінської доби відкривали шлях молодим кадрам до найвищих щаблів влади. Метод маніпулювання суспільством залишався майже незмінним і у післявоєнний час — обіцяти громадянам щасливе майбутнє, вимагаючи надзусиль і жертвності.

Незважаючи на підписання найважливіших Конвенцій ООН, у тому числі «Загальної декларації прав людини» (1948), навіть на завершальному етапі свого існування сталінізм залишався найбільш одіозним і нездатним до будь-якої лібералізації режимом. Поряд з тим після Другої світової війни в сусідніх з Україною Польщі, Угорщині, Чехословаччині, а також в Югославії і Болгарії розпочався процес становлення нових політичних структур, були сформовані антифашистські коаліції (народні фронти), які задекларували такі програмні цілі діяльності, як відродження суверенітету своїх держав і перехід до демократичних засад організації суспільства. Концепції народно-демократичного шляху до соціалізму, народних, а не радянських республік, відстоювали Г. Димитров (Болгарія), В. Гомулка (Польща), К. Готвальд (Чехословаччина). Основною тезою їхніх поглядів було те, що народи цих країн не приймуть радянську модель соціалізму. Лідер болгарських комуністів Г. Димитров у своїх промовах наголошував, що в Болгарії буде створено народну, а не радянську республіку. Важливою ознакою післявоєнного суспільно-політичного життя східноєвропейських країн була багатопартійність і парламентаризм, який розглядався як політична форма, що може сприяти створенню соціалістичного суспільства.

У боротьбі за радянський політичний вплив у Європі сталінське керівництво також використовувало ідеї свободи людини і національного суверенітету. Характеризуючи внутрішнє становище в країнах Заходу, Й. Сталін на ХІХ з'їзді КПРС зазначив: «Тепер від лібералізму не лишилося й сліду. Немає більше так званої «свободи слова», — права особи визнаються тепер тільки за тими, у кого є капітал, а всі інші громадяни вважаються сировинним людським матеріалом. Розтопано принцип рівноправності людей і націй [...] Прапор буржуазно-демократичних свобод викинуто за борт. Я думаю, що цей прапор доведеться підняти вам, представникам комуністичних і демократичних партій [...] Прапор національної незалежності і національного суверенітету викинуто за борт [...]»¹. Це не стосувалося союзних республік. Керівництво СРСР відкидало будь-які ідеї політичного реформування всередині країни.

Першочерговим завданням післявоєнних років було відновлення державного управлінського апарату і організація мирного життя населення. Від 4 вересня 1945 р. скасовувався воєнний стан і система управління воєнного часу, було ліквідовано військові наркомати: боєприпасів, мінометного озброєння, танкової промисловості. У розпорядження «цивільних» наркоматів — сільськогосподарської промисловості і транспортного машинобудування було передано низку військових заводів. Загалом у післявоєнні роки перерозподіл повноважень між центром і республіками продовжувався на користь московських відомств. З ухваленням у березні 1946 р. нової редакції ст. 77 Конституції СРСР, замість восьми загальносоюзних народних комісаріатів було створено 13 загальносоюзних міністерств, замість 10 союзно-республіканських наркоматів — 19 союзно-республіканських міністерств. 13 серпня 1946 р. Раду народних комісарів УРСР перетворено на Раду міністрів УРСР, якій підпорядковувалося 25 міністерств. Збільшення управлінсько-адміністративного апарату супроводжувалося постановами про економію коштів. Окремою постановою Ради міністрів СРСР і аналогічною постановою уряду УРСР заборонялося розширення штатів апарату державного управління під гаслом боротьби з «надмірностями у витрачаннях державних коштів».

Поступово відновлювалася діяльність органів радянської влади, партійних, комсомольських і профспілкових структур. УРСР належала до тих республік СРСР, в яких у роки війни відбулися значні зміни в структурі рад, їх компетенції і методах роботи. Реальністю цих років було грубе порушення конституційних норм — ради не скликали сесії по два роки, посиляючись на складні умови післявоєнного періоду. У діяльності виконкомів домінували адміністративні методи, неприпустимі у мирний час, особисті розпорядження підміняли колективні рішення, завідуючі відділами і начальники управлінь часто призначалися виконкомами без наступного затвердження на посаді, як це було передбачено Конституцією. Ради ще діяли методами військового періоду, їхня діяльність нормувалася лише директивами вищих органів влади, що суперечило об'єктивним потребам перебудови їх на потужний засіб виконання державно-політичних завдань. Це стосувалося як центральних, так і місцевих органів влади. Тоталітарна практика керування цими представницькими органами йшла всупереч радянському законодавству, яке базувалося на засадах демократичної декларативності.

На початку 1946 р. в республіці працювало 25 обласних, 13 окружних, 77 міських, 82 районних у містах, 743 районних сільських рад, 15 044 сільських і селищних рад. Із великою затримкою відбулися перші післявоєнні вибори — через півтора роки після війни. Верховна Рада виконувала свої обов'язки 8 років, а не 4, як передбачено Конституцією. Вибори до місцевих рад в Україні відбулися одночасно з виборами в РРФСР і значно раніше, ніж у Білорусі, Узбекистані, Грузії та Казахстані. Вони проходили на основі нового Положення про вибори, ухваленого Верховною Радою УРСР 9 вересня 1947 р. Із збереженням основних засад виборів 1939 р. були застосовані певні нововведення: складання списків виборців, створення

виборчих округів, дільниць і дільничних виборчих комісій покладено на виконавчі комітети, хоча раніше цим опікувалися ради депутатів трудящих безпосередньо. Лише виборчі округи з виборів у сільські і селищні ради, як і раніше, створювалися відповідно сільськими й селищними радами. Був збільшений віковий ценз для виборів до Верховної Ради СРСР (до 23 років) і до Верховної Ради УРСР — до 21 року². Законодавством зберігалось обрання рад на основі загального, рівного і прямого виборчого права за таємним голосуванням. Регламентувалася підзвітність і відповідальність депутатів перед виборцями, їх відкликання у будь-який час у разі невідповідності. Радянське виборче законодавство відрізнялося невеликим колом осіб, позбавлених виборчих прав. Зберігалось право висувати кандидатів у депутати від кожного виробничого колективу, існували норми покарання з позбавленням волі до трьох років за порушення виборчого законодавства, зокрема, за перешкоджання у здійсненні виборчого права і підробку документації членами виборчої комісії.

Умови розвитку країни після перемоги у війні внесли корективи у політичну складову блоку комуністів і безпартійних. Відбулася своєрідна «м'яка» реабілітація радянських громадян, які не були членами більшовицької партії і при цьому брали активну участь у суспільному житті. У виступі Й. Сталіна у лютому 1946 р. на зборах виборців Сталінської виборчої округи Москви про це було відкрито заявлено: «В минулі часи комуністи ставилися до безпартійних і до безпартійності з деяким недовір'ям. Пояснювалося це тим, що фактом безпартійності нерідко прикривалися різні буржуазні групи, яким не вигідно було виступати перед виборцями без маски. Так було у минулому. Живучи у спільному колективі, вони разом боролися за зміцнення могутності нашої країни. Разом воювали і проливали кров на фронтах в ім'я свободи і величі нашої Батьківщини. [...] Різниця лише в тому, що одні перебувають у партії, а інші ні. Але це різниця формальна. Важливо те, що і ті, і ті творять спільну справу. Тому блок комуністів і безпартійних є природною і життєвою справою»³.

Окрім надання квот для позапартійних, зберігалася практика регулювання складу депутатського корпусу за соціальним і національним походженням; свою неофіційну, проте сталу норму представництва мали жінки. Наприклад, у 1947 р. до Верховної Ради УРСР було обрано 415 депутатів, з них 42,7 % становили робітники, 30,3 % — колгоспники і 27 % — службовці й представники інтелігенції.

Незважаючи на велику зарегульованість і керованість виборчим процесом, не можна не визнати, що склад місцевих рад загалом відбивав соціальну, національну і вікову структуру населення, до депутатської роботи залучалися представники широкого кола професій, позапартійні, відомі й авторитетні громадяни. Наприклад, за результатами виборів до Київської ради у грудні 1947 р. сформувався такий склад депутатського корпусу: з 844 депутатів 452 — члени КП(б)У, 20 — комсомольці, 392 — позапартійні, 322 жінки. Про неухильне дотримання класового підходу свідчила більшість депутатів з робітничого середовища — 303, інтелігенцію міста

представляли 199 осіб (керівники вузів і середніх навчальних закладів, професори, наукові працівники, діячі мистецтва, вчителі початкових шкіл, лікарі, фельдшери та ін.). 68,6 % депутатів були нагороджені орденами і медалями, 68,4 % мали вищу та середню освіту⁴. Київрада мала такий національний склад: депутатів українців — 519 (61,49 %), росіян — 223 (27,6 %), євреїв — 83 (9,83 %), білорусів — 12 (1,42 %), вірмен — 3 (0,35 %), латишів — 2 (0,23 %), естонців і грузинів — по 1 депутату (0,11 %)⁵. Радянська система жорстко дотримувалася цих важливих співвідношень.

Кількісний склад депутатського корпусу, невеликі терміни роботи сесій, форма організації роботи рад свідчили про те, що загалом їх діяльність не могла бути повноцінною і самодостатньою. Не ради становили головний і реальний суспільно-політичний центр державного життя, а партійні та адміністративні інститути — жорстко керовані й підпорядковані єдиній логіці життя сталінської доби.

Проведення виборів у лютому 1947 р. до Верховної Ради УРСР і в грудні 1947 р. до місцевих рад було важливим для сталінського режиму з огляду на демонстрацію перед міжнародною громадськістю демократичних засад радянського суспільства, відсутніх у реальному житті. Це була своєрідна «квазідемократія», коли до роботи членами комісій, агітаторами, залучали сотні тисяч громадян, у процедурі виборів частково застосовувалися демократичні елементи, створюючи ілюзію свідомого обрання депутатів. Виборча система була досить громіздка, оскільки на місцях виборчі комісії створювалися для виборів кожного рівня влади. Передвиборчі кампанії сприяли залученню до активного громадського життя пересічних громадян, значно політизуючи при цьому суспільство. Так, на початку 1946 р. агітаторами в Україні працювало до 800 тис. осіб⁶.

Існуюча система обрання депутатського корпусу створювала невеликі можливості для волевиявлення громадян. Проте і за таких обставин виборці намагалися реалізувати свої права. За свідченням джерел, непоодинокими були випадки критики кандидатів, прискіпливе обговорення їхніх моральних і ділових якостей, громадськість часто відмовляла у довірі висуванцям партійно-адміністративного апарату ще на етапі обговорення кандидатур⁷. Проте реалії епохи сталінізму були такими, що обговорення між студентами-п'ятикурсниками істфаку Харківського державного університету, наприклад, такого питання: «Навіщо висувати кандидатами у депутати Верховної Ради України, обласних рад Сталіна, Ворошилова, Кагановича, Молотова та інших членів Політбюро ЦК, адже вони сюди все одно не прийдуть?» — ледь не привело до виключення з університету майбутнього професора історичного факультету В. Довгопола — на той момент фронтовика, члена партії⁸.

Специфічний механізм узагальненого оприлюднення результатів виборів, без деталізації по округах і дільницях, дозволяв декларувати гідну подиву «одностайність» суспільства — за кандидатів від єдиного учасника виборів — блоку комуністів і безпартійних — проголосувало 99,47 % виборців. Такі результати красномовно свідчили про деформувальний вплив

сталінізму на політичну систему суспільства, у суспільній свідомості формувалося хибне уявлення про владу — якщо вона декларує ідеї демократизму, то ця влада «правильна».

Ради всіх рівнів як демократичні інститути за формою і частково за змістом діяльності об'єктивно створювали можливості для громадян України долучитися до розв'язання гострих господарчих проблем міст і сіл республіки, формування у них почуття відповідальності за загальнокорисну справу і навички державного управління. Тим самим вирішувалася одна з проблем післявоєнного суспільства — виховання і відтворення елітарної верстви суспільства, переважно втраченої у роки Великої Вітчизняної війни. Потенційна кількість тих, хто реально уособлював республіканську провідну верству в системі рад, за офіційними даними на 1953 р., сягала 0,5 млн осіб (323 тис. депутатів усіх рівнів і громадський актив)⁹.

Гостра потреба у кваліфікованих кадрах і депутатах була реальністю післявоєнних років. Депутатський корпус України оновився більше ніж на половину. У 1945 р. в Харківській області, наприклад, до роботи в радах приступило до 70 % осіб, які не мали попереднього досвіду роботи в системі радянського управління¹⁰. Найгірша ситуація склалася на селі, тоді як сільські й селищні ради становили 90,6 % від загальної кількості рад в Україні¹¹. На перших післявоєнних виборах в СРСР до сільрад від 80 % до 90 % депутатів обиралося вперше, 2/3 з них не мали навіть середньої освіти¹². Освітній рівень депутатського корпусу України залишався досить низьким навіть через 10 років після війни. За результатами виборів у 1955 р. лише третина депутатів усіх рівнів мала вищу і середню освіту¹³.

На фоні гострої потреби в професійних кадрах системи радянського управління в центральних і східних областях відбувався перерозподіл наявного кадрового потенціалу на користь західних областей України, де радянська система вела військові дії проти ОУН–УПА. За цих обставин у 1944–1945 рр. в Західну Україну були направлені 84 тис. керівних працівників зі східних і центральних областей. Умови військового протистояння в цих областях вимагали пошуку контингенту осіб, які стали б опорою радянської влади. Зокрема, на це була спрямована постанова ЦК КП(б)У від 10 липня 1945 р. «Про добір і висування кадрів з місцевого населення західних областей УРСР», яка націлювала на залучення колишніх військовослужбовців Червоної армії, партизанів і підпільників до роботи в органах радянської влади. Наприклад, у Тернопільській області головами і секретарями виконкомів сільських рад було обрано 313 учасників війни, у Рівненській — керівні посади в радах отримали 532 демобілізованих з армії¹⁴. Проте цього кадрового резерву вочевидь було недостатньо. Опір радянській владі спричинив недопущення місцевих фахівців, яких підозрювали у співпраці з ОУН, в управлінській структурі майже на всіх рівнях. На кінець 1940-х рр. у Західній Україні із загальної кількості 8364 посад номенклатури обкомів КП(б)У з місцевого населення працювало лише 1224 осіб, або 14,6 %. Спостерігалось значне скорочення кількості керівних працівників місцевого походження. У Львівській області у 1948 р. на номенклатурних

партійних посадах було 12 % місцевих кадрів, а через рік їх кількість скоротилася вдвічі — до 6,1 %. Таке саме спостерігалось в Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій, Тернопільській та інших західноукраїнських областях¹⁵.

Навіть через десять років ситуація в західноукраїнських областях не змінилась. У постанові Президії ЦК КПРС «Про політичне і господарське становище західних областей Української РСР» (травень 1953 р.) йшлося про те, що «майже всі керівні посади у партійних і радянських органах зайняті працівниками, відрядженими зі східних областей УРСР та з інших республік Радянського Союзу»¹⁶.

Проте і в цілому по республіці, незважаючи на застосовані методи партійно-політичного впливу на систему рад, вона залишалася досить слабкою ланкою державного механізму. Хронічно нерозв'язаними залишалися кадрові питання, продовжувалася плінність депутатського корпусу, нерегулярно проводилися сесії, фактично апарати виконкомів керували від імені рад. Ці процеси, як свідчать джерела, відбувалися майже в усіх областях республіки. На XVII з'їзді КП(б) України особливо підкреслювалося, що у 1947–1952 рр. у Вінницькій, Дніпропетровській, Станіславській, Дрогобицькій, Одеській і Рівненській областях з різних причин вибуло близько 20 % керівного складу рад — голів, заступників, і секретарів виконкомів, апарат представляли здебільшого виконувачі обов'язки. Від часу виборів найбільше депутатів вибуло у Миколаївській, Вінницькій, Запорізькій, Ізмаїльській, західних областях України¹⁷. Шукаючи шляхів зміцнення системи радянського управління, від початку 1950-х рр. активізується політичний курс на ще більше залучення представників робітничого класу до депутатських лав.

Ключові позиції в управлінні республікою, як і раніше, займала Комуністична партія України, членство в якій збільшувалося прискореними темпами. До 2/3 її членів стали комуністами в роки війни. Якщо в 1946 р. у рядах Компартії України було 320,3 тис. комуністів, 1948 р. — 649 157, 1951 р. — 715,7 тис., то у 1954 р. — 833 777 членів і кандидатів у члени партії. Освітній рівень комуністів характеризують такі дані: у 1948 р. вищу освіту мали 9,7 %, незакінчену вищу — 3,7 %, середню — 21,3 %, неповну середню — 27,7 %, початкову — 33,0 %, не мали початкової освіти 4,6 % членів і кандидатів у члени партії¹⁸.

Масове залучення до складу партії політично активної частини населення, комсомолу і профспілок було не тільки свідченням державної монополії на суспільно-політичне життя, а й певною формою контролю за діяльністю, ініціативами, світоглядом і переконаннями громадян. Характеризуючи суть взаємодій партії, її рядових членів і партійного апарату, аналітики справедливо наголошують, що суттю партії було відчуження соціальної самодіяльності через утворення імітуючих цю діяльність штучних структур. Політична система базувалася на уяві про сталість і непорушність наявних організацій. Під гаслом заміни соціальної стихії науково організованим суспільством, стимулюючи вступ до лав партії,

а ще більше — до розгалужених громадських організацій, відбувався процес вихолощування ініціативи рядових членів, перетворення цих організацій на малоздатні до саморозвитку структури, позбавлені вирішальної ініціативи і реального впливу на перебіг подій навіть на місцевому рівні. Цим маніпулюванням гасився ентузіазм активної частини суспільства і забезпечувалося домінування партійної і бюрократичної номенклатури¹⁹. Діяльність партійних організацій у селах і містечках часто обмежувалася лише зачитуванням на партійних зборах постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, що й констатували численні постанови про вдосконалення організаційно-партійної роботи.

Перерва у проведенні партійних з'їздів, що становила дев'ять років, була пов'язана в першу чергу з воєнним і післявоєнним станом, водночас свідчила про досить складні внутрішньопартійні процеси, зокрема, недотримання демократичних засад у діяльності цієї організації. Партія дедалі перетворювалася на закриту структуру, незважаючи на зростання своїх рядів. Нові зовнішні й внутрішні виклики післявоєнних років дали поштовх для подальшого відокремлення партійно-управлінського апарату від пересічних громадян. Був збільшений перелік номенклатурних працівників, яких затверджували на рівні ЦК ВКП(б). До переліку номенклатурних позицій, що існували в партійному апараті й вищому ешелоні держапарату, додали посади директорів, головних інженерів, головних конструкторів промислових підприємств і конструкторських бюро. У системі Академії наук і вищої школи особливому затвердженню підлягали директори інститутів та їхні заступники, ректори, проректори університетів та інститутів. До номенклатурних було віднесено посади редакторів газет і журналів, склад кореспондентів по країні та ін. Протягом 1943–1954 рр. були введені особливі мундири і відзнаки для інженерно-технічного та адміністративного складу, керівників органів народного господарства, залізничників, слідчих, прокурорів. Загалом мундири як символ наділення певною владою носили чиновники більш як 20 міністерств²⁰.

Сучасні дослідники досить критично оцінюють вплив і значення номенклатури, розглядаючи її як форму організації державної влади, окремий незалежний політичний інститут, який мав тенденцію до збереження при зміні політичної еліти. Відбір Комуністичною партією управлінців усіх рівнів розцінюється ними як дії, що суперечили Конституції СРСР, як захоплення ключових управлінських ланок і контроль за державою через номенклатуру²¹. Про намагання номенклатури подолати базовий теоретичний концепт Комуністичної партії про провідну роль робітничого класу свідчило визначення партії на XIX з'їзді КПРС як добровільного бойового союзу однодумців-комуністів. Можна погодитися з наявною в суспільно-політичній літературі думкою про те, що це була констатація зниження ролі робітничого класу в житті суспільства, завуальований відхід від постулату диктатури пролетаріату²².

Разом із тим треба відзначити, що номенклатурна система в завершеному вигляді остаточно оформилася вже у постсталінський період, адже практика

репресій і чисток не сприяла остаточній концентрації влади на тривалий час в руках одного політичного клану.

Протягом 1948–1949 рр. профспілкові й комсомольські організації України провели перші післявоєнні з'їзди. Кількість членів профспілок у 1946 – 1954 рр. зросла з 3 млн осіб до 7 млн, ЛКСМУ збільшив кількість своїх рядів з 722 тис. у 1947 р. до 1,8 млн у 1951 р.²³ У цей період закріпилася стала тенденція прискороеного зростання членства у цих організаціях, яка свідчила, з одного боку, про зменшення політичного акценту на класових відмінностях на користь загальнонародних, певною мірою фактичне, а не деклароване зрівняння різних верст населення у праві бути їх членами.

Показово, що у соціальному складі ВКП(б) у 1946 р. переважали не робітники (33,8 %), і селяни (18,6 %), а службовці, частка яких серед членів партії становила 47,6 %²⁴. В Україні цей розподіл мав таку структуру: службовців та інших категорій – 50,0 %, робітників – 34,2 %, селян (колгоспників) – 15,8 %.²⁵ Критикуючи практику «неправильного» прийому в партію, М. Хрущов на XVI з'їзді КП(б) України навів такі дані: у 1948 р. у Дніпропетровській області членами і кандидатами в члени партії було прийнято 9,6 % колгоспників, 17,2 % робітників і 73,2 % службовців і учнів. У Донецькій області – у Горлівці, Макіївці – робітники становили від 24,7 % до 31,2 % серед нових членів партії²⁶. Такий розклад показує, який прошарок населення найбільше був зацікавленим і бачив свої перспективи у партійному членстві. Проте шлях форсованого збільшення цієї організації для рядових громадян з роками дедалі знижував авторитет і значущість перебування в її лавах, рядові комуністи мало чим відрізнялися від позапартійних, адже партія не могла забезпечити кар'єрне зростання та інші привілеї для більшості своїх членів.

У західній історичній думці, зокрема у працях М. Молчанова, зазначається, що сталінізм в Україні не міг матеріалізуватися без підтримки місцевої еліти²⁷. Багато громадян, у тому числі й в УРСР, не тільки прийняли та підтримали сталінізм, а й активно формували в собі духовні основи, адекватні режиму. Як писав Ш. Фітцпатрік, радянська держава і суспільство були втягнуті в «неформальні переговори», і політика проводилася з урахуванням також і точки зору низів, а не тільки верхів. Дослідження таких вчених, як Д. Філтцер, К. Уорд, Л. Сігельбойм, Д. Хатч підтверджують ці висновки.

У післявоєнний час нових ознак набуло національно-державне будівництво в союзних республіках, у тому числі й в Україні. Партійно-радянський істеблшмент УРСР цілком серйозно сприйняв заходи Москви зі створення національних інституцій: міністерства закордонних справ, міністерства оборони України, надання місця Україні в ООН. І хоча Москва розглядала їх лише як символи, вони посилювали легітимність української радянської нації²⁸. Створення цих інституцій знайшло позитивний відгук на сторінках тогочасної діаспорної історіографії²⁹.

У листопаді 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР прийняла укази про Державний герб УРСР, про Державний прапор УРСР, про Державний гімн УРСР. Однокольоровий червоний прапор з написом «УРСР» було замінено двокольоровим, верхня смуга якого червона, а нижня – лазурова.

У верхній частині прапор мав золоте зображення серпа, молота і п'ятикутної зірки. З 1 січня 1950 р. почалося виконання Державного гімну УРСР, робота над яким розпочалася ще у лютому 1944 р. Ці атрибути збільшували ознаки формальної суверенності, значення якої набуло зовсім іншого змісту, коли наприкінці століття Україна почала виборювати незалежність.

Оцінюючи цей період історії, намагаючись точніше означити його специфіку і характерні риси, в дослідженнях західних радянологів, зокрема американського історика С. Коткіна, почав застосовуватися термін «сталінська цивілізація». На наш погляд, цей концепт має реальне підґрунтя і перспективи для поглибленого дослідження і вітчизняними істориками. При цьому слід зауважити, що в працях західних дослідників наголошувалося, що існував певний простір для самостійних дій місцевого партійного і адміністративного апарату. Зокрема, С. Єкельчик довів, що навіть найзатятіший провідник сталінізму Л. М. Каганович (перший секретар ЦК КП(б) України у березні – грудні 1947 р.) не зміг забезпечити тотального контролю над українським суспільством. Зокрема, він вимушений був вступити в діалог з представниками інтелігенції. Існувала певна стратегія опору системі всередині офіційного дискурсу, коли незгодні владою могли просувати свої програми чи погляди³⁰.

Поширений радикальний антирадянським більшості західних досліджень йшов у супереч з точкою зору Д. Армстронга, який ще в 50-х рр. підкреслив досить високий статус неросійських народів, насамперед українського, у складі СРСР. Крім того, Д. Армстронг, напевне першим, дійшов висновку, що східній Україні імпонувала (після війни) концепція «місцевого децентралізованого врядування» і територіального патріотизму³¹.

Сталінська доба в історії України є багатовимірною і суперечливою. В ній зійшлися протилежні інтереси різних верств суспільства, сталінський режим мав свою соціальну базу в Україні, здатну ефективно підтримати сталінізм після переможного закінчення війни. Дедалі відгороджуючись від суспільства, сталінізм в останній період свого існування продемонстрував відсутність реалізму в оцінці суспільно-політичного розвитку, неспроможність керувати суспільством на більш ліберальних засадах. Умовою його панування, як і попередодні війни, залишався тиск і примус. Коли зі смертю Й. Сталіна репресивний бік державного керування зменшився, наявна політична система виявляла дедалі більше ознак некерованості та фрагментації.

2. Ідеологія сталінізму у поствоєнному українському суспільстві: «війна після війни»

Переможне завершення Другої світової війни у внутрішній політиці СРСР ознаменувалося новим поворотом до репресивної політики сталінізму в національній, ідеологічній та культурній сферах. Війна вивела країну з ізоляції. Тоталітарній владі на заваді стояло покоління, що повернулося

з війни і дістало на довгі десятиріччя назву «фронтовики». Сталінський режим намагався як використати їх потенціал на користь державі, так і нівелювати дух переможців. На кінець війни Червона армія налічувала 11 млн осіб, з них до 1948 р. 8,5 млн було демобілізовано. З армії повернулося близько 2 млн інвалідів, у тому числі 450 тис. з ампутованою ногою чи рукою³². Держава прийняла низку постанов стосовно першочергового їх облаштування, розв'язання питань пенсійного забезпечення, житла і працевлаштування.

Особливу категорію людей війни становили військовополонені — свідки провального початкового етапу війни, тому тільки 20 % з них мали право повернутися додому: інші потрапили до таборів тепер уже ГУЛАГУ або п'ять років відбудовували зруйновані райони СРСР.

Люди післявоєнного покоління, здолавши всі складнощі життя на війні та в тилу, вже не вписувалися в рамки тоталітарної держави, почуття гідності, самоповаги, внутрішньої свободи суперечили практиці суспільного управління сталінської доби. Про початок боротьби з ними відкрито заявив Й. Сталін уже через півроку після закінчення війни: «Кажуть, що переможців не судять, що їх не слід критикувати, не слід перевіряти. Це невірно. Переможців можна і треба судити, можна й треба критикувати і перевіряти. Це корисно не тільки для справи, а й для самих переможців: менше буде зазнавання, більше буде скромності».³³ Розпочату виборчу кампанію він закликав розглядати як суд над компартією як партією правлячою.³⁴

Репресивні заходи були безпосереднім продовженням терору проти власного народу в роки війни. Норма «колективної відповідальності» й огульне звинувачення народів спричинили виселення кримських татар, депортацію і примусове переселення тисяч мешканців Західної України. Все це знайшло продовження у політиці пошуку «внутрішнього ворога» післявоєнної доби.

Така практика радянської адміністрації була не поодиноким випадком в європейській історії ХХ ст. і становила приклад більш глобального явища — прагнення гомогенізації, поширення постпозитивістської і постдарвіністської форми націоналізму, яка відкидала асиміляцію як явище міжетнічних взаємин, не залишала права на життя іншим націям. Расовий націоналізм в Європі підсилював принцип державотворення на основі етнічного критерію, найбільш виразно означений після Першої світової війни, а розвиток транспорту, особливо залізничного, зробив примусове переміщення сотень тисяч людей технічно можливим.

Масові депортації та обмін населенням стали звичною практикою за умов як війни, так і миру (переміщення греків і турків за Лозаннським договором 1923 р., «Угода про переміщення» 1933 р. щодо примусової еміграції єврейського населення з Німеччини до Палестини). У 1937–1939 рр. примусовій депортації в СРСР (як превентивний, а не каральний захід убезпечення від «зрадників» кордонів держави) було піддане фінське населення з прикордонних районів Карелії, корейці та китайці — з прикордонних районів Далекого Сходу до Казахстану і Середньої Азії. Військово-стратегічний

компонент, окрім «покарання за зраду», мав місце також під час депортації кримських татар³⁵.

Рішеннями Тегеранської, Ялтинської і Потсдамської конференцій у формуванні нових кордонів в Європі передбачався трансфер або переміщення населення за національною ознакою: виселення німців з Польщі і Чехословаччини, українців з Польщі й поляків з України, що легітимізувало масові депортації перших післявоєнних років. У промові У. Черчилля в Британській палаті обшин ще 15 грудня 1944 р. було заявлено: «Вигнання є метод, який, як ми мали змогу пересвідчитися, має найбільш задовільний і тривалий ефект. Не буде змішаного населення, що породжує безкінечні проблеми, як в Ельзасі-Лотарінгії. Буде здійснена чистка. При цьому мене не лякає перспектива відокремлення одного населення від іншого [...]»³⁶.

Ідея і практика примусової депортації німецького населення підтримувалася повоєнними урядами і лідерами народно-демократичних рухів країн Східної Європи. Радянське керівництво в особі Й. Сталіна розглядало це як справедливу акцію: «Ми заважати вам не будемо. Виганяйте їх. Хай випробують на собі, що значить панування над іншими»³⁷. Проте радянські війська, незважаючи на прохання уряду Чехословаччини щодо їх залучення до виселення німців та угорців (із Словаччини), у цих акціях участі не брали.

Звинувачення німців у державній зраді з наступним виселенням, підтримане комуністичними партіями, суперечило позиції Комінтерну щодо підтримки національних меншин у Східній Європі. Г. Димитров, зокрема, вважав, що за злочини нацистів не можна судити весь народ, вимагав покарання для злочинців і перевиховання для німецьких робітників і селян³⁸. Проте розв'язання «германського питання» провідниками Чехословаччини і Польщі розглядалося як національна революція і «велика революція». Й. Сталін вбачав у цьому створення національних держав, провідні народи яких не бажали ділити суверенітет з іншими національностями³⁹.

На західноукраїнських землях практику депортацій запровадила німецька окупаційна адміністрація, змусивши частину поляків переселитися з України у район Кракова. Певна кількість польського населення, особливо Волинської області, виїхала самостійно, побоюючись дій УПА⁴⁰.

Згідно з радянсько-польським договором про державний кордон від 16 серпня 1945 р. розподіл між Польщею та СРСР встановлювався по «лінії Керзона» з відхиленнями від неї в деяких місцях до 5–8 км на користь Польщі. Прорадянська політика польського керівництва сприяла тому, що Москва погодилася на сімнадцятикілометрове і навіть тридцятикілометрове відхилення на окремих ділянках кордону на користь Польщі. За межами України опинилися українські етнічні землі — Лемківщина, Надсяння, Холмщина та Підляшся, де проживало до 700 тис. українців. Домовленості про евакуацію польського населення з України в Польщу і українців з польських територій в Україну почали виконуватися ще в роки війни. Після визволення питання про співжиття з польською громадою набувало ще більшої актуальності, проте вирішено воно було загалом військовими і примусовими засобами.

Після визволення Львова М. Хрущов інформував Й. Сталіна: «У місті Львові зараз більшість польського населення»⁴¹. Арешти представників українського національного руху польськими військовими викликали хвилювання серед українського населення, що було занепокоєне тим, до складу якої держави входить після війни. Окрім того, на теренах Західної України діяли польські військові підрозділи Армії крайової, прямо пов'язані з польським емігрантським урядом у Лондоні. Маючи широку розгалужену мережу в районах і містечках, вони поширювали ідеї про відторгнення західних областей від України і Радянського Союзу і передачу їх Польщі.⁴²

До Польщі з України загалом виїхало 746 993 осіб польської національності, 30 406 євреїв і близько 13 тис. представників інших національностей. Евакуація в основному тривала від травня 1945 р. до 1 вересня 1946 р.

Від вересня 1945 р. і до липня 1946 р. переселенню з території Польщі до УРСР підлягали українські родини, які також не виявляли бажання покидати домівки і землю своїх батьків. Для прискорення цього процесу польський уряд застосував проти них збройну силу. Приблизна кількість виселених українців з Жешувського, Люблінського і Краківського воєводств сягала 482 тис. осіб.

Етнічне протистояння в післявоєнні роки набуло нового масштабу внаслідок проведення операції «Вісла» (1947 р.). Виселенню підлягали українські родини з південно-східних регіонів Польщі на спустошені колишні німецькі північні й західні землі, звідки перед цим було вигнане німецьке населення. В проведенні операції «Вісла» був зацікавлений і уряд СРСР, адже українські села в Польщі надавали допомогу УПА і їх знищення підірвало можливості збройної боротьби українського національно-визвольного руху. Українці-переселенці потрапили на розорені й спустошені колишні німецькі західні та північні землі, де розселивали також поляків-переселенців з України, нерідко тих, хто потерпів від жорстокої національної боротьби в роки війни. Розпочалася нова хвиля міжетнічного протистояння і терору. Але події 1947 р. були не останньою сторінкою етнічних переселень на польсько-українському кордоні. 15 лютого 1951 р. згідно з договором про кордони між СРСР і ПНР 42 населенні пункти перейшли до Польщі, у зв'язку із чим було примусово відселено 32 тис. українців. Їхнє нерухоме майно було передане польській адміністрації, в тому числі нафтопромисел у кількості 105 нафто-свердловин. Польща отримала за цим договором 480 кв. км. До СРСР перейшла територія, на якій проживало 14 385 поляків, відселених згідно з домовленостями до 9 листопада 1951 р. Згодом на цій території був утворений Забузький район Львівської області, куди переселили селян із Львівської, Дрогобицької і Станіславської областей.

Ліберальніше було здійснено обмін населенням між Україною і Чехословаччиною. Згідно з договором про Закарпатську Україну остаточно вирішувалося питання про кордон між державами, набуття громадянства до 1 січня 1946 р., якого забажають мешканці краю, і наступним переселенням (українців — до України, чехів і словаків — до Чехословаччини). У травні

1946 р. на виїзд до Чехословаччини було визначено 34 122 осіб (виїхало 33 077). Водночас з Чехословаччини прибуло 11 672 українців і росіян, яких розселили переважно у Волинській та Рівненській областях. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. було утворено Закарпатську область.

Депортація народів і обмін населенням супроводжувалися знищенням культурної спадщини. На спустошених землях руйнувалися церкви, цвинтарі, пам'ятки історії та архітектури, розпочався процес перейменування населених пунктів, вулиць. Незважаючи на всі біди трансферу населення у післявоєнні роки, не можна не розуміти, що такий захід певною мірою знизив гостроту національного протистояння, яке в роки війни набуло характеру етнічних чисток, створив інші можливості для реалізації національних потреб громад, що ворогували між собою, зберіг, зрештою, тисячі життів мирних людей. Ці жорсткі політичні кроки відкрили шлях до створення стабільніших і моноетнічних держав. Більшою мірою це стосується Польщі, лідери якої наприкінці ХХ ст. вважали свою державу моноетнічною.

Після визволення України під підозрою у неблагонадійності потрапили мільйони людей, які перебували у воєнний час на окупованій території. Переможці демонстрували погордливе, зневажливе, підозріле, а той відверто вороже ставлення щодо власного населення. «Особливо нас дивувала, — писав у спогадах доктор історичних наук, професор І. Рибалка, — поведінка багатьох командирів і політпрацівників, які забули, що мільйони людей залишились в окупації через відступ Червоної Армії і тепер стали вважати цих людей другорядними, нечистими, якимись дезертиро-оточено-притосуванцями»⁴³. Наприклад, професори і викладачі Харківського університету, які перебували на окупованій території, були звільнені з роботи. Для категорії громадян, що опинилися на окупованих територіях, вводилися обмеження під час вступу до вузів і прийому на роботу⁴⁴.

Теоретичним підґрунтям такого курсу була та сама теза Й. Сталіна про загострення класової боротьби з побудовою соціалізму. Як справедливо зазначає московський історик М. Бугай, причини такого світогляду загалом крилися у недоліках соціалістичної системи, жорстоких методах на шляху перемоги радянської влади, невідповідності між декларованими цінностями і реаліями політичної практики, слабкістю ідеологічних доктрин, наявністю великого загалу людей, що зазнали переслідувань або були критично налаштовані до сталінської влади⁴⁵. Б. Курашвілі розцінює такі дії влади як острах перед масовим зрадництвом, військовими виступами, іншими актами непокорі, які могли б завдати істотного удару засадам сталінізму⁴⁶.

Україна післявоєнного періоду залишалася джерелом відчутної загрози для сталінського режиму, адже на її теренах діяв повстанський рух ОУН — УПА, республіка була повністю окупована в роки війни, з Німеччини поверталися воїни-переможці і ті, хто побачив закордоння, як оstarбайтери і полонені. Саме тому на український народ очікував весь арсенал репресій: від збройного протистояння до критики «ухилів» у науковій, мистецькій і літературній творчості.

До початку 1950-х рр. у Західній Україні тривали військові дії. Населення цього регіону фактично було затиснуте у багатовимірні лещата: етнічне протистояння з поляками, німецькими окупантами, радянською армією і військами НКВС, жорстокістю і непримиренністю вояків ОУН–УПА. Після визволення цих областей радянська адміністрація важко шукала адекватну політичну та ідеологічну лінію поведінки. Створення партійних, комсомольських і піонерських організацій, колгоспів, мобілізація молоді до шкіл ФЗУ у східні області, організація роботи клубів, загалом намагання налагодити мирне життя за радянським зразком зустрічали інколи значний супротив місцевого населення. Так, керівники Станіславського обкому партії просили мобілізувати 1600 комуністів зі східних областей для організації 620 партійних осередків у селах області, бо своїми силами вдалося створити лише 61 партосередок.⁴⁷ Через чотири роки після визволення, у 1948 р., в західному регіоні до складу колгоспів (кількістю 2 313) входило лише 14,6 % селянських господарств, найважче цей процес проходив у Тернопільській області⁴⁸. Фактично в цей період органи радянського державного управління були лише в містах і містечках. Село контролювала влада ОУН–УПА. В лютому 1946 р. внаслідок діяльності підпілля відбувся фактичний бойкот виборів до Верховної Ради СРСР.

Але головна лінія боротьби проходила у військовому протистоянні з ОУН–УПА та її підпілляними організаціями. Здійснюючи політику придушення повстанського руху, репресивна система не робила відмінностей між безпосередніми учасниками і цивільним населенням регіону; жінок, дітей і старих карали за дії чоловіків. Намагаючись поставити під контроль непокірний регіон, у січні й лютому 1945 р. було проведено перепис населення, щоб запобігти пересуванню і діяльності членів підпільних організацій⁴⁹. Як зазначав колишній активний учасник повстанського руху, з боку влади було відсутнє розуміння того, що багато хто йшов в ОУН з примусу, помилково, шаблонно, нерозважливо, ховаючись в лісах від призову до лав Червоної армії. Адміністрація не розрізняла активних членів ОУН–УПА і прихильників, симпатиків, юнаків, юначок, які, по-суті, були прихильниками пасивними. Влада грубо порушувала умови добровільного відходу колишніх повстанців від боротьби, не дотримувалася умов таємності й добровільності здачі, примушувала колишніх бійців ОУН–УПА брати участь на боці радянських військ у ліквідації повстанців, проводити мітинги, виступати з агітаційними промовами перед населенням тощо⁵⁰.

Щоб посяти недовіру і розбрат серед населення, влада застосовувала методику повальних арештів, з наступним знущанням, залякуванням і вербуванням. Вона вживала усіх заходів, аби домогтися розколу суспільства, для чого використовувала навіть сварки між сусідами на побутовому ґрунті. Можна стверджувати, що в перші повоєнні роки радянська влада не надто опікувалася пошуком прихильників у західноукраїнських областях. Академік В. Щурат, наприклад, зазначав: «Чому совети не турбуються про те, щоб групувати навколо себе друзів — прихильників, чому кожний крок радянської влади спрямований на зло масам, чому така зневага до народу?

Адже після арешту священників у Галичині не знайдете жодної людини, яка б схвалювала політику радянської влади»⁵¹. У доповідній Львівського обкому партії (жовтень 1948 р.) про настрої населення зафіксовані такі вислови пересічних громадян: «Кожен день нас агітують, що у нас свобода і широка демократія, а у результаті ми всі раби», «скоро всіх українців посадять, не залежно від того, винні вони чи ні», «арештовують тих, хто розбирається у цій неправдивій політиці і може боротися з цим поліцейським режимом»⁵².

Репресії проти сімей вояків УПА були важливою складовою політики радянської влади, проте жорстоке ставлення до них з боку більшовиків живило повстанських рух. За умов розпочатої колективізації населення підтримувало програмові засади ОУН: повну ліквідацію колгоспів без повернення землі поміщикам і капіталістам, вільну передачу землі селянам на основі сімейного землевлаштування, свободу діяльності політичних і громадянських організацій та ін.

Безпосереднім наслідком жорстокості радянської влади і виснаження сил повстанців стала активна участь у русі західноукраїнських жінок, які ставали зв'язковими, інформаторами, відповідальними за економічне постачання військових підрозділів. Жіночий повстанський рух формувався безпосередньо лідерами УПА, особливо від кінця 1944 р. Жінки стали головним ворогом радянської системи поза полем бою. Наприклад, партійний секретар Струмилівського району Львівської області зазначав: «Ми маємо величезну кількість [українських повстанських] жіночих сіток. Дані засвідчують, що у селах, скажімо, із 1000 мешканців є 50–60 членів ОУН, і значна частка їх — жінки. У деяких селах вони керують [підпільною роботою]. Жіночі сітки [як правило] не військові частини, а швидше всього формують організаційну, допоміжну силу з [повстанців] бандитів...»⁵³. З вимогою отримати дозвіл на покарання сімей — учасників руху опору партійні керівники на місцях і керівники військових підрозділів неодноразово зверталися до керівництва республіки. Так, секретар Дрогобицького обкому партії у лютому 1946 р. просив у М. Хрущова надати ешелони для виселення сімей. На кінець 1947 р. із семи областей Західної України вислано 26 644 повстанських родини — загалом 76 192 особи, з них: 18 866 чоловіків, 35 152 жінки і 22 174 дитини. Тим самим жінок і дітей було втричі більше, ніж чоловіків⁵⁴.

В Україні структури МВС–МДБ застосували весь можливий арсенал для придушення збройних виступів і ліквідації будь-яких форм його підтримки серед населення. Села оголошували «бандитськими», спалювали і вирубували лісові масиви, фальсифікували карні справи, створювали псевдобандерівські загони. Загалом можна погодитися з висновком: повстанський рух у Західній Україні в основному розгромаила місцева українська влада, хоча й під патронатом союзного керівництва⁵⁵.

Громадянський розкол серед західноукраїнської спільноти посилювали жорстокі дії повстанців проти тих, хто склав зброю або пішов на співпрацю з радянською владою. За участь у виселенні родин карали повішанням

голів сільрад і секретарів, вимагали у населення назвати тих, хто брав участь у виселенні з наступною стратою останніх. Спеціальні каральні загони повстанців були сформовані для виявлення, зокрема, жінок, які могли стати агентами радянських спецслужб, мали дружні стосунки з червоноармійцями. Історія зберегла численні свідчення про насильство і каральні операції з боку повстанців: за те, що до хати впустили червоноармійця на ніч, за службу чоловіків у Червоній армії та інші дії, які кваліфікувалися як симпатія до радянської влади. Саме ці факти дали підстави зарубіжним дослідникам назвати національний опір в Україні даремною, фанатичною боротьбою, що не могла б закінчитися поразкою більшовицького режиму без війни, яку б підтримав Захід⁵⁶.

Сподівання провідників ОУН на послаблення СРСР і активну протидію Заходу його пануванню в Європі, очікування всенародного повстання на підконтрольних Червоній армії територіях не справдилися. До середини 1950-х рр. повстанський рух був майже ліквідований. Втрати, яких зазнала Західна Україна, є колосальними: у 1944–1952 рр. різним формам репресій з боку радянської влади було піддано майже 500 000 осіб, з них заарештовано понад 134 000, вбито понад 153 000, вислано довічно за межі України понад 203 000 осіб⁵⁷.

П. Мірчук, учасник і свідок тих подій, писав: «І якщо б боротьба УПА не відповідала найглибшим бажанням найширших кіл українських мас і якщо б вона не мала за собою симпатій та посуненої до найвищих меж жертвовності і посвяти, активної підтримки всього українського народу, то в підбольшевицьких умовах УПА не проіснувала б і одного місяця»⁵⁸.

Військові підрозділи ОУН–УПА у 1945–1953 рр. здійснили 14 424 диверсійно-терористичних актів. За 10 років (1945–1955) ними було вбито 17 тис. громадян. Тільки протягом 1948–1955 рр. загинули 329 голів сільрад, 231 голова колгоспу, 436 працівників райкомів партії, співробітників районних організацій і активістів, 50 священників⁵⁹.

Ліквідація греко-католицької церкви Львівським собором (1946 р.) була потужним ударом по всьому населенню Західної України. Зокрема, цим відкрито шлях православної церкви до церковного майна зліквідованої церкви і збільшено можливості русифікаторського промосковського впливу в цьому надзвичайно складному для радянської системи регіоні.

Таким чином, історичне об'єднання українських земель було здійснено по-сталінськи, найжорстокішим способом, поставивши українців по різні боки збройного та ідеологічного протистояння.

Збройне нищення опонентів радянської влади супроводжувалося жорстким ідеологічним та духовним контролем. Особливе значення у його реалізації надавали патріотичному вихованню населення. Саме патріотичні ідеї продемонстрували свою потужну мобілізаційну силу в роки війни, стали духовною основою протистояння широких народних мас. Бачення змісту і суті «радянського патріотизму» Й. Сталін озвучив 1946 р. у доповіді, присвяченій 27-й річниці Жовтневої революції, — це «глибока відданість і вірність народу своїй радянській Батьківщині, братня співдружність трудящих всіх націй

нашої країни»⁶⁰. Ідеологічний апарат партії спрямував діяльність на пропаганду теми радянської Батьківщини, особливих чеснот радянської людини, переваг радянської політичної системи, особливу погорду за належність до радянського суспільства. При цьому звертали й до загальнолюдських цінностей: взаємодопомога і взаємопідтримка між громадянами, уява про спільну Батьківщину, успіхи якої є взірцем для всіх народів світу. Відсутність «паразитичних класів» і експлуатації людини людиною була стрижнем ідеологічної діяльності адміністративно-партійної системи.

Сталінізм претендував на формування нового типу радянської людини. Післявоєнний період давав новий імпульс здійсненню цієї мети, адже у війні загинули цілі покоління — свідки більшовицьких реалій першої половини ХХ ст. Це змінило соціальну структуру та фізичний склад населення, полегшувало завдання «очищення радянського суспільства». Панування каральних органів над державним, партійним і радянським апаратом, усім суспільством «збільшувало аргументи» на користь сталінізму і гарантувало незмінність декларованого курсу.

Роки війни на деякий час підняли над СРСР «залізну завісу», і цього було досить, щоб післявоєнні роки ознаменувалися боротьбою державної ідеологічної машини проти заперечення всього західного — від здобутків західної науки до шлюбів з іноземцями. Тому друга половина 1940-х — початок 1950-х рр. рясніють ідеологічними кампаніями з широкого кола питань, аж до генетики і мовознавства.

Одним із засобів масового маніпулювання суспільством було гасло постійної ідеологічної боротьби, що сприяло постійному залученню до протистояння у суспільстві широких мас населення більшістю неосвічених і політично заангажованих. Стрижнем ідеологічного курсу цієї доби стала політика русифікації, боротьба із західними впливами і «буржуазним націоналізмом».

Знищення духовної окремішності й національного духу в українському суспільстві було головною проблемою на шляху повернення українського суспільства у лежача сталінізму. Для цього застосовувалися випробувані засоби довоєнної доби — повна уніфікація й централізація духовного, культурного і наукового життя, зміна суті і змісту творчості, надання їй партійного спрямування, адміністрування культури і науки, малокомпетентне втручання, диктат та обмеження свободи творчості. Ідейними опонентами сталінізму ставали науковці, літератори, поети, композитори — носії національної свідомості й незалежного мислення. Замість відкритих і чесних дискусій з науковою і творчою елітою України застосовувалася карально-репресивна система влади — головний аргумент сталінізму. За словами О. Фадєєва, «на Україні за допомогою Центрального Комітету партії України дуже правильно визначили противника — це пережитки буржуазного націоналізму в сфері історичної науки, в сфері літературознавства, в галузі літератури»⁶¹.

Інтелігенції ставився у провину сам факт працевлаштування в роки окупації. Д. Мануїльський на нараді у Львові зазначав: «...Був такий журнал

«Червона калина», фашистський журнал. Ви думаєте, що ми не знали, хто там працював. Карпінєць, Крип'якевич, Олена Степанів»⁶². Одним з головних ідейних противників сталінізму в Україні було оголошено наукову школу М. Грушевського та українську етнографію: «Є у нас етнографічний музей, — зазначалося на пленумі Львівського міського партії. — До нього руку ще приклав Грушевський. В цьому музеї ви не побачите нічого іншого, як стару українську хату, гуцульський одяг, в якому зараз не ходять, щоб розвинути націоналізм, щоб показати населенню хату, яка існує 100 років. Замість того, щоб показати колгоспне життя, перебудову міста Львова...»⁶³. Український контекст гуманітарних наук, принцип свободи творчості, розмаїття поглядів і наукових засад мали підпорядковуватися принципу партійності — пропаганді і захисту комуністичних ідей. Історія, література і мистецтво мали стати провідниками більшовицької політики.

У західних областях республіки відбувся чіткий розподіл населення за географічною ознакою — «місцеві» й «східняки». Різниця у побуті, вихованні, психологічному укладі, розпочатий процес індустріалізації та колективізації підносилися до рівня політичної і суспільної нерівноправності, розцінювалися населенням як наступ на все українське. Вищий рівень життя партійної та адміністративної номенклатури сприймався як формування нової «радянської шляхти»⁶⁴. Система вищої школи в цьому регіоні втрачала певні ознаки змагального процесу, перевага дедалі надавалася прийому без іспитів відмінників навчання, членів партії та комсомолу. У зарахуванні інших категорій абітурієнтів пріоритет мали діти колгоспників, бідняків, середняків, радянської інтелігенції. До навчання у вузах не допускалися діти «кулаків, священиків, учасники антирадянських бандитських організацій ОУН і УПА, колишні учасники дивізії «СС Галичина», діти, брати, сестри бандитів, активних бандприхильників»⁶⁵.

Протягом 1946–1948 рр. ЦК КП(б)У ухвалив низку постанов щодо української літератури і мистецтва: «Про перекидання і помилки у висвітленні історії української літератури» (серпень 1946 р.), «Про журнал сатири і гумору «Перець» (вересень 1946 р.), «Про журнал «Вітчизна» (вересень 1946 р.), «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення» (вересень 1946 р.), «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про оперу «Большая дружба» В. Мурадели» (травень 1948 р.) та ін. Всього за період з 1945 по 1951 рр. було прийнято 12 подібних постанов, від яких постраждала українська інтелігенція, зазнали руйнування наукові установи АН УРСР, пам'ятки історії та архітектури, бібліотеки і музеї. Арешти і звільнення з роботи за «буржуазний націоналізм» стали апогеєм боротьби сталінізму проти української інтелігенції.

Своєрідне місце в низці «ідеологічних новацій» сталінізму займає дискусія з питань мовознавства, особливого статусу і спрямування якій надала праця Й. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства». Проблеми взаємозв'язку діалектів і національної мови, незначної змінності граматичної будови мови, впливу семантики, фонетики на теорію та історію мови були

складовою ширшої дискусії навколо проблем взаємозв'язку нації, мови і культури, аналізу факторів гібридизації чи асиміляції з іншими націями, мовами і культурами. Мовне питання було безпосередньо пов'язаним з політичним репресивним курсом щодо представників окремих національностей.

У праці Й. Сталіна, йшлося, зокрема, про те, що деякі окремі діалекти («територіальні») обслуговують народні маси і мають свою граматичну будову. В процесі утворення націй територіальні діалекти можуть розвинути у самостійні національні мови. Так, курсько-орловський діалект ліг в основу російської мови, полтавсько-київський діалект — в основу української мови. Інші діалекти національних мов втрачають свою самостійність і зливаються з національною мовою. Характерно, що у праці Сталіна під жаргоном мався на увазі їдись і одеська говірка. Важливий політичний підтекст мало надання російській мові першості наголошенням на прямому біологічному зв'язку роду, племені, нації з мовою. Раніше, у праці «Марксизм і національне питання», Сталін був прихильником не біологічного, а соціально-економічного та історичного походження мови. Дослідник Б. Ілізаров наголошує на тому, що втручання Сталіна в проблеми лінгвістики знаменувало рішучий поворот від інтернаціоналізму до націоналізму в державній політиці⁶⁶.

Ідеологічна кампанія у мовознавстві мала безпосередній вплив на спрямування низки наукових розробок у бік пошуків єдності української мови з російською і всіма слов'янськими мовами, значенні «великої російської мови» у збагаченні й вдосконаленні української та інших слов'янських мов, проблем східнослов'янської мовної єдності, непорушного історичного зв'язку трьох братніх народів та їх мов. Це був специфічний поштовх для подальшого розвитку мовознавства в Україні, адже активізувалися дослідження з таких проблем, як історична граматики української мови, історія української літературної мови, діалектологія, топоніміка, порівняльне слов'янознавство, східнослов'янська мовна спільність та ін. В Інституті мовознавства ім. А. Потебні розпочалася роботи з підготовки «Словника граматичних термінів», «Діалектологічного атласу України», «Етимологічного словника української мови». Було поновлено видання пам'яток української літератури. В галузі історії Академією наук України у 1950 р. поставлено питання про підготовку до друку «Курсу історії України» у 2-х томах та «Курсу історії української літератури» у 2-х томах⁶⁷. Враховуючи попередні результати боротьби з українським буржуазним націоналізмом, зміст наукових пошуків був спрямований на нівелювання історичної самотності й специфічних мов розвитку українського народу та його мови, підкреслення вторинності української мови стосовно російської. На це спрямовувалася переробка шкільних програм та підручників, збірників диктантів і вправ з української та російської мов. Суто наукові аспекти мовознавства широко пропагувалися засобами ідеологічного впливу. У 1950 р. співробітники Інституту мовознавства АН УРСР прочитали 227 лекцій з питань дискусії для робітників і колгоспників, партійних активістів і пропагандистів⁶⁸.

Ідеологічний курс післявоєнної доби серйозно деформував суспільно-політичне, наукове, літературно-мистецьке життя українського суспільства. Ці важливі сфери були поставлені на обслуговування партійних ідеологем, що вело до втрати знання про реальний стан і потреби суспільства. У минуле відходили професійні школи, наукові напрями, мистецькі течії. Культурний процес зазнавав значного регламентування, внаслідок якого ці сфери діяльності опанували в першу чергу ідеологічно перевірені, але не завжди фахово підготовлені кадри. Ідеологія примусу викликала внутрішній протест і недовіру критично налаштованих громадян. Частина суспільства переходила на життя за подвійними стандартами, за пристосованськими моделями поведінки, спостерігався спад інтересу до гуманітарних сфер діяльності.

Таким чином, на початок 50-х рр. і момент смерті Й. Сталіна українське суспільство пережило складний шлях переходу від війни до миру. Цей процес відбувався за умов появи нових викликів у світовій політиці, які безпосередньо вплинули на долю України. Зміна кордонів, переміщення і депортація населення, силове облаштування радянського устрою були частиною загальної політики СРСР щодо максимально можливого збільшення своєї присутності в Східній і Центральній Європі. Україна залишалася «історичним» західним кордоном СРСР, який в умовах післявоєнного поділу світу став своєрідним «тилом». Можливо, саме це і пояснює безпрецедентний для країни-переможця тиск на громадян, які вибороли цю перемогу.

За обставин загальної милітаризації суспільства в роки війни, потужних змін у свідомості громадян, загального розуміння героїки і трагічності здійсненого влада розпочала нову війну — ідеологічну, домінуючим компонентом у реалізації якої став примус, тиск і насильство.

За результатами війни відбулося найбільше за всю історію України об'єднання українських земель, населення яких уособлювало носіїв різного історичного, політичного і соціально-культурного досвіду. Фактично, у післявоєнний період радянська влада застосувала нову модель прискореної інкорпорації значної частини українського населення до складу УРСР і СРСР. Її основу за умов зміни соціально-економічного ладу і світоглядних основ суспільства становив знову ж таки військовий тиск. Це була «війна після війни», що робило радянську політичну систему дедалі вразливішою перед викликами світового економічного і культурного прогресу.

- 1 *Сталін Й.* Промова на XIX з'їзді партії. 14 жовтня 1952 р. — К., 1953. — С. 11–12.
- 2 Вестник Верховного Совета СССР. — 1945. — № 72; Там само. — 1946. — № 38.
- 3 *Сталін Й.* Промова на передвиборних зборах виборців Сталінської виборчої округи м. Москви 9 лютого 1946 р. — К., 1946. — С. 23–24.
- 4 Перша сесія Київської міської ради депутатів трудящих другого скликання. 9–10 січня 1948 р. Стенографічний звіт. — К., 1948. — С. 10–11.
- 5 Там само. — С. 12.

- 6 Історія Української РСР. — Т. 8. — Кн. 1. — К., 1978. — С. 114.
- 7 Див.: *Крупина В.* Вибірчі кампанії в УРСР 1946–1947 рр. та політичні настрої населення // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 9. — К., 2005. — С. 360–367.
- 8 *Рибалка І.* Така наша доля. Сторінки життя мого покоління. — Харків, 1999. — С. 96.
- 9 XVII з'їзд ВКП(б) України. 23–27 вересня 1952 р. Матеріали з'їзду. — К., 1953. — С. 141.
- 10 Партійная організація Харьковщини в годы Великой Отечественной войны. — Харьков, 1968. — С. 185.
- 11 *Кульпінський Л.* Діяльність сільських і селищних Рад в галузі народної освіти і культури. — К., 1969. — С. 5.
- 12 *Зелених І. Е.* Общественно-политическая жизнь советской деревни в первые послевоенные годы // История СССР. — 1974. — № 2. — С. 35.
- 13 XIX з'їзд Комуністичної партії України. 17–21 січня 1956 р. Матеріали з'їзду. — К., 1956. — С. 192.
- 14 Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945. — К., 1968–1969. — С. 170.
- 15 Інформація про постанову ЦК КП(б)У щодо добору і виховання керівних кадрів з місцевого населення в західних областях України. Серпень 1949 р. // *Литвин В.* Історія України у 3-х томах. Т. 3. Новітній час (1914–2004). Книга друга. — К., 2005. — С. 86.
- 16 Постанова президії ЦК КППС про політичне і господарське становище західних областей Української РСР. 23 травня 1953 р. // Там само. — С. 92.
- 17 XVII з'їзд КП(б) України. 23–27 вересня 1952 р. Матеріали з'їзду. — С. 141.
- 18 Сторінки політичної історії України / Авт.-укл.: Звиляк Л. В., Ковальов А. Н., Мінгазутдінов Г. М. та ін. — К., 1990. — С. 574.
- 19 *Афанасьєв М. Н.* Государство и номенклатура: попытка необходимых уточнений // Полис. — 1996. — № 2. — С. 73.
- 20 *Коржухина Т. П., Фигатнер Ю. Ю.* Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. — М., 1993. — № 7. — С. 30.
- 21 *Бадовский Д. В.* Советская политическая элита: от «организации профессиональных революционеров» к номенклатурной системе // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. — 1995. — № 1. — С. 28, 31.
- 22 *Геллер М., Некрич А.* Утопия у власти. — М., 2000. — С. 483.
- 23 XVIII з'їзд Комуністичної партії України. 23–26 березня 1954 р. Матеріали з'їзду. — К., 1954. — С. 37, 47.
- 24 КПСС в цифрах // Партійная жизнь. — 1973. — № 14. — С. 20.
- 25 Сторінки політичної історії України. — С. 573.
- 26 XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 25–28 січня 1949 р. Матеріали з'їзду. — К., 1949. — С. 46, 47.
- 27 *Molchanov M. A.* Political Culture and National Identity in Russian — Ukrainian Relations. — College Station, 2002. — P. 177.
- 28 *Yekelchuk S.* When Stalin's Nations Sang: Writing the Soviet Ukrainian Anthem (1944–1949) // Nationalities Papers. — 2003. — Vol. 31, № 3. — P. 309–312.
- 29 Див.: *Fedoronczuk W.* Il problema ucraino attraverso la storia. — Roma, 1955; L'Ukraine dans le cadre de l'est Europe — en. — Louvain; Paris, 1957.

- ³⁰ *Yekelchuk S.* How the «Iron Minister» Kaganovich failed to Discipline Ukrainian Historians: a Stalinist Ideological Campaign reconsidered // *Nationalities Papers* (Basingstoke). — 1999. — Vol. 27, № 4. — P. 579.
- ³¹ *Armstrong J. A.* The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus. — New York, 1959. — P. 218.
- ³² *Зубкова Е.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. — М., 2000. — С. 29.
- ³³ *Сталін Й.* Промова на передвиборних зборах виборців Сталінської виборчої округи м. Москви 9 лютого 1946 р. — К., 1946. — С. 23.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ *Неймарк Н. М.* Пламя ненависти. Этнические чистки в Европе XX века / Пер. с англ. И. С. Давидян. — М.—Спб., 2005. — С. 140, 163.
- ³⁶ Там само. — С. 175–176.
- ³⁷ Там само. — С. 174.
- ³⁸ Там само. — С. 179.
- ³⁹ Там само. — С. 180.
- ⁴⁰ Лист М. Хрущова Й. Сталіну про становище у західних областях УРСР. 26 липня 1944 року // *Сергійчук В.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 роках. Нові документи і матеріали. — К., 1998. — С. 89–90.
- ⁴¹ Лист М. Хрущова Й. Сталіну про становище у визволеному від гітлерівців Львові. 28 липня 1944 року // Там само. — С. 93.
- ⁴² Повідомлення про викриття трьох груп «Армії Крайової» у Винниківському районі Львівської області. 1945 рік // Там само. — С. 307.
- ⁴³ *Рибалка І.* Назв. праця. — С. 99.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ *Бугай М.* Депортації населення з України (30–50-ті роки) // *УІЖ.* — 1990. — № 10. — С. 33.
- ⁴⁶ *Курашвілі Б. П.* Политическая доктрина Сталина // *История СССР.* — 1989. — № 5. — С. 68.
- ⁴⁷ Заходи Станіславського обкому партії, надіслані ЦК ВКП (б) У, щодо посилення боротьби з формуванням УПА і підпіллям ОУН в області // *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП (б) У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ.* 1948. // *Літопис УПА.* Т. 6. Кн. 3. / Упор. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко та ін. — К., 2003. — С. 103.
- ⁴⁸ Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля... — С. 14.
- ⁴⁹ *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія. 1942–1952 рр. — Л., 1992. — С. 37.
- ⁵⁰ Лист колишнього повітового керівника ОУН Городенківщини В. Кузьміна, який прийшов з повинною, до секретаря Станіславського обкому КП (б) У М. Слоня про ставлення до нього органів НКВС 14 квітня 1945 р. // *Сергійчук В.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 роках. Нові документи і матеріали. — С. 273.
- ⁵¹ Інформація зав. оргінструкторським відділом Львівського обкому КП(б)У І. Богородченка до ЦК КП (б)У про реагування населення області на арешти духовенства й активу греко-католицької церкви // Там само. — С. 284.
- ⁵² Інформація Львівського обкому партії ЦК КП(б)У про реагування мешканців м. Львова у зв'язку з арештами учасників ОУН та інших ворожих радрад елементів // *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля.* — С. 363–364.

- ⁵³ *Бурдс Д.* Женщины-агенты и националистическое подполье на Западной Украине, 1944–1948. // http://oun-upa.org.ua/articles/burds_gender_ru.html
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ *Див.: Molchanov M. A.* Political Culture and National Identify in Russian – Ukrainian Relations. — College Station: Texas University Press, 2002. — P. 177.
- ⁵⁶ *Aglo-American Perspectives on the Ukrainian Questron 1938 – 1951.* A Documentary Collection (ed. by L. Y. Luciuk, B. S. Kordan. —Kingston; New York, 1987. — P. XXI.
- ⁵⁷ *Шаповал Ю.* Армія без держави, держава без армії // *День.* — № 186. — 2002. — 10 грудня.
- ⁵⁸ *Мірчук П.* Назв. праця. — С. 60.
- ⁵⁹ *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил.* Статистическое исследование / Под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева. — М., 2001. — С. 548.
- ⁶⁰ *Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны.* — М., 1946. — Т. II. — С. 45.
- ⁶¹ З редакційної статті «Бути непримиренними до проявів буржуазно-націоналістичної ідеології» про діяльність письменників Закарпаття. 26 липня 1946 р. // *Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали.* Т. 1. 1939–1953. — К., 1996. — С. 438.
- ⁶² Із стенограми наради інтелігенції Львова. 24 липня 1947 р. // Там само. — С. 414.
- ⁶³ З виступу секретаря парторганізації філіалу Академії наук УРСР І. П. Гнипи на пленумі Львівського міського КП (б)У про діяльність гуманітарних установ. 6 вересня 1946 р. // Там само. — С. 343.
- ⁶⁴ Довідка Львівського обкому КП (б) У для ЦК КП (б) У щодо суспільно-політичної характеристики львівської інтелігенції // Там само. — С. 399.
- ⁶⁵ Інформація Львівського обкому КП (б)У ЦК КП (б)У про інтелігенцію Львівщини та контингент вступаючих у львівські вузи // Там само. — С. 440.
- ⁶⁶ *Илизаров Б. С.* К истории дискуссии по вопросам языкознания в 1950 году // *Новая и новейшая история.* — 2004. — № 5. — С. 208.
- ⁶⁷ *Палладин А. В.* Перестройка языковедческой работы на Украине // *Вестник Академии наук СССР.* — 1951. — № 7. — С. 61–63.
- ⁶⁸ Там само. — С. 61.

X

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО
МІЖ РАДЯНСЬКИМ «РЕФОРМІЗМОМ»
І КОНСЕРВАТИЗМОМ:
СТАБІЛІЗАЦІЯ НАПЕРЕДОДНІ РОЗПАДУ
(1953–1985 роки)**

**1. Суспільно-політичні трансформації
постсталінізму та їх концептуальне забезпечення**

Історія перебування України у складі СРСР другої половини ХХ ст. несе на собі відбиток, на перший погляд, різновекторних і взаємнесумісних процесів: значне демографічне зростання населення, декларований владою стабільний економічний розвиток, дієздатна система соціального захисту, успіхи у науці і техніці та закрита, консервативна, жорстко регламентована політична й ідеологічна сфери, ізоляція громадян СРСР не тільки від «західного» світу, а й від найближчих союзників по соціалістичному табору. За обставин соціально-економічного прогресу, який з точки зору внутрішнього розвитку СРСР безумовно мав місце, політична надбудова щороку дедалі втрачала важелі управління суспільством, громадськість поступово відмовляла у підтримці наявної системи влади, поширювався нігілізм, зневіра у гасла і декларовані перспективи, зростала невпевненість щодо можливості задовольнити у повному обсязі як суспільні, так і особисті потреби. Система радянської ідеології і пропаганди не змогла знайти орієнтири, адекватні суспільній ситуації, і, залишаючись негнучкою, нетворчою, одіозною, сприяла подальшій дискредитації соціалістичної ідеї і практики.

Головною проблемою, яку так і не вдалося подолати радянському суспільствознавству, була відсутність адекватної концепції розвитку, яка б зводилася не до пошуку «кінцевої мети», а до з'ясування реальних базових позицій соціалістичної економіки, варіативності керування цією системою, моделей узгодження соціальних і національних інтересів у реаліях радянського соціалістичного суспільства другої половини ХХ ст. Радянське суспільствознавство на найвищому політичному рівні так і не вийшло за межі успадкованих уявлень про соціалістичне і комуністичне суспільство, що являли собою суміш пропагандистських гасел і екстенсивних підходів як основи розвитку соціалізму.

У післявоєнні роки радянське суспільство, згідно з партійними постулатами, мало перейти до вищої фази — комунізму. Сталінська теза про можливість побудови комунізму в одній, окремо взятій, державі розцінювалася як внесок у теорію соціалізму: «Комунізм в одній країні цілком можливий,

особливо в такій країні, як Радянський Союз»¹. При оцінці внутрішніх і зовнішніх умов побудови комунізму особливо наголошувалося на значенні природних багатств країни і наявності соціалістичних виробничих відносин. Ставка на великий сировинний потенціал СРСР робилася ще на початку 1930-х рр.: «Насамперед потрібні достатні природні багатства в країні: залізна руда, вугілля, нафта, хліб, бавовна. Чи є вони у нас? Є. Є більше, ніж у будь-якій іншій країні... Їх у нас навіть більше, ніж треба»². Декларації стосовно особливих природних багатств СРСР порівняно з найрозвиненішими країнами світу з роками стали хрестоматійними і базовими під час моделювання економічної політики у постсталінську добу.

Стосовно внутрішніх факторів, що мали сприяти комуністичному будівництву, то найважливішими були ідеї про радянський народ як найреволюційніший у світі; про зростання його ідейного, культурного і технічного рівня; особливий наголос робився на тому, що серед рівноправних народів СРСР провідною силою виступає російський народ. Важливого значення надавалося керівній ролі «партії Леніна–Сталіна», озброєної «точним знанням законів суспільного розвитку» і великим організаційним досвідом, та ін.³ У 1946 р. у промові перед виборцями Москви Й. Сталін наголосив, що перехід від соціалізму до комунізму відбувається не через політичну революцію, а через організовану і планомірну боротьбу за створення всіх умов для поступового просування вперед⁴.

Історія радянського суспільства на завершальному етапі сталінізму свідчить про збіг у часі початку нових економічних надпрограм і пошуку інтелектуального, науково-прогностичного забезпечення цього процесу. Одним з напрямів пошуку варіативної моделі розвитку радянського суспільства була робота над проектом програми партії у другій половині 1940-х рр. Його розробка пов'язана з діями, які, за свідченням М. Хрущова, мали прийти на зміну старій сталінській когорті: А. Ждановим, А. Кузнецовим, М. Вознесенським, О. Косигінім. У проекті були запропоновані нові положення стосовно соціально-економічного, ідеологічного і суспільного розвитку, деякі з них були втілені після смерті Й. Сталіна і стали ознакою хрущовської доби. У документі зроблено ряд цікавих прогностичних висновків, зокрема про перетворення диктатури пролетаріату на диктатуру всього народу при досягненні безкласового суспільства, щораз більше залучення громадян до керівництва державою, втрату державними інституціями диктаторських, політичних функцій на користь адміністративно-господарських. Висловлювалася теза про перехід до «прямого народного законодавства», тобто всенародного голосування з головних питань державного життя, надання громадським організаціям законодавчої ініціативи й активізація їхньої діяльності, широке впровадження принципу виборності на державні посади та ін.⁵

У соціально-економічній сфері в першу чергу йшлося про посилення соціальної спрямованості господарського розвитку, ліквідацію важкої праці на основі науково-технічного прогресу, забезпечення кожної родини окремим житлом і перехід до безкоштовних комунальних послуг, масове виробництво легкових автомобілів («Москвич» і «Победа») та ін. Ці ідеї так і не були

публічно оприлюднені й обговорені, а прийняття нової програми партії відкладено.

Проте пошук стратегічних орієнтирів розвитку суспільства продовжувався. Саме цьому була присвячена дискусія з економічних питань, зокрема, написанню підручника з політекономії і висвітленню проблеми «Соціалістичний спосіб виробництва» (1951 р.). Результати обговорення, позиція Й. Сталіна, викладена у праці «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» (1952 р.), мали далекосяжний вплив на практику соціалістичного будівництва. Найскладнішим було з'ясування взаємозв'язку соціалізму з товарним виробництвом, бо останнє, за марксизмом, з падінням капіталізму мало «відмерти». Тому саме існування товарного і грошового обігу потребувало обґрунтування, адже від цього залежала суть господарського механізму і перспективи його розвитку. Наголошуючи на тому, що від попередніх товарно-грошових відносин залишилася лише форма, Й. Сталін вважав, що сфера дії товарного виробництва при соціалізмі обмежена лише предметами особистого користування, а засоби виробництва ніяк не підпадають під категорію товару. Грошовий обіг при соціалізмі виконував лише суто «рахункову функцію» для визначення прибутковості або збитковості підприємств, але навіть висока рентабельність і прибутковість не надавала окремим підприємствам і галузям виробництва ринкових привілеїв. Також наголошувалося на пріоритетності народногосподарської ефективності у порівнянні з локально-госпрозрахунковою. Планування в цілому забезпечувало обраному економічному курсу (інша річ, що він не мав потужного соціального спрямування) пропорційність у розвитку головних його складових, економічність соціалістичного господарювання як єдиного народногосподарського організму, проте й робило можливим практику «перекачування» грошей, перетворення на донорів соціалістичної економіки окремих галузей виробництва, регіонів і областей, а за екстраординарних обставин — цілі верстви населення. Прикладом останнього є політична складова голоду 1946–1947 рр., коли селяни України стали у черговий раз жертвами міжнародних і військових пріоритетів СРСР.

На думку окремих дослідників, у галузі політекономії, саме орієнтація на народногосподарську ефективність забезпечила соціалізму високу результативність економічної політики сталінської доби, а найбільші економічні досягнення якраз і були пов'язані з його нетоварним характером⁶. У контексті наступних пошуків поєднання соціалізму і товарного виробництва (зокрема, реформи 1965 р. і економічних новацій горбачовської доби) це розуміння було відкинута.

Завершення епохи сталінізму ставило на порядок денний питання про можливі напрями розвитку суспільно-політичної ситуації в СРСР. Уже 10 березня 1953 р., на наступний день після похорон, у виступі на засіданні Президії ЦК КПРС Г. Маленков підкреслив обов'язковість припинення політики культу особи. Відповідний курс почали здійснювати за «формулою Маленкова»: «припинення культу особи в теперішньому і обмеження вторгнення в його минуле». Це було розумінням того, що після смерті Й. Сталіна

криза особистої влади як форми керівництва державою буде неминучою, тому її заперечення необхідно було спрямувати у потрібному для партійного керівництва напрямі. 10 березня 1953 р. в республіках, у тому числі й в Україні, припинили публікацію траурних матеріалів, у перші тижні в обкоми партії надходили стенограми засідань Президії ЦК, інші документи, в яких викривалися незаконні дії та злочини МДБ, що здійснювалися за прямим розпорядженням Й. Сталіна⁷. Це було відгомонам боротьби з могутніми репресивними органами (МДБ — МВС) та їх керівниками (Л. Берія, В. Абакумов), також існуванням у найвищому керівництві СРСР двох політичних угруповань, що конкурували — групи Берії і групи Маленкова — Хрущова. Зарубіжні дослідники вважають, що ліквідація Л. Берії та його прибічників була не тільки результатом страху перед його могутністю, але й протилежністю поглядів на подальший суспільно-політичний розвиток.⁸ Як відомо, Л. Берія і Г. Маленков стояли на позиціях поступового відсторонення більшовицької партії від управління державою і передачу державним органам всієї повноти влади⁹.

Перші кроки «тріумвірів» розцінюються як становлення олігархічно-консенсусного правління і «лімітованого плюралізму»¹⁰. Розвиток у цьому напрямі відбувався без зміни фундаментальних принципів радянського політичного життя, до яких належали однопартійна система і планове ведення господарства. Проте важливі зміни для майбутнього держави все таки відбулися. Як зазначав Р. Деніелс, політичний лідер держави не втратив реального контролю над суспільством, проте він поділяв його з верхівкою партійної номенклатури — ЦК. Радянська політична практика, зазначає цей дослідник, пройшла довгий шлях до створення на горі великої бюрократичної піраміди своєрідної «парламентської системи в мініатюрі», а відмінності від реальної парламентської системи полягали в існуванні непрозорої системи суспільної підтримки у вигляді одностайності¹¹. Згодом така своєрідна «парламентська практика», на його припущення, могла б поширитися на обласні та районні партійні комітети, і партія могла б стати форумом для відображення плюралізму інтересів радянської бюрократії¹².

Справді, у партійній пропаганді тих років дедалі більший акцент робився на необхідності поширення колегіальності у керівництві, розвитку внутрішньопартійної демократії, критики і самокритики. Проте найбільше змінила суть суспільного життя відмова від репресій і терору щодо громадян, для чого у 1955 р. було розроблене положення про прокурорський нагляд. У вересні того ж року було проведено амністію громадян, які співробітничали з німцями у роки війни. Важливе значення мало скасування урядових постанов 1930-х рр., за якими не можна було подавати касаційні скарги у справах про шкідництво, терор і диверсії. Диктаторську владу і терор за нових обставин відновити було неможливо, адже, як зазначає С. Кульчицький, використовувати терор міг тільки той, хто контролював три важелі впливу: партію, систему рад та органи безпеки¹³.

Цікаво, що М. Хрущов займав таку саму вихідну позицію головного партійного функціонера, що і Й. Сталін у 1922 р. Тими ж засобами політичної

боротьби він стрімко піднявся вгору і в 1953–1956 рр. досяг великої особистої влади в Секретаріаті партії, здійснив широкомасштабну заміну секретарів обкомів і райкомів партії в республіках і областях. У 1955 р. М. Хрущову вдалося нейтралізувати головного суперника — Г. Маленкова, враховуючи безпосередню причетність останнього до знищення провідних партійних і державних діячів за «ленінградською справою». В результаті на момент скликання XX з'їзду КПРС М. Хрущову була гарантована більшість серед делегатів. Як справедливо зазначав Р. Деніелс, М. Хрущов наблизився до тієї самої позиції особистої диктатури, яку мав Й. Сталін наприкінці 1920-х рр.¹⁴

Масштабна зміна керівних кадрів відбулася в усіх республіках і партійних структурах СРСР. У червні 1953 р. на пленумі ЦК КПУ з посади першого секретаря було звільнено Л. Мельникова, замість якого обрали О. Кириченка. У січні 1954 р. Д. Коротченка було обрано Головою Президії Верховної Ради УРСР, Н. Кальченко очолив Раду міністрів. Нових керівників призначили до складу органів внутрішніх справ, перевибори відбулися в партійних і профспілкових організаціях. Таким чином, подолання наслідків культу особи почалося раніше, ніж розвінчання самого Й. Сталіна.

Офіційного політичного статусу боротьби з наслідками «культу особи» було надано XX з'їздом КПРС. Концептуальні засади доповіді були зведені до обвинувачення однієї особи у репресіях партійних кадрів, одноосібному прийнятті рішень, ігноруванні внутрішньопартійної демократії, застосуванні репресивної системи у політичній боротьбі. Надмірне звеличення ролі Й. Сталіна за життя змінилося персональним звинуваченням в усіх жорстоких сторонах радянської системи. Характерно, що у доповіді до жертв сталінізму були віднесені тільки ті комуністи, які притримувалися сталінської орієнтації, проте не представники опозиції, до ліквідації яких мав безпосередню причетність і сам М. Хрущов.

Подолання сталінської спадщини проходило складно, намагаючись не дестабілізувати ситуацію і не викликати широкомасштабної політичної конфронтації в країні, де авторитет Й. Сталіна залишався досить високим. Поглиблювати критику недавнього минулого також було небезпечно для його наступників з огляду на їхню безпосередню відповідальність за беззаконня і репресії в країні. Через це доповідь М. Хрущова не була надрукована в пресі, а її обговорення відбувалося лише на зборах в партійних організаціях. До того ж, у постанові ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків» фактично було зроблено крок назад. Зміст її був менш радикальним, відчувалася спроба припинити подальшу дискусію навколо цієї проблеми. Доповідь М. Хрущова і ця постанова, як зазначали М. Геллер і М. Некрич, стали ідеологічною основою постсталінського конформізму¹⁵. Більш радикально характеризує наслідки XX з'їзду С. Кара-Мурза: так, як це було зроблено, стало потужним ударом по фундаменту радянської держави, першим принциповим кроком до зруйнування її легітимності¹⁶.

Складовою курсу десталінізації було розширення повноважень союзних республік. Зокрема, відновлювалися норми Конституції СРСР 1924 р.

про віднесення до їх компетенції питань адміністративно-територіального устрою, що певною мірою гарантувало їх територіальну цілісність. Важливим кроком у подальшому зміцненні законності й правопорядку стали «Основи законодавства про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік», ухвалені у грудні 1958 р. Передбачалося, що правосуддя в СРСР здійснюється тільки судами, і ці суди працюють на основах виборності, незалежності суддів. Обумовлювалися права обвинуваченого на захист; рівність усіх громадян перед законом незалежно від їх соціального, майнового, службового становища, національної і расової належності, ведення судочинства рідною мовою даної республіки.

Збільшувалася компетенція рад згідно з ухваленими 31 травня 1957 р. Верховною Радою УРСР положеннями щодо обласних, районних, міських, селищних і сільських рад, хоча повністю права і компетенції місцевих рад та їх виконкомів у повному обсязі так і не були визначені. Дуже обмеженими залишалися повноваження сільрад у здійсненні керівництва господарською діяльністю і культурним будівництвом на місцях.

Внутрішньопартійна боротьба і намагання сталіністів позбавити М. Хрущова його лідерських позицій змусили продовжити практику масової реабілітації. Після травня 1956 р. на виконання постанови Ради міністрів СРСР «Про скасування обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських і білоруських націоналістів, звільнених від заслання на поселення» 65 534 осіб повернулися в Україну. Проте українська влада намагалася не допустити їх поселення у західних областях, про що свідчить лист до ЦК КПРС секретаря ЦК КПУ М. Підгорного від 25 вересня 1956 р. У ньому, зокрема, наголошувалося на необхідності введення у Львові особливого паспортного режиму, а також про перегляд права на звільнення найактивніших представників національного руху¹⁷. Продовження розгляду справ ув'язнених відбувалося в Україні у квітні 1956 р. Про масштаби «табірної республіки» свідчать дані, наведені у споминах безпосереднього учасника реабілітації П. Шелеста: тільки у двох областях — Київській і Вінницькій — кількість ув'язнених сягала 200 тис.¹⁸

Важливим світоглядним компонентом хрущовської доби було прийняття третьої програми КПРС, у якій базовими засадами соціально-політичної реформації стала «комуністична перспектива», а зважений і реалістичний підхід до аналізу соціально-економічного стану країни заступила ідеологічна догма — «віра в перевагу соціалістичного ладу».

На XXII з'їзді КПРС радянським керівництвом було змодельовано початок «періоду розгорнутого будівництва комунізму». Запропонована ідеологічна конструкція передбачала: в економічній галузі — побудову матеріально-технічної бази комунізму, тобто догнати і перегнати в економічному відношенні найрозвиненіші капіталістичні країни Європи та Сполучені Штати Америки, ліквідувати різницю між містом і селом, розумовою і фізичною працею тощо; у сфері політичних відносин — зміцнення соціалістичного устрою, радянської демократії, розширення функцій громадських організацій; в ідеологічній сфері — повну й остаточну перемогу соціалізму в межах світової

соціалістичної системи. Розв'язати поставлені у новій програмі проблеми потрібно було «протягом найближчого періоду часу» (до початку 80-х рр.).

У країні була організована потужна кампанія з обговорення проекту програми. В Україні у зборах різних рівнів взяли участь 8 млн осіб, з них 548 292 виступили, до засобів масової інформації надійшло 33 430 листів¹⁹. Безапеляційність, поверховість у ставленні до процесу обговорення політичної стратегії було продемонстровано на XXII з'їзді КПУ у доповіді першого секретаря ЦК М. Підгорного, в якій, зокрема, зазначалося: «Реальність нашої Програми є незаперечною»²⁰.

Нового імпульсу набула тема відмирання держави на користь розвитку різних форм комуністичного суспільного самоврядування. З'явилося бачення розвитку системи рад не як державних органів, а як громадських організацій, органів громадського самоврядування²¹. Спостерігалася тенденція передачі функцій державного управління громадським організаціям. Так, у 1959 р. керівництво фізкультурою і спортом перейшло у відання відповідних громадських організацій. Їм же планувалося передати управління соціально-культурною сферою. Після XXII з'їзду КПРС усе більше робився наголос стосовно діяльності на громадських засадах. На цих підставах в усіх ланках місцевих рад УРСР у 1968 р. діяло 1281 позаштатний відділ, апарат яких становив 16 тис. активістів. У цілому на громадських засадах в роботі відділів і управлінь виконкомів рад України (відділи культури, охорони здоров'я, торгівлі, комунального господарства) брало участь 62 327 осіб²². Але чіткого розподілу обов'язків між громадськими і відповідними постійними комісіями райвиконкомів не було, що нерідко призводило до плутанини. Це викликало дискусії про доцільність існування громадських відділів при виконкомах. У другій половині 1960-х рр. від тези про відмирання держави і перетворення рад на громадські організації відмовилися.

Подальший розвиток СРСР довів, що програмові засади КПРС не відповідали стану суспільства, а відсутність реалізму у постановці стратегічних цілей розвитку держави перетворилася на компрометувальний фактор її ідеології та політики.

З відстороненням М. Хрущова від влади і початком епохи брежнєвізму ідея комуністичного будівництва дедалі більше стала відсуватися на майбутнє, хоча й не заперечувалася теоретично. «Новаціями» другої половини 1960-х – середини 1980-х років у сфері суспільно-політичного розвитку можна вважати запропоноване бачення розвитку націй і національностей у межах СРСР як перспективи злиття у єдиний «радянський народ» і концепцію «розвинутого соціалізму».

Розробка цих концептів об'єктивно відповідала потребам часу, адже нова хвиля модернізації, на етапі якої вже перебували провідні країни світу, потребувала осмислення подальшого розвитку радянського соціалістичного суспільного ладу. С. Кара-Мурза справедливо зазначає: «Ідеальним було б розв'язання цієї суперечності через синтез — перехід на новий рівень соціальної і політичної філософії, а також антропології радянського суспільства, оновлення і зміцнення культурної гегемонії радянського ладу,

модернізація інших сфер з опорою на міцні світоглядні тили. Сьогодні цілком очевидно, що сил і засобів для такого ідеального рішення у середині 60-х років у наявності не було»²³.

Концепція «розвинутого соціалізму» базувалася на констатації досягнутого, становила, в першу чергу, нововведення щодо комуністичної перспективи М. Хрущова, тому радянське суспільствознавство так і не змогло скільки-небудь переконливо пояснити її суть. Російський дослідник С. Черняхівський запропонував своє бачення цього концепту: «У ньому, можливо мимоволі, була схоплена деяка суть проблеми. Що таке розвинутий стан явища? Такий стан, коли у ньому визрівають усі внутрішні джерела подальшого розвитку. А що таке «джерела розвитку»? Внутрішні суперечності даного явища. З цієї точки зору, чим є «розвинутий соціалізм»? Соціалізм, у якому визріли його внутрішні суперечності, «соціалізм розвинутих суперечностей». Опіраючись на суперечності, що визріли, суспільство може стрімко просунути вперед. За авантюрного ставлення до них суспільство доводиться до катастрофи, до вибуху. У 80-ті роки радянське суспільство могло здійснити новий прорив (і саме його, не зовсім усвідомлюючи свої власні устремління, воно й чекало), але й могло бути зруйноване»²⁴.

Так у радянському суспільстві закладалася суперечність, що набувала «хронічного» характеру — між потужним соціально-економічним розвитком, боротьбою за гегемонію у світі та ідеологічною примітивністю суджень, відсутністю свободи у політичній та культурній сферах. Роблячи ставку на науково-технічний прогрес, радянська система потрапляла у дедалі більшу залежність від науково-виробничої еліти, яка, на думку Р. Деніелса, перетворилася на самостійну суспільну силу, «техноструктуру», яку використовували, але не давали свободи і влади. Контроль над керівниками промисловості, творчою інтелігенцією з боку партійної номенклатури, акцентування на ролі партійного керівництва, особливо від хрущовського періоду, були різновидом станової боротьби, породжували неминучий конфлікт загалом за більш вільне і ефективне управління державою²⁵.

Проблема станових суперечностей не була вигадкою радянологів. У партійних документах від середини 1950-х рр. щодалі робився наголос на терміні «народ», який нівелював досить активні процеси розшарування і соціальної нерівності, що мали місце в радянському суспільстві. У контексті цієї проблеми цікавими є матеріали XIX з'їзду партії, де у доповіді Г. Маленкова зазначалося, що партійні керівники поводять себе «як власники»: «З'явилося немало працівників, які забувають, що довірені їх опіці й керівництву підприємства є державними, і намагаються їх перетворити на свою вотчину... Є немало працівників, які вважають, що партійні і радянські закони для них необов'язкові»²⁶. Робився наголос також на процесі незаконного збагачення партійної та радянської еліти: «Деякі працівники партійних, радянських і сільськогосподарських органів ... розтаскують колгоспне добро ... Такі працівники захоплюють суспільні землі, примушують правління і голів колгоспів відпускати їм безкоштовно або за низькими цінами зерно, м'ясо, молоко та інші продукти»²⁷. На з'їзді відкрито

говорилося про те, що кадри не добирають за діловими та політичним принципом, а гору бере кумівство, родинні та сімейні зв'язки, що дозволяє ставити особисті та групові інтереси вище державних²⁸. М. Хрущов, опанувавши всією повнотою влади, продовжив практику висунування «своїх», особисто відданих йому кадрів на всіх рівнях партійного і державного апарату. Найбільша заміна кадрів відбулася після приходу до влади Л. Брежнєва.

Тенденція до кадрової стабілізації призвела до появи «радянських багатих». Це був реальний прихований процес, який поверхово розцінювався широкою громадськістю лише як явище кримінального походження. У пресі почату 1960-х рр. дедалі частішали повідомлення про створення тінювих виробництв майже в усіх республіках СРСР. По суті, це були прояви перетворення державних підприємств на приватні. «Директор однієї меблевої фабрики у Харкові, — говорить в одній з публікацій, — відкривши «нелегальний трикотажний цех», здійснював підпільні операції. У цього директора було кілька дружин, кілька автомашин, кілька будинків, 176 краваток, близько сотні сорочок, десятки костюмів»²⁹. Показово, така тенденція торкнулася навіть підприємств з випуску товарів військового асортименту³⁰.

На початку 1970-х рр., аналізуючи можливі шляхи розвитку суспільно-політичної ситуації в СРСР, радянологи розглядали кілька моделей: 1) шлях адаптивної еволюції за умови контролю за змінами з боку провідної політичної еліти; 2) можливість деструкції чи хаосу в разі тотальної війни між великими державами; 3) «reform for conspiracy» — поява реформістськи налаштованої партії, уряду, можливо, військових лідерів, які опанують владою і здійнять радикальну програму «реформи понад усе»; 4) шлях політичного загнівання чи стагнації (З. Бжезінський) за умов існування політичної системи без істотних змін, які б забезпечили прогрес у всіх сферах суспільства. Цей стан у державі може розглядатися як передумова для повстання або революції³¹.

Світові демократичні зрушення другої половини ХХ ст. мали безпосередній вплив на лібералізацію конституційних засад радянської держави. Остання Конституція СРСР (1977 р.) задекларувала важливі положення про закінчення епохи диктатури пролетаріату і перетворення радянської держави на загальнонародну. Основним Законом було підтверджено федеративний статус СРСР, за кожною союзною республікою зберігалось право на відокремлення. Конституція УРСР (1978 р.) відрізнялася великим обсягом закріплених прав та свобод. Зокрема, встановлювалася рівність громадян перед законом, рівність прав чоловіків і жінок, проголошувалася повнота прав громадян в основних сферах діяльності. Надавався пріоритет соціально-економічним та культурним правам: права на працю, відпочинок, охорону здоров'я, житло, користування державною власністю, на особисту власність. Серед культурних прав проголошувалося право на освіту, що забезпечувалося безоплатністю усіх видів освіти і загальнообов'язковою середньою освітою, право на користування досягненнями культури; свобода наукової і технічної творчості.

Політичним, громадянським та особистим правам і свободам, як і в попередніх радянських конституціях, відводилася другорядна роль. До цієї

категорії прав і свобод належали: право брати участь в управлінні державними і громадськими справами; вносити пропозиції в державні органи і громадські організації, критикувати недоліки в їх роботі; свобода слова, друку, зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Ці положення здебільшого були декларативними і не мали відповідних механізмів своєї реалізації.

Аналіз перспектив суспільно-політичного розвитку СРСР і України як його складової частини був прерогативою центральних відомств, українська інтелектуальна номенклатура не сформувала самостійного бачення перспектив розвитку, чим позбавила українське суспільство реального знання про здобутки і проблеми країни. Знаходячись у фарватері політики Москви, українське радянське суспільствознавство опинилося на момент перебудови в кризовому стані, тому й не виконало своєї місії перед суспільством, яке стрімко входило у нову фазу без орієнтирів і чіткої уяви про суть змін, що знов-таки ініціювалися зі столиці. Вітчизняне суспільствознавство фактично не змогло відреагувати на розробку західними радянологами нових методологічних підходів до аналізу радянського періоду. Наприклад, з кінця 1960-х — початку 1970-х рр. виникла теорія модернізації, що не виключала європейського шляху розвитку радянських республік. Деякі політологи Заходу навіть писали про можливу конвергенцію двох політичних систем — буржуазної та «соціалістичної». Нарешті, на початку ХХІ ст. з'явилася концепція Євразії як антипарадигма «орієнталізації» та модернізації, яка зруйнувала тривалий міф про освічену Європу і відсталу «Азію». Ці проблеми вітчизняне суспільствознавство почало досліджувати набагато пізніше, коли найактуальніші відповіді на питання: «Куди йдемо і що будемо?» — давалися «на марші» і здебільшого виявилися неадекватними.

2. Соціально-економічна складова трансформації українського суспільства

Вагомим чинником трансформаційного процесу другої половини ХХ ст. була соціально-економічна складова, успіхи і здобутки якої для політиків та ідеологів ставали чи не найголовнішим аргументом переваг радянського соціалістичного ладу. Перемоги на економічному фронті завжди приносили великі дивіденди політичній владі (як, наприклад, щорічне зниження цін на товари широкого вжитку протягом 1947–1954 рр., причому ці заходи обов'язково здійснювалися напередодні великих радянських свят).

Очевидно, що від середини 1950-х рр. розвиток СРСР, зокрема України як потужної в економічному плані республіки поступово переходив у нову фазу, відмінну від попереднього довоєнного і поствоєнного періодів, суть якої полягала у переході від накопичення до споживання. Із закінченням сталінської доби стиль кремлівського керівництва став щораз більше збігатися з настроями населення, значні зрушення в економіці, покращання побутових умов життя, відчутні здобутки у соціальній політиці збільшили підтримку радянської влади, зменшили настрої невдоволення як у місті,

так і на селі, сприяли зниженню напруги у суспільстві. Загальна лінія соціально-економічного розвитку СРСР і УРСР до середини 1980-х рр. йшла по висхідній, влада демонструвала розуміння значення економічного прогресу і намагалася його реалізувати в межах соціалістичної системи господарювання. Економіка підкорялася потребам політики, однак вимагала певної самостійності і новацій для свого розвитку. Тому не дивно, що найбільші успіхи радянської влади були досягнуті саме у цій сфері. Проте «загадка радянського сфінкса» полягає також у тій легкості, з якою громадяни на початку 1990-х рр. відмовилися від цих надбань і зробили свій вибір на користь невідомої для себе соціально-економічної організації суспільства.

Україна до початку 1960-х рр. залишалася державою з домінуванням аграрного населення, хоча його частка зменшувалася досить швидко: від 65 % у 1950 р. до 53 % у 1960 р.³² Саме в цій сфері було сконцентровано найбільше проблем. Демографічні втрати в роки війни, жінки, діти, пенсіонери як головна робоча сила, відсутність фахівців, техніки, елементарної інфраструктури, розпорошеність, низький освітній рівень — такими були реалії українського села. І держава не демонструвала політики, здатної ефективно розв'язувати наболілі проблеми. Вітчизняне суспільствознавство тільки ще підходить до осмислення питання стосовно ролі селянського фактора у розпаді СРСР, адже більшість майбутніх городян народилася на селі, де позитиви радянської системи господарювання і планування якщо й стали відчутними, то тільки на зламі 1970–1980-х рр.

Необхідно зазначити, що від часів індустріалізації країна переживала урбанізаційний бум, мільйони громадян стали міськими жителями і зруйноване війною сільське господарство за тогочасних технологій та інфраструктури не могло забезпечити продовольчих і сировинних потреб міст. Від аграрної сфери вимагали того, чого дати їй було просто не під силу. Тому сільськогосподарська проблематика завжди посідала важливе місце в політиці радянської влади другої половини ХХ ст., хоча інтереси сільського населення завжди підпорядковувалися загальнодержавним.

Кризовий стан сільського господарства післявоєнної доби, посуха і голод 1946–1947 рр. вимагали пошуку засобів для зменшення природних ризиків і запобігання повторення голодних криз. Республіка мала найменші водні ресурси, порівняно з країнами Європи. Фактично, від кінця 1940-х рр. в Україні розпочинається довготривала програма модернізації сільського господарства, яка здобула узагальнювальну назву «Сталінський план перетворення природи». Внаслідок його здійснення в Україні на мільйонах гектарів з'явилися полезахисні лісонасадження, впроваджувалися травопільні сівозміни, будувалися ставки та водойми. Від Північного Дніпра до Дунаю здійснювалися заходи проти посух і суховіїв, чорних буревіїв, запобігання змиванню і видуванню ґрунту та ін. Для реалізації цієї програми союзним урядом на період 1949–1965 рр. встановлено план посадки полезахисних і лісових смуг у колгоспах і радгоспах України на площі 861,6 тис. га, насадження великої державної захисної лісосмуги по р. Північний Донець³³. Час довів, що це були правильні і вкрай потрібні посушливим зонам України заходи.

Соціалістичний ентузіазм і переконання у великих можливостях людини та її інтелекту підштовхнули країну до розвитку поливного землеробства і будівництва Дніпровського каскаду гідроелектростанцій. Будівництво Каховської ГЕС і Південноукраїнського каналу на початку 1950-х рр. мали дати воду Таврійським степам. На XVII з'їзді КП (б)У в доповіді першого секретаря ЦК Л. Мельникова зазначалося: «Старі вчені помилково твердять, що південь України завжди буде непридатним для землеробства. [...], що Таврійські степи «через свій клімат і недостачу води завжди належатимуть до найбільш бідних і непридатних для обробітку місцевостей»³⁴. Здійснення цієї політики потребувало зміни господарського укладу переважної кількості господарств, набуття навичок ведення зрошувального землеробства десятками тисяч людей. Створення Дніпровського каскаду стало ще одною драмою українських сіл — через затоплення тисячі селян змушені були переселитися на нові території.

На початку 1950-х рр. виробництво зерна в Україні досягло лише 60 % від рівня 1940 р., фактично було меншим, ніж у 1913 р. Переводу на інтенсивне ведення потребувало тваринництво, адже післявоєнні роки корови становили всього 13 % у загальному поголів'ї великої рогатої худоби, а кормова база була майже відсутня — взимку худобу утримували на соломі, а влітку — на поганих випасах. Задля збільшення виробництва радянська влада йшла на порушення усталеної системи спеціалізації районів, розпочавши у 1950-х рр. програму меліорації і осушення поліських боліт, збільшення площі родючих орних земель, високопродуктивних лук і пасовищ. Низька ефективність діяльності багатьох колгоспів, їх збитковість спонукали розпочати болючий і важкий для населення процес укрупнення колгоспів. Усього за три роки (1950–1953) їх кількість зменшилася з 33 654 до 16 015, хоча і після цього більш як у третини не було садів, ягідників, виноградників, 2130 колгоспів не мали пасік, ставків і водойм, не розвивали рибного господарства³⁵.

У ланцюгу оптимістичних нововведень була спроба модернізації селянського життя шляхом створення агроміст. Цю ідею жваво втілював у життя М. Хрущов, намагаючися створити умови проживання на селі не гіршими, ніж у містах. Для її втілення було обрано 1127 перспективних господарських центрів, закладені агроміста в Генічеському районі Херсонської області, Черкаському районі Київської області, Охтирському районі Сумської області. Але, не знайшовши схвалення з боку центрального керівництва, агроміста в повному задумі не відбулися. Проте ця діяльність відбила нагальну потребу стосовно інвестицій у розвиток села, що й стали першими кроками влади після смерті Й. Сталіна³⁶. Прикладом часткової реалізації цієї ідеї у хрущовський період стало с. Ксаверівка під Києвом, де було збудовано 100 двоповерхових котеджів з усіма зручностями, школу, палац культури, медпункт, комбикормовий завод, тваринницькі ферми, криті токи і гаражі³⁷. М. Хрущов щиро говорив про своє бажання, щоб на селі люди жили у таких самих умовах, як і москвичі.

У цей період соціально-економічний фактор був головним політичним важелем, ареною ствердження демократичних елементів політики

постсталінської доби, через що й дістав назву в суспільно-політичній літературі «господарська демократизація»: «Слово про матеріальну зацікавленість було першим, яке вимовив М. С. Хрущов, ставши у керма. Одне це слово потрясло країну: захиталися сталінські устої, ересь, яка гніздилася у тайниках умів, захоплювала престол. Якщо країні потрібен хліб, то колгоспникам треба платити. Уся премудрість, але в ній був початок нового життя...»³⁸.

Від 1953 р. почали зменшувати вилучення коштів з аграрного сектору. Темпи зростання сільськогосподарського виробництва у 1954–1959 рр. становили за рік у середньому понад 7 %. Капіталовкладення в сільське господарство УРСР у 1951–1958 рр. були у 4 рази більші, ніж у попередній п'ятирічці й досягли 17,7 млрд крб. Значно зміцніла матеріальна база колгоспів і радгоспів. Великий мобілізаційний потенціал радянської системи неодноразово використовувався за екстремальних обставин. Так, через посуху 1954 р., щоб зберегти худобу, більше 200 тис. голів з південних областей України було перевезено на зимівлю до колгоспів західного регіону, де ситуація з кормами була значно кращою³⁹.

Економічна система соціалізму, визнають дослідники, була найпридатнішою для здійснення великих проєктів. Саме таким стало освоєння цілинних і перелогових земель Північного Казахстану, Сибіру, Алтаю та Південного Уралу. Долаючи величезні труднощі, нова зернова база для країни була створена. Але реальна віддача в перші роки була набагато меншою, ніж передбачалося (всього 12–14 % від усієї закупівлі хліба в СРСР).

Темпи економічного розвитку СРСР були досить високими. У 1950–1958 рр. національний прибуток зростав у 7,2 % на рік, і цей показник був удвічі вищий, ніж у США. У 1958–1964 рр. економічне зростання СРСР щороку становило 5,3 %, США — 4,4 %. Проте стартові умови були не рівноцінні: СРСР вийшов на лінію економічного змагання зі США, маючи відставання у 50 років.

У ці роки населення республіки стало свідком і безпосереднім учасником реалізації надпрограми у тваринництві. Суто господарська проблема набула ідеологічного забарвлення і проходила під гаслом «у найближчі роки наздогнати США у виробництві м'яса, молока і масла на душу населення». Вважалося, що Україна зможе це виконати за три-чотири роки і досягти намічених показників уже у 1961 р. Її виконання, за висловом М. Хрущова, розглядалось як «найсильніша торпеда під капіталістичні підвалини», вважалося, що «ця перемога буде сильнішою, ніж водородна бомба». Як наслідок, цілеспрямовані дії партійно-адміністративного апарату за будь-яку ціну досягти запланованих показників підірвали тваринницьку галузь. У 1963 р. в Радянському Союзі було забито 42 % всього поголів'я свиней.

Ідеологічне спрямування партійних документів і риторика лідерів стосовно змагання з країнами Заходу в економічній сфері не додали авторитету радянській системі. Як зазначав І. Валлерстайн, «економічні системи [радянського типу] були примітивними, причому не тому, що не залишалося достатньо місця для приватного підприємництва, а тому, що постійне прагнення «наздогнати і перегнати» вважалося серйозною економічною

політикою».⁴⁰ Перегинами і надмірностями у реалізації намічених планів влада більше за інших дискредитувала свої ж ідеї. Так, у 1955 р. відгодовуванням 512 тис. свиней займалися торговельні та інші організації, які мали харчові відходи. Економічний ефект був тимчасовий, а політичний резонанс тривав десятки років⁴¹.

Здійснене в аграрній сфері, незважаючи на всі вади керування, мало значний результат. Від другої половини 60–80-х рр. республіка за обсягом виробництва зерна, цукрових буряків, картоплі виходила на світові показники і могла конкурувати з такими країнами, як США, Канада, Західна Німеччина. Від середини 1970-х рр. в Україні валовий збір зерна досяг 50 млн тонн. Напередодні проголошення незалежності Україна виробляла 25 % валового виробництва сільськогосподарської продукції в цілому по СРСР. Розвиток аграрної сфери мав важливий соціальний результат: у 1987–1990 рр. середньорічне виробництво з розрахунку на душу населення порівняно з провідними країнами Європи було досить високим (табл. 1). У країні створено досить потужне аграрне виробництво, головним соціальним наслідком якого була насиченість продовольчими товарами і забезпечення потреб населення. Для покоління людей, які пережили голодомори і війну, це було надзвичайно важливим.

Таблиця 1

**Виробництво сільськогосподарської продукції
з розрахунку на душу населення у 1989 році**

у кілограмах

	СРСР	Україна	Велика Британія	Польща	США	Франція	ФРН
Зернових і зернобобових культур, у тому числі :	684	1027	404	728	1149	1056	444
Пшениці	303	548	243	224	223	565	187
Кукурудзи	53	136	–	6,4	770	221	дані відсутні
Картоплі	251	373	111	908	68	107	131
Цукрових буряків	339	1169	140	380	93	414	329
Цукру-піску	46	100	21	45	24	65	49
Олії	11	18,5	9,3	7,3	29	14	29
Овочів, баштанних культур	114	158	60	144	118	123	96
Молока	377	470	258	434	264	512	413
Яєць курячих (штук)	292	336	214	211	270	269	204

Населення республіки достатньо добре харчувалося, рівень калорійності перевищував фізіологічні норми, хоча структура харчування потребувала поліпшення. Дефіцит на групи продовольчих товарів свідчив не тільки про недоліки радянської системи господарювання, але й про фінансову спроможність мільйонів громадян купувати і споживати висококалорійні продукти харчування. Наступним викликом для аграрного сектору і харчової промисловості було задовольнити попит як в асортименті, так і більш високої якості продукції.

Відчутний прогрес у розвитку аграрного сектору, безумовно, змінив українське село. У липні 1964 р. колгоспники вперше отримали право на пенсію: чоловіки у 65 років, жінки у 60, і то за наявності робочого стажу 25 і 20 років відповідно. Проте концентрація аграрного виробництва та його індустріалізація призвели до втрати невеликими поселеннями багатьох виробничих функцій, звуження виробничої сфери, зменшення потреби у трудових ресурсах. Останнє було завуальовано випереджальними щодо обсягів зменшення зайнятих у сільському господарстві темпами міграційного руху сільського працездатного населення. З повоєнних часів відбувся відплив населення до міст, а також на роботу за межі республіки. Коли у 1976–1980 рр. селяни отримали паспорти і змогли вільно виїжджати із сільської місцевості, сільська молодь віддала перевагу проживанню у містах, де була інша якість життя та значно кращий добробут. Загалом за тридцять років село втратило близько 7 млн працездатних юнаків та дівчат⁴². Так і не було завершено належним чином соціальне облаштування села в Україні. На кінець 1980-х рр. тільки 2 % сіл було забудовано комплексно, у 1/2 населених пунктів відсутні школи, у 60 % — відділи зв'язку, тільки 7 % мали газові й 15 % — водогінні мережі⁴³.

У другій половині ХХ ст. Україна динамічно просувалася індустріальним шляхом розвитку держави і становила один з найпотужніших промислово-сировинних центрів. На кінець 50-х рр. тут вироблялося більше половини загальносоюзного виробництва залізної руди, чавуну, коксу, тракторних плугів, чорних металів (41 %), сталі (39,5 %), тракторів (37,2 %), третину вугілля і газу.

Потужний розвиток промисловості і всього народного господарства створювали піднесений настрій у суспільстві, формували впевненість у «перевазі соціалістичного ладу». Західні дослідники характеризують цей період як один з найкращих з точки зору економічного розвитку: СРСР мав другий у світі промисловий потенціал, «це була сучасна країна, рівень життя зріс по відношенню до 1917 р. і надалі зростав... Це викликало настрої достатку і впевненості у життєдайності радянської економічної системи»⁴⁴.

У цей період населення ще мирилося з низькою якістю товарів легкої промисловості. У партійних документах періодично фіксувалися значні обсяги браку товарів, що вироблялися на підприємствах: на швейних фабриках вибірково вибраківка виявила 22 % товарів низької якості, на взуттєвих — до 26 %, в артілях промкооперації — до половини обстеженого взуття й одягу. За систематичний випуск бракованої продукції міністерство

торгівлі УРСР неодноразово накладало заборону на реалізацію товарів 154-х підприємств⁴⁵. Громадяни дедалі більше відмовлялися від вітчизняних виробів, стандарти життя, що зростали, не збігалися з наявною кількістю і якістю товарів, населення віддавало перевагу дефіцитній зарубіжній продукції. Згодом фактор незадоволення особистих потреб населення відіграв вирішальну роль у відмові від радянського ладу.

Важливий трансформаційний потенціал закладався у реорганізацію управління народним господарством у 1950-х і середині 1960-х рр. З метою вдосконалення управління промисловістю у 1957 р. була здійснена реформа, мета якої полягала в децентралізації управління промисловістю, передачі більшої повноти влади на регіональний рівень. В Україні було створено 11 раднаргоспів, яким підпорядковано 10 тис. підприємств. Вони володіли великою технічною, економічною, матеріальною, фінансовою маневреністю і самостійністю. Для координації всіх галузей промисловості був створений Уккранаргосп. Така система дозволяла ефективніше розв'язувати поточні питання, з часом вона сприяла піднесенню впливу керівників регіонального рівня, що суперечило інтересам центру і московської владної еліти, тому й була ліквідована в 1965 р.

Проте наступники М. Хрущова, в першу чергу О. Косигін, зважилися на здійснення чергової економічної реформи (1965 р.), метою якої було розширення госпрозрахункових відносин і створення системи зацікавленості виробничих колективів у кінцевих результатах праці. В управлінні виробництвом відновили галузевий принцип. Реформа націлювала на випуск конкурентоспроможної продукції, від реалізації виробленого залежала кінцева оцінка праці колективу. Створювалися фонди соціально-культурного розвитку підприємства і матеріального заохочення. Фактично, підприємства створювали і утримували соціально-побутову сферу міст і містечок: дитячі дошкільні заклади, «підшефні» школи, житлові мікрорайони, піклувалися оздоровленням дітей і працівників (вартість профспілкової путівки для відпочинку в піонерському таборі коштувала від 10 до 20 крб.). У 1960–1970-х рр. фабрики і заводи розпочали активно будувати й утримувати поблизу водосховищ, в екологічно чистих місцях України бази відпочинку і пансіонати — з елементарними зручностями, в яких перебування для працівників підприємства та членів їхніх сімей було доволі дешевим. Так поступово формувалася новий стандарт життя мільйонів радянських людей, відмінний, безумовно, у різних місцевостях і регіонах, але більш-менш спільний для населення міст.

Від середини 1960-х рр. населення мало два вихідні дні на тиждень, поступово збільшувалася кількість святкових і вихідних днів — з 70 у 1950 р. до 115 у 1974 р.⁴⁶ У постсталінський період суспільство змогло подолати найодіозніші риси цієї системи: робітники мали право змінювати місце роботи, збільшено тривалість відпусток у разі вагітності (від 77 до 112 календарних днів); збільшувався розмір пенсій і зменшено пенсійний вік (для чоловіків — 60 років, для жінок — 55). З 1956 р. почався поступовий перехід на семигодинний робочий день. Кожної сім'ї стосувався і такий захід, як відміна плати за навчання у середній школі (у старших класах) і вузах.

Важливим фактором соціальної політики були суспільні фонди споживання. Якщо в 1965 р. на кожного жителя республіки з цих фондів припадало в середньому 164 крб., то в 1980 — 412 крб. Протягом 1965–1985 рр. рівень зростання національного доходу дав змогу збільшити середньомісячну зарплату робітників і службовців майже вдвічі.

У соціальній політиці завдяки впровадженню типового проектування, економічної і раціональної забудови (хрущовок) і типового панельного будівництва вдалося до певної міри знизити гостроту житлової проблеми. На кінець 70-х рр. до 80 % сімей у містах мали окремі квартири. Квартирна плата становила лише 3–4 % від доходів сімі, і держава фактично утримувала весь житловий фонд. І навіть за таких обставин квартирна плата мала диференційований характер, залежно від віку, роду занять, наявності необхідної інфраструктури. Таким підходом держава не тільки підтримувала пенсіонерів, а й заохочувала тих, хто вчився у школах і в аспірантурі. Наприклад, згідно з «Положенням про квартплату в м. Києві», яке не змінювалося тривалий час, за станом на 1949 р. ці категорії платили 5,5 коп. за 1 кв. м житлової площі, так само як і пенсіонери та інваліди з пенсією 30 крб на місяць⁴⁷.

На завершальному етапі розвитку радянського суспільства достатньо суттєві здобутки були у соціальній сфері, населення мало широкий доступ до головних соціальних благ: безкоштовне навчання у системі освіти всіх рівнів, відсутність безробіття і можливість отримати роботу за місцем проживання, пенсійне забезпечення, житло, електрифікація, газифікація у місті і частково на селі та інші соціальні блага, якими тією чи іншою мірою користувалася більшість населення. Існувала, як справедливо зазначив С. Кара-Мурза, радянська соціокультурна система з притаманною їй системою цінностей, типом розподілу соціальних благ і прибутків, взаємозв'язком виробничої діяльності і побутової культури населення, високим ступенем довіри громадян до держави та її політики⁴⁸. Соціологія доводить, що громадяни напередодні розпаду СРСР не боялися головних соціальних загроз — бідності, голоду, криміналітету. Здійснення принципу максимальної зайнятості населення, відсутність безробіття були безумовним досягненням радянського суспільства, сприяли реалізації творчого потенціалу найактивнішої частини населення, робили «життя при соціалізмі» достатньо стабільним і передбачуваним.

Сповільнення темпів економічного зростання як в цілому в СРСР, так і в Україні (у 1971 — 1975 рр. середньорічні темпи приросту національного доходу в СРСР становили 5,71 %, а в роки X-ої п'ятирічки — 4,23 %) викликали занепокоєння партійного керівництва, проте ситуація не була кризовою, тим більш катастрофічною. Зарубіжні дослідники, наприклад, заперечують епоху Брежнєва як період застою⁴⁹.

Але громадяни дедалі більше відчували гальмівні тенденції соціально-економічного розвитку. Проголошений курс на постійне зростання рівня народного добробуту не збігався з тенденцією падіння темпів росту реальних доходів на душу населення: якщо у 1966–1970 рр. вони становили 33 %, то в 1971–1975 рр. — 24 %, в десятій п'ятирічці — 18 % і 9 % — в одинадцятій.

Зростали ціни на деякі товари харчової і легкої промисловості (як зазначалося в урядових постановах, на товари не першої необхідності — вироби із золота та срібла, кришталь, килими та ін.). Вартість усіх товарів у 1980 р. порівняно з 1970 р. зросла на 3 %, у 1985 р. — на 8 %, продовольчих товарів відповідно на 4 і 12 %. Проте дедалі більше загрозливого характеру, як з'ясувалося лише згодом, для стабільності держави і суспільно-політичних настроїв набуло збільшення диспропорції між купівельною спроможністю населення та її товарним покриттям. Вклади до ощадкас збільшувалися швидше, ніж продаж товарів широкого вжитку. На початок 1980-х рр. це співвідношення становило 3:1. Розв'язання цієї проблеми було можливим у площині економічної політики держави, проте на заваді став політичний підхід до цієї проблеми як вторинної. Яким чином в СРСР на початок 1980-х рр. був створений товарний голод, у багатьох областях Росії існувала карткова система на всі основні продовольчі товари, ще мають дати відповідь дослідники.

Таблиця 2

**Порівняльний рівень споживання продуктів харчування
із розрахунку на душу населення у 1985–1989 рр.**

у кілограмах

	СРСР	Україна	Велика Британія	Польща	США	Франція	ФРН
М'ясо і м'ясопродукти	67	69	80	77	121	109	100
Молоко і молокопродукти	363	367	327	407	26	410	359
Олія	10,4	11,9	19	8,1	22,9	19,1	14,6
Риба і рибопродукти	17,2	18	12,3	6,1	12	13,2	7,2
Яйця (штук)	268	280	218	194	229	271	253
Цукор	43	46,7	32	47	28	36	33
Картопля	98	127	112	141	60	79	75
Овочі і баштанні	95	107	87	116	124	119	83
Фрукти і ягоди	41	46	94	31	97	87	145
Хліб і хлібопродукти	129	138	87	118	103	83	77

Джерело: Масол В. Упущенный шанс. — С. 9.

Одним з головних здобутків радянського суспільства був розвиток системи освіти. Здійснене в цій сфері по сей день залишається базовою основою для надій на прорив до високотехнологічної сфери найближчим часом. Україна досягла необхідних високих освітніх стандартів. Досить успішно здійснювався закон про обов'язкову середню освіту, хоча перепис населення

1959 р. виявив в Україні 184 тис. неписьмених віком від 9 до 48 років⁵⁰. Для подолання цього явища були створені найрізноманітніші форми навчання: очно-заочне, вечірні школи робітничої та сільської молоді та ін. У середині 70-х рр. 99 % випускників восьмих класів продовжували навчання.

У цей період збільшилася кількість вузів і студентів. Якщо в другій половині 1950-х рр. за рік вузи республіки випускали 49,3 тис. спеціалістів, то в 1970-х рр. — 131,8 тис. У 1980 р. в Україні працювало 147 вищих навчальних закладів проти 135 у 1960 р. Напрями і структура системи вищої, професійно-технічної і середньої освіти дещо відставали від сучасних світових тенденцій, але великим здобутком було те, що населення України мало високий освітній рівень. На кінець 80-х рр. 28 млн осіб мали вищу, середню (повну і неповну) освіту.

Соціальний захист населення великою мірою залежав від можливостей держави. Мілітаризація економіки, гонка озброєнь, витрати на допомогу країнам соціалістичного табору не дали змоги суттєво підняти рівень життя всіх громадян. Але головна проблема полягала в тому, що надцентралізована державна організація фактично придушувала індивідуальну ініціативу, жорстко трималася зрівняльних принципів, не цінувала належним чином рівень освіти, стояла на сторожі уніфікації доходів. Здобутки соціально-економічної політики не були повної мірою використані й поціновані у суспільстві. Зрівнялівка, юридичні обмеження на додаткову працю і, відповідно, на додатковий заробіток сприяли знеціненню цього фундаментального надбання. Негативні наслідки для розвитку промисловості мало фактичне зрівняння оплати робітників і інженерно-технічного складу на початок 80-х рр.

Це породжувало споживацькі настрої, байдужість до кінцевого результату, обезцінювало кваліфіковану працю. Патерналізм держави і несприйняття партійної риторики, зневіра у соціалістичну перспективу призвели до того, що здобутки цієї системи були знецінені в очах пересічного громадянина. Соціальна політика була потужною, для багатьох країн світу рівень життя громадян в СРСР і Україні був недосяжним. Але на рівні побутової свідомості вестернізація мала привабливіший вигляд, без усвідомлення того, що високі стандарти життя були характерними для малої кількості держав світу, і навряд чи хто міг гарантувати можливість їх створення в Україні.

Індустріальна доба принесла Україні погіршення екологічної ситуації, зростання захворюваності населення, збільшення технологічного бруду. Україна мала обтяжливу структуру економіки, зорієнтовану на виготовлення засобів виробництва, з військово-промисловим пріоритетом. Питома вага цих галузей у загальному обсязі промислової продукції становила близько 72 %, а 27,9 % припадало на товари народного споживання. Наприклад, у 1990 р. Донецька область випускала 83 % промислової продукції, і лише 1/6 частина належала до предметів споживання⁵¹.

В останні десятиріччя ХХ ст. «індустріальна історія» України підходила до кінця. На початок 90-х рр. Україна ще знаходилася у першій десятці країн світу (посідаючи восьме місце) за індустріальним потенціалом. Зарубіжні

дослідники визнавали наявність вдалого балансу в Україні між сільським господарством і міцною індустрією. Експерти «Дойче банку» оцінили економічний потенціал України у 8,3 бала за 10-бальною шкалою, зокрема: 9 балів — промисловий потенціал, 10 — аграрний, 8 — сировинний, 8 — інфраструктура⁵².

Від середини 1980-х рр. у народному господарстві мав розпочатися новий етап модернізації. Було очевидно, що потребують принципової зміни методи управління гігантським господарством, що планування старого типу дає відчутні збої. На порозі стояли виклики постіндустріальної доби, впровадження інформаційно-інтелектуальних технологій, відмова від панування матеріально-технічного виробництва, яке в Україні в багатьох сферах і так не було надто прогресивним. Дані інвентаризації та оцінки технічного стану виробничих основних фондів 33-х міністерств і відомств на квітень 1986 р. засвідчили, що лише 16 % потужностей могли б витримати конкуренцію на світовому ринку, 28,1 % із застарілим обладнанням неминуче стали б банкрутами, а 55,9 % — основна частина виробничого фонду, навряд чи змогла б вижити⁵³. Чи здатна була б радянська господарська еліта виробити адекватну новим економічним реаліям політику, залишилося невідомим.

На початку 1980-х рр. закінчувався цілісний етап розвитку радянського суспільства. Разом з ним відійшов у минуле стан піднесення і оптимізму, притаманний не тільки радянському суспільству, а й усій світосистемі. «Ми жили в епоху, коли кожний був впевнений, що історія на боці прогресу, — зазначав І. Валлерстайн. — Ця віра мала дуже важливе політичне значення — вона була потужною стабілізуючою силою. Вона породжувала терпимість, оскільки переконувала кожного, що колись стане краще, коли-небудь, у недалекому майбутньому, доступному у крайньому разі для його дітей. [...] Сьогодні світ загубив цю віру і, загубивши її, втратив важливу стабілізуючу силу»⁵⁴. На порозі 1980-х рр. суспільство очікувало змін, але таких, які б продовжували висхідну лінію розвитку радянського суспільства, звільнили б його від застарілих елементів і гальм у суспільній та економічній організації, надали б нового життєствердного імпульсу.

3. Між «радянським інтернаціоналізмом» і національною самобутністю

СРСР був унітарною наддержавою, в межах якої відбувався процес створення наднаціональної радянської спільності з нівелюванням національних особливостей громадян. Цей курс мав певну подібність до змісту західного типу національної єдності, яка базується в першу чергу на громадянсько-територіальних ідеях. Проте це навіть теоретично суперечило іншому баченню формування нації (у науковій літературі означене як «східноєвропейське»), де наголос робився на нації як культурному організмі з єдиною мовою, традиціями, звичаями, релігією тощо.

Парадоксальний характер націотворення в СРСР, його відмінність від націогенезу Західної Європи підкреслював Р. Шпорлюк: від середини 1950-х рр.

у СРСР розпочалося формування модерних націй, якому сприяло збереження федеративного устрою і національних республік, поступова втрата за російськими столицями — Москвою та Ленінградом — статусу центрів світової цивілізації, зростання уваги до здобутків західного світу та ін.⁵⁵

Взаємовідносини союзного центру і периферії становлять важливий компонент у дослідженні проблеми національних відносин у СРСР, сформоване передусім публіцистами. З урахуванням резонансності цієї ідеї у суспільній свідомості й використання цього постулату в політичній боротьбі вважаємо за потрібне зупинитися на ньому детальніше. Питання, чи була УРСР колонією у складі Радянського Союзу, по сей день викликає жваві дискусії. Тривалий час у зарубіжній історіографії, а згодом і пострадянських дослідженнях, вчені дотримувалися колоніальної парадигми, порівнюючи статус республік з колоніями. Цю думку, зокрема, обстоює Т. Кузьо, вважаючи, що СРСР був типовою колоніальною імперією з усіма її класичними ознаками — домінуванням центру над периферією, централізованим перерозподілом ресурсів, єдиною ідеологією — марксизмом-ленінізмом⁵⁶. Характерно, що образ СРСР як імперії на зламі 1980–1990-х рр., набув багато прихильників, в основному у середовищі діячів неформальних рухів. Тому антиколоніалізм став найпоширенішою формою націоналізму на теренах СРСР⁵⁷.

Розвиток СРСР порівнювали з моделлю «неформальної імперії», а оскільки розвивалися лояльні імперському центру неросійські еліти, то була запропонована навіть теза про модель «народної колоніальної держави». Заперечуючи статус УРСР як колонії чи напівколонії Росії, у науковій літературі наводяться такі аргументи: Москва не керувала Радянським Союзом від імені Російської Федерації як етнополітичної спільноти. Столиця залишалася космополітичною основою багатонаціональної держави, а її політична верхівка була байдужа до етнонаціональних гасел⁵⁸.

Протилежної думки дотримується А. Капеллер: будь-яке поняття колонії для характеристики УРСР не підходить. Головний аргумент цього він вбачає у відсутності дискримінації українців у системі управління, якщо вони володіли російською мовою, і у рівні економічного розвитку, досягнутого республікою за післявоєнні роки⁵⁹. Критикуючи засади національно-культурної політики в СРСР, українські дослідники наголошують на системі подвійного стандарту у взаємовідносинах України і союзного центру, звуженні можливостей національної самореалізації⁶⁰.

Безумовно, в СРСР мали місце еволюційні зміни, у тому числі в національній політиці. Пропагування засад толерантності у міжнаціональних відносинах, акцентування на братерських, дружніх зв'язках усіх народів, виховання підростаючого покоління у повазі до представників інших народів залишило глибокий позитивний слід у радянському суспільстві. Розпад СРСР без всеохоплюючої громадянської війни здивував світ. Але саме система інтернаціонального і патріотичного виховання в даному випадку дала свій, можливо, найголовніший результат — представники різних націй не розглядали одне одного як ворогів.

Ідеологія і пропаганда СРСР не провокувала і не роздувала міжнаціональні конфлікти і протиріччя. Вона, безумовно, маскувала реальний стан речей, більше зашкодивши науковому і політичному осмисленню реальних міжнаціональних відносин в СРСР. Тому привабливішою є позиція дослідників, які вважають, що зводить радянську національну політику лише до репресивних заходів неправильно. Сам факт існування національних республік, офіційних символів національної ідентичності, фіксування у паспорті національності сприяли збереженню національної самосвідомості⁶¹. Щодо колоніального статусу, то класичні відносини метрополія — колонія передбачають нерівність прав перед законом, суспільну дискримінацію, обмеження доступу до освіти, державних посад, шлюбів та інших прихованих і відкритих форм надання переваги представникам одного народу перед іншим. Реалії життя в радянській Україні про це не свідчили. Тому, наголошуючи на суттєвих недоліках у царині національно-культурних відносин, більшість українських вчених не вдаються до характеристики взаємовідносин УРСР і СРСР як відносин метрополії та колонії.

Реалії існування УРСР у складі Радянського Союзу містили як український контекст, так і російський. Український домінував у кількісній перевазі представників української нації, їх достатньо високої концентрації на селі, де русифікація ніколи не мала глибокого закріплення. За післявоєнні роки денационалізація так і не змогла змінити український зміст життя в Західній Україні. Столицею УРСР був Київ, і ця обставина мала надзвичайно важливе значення для становлення української нації.

Київський історичний міф почав формуватися ще в часи легендарного Нестора-літописця і згодом мав сталу тенденцію до зміцнення і розвитку. Розуміючи історичне значення Києва як центру поширення православ'я і об'єднання східнослов'янської спільноти, ще у XIX ст. серед аристократичних кіл українського походження неодноразово порушувалося питання про перенесення столиці Російської імперії до Києва. Отримання Києвом статусу столиці УРСР привело до суперечливих наслідків: від руйнування пам'яток історії, культури та церковної архітектури до набуття формальних, хоча й дуже важливих національних ознак.

Важливим чинником національного самовизначення є національний склад мешканців столиці. До революції 1917–1920 рр. він змінювався не на користь українців. У 1874 р. у Києві українців було 30,3 % від загальної кількості населення; у 1897 — 22,1 %, 1917 — 16,4 %⁶². За іншими даними, частка українців у 1918 р. становила 10 % від 470 тис. киян⁶³. Динаміка зміни національного складу Києва протягом XX ст., національний склад Київської міськради і райрад демонструють надзвичайно цікаві тенденції щодо збільшення українців як серед населення, так і у ланках державного управління. Українське населення Києва активно почало зростати у першій половині 1920-х рр.: у 1926 р. українці становили вже понад 42 % жителів міста і проживали у більшості районів — у 16 з 26⁶⁴. Стабільне зростання киян-українців було характерним і для другої половини XX ст.: у 1959–1979 рр. питома вага українців зросла від 60,2 % до 68,6 % (до 1 млн 455,4 тис.).

За переписом 2001 р., в столиці проживало 82,2 % українців від загальної кількості її мешканців — 2 млн 607,4 тис. осіб.⁶⁵

Радянська влада надавала великого значення місту, контролюючи ідейно-політичний клімат у столиці й підносячи його значення всіма засобами партійної ідеології та пропаганди. З усіх міст СРСР тільки особи перших секретарів міськомів партії Москви, Ленінграда і Києва затверджувалися відповідними структурами ЦК КПРС.

У другій половині ХХ ст. спостерігається тенденція поєднати в ідеологічній і політико-виховній роботі дві головні теми з історичного минулого столиці республіки: тема перемоги народу в роки Великої Вітчизняної війни і славетний образ міста в епоху Київської Русі. У 1957 р. на київських схилах постав величний парк Вічної Слави, 1976 р. — жертвам Бабиного Яру, 1981 р. — відкрито Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945, а також інші численні пам'ятники і меморіальні дошки. У червні 1961 р. указом Президії Верховної Ради СРСР встановлена медаль «За оборону Києва», Київ отримав почесне звання «Місто-герой».

Потреба в означенні національного характеру союзних республік вимагала набуття столицями національного колориту. Український контекст, незважаючи на всі переслідування і гоніння, був невід'ємною частиною інтелектуально-культурного життя Києва, хоча радянський зміст у ньому домінував. Саме у цей час у Києві споруджено пам'ятники на вшанування Л. Українки, І. Франка, відкриті архів-музей літератури і мистецтва (1967), музей ім. Рильського (1968), музей народної архітектури і побуту (1969), музей історії Києва. Особливого значення тематика української історії та культури набула під час святкування 1500-річчя міста, проведення відповідних заходів і урочистостей.

Зі створенням Київської кіностудії ім. О. Довженка у 1950-х рр. здійснена екранізація української класики: «Запорожець за Дунаєм» (1953), «Назар Стодоля», «Лимерівна», «Земля» (1954) та ін. До скарбниці світового кіномистецтва увійшов фільм С. Параджанова «Тіні забутих предків». На цій студії був знятий перший фільм про війну західноукраїнських повстанців у Карпатах — «Білий птах з чорною ознакою». Важливими етапами українського кінематографу стали менш резонансні фільми: «Захар Беркут», «Кам'яний хрест», «Пропаля грамота».

На хвилі десталінізації вперше в Україні вийшли друком багатотомні академічні зібрання творів Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, В. Стефаніка, П. Мирного, а також вибрані твори М. Коцюбинського, Ю. Федьковича, О. Кобилянської, П. Грабовського та ін. Поряд з вимогами створювати твори про колгоспне селянство і робітничий клас, оспівувати історію революції та героїку радянського життя зверталася увага на недостатню кількість у репертуарі театрів п'єс української класичної спадщини⁶⁶.

Хитання між русифікаторською політикою та її короткотерміновими «відлигами» істотно zdeформували і загальмували процес ствердження українського змісту столиці й периферії, але не змогли його перервати.

Радянська національна політика, всупереч декларованим намірам ліквідації етнічної диференціації, фактично прискорила процес творення націй. Радянська система встановила непроникливі бар'єри між різними націями, бюрократично прив'язавши індивіда до однієї з них, встановивши зв'язок між нацією, територією та адміністрацією. В усіх радянських республіках внаслідок цього виникли інституції, необхідні для незалежності — адміністративно визначені території, населенні титульними націями, політичні еліти з освіченим середнім класом, традиція культурної продукції національними мовами⁶⁷. До того ж, національності, які мали ті чи інші державні утворення у складі СРСР, становили 98 % населення СРСР⁶⁸. Українці й білоруси, зокрема, завершили процес об'єднання своїх народів, хоча приєднання Західної України з населенням за своїм політичним та культурним рівнем малосумісним з радянським ладом Р. Шпорлюк назвав бомбою уповільненої дії для СРСР⁶⁹.

Радянська політична верхівка розуміла, що Радянський Союз потребував у першу чергу ідеологічної єдності, а не національної самобутності. В умовах гетерогенного населення країни відбувався процес створення наднаціональної радянської спільноти, яка б нівелювала національні особливості громадян⁷⁰.

Про спрямовану політику на «приглушення», а потім і ліквідацію всіх національних відмінностей як основу побудови комунізму відкрито було задекларовано у програмі КПРС (1961 р.): «Розгорнуте комуністичне будівництво означає новий етап у розвитку національних відносин в СРСР, що характеризується подальшим зближенням націй і досягненням їх повної єдності. ... Кордони між радянськими республіками в межах СРСР все більше втрачають своє колишнє значення»⁷¹. Розцінювати ці програмові положення як далеку перспективу було б помилково. Фактично йшлося про ліквідацію федералізму, і про це відкрито заявлялося у найавторитетніших московських виданнях: «Відтепер питання про національні взаємовідносини в СРСР має лише безпосередньо комуністичне трактування — досягнення всебічної єдності радянських націй з кінцевою перспективою їх повного злиття... якщо раніше ступінь федералізації, характер національної державності, юридичний зміст національно-державних кордонів мали значення гаранту національної свободи, то тепер вони, по суті, не мають більше такого змісту... Вже зараз можна з впевненістю сказати, що з цього боку національна державність і федерація в цілому виконали свою історичну місію»⁷².

Курс на зміну федеративного статусу республік супроводжувався подальшим ствердженням наднаціональної спільноти: «Радянський народ — принципово нова, інтернаціональна спільність людей, соціалістичний союз усіх трудящих СРСР — працівників індустрії, сільського господарства і культури, фізичної і розумової праці, який становить соціальну основу багатонаціональної загальнонародної держави», — зазначалося у тезах ЦК КПРС⁷³.

Скорочення сфери дії національного фактора, особливо національної мови, був основою русифікаторської політики. У її здійсненні, незважаючи на відлиги і лібералізацію, простежується стабільність і послідовність.

В останні роки існування СРСР на вересневому пленумі ЦК КПРС 1989 р. було визнано, що під впливом економічних, соціальних і демографічних факторів відбулося скорочення сфери дії національних мов. Цей процес розглядався як підтвердження тези про злиття націй, яка набула рівня програмних настанов. Українську мову також намагалися витіснити на периферію суспільного життя.

Від кінця 1950-х рр. союзне керівництво доклало багатьох зусиль, щоб перевести вивчення національних мов титульних націй у російських школах як факультативного, необов'язкового предмета. Русифікації шкільної освіти сприяв закон «Про зміцнення зв'язків школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти», прийнятий в Україні 1959 р. на виконання відповідного союзного закону. Він окреслив головну тенденцію: у подальшому школи, технікуми і вузи будуть переведені на російську мову викладання. Українська інтелігенція, навіть представники вищого партійного керівництва республіки (М. Гречуха — заступник голови Ради міністрів УРСР, П. Тронько — секретар Київського обкому КПУ) не приховували свого незадоволення ситуацією з вивченням рідної мови. У резолюції Республіканської конференції з питань культури української мови (Київ, 11–15 лютого 1963 р.), зокрема, зазначалося: «...клопотати перед ЦК КПРС і урядом України, щоб: 1. В усіх вищих і середніх спеціальних школах, ремісничих училищах і курсах вести навчання українською мовою. В усіх дошкільних закладах (незалежно від того, на чий кошти вони утримуються), де є діти українського населення, виховання вести українською мовою. 2. В усіх установах і підприємствах, на залізницях та інших видах транспорту, в торгівлі всі справи вести українською мовою. 3. Академія наук, інститути, видавництва писали і видавали наукові твори в більшості українською мовою. 4. Кіностудії створювали художні й наукові кінофільми українською мовою, а фільми, створені в інших республіках перекладались українською мовою»⁷⁴.

Правомірність такого клопотання через деякий час була доведена практикою. За 20 років від початку хрущовських реформ кількість україномовних шкіл зменшилася на 8,7 тис. Частка їх скоротилася до 28 %⁷⁵. У дошкільному вихованні ситуація була ще гіршою: з 4449 дитсадків республіки у 3153 виховна робота велася російською мовою, в 32 — національними, у решті 1264 — українською.

Тенденцію до централізації і зростання контролю над сферою освіти продовжило створення у середині 1960-х рр. всесоюзного міністерства освіти і безпосереднє підпорядкування 50 зі 132 найбільших вузів України союзному відомству. Наступним кроком стала уніфікація по всій країні програм початкової та середньої школи, підвищення оплати викладачам російської мови порівняно з викладачами української та інших національних мов. Своє значення у здійсненні політики русифікації відіграло введення обов'язкового іспиту з російської мови і літератури у вузах.

На початку 1980-х рр. в Україні, як і в інших національних республіках, посилено заходи щодо вдосконалення вивчення російської мови, підтримувався цей процес виданням методичної літератури, створенням нових

навчально-методичних центрів і центрів підвищення кваліфікації. У вузах збільшився прийом студентів на російську філологію, з'явилася нова спеціальність «Російська мова і література у національній школі»⁷⁶. Ці заходи з точки зору центральної влади були необхідні, адже наприкінці 1970-х рр. приблизно третина українців не володіла російською мовою.

Усе це вело до поступової втрати українською мовою своєї комунікативної здатності, перетворення її на штучну, нежиттєздатну, з обмеженими функціональними можливостями. Структурні, семантичні й граматичні зміни, фонетична асиміляція і проникнення лексичних російських форм були основними причинами появи «суржику». Реалізація цієї політики призвела до того, що найосвіченіші верстви населення, інтелектуальна еліта України на момент проголошення незалежності мали недостатні знання з української мови. Анкетування студентів Київського державного педагогічного інституту іноземних мов засвідчило: серед студентів-українців 90 % могли вільно читати українською, 70 % — продуктивно працювати зі спеціальною науковою літературою, 6 % — спілкувалися рідною мовою в інституті, а за його межами — 2 %. Результати дослідження показали, що студенти-українці навіть пасивно володіли українською мовою меншою мірою, ніж російською⁷⁷. Загалом неухильно збільшувалася кількість українців, які називали російську мову рідною. У 1959 — 1989 рр. їх кількість зросла з 2076 тис. (6,5 % всіх українців республіки) до 4578 тис. (12,2 %).

Через тісні контакти обох народів в Україні поступово розвивалася двомовність як різновид неасиміляційного білінгвізму за достатньо високого рівня збереження рідних мов. Дослідник П. Брасс розглядав радянську двомовність (найчастіше вона існувала у формі диглосії) основним деструктивним фактором для інтеграційних процесів. Адже вона, на його думку, виступала сильним змагальним стимулом між російською частиною населення і титульними націями, і у цьому разі національна інтеграція просуvalася повільніше⁷⁸.

Існування СРСР як багатонаціональної держави з необхідністю ставило питання про співвідношення російської і національних культур, підтримку останніх чи, навпаки, їх витіснення на периферію радянської дійсності. Пропагандистські декларації та реалії практичних кроків з цього приводу значно відрізнялися. Політика із забезпечення домінування російської культури мала системний характер. Про це свідчили дані щодо видання друкованої продукції, ситуація в українському кінематографі, інших сферах життя. У світовій практиці для характеристики широти науково-технічної та культурної інформації використовується показник — кількість назв друкованих видань на мільйон населення. На кінець 1980-х рр. в Угорщині, наприклад, він становив 885, Болгарії — 581, Чехословаччині — 448, а в Україні — 54. Тільки п'ята частина книг і брошур виходила українською мовою, газет — 70,3 %. Мізерною була частка видань мовами національних меншостей, які проживали в Україні, — 0,3 %, хоч мовами зарубіжних країн друкувалося 3 % всіх видань⁷⁹.

Ще гіршою була ситуація зі створенням фільмів українською мовою. Фільмофонд республіки наприкінці 1980-х рр. налічував 2967 фільмів, із них

тільки 235 — українською мовою, переважно старі. У 1989 р. у кінозалах республіки було показано 280 нових фільмів, і тільки один демонструвався українською мовою. При цьому щороку Грузія, Вірменія, Киргизія, республіки Середньої Азії дублювали по 50–60 фільмів, а Україна — лише 15⁸⁰.

Такі тенденції, все ж таки, не дозволяли розцінювати ситуацію з російським домінуванням як абсолютним пануванням. Росіяни, хоча й були представниками формально панівної нації, але фактично не мали якихось особливих привілеїв порівняно з іншими народами, адже розподільчі лінії у радянському суспільстві визначалися належністю до номенклатури, а не до російської нації.

Незважаючи на наявні протиріччя і нерозв'язані проблеми, загалом ступінь ворожості й недовіри на національному ґрунті в СРСР мав тенденцію до зниження. Частково цьому сприяло засудження М. Хрущовим на XX з'їзді КПРС депортації народів СРСР (карачаївців, балкарців, калмиків). І хоча не згадувалися жителі Західної України, Прибалтики, кримські татари, німці, чеченці, це був важливий крок до наступних змін у національній політиці.

Про послаблення міжнаціональних бар'єрів свідчив досить високий показник шлюбів між українцями та росіянами. Протягом 1959–1989 рр. кількість етнічно змішаних родин в Україні (на 1 тис. сімей) зросла із 150 у 1959 р. до 253 у 1989 р.⁸¹ Україна посідала «третє місце» після Молдови та Білорусі за кількістю змішаних шлюбів. Як титульна нація, чоловіки-українці і українки мали найвищий показник змішаних шлюбів з усіх республік: 20,9 % і 22,4 % відповідно. Найбільша кількість змішаних шлюбів припадає на Донецьк — 41,7 % від загальної кількості, і найменша — на Івано-Франківськ — до 8 % (за даними на 1989 р.)⁸².

Комплекс проблем у культурно-національній сфері доповнювався демографічними показниками і міграційними рухами населення другої половини XX ст. Інститут прописки давав можливість регулювати національний склад населення, штучно збільшувати частку російського населення, зокрема у республіках Прибалтики, Західній Україні, у Криму. Міграційні процеси порушували демографічний баланс. На кінець 1980-х рр. у СРСР в інонаціональному середовищі проживало 60 млн осіб, або 1/5 населення країни, зокрема, росіян — 25,2 млн, українців — 6,7 млн, узбеків — 2,5 млн, білорусів — 2,1 млн, казахів — 1,6 млн, вірмен — 1,5 млн осіб тощо⁸³. В окремих регіонах кількість переселенців була більшою за кількість місцевого населення (Естонія, Латвія, Казахстан, східні області України).

На фоні зростання загальної кількості населення в Україні (від 41 860,0 тис. у 1959 р. до 51 704,0 тис. у 1989 р.) тривало зменшення приросту українців. У 1970, 1979, 1989 рр. порівняно до чисельності на час попереднього перепису природний приріст українського населення мав таку динаміку: 2133 тис. (21,96 %), 1424 тис. (12,02 %) і 1017 тис. осіб (7,67 %) відповідно. Через це відносна частка українців у складі населення республіки зменшилася з 76,8 % (1959 р.) до 72,37 % (1989 р.)⁸⁴.

Комплекс проблем політичного, національно-культурного розвитку України у складі СРСР і неможливість їх вирішення в умовах наявної системи,

залежність від московського центру, стали основою діяльності демократично налаштованої опозиції: «шістдесятників», самостійницької течії, правозахисного руху.

Наприкінці 1950-х рр. відбулося «поновлення українізму» під мобілізаційним впливом подій у Польщі й Угорщині. За масштабами діяльності й підтримки, силою спротиву і формами боротьби рух шістдесятників, правозахисний і самостійницький не міг дорівнювати ані періоду 1920–1930-х рр., а тим більше післявоєнним рокам. Це був останній сплеск національних надій і сподівань. Інтелігенція відчувала потужність русифікаторської політики, стан національно-культурного розвитку не залишав ілюзій щодо перспективи українського народу. В. Стус писав: «І не один із нас відчував: коли якийсь порятунок іще є, то тільки сьогодні. Бо завтра буде вже пізно. І ми, живі свідки цього тихого, потаємного затоплення нашого національного суходолу, змушені були заговорити про явища геноциду»⁸⁵.

Опозицією кінця 1950–1980-х рр. випробувано різні методи і форми боротьби: від відкрито антирадянської тактики, агітації за вихід із СРСР, створення підпільних організаційних структур, до легальної боротьби в межах радянського законодавства, з використанням ленінської теоретичної спадщини. Проте радянська система розглядала це як прояви «буржуазного українського націоналізму» і жорстоко карала всіх причетних до цього діячів.

На хвилі лібералізації шістдесятниками були здійсненні кроки на шляху пошуку альтернативи соцреалізму, створення неформальних об'єднань митців на противагу державним спілкам, звернення до тем в історії і мистецтві, що виходили за межі офіційної пропаганди.

Представники національно-культурної течії вимагали умов для духовного і культурного відродження українського народу, відстоювали його національну самобутність, вимагали правдивого висвітлення історичного минулого, збереження традицій і мови народу. Вони протестували проти русифікації України, нищення пам'яток історії і культури, проти надмірної заідеологізованості суспільства. Патріотичний характер мала творчість і громадська діяльність І. Драча, Л. Костенко, В. Симоненка, істориків О. Апанович, М. Браїчевського, літераторів І. Дзюби, Є. Сверстюка та ін. Це був виклик русифікаторській політиці, що розпочалася в післявоєнний період і характеризувалася нігілістичним ставленням до будь-яких спроб захистити національні інтереси і культуру. Відкрите декларування своєї позиції було актом громадянської мужності, адже лібералізація дуже швидко була згорнута, розпочалася низка кампаній жорсткої критики художньої і мистецької творчості М. Хрущовим, що згодом переросла у відкрито репресивну політику брежнєвської доби.

Специфічний характер світогляду і діяльності представників національно-культурного руху полягав у тому, що вони визнавали радянську політичну систему, але відкидали провідну роль Росії, намагалися на основі правових засад легалізувати право націй на самовизначення, апелюючи до ленінської спадщини і Конституції СРСР. Нові національні еліти вимагали

реалізації права на національне самовизначення і відкидали політику русифікації та асиміляції, започатковану ще у сталінський період.

Літературний критик І. Дзюба у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.) наголошував, що розвиток національної ідентичності народів СРСР є внеском до справи комунізму і свободи, виступав проти дискримінації українського народу в усіх сферах життя. Його позиція відбивала загальну стурбованість національної інтелігенції щодо перспектив подальшого розвитку націй і народностей. І. Дзюба, зокрема, дав різку оцінку мовної ситуації у Радянському Союзі у світлі результатів всесоюзного перепису 1959 р.: «От і радіємо з денационалізації десятків народів, з успіхів русифікації, того, що, мовляв, понад десять мільйонів неросіян в Союзі, за останнім переписом, назвали «рідною» російську мову і зреклися своєї мови. ... Щоб десятки націй СРСР «добровільно» відмовилися від своєї мови й національності, для цього потрібно дуже багато, непомірно багато неправди й несправедливості»⁸⁶. В епіцентрі дискусій постали питання спотворення ленінської теоретичної спадщини з національного питання радянською політикою і дійсністю, а також болісна для національної інтелігенції проблема «злиття націй».

З приводу аргументації, застосованої І. Дзюбою, зарубіжна дослідниця Т. Раковська-Хармстон зазначала: «...для цього періоду було характерним, що ленінська думка знову стала джерелом легітимзації режиму, національні групи в СРСР вимагали своїх прав з ім'ям Леніна»⁸⁷. Хоча полеміка не вийшла за межі політичного відкидання радянської системи, незвичним був сам факт дискусії, небезпечні для влади проблеми, що обговорювалися.

Арештами інтелігенції у серпні–вересні 1965 р. і засудженням 21 представника цього руху влада радикалізувала поведінку тих, хто залишився на волі, й привернула до цих проблем увагу громадськості. Збір підписів на захист арештованих, зібрання населення під судами, протестний виступ І. Дзюби 4 вересня 1965 р. у Києві вже набували певних ознак організованого руху, а дії влади почали розцінюватися як відновлення сталінізму. У постанові ЦК КПУ формулювання були одновимірними і максимально жорсткими: «Праця Дзюби розрахована на те, щоб викликати незадоволення національною політикою КППРС, підірвати авторитет партії в масах, поширювати і підживлювати націоналістичні тенденції і погляди. Вона широко використовується нашими ворогами в ідеологічній боротьбі проти соціалізму і комунізму...»⁸⁸.

Можна стверджувати, що такими діями влада ще у 1960-х рр. унеможливила подальші пошуки концепцій «гуманного соціалізму», «соціалізму по-ленінськи» серед інтелектуальної еліти України.

Чи мав рух «шістдесятників» неофіційну підтримку з боку представників партійної еліти України? Деякий імпульс до зростання ідей національного комунізму мав місце ще при владі О. Кириченка (червень 1953 — грудень 1957) і М. Підгорного (грудень 1957 — червень 1963). Навіть другий секретар ЦК КПУ був, на відміну від інших республік, до 1976 р. не росіянин, а українець. Під час здійснення перших арештів дисидентів дослідники

значають поспіх у діях репресивних органів, невеликі терміни ув'язнення, безпосереднє керування цим процесом з боку Москви.

Згодом боротьба шістдесятників стала сприятливим тлом для пошуків «націонал-комуністичних» та «українсько-автономістських» тенденцій у діях тодішнього першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Хоча поєднання прогресивної інтелігенції з партійною елітою не відбулося, партійна еліта у його особі зайняла обережнішу позицію, наголошуючи на успіхах соціалістичної України, що було в основі книги «Україна наша Радянська» (1970 р.). Саме під керівництвом П. Шелеста панівні кола України намагалися одержати більше самостійності, «українізувати» політичний апарат (на початку 70-х рр. у Політбюро та Секретаріаті ЦК КПУ було майже 100 % етнічних українців), опираючись припливу кадрів з інших республік. Його прихильники шукали власну ідеологію для виправдання своїх претензій та джерел, які б обґрунтували законність привласнення унікальної національної спадщини. Заради цілком прагматичних цілей П. Шелест намагався підвищити статус української мови та культури в республіці. Він мріяв створити *modus vivendi* з культурною елітою УРСР, був готовий до співпраці з дисидентами. Однак лише з тими, що не відкидали життєвості радянської соціалістичної системи. Але навіть його квазі-автономістський курс та симпатії до українства далеко не всі сприймали не те що у верхівці, а й серед рядових членів партії⁸⁹.

На український контекст життя республіки, її провідників змушували зважати інші об'єктивні зміни. Це значне збільшення міст за рахунок селян, формування партійної еліти, радянської інтелігенції переважно із представників цього прошарку населення. Дисидентський рух також відбивав цю тенденцію. Як зазначено у дослідженні Г. Касьянова, до 58,9 % дисидентів були вихідцями із села, 30,4 % — з інтелігенції, 10,7 % — з робітників⁹⁰.

Опосередковані наслідки для нової «українізації» мало збільшення кількості членів КПУ. Наприклад, на початок 1970-х рр. українці становили 65,5 % серед членів КПУ, у 1990 р. — 67,3 %⁹¹. Це не тільки показник за етнічним походженням, а й фактор того, що через партійну систему висунання кадрів на більш-менш важливі посади в державі могло потрапити більше українців. До того ж, від початку 1950-х рр. спостерігалось значне зростання кількості членів партії. Якщо у 1948 р. в лавах КППРС — КПУ перебувало 649 157 осіб, то у 1968 р. — 2 138 800 кандидатів і членів партії, у 1990 р. — 3 294 038 партійців⁹². І якщо цей факт не вважався як важливий в українській історіографії, то зарубіжні дослідники вбачали в ньому об'єктивний ґрунт для повороту до національного курсу, якщо для цього прийде час.

А. Мотиль, наприклад, підкреслював, що саме завдяки комуністичній владі Україна могла у 1960-х рр. за певних умов перевести свій символічний суверенітет у реальний. В урбанізованих та індустріалізованих центрах України цих років технічна та освітянська українська інтелігенція могла на рівних конкурувати з домінуючою частиною російського та російськомовного населення.⁹³ Тезу про збільшення ролі національних еліт у житті своїх республік підтвердили етносоціологічні дослідження, проведенні Інститутом етнології та антропології АН СРСР у 1971–1972, 1979–1980, 1988 рр.

Вони засвідчили, що мала місце тенденція до витіснення росіян з вищих щаблів соціальної стратифікації. Це підтверджував факт повільного підвищення соціального статусу дітей росіян у порівнянні з особами корінної національності у республіках⁹⁴.

І. Дзюба і «шістдесятники» були не поодинокі у своїх поглядах. «Покіс» серед цих діячів звів цей рух нанівець, проте в інших національних республіках з різною мірою ефективності й успіху точилася боротьба за збереження національної самобутності. Наприкінці 1950-х — початку 1960-х рр. за націоналістичні тенденції вищим партійним керівництвом зміщено з посад перших секретарів ЦК союзних республік: Азербайджану, Вірменії, Латвії, Узбекистану, Туркменії, Таджикистану. Партійних лідерів Казахстану і Киргизії звинувачували за фаворитизм у кадровій політиці, збереження в республіках традиційних форм життя, за автономність у культурі. Гостро критикувалася прихильність грузинської молоді до рідної мови, і це трактувалося як «буржуазний націоналізм».

Рух «шістдесятників» в Україні та вияви незгоди з політикою КПРС у культурно-національній сфері в інших республіках у зарубіжній історіографії початку 70-х рр. відразу були означені як «новий націоналізм» національних еліт, сепаратизм і вимога незалежності за зразком соціалістичних держав Центрально-Східної Європи. Національні настрої йшли за національною свідомістю, породжували нове явище групової солідарності, стимулювали політичне самовизначення. Через національно-культурну проблематику «нові національні еліти» намагалися зайняти провідне місце у своїх республіках і на рівних брати участь у прийнятті загальносоюзних рішень⁹⁵.

Подальшого розвитку національно-культурницьких прагнень партійної еліти не відбулося. Період перебування при владі В. Щербицького пов'язаний з розгромом шістдесятників, посиленням контролю над національною сферою життя, новою хвилею арештів, боротьбою проти діячів правозахисного руху (О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, М. Руденко, В. Чорновіл та ін.).

Діяльність правозахисників була останнім сплеском опозиційності за радянський час. Від інших його відрізняло апелювання до світової громадськості й підтримка української діаспори, пов'язаність із правозахисним рухом в Росії, намагання долучити Україну до світових правових стандартів. Правове обґрунтування поширення на Україну всіх міжнародних правових угод, підписаних СРСР, було головною новацією правозахисників. Українська гельсінська група пройшла шлях від декларування спочатку гуманітарно-правових, а згодом і політичних вимог своєї діяльності. Ставилося за мету поширення засад Декларації прав людини на взаємовідносини особи і держави в УРСР, вільний інформаційний обмін, окреме представництво України як члена ООН на міжнародних нарадах, створення незалежних прес-агенцій та акредитування представників іноземної преси в Україні⁹⁶.

Брутальні методи боротьби з правозахисниками і початок арештів майже відразу спричинили появу таких протесних форм, як публікації самвидаву, звернення, заяви, протесні листи, клопотання, апелювання до думки

зарубіжної громадськості. Документи, написані в умовах тюремного ув'язнення, відрізнялися радикалізмом, жорсткістю характеристик, прямоотою і відкритістю. Звернення 18-ти видатних українських політв'язнів улітку 1979 р. було одним з найхарактерніших документів самвидаву. У ньому ставилося питання про вихід України зі складу СРСР і створення незалежної держави. Стан республіки в документі характеризувався відсутністю політичного суверенітету, органи влади кваліфікувалися окупаційною адміністрацією, що не мала ані внутрішньої, ані зовнішньої політики. Політв'язні зверталися з проханням до ООН з огляду на її антиколоніальну діяльність «вчинити все необхідне для реєстрації України як колонії російської імперії, що існує у формі т[ак] зв[аного] СРСР»⁹⁷.

З кожним роком коло питань, порушених представниками опозиційного руху, зростало. Щораз голосніше лунали звинувачення за голод 1933 р., перетворення СРСР на військово-поліцейську державу, фактичне збереження сталінізму. В'язні совісті, зокрема В. Стус, відмовляли радянській моделі соціалізму в будь-якій прогресивності. Ознакою деградації суспільства для опозиціонерів слугували махінації, крадіжки і спекуляція, продаж посад, корупція, що охопила, за їх твердженнями, всю вертикаль влади. Нищівній критиці піддавалася радянська інтелігенція. Політв'язні являли собою нову генерацію українців, які намагалися подолати віковічні хибі ментальності свого народу, звичку жити за неписаними правилами, «народною мудрістю»: «береженого Бог береже», «мовчи в ганчірку — будеш їсти кашку», «покірне теля дві матки ссе». Вони були свідомі того, що такий стан речей не давав надій на можливість подолати роз'єднаність українців⁹⁸. Ситуація в СРСР розцінювалася політв'язнями як велика криза: «Можливо, такої іншої ще не було».

Документальна спадщина дисидентського руху свідчить, що її представники (О. Мешко, Ю. Литвин, В. Овсієнко) на основі аналізу розвитку профспілкового протесного руху у Польщі намагалися вийти на дещо ширші узагальнення, зокрема, про наявність приватно-державницького розподілу благ як основи соціалістичної економіки. Комуністичні партії були звинувачені у використуванні робітників для досягнення власної мети — захоплення державної влади і створення експлуататорської системи. Наявним громадським організаціям як інструментам державного впливу було відмовлено у довірі. Напередодні перебудови правозахисники правильно усвідомили важливість створення незалежного профспілкового руху⁹⁹.

В'язні совісті пропонували боротися з наявним станом речей актами громадянської непокорі. Також поширювалася ідея про доцільність використання референдуму як механізму виходу зі складу СРСР під егідою ООН. На думку опозиціонерів, Україна мала трансформуватися у суспільство з якнайширшими політичними, економічними і соціальними правами, з дотриманням усіх прав національних меншин і релігійних об'єднань¹⁰⁰. У документах окреслені лише загальні принципи організації недержавної України: справжнє народовладдя, демілітаризація та декагебізація, поліпшення соціального становища народу.

Український дисидентський рух у боротьбі проти радянської системи сформулював основні, радикальніші гасла, озвучив найголовніші проблеми української радянської дійсності, які набули значного суспільного резонансу в роки перебудови. Його спадщина стала основою перебудови в Україні.

- ¹ *Степанян Ц.* Соціалізм і комунізм. — К., 1949. — С. 49.
- ² *Сталін Й.* Питання лєнінізму.— Вид. 11-е. — К., 1953. — С. 274.
- ³ *Степанян Ц.* Назв. праця. — С. 50–53.
- ⁴ *Сталін Й.* Промова перед виборцями Сталінської виборчої округи 9 лютого 1946 р. — К, 1946. — С. 12.
- ⁵ *Пыжиков А. Н. А.* Вознесенский о перспективах послевоенного обновления общества // <http://www.akdi.ru/id/new/ek5htm>
- ⁶ *Еремин А. М.* Сталин и экономическая наука // http://marx-journal.comunist.ru/no15/stalin_econ.shtml
- ⁷ *Рибалка І. К.* Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. — Х., 1999. — С. 119.
- ⁸ *Martens L.* Another view of Stalin. — Edition EPO, 1996. — P. 151.
- ⁹ *Кожин В.* Россия: Век XX-й (1939–1964): Опыт беспристрастного исследования. — М., 2002. — С. 375.
- ¹⁰ *Barghoorn F. C.* The Soviet Political Future // The Soviet Union under the Brezhnev and Kosygin. The Transition years / Ed. by J. W. Strong. — N.Y, Cincinnati, Toronto, London, 1971. — P. 271.
- ¹¹ *Daniels R. V.* Soviet Politics since Khrushchev // The Soviet Union under the Brezhnev and Kosygin. The Transition years / Ed. By J.-W. Strong. — N 4., Cincinnati, Toronto, London, 1971. — P. 22.
- ¹² Див.: Там само. — P. 23.
- ¹³ *Кульчицький С.* XX з'їзд КПРС — переломний пункт в історії радянського комунізму // УІЖ. — 2006. — № 2. — С. 119.
- ¹⁴ *Daniels R. V.* Inhib. — P. 22.
- ¹⁵ *Геллер М., Некрич М.* Утопия у власти. — М., 2000. — С. 540.
- ¹⁶ *Кара-Мурза С. Г.* Советская цивилизация. — К., 2004. — С. 345.
- ¹⁷ Лист секретаря ЦК КПУ М. Підгорного ЦК КПРС про небажаність повернення звільнених з ув'язнення колишніх учасників ОУН і УПА та членів їх сімей на постійне проживання у західні області України // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 7. — Київ — Торонто, 2003. — С. 550–553.
- ¹⁸ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. / В. К. Баран та ін. (упор.) Ю. І. Шаповал (ред.). — К., 2004. — С. 112.
- ¹⁹ XXII съезд Коммунистической партии Украины, 27–30 сентября 1961 г. Материалы съезда. — К., 1962. — С. 11.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ *Дёмочкин Н. Н., Куликова Г. Б.* Советы в период коммунистического строительства // Вопросы истории. — 1971. — № 11. — С. 10.
- ²² *Цветков В. В., Юзьков Л. П., Фрицький О. Ф.* Наука управління і місцеві Ради. — К., 1970. — С. 160.

- ²³ *Кара-Мурза С.* Золотой «застой»? // http://www.lgz.ru/archives/html_arch/lg442006/Polosy/4_2.htm
- ²⁴ *Черняховский С.* Стояние в зените // http://www.lgz.ru/archives/html_arch/lg442006/Polosy/4_2.htm
- ²⁵ *Daniels R. V.* Inhib. — P.24–25.
- ²⁶ Отчетный доклад XIX съезду партии о работе Центрального комитета ВКП(б). — М., 1952. — С. 85.
- ²⁷ Там само. — С. 56.
- ²⁸ Там само. — С. 92, 124.
- ²⁹ Правда України. — 1962. — 18 травня.
- ³⁰ Красная звезда. — 1962. — 19 мая.
- ³¹ *Barghoorn F. C.* The Soviet Political Future. — P. 271–272.
- ³² Українське село: проблеми і перспективи. — К., 1991. — С.11.
- ³³ XVI з'їзд Комунистичної партії (більшовиків) України. 25–28 січня 1949 р. Матеріали з'їзду. — К., 1949. — С. 25–26.
- ³⁴ XVII КП (б)України. 23–27 вересня 1952 р. Матеріали з'їзду. — К., 1953. — С. 47.
- ³⁵ Там само. — С. 49.
- ³⁶ *Даниленко В.* Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 9. НАН України, Інститут історії. — К., 2005. — С. 13.
- ³⁷ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»: Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 122.
- ³⁸ *Стреляный А.* Последний романтик //Свет и тени «великого десятилетия»: Н. С. Хрущов и его время. — Л., 1989. — С. 195.
- ³⁹ XIX з'їзд Комунистичної партії України: Матеріали з'їзду. — С. 52.
- ⁴⁰ *Валлерстайн И.* Конец знакомого мира: Социология XXI века /Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. — М., 2003. — С. 23.
- ⁴¹ XIX з'їзд Комунистичної партії України: Матеріали з'їзду. — С. 70.
- ⁴² *Прибиткова І.* Ще сто років тому Україна була країною із дуже позитивною демографічною ситуацією //http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=23&op_id=624
- ⁴³ Історія України: Національно-державне відродження українського народу України в сучасному світі із середини 80-х років: Конспекти лекцій. — Ч. 8. Тема 11 / Авт.-укл. Б. І. Білик, І. С. Гриценко, Я. С. Калакура та ін. — К., 1992. — С. 37.
- ⁴⁴ *Berliner J. S.* Economic Reform in the USSR // The Soviet Union Under Brezhnev and Kosygin. — P. 51.
- ⁴⁵ XIX з'їзд Комунистичної партії України: Матеріали з'їзду. — С. 44.
- ⁴⁶ *Вовк В.* Дозвілля міського населення Наддніпрянської України в 1950-х — 80-х рр. ХХ ст. // Український історичний збірник. Вип. 8. / Інститут історії НАН України. — К., 2005. — С. 308.
- ⁴⁷ Збірник чинних обов'язкових постанов виконкому Київської міської ради депутатів трудящих: За станом на 15 квітня 1949 р. — К., 1949. — С. 173–182.
- ⁴⁸ *Кара-Мурза С.* Антисоветский проект. — М., 2002. — С. 395.
- ⁴⁹ *Richardson C.* Ben Fowkes. The Disintegration of the Soviet Union: A Study in the Rise and Triumph of Nationalism. — N.Y., St. Martin's Press. — 1997. — 273 p. // Nationalities Papers. Dec. 1998. — Vol. 26. — Nom. 4. — P. 800.
- ⁵⁰ *Романюк І. М.* Українське село у 50-ті — першій половині 60-х рр. ХХ ст. — Вінниця, 2005. — С. 147.

- ⁵¹ Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття: Колективна монографія / За ред. З. Г. Лихолобової. — Донецьк, 2001. — С. 138.
- ⁵² *Гош А. П., Дорогунцов С. И.* Советский социализм. — К., 2006. — С. 120.
- ⁵³ *Чухно А. А.* Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. — К., 2003. — С. 15.
- ⁵⁴ *Валлерстайн И.* Указ. соч. — С. 27.
- ⁵⁵ *Шпорлюк Р.* Імперія та нація: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі.-К., 2000. — С. 199–200.
- ⁵⁶ *Петровський В. В.* Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.). —Х., 2003. — С.155
- ⁵⁷ *Beissinger M. R.* How Nationalism Spread: Eastern Europe Amidst the Tides and Cycles of Nationalist Contention // Social Research. — 1996. — Vol. 63. — N 1. — P. 119.
- ⁵⁸ *Molchanov M. A.* Political Culture and National Identify in Russian — Ukrainian Relations. — College Station, 2002. — P. 177.
- ⁵⁹ III Міжнародний конгрес українців. Харків, 26–29 серпня 1996. Історія. — Х., 1996. — Ч. 1. — С. 171–174.
- ⁶⁰ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). — К., 2007. — С. 432, 574.
- ⁶¹ Там само. — С. 151.
- ⁶² *Кремінь В., Табачник Д., Ткаченко В.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). — К., 1996. — С. 200.
- ⁶³ Історія Києва: від княжої доби до сучасності: Зб. документів і матеріалів / За заг. ред. В. Ф. Колесника, А. П. Коцура, Н. В. Терес. — К., 2005. — С. 517.
- ⁶⁴ Демографічний збірник / За ред. акад. М. В. Птухи. — К., 1930. — С. 221.
- ⁶⁵ Історія Києва: від княжої доби до сучасності: Зб. документів і матеріалів. — С. 653.
- ⁶⁶ ХІХ з'їзд Комуністичної партії України: Матеріали з'їзду. — С. 160.
- ⁶⁷ *Zaslavski V.* Nationalism and Democratic Transition in Postcommunist Societies // Daedalus. 1992 (Spring). —Vol. 121. — N 2.
- ⁶⁸ Соціально-політичні проблеми сучасного суспільства: Курс лекцій / Упор. О. І. Семків, Б. Л. Кухта, В. А. Шпилюк та ін. — К., 1991. — С. 170.
- ⁶⁹ *Шпорлюк Р.* Назв. праця. — С. 228.
- ⁷⁰ *Петровский В. В.* Этносы и политика на исчезающем постсоветском пространстве: Монография. — Х., 2005. — С. 16.
- ⁷¹ Программа Коммунистической партии Советского Союза. — М., 1961. — С. 20.
- ⁷² Советское государство и право. — 1961. — № 12. — С. 15, 23.
- ⁷³ Тези Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. — К., 1970. — С. 43.
- ⁷⁴ Национальный вопрос в СССР: Сб. документов / Сост. З. Купчинский. — Б. М., 1975. — С. 27.
- ⁷⁵ *Литвин В.* Історія України: У 3-х т. Т. III. Новітній час (1914–2004). Кн. 2. — К., 2005. — С. 264.
- ⁷⁶ Інформаційна доповідь В. Щербицького Центральному комітету КППРС про хід виконання постанови ЦК КППРС і Ради міністрів СРСР «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших учбових закладах союзних республік». 20 травня 1983 р. // *Литвин В.* Історія України: У 3-х т. Т. 3. Новітній час (1914–2004). Кн. 2. — С. 308.

- ⁷⁷ *Матвеев В. И.* Мовна ситуація в студентському середовищі // Філософська і соціологічна думка. — 1989. — № 6. — С. 11–12.
- ⁷⁸ *Kolstoe P.* Russians in the Former Soviet Republics. — L., 1995. — P. 171–173.
- ⁷⁹ Україна. — 1990. — № 33. — С. 22.
- ⁸⁰ Культурна і життя. — 1990. — № 32. — С. 4.
- ⁸¹ *Кара-Мурза С.* Антисоветский проект. — С. 287.
- ⁸² *Janmaat J. G.* Nation-Building in Post-Soviet Ukraine. Educational Police and the Response of the Russian-Speaking Population/ — Utrecht, 2000. — P. 50.
- ⁸³ Соціально-політичні проблеми сучасного суспільства: Курс лекцій. — С. 172
- ⁸⁴ Етнографія України: Навчальний посібник. — Л., 1994. — С. 115.
- ⁸⁵ *Смус В.* Твори. У 4-х т. Т.4. — Львів, 1994. — С. 443.
- ⁸⁶ *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. — 1990. — № 7. — С. 100.
- ⁸⁷ *Rakowska-Harmstone T.* The Dilemma of Nationalism in the Soviet Union // The Soviet Union under the Brezhnev and Kosegin. — P. 117.
- ⁸⁸ Про висновок на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надісланий до ЦК КП України : Постанова ЦК КП України. 22 лютого 1972 р. // Баран В. Україна 1950–1960-х рр. — Л., 1996. — С. 406.
- ⁸⁹ *Motyl A., Krawchenko B.* Ukraine: from Empire to Statehood // New States, new Politics: Building the Post — Soviet Nations. — Cambridge; New York, 1997. — P. 243; *Nahaylo B.* The Ukrainian Resurgence. — London, 1999. — P. 30–33.
- ⁹⁰ *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К., 1995. — С. 190.
- ⁹¹ Сторінки політичної історії України. — С. 574.
- ⁹² Там само. — С. 573.
- ⁹³ *Motyl A. I.* Dilemmas of Independence Ukraine. After Totalitarianism. — New York: Council on Foreign Relations, 1993. — P. 36.
- ⁹⁴ *Дробижєва Л.* Русские среди нерусских // Родина (М.). — 1992. — № 3. — С. 22–23.
- ⁹⁵ *Rakowska-Harmstone T.* The Dilemma of Nationalism in the Soviet Union // The Soviet Union under the Brezhnev and Kosegin. — P. 117, 188.
- ⁹⁶ Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод. 9 листопада 1976 р. // Українська суспільно-політична думка в ХХ-му столітті: Документи і матеріали: У 3-х т. Т. 3. — Мюнхен, 1983. — С. 282–284.
- ⁹⁷ Звернення Українського національного визвольного руху в справі української самостійності // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: Документи і матеріали. У 4-х т. Т. 4. 10 грудня 1978 — 11 березня 1988. — Х., 2001. — С. 105–110.
- ⁹⁸ *Горбаль М.* Право захищатися // Там само. — С. 150.
- ⁹⁹ *Литвин Ю.* «Солідарності», Об'єднанню вільних профспілок Польщі // Там само. — С. 167–169.
- ¹⁰⁰ Деколонізація СРСР — єдиний гарант миру в усьому світі // Там само. — С. 121–123.

XI

ДОСВІД СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ ПЕРЕБУДОВНОЇ ДОБИ

1. Передумови і концептуальні засади суспільно-політичних трансформацій періоду перебудови

Від початку 1980-х рр. розпочався етап, нетривалий з точки зору історичного часу, але кардинальний за своїми наслідками: перебудова. Слід відразу сказати, що на питання: «Що ми будемо?» — відповідь не була сформульована політичними лідерами або ж вони свідомо відходили від цього, досить планомірно і послідовно втілюючи програму демонтажу соціалістичних засад і створення підвалин капіталістичного формаційного ладу за назвою «ринкова економіка». У цьому контексті перебудова є не самостійним і завершеним етапом в історії як СРСР, так і України, а першим кроком трансформації соціалістичного суспільства (у тому розумінні, яким воно сприймалося радянськими людьми) до нової суспільно-політичної та економічної реальності. Перехід до нового стану був можливий за умов зміни базових інститутів радянського суспільства, зруйнування ідеологічного панування КПРС і започаткування широких народних рухів і неурядових громадських організацій, впровадження демократичних процедур, допущення інших форм власності.

На цей шлях Україна виходила, маючи в основі державний соціалізм з потужною бюрократичною структурою, монополію Комуністичної партії на ідеологічне освячення змін. Саме це значною мірою зумовило весь спектр наступних проблем, з яким зустрілося українське суспільство.

Ідеологічне забезпечення перебудовного процесу відбулося на «марші» з відсутністю серед партійної та наукової еліти єдиного розуміння змісту, характеру, темпів і кінцевих результатів комплексних змін. Така ситуація була характерною не тільки для СРСР, а й для інших країн, що стали на шлях трансформації. Згодом це дало підстави зарубіжним дослідникам, зокрема К. Оффе, зазначити, що східно-європейським революціям не висідало цілей і передреволюційної теорії.

Після смерті Л. Брежнєва нові лідери (Ю. Андропов, К. Черненко) з необхідністю мали сформулювати власний погляд на стан радянського суспільства, запропонувати програму подальших дій. Концептуальне забезпечення курсу Ю. Андропова мало декілька постулатів: 1) розвинений соціалізм є тривалим етапом в історії суспільства; 2) соціалізм у своєму розвитку не просунувся настільки далеко, особливо у діалектиці розуміння «мого» і «нашого»; 3) сучасне знання про суспільство є недосконалим,

проблематика розвиненого соціалізму має бути актуалізована¹. Невдовзі у тогочасну партійно-ідеологічну риторику був запущений термін «революційне оновлення суспільства», під яким розумілося відкрите обговорення наявних проблем. У першу чергу це стосувалося подальшого розвитку і модернізації радянської економіки, її відповідності найкращим світовим зразкам.

Висунення цієї низки питань як першочергових віддзеркалювало потреби партійно-адміністративної еліти не стільки у суспільній трансформації, скільки у подальшому розвитку військово-промислового комплексу в умовах продовження «холодної війни» і гонки озброєнь, необхідності посилення партійної гегемонії у суспільстві, як справедливо зазначено у зарубіжній історіографії². (У 1982 р. міністерство оборони США прийшло до висновку, що США переважали СРСР за технологічним рівнем збройних сил. США мали перевагу з 15-ти компонентів, у тому числі в балістичних ракетах підводного базування, винищувачах, надточній зброї, системах раннього попередження, комунікаціях. У 11-ти компонентах США і СРСР мали паритет: міжконтинентальні балістичні ракети, бойові машини піхоти, крилаті ракети, системи управління і контролю. СРСР мав перевагу над США по семи показниках: ракети «земля-повітря», протиракетна оборона, протисупутникові системи, хімічна зброя.)³

Під гаслом прискорення економічного розвитку країни, здатного наздогнати до 2000 р. США, розпочав у березні 1985 р свою найвищу політичну кар'єру М. Горбачов. Економічний курс мав доповнювати розвиток соціалістичної демократії, зростання суспільної свідомості, підвищення трудової і соціальної активності радянських громадян⁴.

Пізніше ідеологічним форматом горбачовської доби, окрім «прискорення», стали «гласність» і «перебудова». Під «гласністю» малося на увазі спочатку з'ясування всіх недоліків, що перешкоджають прискоренню, критика і самокритика виконавців «зверху донизу», згодом — пом'якшення цензури і полегшення доступу до інформації. Перебудова декларувалася як внесення структурних і організаційних змін з метою прискорення суспільного розвитку у господарський, соціальний і політичний механізми. На першому етапі перебудови офіційна ідеологія базувалася на ідеї можливості змін у радянському суспільстві.

Важливо, що в цей період громадська думка була схильна до підтримки заходів влади, які б ліквідували найодіозніші риси партійно-державного управління, сприяли економічному зростанню і добробуту населення, позбавили суспільство від управління представниками консервативної і догматичної партійної еліти. Цей період відрізняє важлива для державних перетворень характеристика — очікування змін і запит на реформи (інша річ, якими вони були в уяві пересічного радянського громадянина). Цей фактор створював сприятливе тло для перебудовних дій М. Горбачова та його команди.

«Гласність» була головним компонентом у зміні світоглядних орієнтацій багатомільйонного народу. Всю могутність державних засобів інформації було спрямовано на висвітлення заборонених до того історичних «білих плям»: злочинів сталінізму, теми політичних репресій, депортації народів,

дисидентства і шістдесятників, привілеїв партійного апарату і корупції у вищих ешелонах влади, війни в Афганістані. Ця проблематика висвітлювалася авторитетними науковцями, письменниками, поетами, діячами мистецтва — представниками вищих духовних сфер країни і республіки. Їх науково-популярні й публіцистичні праці, що друкувалися мільйонними накладками, згодом дістали назву «докторальна публіцистика», що аналізувала больові точки радянського суспільства і пропонувала свій діагноз виходу із ситуації (М. Шмельов, Г. Попов, Т. Заславська, Ю. Афанасьєв, В. Коротич та ін. В Україні: Ю. Щербак, В. Яворівський, М. Амосов, Д. Павличко, В. Черняк та ін.). В основі цих публікацій, як зазначив С. Кара-Мурза, лежала ідея історичної провини держави, партії і народу, що й стало головною тематичною зброєю періоду перебудови⁵.

Особливе значення і потужний громадський резонанс в Україні мала тема аварії на Чорнобильській АЕС і її катастрофічних наслідків⁶. Ця катастрофа всесвітнього масштабу, реальна загроза життю і здоров'ю мільйонів людей набагато швидше, ніж будь-яка антирадянська риторика, відвернули громадян від московської влади як центру прийняття рішень і київського керівництва на чолі з В. Щербицьким — їх послідовних виконавців. Через 20 років М. Горбачов визнав: «Можливо, аварія на Чорнобильській АЕС [...] навіть більшою мірою, ніж початок моєї перебудови, стала причиною розпаду Радянського Союзу п'ять років потому»⁷.

Безпрецедентні обсяги нової і радикальної інформації руйнували світоглядну систему радянських людей, привертала увагу до вибухонебезпечних проблем національного розвитку і міжнародних відносин, фактично відкидали накопичений інтелектуальний радянський досвід, радянську економічну систему і натомість пропонували нову європоцентричну або західну парадигму. Для громадськості це був інформаційний шок, наслідком якого була не тільки втрата ціннісних орієнтирів радянської доби, а й неспроможність оцінити їх альтернативи.

У суспільній свідомості домінувало переконання, що життя має тільки покращуватися, що Україна, наприклад, зможе швидко досягти рівня Німеччини або інших провідних держав Європи. Саме у цій, досить наївній уяві, крилися головні методологічні та політичні проблеми суспільної трансформації СРСР. Як зазначав Ф. Фукуяма, за проблемою досягнення вищих стандартів стояло питання про можливість впровадження соціально-політичного досвіду розвинених країн, рівня яких хотіли досягти у суспільствах, що розвиваються (або трансформуються). І якщо запозичення «зовнішніх ознак» провідних суспільств не становило великої проблеми, то подальші труднощі пов'язувалися в першу чергу із соціокультурними чинниками⁸.

Ідеалізація західних держав справді відіграла свою роль у падінні держави, але вона мало чим могла зарадити на етапі створення нового суспільно-політичного й економічного ладу на пострадянському терені. Через багато років російські дослідники широко констатували факт: багатьом працям другої половини 1980-х рр. притаманний апологетичний характер, пов'язаний з ідеями перебудови та їх реалізацією на практиці⁹. Суспільні науки і в умовах

«гласності» не змогли виконати свою місію: бути інтелектуальним провідником для влади і суспільства. Жорстке протиставлення «демократів» і «консерваторів» унеможливило пошуки альтернатив курсу, що сповідував М. Горбачов.

Декларовані вищим керівництвом цілі не збіглися зі справжніми намірами, озвучення суті перетворень відбувалося набагато пізніше започаткування змін. Позиція лідерів перебудови не була щирою і послідовною. Згодом Е. Шеварднадзе зазначив: «Вперше в історії існування Радянського Союзу глава держави ставив за мету ревізію комуністичної ідеології. Тоді багато хто питав: «Що означає «перебудова», «гласність»? Відмова від соціалізму?» Це було близьке до істини, але говорити про це вголос у ті роки було неможливо»¹⁰.

Офіційний ідейний арсенал, оприлюднений владою, свідчив про тенденцію: спираючись на історичне минуле, спробувати знайти нові імпульси в попередньому радянському досвіді. Зокрема, це стосувалося дуалізму ленінської спадщини останніх років життя, нової економічної політики, поглядів М. Бухаріна, актуалізації ідеї госпрозрахунку, кооперативного руху, акціонерних товариств, залучення іноземного капіталу та ін. «Нове дихання» намагалися надати прикладу стаханівського руху, який за нових обставин дістав назву «людський фактор» і був спрямований на гуманізацію системи суспільних відносин, подолання технократичного підходу до розв'язання виробничих і економічних завдань.

Фактично процес демонтажу системи влади в СРСР був започаткований у 1987–1988 рр. рішеннями січневого (1987 р.) пленуму ЦК КПРС і XIX Все-союзної конференції КПРС. Вперше відкрито оголосили, що радянська система потребує демократизації, нової виборчої системи, обрання депутатського корпусу на альтернативній основі. В ідеологію перебудови впроваджувалися принципи розподілу влади, парламентаризм, громадянські й політичні права людини. У резолюції XIX партконференції «Про гласність» закріплювався курс на демократизацію преси і свободу слова. На конференції вперше проголошувалася ідея формування в СРСР громадянського суспільства. В центрі політичної реформи стояло питання про перехід державного управління від КПРС до системи рад, передачу влади від ЦК КПРС до з'їзду народних депутатів, звільнення партапарату від невлас- тивих функцій і його скорочення (загалом по країні до 700–800 тис. осіб). Фактично у 1988 р. країні пропонувався соціал-демократичний шлях розвитку.

М. Горбачов неодноразово наголошував, що перебудова розпочалася «згори», коли визріли необхідні умови в партії і країні, що вона має революційний характер, і цей процес буде відбуватися тільки в рамках соціалізму, а не за його межами¹¹. Весь комплекс завдань висувався за обставин, коли партапарат мав абсолютну владу в державі. Тому в 1989–1991 рр. розпочався процес трансформації партійної влади у державну на основі того ж самого командно-адміністративного апарату.

Чи мав запропонований курс об'єктивне підґрунтя, на які прошарки населення він був розрахований? Аналізуючи цю проблему, зарубіжні дослідники не так категорично оцінюють роль КПРС та історію постсталінського

періоду. Наприклад, П. Хауслонер у 1987 р. запропонував «договірний підхід», який фіксував у цілому стабільність і спокій у радянському суспільстві. За три десятиріччя державний апарат примусу став менш жорстким і помітним, більшість громадян мали відчутну свободу як працівники і споживачі. Цікаво, що за тих обставин він не бачив потреби зменшити партійний контроль над економікою і передати його більш демократичним інститутам¹².

Частина українських, російських і зарубіжних дослідників обстоюють думку про глибоку системну кризу, що охопила СРСР на початок 1980-х рр.¹³ Зокрема, А. Коен вважав, що «Горбачов разом зі своїми соратниками очолював процес демонтажу радянської імперії, яка до того часу повністю видихнулася і перебувала у стані надзвичайно глибокої кризи»¹⁴. Досить поширеним є міркування, яке належить М. Кастельсу: на початку перебудова, по суті, була політичним заходом, спрямованим на реформацію радянського комунізму, і лише пізніше, з прискореною політизацією населення, став очевидним головний конфлікт між суспільством і владою¹⁵.

Представники інституційно-бюрократичного напрямку в зарубіжній історіографії ще задовго до перебудови намагалися ідентифікувати розбіжності всередині державних інститутів, проаналізувати значення впливу представників державно-партійної еліти¹⁶. Вони запропонували теорію «бюрократичного плюралізму», де причини змін у державі розглядалися кризь призму диктатури олігархічно-бюрократичного апарату. Дослідники підкреслювали неприродний характер взаємозв'язку між ідеологічними мотивами і цілями раціонально-технічного радянського менеджменту. Наголошували, що у брежнєвський період харизма, ідеологія, месіанізм були підпорядковані вимогам технічного й економічного розвитку, стабільності влади. Проте «інтереси» більше, ніж ідеї, слугували головним джерелом поділу і протиріч серед еліти.

Т. Заславська вважала, що у СРСР було дві сили, готових боротися за перебудову — вестернізовані представники молодшої номенклатури і інтелігенція, ідеалом якої були демократичні права і свобода¹⁷. Широке коло зацікавлених визначив М. Кастельс: комуністичні ідеологи, владна еліта державного, радянського і партійного апарату, керівники великих державних підприємств і представники тіншового сектору¹⁸. До цього переліку Д. Лейн додає також зовнішню підтримку, названу «глобальний політичний клас»¹⁹.

Економічна лібералізація, що відкрила можливості для отримання доходів поза державним сектором, розвиток кооперативного руху на основі державних ресурсів і спекулятивних операцій були вагомими аргументами для представників і командно-адміністративного апарату, і нових кооператорів на користь перебудови. Між ними навіть поширювалося гасло: «Куй залізо, поки Горбачов!» Нові економічні можливості радянської еліти, по-суті, перевели перебудову в русло відмови від соціалізму.

У вирішенні подальшої долі СРСР велику роль відіграли вибори народних депутатів СРСР (26 березня 1989 р.) і до Верховної Ради УРСР, і місцевих рад (4 березня 1990 р.). Їх результати лише підтвердили факт стабільності партійної номенклатури, яка поділялася на консервативну

і ту, що припускає можливість змін. Хоча 87 % депутатів були членами чи кандидатами в члени КПРС, результати з'їзду народних депутатів СРСР свідчили про посилення ролі центру, подальшу концентрацію державної влади у команди М. Горбачова, зокрема, з обранням його на посаду голови Верховної Ради СРСР.

Таке політичне реформування на загальносоюзному рівні ставило під сумнів ідею демократизації суспільства. Виділення квот для громадських організацій (КПРС, профспілок, комсомолу) порушувало принцип «одна особа — один голос», надавало перевагу номенклатурі. Для частини виборців і депутатів вибори переставали бути прямими і рівними.

Позиція керівництва УРСР стосовно законів Верховної Ради СРСР про зміни і доповнення до Конституції СРСР полягала у підтримці союзного центру, незважаючи на те, що запропоновані поправки усували формальне право союзних республік на вихід з СРСР, перерозподіляли представництво у Раді Національностей на користь РРФСР (репрезентація якої збільшилася з 32 до 43 %). Верховна Рада СРСР отримувала право встановлювати загальні засади й визначати головні напрями діяльності республіканських і місцевих органів, оголошувати військовий стан у будь-якій місцевості й запроваджувати особливі форми адміністрації. Реакцією на посилення союзних органів влади стало проголошення прибалтійськими республіками декларацій про державний суверенітет (листопад 1988 р. — січень 1989 р.). ЦК компартій цих республік підтримало позицію відповідних найвищих законодавчих органів. Проте Верховна Рада УРСР виступила із засудженням цих рішень, наголошуючи на тому, що це завдає значної шкоди інтересам СРСР як соціалістичної федерації, не сприяє зміцненню єдності та згуртованості радянських народів²⁰. Поведінка української вищої партійної еліти свідчила, що в Україні шлях до демократичних перетворень буде набагато складнішим, ніж у Прибалтиці, незважаючи на блискавичну мімікрію партноменклатурних провідників після проголошення незалежності.

На з'їзді народних депутатів СРСР від України 49 % мандатів здобули представники партійного і державного апарату, голови радгоспів і колгоспів. Делегати демократичного спрямування (М. Амосов, О. Гончар, Д. Павличко, С. Рябченко, В. Черняк, Ю. Щербак, В. Яворівський) згодом об'єдналися у Республіканський демократичний клуб, кількістю до 50 осіб. Результати виборів засвідчили, що КПРС — КПУ почала втрачати позиції у політичному житті республіки. Першими ознаками цього слугував програш чотирьох перших секретарів обкомів партії — Ворошиловградського, Закарпатського, Львівського, Чернігівського. У Києві зазнав поразки голова міськради В. Згурський, перший секретар міському партії К. Масик. У цьому випадку показова «географія» програшу — це області з різною історичною долею, доволі специфічні за національним і соціальним складом.

Проте новий депутатський корпус потрапив до механізму дії партійного апарату, тому навіть наявність серед депутатів авторитетних людей не була гарантією змін. Академік М. Амосов так характеризував той період: «Я достатньо розбирався у всіх справах, але бачив безнадійність і відсутність

розуму у правителів, тому і не хотілося брати участь у дебатах. Проте двічі я все-таки виступав...»²¹.

Такі настрої спричинили появу радикального крила серед прихильників перебудови, уособленого А. Сахаровим і Б. Єльциним. Вони пропонували прискорені темпи змін, на зразок польського варіанту трансформації (вважалося, що започаткування Ю. Андропова орієнтувалися більше на китайську модель).

Наприкінці 1980-х рр. було очевидно, що керівництво Компартії України не схильне підтримувати демократичні зміни у суспільстві, на відміну від позиції лідерів компартій прибалтійських республік. З іншого боку, і М. Горбачов зволікав з усуненням досить авторитетного і потужного лідера, яким був В. Щербицький. Лише у вересні 1989 р. першим секретарем ЦК КПУ обрано В. Івашка — вихованця харківської і дніпропетровської номенклатури. Те, що з його появою не слід очікувати рішучих змін, було заявлено ним особисто: «Обидва ми — Щербицький і я — переконані комуністи, і щодо цього не повинно бути жодних ілюзій, ми завжди могли знайти спільну точку зору»²².

Наступні події у республіці це підтвердили. 1 жовтня 1989 р. була жорстко розігнана демонстрація у Львові, під час якої постраждало 40 учасників, уже 3 жовтня понад сорок підприємств, установ і навчальних закладів освіти провели на знак протесту попереджувальний страйк. Досить скоро позиція і погляди В. Івашка зазнали певної лібералізації: він виступав за прямі вибори народних депутатів, обіцяв не перешкоджати діяльності Народного руху, сприяти легалізації Української католицької церкви.

В Україні суспільно-політична ситуація ще більше радикалізувалася під час обговорення поправок до закону про вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад, які мали відбутися у березні 1990 р. Завдяки зусиллям демократичної опозиції вибори зберегли характер прямих і рівних з альтернативністю кандидатур, механізмами контролю за підрахунком голосів та ін.

У листопаді 1989 р. відбулося об'єднання у Демократичний блок 43 громадських організацій і груп (осередки Народного руху, «Меморіал», Українська Гельсінська спілка, «зелені» та ін.). Концептуальними засадами об'єднання були ідеї здобуття політичного й економічного суверенітету республіки, створення багатопартійної системи, забезпечення рівноправності всіх форм власності, розробка нової Конституції, національне відродження українського народу і національних меншостей, досягнення реальної свободи віросповідання.

Перші вибори за умов діяльності опозиційних до КПУ організацій і груп проходили складно. Наявність декількох кандидатур була принциповою новацією виборів, вносила важливий демократичний компонент в установлену радянську виборчу систему. На 450 депутатських мандатів Верховної Ради претендувало 3840 кандидатів, лише у чотирьох округах виборчі бюлетені містили по одній кандидатурі.

Це перше випробування виявилось складним для тогочасної влади, можна припустити, що її програш був набагато потужнішим, ніж здобути остаточні

результати. Адже у день виборів було обрано всього 112 депутатів, у 331 з 450 виборчих округів проводилося повторне голосування, у шести — повторні вибори. Це частково пояснює наступну швидку здачу державно-політичних позицій високопоставленою партійною елітою, більш обізнаною з реальним станом суспільних настроїв. Перемога над Компартією України мала здебільшого регіональний характер (Львівська, Тернопільська й Івано-Франківська області), хоча на наступні роки означила лінію поділу між переважно демократичними силами (де їм віддали голоси 85 % виборців) і регіонами стабільного комуністичного впливу.

Внаслідок виборчої кампанії депутатський корпус Верховної Ради оновився на 90 %, 80 % обранців були комуністами. Депутати, які перемогли на виборах під гаслами демблоку, становили майже 1/4 від загальної кількості народних депутатів. Так уперше в історії України ХХ ст. виник парламент — постійно діючий орган з відсутністю абсолютної монополії однієї партії.

Здійснення політичної реформи посилювало некерованість у суспільстві, стало очевидним, що передача влади на місцях від партійних до радянських органів не могла бути справою швидкою і безболісною. З підйомом демократичних і національних рухів у республіках М. Горбачов шукав виходу в авторитаризмі. Навіть серед науковців з'явилися прихильники «колективної диктатури». Наприклад, А. Мігранян писав, що тільки КПРС може запобігти хаосу і небезпечній ерозії центральної влади, а партія є тим інститутом, який міг провести деякі кроки з трансформації, проте для його застосування потрібні були диктаторські заходи²³. Наступні кроки М. Горбачова з тиску на радикальну опозицію, призначення консервативних діячів на провідні офіційні позиції розцінювалися громадськістю як встановлення авторитарного правління в країні. Введення у березні 1990 р. посади президента СРСР з великими повноваженнями і фактичною відмовою від колегіального керівництва тільки підтверджувало цю тенденцію. У липні 1990 р. на ХХVIII з'їзді КПРС М. Горбачова переобрали генеральним секретарем, а його залежність від ЦК, типова для попередників, зменшилася.

Сконцентрувати владу в одних руках намагалися й в Україні. На посаду Голови Верховної Ради України був обраний В. Івашко, одночасно перебуваючи першим секретарем ЦК КПУ. Проте цей процес частково не відбувся, бо через місяць (4.06.90–9.07.90) новобраний голова перейшов на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС. Цей крок ще більше підірвав авторитет КПУ в очах громадян.

Суспільно-політична ситуація в СРСР загострювалася. Підсилювали дезінтеграцію країни і деструктивні процеси в союзних республіках, де вже палахкотіли війни на етнічному ґрунті, а союзна влада не змогла попередити і припинити цей жахливий процес. Застосування центральною владою військової сили в союзних республіках, часом запізніле і на користь однієї зі сторін, підірвало основи СРСР. Країна, в якій 450 тис. вірмен покинули Азербайджан, а 145 тис. азербайджанців — Вірменію, де вже чотири роки точилася війна в Нагорному Карабаху, була на межі розпаду. Етнічні конфлікти охопили простір від західного кордону (Молдова) і Кавказу до

Центральної Азії і за масштабністю та трагічністю наслідків у зарубіжній публіцистиці дістали назву «радянська громадянська війна».

У лютому 1990 р. Верховна Рада Литовської РСР, 30 березня — Естонської РСР, у травні 1990 р. — Латвійської РСР проголосили про відновлення незалежності республік. 12 червня про державний суверенітет і прагнення «створити демократичну правову державу у складі оновленого Союзу СРСР» оголосила Верховна Рада РРФСР.²⁴ 16 липня 1990 р. про «верховенство, самостійність та незалежність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах» проголосила Декларація про державний суверенітет України²⁵. Цей документ мав стати базовим у підписанні нового союзного договору.

Його підготовка стала останньою концептуальною новацією радянської влади. Проект Б. Єльцина більше був схожий на утворення співдружності типу Європейського Союзу. Горбачовський варіант полягав у попередній фіксації сфер спільного відання, з відкладанням на майбутнє спеціальних багатосторонніх угод про економічний союз, державну безпеку, зовнішню політику тощо, які б стали основою поділу повноважень.

Ця проблематика стала основою у діяльності Верховної Ради УРСР протягом 1990 р. і до серпня 1991 р. Палітра поглядів українських обранців була досить широкою: від повної підтримки ідеї союзного договору до відкидання самої ідеї входження України до будь-яких союзів. Голодування студентів, яке розпочалося 2 жовтня 1990 р. в Києві на площі Жовтневої революції, загальнореспубліканський студентський страйк створили політичну кризу в Україні, під тиском якої в парламенті 24 жовтня був прийнятий Закон про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР, яким скасовувалася ст. 6 про керівну роль Комуністичної партії, закріплювалися основи багатопартійності, проголошувалося верховенство законів республіки на території України, вищий судовий контроль за Верховним судом УРСР і республіканською судовою владою, обов'язкове виконання розпоряджень і постанов Ради Міністрів УРСР.

Проект союзного договору, розповсюджений у листопаді 1990 р., засвідчив, що майже всі пункти його вступали в суперечність з Декларацією про державний суверенітет України. Особливо ст. 9, якою проголошувалася зверхність законів Союзу (в межах його компетенції) над республіканськими.

Спроби силового втручання союзного центру у розвиток подій у Литві в січні 1991 р., а потім в Латвії та Естонії, збільшили кількість прихильників більш суверенного шляху розвитку України, примусили звернути увагу на питання розбудови зовнішньої та внутрішньої безпеки.

Серйозним викликом для України у цей невизначений період стала проблема відновлення Кримської автономії. В умовах подальшої дезінтеграції СРСР Кримський обком партії порушив питання про незаконність Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. про передачу Криму до складу УРСР і питання про самовизначення народу Криму, проведення референдуму про створення Кримської АРСР у складі СРСР на основі Союзного договору. Не ставлячи під сумнів право громадян на волевиявлення

(підтримку автономному статусу надали 93 % кримчан, що мали право голосу), зазначимо, що механізм автономії використовувався центром як засіб контролю ситуації у союзних республіках, засіб розколу держави і каталізатор військового протистояння (Молдова, Грузія). В Україні виник прецедент проведення референдуму в умовах відсутності як союзного, так і республіканського закону про референдум. Проте ще негативніші наслідки могло мати створення автономії за територіальним принципом, з огляду на складну ситуацію в прикордонних областях УРСР, хоча ініціатори кримського референдуму й наголошували, що це буде автономія для всіх мешканців Криму, незалежно від етнічного походження.

Використання механізму референдуму для досягнення політичних цілей мало місце під час проведення всесоюзного і всеукраїнського референдумів 17 березня 1991 р. Розуміння важливості національного фактора як вирішального у збереженні СРСР демонструвало питання всесоюзного референдуму. Тому за оновлену федерацію рівноправних суверенних держав, «в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності», проголосувало 70,2 % тих, хто брав участь у голосуванні в республіці. За Україну як частину Союзу радянських суверенних республік на основі Декларації про державний суверенітет — 80,2 %. Такі результати референдумів дозволяли протилежним політичним силам використати їх як вирішальний аргумент на користь розвитку державотворчих процесів в бік як федерації, так і незалежності. Загалом, референдуми березня 1991 р. чітко окреслили майбутній поділ суспільства: від загальної кількості виборців 58,8 % проголосували за оновлену радянську федерацію, 67,1 % — за суверенну Україну, 1/3 електорату не голосували або відкинули обидва варіанти.

Верховна Рада відхилила й останній, Новоогарьовський проект з реформування СРСР. Неузгодження виявилися з проблем поділу сфер компетенції республіки і центру, проблем власності, союзних податків, принципу організації та діяльності союзних органів. Проте узгодити будь-який проект союзного договору з Декларацією було практично неможливо, бо цим документом фактично обґрунтовувалася незалежність України, хоча він і не мав юридичної сили. Це свідчило про швидке наближення розриву республіки із союзним центром і комунізмом. Особливу позицію зайняли автономні утворення у складі РРФСР, вимагаючи ставлення до себе як до суверенних республік (Татарія, Башкирія, Північна Осетія, Якутія, Карелія, Чувашія, Чечено-Інгушетія та ін.). Україна виступала проти відрахування коштів у союзний бюджет безпосередньо підприємствами, пропонувала спрямовувати суми після пояснення центром мети фінансування, що вимагало оприлюднення бюджетів армії, КДБ, інших відомств. Передбачалося перепідпорядкування республікам більшості галузей і виробництв, у тому числі оборонних заводів.

На середину серпня 1991 р. тільки 8 з 15 союзних республік були готові підписати союзний договір, відкладали на невизначений час це навіть деякі з автономій. Підготовка проектів Союзного договору виявила стійке бажання автономій підвищити свій державний статус. У перспективі могло

виникнути, як мінімум, 30 національно-державних утворень з усіма атрибутами: гербами, прапорами, урядами.

Антигорбачовський путч 19–21 серпня 1991 р. у Москві перервав цей розвиток політичних подій і відкрив шлях до розпаду СРСР. Накази Державного комітету з надзвичайного стану перекреслювали значну частину демократичних надбань суспільно-політичного життя попередніх років: вводився режим надзвичайного стану, заборонялася діяльність усіх політичних партій, масових рухів, громадських організацій, проведення мітингів, страйків і демонстрацій.

Поведінка української партійної верхівки 19–21 серпня 1991 р. була типовою. ЦК КПУ заявив про підтримку путчу. 19 серпня Л. Кравчук, на той час Голова Верховної Ради, на вимогу рухівців відмовився засудити дії ДКНС і скликати надзвичайну сесію Верховної Ради. Її робота розпочалася лише 24 серпня. Проте 19 серпня у виступі по Українському телебаченню він сказав головне, що можна було за тих важких обставин: «На всій території республіки працюють законно обрані і сформовані органи державної влади і управління. [...] в правовій державі все має відбуватися на основі закону, в тому числі й при оголошенні надзвичайного стану»²⁶.

Вичікувальну позицію влади у серпневі дні радикалізували громадянські організації (ПДВУ, Демократична, Республіканська, Селянська партії, «Меморіал» та ін.). Під керівництвом Президії Народної ради було створено спілку «Демократична Україна». Переворот був охарактеризований як антиконституційний, тому народ України закликався до страйків і громадянської непокори. У години політичної невизначеності про захист демократії заявили об'єднані демократичні сили Харкова, готовність страйкувати оголосили деякі шахти Донбасу і Червонограда, рішення про нечинність указів ДКНС на їх територіях ухвалили обласні ради народних депутатів Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей. Після дводобового засідання, увечері 20 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України заявила про нечинність дії постанов ДКНС на своїй території.

На позачерговій сесії парламенту, скликаного 24 серпня, розпочався новий етап в історії України. Акт про проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. підтримали 346 депутатів Верховної Ради. Голосування було виявом компромісу Народного руху України з партійною номенклатурою, яку московські події примусили зробити швидкий остаточний вибір. Але ця однотайність мала важливе значення з огляду на важкий процес державного будівництва і пошуку національної злагоди, який очікував Україну на шляху незалежності.

2. Від монопартизму до громадянського суспільства

Майбутнє України їй громадяни пов'язували тільки з демократичним вибором. Ліквідація партійно-радянської системи управління і впровадження системи політичної демократії, що розпочалися в роки перебудови,

мали пройти декілька етапів. Проте розпад авторитаризму не обов'язково міг завершитися становленням демократії — одним з кількох можливих результатів посттоталітарного розвитку.

На перехідному етапі долю держави великою мірою визначає громадянське суспільство — опонент і конкурент старої номенклатури, ключовий компонент змін, що розпочалися в Україні наприкінці 1980-х рр. У період перебудови в Україні виникли такі важливі інститути громадянського суспільства, як громадські рухи, неурядові громадські організації, політичні партії, незалежні профспілки. На важливий компонент виявлення громадської думки перетворилися вибори і референдуми.

Чи існувало громадянське суспільство в СРСР і Україні? Якими були стартові умови його розвитку в роки перебудови? Погляди вітчизняних і зарубіжних аналітиків із цього приводу відмінні. Д. Скенлен, наприклад, розглядав події після 1985 р. в СРСР як «неототалітаризм» або «наступність», наголошуючи на домінуванні сильної державної влади і слабкості суспільства, нерозвиненості автономних груп і зв'язків між ними. Він скептично ставився щодо можливості у роки перебудови створити і гарантувати умови, необхідні для побудови громадянського суспільства, бо права особи і суспільні організації обмежені діями уряду. Тому наполягав на особливій ролі держави у створенні громадянського суспільства, зокрема, скороченні контролю і створенні вільних асоціацій²⁷. Песимістичнішою є думка М. Вайди, який вважав, що сімдесят років комуністичного правління зруйнували навіть потяг до незалежних організованих дій, тому можливостей для самоорганізації суспільства немає²⁸. Загальну ваду дослідників цього періоду підкреслив американський політолог С. Фінш: радянологи розглядали політичну культуру та ідеологію як бар'єр для організованих радикальних акцій, недооцінювали потенційну силу й енергію суспільства, не відрізняли офіційні і суспільні позиції та переконання; партійна ідеологія і культура приписувалися суспільству в цілому. Дослідники не враховували тієї ситуації, що комуністичні офіційні ідеї могли ніколи не мати глибокого коріння у суспільстві²⁹.

Дослідники в галузі макросоціології намагалися з'ясувати портрети нових соціальних груп, які б могли стати основою громадянського суспільства. Прошарки населення, які зміцнили своє становище внаслідок соціо-економічного підйому останніх десятиріч радянської влади, могли, на їх думку, створити громадянське суспільство у догорбачовську добу, або ж прокласти шлях до цього. Це верстви населення, схильні до незалежної думки і дій, навіть робітничий клас, який зробив ставку на тип економіки, здатний більше задовольнити його як покупця.

Важливо, що зарубіжні дослідники не відмовляли радянському суспільству в можливості сформувати громадянське суспільство. У 1990 р. Ф. Старр вважав, що Радянський Союз скоро матиме активне громадянське суспільство, порівняно відкриту систему, яка базується більше на законі, ніж на силі³⁰.

Українська суспільно-політична думка більше схильна оцінювати ситуацію напередодні перебудови як надто обмежувальну для суспільного

волевиявлення. Наявні підконтрольні партії й організації (комсомол, профспілки та ін.) імітували громадську роботу, тому їх неможливо вважати ознаками розвитку громадянського суспільства. «Вони лише підтверджували, що тоталітаризм — це справді «учасницький» деспотизм, який здійснюється від імені та із залученням широких верств населення (А. Г. Мейер)». Громадянське суспільство, за визначенням зарубіжних дослідників, перебуває у зародковому стані³¹.

Повернення до політичного плюралізму припадає на 1988–1989 рр. Перші кроки на етапі становлення громадянського суспільства доби перебудови справді зробив наявний партійно-державний апарат, проте під тиском вимог громадськості, студентських страйків і демонстрацій. Створення громадських організацій, багатопартійність фактично була дозволена «зверху», внаслідок постанов Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР, скасування ст. 6 Конституції СРСР і Конституції УРСР. Тому перші громадські об'єднання, у тому числі й Рух, спочатку проголошували підтримку політики перебудови й офіційно не протиставляли себе владним структурам, декларуючи культурницькі чи екологічні гасла.

Який комплекс проблем мав найбільший мобілізаційний характер на етапі перебудови в Україні? Які з новостворених громадських організацій запропонували найадекватніші суспільній свідомості гасла? Думки вчених з цього приводу мають певні розбіжності. На перший погляд, на вістрі відродження політичного плюралізму стояли проблеми національно-культурного відродження українського народу.

Ця проблематика об'єднала такі громадські організації, як Товариство рідної мови ім. Т. Шевченка (Львів), Український культурологічний клуб (УКК), Товариство української мови імені Т. Шевченка (ТУМ), Народний рух та ін. Спроби створити радикальну єдину організацію на зразок прибалтійських народних фронтів не мали успіху. Українці відгукнулися на поміркованіший варіант — Народного руху за перебудову, ініційованого членами Київського відділення Спілки письменників України восени 1988 р. Ознаки компромісу мав перший проект програми цієї організації, зокрема положення про керівну роль Комуністичної партії, не загострювалися проблеми зміни федеративного устрою СРСР, повноважень УРСР у військовій сфері та ін. Проте це не завадило компартійній еліті України розпочати кампанію тиску і критики Руху, використовуючи для цього президію Спілки журналістів, Укрпрофраду, ЦК ЛКСМУ та ін. 2 березня 1989 р. у Жовтих Водах (Дніпропетровська обл.) на зустрічі з громадськістю В. Щербицький розцінив проєкт програми Руху як спробу «використати демократизацію і гласність на шкоду дружбі народів, а значить — і на шкоду перебудові»³².

Тактика діячів Компартії України кінця 1980-х рр. відзначалася, як справедливо вказує Е. Вілсон, такими ж грубими методами, як і у 1970-х. Двічі протягом 1989 р. Київ готував радикальні заходи проти опозиції. Коли б надійшов дозвіл з Москви, то у лютому 1989 р. підготовлені парткомами «робітничі маси» вимагали б заборонити неконституційні організації. У Ю. Єльченка та Л. Кравчука вже був список підприємств для такої акції.

У вересні не вдалося організувати розгін з'їзду Руху «розгніваними» масами. Довелось обмежитися мітингом протесту на стадіоні, куди за рознарядкою з кожного району Києва надіслали по 7–12 тис. людей. Були надруковані сотні тисяч летючок, у яких говорилося, начебто Рух планує єврейські погроми, причому вони продавалися у кіосках Союздруку³³.

Застосовувався також і економічний тиск на «некомуністичні області». Коли на Львівщині почалися спроби усунення від влади партійних «вождів», Київ зменшив обласні продовольчі фонди на 12–30 %, на бензин — до 25 %, на цемент — ледь не наполовину. Було скорочено постачання будівельних матеріалів і труб. Затримали виділення комбикормів за здане селянами молоко державі. 11 вересня 1989 р., починаючи наступ на антипартійні сили, Президія Верховної Ради внесла до порядку денного сесії питання про неприпустимість демонтажу в Західній Україні пам'яток Леніну (9 вересня 1989 р. Л. Кравчук публічно заявив: «Ленін, якому я поклоняюсь і буду поклонятись, як поклоняюсь Шевченкові, Франку, Лесі Українці»), заборону проведення мітингів у Києві на відстані ближче 1 км до будівлі парламенту. Події у Прибалтиці, голодування студентів Києва з початку жовтня 1990 р. завадили планам КПУ³⁴.

За умов загострення суспільно-політичної та економічної ситуації в країні і республіці збільшувалася кількість прихильників Народного руху (наприкінці 1990 р. — до 5 млн осіб), радикальнішою ставала його позиція. На Других всеукраїнських зборах усі компромісні моменти програми руху були відкинуті. Мова вже йшла про узурпацію комуністичним апаратом влади рад, вихолощення суверенітету республік, проведення імперської політики денационалізації народів. Була чітко окреслена мета: «Запобігти національній катастрофі неможливо без зміни політичної системи, усунення монополії комуністичної партії і утвердження політичного й економічного плюралізму...»³⁵ Рух заявив про намір боротися за владу в республіці, за досягнення державної незалежності та створення ненасильницькими засобами демократичної республіки.

Враховуючи посилення дезінтеграційних процесів у СРСР, Рух висунув положення про невід'ємні права народу, зокрема, право на своє політичне самовизначення, вибір економічної та політичної системи, право на володіння своєю одвічною територією, право народу як етнічної спільності на самозбереження через забезпечення пріоритету мови, національних традицій, звичаїв. Український національний рух був більше антирадянським (антицентралістським), ніж антиросійським.

Проте посилення Руху у 1990 р. неможливо пояснити лише впливом його акцій. Популярність ідей перебудови і Руху зростала серед рядових членів Комуністичної партії, яких на Установчому з'їзді Руху було до 20 % від загальної кількості делегатів. Своє значення мало й зростання незалежності українського керівництва компартії, яке поступово переймало національно-патріотичну риторику.

Лібералізація суспільно-політичного життя дала поштовх до появи нових політичних партій. На початок 1991 р. їх уже було створено 13 із

загальною кількістю до 30 тис. членів. За програмовими засадами вони представляли національно-демократичну течію (переважно партії, що входили до складу Народного руху — УРП, УНП та ін.), ліберально-демократичну (ДемПУ, ЛДПУ, СДПУ, ПДВУ, ПЗУ) і комуністичну (соціалістичну) (КПУ, «Спілка трудящих за соціалістичну перебудову» та ін.).

Багатопартійність тільки зароджувалася в Україні, нові партії здебільшого мали політичні програми, але не мали організаційних структур. Авторитет Руху зростав швидко, але заяви про створення на його базі низки нових політичних партій, оприлюднені у березні 1990 р. на IV сесії Великої ради Руху (Д. Павличко та І. Драч), означили небезпечну тенденцію до розколу цієї організації. Згодом, на етапі боротьби за владу в посткомуністичній Україні, саме розкол став головною проблемою національно-демократичної течії.

Зважаючи на нерозвинений стан ідеології та практики цих партій і рухів, постає питання: якою мірою націонал-демократична ідеологія вплинула на відмову від радянської системи політичної влади? Який ступінь прихильників вона мала на момент проголошення незалежності? Крайні націоналістичні гасла не набули широкої підтримки серед громадян республіки. Кампанію збору підписів за надання незалежності й відмови від співробітництва «з імперськими інституціями Києва та Москви» і звільнення поневолених націй до вересня 1990 р. підтримали 729 тис. громадян, або 1,4 % дорослого населення. В Естонії аналогічний заклик схвалили 93 % жителів, тобто 850 тис. осіб³⁶. Акцію відновлення громадянства УНР на 1 січня 1991 р. підтримали 2,2 млн громадян.

Більшість транзитологів на початку 1990-х рр. відкидали національний фактор у досягненні незалежності як вирішальний чинник. Дебати інтелігенції стосовно сутності української ідентичності мало цікавили рядових громадян, бо їх турбували «земні» питання. М. Богачевська-Хом'як писала: політичні події в Україні демонстрували, що ідеологія націоналізму мало вплинула на зростання серед суспільства ідей незалежності. За незалежність громадяни голосували через економічні, політичні, екологічні обставини, а національний фактор був лише допоміжним чинником. Різниця бачення щодо символів, традицій, історії, героїв та антигероїв. Початкова програма Руху мала вигляд неймовірної комбінації культури Компартії та прихильників Гельсінської спілки³⁷. Д. Армстронг впевнений, що українців не треба поділяти за критеріями релігії, фольклору чи мови, як це роблять українські націоналісти. У Східній Україні осередки Руху довелося створювати, розподіляючи їх на російсько- та україномовні. Базисом для політичного українства може слугувати лише відновлення загальної історичної традиції³⁸.

У липні 1989 р. прокотилася хвиля шахтарських страйків, але гірники з підозрою або навіть ворожістю ставилися до Руху за перебудову та Української Гельсінської Спілки. З 18 до 28 липня Донбас вів переговори не з Києвом, а з Москвою. Гасла українських націонал-демократів були для шахтарів Донбасу надто радикальними. На відміну від польських, українські

національні сили й інтелектуали не зуміли привернути гірників на свій бік. Розгнівані поведінкою донбаських гірників, діячі Руху назвали їх «ковбасоїдами». На шахтах Західної України ситуація складалася по-іншому, там лунали переважно політичні, а не економічні вимоги.

За Е. Д. Гобсбаумом, відродження ідей націоналізму в кінці 1980-х рр. в Україні — це «справа, не завершена з 1918 р.» Але в розпаді СРСР націоналізм не був рушійною силою, скоріше відіграли роль економічні й політичні зміни. За Е. Геллнером, поява незалежної України — це друга стадія націоналізму за М. Грохом, яка в більшості європейських держав відбулася у XIX ст. Якщо в Західній Україні з 1988/89 рр. з'явилися національні символи, то на Сході місцеві жителі часто пропонували замість тризуба регіональну символіку. Для багатьох громадян мова не вважалася головною ідентифікаційною ознакою. Створений 21 січня 1990 р. людський ланцюг, як відомо, простягнувся від Львова до Києва, але не далі³⁹. Не випадково у вересні 1990 р. діячі Руху захищали принцип двомовності в Україні.

Водночас прихильники ідеї східного слов'янства, заперечуючи націоналістичні погляди, іменували Україну концептуально бієтнічною, білінгвістичною і бікультурною нацією⁴⁰. С. Шульман відзначав: росіяни, які проживали в Радянському Союзі, мали теж слабку національну ідентичність, сприймаючи себе радянськими. На Півдні й Сході України як росіяни, так і українці виявляли схильність до нестабільної й суперечливої ідентичності⁴¹.

Ці явища мали під собою об'єктивне підґрунтя. За всесоюзним переписом населення 1989 р. 78 % населення України говорили двома мовами. 32,7 % росіян і 46,5 % євреїв в Україні вільно володіли українською, відповідно 59,4 % українців — російською. Базу для етнічної напруги, на думку Б. Герасиміва, міг сформувати значно нижчий соціальний статус українців, ніж росіян. Але це могло бути тільки припущення, бо доказів для наявності конфлікту не було⁴². Швидше за все, поєднання цих різновекторних процесів є реалією України останніх років перед розпадом СРСР.

Майбутнє України залежало від розвитку подій у Москві, від протистояння Горбачов — Єльцин, від КПУ, в першу чергу від партійно-номенклатурної вертикалі. Діяльність М. Горбачова і його команди, спрямована на відсторонення партії від влади, на 1991 р. дала свої результати. Від 1985 р. вищим керівництвом КПРС проголошувалася необхідність змін у кадровій політиці, зміцнення демократичних засад діяльності, скорочення і здешевлення партапарату, виборність і конкурсне заміщення посад⁴³. Формування на конкурентній основі рад, їх діяльність на постійній основі, поєднання посад голів рад і перших секретарів відповідних партійних комітетів і обрання на конкурентній основі передбачало незвичний «формат» діяльності партійних керівників. Зміни у кадровій політиці ставили за мету: «Вагажками можуть бути лише прихильники перебудови»⁴⁴. Восени 1990 р. в Україні відбулося скорочення штатів районних, міських і обласних комітетів партії на 40 %, ліквідовано 39 міськкомів і сільських райкомів партії. Штат ЦК КПУ скорочено на 45 %⁴⁵.

КПУ на 1991 р. налічувала 2 млн 964 тис. Падіння її авторитету було значним: у 1990 р. з партії вийшло понад 220 тис. осіб⁴⁶. Особливо скоротилася кількість парторганізацій у західних областях України. Процес реформації самої партії залежав тільки від КПРС, і це не підвищувало авторитету комуністам республіки.

Проте у лавах Компартії України здійснювався пошук альтернативи наявній моделі внутрішньопартійних відносин, намагання оновити ідеологічний фундамент партії, зробити її діяльність співзвучною процесам, що вирували у суспільстві. На позиціях пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, за відмову комунізму як мети КПРС і відмову монополії однієї ідеології, за свободу фракцій і побудову партії за територіальним принципом, проти принципу демократичного централізму виступили представники Демплатформи. Активно поширювалися ідеї проведення установчого з'їзду нової партії — Партії демократичного відродження України.

До останніх днів існування СРСР Компартія України залишилася консервативною, несприйнятливою до національних і демократичних ідей структурою. Найчисельніша громадсько-політична організація в Україні, з підконтрольними комсомолом і профспілками, членами яких був весь державно-управлінський апарат, інтелектуально залишилася осторонь потужних змін, на порозі яких стояла Україна. Комуністична риторика тих років була надто примітивною, щоб скласти інтелектуальну альтернативу багатьом популістським гаслам, до яких вдавалися провідники перебудовчого курсу.

Набагато ефективнішими були дії радянської еліти з трансферу партійно-комсомольських фондів до бізнесово-кооперативних. На момент заборони КПРС володіла великим майновим і фінансовим багатством. Загальна сума вартості основних фондів оприлюднена так і не була. Відомо, що за станом на 1 січня 1990 р. в оперативному управлінні місцевих партійних органів було 2,3 млрд крб., резервний фінансовий фонд сягав 4,9 млрд крб.⁴⁷ З 13 січня до 26 серпня 1991 р. для створення спільних і малих підприємств, акціонерних товариств ЦК КПУ перерахував партійним комітетам 19 млн 935 тис. крб. За неповними даними Національного банку України, понад 45 млн крб. партійних коштів вкладено як установчі внески у діяльність комерційних банків, депозити та інші рахунки⁴⁸. Це був моральний та ідеологічний крах КПРС — КПУ. «Комуністичні режими зруйнувалися так швидко і раптово, бо в них вже ніхто не вірив. [...] навіть у такому взірці комунізму, як Кремль, ... на все махнули рукою і відмовилися від боротьби, піддаючись загальним настроям. [...] Комуністичні режими — це результат ідеології. І якщо їх ідеологічна серцевина пустіє, то і самі вони відразу перетворюються у ніщо»⁴⁹.

Матеріальні цінності, що знаходилися у розпорядженні партії та її суспільних сателітів, стали основою для першопочаткового накопичення капіталу «новим бізнес-класом». Внаслідок політичної мімікрії саме його представники очолили перебудовчий процес, будучи зацікавленими скоріше

у виключному контролі над Україною, ніж у досягненні національної незалежності як головної цінності.

Альтернативний до КПРС — КПУ демократичний рух був занадто молодим, щоб самотужки опанувати весь комплекс проблем шляху трансформації «соціалізму в капіталізм», а тим паче, боротися за систему державного управління. Як наслідок Україна, вже вдруге за ХХ ст., опинилася на порозі нового безпрецедентного типу суспільно-політичної та економічної трансформації зі складними вихідними позиціями.

- ¹ Андропов Ю. Карл Маркс и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР // Коммунист. — М., 1982. — № 11. — С. 5.
- ² Fish M. S. Democracy from Scratch. Opposition and Regime in the New Russian Revolution. — Princeton, New Jersey. — Princeton University Press, 1994. — P. 14.
- ³ 20 лет перестройки: Два вопроса пяти экспертам // Washington Profile. 2005. 06.16 // <http://www.washprofile.org>.
- ⁴ Речь Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева на внеочередном Пленуме ЦК КПСС // Правда. — 1985. — 12 марта.
- ⁵ Кара-Мурза С. Антисоветский проект. — М., 2002. — С. 223.
- ⁶ Для ліквідації наслідків катастрофи було мобілізовано 340 тис. солдат хіміко-інженерних військ, близько 2500 лікарів і 5 тис. медсестер, на зведенні саркофагу працювало 10 тис. робітників. У 1986–1995 рр. в Україні змінили місце проживання 142 тис. населення, в Білорусі — 131 тис., 46 тис. — в Росії (Щербак Юрій: Ложь — главный источник всех наших бед // Зеркало недели. — № 17 (82). — 27 Апрель — 6 Мая 1996. // <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/82/6396/>
- ⁷ Михаил Горбачев: Возможно, Чернобыльская катастрофа развалила СССР // <http://obozrevatel.com/news/2006/4/18/107313.htm>
- ⁸ Див.: Степаненко В. Дилеми розбудови держави або нотатки для реформаторів та їх радників від Фукуями (Francis Fukuyama. State-Building. Governance and World Order in the 21-st Century. Itaka. New York. Cornell University Press, 2004. — 137 p.) // Агора. Вип. 1. Україна — нові перспективи. — К., 2005. — С. 129.
- ⁹ Попов В. П. Перестройка .1985–1991: Лекція // <http://www.rags.ru/files/302.doc>
- ¹⁰ Шеварнадзе Э. О прошедшем и будущем // Дружба народов. — 2006. — № 11. // <http://magazines.russ.ru/druzhba/2006/11/zi10.html>
- ¹¹ Горбачев М. С. Жизнь и реформы. Кн. 1. — М., 1995. — С. 281; Горбачов М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и всего мира. — М., 1987. — С. 20.
- ¹² Hauslohner P. Gorbachov's Social Contract // Soviet Economy — 3,1. — 1987. — P. 55–56, 58.
- ¹³ Алексеев Ю. М., Кульчицкий С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на злам історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.). — К., 2000; Лейн Д. Назв. праця.
- ¹⁴ 20 лет перестройки: Два вопроса пяти экспертам // Washington Profile. 2005. 06.16 // <http://www.washprofile.org>.
- ¹⁵ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / Пер. с англ. — М., 2000. — С. 438, 475, 477–479.

- ¹⁶ *Hought J.* The Soviet System: Petrification or Pluralism? // Problems of Communism. — 1972. — March–April. — P. 25–45; Pluralism in the Soviet Union / Ed. S. Susan. — N.Y.: St. Martin's, 1983; H.G. Skilling, F. Griffiths (ed.) Interest Group in Soviet Politics. — Princeton: Princeton University Press, 1971.
- ¹⁷ 10 лет без СССР. Перестройка — наше прошлое или будущее? Глобализация и угроза терроризма в современном мире: Материалы конференции и «круглых столов», проведённых Общественно-политическим центром Горбачёв — Фонда в 2001 г. — М., 2002. — С. 18–19.
- ¹⁸ *Кастельс М.* Указ. соч. — С. 438, 477–479.
- ¹⁹ *Лейн Д.* Назв. праця. — С.103.
- ²⁰ Радянська Україна. — 1988. — 24 лист.
- ²¹ *Амосов Н.* Голоса времен. // http://www.icfst.kiev.ua/AMOSOV/voices6-7_r.html#v6_29
- ²² *Каменський А.* На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» в Україні. — Мюнхен, 1990. — С. 23.
- ²³ Див.: *Мигранян А.* Долгий путь к европейскому дому // Новый мир. — 1989. — № 7. — С. 175.
- ²⁴ Советская Россия. — 1990. — 14 июня.
- ²⁵ Голос України. — 1991. — № 45. — С. 3.
- ²⁶ Вечірній Київ. — 1991. — 20 серпня.
- ²⁷ *Scanlan J.* Reforms and Civil Society in the USSR // Problems of Communism. — 1988. — March–April. — P. 41–46.
- ²⁸ *Vaida M.* East-Central European Perspective // Civil Society and the State / Ed. J. Keane. — New York: Verso, 1988. — P. 348.
- ²⁹ *Fish M. S.* Op.sit. — P. 8–9.
- ³⁰ *Starr S. F.* Foreword // Tolz V. USSR's Emerging Multiply System. — New York; Praeger, 1990. — P. VIII.
- ³¹ Див.: Основы демократії: Навч. посібник. / Авт. кол.: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін. За заг. ред. А. Колодій. — К., 2002. — С. 466.
- ³² Радянська Україна. — 1989. — 4 березня.
- ³³ *Wilson A.* Virtual Politics. Fanning Democracy in the Post-Soviet World. — New Haven; London: Yale University Press, 2005. — P. 29–30.
- ³⁴ *Kuzio T., Wilson A.* Ukraine: Perestroika to Independence. — L., N/Y., 1994. — P. 49–50, 111, 131; Сучасність. — 1990. — Ч. 9. — С. 81; *Nahaylo B.* The Ukrainian Resurgence. — Toronto, 1999. — P. 299–308; Сучасність. — 1989. — Ч. 12. — С. 129.
- ³⁵ Програма Народного Руху за перебудову // Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України, 25–28 жовтня 1990 р.: Документи. — К., 1990. — С. 4.
- ³⁶ *Wilson A.* Ukrainian Nationalism in the 1990s: A minority faith. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997. — P. 72.
- ³⁷ *Bohachevsky-Chomiak M.* Political Communities and Gendered Ideologies in Contemporary Ukraine. — Cambridge, Massachusetts: Ukrainian Research Institute Harvard University, 1994. — P. 18–19, 24.
- ³⁸ Encyclopedia of Nationalism. Vol. 2: Leaders, movements, and concepts. — San Diego etc.: Academia press, 2001. — P. 556.
- ³⁹ Див.: *Jilge W.* Exklusion oder Inklusion? Geschichtspolitik und Staatssymbolik in der Ukraine // Osteuropa. — 2003. — Н. 7. — S. 985, 989.

- ⁴⁰ *Shulman S.* Region, Identity, and Political Authority in Ukraine // Journal of Ukrainian Studies (Edmonton). — 2001. — Vol. 26, № 1–2. — P. 35, 39.
- ⁴¹ *Shulman S.* Sources of Civic and Ethnic Nationalism in Ukraine // Journal of Communist Studies and Transition Politics (London). — 2002. — Vol. 18. — № 4. — P. 7.
- ⁴² *Harasymiw B.* Post-Communist Ukraine. — Edmonton, Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2002. — P.18.
- ⁴³ Материалы Пленума Центрального комитета КПСС, 23 апреля 1985 г. — М., 1985. — С. 8,12, 17, 18; Материалы Пленума Центрального комитета КПСС, 15 октября 1985 г. — М., 1985. — С. 6, 8, 84, 160;
- ⁴⁴ К вопросу о реорганизации партийного аппарата. Записка т. Горбачова М. С. от 24 августа 1988 г. // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 1. — С. 81–86.
- ⁴⁵ Комуніст України. — 1991. — № 5. — С. 8.
- ⁴⁶ Матеріали ХХVІІІ з'їзду Комуністичної партії України, 13–14 грудня 1990 року (Другий етап). — К, 1991. — С. 19.
- ⁴⁷ Проект постановления XXVIII съезда КПСС «О собственности КПСС», внесенного Демократической платформой КПСС // Аргументы и факты. — М., 1990. — 4–10 августа.
- ⁴⁸ Літературна Україна. — 1991. — 14 листопада.
- ⁴⁹ *Сартори Д.* Дурная система и бездарная политика // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. — 1995. — № 1. — С. 55.

ХІІ

УКРАЇНСЬКА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЛАБІРИНТАХ

§ 1. Незалежність «без плану»: початок 1991 — липень 1994 року

1991 рік став роком досягнення українцями стратегічного орієнту, у свій спосіб сформульованого ще в першій половині позаминулого ХІХ ст., — політичної незалежності. Сьогодні, оглядаючись на початок 90-х, можна твердити, що розбудова самостійної держави розпочалася без глибоко продуманих, обґрунтованих і виразно проголошених елітою нових стратегічних орієнтирів. Українське суспільство вирушило дорогою історії в майбутнє, так би мовити, без плану, слабо уявляючи, в якій же державі воно, власне, хоче жити, і найперше — якими мають бути суспільно-державні пріоритети на початковому етапі самостійного державного життя? В якому напрямі й за допомогою яких засобів (політичних, фінансових, матеріальних, інформаційних, духовних і т. д.) слід трансформувати суспільно-економічний лад, політичний режим країни? Яку за структурою й суттю вибудувати політичну систему держави?

Такий стан речей можна пояснити насамперед тим, що політична еліта посткомуністичного українського суспільства була вкрай несконсолідованою. Кожна політична сила, що так чи інакше була представлена в політичному спектрі держави, прагнула реалізувати своє власне бачення української державності. А це бачення залежало від цілого ряду чинників, починаючи від ставлення до цінностей радянського минулого та інтелектуального багажу особистості до її ідеологічних настанов та геополітичних орієнтирів.

Тож одна частина суспільно-політичної еліти висловлювалася за необхідність розбудови нової держави на демократичних засадах, облаштовуючи життя у ній на цивілізаційних цінностях, притаманних західному способу життя. Завдяки риториці демократично налаштованих її представників політико-інформаційний простір держави заповнився такими привабливими для посттоталітарного соціуму поняттями, як верховенство закону, правова держава, розподіл влади, ідеологічний плюралізм, права людини, ринкова економіка, приватна власність тощо. Втім, що характерно, мало хто з прихильників західних цінностей міг переконливо, зі знанням справи пояснити сутність та особливості західної демократії, уґрунтованої на християнських релігійних ідеалах, філософських засадах епохи Просвітництва (напротивагу демократії східного зразка, наприклад, японської), капіталістичній економічній системі. Мало хто демонстрував адекватне

усвідомлення особливостей її функціонування в країнах з різною формою державного устрою (федеративних й унітарних) та відмінними формами правління (президентською, напівпрезидентською чи парламентською), як і об'єктивно сприймав та адекватно аналізував сильні й слабкі сторони демократичного способу й форми організації державного життя, а відтак — не в загальних фразах, а конкретно був здатен обрисувати українські цілі, прорахувати можливість виникнення складнощів у ході адаптації західних суспільно-політичних інститутів і цінностей у постталітарному політичному просторі та, найголовніше, — чітко окреслити шляхи, механізми, інструменти досягнення означених цілей і зрештою спрогнозувати оптимальні строки їх досягнення.

Для інших представників політичної еліти (для тих, хто був, сказати б, переобтяженим «вірністю минулому») Захід був чужим. Як чужими були й ідеали та символи, виплекані учасниками українських національно-визвольних змагань початку ХХ ст. Констатуючи й наголошуючи свої хворобливі реакції на те, що відбувається в Україні, та заявляючи, що не може «навіть з символікою... змиритися»¹, ця частина еліти пропонувала будувати нову державу якщо не цілком на радянських засадах, то все ж щедро послуговуючись цінностями, привнесеними в нові політичні реалії з радянських десятиріч.

Лідер соціалістів О. Мороз неодноразово наголошував, що «ідеологічні й наукові потоки у них (соціалістів і комуністів. — М. К.) спільні — марксизм», що рухаються вони з комуністами «в одному напрямі суспільної думки, яка визначена як комуністична», тож «різниця між комуністом і соціалістом нема»². І зрештою: «...в парламенті лівіше від нашої маленької фракції... нікого немає»³.

Висловлюючи претензії на владу, соціалісти (комуністи) твердили, що, крім них, ніхто більше для цього не має «авторитетних підстав». Адже тільки вони, соціалісти (комуністи), можуть опертися на «подвиг самозречення ленінців», «на ентузіазм індустріалізації та культурної революції, на свою роль у перемозі над фашизмом і відродженні»⁴. Те, що сотворений ними комуністичний організм, врешті-решт, виявившись нежиттєздатним, зійшов з історичної арени та поступився місцем самостійній Україні — державі, яку омріявало і за яку боролосся не одне покоління їхніх опонентів, соціалісти (комуністи) до уваги, зрозуміло, не хотіли брати жодним чином. Відтак перейнялися думкою, що у будівництві самостійної української держави слід спиратися на старі принципи колективізму, на «пріоритет спільного перед особистим», дбати про «посилення впливу держави на всі аспекти суспільного життя»⁵.

У 1991–1993-х рр., критикуючи політику, спрямовану на «індивідуалізацію, на розвиток і зміцнення особистих інтересів», висловлюючись проти зламу попередньої «системи горезвісною лібералізацією», соціалісти наголошували, що «СПУ не заперечує необхідності класової боротьби»⁶. Відтак — критикували «намагання певних сил повернути процес до капіталізму», а «головне протиріччя для сучасного етапу розвитку суспільства»

вбачали «між соціалістичним способом виробництва і приватним, хижацьким способом привласнення його результатів»⁷.

На цей, останній, момент слід звернути особливу увагу, оскільки політична мімікрія⁸, «вживання» в ту іпостась, яка б виявилася зручною («вигідною») в швидкозмінюваній політичній реальності України й приносила б тій чи тій політичній силі безсумнівні дивіденди (у вигляді електоральної підтримки), згодом стане характерною рисою не тільки соціалістів чи представників інших лівих партій (зокрема, Селянської партії України, створеної у 1992 р., чи тих, хто на законних підставах позиціонував себе з червня 1993 р. як членів Комуністичної партії України), а й членів інших (правих чи центристських) політичних партій, що на початку 90-х починали стрімко множитися — Народного руху України (який з кінця 1992 р. функціонував як політпартія), його «уламку» Всенародного руху України, «Нової України» та інших. Перехід, образно кажучи, з одного боку барикад на інший, а за тим — у зворотному напрямі, стане морально нескладним.

Риторика лідера соціалістів у той час дедалі більше виповнювалася специфічною термінологією. Він твердив, що «держава будується під диктовку незначної частини українців, з невеликої частини України, фактично під диктовку бандеровської терористичної організації»⁹. Аналізуючи особливості політичного процесу в Україні та вдаючись до характеристики опонентів, лідер СПУ говорив про загрозу в країні диктатури з боку «так званих демократів», «антикомуністів»¹⁰ тощо.

Такими простими, як може здатися на перший погляд, були початкові форми й засоби маніпуляції електоратом у молодій державі. І зрозуміло чому: зміни початку 90-х були тим чинником, який покликав до життя бажання пошуку й розкрутки в політикумі й — ширше — соціумі нових політичних маніпулятивних технологій — «зброї» політичних сил із завоювання й утримання електорату у полі свого впливу, його прагматичному використанню як сили, від якої кожні чотири-п'ять років реально мали б залежати розміри участі у владі. Ідеологія переставала бути справжнім інтеграційним «клеєм» для членів партій. Властивості «клею» починали виконувати інші чинники і, насамперед, — інтереси кланів, що починали формуватися. Втім, (показовий момент!) відчуваючи зміну суспільно-політичної кон'юнктури, соціалісти невдовзі заговорили про певні розбіжності із «ортодоксальними комуністами». Риторика лідера СПУ наповнилася новими ідейними смислами. Він почав висловлюватися за «реальну багатопартійність» в Україні, за розвиток «різноманітних форм загальнонародної власності» й, зрештою, повів мову про ідейну наближеність СПУ до Соціалізму¹¹. Таким чином, існування української держави почалося із протистояння між тими, хто хотів привнести в суспільно-політичне життя України щось нове, і тими, хто залишався прихильним до ідеалів минулого. При цьому кожна з політичних сил вважала, що тільки її ідейні настанови, її бачення переоблаштування українського суспільства (на початках демократії чи соціалізму в новій іпостасі) заслуговують суспільної уваги.

Кожна із сил самоідентифікувала себе як таку, що тільки й здатна виконувати роль лідера в державотворчому процесі. Її намагалася переконати в цьому політикум. Демократи не припускали для українця «другого прищестя» соціалізму (комунізму). Соціалісти, в свою чергу, не припускали демократизації країни на всіх рівнях (політико-правовому, економічному, культурному та ін.), та намагалися мінімізувати ці можливості. З більшовицькою нетерпимістю ці, останні, взялися розвінчувати тих, хто, неподіляючи соціалістичних настанов, знаходився на відмінних ідеологічних позиціях.

Демократи у змаганні з лівими в перші роки незалежності програвали: як зазначалося вище, по-перше, їхні знання про демократію були надто кучими; по-друге, послужний список новоявлених демократів не зваблював значну частину українського суспільства не тільки, так би мовити, минулим, а й до певної міри майбутнім, оскільки не давав чітких уявлень про те, якими будуть українські перспективи; по-третє, стараннями лівих демократичні сили були своєрідно «препаровані» — до них скопом були зараховані й справді демократично налаштовані особистості, і спритні лицедії, і ті, чию сутність ліві ще не встигли розгледіти, з ким вони ще не визначилися, так би мовити. Відтак складений ними «список ненадійних» мав досить своєрідний вигляд. До нього на початку 90-х було зараховано, приміром, Д. Павличка, І. Драча, Л. Кравчука, Л. Скорик, а ще Гориней, Кучму, Євтухова, Сербіна, Юхновського, Морозова, Шишкіна, Гайсинського та ін.¹²

Одним із найсуттєвіших прорахунків демократів (внаслідок їх кількісної та, сказати б, якісної слабкості та, передовсім, — через перебування в зародковому стані) було те, що вони не скористалися тим, що керівна партія, почавши втрачати свої владні позиції ще за часів горбачовської перебудови, зрештою, формально втратила їх остаточно, будучи забороненою в Україні. Формально, оскільки люди залишалися на своїх посадах не тільки в регіонах, а й, як засвідчили президентські вибори 1991 р., у центрі, коли на одну з чільних посад в державі — президентську — було обрано функціонера з найвищих щаблів партійної ієрархії попереднього часу.

Загалом трансформація державної влади і, зокрема, запровадження поста президента в республіці відбувалися досить повільно й складно. Еліта якийсь час просто не відчувала потреби у створенні нового структурного елементу в системі влади. Найперше, «не хотіли чути» про президентство народні депутати¹³. Ситуація змінилася після появи президента у політичній системі Росії. Приклад сусідки, звісно, — «поверхова» причина постанови нової інституції, однак певний вплив на настрої в Україні вона справила: українці задумалися над тим, чи не вчинити щось подібне й у себе.

Зі сторінок преси дедалі чіткіше почали «звучати» аргументи на підтримку створення інституту президентства. І найперше тому, що «незалежність на прив'язі» (як оцінював стан України після проголошення суверенітету один із авторів «Голосу України»)¹⁴ не давала зримих результатів: московський центр не поспішав ділитися владою, відмовлятися від

привілеїв, якими користувався впродовж століть. Оцінюючи саме ту «непримиренну позицію, яку в багатьох питаннях» проводила Москва щодо України (зокрема, у сфері економіки), дедалі більше представників української політичної еліти починали позитивно сприймати ідею президенціалізму. Багатьом хотілося вірити, що президент, хоча й не «одразу», але все ж «вирішить усі наші наболілі проблеми», що він, «маючи сильну владу, зможе змінити ситуацію на краще»¹⁵.

Згодом почали лунаати заклики щодо необхідності прискорення процесу творення інституту президента в республіці. До цього, зокрема, схилилися ті, хто пильно стежив за часто непослідовними, нелогічними, але стрімкими змінами в тогочасному Радянському Союзі. «Не треба забувати, що події в Союзі змінюються, як травнева погода: візьміть хоча б укази Президента»¹⁶, — писав «Голос України». Крім того, були побоювання, що якщо Україна не встигне прийняти «своєї» Конституції і обрати «свого» президента до моменту прийняття нової союзної Конституції, то буде змушена «неухильно додержуватися» нової Конституції СРСР. А остання — «швидко перекреслить Декларації всіх союзних республік про державні суверенітети», оскільки Конституція — «це Основний закон», а «Декларація — це тільки заява, намір». Було розуміння й того, що після прийняття нової Конституції СРСР «Президент буде зобов'язаний підписати свій черговий указ про негайне приведення республіканських Конституцій у відповідність із союзною»¹⁷.

Попри це в українському суспільстві були люди, які «в принципі» не підтримували ідеї появи в республіці президента, оскільки вважали, що посада президента «несе загрозу парламентаризмові і демократії взагалі», що «Україна ще не готова» до президенціалізму, адже народ не може «обрати демократа-президента», бо в більшості областей влада знаходилася «в руках комуністичної номенклатури». Відтак були побоювання, що президентська влада обернеться «авторитарною диктатурою»¹⁸.

Таким чином, уже на етапі обговорення можливості й доцільності запровадження в Україні поста президента погляди представників політичних сил на проблему різко поляризувалися.

Ситуація загострилася ще більше під час передвиборчої президентської кампанії, яка спричинила фактичний розкол у лавах демократичних сил: В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, І. Юхновський ішли на вибори осібно, дистанціюючись один від одного, сіючи в головах і душах українців суперечливі ідеї та відтягуючи кожен на себе голоси електорату.

Обранню, зрештою, першим українським Президентом одного з колишніх партійних лідерів — Л. Кравчука — сприяв не тільки розбрат у середовищі демократичної еліти — давалася взнаки й дія інших чинників. Приміром, кандидатура В. Чорновола (одного, як здавалося йому самому та його прихильникам, з найреальніших кандидатів від демократичних сил) багатьох не влаштовувала й навіть насторожувала, оскільки, як вважалося в середовищі лівих, влада В. Чорновола потрібна «і для зведення рахунків». Ось це «і», застерігав О. Мороз, за певних обставин у політика здатне стати

вирішальним, і під «його знаменник можуть потрапити тисячі й тисячі людей»¹⁹. Він вважав, що коли б доля розпорядилася по-іншому й В. Чорновіл був, приміром, головою облради чи першим секретарем обкому, то «шанси на президентство у нього були б вагоміші». Однак сталося інакше, а тому В. Чорновіл, знаючи багато, вмів — «значно менше» і в політичній боротьбі здатний «більше зруйнувати, ніж створити»²⁰.

Логіки, подібної Морозовій, дотримувалася не тільки більшість еліти, а й багато хто з рядових українців, для яких прийнятною відповіддю на питання «ким ти був учора?» була та, що засвідчувала «вагомність» людини в радянському суспільстві. В. Чорновіл таким критеріям не відповідав.

Загалом, звернемо увагу на те, що українці зіткнулися із ситуацією (обрання демократа чи когось із «колишніх»), з якою вдалося «розминутися» іншим народам посткомуністичного світу, де підхід до підбору кадрів, обрання на посади був принципово іншим, ніж в Україні. Відмінність полягала у тому, що, приміром, у Чехословацькій Республіці відповідно до закону від 4 жовтня 1991 р. було проведено досить жорстку люстрацію. Під люстрацію, зокрема, потрапляли секретарі компартії (починаючи від районного рівня); особи, які в період з 1948 р. по 17 листопада 1989 р. були так чи інакше пов'язані з Державною службою безпеки, були її резидентами, агентами, інформаторами і т. д. Загалом люстрація позбавила в Чехії 80 тис. осіб місць праці. У Польщі закон був прийнятий пізніше — влітку 1997 р. і був менш жорстким. Особа, вступаючи на певну посаду, мала подати відомості про співпрацю зі спецслужбами комуністичного режиму. В разі чесного висвітлення особливостей своєї біографії проти неї не застосовувалося жодних санкцій. А в разі утаємничення відомостей про себе — людина на десятирічний термін позбавлялася права обіймати публічні посади. «М'яку» люстрацію було проведено в Литві (відповідно до закону, прийнятого у 1999 р.), у Болгарії, в інших країнах.

Українці не вдалися до подібних заходів. Ця обставина згодом уможливить висновок про те, що «система, яку маємо нині, є наслідком того, що на початку дев'яностих винних за злочини комунізму не покарали»²¹.

Прихід же на президентську посаду Л. Кравчука дехто з експертів пояснював, зокрема, тим, що «народ України не побачив йому альтернативи. Альтернативи його досвіду, знанням, виваженості, політичній мудрості. Адже робота в ЦК — це велика школа. А коли ще політичний діяч є патріотом, вмів аналізувати, враховувати реалії, робити правильні висновки — успіх йому забезпечено»²². Інші ж (і з-поміж них і другий Президент України Л. Кучма), дещо узагальнюючи, зауважували, що в новопосталій Українській державі перемога фактично дісталася «найбільш розумній і досвідченій частині адміністративно-бюрократичної системи»²³.

Якщо на факт запровадження поста президента подивитися крізь призму необхідності відмови від радянського принципу неподільності влади, то його можна оцінити як безумовно позитивний. Утім, появою президента в структурі влади демократичний принцип розподілу влади не забезпечувався належним чином, оскільки, з одного боку, у Конституції України

(Конституції УРСР із змінами і доповненнями на 21 вересня 1994 р.) містилася стаття 114¹, яка проголошувала, що «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України»²⁴. З іншого, — у статті 2 вказувалося, що вся «влада в Україні належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів»²⁵. Таким чином, закріплення президента в структурі влади було здійснено законодавцем досить, сказати б, незграбно, оскільки віддзеркалило його намагання поєднати не поєднуване: виділивши президента як главу осібної — виконавчої — гілки влади і як орган державної влади, він у той же час не схильний був позиціонувати його як рівноправну владну гілку, а проголосив президента, як дозволяє твердити стаття 2, «підконтрольним і підзвітним». Можна припустити, що посттоталітарному законодавцеві просто бракувало відповідних знань про демократичні принципи облаштування влади, а, можливо, спрацьовував інший чинник — його свідомість, затиснута лещатами радянського досвіду, не була здатною відмовитися від законодавчо-розпорядчого «всевладдя» рад, і найперше — Верховної Ради. Але про що можна говорити більш впевнено, так це про те, що закладені в Конституцію «двозначності» по-своєму гальмували розвиток політичної системи у напрямі демократизації (на що націлювала стаття 9 Конституції України), були ґрунтом для перманентного протистояння між Президентом України та Верховною Радою, а на місцях — між місцевими радами та структурами, вибудованими Президентом.

Дався взнаки і суб'єктивний чинник: Президент, що ще вчора відчував себе представником автократичної влади — КПРС, не міг позбутися бажання втручатися у законотворчий процес. Сконцентруватися на реалізації виконавчих функцій влади йому не хотілося. Це проявлялося, наприклад, у створенні у лютому 1992 р. Державної думи, яка мала за мету вироблення основних напрямів та принципів діяльності установ виконавчої влади з питань внутрішньої і зовнішньої політики. А крім того — і в галузі економіки і соціального розвитку.

Утім, за кілька місяців Державна дума була ліквідована — депутати Верховної Ради у цьому разі добре пам'ятали, що стаття 97 Основного Закону закріплювала положення, відповідно до якого «єдиним органом законодавчої влади України є Верховна Рада України»²⁶.

Інша лінія політичної напруги пролягла на місцях — між представниками Президента, інститут яких було започатковано у березні 1992 р., і виконавчими комітетами рад. Представник Президента мав статус глави місцевої адміністрації в областях, районах, містах центрального підпорядкування. Він мав забезпечувати реалізацію волі законодавчої і виконавчої влади, здійснювати контроль за самоврядуванням на місцях та ін. Однак поза межами його контролю залишався такий аспект діяльності виконкомів рад, як прийняття тих чи інших рішень. Через рік, у березні 1993 р., Верховна Рада підкорегувала закон України про представника Президента, наголосивши, що найвищими посадовими особами в регіонах є голови обласних та районних рад (а не представники Президента).

Між Президентом і Верховною Радою доводилося балансувати Кабінету Міністрів, адже відповідно до статті 117 Конституції він підпорядковувався Президенту, але був підзвітним і відповідальним перед Верховною Радою України²⁷. Коли Президента запитували, чому він не хоче брати на себе відповідальність за діяльність уряду, Л. Кравчук відповідав: «А навіщо брати відповідальність за уряд, коли він є? Уряд має нести свою відповідальність, а Президент свою. Я не хочу тут виявляти пафосу й героїзму. Ось, мовляв, який сміливий, узяв на себе відповідальність за уряд! Кожен має тягнути свого плуга й молотити свого снопа»²⁸. Для нас ця думка Президента цікава тим, що вона дозволяє твердити про те, що із самого початку заснування поста президента не тільки Конституція не передбачала трансформації структури української влади в напрямку президентської республіки, а й сам Президент не готовий був (принаймні навесні 1992 р. — в час, коли висловив вищевикладену думку) виконувати функції глави виконавчої гілки влади.

Загалом, інститут президентства й інститут президента в Україні від самого початку функціонування стали тим конфліктогенним осердям в системі влади, від якого концентричними колами по соціуму й політикуму розповсюджувалася напруга. Одним із підтверджень цієї думки стало відносно коротке перебування Л. Кравчука на президентській посаді.

Прикметно, що займаючися проблемами, для вирішення яких радянського досвіду і «мудрості по-радянськи» було достатньо, Президенту вдавалося ці проблеми більш-менш прийнятно (для суспільства) розв'язувати.

Проте життя дуже швидко висвітило не просто куцість старого Кравчукового досвіду для нових реалій, а й його мізерність і навіть невідповідність. Президент умів те, що вмів. Здається, саме під цим кутом зору насамперед і варто оцінювати першого українського Президента. Тобто, — взявши до уваги професійні й особистісні якості Л. Кравчука.

Чи засуджувати за невідповідність можливостей та здібностей Л. Кравчука завданням, що в «порядку денному» нації ставали пріоритетними? Думається, ні. Адже нація обрала того своїм президентом, на якого сама й виявилася спроможною з урахуванням все того ж — радянського (зокрема, суспільно-політичного, культурного) — досвіду. Зрозуміло, що кардинальна зміна політичних реалітетів вимагала від особистості не лише здатності до наднапруження, а й великого запасу чеснот і здібностей: одна справа жити за вказівками з «центру», й зовсім інша — зуміти стати самому таким «центром» і налагодити життя в країні. Зрештою, Л. Кравчук посаду звільнив достроково, що й стало своєрідною розплатою за невідповідність масштабів власної особистості масштабам очікувань і сподівань нації.

Не могли впоратися із ситуацією в країні й Кравчукові прем'єр-міністри. «Радяський багаж» їхніх знань і вмінь у кожному випадку виявлявся невідповідним ситуації. Відтак на зміну В. Фокіну (котрий обійняв посаду у квітні 1991 р.) у жовтні 1992 р. прийшов Л. Кучма, якому вдалося протриматися до вересня 1993 р. За тим Президент поклав виконання обов'язків Прем'єр-міністра на першого віце-прем'єр-міністра Ю. Звягільського.

Президенту з усіма прем'єр-міністрами (хіба що за винятком В. Фокіна) працювалося дискомфортно, оскільки прихід у виконавчу владу Л. Кучми чи Ю. Звягільського, як свідчили сучасники, відбувався не внаслідок реалізації бажань самого Президента, а через тиск тих чи інших політичних сил. Відтак вони — прем'єри — не були «його людьми». І між цими, «чужими», що мали виступати однією командою, починалися тертя, банальна боротьба за владу. Це виявилось не тільки у створенні (зокрема, Президентом і Прем'єр-міністром) структур «під себе», до того ж структур з дублюючими функціями, а й безпосереднє конкурування між Л. Кравчуком і Л. Кучмою. Так, коли 20 травня 1993 р. Прем'єр-міністр звернувся до Верховної Ради з проханням продовжити його урядові додаткові повноваження, надані 18 листопада 1992 р., то Президент висунув парламенту, так би мовити, зустрічні пропозиції, заявивши, що готовий взяти на себе безпосереднє керівництво Кабміном, тобто очолити виконавчу владу.

Крім цього, можна нагадати цілий ряд фактів, які сьогодні важко підтвердити, як і спростувати, але вони зримо свідчать про наявність конфліктних моментів у середовищі найвищих представників виконавчої влади. Так, наприклад, 10 липня 1993 р. Л. Кучма підписав спільну Заяву голів урядів України, Білорусі й Росії про невідкладні заходи щодо поглиблення економічної інтеграції. За однією з версій, цей крок Л. Кучми був узгоджений з Л. Кравчуком, за іншою — ні.

Є безліч свідчень і про те, що кожен з них — Президент і прем'єр — прагнули бути у ролі «провідного гравця» у сфері виконавчої влади, як є й підтвердження того, що навіть у межах самого Кучминого уряду, за образним висловом віце-прем'єра з питань енергетичного комплексу Ю. Іоффе, не було «єдиної нитки, котра б зв'язувала усіх»²⁹. У владні інституції людина приходила часто не тому, що прагнула прислужитися молодій державі чи підтримати починання прем'єра (президента), але заради задоволення власних амбіцій, заради отримання певної вигоди особисто для себе чи тих груп, представником яких вона була.

Певної шкоди процесу трансформації влади в державі завдала, з-поміж іншого, довга відсутність нової Конституції, де чітко б закріплювалася сутність влади, принципи її творення та межі поширення. Дався взнаки радянський конституційний нігілізм — радянські конституції (навіть ті, які визнавалися добрими й приваблювали еліту європейських країн, як, приміром, сталінська Конституція 1936 р., що стала у повоєнний час взірцем для написання італійського Основного закону) залишалися, як добре відомо, законами на папері, фактично не захищаючи особистість та суспільство. Відтак ніхто (аж до часу Л. Кучми) не збирався «боротися» за Конституцію. Хоча після прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет, в якій закріплювалося право народу України на самовизначення, недоторканність його території, ідея розподілу влади в державі та ін., потреба нової Конституції стала першочерговою. Наробки Конституційної комісії, що розпочала свою роботу з осені 1990 р., не вдовольняли депутатів. Відтак упродовж кількох років вони визнавали за краще тільки вносити поправки до Конституції УРСР 1978 р.

Відсутність нової Конституції була на руку «партії влади» — політичному утворенню, яке, почавши формуватись у перші ж місяці незалежності України як самостійної держави, поступово, але невідворотно абсорбувало на себе владні функції на всіх суспільних рівнях. Показово, що Президент, якого відразу почали розглядати як чільника «партії влади», намагався відмежуватися від останньої, заявляючи, що ні найменшою мірою не розуміє сутності цієї «філософської категорії», як і не знає, кого можна віднести до даної «партії»³⁰.

Зрозуміло, що «партія влади» не була партією у прямому розумінні слова. «Партія влади» насправді — квазіпартійне і досить, сказати б, різнолике утворення, в яке вливалися люди, для яких ідея влади—привілеїв—власності (саме так — у триєдиній неподільній іпостасі) уявлялася привабливою. Серед цих людей виявилися не тільки представники старої — комуністичної — номенклатури, а й ті, хто зовсім недавно вважав себе опонентом влади — раніше дисидентом, а тепер — демократом. Багато хто з демократів сприйняв проголошені «партією влади» гасла (незалежність, демократія, ринок, плюралізм, багатопартійність), так би мовити, за чисту монету і відтак висловлював готовність співпрацювати з нею. Проте були й такі серед новоявлених борців за демократію, яких не перобтяжували високі моральні принципи чи глибинне почуття патріотизму, для яких провідним бажанням було бажання влади — входження у владні структури, здобуття привілеїв і загарбання у власність, того, що недавно поіменовувалося державним чи загальнонародним. При цьому, звернемо увагу, Президент не гребував найрізноманітнішими методами для своєрідного «приборкання» колишніх чи теперішніх «борців з владою». «Деякі найбільш голосисті борці з привілеями, — констатував в одній із своїх книг В. Литвин, — «потонули» в тих же привілеях: автомобілі, квартири, престижні зарубіжні відрядження і т. п. «Солістів» опозиції, зрозуміло, вдалося нейтралізувати за значно більшу «ціну»: залучення до владних структур (адміністрацію Президента, Державну Думу, урядові структури). Застосовував він і стару політику, яка полягала в тому, щоб відіслати опонента за кордон»³¹.

«Членами» «партії влади» ставали й представники державного апарату, різнорівневі керівники промисловості та сільського господарства. Крім того, — представники як центральних, так і регіональних засобів масової інформації.

Оформлення «партії влади» українська інтелігенція сприйняла неоднозначно: якщо деякі її представники взагалі відмовлялися визнавати існування цієї «партії», то інші, навпаки, захоплено вітали її появу. Інші ж дуже швидко розгледіли в новому політичному утворенні, що розросталося у всі сегменти суспільного організму, кланово-мафіозну, олігархічну силу, яка насправді девальвує не тільки демократичні гасла, а й власне саму державну незалежність України³².

Некомпетентність, професійне безсилля, інколи злочинна безвідповідальність, жага збагачення, аморальність — ці риси так чи інакше притаманні

людям, які приходили у владні структури, по-своєму відбилися на стані економіки країни, яка невпинно деградувала. Тож, якщо на початку свого президентського терміну Л. Кравчуку вірилося, що «через п'ять років Україна буде багатою, жити люди будуть краще», будуть «жити пристойно», що «буде у нас зроблено величезні кроки у напрямку перебудови всіх сфер життя, будемо мати свої необхідні збройні сили. Не будемо ніколи ні на що чуже зазіхати, будемо мати розвинене сільське господарство, уструктурену промисловість, будемо мати матеріальну основу для подальшого розвитку культури. Будемо державою великою, європейською. З якою будуть рахуватися і в Європі, і у світі», то згодом оптимізм Президента розвіявся, оптимістичні настрої змінилися відчуттями невпевненості й сумніву. Президент, не вдаючись до пояснень, заговорив про те, що він вірить, що українці житимуть у власній державі, однак чи буде вона цивілізованою у західному розумінні цього слова — питання.

Деградаційні процеси, зокрема у важкій промисловості, неволимо набирали обертів ще за часів існування СРСР і були пов'язані, насамперед, із використанням на підприємствах застарілого (часто довоєнного) обладнання та відсутністю при цьому волі та коштів на їх технічну модернізацію з боку союзного керівництва. Деградація зумовлювалася й іншими обставинами, серед яких слід назвати некомпетентність людей, які опинилися при владі, їхню жагу стрімкого збагачення за рахунок суспільства в умовах законодавчого вакууму, що утворився після розвалу СРСР; непродуманість політики, в результаті якої так і не з'явилися науково вивірені розробки щодо стратегії й тактики реструктуризації економіки республіки — «економічного уламку» нещодавно єдиного, вкрай централізованого загальносоюзного економічного комплексу, та запуску механізмів, які б забезпечили становлення та розвиток у країні ринкової економіки.

Ситуація ускладнювалася і у зв'язку з тим, що республіка, чий запаси енергетичних ресурсів за роки радянської влади були значною мірою вичерпані, після політичного унезалежнення почала гостро відчувати свою енергетичну залежність від інших колишніх радянських республік, оскільки брак енергоносіїв почав задовольнятися шляхом їх експорту. Закупки здійснювалися за цінами, що були значно вищими, ніж у радянський час. А це, в свою чергу, призвело до зростання собівартості вироблених в Україні товарів, зменшення національного доходу.

Розрив економічних зв'язків ударив по підприємствах (у т. ч. військово-промислового комплексу), які функціонували в часи СРСР в режимі загальносоюзного «технологічного ланцюга» (тобто зорієнтованих на виготовлення деталей, комплектаційних елементів, напівфабрикатів та ін.), а не замкненого в межах української території виробничого циклу. Випуск ними продукції часто втрачав сенс, позаяк традиційні ринки збуту були втрачені, а придбання нових ставало нерозв'язною проблемою, оскільки українські товари за межами колишнього СРСР часто були неконкурентноспроможними.

Погіршувалося становище й на селі, позаяк деградація колгоспно-радгоспної системи, що залишилася у спадок від радянських часів, щораз

голосніше заявляла про себе, своїм способом підштовхуючи інфляційні процеси в країні. Зусилля Верховної Ради, спрямовані на здійснення перетворень у сільському господарстві, й, зокрема, прийняті нею на початку 90-х рр. документи («Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю», «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі», «Про колективне сільськогосподарське підприємство») засвідчили, з одного боку, відхід від настанов радянського часу, від принципів облаштування життя на селі на колективних началах, а з іншого, — висвітлили неспівпадання позицій членів депутатського корпусу на цілий ряд питань і, найперше, на можливі форми власності на землю. Крім того, прийняття законів само по собі не ставало панацеєю від проблем, які дедалі щільніше опосідали село, адже те, що писалося на папері, на практиці втілювалося надто поволі. Як наслідок — село дедалі більше вимагало державних дотацій.

Загалом про стан справ у промисловості й сільському господарстві на початку 90-х р. неупереджено говорять цифри. Так, за деякими даними, валовий суспільний продукт в Україні у 1993 р. (порівняно з 1990 р.) скоротився на 75,2 %. При цьому обсяг промислової продукції впав на 82 %, а сільськогосподарської — на 78,2 %³³. Утім, не всі експерти погоджувалися (й погоджуються) розглядати процеси, що відбувалися в економіці України, саме як «скорочення» чи «падіння» виробництва. Свого часу економічний радник в українському уряді (у 1994–1997 рр.) Андерс Аслунд зауважив, що говорити про реальні розміри спаду виробництва в Україні (як і в інших республіках колишнього СРСР) — завдання не із простих. Найперше тому, що цифри, які оприлюднювалися радянським статистичним відомством стосовно здобутків у тих чи тих галузях економіки, як і загалом по країні, не можна сприймати як точні, оскільки «і комуністичні, і посткомуністичні статистики глибоко некоректні, кожна по-своєму». А. Аслунд наголошував, що «центральна планова система була суцільним шахрайством. Кожен був зацікавлений у перебільшенні успіхів у виробництві, оскільки премії та нагороди міністрів, директорів підприємств та робітників залежали від валового виробництва. Це призвело до постійних викривлень, можливо, до 5 відсотків ВВП»³⁴. Крім того, слідом за Р. МакКінноном, А. Аслунд вказав на те, що початок 90-х фактично був часом, коли відбулося не скорочення виробництва, а тільки припинення процесу втрати вартості товару. Попри це, «процес було зафіксовано як зниження ВВП і більшість оглядачів сприйняли його як велику трагедію»³⁵. Висновок експерта: великий спад посткомуністичного виробництва — не більше, ніж міф. Відтак у першій половині 90-х в економіці мала місце стагнація³⁶, на тлі якої процес тінізації економіки пішов стрімко вгору.

Некоректні радянські статистичні дані по-своєму далися взнаки незалежній Україні. Як вважає А. Аслунд, вони стали потужним дезінформувальним чинником для фахівців, які намагалися реформувати економіку України. Відтак ці, останні, схилилися до проведення в країні поступових реформ. А такі — поступові — реформи виявилися врешті-решт неефективними

і призвели не тільки до стагнації, а й до поступового формування в Україні держави-вишукувача ренти³⁷ чи спекулятивної держави. В середині 90-х Україна стала одним із найяскравіших уособлень саме такої — спекулятивної — держави на пострадянських теренах. Час і приклад інших посткомуністичних країн засвідчив, що тільки швидка та всеосяжна стабілізація й лібералізація виправдали себе; більший ступінь приватизації виявився кращим за менший; радикальні реформи зумовили менший спад виробництва, аніж часткові³⁸.

Прикметно, що перший український Президент на самому початку свого президентського шляху виступав як прихильник роздержавлення і приватизації, демонополізації, утвердження «своєї власної» кредитної, фінансової, банківської, грошової системи³⁹. Попри це, на шляху, яким рушила Україна, вишукувачі ренти виявилися спритнішими і, судячи з наслідків, переконливішими, ніж прихильники ринкових реформ. Поступова й часткова лібералізація, довге перебування в рублевій зоні, надто повільна приватизація (у 1991–1993-х рр. всього було приватизовано 3,6 тис. підприємств та організацій⁴⁰) зрештою звужували «вікно можливостей» країни з кожним наступним кроком. Наслідком стало посилення інфляції, корупції, спекуляції.

Труднощі чатували на українську державу й у сфері зовнішньополітичних відносин. Передовсім вони були пов'язані з необхідністю трансформації стосунків із колишніми радянськими республіками і, зокрема, — з необхідністю переведення у нову площину взаємин з Росією. Ця, остання, намагалася зберегти свій статус осердя у колишньому власному імперському просторі, прагнучи в жодному разі не зменшувати його межі й бути на просторах новопосталої Співдружності Незалежних Держав (СНД) тим, ким була в СРСР — керівним, контрольним і каральним центром. Свідченням того, що Росія відразу намагалася розбудувати СНД відповідно до своїх — імперських за характером — цілей, є угоди й договори, укладені в рамках Співдружності впродовж 1992–1993-х рр. (їх з'явилося близько 400) і, зрозуміло, — її зовнішня політика, відмітною рисою якої стало намагання провести інкорпорацію колишніх радянських республік усередину свого фронтира (тобто кордону рухомого, кордону між освоєним і неосвоєним, але агресивно освоюваним пострадянським простором).

Що ж стосується конкретно україно-російських взаємин, то тут на тлі стрімкого і потужного розбурхання антиукраїнських настроїв у російському суспільстві (найперше — за допомогою засобів масової інформації, членів депутатського корпусу Верховної Ради Російської Федерації) гострі проблемні питання у взаєминах двох держав виринали одне за одним. Стосувалися вони найрізноманітніших сторін життя. Найперше Україна мала відмінний погляд на перспективи існування СНД: стосовно функцій Співдружності глава української держави (як і багато хто серед тих, які прагнули до всебічної демократизації життя) вважав, що вона «має відіграти головну роль у цивілізованому зруйнуванні до кінця колишнього Союзу і у випрацюванні таких механізмів, які дали б змогу вирішувати загальні

питання знову ж таки на правовій цивілізованій основі»⁴¹. Крім того, на правовій цивілізованій основі, з точки зору нової української влади, повинні були б розбудовуватися й україно-російські взаємини. На зорі української незалежності вище керівництво держави (зокрема, Президент) припускали можливість запровадження в Україні подвійного — україно-російського — громадянства для тих осіб, які б виявили до того бажання.

Попри це російська недоброзичливість до України проступала дедалі чіткіше, постаючи в різноманітних іпостасях й маючи різні прояви. Аналізуючи ставлення колишнього «старшого брата» до незалежної «молодшої сестри» — України, Президент Л. Кравчук у березні 1992 р. зауважував: «Ну скажіть, у якій цивілізованій країні дозволять за так собі паплюжити главу сусідньої держави? Один діяч високого рангу через солідну газету називає всіх президентів СНД, обраних, до речі, народом, новими «паханами»; другий повчає в образливій формі чужого Президента, як жити; якийсь гуморист висміює керівника іншої держави, і йому для цього надають державний телеканал. Яких тільки ярликів на мене особисто не чіпляли? І річ навіть не в мені. Ображають весь народ, який обрав мене на посаду Президента»⁴². А паралельно цьому стрімко формувалися принциповіші «конфліктні зони» у взаєминах двох держав. «Грубе втручання в наші внутрішні справи триває», — відзначав, відповідаючи на запитання газети «Жечпосполіта» український Президент. Крім того, до України з боку Росії почали висуватися територіальні претензії. Відтак на зламі 1991–1992 рр. у сусідній державі на різних рівнях порушувалося питання статусу Криму, Одеської області — ставилася під сумнів їхня належність до України.

Такі та подібні настрої в Росії, у свою чергу, підштовхували лідерів Автономної Республіки Крим до ухвали Верховною Радою АРК у травні 1992 р. Акту проголошення державної самостійності, а згодом — Конституції Республіки Крим. За тим на порядку денному україно-російських взаємин постала проблема Чорноморського флоту, оскільки сторони довго не могли узгодити принципи його розподілу. І тільки після того, як було досягнуто домовленостей про подвійний контроль над флотом на п'ятирічний термін, проблема втратила гостроту. Втім, у 1993 р. стосунки між двома державами загострилися знову: ВР Російської Федерації прийняла ухвалу про надання Севастополю статусу міста РФ. Проблема була вичерпана тільки після того, як Президент Б. Єльцин дезавуював це рішення. Залагодженню конфліктної ситуації, зі свого боку, посприяла й Рада Безпеки ООН, констатувавши юридичну безпідставність рішення Верховної Ради Російської Федерації.

Сприйняття Росії українською владою ставало дедалі стриманішим. Це зумовлювалося тим, що, як зауважував Л. Кравчук, «позиція незалежної України й інтереси Москви... абсолютно протилежні»⁴³. І в той же час Президент виказував розуміння того, що не можна «наші стосунки звести до ненависті й ворожнечі». Його непокоїло те, що хтось «зазіхатиме на нашу незалежність», що «хтось захоче ще раз спробувати повернутись

до старих часів»⁴⁴. І за цим «хтось» чітко проглядався не хто інший, як сусідка-Росія.

На початку 90-х Україна почала виявляти більше прагнень до співпраці з Європою. «Щодо України, то вона має орієнтири на європейські структури, — акцентував Л. Кравчук. — Вона в центрі Європи, вона — велика європейська держава, має величезний потенціал, і я певен, що в перспективі вона гратиме важливу роль у Європі, входячи до європейських структур»⁴⁵. На той час Україна вже оголосила про скорочення і знищення всієї ядерної зброї, розташованої на своїй території, заявила про нейтралітет щодо воєнних блоків. У березні 1992 р. разом з іншими колишніми республіками СРСР Україна почала налагоджувати контакти з іншими державами в рамках програми Ради північноатлантичного співробітництва.

Попри це, на «західному напрямку» для Української держави не все складалося зовсім безхмарно. Якщо з Польщею, приміром, вдавалося налагоджувати добросусідські відносини (про що свідчив, зокрема, підписаний у 1992 р. польсько-український Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво), то у стосунках з іншою сусідньою державою — Румунією — з'явилося певне напруження, оскільки румуни не хотіли визнавати результати референдуму про незалежність України, висловлюючи претензії на частину української території, зокрема Північну Буковину та деякі райони Одеської області.

Кризові явища у розвитку молоді держави заявляли про себе дедалі гучніше. Країну накрила хвиля гіперінфляції: у 1993 р. купуно-карбованець, запроваджений у 1992 р., знецінився у 103 рази. Спроба перевести управління економікою, що називається, у ручний режим, позитивних наслідків не дала, але стала своєрідним стимулом для розвитку тіньової економіки. Разом з тим населення країни стрімко зубожівало. Недовіра до влади зростала.

У такій ситуації Президент і Верховна Рада звернулися до народу України з пропозицією підтвердити їхній мандат на владу, а відтак прийти на дострокові вибори як Президента, так і парламенту.

Вибори до Верховної Ради відбувалися 27 і 10 квітня 1994 р. Їх наслідком стало обрання лише 340 депутатів (із 450). Із попереднього скликання народ України повторно обрав (вибори відбувалися за мажоритарним принципом) 50 депутатів, іншим 138 висловив недовіру. Кількість місць, отримана лівими партіями (84 зайняли комуністи, 25 — соціалісти, аграрники — 36, 27 — міжрегіональна депутатська група, 26 — «Єдність»), забезпечила їм у Верховній Раді панівне становище і вирішальний голос. Унаслідок довиборів до кінця 1994 р. депутатські повноваження отримали ще 67 чоловік. Після припинення, за рішенням Центральної виборчої комісії, у грудні виборчого процесу Верховна Рада налічувала 405 депутатів, 178 з яких були членами партій, а 227 — безпартійними. Найбільше — 90 місць — посіли комуністи. Очолив український парламент соціаліст О. Мороз. Віце-спікером став лідер Селянської партії України О. Ткаченко.

Стосовно президентських виборів, то Україна першою з країн СНД провела переобрання президента у відповідності до чинного законодавства.

Із семи кандидатів, зареєстрованих ЦВК і внесених у виборчі бюлетені в день голосування (26 червня 1994 р.), найбільше голосів здобули чинний Президент Л. Кравчук й экс-прем'єр-міністр України Л. Кучма. В ході повторного голосування, що відбулося 10 липня, за Л. Кучму проголосувало більше 52 % з тих виборців, які прийшли на виборчі дільниці. Л. Кравчук здобув 45 % голосів. Президентський термін першого українського Президента скінчився. Він виявився коротшим мало не на половину від передбаченого законодавством. Влада легітимним шляхом перейшла від колишнього радянського партійного функціонера до колишнього радянського адміністратора («Я пройшов шлях до політика саме з рівня адміністратора»⁴⁶, — говорив про себе новообраний Президент). Влада, таким чином, не перейшла (як це було, приміром, у Польщі чи в інших країнах колишнього радянського блоку) до рук представника опозиційних у попередній час сил. Відтак, можна було б передбачити, що радянськість залишатиметься однією з її характерних рис. От тільки прояви цієї радянськості могли бути різними. Якою вона, влада, стала насправді — показав час.

§ 2. Спроба реформ

Період 1991–1994-х рр., Президент, який прийшов до влади після виборів 1994 р., поіменував епохою політичного романтизму, періодом «імітації реформ»⁴⁷ і — не більше. По-своєму оцінив здобутки країни в попередній час новообраний спікер Верховної Ради О. Мороз, заявивши про існування в державі після двох з половиною років незалежності «системної кризи», що стала наслідком відсутності чіткої політичної та соціально-економічної стратегії розвитку, хаотичного руйнування планово-адміністративної системи управління, спотворення формування ринкової економіки, безкарного розпродажу і привласнення національного надбаня, криміналізації господарської діяльності, зрощування держaparату з тіньовими структурами, «усунення держави від управління економікою» і необґрунтованого «перебільшення ролі ринкового саморегулювання в економічній політиці владних структур»⁴⁸ і т. д.

Давши таку оцінку стану країни, керівництво держави заявило про необхідність у країні реформ. При цьому, що прикметно, і Президент, і спікер були однодумцями в питанні ролі держави в процесі реформування — обоє обстоювали пріоритет держави як у сфері управління економікою, так і в галузі реформування усіх інших сфер життя країни. Однак були між ними і серйозні розбіжності з цілого ряду ключових питань — сутності розподілу влади, «глибини» ринкових реформ, трансформації земельних відносин і т. д. (про що свідчать, зокрема, доповідь О. Мороза у Верховній Раді у червні 1994 р. «Основні засади і напрями становлення економіки України в кризовий період»⁴⁹ та Президентова програма під назвою «Про основні засади економічної та соціальної політики» і відповідно його ж доповідь у Верховній Раді у жовтні 1994 р. «Шляхом радикальних економічних

реформ»⁵⁰). У ході самих реформ, як засвідчив час, розбіжність підходів виявилася ще більш різкою, що зумовило перехід Соціалістичної партії на чолі з О. Морозом навесні 1995 р. в опозицію.

Розпочиналося все нібито із досягнення взаємопорозуміння між Президентом, спікером та главою Кабміну В. Масолом (призначеним на посаду ще Л. Кравчуком буквально в останні тижні його президентства — у червні 1994 р.), які виступили зі спільною заявою. У ній керівники держави продекларували відданість Конституції та виказали готовність узгоджувати дії, спрямовані на зміну її статей (а, отже, не розширювати за власним бажанням межі своїх владних повноважень, сферу своєї компетенції). Якщо взяти до уваги те, що проблема розподілу влади стояла в країні надзвичайно гостро й вимагала свого негайного вирішення, то такий крок вищих представників влади слід оцінювати однозначно позитивно. Як позитивно оцінювати й факт утворення та розгортання з вересня роботи нової Конституційної комісії, яку очолили Л. Кучма і О. Мороз. Цікава деталь: спостерігаючи за Президентом і спікером, аналізуючи їхні зусилля, спрямовані на впорядкування владних стосунків у державі, експерти відзначали, що обидва лідери — «люди глибоко самотні», але «і того, й іншого супроводжують цілі партії та клани умовної підтримки»⁵¹.

Зовсім скоро з'ясувалося, що кожна із сторін — і Президент, і спікер — опрацьовували запасні варіанти документів, котрі б, як з часом виявилось, забезпечували б тій гілці влади, керівником якої кожен з них був, панівне становище. Тож ще до кінця 1994 р. Л. Кучма запропонував своєрідну «малу Конституцію» — законопроект «Про державну владу та місцеве самоврядування». Натомість О. Мороз запропонував «Закон про місцеві ради».

Суспільна реакція на обидва документи була досить бурхливою. Масмедіа вітали спроби Президента врешті-решт відділити виконавчу й законодавчу гілки влади одну від одної, констатуючи численні спроби парламенту втручатися у поточні управлінські процеси та його бажання вивести з-під впливу Президента уряд. Однак звертали увагу й на те, що президентський законопроект у разі його прийняття фактично ліквідує самоуправління на рівні областей і районів — там не буде рад, а будуть представники виконавчої чи, точніше, президентської влади. Крім того, голови облрад перетворяться на власників держвласності в регіонах, а мери міст, ставши головами рад і виконкомів, будуть виконавцями державної волі й розпорядниками муніципальної власності. У президентських ініціативах суспільство побачило шлях, яким Україна може прийти до авторитаризму чи тоталітаризму. І це — незважаючи на те, що багато хто плекав надії на «сильного президента», здатного врешті-решт «навести порядок» в країні.

Аналізуючи ситуацію в Україні, аналітики звертали увагу на те, що протистояння між законодавчою і виконавчою гілками влади в сусідній Росії призвело до розстрілу парламенту, до дестабілізації обстановки в соціумі. Крім того, звертаючи увагу на те, що Україна залишалася єдиною колишньою радянською республікою, яка не створила для свого життя і розвитку нового Основного Закону, застерігали: ситуація «законодавчої

підвійності» чи навпаки — збереження правового вакууму є сприятливою для первинного накопичення капіталів — «перемелювання печерного соціалізму в дикий капіталізм»⁵².

Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування» був прийнятий Верховною Радою у травні 1995 р. простою більшістю голосів (не конституційною). Відповідно до нього Україна ставала президентською республікою — Президент ставав главою виконавчої гілки влади.

Як же Президент сприймав позиції своїх опонентів та й загалом тих політичних сил, з якими він був змушений вирішувати проблеми у щоденному житті? Яким було його ідейне налаштування? Для нас позиція Президента під час першого терміну перебування на президентській посаді небезінтересна хоча б тому, що, пам'ятаючи про неї, ми зможемо надалі простежити її еволюцію.

Найперше Президент не сприймав соціалістів та соціал-демократів, заважаючи: «На мою думку, для будівництва... нашої держави переконані і діяльні соціалісти та соціал-демократи абсолютно необхідні. Інша річ, де вони у нас? У нас є партії, в цих програмах присутні соціал-демократичні принципи і декларації, але багато хто з них включив їх туди лише як ширму для прикриття комуністичного змісту. Наприклад, ті у нас, хто називає себе соціалістами, мають значно менше відношення до сучасних демократій, ніж до «реального соціалізму» СРСР, що розвалився»⁵³.

Утім, не тільки із соціалістами не склалися стосунки у Президента — досить критично він висловлювався й про комуністів, які, на його думку, «не приховують, що прагнуть завоювати владу у країні для того, щоб цю країну знищити як суб'єкт міжнародних відносин та історичний факт». Л. Кучма вказував, що «російські комуністи використовують наших, як їм хочеться», а «наші червоні», продовжуючи говорити про «соціалістичний інтернаціоналізм» і закликаючи до «союзу народів», не тільки зраджують інтереси своєї країни та «плюють в обличчя народу, що проголосував за її незалежність, але й безпосередньо підіграють чужому націоналізмові — націоналізмові російських комуністів, шовіністів та інших»⁵⁴. Висновок, до якого за кілька років дійде глава держави, зводитиметься до того, що на політичній арені України «вкрай не вистачає справжніх лівих патріотів»⁵⁵.

Така оцінка лівих цікава з огляду на той момент, що сам Президент позиціонував себе на початку 90-х як «суверен-комуніста». Проте згодом говорив про себе як про людину «переважно центристських переконань». При цьому з вуст глави держави на адресу «суверен-комуністів» зазвучали звинувачення у тому, що вони «дали змогу реваншистам і маргіналам» зайняти ліву «нішу»⁵⁶.

Щодо правих, то Л. Кучма постав як прихильник «державницького націоналізму» і за кілька років стверджував, що «найбільш перспективні політичні сили можна назвати націоналістами», розуміючи під націоналістами захисників «не лише українського етносу, але й всього українського народу»⁵⁷.

Як і його попередник, Президент намагався відмежуватися від «партії влади», заявляючи, що відчуває себе не лідером правлячої партії (власне партії влади) але «Президентом всієї країни»⁵⁸.

Команда Президента формувалася повільно, але неухильно. Уже в кінці року аналітики відзначали, що «практично на рівному місці зробив імідж другої особи в державі» спритний Д. Табачник⁵⁹ — глава президентської адміністрації. Але, що прикметно, до пори до часу у цій «команді» не було місця Кучминим прем'єрам. У В. Масолі Президент бачив одного «з кращих спеціалістів», але все ж діяча «старої формації», і зауважував, що призначення Л. Кравчуком В. Масола на прем'єрську посаду — «або необдуманний, або вкрай вимушений крок». Першого власноруч призначеного прем'єра — Є. Марчука — Президент характеризував і взагалі не кращим чином, звинувачуючи його у відсутності смаку до щоденної господарчої роботи і бажання її виконувати. Говорив Л. Кучма і про Марчукову «невгамовну пристрасть до багатослів'я», про те, що він «не хоче, просто боїться приймати рішення». «На додаток до всього, — писав згодом Президент, — у Євгена Кириловича виявився не особливо розвиненим командний дух. Мабуть, під впливом тих, хто нашіптував йому на вухо слова про те, що Марчук стане наступним Президентом України, він намагався не лише дистанціюватися від прийняття непопулярних рішень, але й взагалі не вступати ні в які конфлікти з будь-ким, не ставати при цьому явно на жодну з сторін. Скажу прямо — у розвідку я б з ним не пішов»⁶⁰.

Наступного прем'єра — П. Лазаренка — Президент згодом характеризував як талановиту людину, що має «суто кримінально-номенклатурний талант», і називав його своєю найбільшою помилкою⁶¹. А от стосовно В. Пустовойтенка, який став наступником П. Лазаренка, Л. Кучма не висловлювався категорично «за» чи «проти», що дало підстави експертам сприймати нового прем'єра як людину, яка змогла «вписатися» в «команду». Згодом уже прямо говорилося про нову «партію влади», яка постала в конкретній іпостасі — Народно-демократичної партії, за якою закріпилася іронічна назва «Наш Дах — Президент». Далі — більше: люди на різних щаблях влади заговорили про те, що НДП спробувала виступити в ролі такого собі «філіалу» виконавчої влади в парламенті, який один володіє «ексклюзивним виходом на Президента»⁶².

У ході постійної зміни керівників Кабміну виконавчій владі загалом і Президенту зокрема доводилося вирішувати цілий ряд складних проблем. З прийняттям Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування» не всі парламентські законодавці погоджувалися, що призвело до поступового наростання в суспільстві політичної кризи. В останній день травня 1995 р. Президент видає указ про організацію опитування громадян щодо довіри Президенту і Верховній Раді. Втім, на наступний день на цей указ було накладене парламентське вето. З одного боку, Верховна Рада не мала чого запропонувати суспільству, а з іншого, — у разі проведення опитування реально втілити в життя його результати у Президента не було б жодної юридичної підстави, позаяк Л. Кучма без згоди парламентарів

не міг проводити референдум. На такому політичному тлі сторони вдалися до пошуку компромісу. Результат не забарився: 8 травня 1995 р. між Президентом та Верховною Радою було укладено Конституційний договір терміном на один рік. Договір призупиняв дію Конституції 1978 р. і фактично закріплював більшість положень, що містилися в Законі «Про державну владу і місцеве самоврядування».

Здавалося б, що на політичній арені українського життя має наступити затишшя. Але у лютому 1996 р. Конституційна комісія передала до парламенту проект Конституції. Проект пройшов три читання в парламенті й змінив політичний клімат як в самому парламенті, так і загалом у державі, оскільки і творці проекту, і парламентарі не могли домовитися між собою ані щодо розмежування повноважень гілок влади чи структури парламенту, ані щодо питання приватної власності на засоби виробництва, як не вдавалося їм дійти згоди у питанні державної символіки, статусу російської мови і т. д. На політичному горизонті знову заблисла перспектива референдуму. Вона стала більш реальною, коли 26 червня Л. Кучма, бачачи надто повільне й вкрай конфліктне проходження читання проекту Конституції в парламенті, видав Указ «Про проведення Всеукраїнського референдуму з питання ухвалення нової Конституції України». Перспектива референдуму активізувала парламентарів: за два дні — 27 і 28 червня вони працювали надзвичайно продуктивно, внаслідок чого ранком 28 червня 315 голосами «за» було прийнято Основний Закон (Конституцію) України. Україна, як і до введення в дію Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування», а за тим Конституційного договору, ставала напівпрезидентською республікою. Втім, це, здавалося б, очевидне твердження насправді виявилось не таким уже й очевидним, адже Конституція не закріплювала конкретно даного положення, як і цілого ряду інших засад функціонування влади в перехідному суспільстві. Дана обставина стане в подальшому підґрунтям для довільного тлумачення положень Основного Закону, чим не раз скористається і законодавець, і Президент, і представники різноманітних політичних сил, які вже були при владі чи рвалися до неї. Разом з тим, не можна не бачити того, що попри недоліки, Конституція певною мірою унормувала життя країни, а отже стабілізувала його, давши можливість зосередитися владі на розв'язанні інших суспільних проблем.

Чільними серед них, як і в попередній час, були економічні проблеми. 1996 р. був позначений певною стабілізацією економіки, фінансово-банківської системи в Україні. Наслідком стало значне зниження інфляції, що, у свою чергу, дозволило на початку осені ввести в обіг українську грошову одиницю — гривню. Попри певні успіхи економічна ситуація все ж залишалася складною. Підприємництво, перебуваючи в лещатах податкового тиску, розвивалося повільно. Приватизаційні процеси гальмувалися парламентом: у 1995–1996 рр. державні програми приватизації не були взагалі ним прийняті. Програму 1997 р. парламентарі прийняли зі значним запізненням — на півроку. У 1998 р. їй вдалося побачити світ у лютому. У 1999 р. прийняття програми в парламенті знову блокувалося.

Характерною ознакою приватизаційного процесу стало те, що на зміну приватизації 1992–1994 рр., яка проводилася шляхом оренди з викупом або викупу об'єкта трудовим колективом (що дозволило приватизувати 11,5 тис. об'єктів), прийшла сертифікатна приватизація. У 1995–1999 рр. було приватизовано 50,3 тис. підприємств та організацій. Приватизація проводилася на основі президентських указів. Залучити до приватизаційного процесу, як передбачалося, широкі верстви населення державі не вдалося.

Інвестиції в Україну надходили в мізерній кількості. Державні кредити, отримані від урядів США, ряду європейських країн, міжнародних організацій, дозволили покращити платіжний баланс, але, зрозуміло, вели до зростання зовнішньої заборгованості держави.

У селі відбувалися процеси, пов'язані із перетворенням колгоспів на асоціації й господарські товариства. До початку 1995 р. було розпайовано чи акціоновано 94 % наявних колгоспів, що сприяло у свою чергу виникненню колективних сільськогосподарських підприємств (КСП), акціонерних товариств, селянських спілок і кооперативів. Якщо на 1 січня 1994 р. у державній власності перебувало 96 % землі, а 2,6 % належало недержавним сільгосппідприємствам, то на 1 січня 1999 р. у державній власності залишалось 49 % земельних угідь, а 45,8 % вже належали недержавним сільгосппідприємствам⁶³.

У країні з'явилися фермерські господарства. Втім, їх кількість була дуже незначною і становила у 1999 р. 35,5 тис.

Друга половина 90-х рр. позначилася погіршенням матеріального благополуччя українських громадян. У країні стрімко зростало безробіття. Зокрема — серед молоді. Так, якщо у 1994 р. статус безробітного отримали 55 тис. молодих людей, то в наступні роки їхня кількість невпинно зростала і становила у 1995 р. 73 тис. чол., у 1996 — 160 тис., у 1997 р. — 242 тис., у 1998 р. — 361 тис., 1999 р. — безробітними було визнано майже 400 тис. молодих людей. Наприкінці ХХ ст. близько третини непрацевлаштованих громадян України становили особи віком до 28 років⁶⁴.

Як позитивний факт слід відзначити високий рівень реалізації розпорядження Кабінету Міністрів від 27 березня 1996 р. «Про програму вивільнення жінок із виробництв, пов'язаних з важкою працею та шкідливими умовами, а також обмеження використання їх праці у нічний час на 1996–1998 роки». Реалізувати її вдалося завдяки укладеній 4 серпня 1995 р. Генеральній угоді між Кабміном і профспілковими об'єднаннями, згідно з якою було досягнуто домовленості про позбавлення 16 тис. трудівниць від нічних змін та вивільнення 6 тис. з важкого та шкідливого виробництва. У перелік заборонених для жінок професій увійшли такі, як машиніст мостового крана ливарного цеху на гарячих дільницях, стерняр ручного формування, гальванік ділянки нікелювання та хромування, тральщик, оброблювач поверхневих дефектів металу, зайнятий на вогневій зачистці, шихтувальник, бункеровик доменних печей тощо⁶⁵.

У 1998 р. в Україні розгорнула свою діяльність правозахисна організація «Ла Страда — Україна», яка зосередилася на інформуванні жінок про

можливості працевлаштування за кордоном, на пошуку, поверненні та реабілітації жінок, проданих за кордоном у рабство та ін.

Певного поступу досягла Україна у зовнішньополітичній галузі. Політика Л. Кучми сприяла тому, що в листопаді 1994 р. держава приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (від 1 липня 1968 р.) і за кілька тижнів отримала гарантії безпеки від президентів Росії, США та прем'єр-міністра Великої Британії. Відмова від ядерної зброї дозволила Україні підписати Хартію українсько-американського партнерства (листопад 1994 р.) та стати у вересні 1995 р. повноправним членом Ради Європи.

Покращуючи взаємини із європейськими країнами, Україна у квітні 1995 р. підписала Договір про дружні відносини й співробітництво із Чехією. По-своєму результативним став для держави 1997 р. Так, поїздка Президента у травні до Польщі сприяла обговоренню складних питань українсько-польських взаємин в історичній ретроспективі. Візит Л. Кучми в наступному місяці до Румунії дозволив підписати з румунською стороною Договір про відносини добросусідства й співробітництва. Зрештою влітку того ж року було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною й НАТО. У наступному — 1998-му р. — Україна вустами Президента своєю стратегічною метою проголосила членство в ЄС.

Попри підписання у травні 1997 р. Договору про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною й Російською Федерацією стосунки між обома державами були напруженими. Слід пригадати, що президентство Л. Кучми почалося, коли «російський слід» дався взнаки у Криму: проведення на початку 1994 р. президентських і парламентських виборів на півострові увінчалось перемогою представників блоку «Росія». Президентом став Ю. Мешков, а парламент автономії очолив С. Цеков. У травні за найактивнішої участі нового керівництва було «розморожено» і введено в дію прийняту ще 6 травня 1992 р. конституцію Криму. Після цього було розгорнуто масштабну роботу, спрямовану на відокремлення Криму від України. Як зазначив згодом Президент України, такий курс «активно підтримувався певними силами у Москві»⁶⁶. Кримська криза згасла після того, як Ю. Мешков здійснив невдалу спробу захопити будинок парламенту автономії (копіюючи ельцинський сценарій початку 90-х?). Згодом кримський президент-невдаха перебрався до Москви, знайшовши, вочевидь, там моральне (і, напевно, не тільки) заспокоєння. Через деякий час Л. Кучма з гордістю написав, що Україна змогла без сторонньої допомоги ввести конфлікт в Криму «у цивілізоване русло».

Надалі стосунки з Росією розвивалися неоднозначно. Українське суспільство виразно розділилося на два умовні блоки: тих, хто прагнув будувати міждержавні відносини України й Росії на рівноправній основі — як двох суверенних держав, і тих, хто внаслідок етнічних, ідеологічних чи якихось інших мотивів прагнув будувати українсько-російські стосунки, якщо не відповідно, то на основі колишніх традицій, та все ж визнаючи політичну зверхність Росії, захищаючи й відстоюючи передовсім російські,

а не українські, національні інтереси тощо. А підкріплювалася така відверто проросійська позиція простими, сказати б, аргументами, починаючи від густо пересипаними міфами посилань на «спільне історичне минуле», наявністю потужної російської нацменшини на території України й закінчуючи «економічним аргументом», суть якого зводилася до того, що без російських газу, нафти, ринку і т. д. Україна просто не спроможна вижити. Інколи в силу вступали й інші — геополітичні й імперські в своїй основі — аргументи: Україна, як і вся СНД, є територією, що повинна контролюватися виключно Росією (а не, приміром, США чи Європою). Висновок: українські інтереси — як мінімум вторинні у порівнянні з інтересами Москви.

У зв'язку із цим небезінтересною є позиція Президента Л. Кучми, особливості його ставлення до сусідньої держави. Певне світло на неї (позицію) проливає таке висловлювання: «Як я насправді ставлюся до Росії? А як я можу ставитися до країни, де у мене живе стільки друзів? ...Як я можу ставитися до землі, на якій і захищаючи яку мій батько прийняв свій останній бій? Як я можу ставитися до країни, звідки родом моя дружина, росіянка за національністю?»⁶⁷ Як бачимо, особисте — друзі, батько, дружина — зумовлювало ставлення українського Президента до сусідньої держави й у свій спосіб поклало на нього «братерські зобов'язання». Воно превалювало над тим, що, здавалося б, мало стояти попереду — над відповідальністю за реалізацію інтересів народу, який обрав його на президентську посаду. У зв'язку із цим питання «Чи може політик найвищого рангу дозволяти собі почуття там, де має панувати ratio й здоровий прагматизм?», — звучить як риторичне.

«Ще на посаді прем'єр-міністра, — зауважував Президент, — я докладав усіх зусиль до того, щоб нормалізувати політичні відносини України з Росією, а через них і економічні. Мені не вистачало для цього владних повноважень, а владі — і виконавчій, і законодавчій — волі, мудрості, бажання і уміння. Ставши Президентом, я оголосив відносини з Росією одним з головних пріоритетів України, і підписатися під цією заявою готовий завжди»⁶⁸. Пріоритетність Росії проявлялася в тому, що, як наголошували опозиційно налаштовані до влади політики та представники української інтелігенції, Л. Кучма часто поступався українськими інтересами на користь Росії. Українськими інтересами й українською територією. Так, наприклад, усупереч Конституції України 1996 р. (зокрема статті 17, яка проголошує, що «на території України не допускається розташування іноземних військових баз») Чорноморський флот Російської Федерації дістав право базуватися у м. Севастополі на період до 2017 р., чим було закладено основу для підвищення проближеності українсько-російських взаємин щонайменше на найближчі 20 років.

Російські «зобов'язання» Л. Кучми зумовили ту обставину, що, починаючи з початку 1997 р., в пресі активно почала обговорюватися наступна президентська кампанія в Україні й почали висловлюватися припущення, що Росія підтримуватиме переобрання Л. Кучми на новий президентський

термін (чого, що прикметно, сусідня держава не робила стосовно Л. Кравчука, який підозрював, що Росія доклала зусиль і до організації шахтарських страйків на Сході України, і до дострокового його переобрання на президентській посаді⁶⁹).

Свого часу перший український Президент Л. Кравчук, вдавшись до характеристики діяльності Л. Кучми в 1994–1999 рр., іронічно відзначив, що «Леоніду Кучмі знадобилося не менше трьох років, щоб зрозуміти, що таке виконувати обов'язки президента»⁷⁰. Тобто, з точки зору Л. Кравчука, справжнє президентство Л. Кучми розпочалося десь з осені 1997 р.

Що ж власне змінилося в Україні після 1997 р.?

Відмітною рисою процесів, що розгорнулися у країні з кінця 1997 р., було те, що Президент значно розширив коло своїх повноважень. Це дозволило навіть прибічникам Л. Кучми констатувати, що «державна влада в Україні набула ознак президентської форми правління»⁷¹. Відбувалося це, зрозуміло, всупереч положенням нової української Конституції. Втім, члени команди Президента оцінювали такий стан справ як однозначно позитивний і намагалися переконати український соціум у «коректності зазначених кроків президента»⁷². Зокрема, А. Гальчинський, описуючи проведення у 1998 р. «звужених економічних нарад, які щопонеділка проводилися під головуванням Президента», вказує, що досягнуті на них домовленості реалізувалися через механізми прийняття відповідних указів Президента, постанов уряду та нормативних документів Нацбанку. Загалом упродовж 1998 р. та трьох місяців 1999 р. було прийнято 92 укази Президента з найгостріших питань економічної політики. «Будемо об'єктивними: багато з цих указів, — зауважував А. Гальчинський, — стосувалися різних аспектів фінансової політики й далеко не в усьому відповідали (з формального боку) повноваженням, що їх мав Президент згідно з перехідними положеннями Конституції України»⁷³. Доцільність подібних президентських кроків його команда намагалася пояснити, зокрема, тим, що Верховна Рада в очікуванні парламентських виборів була фактично «паралізована».

Інша риса, що характеризувала здійснення політики й влади в Україні, була пов'язана із розростанням державного апарату, всезростаючою неупублічністю й тінізацією політики. Про це дозволяє твердити, приміром, той факт, що з кожним роком зростала кількість президентських та кабінетських указів, розпоряджень, постанов з грифом «не для друку». Наприкінці 90-х рр. Президент здійснив спробу, спрямовану на удосконалення державної машини. Зокрема, 7 липня 1997 р. Л. Кучма підписав Указ за № 620/97 «Про державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи», в якому наголошувалося, що «з метою підготовки і проведення в Україні комплексної адміністративної реформи, яка має радикально змінити систему державного управління всіма сферами суспільного життя, перетворити її в один з визначальних чинників економічних та соціальних реформ», створюється відповідна комісія. Її завданнями — з-поміж іншого — було: визначення організаційно-правових засад, стратегії і тактики, конкретних механізмів проведення реформи; підготовка пропозицій щодо структур органів

виконавчої влади (що мало б, як вважалося, посприяти спрощенню і підвищенню ефективності управління, скороченню непотрібних ланок управління), запровадження дієвої системи державного контролю та раціонального адміністративно-територіального поділу і т. ін. Головою комісії було призначено Л. Кравчука.

У цей час дедалі частіше почали лунати заклики до «урізання» впливу президентської вертикалі шляхом внесення змін до Основного Закону, введення в дію закону про імпічмент Президенту. Втім, були і противники того, щоб «позбавити Президента його центральної ролі в системі політичних зв'язків», які зауважували, що «зміни програмного порядку в Конституції робити не час: це небезпечно в умовах економічної, політичної та соціальної кризи»⁷⁴.

Досить невпевнено почувалися засоби масової інформації, оскільки контроль за їхньою діяльністю з боку влади ставав дедалі відчутнішим. Прикметно, що майже відразу після свого переобрання у 1994 р., перший Президент України Л. Кравчук в одному зі своїх інтерв'ю газеті «Зеркало недели» акцентував: «Здається мені, що хтось міцно тримає засоби масової інформації в кулаці. Я не маю необхідної інформації із газет. Ні вони не говорять не те, вони говорять не все...»⁷⁵ Перший Президент був правий: для ЗМІ, які не були запобігливими з владою, починалися не кращі часи. У другій половині 90-х рр. ХХ ст. українські мас-медіа потерпали від численних податкових перевірок, залякування спонсорів та рекламодавців, судових позовів. За деякими даними, у 1999 р. проти українських ЗМІ було подано близько 2200 судових позовів на загальну суму понад 90 млрд грн (16,5 млрд дол. США), тоді як, наприклад, річний бюджет держави дорівнював тільки 33 946 526,9 млн. грн. (6,2 млрд дол. США)⁷⁶.

У такій обстановці 29 березня 1998 р. проходили вибори до Верховної Ради України. Відбувалися вони за змішаною системою. ЦВК допустила до участі у виборах 30 політичних партій і блоків (із 56 політичних партій, зареєстрованих на 1 січня 1998 р.). У ході виборів 4 %-й виборчий бар'єр подолали такі партії й блоки, як Компартія України, Народний рух України, Соціалістична та Селянська партії України, Партія зелених, Народно-демократична партія, об'єднання «Громада», Прогресивна соціалістична партія та Соціал-демократична партія України (об'єднана), відповідно здобувши 123, 46, 35, 19, 31, 24, 17 і 17 мандатів. Крім того, до парламенту був обраний 101 позапартійний депутат. 35 мандатів в одномандатних округах здобули 35 представників від партій і блоків, які не подолали 4 %-й бар'єр по багатомандатному округу. Аналіз виборчої кампанії дозволив твердити спостерігачам та аналітикам про значний «вплив адмінресурсу» (в основному — на місцях) на результати виборів. Зокрема, за спостереженнями експертів, можливостями адмінресурсу скористалися ПСПУ та СДПУ (о). Перша оперлася на 20,9 % голосів виборців Сумської області, а друга — на 31,2 % голосів закарпатців.

Структурування нового парламенту показало, що 39 % мандатів дісталися лівим партіям, а 41 % — лояльним до Президента (НРУ, СДПУ(о),

ПЗУ, НДП). Іншою частиною мандатів — 20 % — володіли позафракційні депутати та члени фракції «Громади», що становили, відповідно, 49 та 39 осіб із 448 загалом обраних.

У ході тривалих дискусій та проведення у травні — липні 18 голосувань врешті-решт на початку липня було обрано голову Верховної Ради, яким став лідер СелПУ О. Ткаченко. Його першим заступником було обрано комуніста А. Мартинюка, а В. Медведчука (представника СДПУ(о)) — заступником.

Перед президентськими виборами 1999 р. у деяких політичних партіях відбулося перегрупування — дехто з їхніх членів змінив свою партійну належність. Зокрема, так вчинив один із членів СДПУ(о) Є. Марчук, який згодом став одним із претендентів на президентську посаду (партія, яку він залишив, була зорієнтована на підтримку Л. Кучми). Крім нього, у виборах 31 жовтня взяли участь ще шість претендентів — Л. Кучма, П. Симоненко, О. Мороз, Н. Вітренко, Ю. Костенко та Г. Удовенко. Учасниками другого туру стали Л. Кучма, який набрав 36,49 % голосів виборців, та П. Симоненко із 22,24 % голосів. У ході другого туру голосування перемогу здобув Л. Кучма, набравши 56,25 % голосів і вдруге ставши таким чином Президентом України.

Аналіз президентської кампанії в Україні змусив говорити українських аналітиків про те, що її хід різко нагадував президентські вибори 1996 р. в Росії, де в другий тур поряд з Б. Єльциним вийшов лідер Комуністичної партії Г. Зюганов. Зарубіжні ж експерти вказали, з-поміж іншого, на те, що виборча кампанія Л. Кучми, як на західні стандарти, була — після виборів Б. Єльцина, витрати на які становили 600 млн доларів США — «другою найдорожчою кампанією»⁷⁷.

§ 3. «М'який авторитаризм». Помаранчева революція (кінець 1999 — початок 2005 років)

Парламентські та президентські вибори принесли країні мало позитивних змін. Швидше — навпаки. Бажання розширення президентських повноважень штовхнуло Л. Кучму до нових кроків, спрямованих найперше на внесення ряду поправок до Конституції України. Відтак Президент видав указ про проведення у квітні 2000 р. в країні референдуму, на якому б електорат дав позитивні чи негативні відповіді на запропоновані питання: про недовіру Верховній Раді; про надання права розпуску парламенту Президентом у разі, коли Верховна Рада впродовж місяця не спроможеться утворити парламентську більшість чи протягом трьох місяців не затвердить бюджет, запропонований урядом; про скасування депутатської недоторканності, зменшення кількості парламентарів до 300 чол.; про заснування другої (верхньої) палати у Верховній Раді для представників із регіонів; про прийняття на референдумі нової Конституції.

А тим часом у парламенті справи склалися не кращим чином. Депутати не проголосували за кандидатуру Прем'єр-міністра, на яку претендував,

за поданням Президента, В. Пустовойтенко. Правда, за тиждень до кінця року голосування виявилось плідним: Прем'єр-міністром було обрано колишнього главу Нацбанку України В. Ющенка. Втім, напруга не спадала. Уклавши угоду про утворення більшості, координатором якої став Л. Кравчук, депутати домовилися про відставку глави парламенту О. Ткаченка та його першого заступника А. Мартинюка. Однак провести голосування з цих питань виявилось не так-то просто: спікер робив все для того, щоб голосування так чи інакше було зірване. Новопостала більшість (а це — 239 депутатів), зібравшись поза межами Верховної Ради — в Українському домі, все ж проголосувала за відставку О. Ткаченка та А. Мартинюка. Після цього почалися консультації щодо обрання нового керівництва парламенту та голів профільних комітетів.

На початку лютого в результаті голосування парламентарі (255 депутатів) віддали свої голоси за спікера І. Плюща, першого заступника В. Медведчука та заступника С. Гавриша. Було переобрано керівництво восьми парламентських комітетів.

Прикметною рисою цього скликання Верховної Ради стало те, що саме на ньому депутати проголосували за новий порядок обчислення скликань парламенту, взявши вибори 1990 р. за точку нового відліку. Тож 2000 рік фактично став роком «постання» Верховної Ради України 3-го (а не 14-го) скликання.

16 квітня 2000 р. в країні відбувся референдум, на який було винесено чотири, а не шість, питань — перше й шосте питання були зняті Конституційним Судом. Імплементацию результатів референдуму, за рішенням Конституційного Суду, було покладено на Верховну Раду. Однак парламент так і не підтвердив результати референдуму, оскільки як у парламентарів, так і в численних представників електорату були сумніви щодо достовірності оголошених результатів — позитивних відповідей народу на всі чотири питання. Висловлювались думки про широке використання адмінресурсу в ході проведення референдуму, а, отже, й фальсифікацію його результатів.

Незадоволення Президента гальмуванням імплементации померкло на тлі так званого «касетного скандалу», що розгорівся зі зникненням та, як згодом з'ясувалося, вбивством відомого журналіста Г. Гонгадзе. Підозра щодо організації вбивства впала на Президента. Це сталося після того, як з парламентської трибуни лідер соціалістів розповів про зміст розмов у кабінеті Президента Л. Кучми, що були записані на плівку офіцером президентської охорони М. Мельниченком. У цей час Президент став відчувати значний тиск з боку опозиційних сил. Їх лідерам — Г. Удовенку, Ю. Костенку, О. Морозу, Ю. Тимошенко — вдалося організувати вуличні демонстрації, провести в країні ряд інших акцій протесту. Серед них такі, як акція протесту, проведена 15 грудня 2000 р. (у день закриття Чорнобильської АЕС) на майдані Незалежності в столиці, на якій вимагалася відставка Президента і керівників силових відомств, грудневі виступи представників Громадянського комітету захисту Конституції в Чернівцях, у Львові в рамках акції

«Україна без Кучми!» та розгортання наметових містечок в Одесі, Черкасах, Харкові.

Слід зазначити, що не тільки ті люди, яких Президентом та його прибічниками було зараховано до опозиції, але й, приміром, перший український Президент Л. Кравчук, на той час почали досить гостро критикувати чинного Президента та його політику. Так, Л. Кравчук дав досить недвозначні оцінки ситуації в Україні в одній зі своїх книг, що побачила світ у 2001 р., зауваживши насамперед, що «ми не йдемо тим шляхом, який обрали на референдумі 91-го року. Тупцюємо на місці: ні вперед, ні назад»⁷⁸. Л. Кравчука не влаштувало не тільки те, що в країні за кілька років очолюваній ним Комісії так і не вдалося провести адміністративної реформи чи хоча б здійснити у цьому напрямі якихось вагомих конкретних кроків — його не вдовольняв ряд інших речей. Екс-президент заговорив і про «куплену посадову владу», і про те, що влада є «найприбутковішою справою і захистом від закону», і про обдурений народ, і про те, що «у перехідний період президента треба обирати лише на один термін», і що саме Президент має нести найбільшу відповідальність за стан справ у державі, оскільки «має найбільше влади»⁷⁹.

Попри те, що Л. Кравчук добре усвідомлював і викривав недоліки влади, він (як багато інших — тих, хто так чи інакше був причетний до влади) у 2001 р. жодною мірою не припускав можливості, що опозиції після парламентських виборів 2002 р. вдасться переглянути обсяг повноважень Президента у бік їх зменшення, а то й домогтися скасування президентську посаду «як таку і в такому вигляді, в якому вона є зараз». Відтак закликав: «Для того, щоб цього не сталося, потрібно серйозно подумати про владу, про державу, про майбутнє»⁸⁰.

Такі (й інші) численні звинувачення на адресу влади і конкретно Президента з вуст Л. Кравчука є своєрідним і додатковим контраргументом, спрямованим проти тих, хто брався стверджувати, що в Україні немає серйозних проблем, а твердження опозиції — тільки нахабна вигадка.

Посилення незгод та протистоянь у владних структурах призвело у квітні 2001 р. до відставки уряду В. Ющенка, обрання нового Прем'єр-міністра, яким став А. Кінах, та розвалу парламентської більшості.

Слід відзначити, що діяльність уряду В. Ющенка виявилася чи не найбільш плідною серед усіх українських урядів, які працювали, починаючи з моменту незалежності України. (Інакше б Президент Л. Кучма, виступаючи 22 лютого 2000 р. у Верховній Раді, не сказав би, що «Урядові довелося починати за винятково складних умов», що «втрата Україною за останнє десятиріччя половини свого економічного потенціалу — це плата не лише за гріхи комунізму. Це також плата, і не мала, за непослідовність, суперечливість політики та слабкість влади, за антисистемність і контрпродуктивність політичного процесу»⁸¹.) Прикметно, що в Україні не всі згодні визнати цей факт. У такій ситуації корисним буде звернення до точки зору, обґрунтованої одним із російських аналітиків. (Його неупереджений погляд цінний з урахуванням хоча б того, що опоненти В. Ющенка

називали й називають його людиною, якій притаманні антиросійські настрої.) Тож, аналізуючи умови висунення В. Ющенка на пост прем'єра, автор відзначив, що в Україні «практично не було серйозних політичних діячів, які б правдиво претендували на це місце», адже країна стояла на порозі дефолта і мала колосальний внутрішній і зовнішній борг, економіка «знаходилася в стані кризи, без всяких надій виходу із неї», а «злиденне населення» роками не бачило ані пенсій, ані зарплат. Однак: «...Ющенко успішно склав прем'єрський іспит»⁸².

Автор статті відзначив, що жоден з урядів не досягав затвердження програми своєї діяльності в стінах законодавчого органу республіки, але ющенківським амбіційним «Реформам заради добробуту» це таки вдалося. На ділі ж плани уряду обернулися тим, що 2000 р. став «першим в історії України, коли офіційно було зафіксовано зростання реального валового внутрішнього продукту». Крім того, в Україні вперше було зафіксовано зростання промислового виробництва — відразу на 12,9 %. При цьому, що важливо, найвищі темпи зростання обсягів виробництва були досягнуті у галузях, які працювали на внутрішній ринок і були зорієнтовані на споживача, — харчовій, деревообробній, легкій, целюлозно-паперовій. Вперше було зафіксовано зростання у машинобудуванні та металообробці.

Уряд В. Ющенка, на думку автора, забезпечив прозорість процесу виконання державного бюджету, і, передовсім, його соціальну спрямованість. Зокрема, номінальні грошові доходи населення за 12 місяців 2000 р. в порівнянні з аналогічним періодом 1999 р. зросли на 40,2 %, а реальні доходи — на 6,3 %. Уряд у повному обсязі виконав свої зобов'язання по виплаті пенсій, а динаміка всіх інших показників заборгованості по соціальним виплатам, що накопичилася за попередні роки, мала також чітку позитивну тенденцію. Так, заборгованість із виплати заробітної плати у 2000 р. скоротилася до 165,3 млн гривень, або на 63,6 %. Заборгованість з інших соціальних виплат скоротилася на 1,6 млрд гривень, або на 52,5 %. Зрештою, вперше за стільки років бюджет був урядом виконаний.

Автор статті досить ретельно і неупереджено проаналізував внесок уряду В. Ющенка у розвиток фінансової сфери і банківського сектору економіки України й оцінив його як однозначно позитивний. Прогресивним було й реформування комунального господарства, системи ціноутворення і паливно-енергетичного комплексу країни. Урядова політика сприяла позитивним змінам в аграрно-промисловому комплексі. Збитковість сільського господарства скоротилася більше ніж у 10 разів. У 2000 р. обсяг виробленої сільгосппродукції зріс на 7,6 %.

Надзвичайно цікавими є авторські оцінки політики уряду В. Ющенка щодо Росії. Зокрема, відзначено, що позиція глави уряду стосовно Росії продовж багатьох років зоставалася стабільною і зводилася до того, що «для України Росія — партнер номер один, з точки зору стратегічного партнерства, з точки зору економічних відносин». А між тим з 1996 р. (з часу, коли Росія й Україна налагодили більш-менш адекватну систему зовнішньоторгової статистики) у двосторонніх торгових стосунках намітилася

стійка тенденція до стрімкого скорочення їх обсягів. У 1997 р. падіння торгового обороту становило 19,7 % порівняно з попереднім роком, у 1998 р. — 13,8 %, у 1999 р. — 19,9 %. І тільки у 2000 р. з приходом В. Ющенка почав спостерігатися, як стверджував автор, «суттєвий прогрес і потепління торгово-економічного клімату у відносинах двох країн». Політика В. Ющенка стала прикладом «здорового прагматизму, а не сліпого підпорядкування вказівкам Заходу». Свідченням цього було, з-поміж іншого, й те, що уряд В. Ющенка «повністю відмовився від фінансової допомоги з боку МВФ і Світового банку».

У 2000 р. товарообіг між Росією й Україною вперше за кілька років почав зростати і становив 17 %. У його структурі були не тільки сировинні компоненти, а й інвестиційні товари — продукція машинобудування, електротехніка, машини, прибори, текстиль, продукти харчування та ін.

2000 р. став роком залучення в Україну великого російського капіталу. Почався процес налагодження співробітництва двох країн у газовій сфері. Однак після відставки уряду В. Ющенка «процес урегулювання боргових зобов'язань НАК «Нафтогаз України» перед РАО «Газпром» знову зайшов в тупик».

Зрештою, автор зауважив, що незважаючи на те, що роком Росії в Україні офіційно був оголошений 2003 рік, «економічні ж показники співробітництва дають усі підстави говорити про те, що таким роком насправді був якраз 2000 рік». А В. Ющенко «до цього часу залишається єдиним українським політиком, котрий зумів наповнити фразу про стратегічне партнерство Росії й України реальним економічним змістом».

На користь об'єктивності оцінок діяльності уряду В. Ющенка з боку російського дослідника свідчить аналіз даних Держкомстату України. Згідно з ними 2000 р. для української економіки був справді набагато вдалішим від попередніх років хоча б тому, що вперше за останні п'ять років було перевищено рівень промислового виробництва 1995 р. — приріст становив 10 %⁸³. Якщо ж порівняти показники 2000 р. з попереднім, 1999 р., то цифри свідчать, що у 2000 р. реальний валовий внутрішній продукт становив 106,0 %. Пожвавлення виробництва у промисловості, сільському господарстві, торгівлі та громадському харчуванні сприяло приросту валової доданої вартості в провідних галузях економіки. Загалом у 2000 р. промисловістю було вироблено продукції на 144,4 млрд грн., або на 12,9 % більше, ніж у 1999 р.

Найбільш позитивна динаміка склалася у другому півріччі 2000 р. — зростання виробництва, порівняно з відповідним періодом 1999 р., за даними Держкомстату, становило у III кварталі — 12,9 %, IV кварталі — 15,8 %.

Найвищі темпи зростання обсягів продукції, порівняно з попереднім роком, було досягнуто в галузях, що працювали на внутрішній ринок і задовольняли потреби споживачів (у харчовій, деревообробній і целюлозно-паперовій та легкій промисловості), а також в основних експортних галузях (кольоровій та чорній металургії). Після тривалого спаду

вперше, як свідчив Держкомстат, було зафіксовано приріст обсягів виробництва в основній інвестиційній галузі — машинобудуванні та металообробці (див. табл.).

Обсяги та темпи зростання промислового виробництва за 2000 р. по основних галузях промисловості

	Вироблено продукції (у діючих цінах) у 2000 р.		Приріст, зниження (–) (у порівнянних цінах), у %
	млрд грн	у % до загального обсягу	2000 р. до 1999 р.
Промисловість	144,4	100	12,9
Електроенергетика	17,6	12,2	–2,9
Паливна промисловість	14,6	10,1	–4,1
Чорна металургія	39,5	27,4	20,7
Кольорова металургія	3,6	2,5	18,8
Хімічна та нафтохімічна промисловість	8,4	5,8	5,0
Машинобудування та металообробка	19,1	13,2	16,8
Деревообробна та целюлозно-паперова промисловість	3,3	2,3	37,1
Промисловість будівельних матеріалів	3,8	2,6	–0,4
Легка промисловість	2,4	1,6	39,0
Харчова промисловість	25,1	17,4	26,1

Певні зрушення відбулися й у сільському господарстві. Відзначаючи, що у 2000 р. виробництво валової сільськогосподарської продукції (у порівнянних цінах) зросло проти 1999 р. на 7,6 %, Держкомстат звертає увагу на те, що в сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності воно скоротилося на 8,8 %, а в господарствах населення — зросло на 18,9 %. Тож позитивна тенденція зростання загального обсягу сільськогосподарського виробництва була зумовлена, перш за все, значно вищим проти 1999 р. обсягом виробництва сільськогосподарської продукції (особливо картоплі, овочевої та плодово-ягідної продукції) у господарствах населення⁸⁴.

У 2000 р. набула подальшого розвитку тенденція нарощування обсягів інвестицій в основний капітал (капітальних вкладень). Порівняно з попереднім роком обсяги інвестицій, приміром, у будівництво зросли на 11,2 % (у 1998 р. — на 6,1, у 1999 р. — на 0,4 %). Збільшився у країні й вантажооборот — на 1,3 %.

З'являлися нові комерційні банки. Станом на 1 грудня 2000 р. їхня кількість сягнула 195 (у т. ч. — два державних)⁸⁵.

Оборот зовнішньої торгівлі товарами за січень–листопад 2000 р. становив 25,4 млрд дол. США і проти відповідного періоду 1999 р. збільшився на 21,5 %. При цьому обсяги експорту збільшилися майже на чверть, імпорту — на 18,3 % і становили, відповідно, 13 млрд та 12,4 млрд доларів. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі товарами становило 648,1 млн дол. проти негативного 26,5 млн дол. у січні–листопаді 1999 р.⁸⁶

Зовнішньоторговельні операції з товарами у січні–листопаді 2000 р. Україна здійснювала з партнерами із 187 країн світу. Порівняно з відповідним періодом 1999 р. значно збільшились обсяги експорту товарів до країн СНД та Балтії. Це збільшення відбувалося, в основному, за рахунок зростання торгівлі з Російською Федерацією, Туркменістаном та Казахстаном. Російська Федерація залишалася найбільшим торговельним партнером країни: взаємовідносини з нею становили майже третину загального зовнішньоторговельного обороту України. Зросли також обсяги експорту та імпорту до інших країн світу. У Російську Федерацію здійснювалась майже чверть експортних поставок України. До Туреччини, США, Німеччини, Китаю, Італії, Польщі та Болгарії експортувалося біля третини товарів. Понад 40 % імпортних надходжень здійснювалось з Російської Федерації. Імпортні надходження з Німеччини, Туркменістану, Білорусі, Казахстану, США, Італії та Польщі разом становили близько 30 %⁸⁷.

Сума заборгованості з виплати заробітної плати порівняно з 10 грудня 1999 р. знизилася на 1,2 млрд грн, або на 19 % і на 10 грудня 2000 р. становила 5,3 млрд грн. У відповідному періоді 1999 р. зменшення суми боргу становило 2 %. Заборгованості із фінансування виплати пенсій та грошової допомоги в установах Мінфіну та Пенсійного фонду України (після повної ліквідації протягом вересня 2000 р.) не виникало⁸⁸.

Зареєстрований ринок праці у 2000 р. характеризувався відносною стабільністю, особливо, як відзначив Держкомстат, у другому півріччі. Впродовж 2000 р. до державної служби зайнятості за допомогою у пошуках роботи звернулося 1,5 млн громадян, що на 102,9 тис. осіб більше, ніж у 1999 р. Більшу частину з них становили жінки (53,3 %), кожен третій безробітний (36,8 %) був у віці до 28 років⁸⁹. Рівень зареєстрованого безробіття загалом по країні, починаючи з травня, мав тенденцію до скорочення і на 1 січня 2001 р. становив 4,2 % населення працездатного віку.

Слід відзначити, що пожвавлення економічного життя в країні та відповідно покращання соціально-економічної ситуації було, безумовно, не тільки наслідком діяльності уряду В. Ющенка: поступово почали заявляти про себе й заходи, спрямовані на проведення в Україні ринкових реформ. Зокрема, свою позитивну роль відіграла поява ряду президентських указів та, відповідно, заходи, спрямовані на їхню реалізацію в наступний час. Серед них Указ від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки», а також інші укази, які торкалися тих чи інших конкретних питань економічного розвитку, як,

наприклад, Указ від 6 лютого 2001 р. «Про заходи щодо використання космічних технологій для інноваційного розвитку економіки держави». На початку 2000 р. Президентом була затверджена й «Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр.»

Варто взяти до уваги й точку зору на поступове економічне зростання, відповідно до якої перші зрушення в українській економіці стали помітними ще у 1999 р. З точки зору В. Пустовойтенка (одного із небагатьох прем'єрів, якому вдалося довше, ніж іншим, утримуватися на посаді), фундамент економічного зростання було закладено саме під час його прем'єрства і, конкретніше, у 1997–1999 рр. «Тоді вдалося багато зробити в галузі енергетики. Ми зупинили падіння видобутку вугілля й відновили його 1999 року...»⁹⁰ — твердив экс-прем'єр-міністр.

Заходи, здійснені у 2001–2003 рр., (з-поміж іншого, прийняття нового Земельного кодексу) посприяли тому, що кожен із цих років був по-своєму результативним в економічній галузі. У 2001 р., порівняно з 2000 р., реальний валовий внутрішній продукт становив 109 %⁹¹, у 2002 р. — 104,1 %. Найбільше зростання валової доданої вартості протягом року спостерігалось в обробній промисловості, оптовій і роздрібній торгівлі, сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві, на транспорті.

Промисловими підприємствами за 2002 р. було вироблено продукції та надано послуг на суму 171,2 млрд грн, що на 7 % більше, ніж за 2001 р. Зріс випуск продукції з усіх основних видів промислової діяльності. Найбільш позитивна динаміка склалася у II півріччі 2002 р. — зростання виробництва порівняно з відповідним періодом 2001 р., становило у III кварталі — 6,3 %, IV кварталі — 9,3 %⁹².

У 2002 р. продовжувалася позитивна тенденція нарощування обсягів сільськогосподарського виробництва, хоча темпи зростання знизилися. Досить вдалим для економіки України був і 2003 рік. За даними Держкомстату, у 2003 р. порівняно з 2002 р. реальний валовий внутрішній продукт становив 108,5 %. Найбільше зростання валової доданої вартості протягом 2003 р. спостерігалось в обробній промисловості, будівництві, оптовій і роздрібній торгівлі, на транспорті⁹³.

Стосовно сільського господарства, то тут у 2003 р. загальні обсяги виробництва зменшилися (проти 2002 р.) на 10,2 % (у тому числі у сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності на 25,5 %, а у господарствах населення вони дещо збільшилися — на 0,2 %). Загальний обсяг реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами за 2003 р., порівняно з 2002 р., скоротився на 20 %⁹⁴.

Зрештою, цікаво проаналізувати економічні показники і 2004 р. — року президентських виборів, року боротьби за зміну влади в Україні. За даними Держкомстату, у 2004 р., порівняно з 2003 р., реальний валовий внутрішній продукт становив 112,0 %. Найбільше зростання валової доданої вартості спостерігалось у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві, будівництві, оптовій і роздрібній торгівлі, обробній промисловості. Загалом обсяги промислового виробництва зросли на 12,5 %

(порівняно з попереднім роком)⁹⁵. Зросли й загальні обсяги виробництва у сільському господарстві: на 19,1 % (проти попереднього року), у тому числі у сільськогосподарських підприємствах усіх форм власності — на 39,2 %, у господарствах населення — на 8,7 %⁹⁶.

Як свідчить Держкомстат, протягом 2004 р. спостерігався високий рівень ділової активності підприємств, що здійснювали будівництво за контрактами підяду⁹⁷.

На жаль, до українських громадян не завжди своєчасно потрапляють (а відтак і не підлягають широкому аналізу/обговоренню в засобах масової інформації) деякі інші дані, що є своєрідними «зрізами» українського життя. Так, приміром, попри відчутне зростання української економіки на початку XXI ст. досить стрімкими темпами зростає і зовнішній борг України. За даними одного з активних опозиціонерів початку XXI ст. С. Хмари, у 1994 р. (рік приходу Л. Кучми на президентську посаду) зовнішній борг України становив 450 млн дол., а у, приміром, 2002 р. — 10,8 млрд дол.⁹⁸. Та й позитивна динаміка економічних показників на зламі століть була все ж досить відносною, адже попри зростання української економіки їй не вдалося вийти на показники початку 90-х рр. Зокрема — по ВВП, який у 1992 р. становив більше 80 млрд дол., а у 2002 р. зменшився до 42 млрд⁹⁹. Однак такий стан речей не завадить згодом декому твердити, що «економічну кризу повністю подолано» і «це можна вважати заслугою як Президента Кучми, так і всіх урядів, які зробили свій внесок у піднесення економіки»¹⁰⁰.

Інтерес викликають і ряд інших даних, зокрема, оприлюднених міжнародною організацією Transparency International. Ця організація¹⁰¹ досліджує рівень корумпованості країн, оцінюючи цей рівень за 10-бальною шкалою: найвищий бал відповідає найнижчому рівню корупції, а найнижчий, навпаки — найвищому. Тож, приміром, у 1999 р. — році переобрання Л. Кучми на другий президентський термін — Transparency International, проаналізувавши стан справ з корупцією у 99 країнах світу, відвела Україні 75 місце, виставивши нашій державі 2,6 бала (поряд із Молдовою, Венесуелою, В'єтнамом). У 2000 р. — 1,5 бала (87 місце в рейтингу 90 країн); у 2001 — 2,1 (83 місце серед 91 обстеженої країни); 2002 — 2,4 (85 місце серед 102 країн); 2003 — 2,3 (106 місце серед 133 обстежених країн). У 2004 р. Україна в рейтингу Transparency International посіла 122 місце (разом із Болівією, Гватемалою, Казахстаном, Киргизією, Нігером та Суданом) із 145, отримавши 2,2 бала¹⁰². Цифри говорять самі за себе: корумпованість українського суспільства у 1999 — 2004 рр. була надзвичайно високою.

Небезінтересно звернутись і до даних моніторингу ступеня демократичності чи недемократичності політичних систем і режимів, зокрема, до оцінювання стану політичних прав та громадянських свобод в Україні, яке щорічно проводиться у світі американською громадською організацією «Freedom House». Експертні оцінки, нагадаю, виставляються за шкалою від 1 до 7. При цьому 1 є показником найвищої демократії, а 7 — найбільшого тоталітаризму. З урахуванням цього, «вільними» вважаються країни,

які отримують від 1 до 2,5 балів, «частково вільними» — ті, яким виставлено від 3 до 5 балів, а країни, що отримали бал в межах 5,5 — 7, належать до категорії «невільних».

Відтак Україна у 1991 р. отримала по 3 бали за стан політичних прав і громадянських свобод, у 1994–1999 рр. — відповідно 3 і 4 бали, й була віднесена експертами до «частково вільних» країн. У 2000–2003 рр. ситуація дещо погіршилася, про що свідчили 4 бали, отримані Україною по обох позиціях, однак наша держава все ж була віднесена експертами «Freedom House» до категорії «частково вільних».

Слід відзначити, що загалом на пострадянському просторі Україна мала гірший вигляд, ніж три колишні прибалтійські радянські республіки, які були віднесені експертами «Freedom House» до категорії «вільних» країн, але все ж — серед «частково вільних». Як і Молдова, що у 1991–2004 рр. за стан громадянських свобод стабільно отримувала по 4 бали, а оцінка, отримувана за стан політичних прав громадян, поступово підвищувалася — від 5 (у 1991 р.) до 2 (у 1998–2001 рр.) і в 2003–2004 рр. становила 3 бали. Як і Вірменія, в якій громадянські свободи оцінювалися у 1991 р. у 5 балів, у наступні роки — в 4 бали; оцінка ж за політичні права коливалася: у 1991 р. — 5 балів, у 1994 — 3, у 1995 — 4, у 1996–1997 рр. — 5, у 1998–2003 — 4, у 2004 р. — знову 5. Як і Грузія, котра у 1991 р. за громадянські свободи отримала 5 балів, а за політичні права — 6. Надалі грузинські показники в обох позиціях піднялися до 3–4 балів.

У Росії ситуація мала дещо інший вигляд: у 1991 р. обидва показники становили 3 бали. У 1994–1997 рр. оцінка за політичні права становила 3 бали, а за громадські свободи — 4; у 1998 р. Росія отримала по 4 бали вже по обох позиціях; у 1999 ситуація ще погіршилася — права і свободи були оцінені відповідно 4 і 5 балами; у 2000–2003 рр. Росія незмінно отримувала по дві 5. За 2004 р. представники «Freedom House», виставивши путінській Росії 6 балів за стан політичних прав і 5 за громадянські, віднесли її до іншої категорії держав — «невільних». Власне до тих, до яких з 1996 р. належить *єдина невільна з християнських держав Європи* Білорусь, яка, отримавши у 1991 р. по 4 бали, надалі стабільно отримувала по 6 балів і за стан політичних прав, і за стан громадянських свобод, а за 2004 р., відповідно, 7 і 6 балів. У 2000 р. до невільних було зараховано Киргизію (6 балів за стан політичних прав та 5 балів за громадянські свободи у всі наступні роки). У 2003 р. — після шестирічної перерви — Азербайджан (відповідно 6 і 5 балів) та з початку 90-х — Казахстан (відповідно 6 і 5 балів), Узбекистан (відповідно 7 по першій позиції та 7–6 по другій), Туркменістан (обидві позиції — 7 балів), Таджикистан (політичні свободи — 7–6 балів, громадянські свободи — 5–7)¹⁰³. Для порівняння: у 1991 р. — перед самознищенням СРСР — загальносоюзний бал дорівнював 4 (по обох позиціях).

Слід сказати, що вітчизняні експерти, оцінюючи ситуацію в Україні, так би мовити, із середини, і зокрема, аналізуючи суспільні відносини, які склалися в державі, дедалі частіше «діагностують» їх як корпоративний капіталізм, в основі якого — діяльність кількох фінансово-промислових

і політико-посередницьких угруповань. Як найбільш потужні називаються київська, донецька, дніпропетровська корпорації.

З року в рік аналітики дедалі частіше й гучніше почали твердити про поступову трансформацію політичного режиму в країні, акцентуючи посилення в ньому авторитарних тенденцій. Хтось називав режим в Україні «м'яким авторитаризмом», хтось поіменував його, «відштовхнувшись» від прізвища Президента, як «кучмізм» тощо. Саме під гаслами необхідності боротьби із режимом йшла на парламентські вибори 2002 р. частина політичних партій.

Вибори відбувалися на пропорційно-мажоритарній основі. Як показало голосування 31 березня, тільки трьом блокам та трьом партіям із 63, які брали участь у виборах (із 130 в свою чергу офіційно зареєстрованих), вдалося подолати 4 %-й бар'єр. Відтак 23,8 % голосів (70 мандатів) здобув блок, очолюваний экс-прем'єр-міністром В. Ющенком. 20 % голосів (59 мандатів) дісталися комуністам, що стало свідченням не стільки прихильності частини електорату до лівої — комуністичної — ідеології, як тим, що люди, в яких радянська держава за кілька десятиріч витравила бажання і здатність розраховувати на власні сили, але привчила бути державним утриманцем, не могли пристосуватися до нових — ринкових — умов життя. Блоку «За єдину Україну!», який уособлював на той момент «партію влади» (а відтак, як твердили численні експерти, значно більше, ніж під час парламентських виборів 1998 р., використовувала горесзвісний «адмінресурс»¹⁰⁴) і був очолюваний главою Адміністрації Президента України В. Литвином, вдалося здобути 11,8 % голосів виборців (35 мандатів) та посісти третє місце у виборчих перегонях. 7,3 % голосів (22 мандати) отримав блок Ю. Тимошенко; 6,9 % (20 мандатів) — соціалісти; 6,3 % (19 мандатів) — СДПУ(о).

У мажоритарних округах картина була дещо іншою: кандидати від «партії влади» отримали 66 мандатів, від блоку В. Ющенка — 42, КПУ — 7, СДПУ(о) — 5, СПУ — 3.

Головою новообраної Верховної Ради став чільник блоку «За єдину Україну» В. Литвин, першим заступником — Г. Васильєв, а заступником — О. Зінченко. Втім, у наступні роки заступники з тих чи інших причин змінювалися. Відтак наприкінці 2005 р. першим заступником спікера був А. Мартинюк (представник фракції комуністів).

Аналізуючи якісний склад політичної еліти, що спромоглася потрапити до нового складу парламенту, експерти відзначали, що половина депутатського корпусу за своїм походженням «відображає аграрну Україну», і лише одна третина була уродженцями великих міст. При цьому 55 % депутатів народилися в період домінування культури особи Сталіна¹⁰⁵. А висновок із цього впливає досить невтішний і зводиться до того, що українська еліта репрезентує аграрно-писемне суспільство, що передує індустріальному, а тим більше — постіндустріальному. Характерними ознаками такого суспільства є ті, що еліта формується на принципах кривотівності, земляцтва і дружніх стосунків; економічне зростання в аграрній культурі «вкрай повільне, а інновації мають випадковий характер і не є частиною дослідницької

і винахідницької діяльності»¹⁰⁶. Тільки близько п'ятої частини депутатів за часом і місцем народження потенційно відповідали вимогам постіндустріального суспільства.

І парламентські вибори, і ключові події українського життя в наступний час так чи інакше були пов'язані з Росією. Прихід до влади у 2000 р. нового російського президента — В. Путіна — призвів до того, що російська політика стосовно України стала значно агресивнішою, що пояснюється, з-поміж іншого, й тим, що російський президент (як зазначають сьогодні й російські аналітики) дедалі більше почав послуговуватися підтримкою націоналістично налаштованих кіл Російської Федерації, зокрема їхніх крайньо-правих сегментів. Такі дії російського президента стали ґрунтом, з якого почалися житися й ті українські громадяни (але фактичні — таємні чи відверті — противники існування незалежної української державності), яким ідея відродження могутньої Росії чи ідея України як сфери пріоритетних впливів саме сусідньої держави (а не Європи, приміром) і т. д. все ще залишається надзвичайно привабливою і видається реальною для здійснення. Саме існування своєрідної нерозривної «пуповини» між такими співвітчизниками і Росією, думається, зумовлює той акт, що під час парламентських виборів 2002 р. певні українські політичні кола обстоювали гасло «В Європу разом з Росією!», що, зрозуміло, для кожного українського громадянина, який мислить свої інтереси й інтереси своєї держави не в російському контексті, так б мовити, але як інтереси повноцінної й осібної політичної сили, було неприйнятним. Як неприйнятною була пропозиція Росії щодо вступу України до Євроазіатського союзу (ідея створення якого виринула ще 1994 р. завдяки ініціативі казахського президента Н. Назарбаєва, яка стала реальністю в Астані у жовтні 2000 р.).

Будь-який більш-менш тісніший зв'язок з Росією з обережністю сприймався значною частиною українців через те, що, по-перше, цей зв'язок ставав би суттєвою перешкодою на шляху руху України до Європи, до європейської цивілізації, а по-друге, сама його можливість збурювала й збурює думки про те, що зближення згодом обернеться черговим поглинанням України Росією.

Думається, це усвідомлювало й керівництво держави, проголосивши 2002 р., що Україна розпочала процес, кінцевою метою якого буде вступ до НАТО. А Президент Л. Кучма того ж року подав до Верховної Ради послання з промовистою назвою «Європейський вибір», означивши тим самим вектор руху нації.

Європейська направленість України виявилася досить тривожним чинником для Росії, переобтяженої трагічною свідомістю своєї колишньої (імперської і радянсько-імперської) величі, в якій до того ж активно почали культивуватися ідеї відродження (для одних) чи формування (для інших) «ліберальної імперії». «Ліберальна імперія» є, по суті, евфемізмом, який покликаний дещо пом'якшити сприйняття старої і добре відомої сутності — власне російської імперії. Але слід взяти до уваги, що восени 2004 р. на адресу Росії почали лунати звинувачення й іншого ґатунку. Так, З. Бжезінський

у вересні 2004 р. у *The Wall Street Journal* опублікував статтю під заголовком «Московський Муссоліні», в якій зауважив, що путінський режим «багато в чому нагадує фашизм Муссоліні» і спрогнозував: «Прийдешнє покоління не задовольниться життям у фашистській нафтодержаві...»

Що не задовольнить росіян — час покаже, але вже сьогодні Захід не задовольняє зовнішня політика путінської Росії. «Зовнішню політику президента Путіна все більше характеризує загрозливий тон стосовно сусідів Росії і з приводу енергетичної безпеки Європи, повернення мілітаристської й імперіалістичної риторики та відмова виконувати міжнародні договірні зобов'язання, які взяла на себе Росія», — наголошували восени 2004 р. в листі до глав держав і урядів країн-членів НАТО та ЄС 115 його підписантів — західних політиків і експертів, серед яких були такі особи, як колишній чеський президент В. Гавел, экс-прем'єр-міністр Швеції К. Білด์т, американський сенатор Дж. Маккейн та ін. Україна ж «подих імперії» відчула, коли почали розгортатися події навколо частини української території — острова Коса Тузла. Цей конфлікт був (і є) частиною досі наявної проблеми, пов'язаної із демаркацією кордонів між Україною й Росією (зокрема, в районі Азовського моря).

Недобросусідська політика Росії змушувала переважну частину українців настоювати на сприйнятті запрошення, що надходили з Росії, Білорусі, Казахстану, щодо створення єдиного економічного простору й, відповідно, до створення наднаціональних органів, митного союзу тощо. Однак умонастрої населення не стали на перешкоді Президенту Л. Кучмі, який в останні роки перебування на посаді різко змінив своє ставлення і до Росії, і до українських перспектив, змінити українську зовнішню політику й українські геополітичні орієнтири. Стверджуючи, що «Україна не Росія» (саме так називалася одна із останніх книг экс-Президента), Л. Кучма все ж доклав зусиль і до перегляду української військової доктрини (зокрема, до вилучення з неї натівських орієнтирів), і до певної зміни напрямку руху держави, рік виконуючі функції головуючого (попри те, що Україна впродовж усіх років незалежності не була повноцінним, сказати б, членом співдружності, а тільки асоційованим). Врешті-решт, він виявив практичну зацікавленість у вступі України до ЄЄП.

Багатоох збентежила поведінка Л. Кучми напередодні та під час президентських перегонів 2004 р. Ця збентеженість зумовлювалася тим, що український політикум довго не отримував від Президента конкретної відповіді на питання, пов'язане з тим, чи не побажає він, орієнтуючись на президентів — політичних довгожителів на пострадянських просторах та заручившись підтримкою Конституційного Суду, балотуватися на третій термін. Коли ж Президент відкрито відкинув таку можливість, то політикум почала лихоманити перспектива передачі влади у межах «президентського клану» чи «сім'ї». Адже лідер Партії регіонів, а до того ж тогочасний Прем'єр-міністр України В. Янукович, який і став одним із претендентів на президентську посаду, сприймався саме як член владного клану. Йому мав протистояти, в першу чергу, лідер блоку «Наша Україна» В. Ющенко.

Насторожували зовсім непрозорі взаємини Л. Кучми з В. Путіним і — ширше — позиція керівництва Росії, спрямована на масштабну підтримку у виборчих перегонах провладного кандидата В. Януковича. Підтримку як в межах Росії, так і України. Насамперед — шляхом потужних інформаційних «атак», які експерти схильні були розглядати досить однозначно: як втручання сусідньої держави у внутрішні справи України, до того ж за повної згоди на те Президента Л. Кучми.

Виборча кампанія в Україні розтягнулася на довгі місяці. У виборчому контексті український парламент проголосував за так звану політреформу — за внесення змін до Конституції (Основного Закону) України, внаслідок яких, зокрема, частина повноважень, що належала раніше Президенту, перерозподілялася на користь Прем'єр-міністра.

Загалом президентську виборчу кампанію 2004 р. багато хто із сучасників назвав найбруднішою з усіх тих, що проводилися в Україні за всі роки незалежності. Майже по всій державі вона була позначена не тільки потужною блокадою з боку держадмінресурсу (як пріоритетного засобу авторитаризму, використовуваного в електоральних компаніях) передвиборчої агітації В. Ющенка (за найбільшого сприяння провладному кандидату В. Януковичу) чи великою кількістю «технічних кандидатів», що були допущені ЦВК до першого туру виборів, а й іншими до цього часу втаємничими за змістом фактами та методами проведення — отруєнням В. Ющенка, фальсифікацією результатів другого туру виборів, судовими позовами команди В. Ющенка після фальсифікації результатів другого туру виборів та, зрештою, небаченими на пострадянських просторах подіями на майдані Незалежності — багатотисячними виступами населення з усіх регіонів України на підтримку В. Ющенка та постанням на головній площі столиці наметового містечка незгодних, що протрималося кілька місяців — до проведення за рішенням суду повторного другого туру президентських виборів та перемоги і, відповідно, вступу В. Ющенка на президентську посаду.

Ці події осені 2004 р. — початку зими 2005 р. стали відомі всьому світові під назвою «помаранчева революція». Звісно, її глибинне осмислення ще попереду. Втім, уже сьогодні зрозумілим є те, що завдяки помаранчевій революції в Україні стали можливими важливі зміни: опозиція спромоглася взяти владу у свої руки.

§ 4. 2005 рік — середина 2007 року: протистояння владоборців

Перемогу В. Ющенка однозначно позитивно сприйняли лідери об'єднаної Європи, а також США. Це засвідчив цілий ряд візитів новообраного Президента в перші тижні й місяці перебування на посаді на Захід. Вітаючи В. Ющенка, Захід добре усвідлював проблеми, з якими доведеться зіткнутися новому українському лідерові. Ці проблеми стосуються різних сторін життя, але жодну з них не можна сприймати як другорядну. Так, за

даними Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), Україна посідає 50-те місце за макроекономічною стабільністю (серед 104-х країн, в яких вивчалася ситуація). Це зумовлюється, з-поміж іншого, відносно високими темпами інфляції: за цим показником у 2003 р. Україна була на 70-му місці (найближчі сусіди по рейтингу — Гватемала, Уганда). Українська економіка потерпає від неефективного (чи малоефективного) розподілу ресурсів. Відтак рейтинг держави за цим показником — 94-те місце (із тих же 104-х країн). У рейтингу використання технологій та інновацій ВЕФ відвів Україні тільки 83-тє місце. Втім, за інноваційним потенціалом — 39-те місце в підрейтингу інновацій. Хоча Україна засвідчує досить високий рівень інноваційного потенціалу, але вона, на жаль, не отримує вигоди від придбаних за кордоном технологій. А це дозволило фахівцям ВЕФ поставити Україну на 97-ме місце в рейтингу за здатністю адаптувати нові технології через залучення прямих іноземних інвестицій та на 76-те в рейтингу з інформаційних та телекомунікаційних технологій¹⁰⁷.

Аналіз якості суспільних інститутів, проведений ВЕФ, дозволив відвести Україні за цим показником у рейтингу 97-ме місце: наша держава залишила позаду тільки такі, приміром, держави, як Чад, Бангладеш, Пакистан. Місце внизу рейтингу зумовлюється існуванням у країні таких негативних явищ, як залежність судової влади від політичних впливів, недостатня захищеність права власності, розростання епідемії корупції та ін. Крім того, ВЕФ, досліджуючи рівень бюрократизму та рівень урядового регулювання бізнесу, відвів Україні за обома показниками 102-ге місце (знову ж таки із 104-х можливих). За свободою преси на початку 2004 р. Україна, розмістившись на 103-му місці, випереджала тільки Зімбабве¹⁰⁸.

Своєрідним спадком «епохи Кучми», як встигли поіменувати більш ніж десятилітній період перебування на посаді экс-Президента аналітики, є не розв'язані проблеми, пов'язані із делімітацією континентального шельфу і виняткових економічних зон у Чорному морі й, зокрема, — українсько-румунська суперечка навколо острова Зміїний; делімітація кордонів між Україною та Росією в Азовському морі. Серед зовнішньополітичних питань, які очікують на своє вирішення, — питання, пов'язані із позицією України щодо ЄЕП.

Із інтересом Захід стежить за тим, як Україна впорається із проблемою «Схід — Захід»: засвідчить незворотність намірів інтеграції в Європу чи втягуватиметься в структури, створювані й, відповідно, контрольовані Росією. І найперше — в згаданий ЄЕП (оскільки майбуття СНД, за влучним журналістським висловом, «організації забальзамованої пострадянськості», як сьогодні розуміють і на Заході, і в самому СНД, має досить туманний вигляд. І вихід із Співдружності Туркменістану, чим ознаменувався Казанський самміт влітку 2005 р., є одним з красномовних свідчень цього). Показово, що ще в жовтні 2003 р. Я. М. Вірсма, глава делегації Європарламенту (депутат від Нідерландів, лідер партії європейських соціалістів, член комітету із закордонних справ, прав людини, загальної політики безпеки та оборони), який відвідав Україну, звертав увагу на те, що, «на жаль, Україна

не може вважатися зараз незалежною державою в повному значенні цього слова, оскільки її правляча верхівка не в змозі нічого зробити для незалежності вашої країни і нездатна опиратися тиску Росії». І додавав: «Якщо ваша країна стане частиною об'єднання, котре перебуває під домінуючим впливом Росії, то, за моїми уявленнями, відбудеться реалізація так званого чорного сценарію»¹⁰⁹.

Такі зауваження Я. М. Вірса лежать цілком у площині заяв Євросоюзу, який у вересні 2003 р., реагуючи на проект Угоди про формування ЄЄП, вказав Україні на можливі наслідки її участі в ЄЄП. У документі Євросоюзу підкреслювалося, що участь у зоні вільної торгівлі, утвореній із Росією, Білоруссю, Казахстаном, не створить труднощів для України як у питанні приєднання до СОТ, так і в питанні поглиблення двосторонніх торгових відносин з Євросоюзом. У разі ж участі в митному, економічному і валютному союзі в рамках ЄЄП для України виникнуть суттєві проблеми, які стануть перепоною до вступу і в СОТ, і на шляху до створення зони вільної торгівлі ЄС — Україна. А це, в свою чергу, назавжди перекриє вільний доступ українським товарам на масштабні ринки Європи, не кажучи вже про інтеграцію до Євросоюзу.

Вищевикладені показники — це своєрідний «погляд збоку» на Україну. Стосовно ж, так би мовити, внутрішнього самопочуття країни після приходу до влади В. Ющенка, воно залишалося досить напруженим. І не тільки тому, що частина населення регіонів, яка підтримувала В. Януковича, не бажала визнати В. Ющенка президентом, а й тому, що суспільна незгода у свій спосіб підігрівалася партіями і силами, які втратили владу (чи вплив на неї), а також комуністами, які виступили у своєму загальній гарячій прихильниками провладного кандидата.

Напруга наростала у зв'язку з приходом до влади нової урядової команди, яку очолила народний депутат України лідерка парламентської фракції «Блок Юлії Тимошенко», власне, сама Ю. Тимошенко. Прихід команди ознаменувався тим, що керівництво МВС, СБУ доклало зусиль для заведення карних справ проти представників старого режиму як у центрі, так і на містах. Ці справи стосувалися найрізноманітніших питань, але передовсім — фальсифікації виборів, незаконної приватизації держпідприємств і т. п. Люди, яким вчора належала влада і які тепер поспішили поіменувати себе опозицією, намагалися переконати, що заведення карних справ є політичними репресіями проти представників старої влади. На жаль, багато із цих справ, розпочавшись на початку 2005 р., так і не були завершені до початку осені. Їхнє непрозоре проведення кинуло тінь уже й на нову владу, посприяло наростанню недовіри до неї. Не дало владі бонусів і те, що залишається непереданою до суду резонансна справа з часів Л. Кучми, яка стосується вбивства Г. Гонгадзе, хоча Президент В. Ющенко ще на початку весни заявляв, що вбивство розкрито.

Висловлюються застереження щодо риторики нових людей на вищих щаблях влади, яка відрізняється надто «високою та фундаменталістською» моральною складовою, — це може призвести до того, що подвійні стандарти

стануть невід'ємною якістю української політики. Але крім цього, — «морально ціннісна, релігійна завантаженість, показна набожність, яку демонструє нова влада, на тлі цинізму в економіці та політиці може створювати новий горючий матеріал для соціального вибуху, для неприйняття»¹¹⁰.

Слід відзначити, що суспільство, в якому В. Ющенко став Президентом, суттєво відрізняється від суспільства, яке обирало Л. Кравчука чи Л. Кучму на президентську посаду. Незважаючи на складність та суперечливість суспільно-політичних процесів, які відбувалися в Україні у 90-ті роки ХХ — на початку ХХІ ст., цей період був для кожного громадянина України суттєво новим: ми жили у власній державі. І нехай до Помаранчевої революції багато хто у світі ідентифікував Україну по-старому — як частину Росії, та роки життя у власній — в політично осібній державі — дали свої плоди: відбувалися надзвичайно важливі перетворення у свідомості українського суспільства. Були вони пов'язані з тим, що велика частина українців чіткіше й глибше відчула свою українськість, а серед людей, яким ще вчора все українське було чужим чи байдужим, почали з'являтися ті, хто ідентифікує себе по-новому. Про це свідчать промовисті зізнання, що з'являються на сторінках української періодики: «Я... став за ці роки українцем, а входив в епоху як переконаний євразієць, досить підкований теоретично. Я не відмовлюсь від того, чим займався та що сповідував, проте трансформація відбулася»¹¹¹. І ще одне: «Хоча я ментально, етнічно росіянин і російськомовний, але тут дуже цікавий феномен: я за цей період став українцем політично, по-громадськи. Причому я став українцем, — також парадоксальна річ, — буваючи в Росії та на Заході; я стверджувався у своїй українськості...»¹¹² Суспільством, яке свідоме себе, новому Президенту керувати значно важче, ніж його попередникам розпоряджатися пострадянським людом — прорахунки й вади швидше усвідомлюються і називаються своїми іменами.

Утім, про вади — у кожного своє уявлення. Яскравий приклад — діяльність першого «помаранчевого уряду», уряду Ю. Тимошенко. Про свої здобутки экс-прем'єр згодом написала: «Працюючи прем'єр-міністром, я за лічені місяці продемонструвала, як красиво й ефективно діють прозорі, чесні владні процедури: аукціони, тендери, приватизаційні процеси, бюджетні фінансові потоки»¹¹³. Натомість опоненти (і не тільки в Україні) найперше брали до уваги інші моменти: з політикою уряду Ю. Тимошенко вони пов'язали «різкий спад економіки» в державі, що був наслідком ревальвації гривні, ліквідації податкових пільг, обмеження зростання цін на пальне і спроби регулювати ціни на інші товари¹¹⁴.

Держкомстат же безпристрасно свідчив про те, що, приміром, приріст валового внутрішнього продукту у січні–липні 2005 р. порівняно з відповідним періодом попереднього року, становив 3,7 %¹¹⁵. Найбільший приріст валової доданої вартості, за твердженням Держкомстату, спостерігався у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві — на 7,8 %, транспорті — на 6,6 %, обробній промисловості — на 3,9 %.

Вищевикладені цифри, тенденції, що мали місце у розвитку країни за перші шість–сім місяців 2005 р., викликають інтерес з огляду на те, що трохи

більше ніж через місяць — на початку вересня 2005 р. — уряд Ю. Тимошенко (одинадцятий уряд з моменту після незалежності України), пропрацювавши сім місяців, був відправлений Президентом у відставку. Одним із наслідків відставки був розлад у «помаранчевій команді».

Одним із позитивних наслідків діяльності України та її Президента в зовнішньополітичній сфері експерти відзначали спільну заяву президентів України й Грузії, зроблену влітку в Боржомі, яка стосувалася створення Співдружності демократій Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону, або Співтовариства демократичного вибору (що існуватиме поряд з ГУАМ). Ця ініціатива викликає інтерес з огляду на події, що мали місце у 1999 р., коли десять держав світу (у т. ч. США та Польща) ініціювали створення Співдружності демократій заради того, щоб «підтвердити свою вірність фундаментальним принципам демократії». У 2002 р. на конференції членами Співдружності демократій в Кореї був прийнятий Сеульський план дій, присвячений перспективам міжнародного регіонального співробітництва у справі утвердження демократії. Президенти України й Грузії, проголошуючи свою спільну заяву, якраз і посилалися на цей план. Таким чином, Україна задекларувала свою прихильність демократичному вибору й орієнтації на Захід, оскільки подібні кроки, як зрозуміло, можливі лише для тих, хто не бажає залишатись у сфері геополітичного впливу Росії.

Певним дисонансом до Боржомських реалій стала наступна участь українського Президента в Казанському самміті учасниць СНД. Ініціативи України (зокрема щодо реадмісії, демаркації кордонів, створення транспортних коридорів для транспортування енергоносіїв, формування зони вільної торгівлі, поліпшення соціального захисту громадян СНД) дозволили сформуватися думці експертів про те, що Україні СНД потрібна більше, ніж самій Росії. Втім, думається, що для категоричних висновків час все ж ще не прийшов.

Відставка уряду Ю. Тимошенко потягла за собою в українську політику нову хвилю бруду — звинувачення в корупції з вуст экс-прем'єр-міністра та її соратників полетіли на адресу людей із оточення Президента. До звинувачень В. Ющенка та його команди з кожним днем долучалися нові й нові сили — члени Партії регіонів України, активні провідники російського впливу в Україні комуністи, соціал-демократи (об'єднані).

На соціал-демократичній сцені, як не дивно, першу скрипку взявся виконувати Л. Кравчук. Позиція першого українського Президента видається особливо цікавою: свого наступника на президентській посаді він усі роки правління більш чи менш гостро критикував. А от щодо його ставлення до третього Президента України, то тут можна сказати тільки одне: воно було особливо непримирним. Можливо тому, що особисто Л. Кравчуку чи не найбільше хотілося бачити Президентом нікого іншого, як тільки В. Януковича. «Кандидатуру Віктора Федоровича як єдиного висуванця від провладних сил, — з гордістю твердив свого часу Л. Кравчук, — уперше назвав я»¹¹⁶. Впродовж виборчих перегонів экс-президент був глибоко переконаний, що В. Ющенку «виявиться не під силу перемогти на президентських виборах»,

і, відповідно, переможцем буде В. Янукович¹¹⁷. А можливо, Кравчукова риторика свідчила тільки про те, що країна вступила в нову виборчу кампанію — парламентські вибори-2006 розпочалися...

Від їхніх результатів, як усвідомлювалося, мало залежати багато що, і найперше те, чи зміна Президента залишиться єдиною (і, по суті, фасадною) зміною, чи все ж помаранчева революція скоригує державну структуру у напрямі демократизації, а відтак — і всі суспільно-політичні процеси в країні загалом. Перебіг подій свідчив, що в країні, по-суті, кардинальних змін не відбувалося. Уряд, що прийшов на зміну тимошенківському, очолила людина, яку сама лідерка «Блоку Юлії Тимошенко» назвала ідеальним конформістом, — Ю. Єхануров. Життя його уряду хоч і було дещо тривалішим від попереднього, однак незадовго до чергових парламентських виборів — 10 січня 2006 р. — обірвалося. Цьому у Верховній Раді посприяли й бютівці, проголосувавши за відставку Ю. Єханурова.

Парламентські вибори 26 березня 2006 р. принесли впевнену перемогу Партії регіонів, яка отримала найбільше голосів виборців. На друге місце вийшов «БЮТ». «Наша Україна» виявилася тільки третьою. Крім того, почастило потрапити до парламенту представникам КПУ та СПУ.

Сподівання на формування демократичної коаліції у складі «БЮТ», «НУ» та СПУ не виправдалися. Президент та його оточення не погоджувалися на прем'єрство Ю. Тимошенко. Своєрідною «проблемою» став й О. Мороз, який сподівався на спікерство. Та «Наша Україна», як і Президент, не була готова до цього, оскільки посаду спікера прагнув посісти П. Порошенко. Наслідком суперечностей був «відхід» О. Мороза у протилежний «табір» — до ПР та КПУ та постановня так званої антикризової коаліції.

Успіхи нового утворення не забарилися: О. Мороз посів місце Голови Верховної Ради (першим заступником було обрано представника КПУ А. Мартинюка). В. Янукович став прем'єром — після тривалих переговорів та роздумів Президент 3 серпня 2006 р. вніс його кандидатуру на розгляд парламенту. Кандидатура дістала підтримку Верховної Ради.

За задумом Президента, своєрідною платформою для діяльності парламенту, уряду, президентської команди мав стати «Універсал національної єдності», який був підписаний у присутності Президента, Голови Верховної Ради, Прем'єр-міністра України представниками парламентських політичних сил. Утім, уряд В. Януковича, як і представники так званої антикризової коаліції, не вважали, як зовсім скоро з'ясувалося, за необхідне у повсякденні дотримуватися досягнених домовленостей. Протистояння між Президентом та прем'єром, між антикризовиками та опозицією, уособленням якої став «БЮТ» та «НУ», завершилося появою 2 квітня 2007 р. президентського указу про розпуск парламенту та оголошенням дострокових парламентських виборів.

Суперечки про конституційність чи неконституційність президентського акту, загострення протистояння в парламенті, Конституційному Суді, на майданах столиці між прихильниками антикризової коаліції і демократичного

табору, як і загалом каскад флуктуацій у різних сферах життя суспільства впродовж 2005–2007 рр., з новою силою засвідчило неефективність правової системи держави, слабку інституціоналізацію політичної системи суспільства, що й зумовлює її нестійкість, втрату (чи послаблення) в очах виборців легітимності ряду інститутів.

¹ Мороз О. Вибір (Хто підніме 15-й камінь?) — К., 1994. — С. 62.

² Там же. — С. 57.

³ Там само. — С. 107.

⁴ Там само. — С. 60.

⁵ Там само. — С. 18, 107.

⁶ Там само. — С. 64, 83, 101.

⁷ Там само. — С. 99, 130.

⁸ Про своєрідну «стилізацію», а не справжню трансформацію, соціалістами своєї позиції «під Соцінтерн» дозволяє твердити цілий ряд фактів. Європейські соціалісти (соціал-демократи), на відміну від українських соціалістів початку 90-х, не відчували зневаги і ненависті до середнього класу, який у розвинутих країнах становить до 80 % населення і є, власне, «трудящим людом», інтереси якого й беруться захищати європейські соціалісти.

Показовим є й інший факт. Стосується він ставлення західних соціалістів до ідей та практики лібералізації суспільного життя: впродовж кінця 80-х — у 90-х рр. минулого століття європейські соціалістичні партії одна за одною переорієнтовувалися на ліберальну філософію.

Чому? Тому що, як свідчить недавня історія Європи, соціалістичні чи соціал-демократичні шукання європейців завершувалися одне за одним невдачами. Зокрема, на початку 80-х рр. ХХ ст. закінчився економічним, політичним, культурним крахом французької лівиці соціалістичний експеримент у Франції. На початку 90-х рр. соціал-демократична — шведська — модель, якій нібито вдалося на якийсь час подолати вади двох систем (демократичної і соціалістичної) і поєднати в собі переваги кожної з них, врешті-решт також зазнала поразки. Шведські виборці 15 вересня 1991 р. проголосували за нові орієнтири, чим і було засвідчено банкрутство в суспільстві Соціалістичної партії. Наслідок — у країні почалася приватизація.

Наступний приклад стосується Великої Британії, де після трьох послідовних поразок на загальних виборах відмовляються від програми, уґрунтованої на ідеях державного управління економікою, націоналізації, на високих податках британські лейбористи. На зламі 80–90-х рр. Нейл Кінок (глава лейбористів), наснажений ліберальною ідеологією, формулює для однопартійців нові завдання. І відразу «електоральні дивіденди» партії зростають. Як мовиться, на шляху до Дамаска тарсянин Савл стає апостолом Павлом...

Ось тут варто пригадати думку Олександра Герцена, який свого часу писав: «Соціалізм пройде через усі фази свого розвитку, поки не досягне своїх граничних меж і повноти свого абсурду. Саме тоді з титанських грудей бунтівної меншості вирветься крик непокори й знову розпочнеться смертельна боротьба, в якій соціалізм посяде місце теперішнього консерватизму й буде переможений прийдешньою революцією, про яку ми поки що нічого не знаємо...» Сьогодні

у більшості європейців ставлення до соціалістичних (чи соціал-демократичних) ідеалів, сказати б, досить підозріле. Соціалізм для них, за влучним висловом Роберта Нозіка, видається надмірним покаранням — навіть коли йдеться про найтяжчі гріхи.

⁹ Мороз О. Вибір. — С. 62.

¹⁰ Там само. — С. 65, 69.

¹¹ Там само. — С. 65, 21, 98, 100.

¹² Там само. — С. 135–136.

¹³ Див.: Красляньський А. Для чого нам Президент // Голос України. — 1991. — № 107. — 5 червня. — С. 2.

¹⁴ Мащок А. Незалежність на прив'язі. Чи можуть бути суверенними суб'єкти федерації? // Голос України. — 1991. — № 141, 24 липня.

¹⁵ Красляньський А. Для чого нам Президент...

¹⁶ Чуприна Ф. Чекаємо свого президента // Голос України. — 1991. — № 139, 20 липня. — С. 3.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності. — К., 2002. — С. 42, 48.

¹⁹ Мороз О. Вибір. — С. 70.

²⁰ Там же.

²¹ Чи може український Савло перетворитися на Павла? [інтерв'ю із М. Мариневичем] // Дзеркало тижня. — 2005. — № 6. — 19 лютого. — С. 19.

²² Див.: Голос України. — 1992. — 6 листопада.

²³ Кучма Л. Про найголовніше. — К., 1999. — С. 19–20.

²⁴ Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. — К., 2001. — С. 233.

²⁵ Там само. — С. 203.

²⁶ Там само. — С. 222.

²⁷ Там само. — С. 239.

²⁸ Леонід Кравчук: «Є така держава — Україна»... Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання. — К., 1992. — С. 155.

²⁹ Див. про це: Іоффе Ю. Один на один із системою. — Луганськ, 1995.

³⁰ Леонід Кравчук: «Є така держава — Україна». — С. 114.

³¹ Литвин В. Україна: політика, політики, власть: На фоні політичного портрета Л. Кравчука. — К., 1997. — С. 293.

³² Див. про це, наприклад: Бадзьо Ю. Не будьмо самовбивцями дарма // Літературна Україна. — 1994. — 7 квітня; Джангіров Д. Партія влади: підсумки і перспективи // УНІАН — політика (огляди, коментарі, прогнози). — 1994. — 5–11 квітня. — С. 8; Павличко Д. Вже дух непокори не спить... // Там само. — 28 квітня; Рябчук М. Дещо про «партію влади» та кризу демократичного руху // Сучасність. — 1994. — № 12. — С. 50–60.

³³ Шляхом радикальних економічних реформ: Матеріали до доповіді Президента України про основні засади економічної та соціальної політики. — К., 1994. — С. 3, 7.

³⁴ Аслунд А. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення у країнах колишнього радянського блоку / Перекл. з англ. — К., 2003. — С. 164, 165.

³⁵ Там само. — С. 169, 184. Процес втрати вартості товару А. Аслунд подав на такому прикладі: «Наприклад, радянський рибалка ловив чудову свіжу рибу. Замість того, щоб продати її на ринку, риба перероблялась на часто-густо неістівні рибні

консерви, збивши, таким чином, ціну риби майже до мінімуму. Ця втрата вартості товару була неправдиво внесена до звітів як додана вартість і її включили до ВВП. (...) Радянські сировинні матеріали були чудовими, радянські проміжні товари (метали та хімічні речовини) були недоброякісними, а споживчі товари і вироблені продукти були нижчими за будь-які стандарти. Падіння вартості, крім того, викликало збільшення витрат через те, що всюди використовувалося застаріле обладнання та ще й при неекономічному розміщенні, за якого підприємства важкої промисловості розташовувалися далеко і від постачальників, і від ринків, виробляючи те, що в будь-якому разі ніхто не хотів купувати».

- ³⁶ Там само. — С. 154.
³⁷ Там само. — С. 164.
³⁸ Там само. — С. 206.
³⁹ Леонід Кравчук: «Є така держава — Україна». — С. 138.
⁴⁰ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000–2004 рр.: Послання Президента України до Верховної Ради України. — К., 2000. — С. 6.
⁴¹ Леонід Кравчук: «Є така держава — Україна». — С. 77.
⁴² Там само. — С. 182.
⁴³ Там само. — С. 202.
⁴⁴ Там само. — С. 183.
⁴⁵ Там само. — С. 77.
⁴⁶ Кучма Л. Про найголовніше. — С. 50.
⁴⁷ Там само. — С. 103, 105.
⁴⁸ Мороз О. Тема для роздумів. 2-ге вид.: доповнене, перероблене. — К., 1996. — С. 9, 10.
⁴⁹ Див.: Мороз О. Тема для роздумів. — С. 9–26.
⁵⁰ Див.: Кучма Л. Вірю в український народ: Вибрані статті, виступи. — К., 2000. — С. 25–37.
⁵¹ Погорелова І. Мороз и Кучма. День сто первый // Зеркало недели. — 1994. — № 5. — 5 ноября. — С. 4.
⁵² Її ж. Битва за Конституцію или закон переходного периода // Там само. — № 8. — 26 ноября — 2 декабря. — С. 4.
⁵³ Кучма Л. Про найголовніше. — С. 141–142.
⁵⁴ Там само. — С. 138, 139, 140.
⁵⁵ Там само. — С. 18.
⁵⁶ Там само.
⁵⁷ Там само. — С. 144.
⁵⁸ Там само. — С. 134.
⁵⁹ Политический приговор старому году // Зеркало недели. — 1994. — № 13. — 31 декабря — 6 января. — С. 4.
⁶⁰ Кучма Л. Про найголовніше. — С. 88, 89, 90.
⁶¹ Там само. — С. 99, 93.
⁶² Семиноженко В. П. Рік політика: Статті, інтерв'ю, коментарі. — Харків, 1999. — С. 58.
⁶³ Гальчинський А. Обраним шляхом. — К.: Либідь, 1999. — С. 31.
⁶⁴ Конончук С. Г. Розвиток демократії в Україні: 2000 рік. — К., 2001. — С. 30.
⁶⁵ Там же. — С. 64–65.
⁶⁶ Кучма Л. Про найголовніше. — С. 107.

- ⁶⁷ Там само. — С. 316–317.
⁶⁸ Там само. — С. 319.
⁶⁹ Див. про це: Луканов Ю. Третій президент: Політичний портрет Леоніда Кучми. — К., 1996. — С. 69.
⁷⁰ Кравчук Л. Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні. — К., 2001. — С. 47.
⁷¹ Гальчинський А. Обраним шляхом. — С. 37.
⁷² Там само. — С. 39.
⁷³ Там само. — С. 38.
⁷⁴ Семиноженко В. П. Рік політика: Статті, інтерв'ю, коментарі. — С. 17.
⁷⁵ Кононенко А. Депутат Верховного Совета України Леонід Кравчук: «Я ніколи не буду против, я буду за, я буду так за, что всем будет против...» // Зеркало недели. — 1994. — № 1. — 8 октября. — С. 5.
⁷⁶ Конончук С. Г. Розвиток демократії в Україні. — С. 88.
⁷⁷ Аслунд А. Розбудова капіталізму. — С. 487–488.
⁷⁸ Кравчук Л. Держава і влада: досвід адміністративної реформи в Україні. — С. 45.
⁷⁹ Там само. — С. 47, 55.
⁸⁰ Там само. — С. 52.
⁸¹ Кучма Л. Вірю в український народ. — С. 466, 465.
⁸² Власть. — 2003. — № 10. — С. 68–74.
⁸³ Соціально-економічне становище України за 2000 рік [дані Держкомстату України] // <http://www.ukrstat.gov.ua/>
⁸⁴ Там само.
⁸⁵ Там само.
⁸⁶ Там само.
⁸⁷ Там само.
⁸⁸ Там само.
⁸⁹ Там само.
⁹⁰ Валерій Пустовойтенко: «Ініціювавши всенародне обговорення, влада припустилася помилки» // Дзеркало тижня. — 2003. — № 22. — 14 червня. — С. 2.
⁹¹ Соціально-економічне становище України за 2001 рік [дані Держкомстату України] // <http://www.ukrstat.gov.ua/>
⁹² Соціально-економічне становище України за 2002 рік [дані Держкомстату України] // <http://www.ukrstat.gov.ua/>
⁹³ Соціально-економічне становище України за 2003 рік [дані Держкомстату України] // <http://www.ukrstat.gov.ua/>
⁹⁴ Там само.
⁹⁵ Соціально-економічне становище України за 2004 рік [дані Держкомстату України] // <http://www.ukrstat.gov.ua/>
⁹⁶ Там само.
⁹⁷ Там само.
⁹⁸ Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності. — С. 107.
⁹⁹ Гриценко А., Поляков Л. Україна — НАТО: майбутнє в руках у минулого // Зеркало недели. — 2003. — № 26–27. — 12 июля. — С. 5.
¹⁰⁰ Леонід Кравчук: «Я проти того, щоб зміни до Конституції приймалися між першим і другим турами президентських виборів» // Дзеркало тижня. — 2004. — № 36. — 11 вересня. — С. 4.

- ¹⁰¹ Transparency International — міжнародна недержавна й некомерційна організація, створена у 1993 р. Її метою є мобілізація через мережу національних представництв громадянського суспільства, ділових, наукових та урядових кіл на боротьбу з корупцією як на національному, так і на міжнародному рівні.
- ¹⁰² http://www.transparency.org/pressreleases_archive/2004/2004.10.20.cpi.en.html
- ¹⁰³ Див: <http://www.freedomhouse.org/research/freeworld/2004/countries.htm>
- ¹⁰⁴ Зокрема, в одному із інтерв'ю газеті «День» у лютому 2005 р. Є. Марчук вказав: «Згадаймо парламентські вибори 2002 року. Створюється «За ЄдУ», очолює Литвин. На підтримку «За ЄдУ» включена вся державна машина, туди зведені всі ресурси — партійні, парламентські, адміністративні, інформаційні, фінансові. І «За ЄдУ» практично пролетіла б на виборах, якби не Донецьк. Завдяки технологіям, які були задіяні в Донецьку, «За ЄдУ» пройшла в парламент».
- ¹⁰⁵ *Гаташ В.* Світло та тіні глобалізації // Дзеркало тижня. — 2003. — № 23. — 21 червня. — С. 19.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ <http://www.weforum.org/>
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ Ян Маріус Вірса: «За нинішньої влади позитивних сигналів від ЄС Україні годі чекати // Дзеркало тижня. — 2003. — № 38. — 4 жовтня. — С. 2.
- ¹¹⁰ Кучма і «кучмізм» як явище: Експерти «Дня» про політичне десятиріччя (1994–2004) // День. — 2005. — № 79–80. — 6 травня. — С. 6.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² Там само.
- ¹¹³ *Тимошенко Ю.* Мемуари одного року, або 12 миттєвостей із життя української політики // Дзеркало тижня. — 2006. — № 50. — 30 грудня. — С. 3.
- ¹¹⁴ *Шерр Дж.* Українська криза та українські перспективи очима Заходу // Дзеркало тижня. — 2005. — № 41. — 22 жовтня. — С. 2.
- ¹¹⁵ Соціально-економічне становище України за 2005 рік [дані Держкомстату України] // <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- ¹¹⁶ Леонід Кравчук: «Я проти того, щоб зміни до Конституції приймалися між першим і другим турами президентських виборів». — С. 4.
- ¹¹⁷ Там само.

ПІСЛЯМОВА

Вивчення процесу суспільно-політичних трансформацій, що сталися в Україні впродовж другої половини XIX ст. — перших років XXI ст., дає можливість зробити загальні висновки.

В аналізованій історичній період українська нація, народ пережили наймасштабніші, найістотніші зрушення у всіх сферах свого життя. Це, природно, кореспондується з іманентними історії людства в цілому загальноглобалістськими, цивілізаційними тенденціями. Такою ж мірою це стосується й «щільності наповнення» кожної одиниці «історичного часу»: наступний його відтинок зазвичай змістовно переважав попередній, знаменувався своєрідним прискоренням досягнення нових якісних рубежів.

Якщо початок XX ст. Україна зустрічала розшматованою між двома наймогутнішими материковими імперіями — Російською та Австро-Угорською, змагаючи під чужоземним гнітом, то вже наприкінці цього ж століття, пройшовши через величезні випробування, подолавши значні перешкоди й труднощі, вона приступила до розбудови власної держави, в якій об'єдналася практично вся нація.

Пройдений шлях виявився непрямим і непростим. Кожен історичний етап мав не лише свої особливості й характеризувався відмінними ознаками, він відрізнявся і рівнем, якістю суспільного поступу.

Проведений комплексний аналіз становища українців у Російській та Австро-Угорській імперіях, між якими було поділено етнічно-українські землі, незаперечно доводить, що воно не могло бодай скільки-небудь сутнісно відповідати природним потребам їх розвитку, що об'єктивно зумовлювало потребу визволення, здобуття національної незалежності, відновлення державності як першоумови національного самозбереження і забезпечення перспективи саморозвитку.

Українці Наддніпрянщини змагали у великодержавних «обіймах», якими російські шовіністи прагнули вичавити з них природну сутність — усвідомлення власного історичного коріння, звичаїв, традицій, осібної мови, менталітету. Їхні співбрати на західних теренах, хоч і не зазнавали тих національних утисків, до яких вдавалося російське самодержавство, могли користуватися політичними свободами, які принесла революція 1848 р. в Австро-Угорщині, в економічному відношенні залишалися мешканцями типового сировинного придатка метрополії. А отже, порятунок часто знаходився в еміграціях за кордон, що хвиля за хвилею прокочувалися краєм.

До найзначніших зрушень, які характеризували розвиток українства з XIX ст. в обох імперіях, слід віднести злет національної свідомості, що часто найменується українським відродженням. Прагнення досягти стану,

за якого можна було б самим порядкувати власним життям, покликало до життя низку українських політичних організацій і партій. Їх першочерговими програмними вимогами, ідейно-політичним осереддям стало розв'язання національного питання.

Почавши з радикального гасла самостійності України, наддніпрянські партії в процесі визвольної боротьби дедалі гуртуються на іншій політичній платформі – досягнення автономії України у майбутній федеративній демократичній республіці Росія. Така, поміркованіша, вимога не лише мала більше прихильників у масах, а й зумовлювала органічне приєднання до руху всіх антицаристських сил, що було важливою передумовою успіху демократичного етапу революційних процесів, у які втягнулася Росія з початку ХХ ст.

Партії підавстрійської України, розпочавши свою діяльність з постановки радикальних лозунгів іредентизму (об'єднання) з наддніпрянцями, також змушені були дещо обмежити свої нагальні завдання програмою національно-культурної автономії, що втілилась у вимозі коронного краю. Остання видавалася не тільки реальнішою, а й могла стати певною запорукою від невідворотних польських зазіхань на українські території.

Проходячи у складі обох імперій характерні для них стадії поступу, передусім економічного прогресу, українство намагалось водночас нарощувати зусилля щодо розв'язання національного питання, яке особливо загострилося в роки Першої світової війни. Не лише безпосередні сусідні держави мали далекосяжні плани щодо українських земель й намагалися їх зреалізувати. Це призвело до перетворення України на один із плацдармів найжорстокіших воєнних дій, істотно підірвало продуктивні сили нації, обернулося величезними людськими втратами.

Водночас війна прискорила визрівання загальноєвропейської революційної ситуації. Росія, що виявилася найслабшою ланкою в ланцюгу імперіалістичних держав, першою поринула в карколомні соціальні катаклізми. Ліквідація самодержавства відкрила шлях до масштабних демократичних перетворень.

Українці взяли найактивнішу участь у суспільних процесах і трансформаціях 1917–1920 рр.

За доби Центральної Ради вдалося домогтися запровадження явочним порядком автономії України, на що, хоч і в значно урізаному варіанті, змушений був погодитися Тимчасовий уряд. У листопаді 1917 р. було проголошено Українську Народну Республіку на правах автономії частини Росії, яка перетворювалася на федерацію національно-державних утворень – уламків колишньої «тюрми народів». Паралельно процеси соціальної революції привели до встановлення на значній території краю влади рад і проголошення України радянською соціалістичною республікою. Конфлікт між національною і соціальною революціями мав одним зі своїх результатів проголошення УНР самостійною, ні від кого не залежною суверенною державою.

Народоправчим республікансько-демократичним проектам і зусиллям, як і планам соціалістичних перетворень, що започатковувалися, було

протиставлено авторитарно-консервативну модель гетьманської державності. Спроби повернути українство до стану дореволюційної, по-суті, монархічної доби не були сприйняті українством, що тяжіло до демократичних перетворень і передових для того часу соціальних концепцій. Цим, у першу чергу, можна пояснити швидкий крах гетьманату й відродження УНР на чолі з Директорією. Остання, з одного боку, зробила спробу продовжити курс на народоправство і незалежну національну державність, взятий Центральною Радою. З іншого боку, з'явилися плани трансформацій суспільного устрою, який би наближав Україну до радянської моделі (республіка трудового народу на основі трудових рад). На цьому шляху вбачалася не лише перспектива задоволення інтересів переважної частини населення, нації, а й замирення з радянською Росією, отже, збереження завоювань національно-демократичної революції. Однак твердої лінії Директорія не мала, час від часу повертаючи суспільне стерно в бік наслідування парламентських зразків західноєвропейської демократії.

Балансування між двома важкосумісними орієнтаційними засадами, що досягло особливо загрозливих проявів за умов реалізації соборницької ідеї (об'єднання УНР і ЗУНР в 1919 р.), не могло бути базою чітких трансформаційних процесів і стало однією з причин поразки Української революції.

І все ж, за порівняно короткий час національно-визвольної революції українство зазнало кардинальних суспільно-політичних трансформацій. Народилося відразу кілька альтернативних політико-правових моделей державності: республікансько-демократична (Українська Народна Республіка доби Центральної Ради і доби Директорії), радянська (Українська Соціалістична Радянська Республіка), авторитарно-монархічна (гетьманська Українська Держава), регіонально-консервативна (Західно-Українська Народна Республіка). Союз УСРР з РСФРР виявився противагою моделям національної державності й спроб повернення України до складу єдиної і неподільної Росії. Незаперечним виявилось переважне тяжіння українців до республікансько-демократичних форм державності на національному ґрунті, які на засадах рівноправності та широкої суверенності орієнтувалися на добровільну федерацію утворень, що оформлялися на територіях колишньої імперії. Та найголовніше те, що народові було повернуто історичне наймення (до 1917 р. в політичному лексиконі Росії слова «Україна», «українець» взагалі були відсутні). Це ж наймення стало визначальним і в усіх варіантах відродженої державності з УСРР включно. Було, хай у найзагальнішому, окреслено межі етнічно-українських земель, визначено принципову лінію природних кордонів. Започатковані на східних і західних теренах національно-республіканські утворення зробили першу за багато років реальну спробу досягнення соборності нації. Головний трансформаційний результат революційної доби відбито в лапідарній, змістовній формулі – «відродження нації».

У ході розвитку революційних процесів істотних змін зазнала структура суспільства – на роль дійового керівника нації була покликана інтелігенція, селянство стало класом, за яким, як за трударем, зрештою, різними

владами було законодавчо закріплено право на землю. Особливе суспільне становище здобув робітничий клас, який не лише активно вплинув на вибір перспективи розвитку України, а й в ідейно-політичному відношенні постав як авангардна сила. Водночас із політичної арени були усунуті ті класи, яких ототожнювали зі старим, дореволюційним світом, іменуючи експлуататорами, – поміщики, заводчики, фабриканти, старе чиновництво.

Непростим для народу України виявився міжвоєнний період, коли Україна ввійшла складовою частиною до Союзу Радянських Соціалістичних Республік, повною мірою проходячи через ті стадії поступу і ті випробування, які випали на долю країни, що обрала шлях соціалістичних перетворень і вступила в безкомпромісну, рішучу конфронтацію, боротьбу зі світом, з якого почала вириватися 1917 р.

В історично короткі строки в Україні було розвинуто могутню індустрію, докорінно змінено уклад сільського господарства – його форсовано перевели на колективні рейки. Внаслідок здійснення культурної революції було ліквідовано неписьменність, швидко зростала мережа закладів для підготовки фахівців різного профілю, багато уваги надавалося подоланню дитячої безпритульності. Значні надії вселяла політика українізації, що проводилася Комуністичною партією.

Поряд з тим на міжвоєнні роки припадає і формування в СРСР тоталітарної системи, істотними результатами якої стало звуження можливостей для національної самореалізації українства, посилення під виглядом інтернаціоналізації русифікаторських тенденцій, обмеження різних сфер національного життя, масові репресії, особливо проти національної інтелігенції. Незаліковну рану українству було заподіяно голодом 1932–1933 рр.

Два міжвоєнні десятиліття принесли нові серйозні зміни в усе суспільне життя, в його організацію й функціонування. Було ліквідовано цілу селянську верству – куркульство. Однопартійна система спродукувала моноідеологію, войовничу нетерпимість до будь-якого інакомислення, виходу за межі офіційно дозволеного і схваленого.

Українці, що проживали поза межами УРСР – в Польщі, Румунії й Чехословаччині, – зазнавали ще більших поневірянь, визиску й національного гноблення, чим зумовлювалося неухильне посилення руху за соціальне й національне вивільнення, за об'єднання з основним етнічним масивом українства.

Трагічні роки Другої світової війни стали вирішальними для розв'язання проблеми соборності українських земель. Уперше за багато століть уся нація об'єдналася в державну цілість. Водночас український народ виявив неабияку стійкість, активно протидіючи спробам німецького окупаційного режиму підкорити його, підлаштувати під свою зверхність. Зазнавши величезних жертв, українство разом зі всіма народами СРСР, поряд з іншими країнами антигітлерівської коаліції, зробило свій неоціненний внесок у розгром фашизму, в порятунок світової цивілізації.

У післявоєнний час в Україні було виявлено такий же масовий героїзм, як і на полях битв. Відродження мирного життя супроводжувалося складними

процесами в західноукраїнському регіоні, де майже до середини 50-х рр. продовжувався збройний спротив вояків Української повстанської армії, а запроваджувані соціалістичні перетворювання, прискорена радянська нашоухування на несприйняття частини місцевого населення. То ж післявоєнні суспільні трансформації в Західній Україні проходили ще суперечливіше й болючіше, ніж в УРСР в 20–30-х рр.

Нові загострення ідеологічної обстановки, що сталися в останні роки домінування сталінізму, повною мірою торкнулися й України. Деяко пізніше тут повномасштабно виявлялися тенденції демократизації суспільного життя другої половини 50-х – першої половини 60-х рр., позитивні зрушення в економіці, управлінські й господарські реформи. Водночас у повоєнні десятиліття і надалі наростало невдоволення в середовищі українства обмеженим суверенітетом республіки і прагнення до повноцінної, незалежної державності. Найяскравішим втіленням означеної тенденції стали шістдесятництво, дисидентство, позиції яких набували поступового розуміння і співчуття в міру появи й поглиблення кризових явищ у розвитку союзної, соціалістичної держави.

Нового імпульсу децентралізаторські настрої набули в роки перебування (1985–1991 рр.), безпосередньо підготовляючи ґрунт для державного унезалежнення України й радикальних суспільно-політичних трансформацій.

Гадається, сьогодні можна достатньо визначено говорити про останні півтора десятиліття років як масштабний, якісний суспільний злам, що перервав поступовий, еволюційний дрейф попередньої формації і надав принципово нового вектору розвитку України.

Безперечно, зміст, уже одержані результати та суспільна значимість глибинних зрушень, що відбуваються на наших очах, з повним правом можуть бути віднесені до справді революційних. Йдеться, передусім, про досягнення Україною національно-державної незалежності та створення всіх необхідних передумов для прискорення і завершення процесу формування сучасної політичної нації (зазвичай, у світовому досвіді – це мета і сутність національно-визвольних революцій), істотну зміну майнових відносин, структури власності (завдання і стрижень більшості соціальних революцій) і як наслідок – переворот у всій політичній системі (неодмінна умова і природний розвиток кожної революції). Мабуть, не меншою мірою подібна кваліфікація може бути поширена на мало ким передбачувані ще в недавньому минулому трансформації в міжнародних орієнтирах незалежної Української держави, на зміни в уявленнях про її місце і роль у сучасному світі.

Однак цих та інших зрушень (їх перелік можна значно розширити – чого варті, скажімо, вразливі новації останнього часу в ідеологічній, духовній, правничо-громадянській та інших сферах суспільного буття) досягнуто зовсім не тими методами, якими вдавалося здійснювати подібні завоювання в попередні епохи. Справді, вони не були пов'язані з грандіозними сплесками соціальної активності, що виливалась у масові силові акції й жорстоке протистояння, призводила до численних жертв, тобто не мали тієї ціни, яку платило суспільство за свій прогрес раніше.

Разом з тим навряд чи виправданим було б тільки на цій підставі беззастережно вважати сутність змін, що відбуваються, еволюційним процесом, а шлях, яким пішов розвиток подій, — однозначно реформістським (тут переважно абсолютизуються мирні форми досягнення тих самих революційних за сутністю і масштабами результатів). Слід мати на увазі, що події в Україні кінця 80–90-х рр. — невід’ємна складова процесу зміни геополітичної ситуації в світі, який має справді стрибкоподібний (тобто — далеко не еволюційний, але, тим не менше, мирний характер). Новітні перетворення (чи хоча б спроби їх здійснення і навіть сам процес пошуку) і в країнах, що раніше належали до Радянського Союзу, і в тих, що становили колісницю соціалістичну систему, органічно «вписуються» в контекст «першої глобальної революції». Саме вона, на думку деяких політологів, наприклад, Д. Наслайнера (Іспанія), є стрижнем сучасної епохи¹.

За умов тотальної кризи всіх вироблених і вже апробованих форм політичної організації суспільства за «класичними» зразками, дедалі очевиднішою неспроможністю розв’язання нагальних соціальних проблем, що одночасно досягають кризових меж у всесвітньому масштабі, «глобальна революція» стає неминучою і природно детермінує потребу засвоєння як нових ідеологічних, політичних цінностей, так і форм організації самого світу². Як суб’єкт геостратегічного процесу, сьогодення України свідомо чи підсвідомо входить у простір цієї «глобальної революції» з очевидною метою — за рахунок сутнісних зрушень, докорінних трансформацій (їх здебільшого іменують реформами, а по суті — це справжній переворот (чи перевороти) в житті нації) забезпечити досягнення принципово іншої цивілізаційної якості, гідної великого, талановитого народу.

Істотним додатковим аргументом щодо такої логіки є й те, що політичні сили, які були ядром попереднього суспільства, також оцінюють події останніх півтора десятиріч, сучасну ситуацію як глибинний переворот (звісно, зі знаком мінус, тобто контрпереворот, контрреволюція — сутнісних і емоційних аргументів тут додають і навряд чи добре продумані, вивірені, однак достатньо поширені останнім часом твердження про те, що будівництво демократії в незалежній Україні обернулося тоталітарним режимом Л. Кучми, для зламу якого знадобилася нова революція). І в такій реакції немає нічого неприродного: тут йдеться не про її правильність, обґрунтованість, перспективність (це надто складна проблема, щоб однозначно судити про неї, та й зрозуміло, що безпомилкові відповіді на такі питання може дати тільки час), а лише про те, що суспільне сприйняття обраного та здійснюваного політичного курсу «розводить» людей на різні боки барикад — цілком за традиціями й законами саме революційної доби. Удосгаль і поміркованіших критиків новітніх перетворень, немало й тих, хто все ще ніяк не визначається з власною позицією, — а це також прикмети переломного історичного етапу.

Як же в контексті сказаного викристалізувати, визначити (наскільки це тільки можливо) ставлення до подій кінця 2004 р. в Україні, досягти якомога чіткішої їх кваліфікації?

Поява в ході кипіння пристрастей терміна «помаранчева революція» і сьогодні значною частиною суспільства сприймається з внутрішнім спротивом, очевидним сумнівом чи ж то іронією, у кращому разі — як журналістська метафора, а отже, якщо згадане словосполучення й застосовується, то неодмінно в лапках.

Інша ж частина політично активних елементів соціуму енергійно, емоційно доводить опонентам правомірність інтерпретації тогочасного масового піднесення як повноцінного трансформаційного феномена революційного гатунку. Немало й тих, хто, не особливо зважаючи на «горезвісні» лапки, в одних і тих же матеріалах (публікаціях) вдаються до вжиття обох позначених варіантів як однаково правомірних.

Суперечки швидко перекочували і на сторінки наукових видань, найприкметнішим уособленням чого став оперативний вихід кількох достатньо великих за обсягом монографій, збірників, статей³. Намагаються розібратися в новітніх тенденціях і процесах в Україні аналітики й поза її межами⁴.

Здається, з суто наукового боку підхід очевидний — слід ґрунтувати оцінки й висновки на авторитетних теоретичних критеріях і стандартах, послідовно дотримуватися дослідницької логіки й методології. У такому разі навряд чи віднайдуться достатньо переконливі аргументи, щоб однозначно довести тезу про якісну відмінність процесів, породжених «Майданом», або хоча б їх лагентного стратегічного спрямування, від вектора розвитку держави після 1991 р. З погляду нагромадженого на сьогодні досвіду виявляється дедалі більше підстав, щоб вести мову не стільки про кардинальну зміну курсу, скільки про виправлення вад у його здійсненні на попередніх етапах.

Власне, останнього не можуть скільки-небудь переконливо заперечити навіть ті автори, які сьогодні виступають палкими прихильниками тлумачення новітнього суспільного феномена як справжньої революції. Так, багаторічний радник президента Л. Кучми, колишній директор Інституту стратегічних досліджень А. Гальчинський з перших же рядків монографічного дослідження цілком визначено заявляє про свою позицію: «...хоча ще надто рано робити остаточні висновки, але я переконаний, що маємо всі підстави розглядати ці події («на столичному Майдані». — В. С.) як вияв класичної за своїм змістом соціальної революції, яка безперечно є логічним продовженням глибоких суспільних трансформацій, розпочатих 1991 року. Зрештою, **цілі 1991-го і цілі 2004-го років однопорядкові**. Вони мають одну й ту саму генетику і пов’язані не лише з утвердженням України як незалежної суверенної держави, а із докорінною перебудовою всього комплексу суспільних відносин, інтеграцією нашої країни в сучасний цивілізаційний розвиток. Було б трагічною помилкою, якби ми штучно розірвали цей цілісний процес»⁵.

Наведений короткий витяг, який, за авторським задумом, є стрижневим для підходів, аналізу «листопадових подій 2004-го», водночас апріорним висновком-оцінкою щодо них, настільки логічно недосконалий,

внутрішньо суперечливий, що ніяк не дозволяє погодитися з його сутністю, породжує цілу низку питань. Серед них хоча б такі.

Якщо йдеться про «класичну за своїм змістом соціальну революцію», то хотілося б знати, який соціальний стан, клас (чи ж то стани, класи) здійснювали ту революцію й проти кого вона була спрямована, до яких принципів змін у суспільних взаємостосунках привела?

Якщо «**цілі 1991-го і цілі 2004-го років однопорядкові**», то чи взагалі потрібна «класична соціальна революція», мети якої через якісь причини ще просто не вдалося досягти?

Якщо 2004 рік «безперечно є логічним продовженням глибоких суспільних трансформацій, розпочатих 1991 року», то чому «логічне продовження» слід називати «класичною соціальною революцією» або хоча б «впливом революційного оновлення суспільства...»?⁶ І чи, зрештою, поняття «глибокі суспільні трансформації» й «класична соціальна революція» однопорядкові? Якщо ж ні (а істотні підстави для заперечення, принаймні сумнівів, є — значно виправданіше в даному разі вести мову про відповідність феномена соціальної революції таким сутнісним характеристикам, як докорінний злам попереднього укладу, суспільний переворот, якісний прорив (стрибок) тощо), то чи не логічніше ставити питання про певні зміни тактичного порядку, які ніколи не кваліфікувались як революційні?

Питання подібного роду можна було б нанизувати й далі, адже й сам автор, судячи з усього, відчуває вразливість своєї позиції, апелює до «класичних визначень соціальної революції», відмін останньої від «політичної революції»⁷, однак тим зовсім не прояснює суть справи, а дедалі її заплутує. Стверджуючи, що «це була **революція, спрямована проти номенклатурно-бюрократичного капіталізму**», і стала вона «логічним продовженням розпочатої 1991 р. буржуазно-демократичної революції», автор вважає, що її рушійні сили — то «**середній клас, студентська молодь і представники великого капіталу**»⁸. Не маючи твердих, неспростовних аргументів щодо написаного, науковець вкрай бентежить читачів солідаризацією з точкою зору А. Окари щодо ідеї й мети «столичного Майдану». «Цілком ймовірно, — вважає політолог, — головний сенс помаранчевої революції зовсім не у зміні політичного режиму, не у «виборі при відсутності вибору» — між Ющенком і Януковичем... Головним сенсом революції стало звільнення людської енергії і підтвердження пасіонарного стану українського етносу. Тобто, не практичний результат, а демонстрація самим собі власних прихованих ресурсів»⁹.

І хоча слова А. Окари можуть сприйматися швидше як логічне заперечення «класичних визначень соціальної революції», А. Гальчинський «залучає» написане на підсилення своєї позиції і безапеляційно робить висновок: «Майдан продемонстрував ресурсовий потенціал суспільства і цим самим визначив рівень вимог революції до політиків, яких вона привела до влади»¹⁰.

Навіть залишаючи поза увагою те, що «демонстрація самим собі» «трансформувалась» у А. Гальчинського в демонстрацію «назовні» — визначення вимог до політиків, важко погодитися з тим, що будь-яка, наймасштабніша і найяскравіша демонстрація тотожна соціальній революції.

Прикметно, що після 350 сторінок подібного аналізу А. Гальчинський у післямові змушений зізнатися: «На відміну від стихійного сприйняття ідей Майдану **нині розпочався природний процес активного осмислення світоглядних цінностей Помаранчевої революції**. Люди дедалі частіше починають ставити перед собою запитання: а, власне, куди нас ведуть ті, хто називає себе революціонерами; що нас очікує в майбутньому; якою врешті-решт є перспектива нашої держави... Все це закономірно. Адже загальні гасла: демократія, ринкова економіка, заможне життя, євроінтеграція — проголошувалися й раніше. Революція засвідчила, що вони втілювалися в життя далеко не у всьому послідовно та коректно. Тож якими будуть нові шляхи та методи їхньої реалізації, що робитиме влада після того, коли, скажімо, засадить усіх бандитів за ґрати? Чи залишатиметься цей процес перманентним і чи все у підсумку зводиться лише до цього? Ні, звичайно. Так що ж тоді буде? Відповіді на ці запитання суспільство поки що не отримало»¹¹.

Сьогодні можна сказати й більше — з плином часу, внаслідок багатьох не дуже вдалих дій нової влади значно потьмянів і образ самої «помаранчевої революції», спостерігається відхід від свого часу привабливих, мобілізаційних гасел. Отже, застережні слова А. Гальчинського про те, що «ще надто рано робити остаточні висновки», мали залишитися не «пустим звуком», сказаним напропалє, а насправді враховуватися у виробленні концепції книги, віддзеркалитися й у її назві.

Протягом 2005–2008-х рр. побачило світ немало публікацій про події кінця 2004 р., які за науковим рівнем явно поступаються книзі А. Гальчинського. А увага до праці останнього свідомо привертається через те, що вона достатньо наочно демонструє, наскільки небезпечно й непродуктивно переходити тонку грань між актуальністю і кон'юнктурництвом. Як наслідок, неминуче втрачається об'єктивність, страждає істина.

Гадається, одним із найнагальніших завдань (і не лише в науковому сенсі) є вироблення принципового ставлення до нарощуваного валу тверджень політиків (особливо відчутно це стало з наближенням чергових річниць подій на київському Майдані), ніби «помаранчева революція» покінчила з кумівським тоталітарним режимом, поставши нездоланною перешкодою на шляху приходу до влади претендента, якого офіційно підтримав попередній Президент. Тут спостерігається очевидна трансформація в політичних акцентах. Адже на Майдан сотні тисяч людей вийшли, щоб не допустити фальсифікацій виборів, зірвати виявлену вже подібну практику, тобто захистити демократичне волевиявлення і об'єктивність підрахунків.

Навряд чи активні учасники подій кінця 2004 р. найголовнішою метою своїх дій бачили досягнення справжньої свободи слова як найвагомшого трансформаційного здобутку (інші далеко не безперечні, хоча й у відзначеному чимала частина суспільства також сумнівається), на якому наполягають прихильники кваліфікації процесів, що наповнили життя України в останні три–чотири роки.

То ж неупереджений, ґрунтовний аналіз непростих процесів листопада–грудня 2004 р. в Україні, їх виважена, всебічна оцінка, комплексна й точна кваліфікація ще попереду. При цьому не варто абстрагуватися від яких би то не було моментів, хай вони на перший погляд мають вигляд зовсім неймовірних, надуманих, таких, що прямо не кореспондуються з достеменними даними, вимагають пошуку як нових доказів, так і нових спростувань. Згадаймо, наприклад, про «теорії змови» «силового європоглинання», «геополітичних» «польсько-американських політтехнологічних проєктів», ролі «іноземних коштів» тощо¹².

Особливої ваги набуває принципове наукове обґрунтування оцінок тенденцій і подій, що розпочалися навесні 2007 р., їх генетичне й логічне співвіднесення з попередніми роками, етапами розвитку держави, її народу. Безперечно, мова може йти про те, що вектор суспільного руху ще не набув чіткості, ясності, усталеності, триває напружений, не безпроблемний, часом досить болісний пошук досягнення Україною нової цивілізаційної якості.

Однак, гадається, сьогодні існує чимало підстав для того, щоб цілком визначено вважати трансформаційні процеси, які розпочалися на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. й тривають до нинішнього моменту (органічно включаючи й дещо специфічні події кінця 2004–2008 рр.), загалом переломними, тобто революційними за сутністю, масштабами, очікуваними наслідками. Отже, обґрунтовані надії на те, що історичний поступ в майбутнє, як і в попередні революційні епохи, буде, зрештою, плідним і стане справжнім проривом українського суспільства на новий, значно вищий виток суспільного прогресу.

Саме в такому річизці розвиваються міркування частини авторитетних науковців¹³, оформляються суспільні очікування.

Та, здавалося б, цілком логічні критерії й досить переконливі аргументи наштовхуються на політичну кон'юнктуру й, якщо не розбиваються об неї, то принаймні нерідко безпорадно поступаються ідеологічним конструкціям і схемам, покликаним обслуговувати науково небездоганні концепції й дії. Нерозривно поєднуючи феномен революції з подоланням тоталітаризму, прибічники новомодних течій воліють максимально застрахуватися від можливих звинувачень у повторенні методів і поведінки попередників. Отже, справжній каскад стрімких широкомасштабних, докорінних змін, глибинних кардинальних перетворень, іманентних саме революціям, прагнуть іменувати радикальними реформами, зводити до еволюційного шляху досягнення принципово нової суспільної якості. Розрахунок і пояснення зрозумілі, виправдані для будь-якої влади – у такий спосіб забезпечитися від можливого травмування масової свідомості, виникнення, а тим більше – наростання невдоволення і суперечностей, визрівання соціальної напруги й потрясіння як природної потенційної загрози здійснюваному курсу.

Однак попри найкращі внутрішні мотивації найблагодійніші розрахунки, будь-який відступ від науковості може обернутися неабиякими ускладненнями в розумінні, тлумаченні, оцінці поточного досвіду, а отже, гальмівним чином вплинути на вибір оптимального вибору суспільної перспективи, шляхів ефективного досягнення мети.

- ¹ Див.: Новые предостережения Римского клуба // Диалог. — 1992. — № 6–7. — С. 71–73.
- ² Див.: Деркач А. Л., Веретенников С. П., Ермолаев А. В. Бесконечно длящееся настоящее: Украина: четыре года пути. — К., 1995. — С. 75–77.
- ³ Див., напр.: Гальчинський А. В. Помаранчева революція і нова влада. — К., 2005. — 368 с.; Кульчицький С. В. Помаранчева революція. — К., 2005. — 368 с.; У кольорах «помаранчевої революції». — К., 2007. — 308 с.
- ⁴ Див., напр.: На фоне оранжевой революции: Украина между Востоком и Западом: Вчера, сегодня, завтра. — М., 2005. — 240 с.
- ⁵ Гальчинський А. С. Назв. праця. — С. 5, 37.
- ⁶ Там само. — С. 6.
- ⁷ Там само. — С. 6–7.
- ⁸ Там само. — С. 42.
- ⁹ Дзеркало тижня. — 2005. — 7 травня.
- ¹⁰ Гальчинський А. Назв. праця. — С. 29.
- ¹¹ Там само. — С. 354–355.
- ¹² Див.: На фоне оранжевой революции: Украина между Востоком и Западом. — С. 106–109, 177–181; Кушнарєв Е. П. Конь рыжий. Записки контрреволюционера. — Х., 2005. — 280 с. та ін.
- ¹³ Див., напр.: Кульчицький С. В. Закономірності державотворчого процесу в незалежній Україні. — К., 2001. — 160 с.; його ж. Утвердження незалежної України: перше десятиліття. — УГЖ. — 2001. — № 2. — С. 3–22; № 3. — С. 48–68; — 2001. — № 4. — С. 3–40; його ж. Украинская революция 1989–1991 годов: истоки, цели, идейный арсенал // Россия в ХХ веке. Реформы и революции. В 2 т. — Т. 2. — М., 2002. — С. 401–413; Михальченко М. Помаранчеві потрясіння: потенціал ідей і українська реальність // У кольорах помаранчевої революції. — С. 9–23; Бойко О. Завершення незавершеної революції? // Там само. — С. 25–34; Якушик В. Україна 2004–2005: революція чи ні? // Там само. — С. 255–280 та ін.

Наукове видання

**СУСПІЛЬНО ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ:
ВІД ЗАДУМІВ ДО РЕАЛІЙ**

Редакція автоматизованої підготовки
видавничих оригіналів

Завідувач редакції
О. Д. Бурсук

Обкладинка художника

Редактор

Комп'ютерна верстка *О. П. Хлопової*

Підписано до друку 2009.
Формат 60×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура PetersburgC.
Ум. друк. арк. 33,5. Обл.-вид. арк. 44,2.
Тираж пр. Вид. № .
Зам.

Парламентське видавництво
04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.
Тел.: 272-12-61, факс: 272-10-18
E-mail: parliament@uni.net.ua

Свідоцтво Держкомінформу України № 69
від 29.05.2000 р.

Віддруковано